

Александър Солженицин

Архипелаг ГУЛАГ

1918–1956

Опит за художествено изследване
том първи

ПОСВЕЩАВАМ

на всички, които не доживяха да
разкажат това.

И нека ми простят,
че не всичко съм видял,
не всичко си спомням,
не за всичко съм се досетил.

През хиляда деветстотин четиридесет и девета година попаднахме с приятели на забележителна дописка в списание „Природа“, орган на Академията на науките. Там бе отпечатано със ситен шрифт, че по време на разкопки на река Колима открили находище под леда – вледенен праисторически поток, а в него – смразени представители на изкопаемата (отпреди няколко десетки хилядолетия) фауна. Тези, риби ли ще ги наречем, тритони ли, се запазили до такава степен в прясно състояние, твърдеше ученият кореспондент, че след като счупили леда, присъстващите тутакси ги изяли с наслада.

Вероятно списанието трябва доста да е учудило многобройните си читатели как ли толкова дълго се е запазило месото на рибата в леда. Но малцина от тях са вникнали в истинския жизнеспособен смисъл на дописката.

А ние веднага го разбрахме. Представихме си цялата тази сцена ярко, с всичките ѝ подробности: как пренебрегнали благородните интереси на ихтиологията, хората един през друг, настървено са откъртвали парчета от хилядолетното месо, как са го мъкнели до огъня, размразявали са го и са го поглъщали.

Разбрахме го, защото самите ние бяхме сред тези присъстващи, частица от могъщото племе на зековете, което единствено на този свят може на драго сърце да излапа тритон.

(Жаргонно съкращение от руската дума „заключенный“ – затворник, арестант – Б. пр.)

А Колима бе най-големият и знаменит остров, полюсът на свирепостта в тази удивителна страна ГУЛАГ, накъсана от географията на архипелаг, но скована от психологията в континент – почти невидима, почти неосезаема страна, населена от народа на зековете.

Този архипелаг бе насякъл на късчета и бе изпъстрил другата страна, поместила го в себе си, бе се връзал в нейните градове, бе надвиснал над нейните улици – и въпреки това повечето хора ни най-малко не се досещаха, мнозина бяха чували смътно за него и единствено посетилите островите му знаеха всичко.

Ала сякаш онемели на тези острови, те пазеха мълчание.

Нещо нищожно малко за този Архипелаг излезе на бял свят след неочаквания поврат в нашата история. Но същите ръце, които ни слагаха белезниците, сега примирително ни възпират: „Недейте!... Недейте да ровим миналото!... Който миналото спомене, окото му да изтече!“ Само че пословицата завършва така: „А който го забрави – на него и двете!“

Изнизват се десетилетия – и безвъзвратно заличават белезите и раните от миналото. Някои от островите през това време се стопихи, полярното море на забравата прехвърля вълните си над тях. И някой ден през бъдния век този Архипелаг, въздухът му и костите на неговите обитатели, сковани в ледените находища, ще се появят като неправдоподобен тритон.

Не дръзвам да пиша историята на Архипелага: нямах възможността да чета документи. Но дали някога някой ще има тази възможност?... Тези, които не желаят да си спомнят, имаха вече доста време (и още го имат) да унищожат всички документи без остатък.

След като приех не като позор, не като кошмарен сън този чудовищен свят, в който прекарах единадесет години и почти го обикнах, а сега вече, по силата на щастливия поврат, станах пълномощник на мнозина в по-сетнешните им разкази и писма – може би ще съумея да изнеса нещо от костите и месото – от още всъщност живото месо, от живия тритон?

В тази книга няма измислени лица, нито измислени събития. Хората и местата са назовани с истинските им имена. Ако са посочени с инициалите им, това е по лични съображения. Ако изобицо не са назовани, то е само защото човешката памет не е запазила имената им – иначе всичко бе именно така.

Тази книга не е по силите на един човек. Освен това, което изнесох от Архипелага – собствената си кожа, паметта си, ушите и очите си, – материал за тази книга получих от разказите, спомените и писмата на –
[списък от 227 имена]

Не им изказвам тук лична признателност: това е наш общ задружен паметник на всички изтезавани до смърт, на всички убити.

От списъка бих искал да посоча хората, които и положиха много усилия, за да ми помогнат да снабдя този труд с библиографски опорни точки от книгите в днешните библиотечни фондове или от отдавна иззетите и унищожените, така че издирването на запазен екземпляр изискваше голяма упоритост, да изтъкна още повече онези, които ми помагаша да крия този ръкопис в тежки мигове, а след това го размножаваха.

Но не е настъпило още времето, когато ще мога да ги назова:

Редактор на тази книга трябваше да бъде старият солоччанин Дмитрий Петрович Витковски. Ала прекараният там половин живот (точно

така – „Половин живот“ се наричат неговите лагерни мемоари) го бе докарал до преждевременен паралич. Вече загубил говора си, той можа да прочете само няколко завършени глави и да се убеди, че всичко ще бъде разказано.

А ако още дълго не просветне свободата в нашата страна, самото четене и предаване на тази книга ще крие голяма опасност – така че и на бъдещите читатели ще трябва с благодарност да се поклоня – от името на ония, загиналите.

Когато пристъпих към тази книга през 1958 г., не ми бяха известни ничии мемоари или художествени произведения за лагерите. В процеса на работата до 1967 г. постепенно се запознах с „Колимски разкази“ на Варлам Шаламов и със спомените на Д. Витковски, Е. Гинзбург, О. Адамова-Слиозберг, на които в изложението се позовавам като на литературни факти, известни на всички (така ще стане в края на краищата).

Въпреки намеренията си, противно на волята си, дадох безценен материал за тази книга, запазиха много важни факти и дори цифри, и самия въздух, който са дишали: чекистът М.Я. Судрабс-Лацис; Н.В. Криленко – главен държавен обвинител в продължение на дълги години; неговият наследник А.Я. Вишински със своите юристи съучастници, сред които особено внимание заслужава И.Л. Авербах.

Материал за тази книга предоставиха и тридесет и шестимата съветски писатели начело с Максим Горки, автори на позорната книга за Беломорканал, възпяла за пръв път в руската литература робския труд.

ПЪРВА ЧАСТ ТЪМНИЧНА ПРОМИШЛЕНОСТ

В епохата на диктатурата и
обкръжени от всички страни с врагове, ние понякога проявявахме
излишна мекушавост, излишно мекосърдечие.

Кириленко, реч на процеса срещу „Промпартията“

Първа глава АРЕСТЪТ

Как попада човек на този тайнствен Архипелаг? За там непрекъснато летят самолети, плават кораби, тракат влакове – но никакъв надпис по тях не посочва местоназначението. Билетните каси и агентите на „Совтурист“ и „Интурист“ ще останат изумени, ако им поискате билет дотам. Те не знаят, не са чували изобщо за Архипелага, нито за някое от безчетните му островчета.

Хората, които заминават да управляват Архипелага, попадат на него чрез школите на Министерството на вътрешните работи – МВД.

Хората, които заминават да охраняват Архипелага, биват превозвани чрез военните комисариати.

А хората, които заминават там да мрат подобно на нас с вас, читателю, трябва да минат непременно и единствено през ареста.

Арестът!!! Да казвам ли, че той преобръща целия ви живот? Че е пряк удар на светкавица върху вас? Непостижим за съзнанието духовен потрес, с който не всеки може да свикне и често полудява.

Вселената има толкова центрове, колкото и живи същества. Всеки от нас е център на Вселената и светът се разпада, когато ви изсъска: „Вие сте арестуван!“

Щом са арестували вас – нима нещо може да оцелее в това земетресение?

Но размътените мозъци са неспособни да обхванат тези размествания във Вселената. И най-изтънчените умове, и най-простоватите от нас не намират да кажат в този миг въпреки целия си житейски опит нищо друго освен:

– Аз? За какво?!?

Въпрос, милиони и милиони пъти задаван още преди нас, без някога да е получил отговор.

Арестът е мигновено смайващо прехвърляне, запокитване, преобразуване на едно състояние в друго.

По дългата криволичеща улица на живота сме се носели щастливо или сме се влачели несретно все покрай някакви огради, огради, огради – прогнили дървени стобори или кирпичени дувари, покрай тухлени, циментови, чугунени огради. И не сме се замисляли – какво ли има зад тях? Нито с поглед, нито с мисъл не сме се опитвали да проникнем отвъд – а тъкмо там започва Страната ГУЛАГ, съвсем наблизно, на два метра от нас. Нито пък сме забелязвали в тези огради неизброимите, добре напаснали замаскирани врати и вратички. Всички, всички тези вратички са били приготвени за нас и ето че една съдбоносна се отваря бързо и четири бели мъжки ръце, ненавикнали на труд, но грабливи, ни се вкопчват в крака, в ръката, в яката, в шапката, в ухото – вмъкват ни като чувал, а вратичката зад нас, вратичката към нашия предишен живот, се затръшва завинаги.

Край. Вие сте арестуван!

И не намирате какво да кажете, освен да изблеете като агне:

– Аз? За какво?...

Ето какво е арестът: ослепяващ взрив и удар, след които настоящето изведнъж се слива с миналото, а невъзможното става пълноправно настояще.

И толкоз. Не сте в състояние да възприемате нищо повече нито в първия час, нито дори през първото денонощие.

Ще помъждука още във вашето отчаяние бутафорната циркова луна: „Това е недоразумение! Ще се размине!“

Всичко останало, което е в традиционната и дори литературната представа за ареста, ще се трупа и конкретизира вече не във вашата потресена памет, а в паметта на вашето семейство, в паметта на съседите ви.

Арестът – това е резкият среднощен звънец или грубото чукане на вратата. Това е напереното нахлуване на неизтриващи ботушите си бодърствуващи оперативни работници. Това е изплашеното, свито зад гърбовете им поемно лице. (А за какво е това поемно лице – жертвите не смеят да мислят, оперативните изпълнители не помнят, но така се полага по инструкция и то трябва да стърчи там през цялата нощ, а на сутринта да се подпише. За вдигнатото от леглото поемно лице също е мъка: нощ след нощ да ходи и да помага при арестуването на своите

съседни и познати.)

Традиционният арест значи за отвеждания още и стягането на багажа с треперещи ръце: кат бельо, калъпче сапун, някаква храна и никой не знае какво ще потрябва, какво може и какво е по-добре да облече, а оперативните работници нямат търпение и подканват: „Няма нужда от нищо. Там ще ви хранят. Там е топло.“ (Всичко това е лъжа, а припират за страх.)

Традиционният арест значи още и след това, след откарването на нещастника, многочасова шетня в жилището на грубата чужда потисническа сила. Това е разбиването, разпарянето, събарянето и смъкването от стените, изхвърлянето на пода от шкафовете и чекмеджетата, изтръскването, изсипването, разкъсването – и купищата безредно стоварени върху пода вещи, и пращането под ботушите. И нищо свято не съществува по време на обиска! При арестуването на локомотивния машинист Иношин в стаята му е ковчегът с телцето на току-що умрялото му дете. Юристите изхвърлят детето от ковчегата, за да тършуват и там. Те изхвърлят болните от леглата им, раздират бинтовете им. И нищо по време на обиска не може да бъде признато за безсмислено. От колекционера на антики Четверухин откъват „еди-колко си царски укази“ – а именно указа за завършването на войната с Наполеон, за образуването на Свещения съюз и текста на молебена срещу холерата от 1830. На нашия най-добър познавач на Тибет Востриков конфискуват безценните древни тибетски ръкописи (и учениците на починалия едва ги изкъват от Комитета за държавна сигурност – КГБ, след тридесет години!). При арестуването на ориенталиста Невски откъват тангутски ръкописи (а двадесет и пет години по-късно за разшифроването им на покойника е присъдена посмъртно Ленинска награда). На Каргер отнемат архива на енисейските остяци, (Старото название на хантите, народ в Ханти-Мансийския и Ямало-Ненецкия автономен окръг, всичко 21 000 в СССР. – Б. пр.) забраняват изобретената от него за тях писменост и буквар – и си остава народецът без писменост. Дълго е да се описва всичко това на интелигентен език, но хората са си го казали за обиските: търсят онуй, дето не са оставяли.

(Когато през 1937 г. разгромяват института на доктор Казаков, съдовете с лизатите (лекарства, получавани от различни животински тъкани или органи чрез изкуствено разтваряне. – Б. пр.), изобретени от него, са изпочупени от „комисията“, макар че излекуваните и лекуващите се сакати инвалиди подскачат наоколо и молят чудотворните лекарства да бъдат пощадени. Според официалната версия лизатите са отрови – защо

тогава не са ги оставили като веществени доказателства? – Б. а.)

Отнасят взетото, а понякога карат самия арестуван да го носи – и както е било с Нина Александровна Палчинска, която трябвало да мъкне на гърба си чувала с книгата и писмата на своя вечно деен мъж, покойния велик инженер на Русия – за да потъне всичко това в търбуха им, завинаги, безвъзвратно.

А за оставащите след ареста – безкраен, преобърнат, опустошен живот. И опитите да предадат някое пакетче на арестувания. Но от всички гишета лаят срещу им: „Няма такова лице“, „Не е зачислен такъв!“ Че отгоре на всичко през тежките за Ленинград дни трябва още пет де-нонощия да се блъскат на опашка пред това гише. И едва след половин, след една година може би арестуваният ще им даде някакъв знак за себе си или пък ще им се троснат: „Без право на кореспонденция.“ А това вече значи – завинаги. „Без право на кореспонденция“ значи със сигурност: разстрелян е.

С една дума, „живеем в проклети условия, при които човек изчезва безследно и най-близките му хора, жена му, майка му... с години не знаят какво е станало с него“. Така ли е? Не е ли? Това го е писал през 1910 г. Ленин в некролога за Бабушкин. Само че тук трябва веднага да уточним: Бабушкин е транспортирал оръжие за въстанието, тъкмо с него е бил застрелян. Той с знаел какъв риск с поел. Не бихме казали същото за пигмоните зайци, за себе си.

Така си представяме ние ареста.

И наистина, нощният арест от описания вид е предпочитан, защото има важни предимства. Всички обитатели на дома се смразяват от ужас при първото почукване на вратата. Арестуваният бива измъкван от топлата постеля, той целият е още в състояние на полусънна безпомощност, разсъдъкът му е размътен. При нощния арест оперативните работници имат предимство в сила: те са неколцина въоръжени срещу един, ненавлякъл дори панталоните си; и докато той се стяга, докато трае обискът, без съмнение пред входа не ще се събере гълпа от защитници на жертвата. Спокойната методичност при нахълтването в едно, сетне във второ жилище, утре в трето и четвърто дава възможност правилно да се използват оперативните щатове и да бъдат натикани в затвора многократно повече жители на града в сравнение с броя на служителите от тези щатове.

Нощните арести имат още и това предимство, че нито съседните къщи, нито градските улици виждат колко хора са прибрали през нощта. Като изключим изплашените непосредствени съседи, за по-

отдалечените тези арести не са събитие. Тях като че ли изобщо не ги е имало. И по същата тази асфалтова лента, по която през нощта са сновали „гарваните“ (Название на черните затворени коли, с които органите превозват затворници – Б. пр.) – денем младото племе крачи със знамена и цветя и пее бодри песни.

Но у прибиращите, чиято служба се свежда единствено до арестите, за които ужасите на арестуваните са преповтаряне на едно и също и поради това са отегчителни, разбирането на цялата тази операция е значително по-широко. Те имат голяма теория, не трябва да си мислим наивно, че нямат такава. Арестознанието е важен раздел от курса на общото тъмницознание, породило солидна обществена теория. Арестите са класифицирани по различни признаци: нощни и дневни; домашни, служебни и по време на път; първични и повторни; разчленени и групови. Различават се по степента на налагащата се внезапност, по степента на допусканата съпротива (но в десетките милиони случаи съпротива не е била очаквана, както и не е имало такава). Арестите се различават по сериозността на набелязаните обиски; по необходимостта да бъде правен или не опис за конфискация, да следва запечатване на стаите или жилището; по необходимостта веднага след съпруга да бъде прибрана и съпругата, а децата да бъдат пратени в сиропиталище, или всички останали членове на семейството да бъдат интернирани, или пък и старците да ги изпратят на лагер.

И отделно още има цяла Наука за Обиска (имах възможност да видя една брошура за юристи задочици от Алма Ата). Там хвалят много юристите, които са си направили труда при обиска да преравят два тона оборски тор, шест кубика дърва, две каруци сено, да почистват от снега цялата земя за лично ползуване, да измъкват тухлите от печките, да изгребват помийните ями, да надникват в клозетните чинии, да се ровят в кучешките колиби, в курниците и птичите къщички по дърветата, да продупчват дюшеците, да отлепват от телата на хората лейкопласта и дори да изтръгват от зъбите им металните пломби, за да търсят микродокументи. На студентите се препоръчва изрично да започват с обиск на дадения човек и накрая отново да го претърсят (току-виж, човекът успее да прибере нещо от вече отнетото му); и след това още веднъж да се върнат на същото място, по друго време па денонощието, за втори обиск.

Не, не, арестите са доста разнообразни по форма. Унгарката Ирма Мендел си урежда веднъж в Коминтерна (1926 г.) два билета за Большой театър на първите редове. Следователят Кегел я ухажда и тя го поканва.

Прекарват много нежно целия спектакъл, след което той я отвежда... направо на Лубянка. (Има се предвид зданието на Главното управление на ГПУ, сега на КГБ, на Лубянкския площад в Москва. – Б. пр.) И ако през цъфтящия юнски ден на 1927 г. някакво младо конте качва във файтон пълноликата русокока красавица Анна Скрипникова, току-що купила си син плат за рокля (а файтонджията вече се досеща и се мръщи: органите не плащат), знайте, че това не е любовна среща, а също арест: сега ще свият към Лубянка и ще хлътнат в черното гърло на портала. И ако (двадесет и две пролети по-късно) Борис Бурковски, капитан втори ранг, с бял кител, напарфюмиран със скъп одеколон, купува торта за момичето си, не бъдете сигурни, че момичето ще получи тази торта и че тя няма да бъде накълцана с ножовете на претърсващите и внесена от капитана в неговата първа килия. Не, у нас никога не е бил пренебрегван и дневният арест, и арестът по време на пътуване, и арестът в кипящото многолюдие. Той обаче се извършва чисто и – което е удивителното! – самите жертви в унисон с оперативните работници се държат колкото се може по-благородно, за да не дадат на живущите в сградата да забележат гибелта на обречения.

Не всекиго може да арестуват вкъщи с предварително почукване на вратата (а ако някой ще чука, това ще е „домоуправителят“ или „пощаджията“), не на всеки се полага да бъде арестуван и на работното му място. Ако арестуваният е склонен към злоумишленост, най-добре е да бъде прибран по-далеч от обичайната за него обстановка – от семейството, от колегите, от съмишлениците, от скришните места: той не бива да унищожи, да скрие, да предаде нещо. На тези пък с високите чинове, на военните и партийците понякога се дава ново назначение, предоставя им се първокласен пагон и вече по пътя ги арестуват. Някой неизвестен простосмъртен, вцепенен от поголовните арести и вече седмица потиснат от смръщените погледи на началството, изведнъж бива повикван в профкомитета, където му се връчва с лъчезарна усмивка карта за санаториум в Сочи. Зайчето е трогнато – значи страховете му са били напразни. Благодарни, ликува и бърза към къщи да си стегне багажа. До влака разполага с два часа, ядосва се на пипкавата си жена. Ето я и гарата! Остава още време. В чакалнята или в бюфета го повиква симпатичен млад човек: „Не ме ли познахте, Пьотър Иванич?“ Пьотър Иванич е затруднен: „Май не, макар че...“ Младият човек възкликва дружелюбно: „Ама бива ли, бива ли тъй, ще ви напомня... – И почтително се покланя на съпругата му. – Ще ме извините, само за минутка, съпругът ви...“ Съпругата разрешава, непознатият отвежда фамилиарно Пьотър Иванич

под ръка – завинаги или за десет години!

А перонът гъмжи от хора – и никой нищо не забелязва... Граждани, обичащи пътешествията! Не забравяйте, че на всяка голяма гара има отделение на Държавното политическо управление – ГПУ, с няколко затворнически килии.

Тази натрапчивост на мнимите познати е толкова рязка, че човек без вълчатата лагерна подготовка не би могъл да се откачи от нея. Не мислете, че дори да сте сътрудник на американското посолство и да се казвате например Александър Долган, няма да ви арестуват посред бял ден на улица Горки при Телеграфната централа. Вашият непознат ще ви се хвърли изведнъж на врата с разперени ръце през гъстата навалица. „Саша! – не може да се съдържи, направо крещи той. – Керюха! Къде се губиш толкова време?!... Я да се дръпнем встрани да не пречим на хората!“ А встрани, при бордюра, тъкмо спира една победа... (След няколко дни ТАСС ще заяви възмутено във всички вестници, че на компетентните кръгове не им е известно нищо за изчезването на Александър Долган.)

Защо да се чудим? Нашите юнаци извършват такива арести и в Брюксел (така отвлечат Жора Бледнов), та какво остава за Москва.

Трябва да се отдаде заслуженото на Органите: във века, когато речите на ораторите, театралните пиеси и дамските фасони са слезли от конвейер, арестите могат да ни се сторят разнообразни. Дръпват ви встрани от входа в завода, след като сте показали пропуска си – и ви прибират; вдигат ви от военната болница с 39° температура (Анс Бернщейн) и лекарят не възразява срещу вашето арестуване (как ли ще възрази!); вдигат ви направо от операционната маса, от операция на стомашната ви язва (Н.М. Воробъов, инспектор в един от краевите отдели на народната просвета, 1936 г.) – и полужив, целия в кръв, ви затварят в килията (по спомени на Карпунич); разрешават ви (Надя Левитска) свиждане с вашата осъдена майка! – а се оказва, че това е очна ставка и арест! В гастронома ви викат в отдела за поръчки и ви арестуват; арестува ви някакъв скитник, когото сте подслонили за през нощта; арестува ви инкасаторът, дошъл за таксата за газта; арестува ви велосипедистът, блъснал ви на улицата; кондукторът във влака, шофьорът на таксито, служителят от спестовната каса и разпоредителят в киното – всички те ви арестуват и вие виждате със закъснение грижливо скритите им тъмnochервени удостоверения.

Понякога арестите ви напомнят игра – толкова излишни неща и енергия са вложени в тях просто от слободия, нали се знае, че бездруго

жертвата няма да окаже съпротива. Дали пък оперативните работници не искат да оправдаят своята служба и раздутия си щат? Всъщност достатъчно е да разпратят до всички набелязани опитни зайци призовки – и те сами ще се появят покорно в посочения час и минута с вързопчетата си пред черния железен портал на Държавна сигурност, за да заемат местенцата си върху пода в определената им килия. (Нали точно така постъпват с колхозниците, кой ще бие толкова път посред нощ да ги прибира от къщите им? Викат ги в селсъвета, оттам ги и откарват. Общите работници ги викат пък в канцеларията.)

Естествено, никоя машина не може да надхвърли капацитета си. През напрегнатите, наситени 1945–1946 г., когато в Европа се връща ешелон подир ешелон и всички те трябва да бъдат незабавно погълнати и отпратени в ГУЛАГ, вече я няма тази излишна игра, самата теория се е доста поизтъркала, ритуалните ѝ пера са се проскубали и арестът на десетки хиляди напомня вече просто проверка: някой стои със списъци в ръце, прехвърля човек по човек от единия ешелон в другия – това е целият арест.

Няколко десетилетия политическият арест у нас се отличава тъкмо с това, че биват отвеждани съвсем невинни хора, които по тази причина са неподготвени за каквато и да било съпротива. Създава се общо чувство на обреченост, представата (при нашата паспортна система впрочем доста вярна), че е невъзможно да избягаш от ГПУ – НКВД. И дори в разгара на арестните епидемии, когато хората, тръгвайки за работа, всеки ден се сбогуват със семействата си, защото не са сигурни, че ще се върнат вечерта – дори тогава те почти не бягат (а в редки случаи се самоубиват). Тъкмо това се иска. Вълкът си пада по кротките овчици.

Това става и защото хората не разбират механизма на арестните епидемии. Органите обикновено нямат дълбоки причини при избора си – кого да арестуват, кого да оставят, те само гонят исканата бройка. Запълването на бройката може да бъде закономерно, може да носи и съвсем случаен характер. През 1937 г. в приемната на Новочеркасското НКВД идва една жена и пита: какво да прави с гладното пеленаче на арестуваната ѝ съседка? „Почакайте – казват ѝ – да уточним.“ Тя чака два часа – арестуват я от приемната и я отвеждат в килията: трябвало спешно да запълнят бройката, но не разполагали с достатъчно сътрудници, за да ги разпратят из града, а тази им била дошла на крака! И обратното, НКВД отива да арестува живеещия близо до Орша латвиец Андрей Павел; той не им отваря, скача през прозореца, успява да избяга и заминава за Сибир. И макар да живее там със своето име и от

документите му ясно да личи, че е от Орша, никога не е затварян или викан от Органите, нито веднъж върху него не пада никакво подозрение. Съществуват три вида издирване: общосъюзно, републиканско и областно, и почти за половината от арестуваните в ония епидемични години не се обявява издирване извън областта. Човек, подлежащ на арестуване по случайни причини, като например донос на съседа, лесно е заменен с друг съсед. Подобно на А. Павел, и хората, случайно попаднали на хайка или в квартира със засада, но проявили решителност да избягат още преди първия разпит, по-късно никога не са залавяни и привлечани към съдебна отговорност; а тези, които остават да се надяват на справедливост – получават присъди. И почти всички, повечето от тях, се държат именно така: малодушно безпомощно, обречено.

Вярно е, че ако не открие издирваното лице, НКВД взема писмена декларация от неговите роднини за неотклонение, след което нищо не коства да ги оформи вместо избягалия.

Всеобщата невинност поражда и всеобщо бездействие. Може пък и да не те приберат! Може пък да ти се размине? А.И. Ладиженски е главен преподавател в училището на затънтеното градче Кологрив. През 1937 г. до него на пазара се приближава някакъв селянин и му предава от нечие име: „Александър Иванич, заминавай, има те в списъците!“ Но той остава: нали без него училището ще закъса, нали и техните деца учат при него – как тъй ще го арестуват?... (След няколко дни го прибират.) Не всеки като Ваня Левитски, едва четиринадесетгодишен, е в състояние да разбере: „Честен ли си, затворът ти е вързан в кърпа. Сега там лежи тате, като порасна – и мене ще ме приберат.“ (Затварят го, когато навършва двадесет и три.) Повечето са като вцепенени от мъждукащата надежда: щом не съм виновен – за какво ще ме арестуват? Има някаква грешка! Вече те влачат за яката, а ти си знаеш едно: „Има някаква грешка! Ще я разберат и ще ме пуснат!“ Други ги затварят масово, това също е нелепо, но там все още остават съмнения във всеки отделен случай: „Дали пък този не си го е заслужил?... Докато аз... аз със сигурност съм невинен!“ Ти още гледаш на Органите като на човешки логично учреждение: ще разберат грешката си и ще ме пуснат.

И защо тогава да бягаш?... Как тогава да се съпротивляваш? Така само ще влошиш положението си, ще попречиш да се изясни недоразумението. Каква ти съпротива – дори по стълбите слизаш на пръсти, както ти е заповядано, за да не чуят съседите.

Как ни лютеше отвътре после в лагерите: а какво щеше да стане, ако всеки оперативник, тръгнал нощем да арестува, не беше сигурен, че

ще се върне жив, и се прощаваше със семейството си? Ако по време на масовите арести например в Ленинград, когато прибираха една четвърт от населението на града, хората не биха седели по дупките си, изтръпнали от ужас при всяко хлопване на входната врата и от стъпките по стълбите, а бяха разбрали, че повече няма какво да губят, и се бяха заловили по няколко души бодро с брадви, чукове, ръжени, с каквото им падне, да правят засади? Кой не знаеше, че тези каскетлии не пристигат с добри намерения, така че няма да сбъркаш, ако фраснеш с нещо душегубеца. Или оня „гарван“, оставен със самичкия шофьор на улицата – да офейкаш с него или да му спускаш гумите. Сътрудниците и подвижният състав на Органите бързо щяха да оредеят и въпреки ненаситната жажда на Сталин проклетата машина щеше да засече!...

Ние просто си заслужихме всичко по-сетнешно.

И после – срещу какво именно да се съпротивяваме? Срещу това, че ти вземат колана ли? Или срещу заповедта да застанеш в ъгъла? Да прекрачиш прага на дома си? Арестът се състои от дребни увъртания, от многобройни дреболии – и за нито една от тях поотделно като че ли няма смисъл да се спори (когато мислите на арестувания кръжат около главния въпрос: „За какво?!“) – ала събрани ведно, те неминуемо образуват ареста.

А и единствено арестуваният преди малко си знае какво му е на душата – дори само за това си струва да бъде написана книга. Там може да има чувства, за които и не подозираме. Когато арестуват през 1921 г. деветнадесетгодишната Евгения Дояренко и тримата млади чекисти ровят из завивките ѝ, в скрина с бельото ѝ, тя запазва спокойствие: нищо не е скрила, значи нищо няма да намерят. И изведнъж се докопват до нейния интимен дневник, който тя крие дори от майка си – и това четене на нейните съкровени изповеди от чуждите враждебни хора я потриса по-силно, отколкото цялата Лубянка с нейните решетки и мазета. И у мнозина тези лични чувства и привързаности, разтърсени от ареста, могат да бъдат къде по-силни от политическите мисли или страха от затвора. Един човек, вътрешно неподготвен към насилието, е винаги по-слаб от насилника.

Малцина са умните и смелите, които преценяват мигновено. Директорът на геоложкия институт при Академията на науките Григориев, когато идват да го арестуват през 1948 г., се барикадира и цели два часа гори книгата си.

Понякога основно чувство при арестуването е облекчението и дори... радостта, особено през периодите на арестните епидемии: когато

наоколо непрекъснато прибират хора, при това такива като теб, ала все още не идват да те арестуват, все се бавят – това те кара да премаляваш, подобна мъка е по-непоносима от самия арест не само за малодушните. Василий Власов, безстрашен комунист, за когото неведнъж още ще става дума, се отказва от бягството, предлагано му от неговите безпартийни помощници, и се притеснява само, че цялото ръководство на Кадийския район е арестувано (1937 г.), а него все не го прибират. Той може да приеме удара само челно – и щом го приема, се успокоява и през първите дни след арестуването се чувства чудесно. Свещеникът отец Йеракс заминава през 1934 г. за Алма Ата да навести интернирани там вярващи, а през това време в московското му жилище идват три пъти да го арестуват. На връщане енорияшките го пресрещат на гарата, не му дават да се прибере вкъщи и осем години го прехвърлят от квартира на квартира, за да го укрят. Свещеникът толкова се изгормозва от такъв живот, че когато през 1942 г. все пак го арестуват, радостно благодари на Бога.

В тази глава говорим предимно за масата, за зайците, прибирани неизвестно за какво. Но ще се спрем по-нататък и на тия, които и в новото време си оставаха типично политически. Вера Рибакowa, студентка социалдемократка, си мечтае, докато е на свобода, за суздалската единична килия: само там се надява да види по-възрастните си другари по партия (нито един от тях вече не е на свобода) и да оформи своя светоглед. Есерката Екатерина Олицка през 1924 г. дори се смята недостойна за затвора: ами че през него са минали най-достоините хора на Русия, а тя е толкова млада и още нищо не е направила за Русия. Но и свободата ѝ става все по-непоносима. Така че и двете момичета влизат горди и радостни в затвора.

„Съпротива! Къде беше вашата съпротива?“ – хулят сега потърпевшите тези, които благополучно са се отървали.

Да, съпротивата би трябвало да започне отгук, от самия арест.

Не започна.

И ето – вас ви водят. При дневния арест непременно го има този кратък неповторим момент, когато вас – неясно, със страхливото ви съгласие или пък съвсем явно, с извадени пистолети – ви водят през тълпата между стотиците също като вас невинни и обречени. И устата ви не е запушена. Бихте могли и непременно е трябвало да крещите! Да крещите, че сте арестуван! Че предрешените злодеи излавят хората! Че прибират по лъжливи доноси! Че се извършва разправа с милиони! Ако бяха

слушали такива крясъци по много пъти на ден и във всички части на града, може би нашите съграждани щяха да се вдигнат? И арестите нямаше да се извършват толкова лесно?!

През 1927 г., когато покорността още не бе размекнала до такава степен нашите мозъци, на Серпуховския площад през деня двама чекисти се опитват да арестуват някаква жена. Тя се вкопчва в телеграфния стълб, започва да крещи, да се дърпа. Събира се тълпа. (Била е нужна такава жена, но е била нужна и такава тълпа! Не всички минавачи са забивали очи в краката си, не всички са гледали да отминат час по-скоро!) Чевръстите юначаги изведнъж се объркват. Тях не ги бива да работят пред очите на обществото. Качват се на автомобила си и офейкват. (Тогава и жената е трябвало да тръгне за гарата и да замине! А тя се прибира у дома си. И през нощта я откарват на Лубянка.)

Но от вашите пресъхнали устни не се отронва нито звук и тълпата минавачи гледа на вас и вашите палачи като на разхождащи се приятели.

И аз съм имал възможност много пъти да крещя.

На единадесетия ден след арестуването ми трима безделници смършовци, (От СМЕРШ – „Смърт на шпионите“ – отдел във военното контраразузнаване по време на войната. – Б. пр.) загрижени повече за трите си куфара с трофеи, отколкото за мен (на мен след дългия път те вече разчитаха), ме закараха на Белоруската гара в Москва. Наричаха се спецконвой, а всъщност автоматите само им пречеха да влачат тежките си куфари – плячката, наградена в Германия от тях и техните началници от контраразузнаването СМЕРШ на 2-ри Белоруски фронт – сега под предлог, че ме конвоират, я носеха на семействата си в отечеството. Без никакво желание мъкнех четвъртия куфар с моите дневници и творения – уликите срещу мен.

Нито един от тримата не познаваше града и трябваше сам да избирам най-късия път до затвора и да ги отведа на Лубянка, където те никога не бяха стъпвали (а аз я бърках с Министерството на външните работи). След едно денонощие в армейското контраразузнаване, където другарите ми по килия вече ме просветиха за следствените измами, заплахите и боя; за това, че веднъж арестуват ли те, никога не те пускат и че десетката (Има се предвид най-честата присъда – десет години лишаване от свобода. – Б. пр.) ми е в кърпа вързана – аз като по чудо се измъкнах оттам и ето вече четири дни пътувам като свободен сред свободните, макар да бях лежал върху прогнилата слама до кофата с изпражненията, макар очите ми да бяха виждали вече пребити от бой и лишени

от сън хора, ушите ми да бяха слушали истината, устата ми да бе поглъщала рядката безвкусна чорба – защо мълча? Защо не просвещавам измамената тъпа през последната си гласна минута?

Мълчах и в полския град Бродници – но може би там не разбират руски? Нито дума не изкрехях по улиците на Белосток – но може би всичко това малко засяга поляците? Не пророних нито звук на гара Волковиск – но тя беше немногочудна. Разхождах се с тези разбойници по перона в Минск, все едно няма нищо – но гарата бе още в развалини. А сега пък вода смершовците в белосводестия кръгъл горен вестибюл на станция „Белоруска радиална“ на метрото, той е обялн в електрическа светлина, насреща ни, от долу на горе, пълзят два успоредни, задръстени с московчани ескалатора. Всички, струва ми се, ме гледат! Оттам, от дълбините на незнанието, те се нижат, нижат на безкрайна лента под блесналия свод към мен за думичка истина – защо мълча?!...

Всеки ще си намери дузина подлички оправдания защо е бил прав да постъпи така, защо не е бивало да се жертвува.

Някои още се надяват на благополучен край и се страхуват да не го загубят заради своя вик (до нас не стигат вести от отвъдния свят, ние не знаем, че от самия миг на арестуването нашата съдба е вече решена почти по най-лошия вариант и няма накъде повече да се влошава). Други пък още не са дозрели до понятията, които се изливат във вика към тъпата. Единствено лозунгите на революционера са му на устата и сами напират навън, а откъде да се вземат те у кроткия човечец, у незабъркания в нищо филистер? Той просто не знае какво да вика. И най-сетне, съществуват още един вид хора, чиито гърди преливат, чиито очи са видели прекалено много, за да могат да изляят това езеро в няколко несвързани вика.

А аз – аз мълча по още една причина: защото тези московчани, изпълнили стъпалата на двата ескалатора, са ми все едно малко – малко! Тук моя вопъл ще го чуят двеста, два пъти по двеста души, ами двестата милиона?... Смътно си представям как ще закрещя някога към тези двеста милиона...

А засега ескалаторът смъква неудържимо мене, неотворилия устата си, в преизподнята.

Ще мълча и в Охотни ряд. (Търговски пасаж в Москва – Б. пр.)

Няма да се провикна и пред „Метропол“. (Комфортен хотел-ресторант в центъра на Москва – Б. пр.)

Не ще размахам ръце на Голгота – Лубянский площад...

* * *

Изглежда, ми се бе паднал най-лекият вид арест, какъвто можем да си представим. Той не ме изтръгна от обятията на близките, не ме откъсна от скъпия домашен уют. Грабна ме през един посърнал европейски февруарски ден от вдадената в Балтийско море тясна ивица суша, където не беше ясно ние ли сме обкръжили немците, или те нас – и ме лиши само от дивизиона, с който бях свикнал, както и от картината на трите последни месеца на войната.

Бригадният командир ме повика на командния пункт, поиска ми, кой знае защо, пистолета, аз му го дадох, без да подозирам някакъв скрит умисъл, и изведнъж от напрегнатата неподвижна офицерска свита в ъгъла притичаха двама контраразузнавачи, прекосиха с няколко скока стаята и четири ръце се вкопчиха едновременно в звездичката на ушанката ми, в пагоните, в колана и полевата сумка, последвани от драматичен крясък:

– Вие сте арестуван!

И объркан, пронизан от главата до петите, не намерих да кажа нищо по-умно от това:

– Аз ли? За какво?!...

Макар този въпрос да не предполага отговор, колкото и да е чудно, аз го получих! Струва си да спомена това, понеже то никак не се свързва с нашата практика. Тъкмо смершовците ме бяха претърсили и взели заедно със сумката политическите ми писмени размисли и потиснати от дрънченето на стъклата при всяка немска експлозия, ме бяха заблъскали към изхода – ето че бях повикан внезапно с твърд глас – да! – през тази непроницаема зона между оставащите в стаята и мен, през тази зона от тежко стоварената дума „арестуван“, през тази чумна черта, откъдето не смееше да се процеди нито звук, преминаха немислимите, приказни думи на бригадния командир:

– Солженицин! Върнете се!

Измъкнах се на кръгом от ръцете на смершовците и направих крачка обратно към бригадния командир. Слабо го познавах, той никога не си бе позволявал и най-елементарен разговор с мен. Лицето му винаги изразяваше за мен заповед, команда, гняв. А сега, вгълбено, то се бе озарило – дали от срам за принудителното му участие в мръсната история? Дали от вътрешен порив да надмогне общожитейското жалко подчинение? Десет дни преди това бях измъкнал цялата си разузнаваческа батарея от чувала, в който бе останал неговият огневи дивизион с

дванадесет тежки оръдия, и ето че сега трябва да се отрече от мен пред този подпечатан къс хартия.

– Имате ли – попита ме натъртено – приятел в Първи украински фронт?

– Не може!... Няма право! – закрещяха срещу полковника капитанът и майорът от контраразузнаването. Свитата на щабните се сви изплашено в ъгъла, сякаш ужасена, че ще понесе и тя последиците от нечуваната непредпазливост на бригадния командир (а тия от политотдела бяха готови да излязат срещу бригадния с материал). Но за мен това беше вече достатъчно: веднага разбрах, че съм арестуван заради кореспонденцията си с един мой приятел от ученическите години и ми стана ясно откъде идва опасността.

Поне дотук да бе спрял Захар Георгиевич Травкин! Но не! Като продължаваше да се пречиства и да израства пред самия себе си, той се надигна иззад масата (никога не бе ставал при появата ми в онзи мой предишен живот!), подаде ми ръка през чумната черта (докато бях свободен, никога не ми я бе подавал) и както я стискаше, сред немия ужас на свитата, със сгрято, дотогава винаги сурово лице изрече безстрашно, натъртено:

– Желая ви – щастие – капитане!

Вече не бях капитан, нещо повече – бях разобличен враг на народа (защото у нас всеки арестуван от момента на задържането му е и напълно разобличен). Излезе, че той пожелава щастие на врага...

Стъклата дрънчаха. Немските експлозии раздираха земята на около двеста метра от нас, за да ни напомнят, че това не би могло да се случи там, по-навътре, на наша земя, под капака на устоялото битие, а само под полъха на близката и еднаква за всички смърт.

(Не е ли за учудване: все пак може да си останеш човек! Травкин не е пострадал. Неотдавна се срещнахме с него радушно и се запознахме за пръв път. Той е генералът от запаса и ревизор в Ловния съюз. – Б. а.)

Тази книга няма да е спомени за собствения ми живот. Затова не ще се спирам върху презабавните подробности около моя безподобен арест. Същата нощ смершовци съвсем се отчаяха да се ориентират по картата (тях никога не ги бива за тези неща) и ми я връчиха с любезности, за да посоча на шофьора как да стигне до армейското контраразузнаване. Сам ги закарах заедно със себе си до затвора и за благодарност тутакси бях напъхан не просто в килия, а в карцера. Но пък тъкмо за това килерче в една немска селска къща, послужило за временен карцер, си струва да

спомена.

То бе дълго един човешки бой и широко колкото трима да легнат постеснени, а ако са четирима – плътно притиснати. Оказах се четвъртият, натикан там вече след полунощ. Тримата налягали се събудиха, понамръщиха се от светлината на гаченичето и се посместиха, за да надвисна връз тях ребром и да се вклиня постепенно чрез тежестта си. Така върху стрилата се на прах сламица на пода ние станахме осем ботуша, обърнати към вратата, и четири шинела. Те спяха, аз горях. Преди половин ден бях самоуверен капитан и сега бе голяма мъка за мен да се свивам на дъното на това килерче. На няколко пъти момчетата се будеха от изтръпналите си хълбоци и тогава се обръщяхме едновременно.

Призори се събудиха, запрозяваха се, покашляха, посвиха краката си, изместиха се по различните ъгли и започна запознанството ни.

– А ти за какво?

Но смътният ветрец на предпазливостта вече ме бе полъхнал под отровната стряха на СМЕРШ-а и аз простосърдечно се зачудих:

– Представа нямам. Нима ти казват, гаднярите?

Но другарите ми по участ – танкисти с черни меки шлемове – нищо не криеха. Бяха три честни, три простодушни войнишки сърца – от тоя род хора, към които се бях привързал през войната, макар самият аз да бях и по-сложен, и по-лош. И тримата бяха офицери. Пагоните им също бяха откъснати със злоба, тук-там бе щръкнала отвътре и ватата. По изплесканите им ризи имаше светли петна – следи от отвинтени ордени, по лицата и ръцете – тъмни и червени белези, спомен от ранявания и изгаряния. За беля техният дивизион трябвало да се ремонтира тук, в същото село, където бе разположено контраразузнаването на СМЕРШ-а на 48-а армия. След ожесточен бой по-предния ден вчера седнали да пийнат и после през задните дворища на селото нахълтали в баня, където забелязали, че били влезли да се къпят две ячки моми. С тромавите си пияни крака не могли да догонят хукналите полуголи моми. Ала едната от тях се оказала не чия да е, а на началника на армейското контраразузнаване.

Да! Войната се водеше вече от три седмици на територията на Германия и всички добре знаехме: ако момчетата се бяха оказали немкини – нищо не костваше да бъдат изнасилени, че след това и разстреляни, и това би минало почти за геройство; ако бяха полякини или от откараните там наши рускини – тях във всеки случай биха могли да ги гонят и голи из градините и да ги пляскаат по бедрата – ей така, колкото да се позабавляват. Но тъй като тази се бе оказала „походно-полева жена“ на

началника на контраразузнаването, някакъв тилов сержант бе откъснал злобно на тримата бойни офицери техните пагони, утвърдени със заповед по фронта, да смъкне ордените им, връчени им с решение на Президиума на Върховния съвет – и ето че тези храбреци, изкарали цялата война и помели може би не една линия на вражеските траншеи, сега ги чакаше военен трибунал, който без техния танк сигурно дори нямаше да стигне до това село.

Изгасихме газеничето – и бездруго бе изгорило всичко, което можеше да се диша. На вратата беше изрязан отвор, не по-голям от пощенска картичка, и през него от коридора проникваше слаба светлина. Сякаш обезпокоени, че с настъпването на деня в карцера ще ни стане твърде просторно, натикаха при нас още един – пети. И червеноармейският шинел, и ушанката му бяха съвсем нови. Когато застана срещу отвора на вратата, пред нас се откри чипоносо детинско лице с румени бузи.

– Отде се взе, братле? Какъв си?

– От отгатыка – бързо отвърна той. – Шпионин съм.

– Шеги ли си правиш? – изтръпнахме ние. (Да си шпионин, че и сам да говориш за това – такова нещо не са го писали дори Шейнин и братя Тур!)

– Какви там шеги по военно време! – разсъдително въздъхна момъкът. – Как да се върна вкъщи от плен, а кажете де?

Тъкмо бе взел да ни разказва как преди едно денонощие немците го прехвърлили през фронта, за да шпионира и взривява мостове, но той веднага тръгнал да се предаде в най-близкия батальон, а измъченият, капнал за сън батальонен командир все не искал да му повярва, че е шпионин, и все го прашал при медицинската сестра да му даде хапчета – та тъкмо бе взел да ни разказва тая история, ето че ни връхлетяха нови впечатления.

– Излизай по нужда! Ръцете отзад! – провикна се през разтворената врата един дангалак старшина, напълно годен да примъкне дулото на някое 122-милиметрово оръдие.

По целия селски двор вече бяха застанали в кръг автоматчици, охраняващи посочената пътечка около сайванта. Късах се от яд, че някакъв невежа старшина си позволява да командува нас, офицерите, с това „ръцете отзад“, но танкистите си ги сложиха зад гърба и аз тръгнах след тях по същия начин.

Зад сайванта имаше малка квадратна кошара с още нестопен утъпкан сняг – цялото това пространство бе изплескано с купчини човешки изпражнения толкова безредно и нагъсто, че правеше много трудна

задачата да намериш къде да стъпиш и клекнеш. Криво-ляво му намерихме колая и приклекахме на различни места и петимата. Двама автоматчици мрачно насочиха срещу нас – ниско приклекналите, автоматите си, а старшината – не бе минала и минута, рязко ни подкани:

– Привършвай! У нас бързо се ходи по нужда!

До мен клечеше един от танкистите, ростовчанин, едър навъсен старши лейтенант. Лицето му бе почерняло от метален прах или от дим, но добре личеше големият червен белег през бузата му.

– Къде е това – у нас? – тихо попита той, без да проявява намерение да бърза за просмукания от миризмата на газта карцер.

– В контраразузнаването на СМЕРШ! – гордо и по-звънливо, отколкото бе нужно, изтресе старшината. (Контразузнавачите доста си харесваха тази безвкусно скалъпена от „смърт на шпионите“ – дума. Намираха, че навявала страх.)

– А у нас – бавно – отвърна някак замислено старши лейтенантът. Шлемът на главата му се бе килнал назад и бе открил още неостриганата му коса. Загрубелият му войнишки задник бе изложен на приятния студен ветреца.

– Къде е това – у вас? – по-високо, отколкото бе нужно, се провикна старшината.

– В Червената армия – съвсем спокойно отвърна старши лейтенантът, мерейки с поглед, както бе клекнал, несхватливия дангалак.

Такива бяха първите глътки на моя тъмничен въздух.

Втора глава ИСТОРИЯТА НА НАШАТА КАНАЛИЗАЦИЯ

Когато хулят сега произвола на култа, се позовават на вечно предвкъваните тридесет и седма и осма година. И ето как в съзнанието се утвърждава, че не е имало арести нито преди, нито след това, а единствено през тридесет и седма – тридесет и осма година.

Без риск да изпадна в грешка, ще кажа: потокът от тридесет и седма тридесет и осма не е нито единственият, нито дори най-големият, а само по всяка вероятност един от трите значителни потока, препълнили мрачните зловонни тръби на нашата тъмнична канализация.

Преди него е потокът от двадесет и девета – тридесета година, кажи-речи, колкото Об, натикал в тундрата и тайгата близо петнадесетина (ако не и повече) милиона селяни. Но селяните си мълчат, неуки

са, не са писали ни жалби, ни мемоари. С тях и следователите не са си губели нощите, нито е трябвало да водят протоколи – достатъчно е било решението на селсъвета. Този поток се излива, всмуква се в скованите от вечен лед земи и дори най-разпалинените умове почти не си спомнят за него, сякаш той изобщо не е наранявал руската съвест. А всъщност нито Сталин, нито ние с вас имаме по-тежко престъпление от това.

Сетне идва потокът от четиридесет и четвърта – четиридесет и шеста, кажи-речи, колкото Енисей; изхвърлени са в помийните канали цели нации и още милиони и милиони – онези, които – заради нас! – са били в плен, откараните в Германия и върналите се след това оттам. (Така Сталин изгаря раните, та по-бързо да се покрият със струпеи и да не даде възможност на общото народно тяло да отпочине, да задиша с пълни гърди, да се посъземе.) Но и този поток се състои предимно от обикновени хорица, които не са оставили мемоари.

А потокът от тридесет и седма година грабва и понася към Архипелага вече и хора с положение, хора с партийно минало, хора с образование, а и около тях в градовете остават мнозина наранени, че и нелишени от перо! – и всички те сега пишат, говорят, спомнят си: тридесет и седма година! Това е Волга на народната мъка!

А споменете ли пред кримския татарин, пред калмика или чеченеца за „тридесет и седма“, той само ще присвие рамене. Или какво е за Ленинград тридесет и седма, когато той помни тридесет и пета? А дали за повторно арестуваните или за прибалтийците не са по-тежки четиридесет и осма и четиридесет и девета? И ако ревнителите на стила и на географията ме упрекнат, че съм пропуснал още реки в Русия – нали има и неназовани още потоци, трябва ми много страници! И реките ще се изпълнят от потоците.

Известно е, че ако не се упражнява, всеки орган се атрофира.

И така, след като знаем, че Органите (те сами са се нарекли с тази гадна дума), възпети и въздигнати над всичко живо, не са получили атрофия на нито едно свое пипало, напротив – разраствали са се и мускулатурата им е заяквала, лесно е да се досетим, чо са били упражнявани постоянно.

По каналите се стича човешки поток от пулсиращи тласъци – напорът е ту по-голям от предвиждания, ту по-слаб, но тъмничните канали никога не са оставали празни. Кръвта, потта и пикочта – в каквито бяхме превърнати всички, са се плискали в тях постоянно. Историята на тази канализация е история на непрекъснатото вливане и изливане, само дето пълноводията се редуват със спадове на нивото и отново с

пълноводия, потоците се сливат ту по-големи, ту по-малки, от всички страни се стичат ручейчета, вадички, струйки от уллиците и просто отделно уловени капчици.

Привежданият по-нататък списък, в който в еднаква степен се споменават и потоците, състоящи се от милиони арестувани, и ручейчетата от обикновени незабележими десетки хора, е още твърде непълен, беден, ограничен от моите възможности да проникна в миналото. Тук са нужни още много попълнения от осведомени и останали живи свидетели.

* * *

Най-трудно е да се проследи началото. Защото колкото по-дълбоко се потапяме в десетилетията, толкова по-малко свидетели намираме там – мълвата е загаснала и помръкнала, а хроники няма или ако ги има, са под ключ. И защото не е съвсем справедливо да разглеждаме тук върху една плоскост и годините на особеното ожесточение (Гражданската война), и първите мирни години, когато би трябвало да се очаква милосърдие.

Но още преди каквато и да било гражданска война се видя, че Русия с такъв състав на населението не е годна, разбира се, за никакъв социализъм, че цялата е окаляна. Един от първите удари на диктатурата се стоварва върху кадетите (при царизма – крайната революционна зараза, при пролетарската власт – крайната реакционна зараза). В края на ноември 1917 г., през първия отложен срок за свикването на Учредителното събрание, партията на кадетите е обявена извън закона и започват арестите им. Някъде по същото време са хвърлени по затворите Съюзът за защита на Учредителното събрание и системите на „войнишките университети“.

По смисъла и духа на революцията е лесно да се досетим, че през тези месеци Крести и Бутирки, (Названия на затвори съответно в Ленинград и Москва. – Б. пр.) както и редица още сродни на тях провинциални затвори, се пълнят с едри богаташи, с видни обществени дейци, генерали и офицери; с чиновници от министерствата и от целия държавен апарат, неизпълняващи разпоредбите на новата власт. Една от първите операции на ЧК е да арестува стачния комитет на Общоруския съюз на служещите. Един от първите циркуляри на НКВД през декември 1917 г. гласи: „Предвид саботажна на чиновниците ... да бъде проявена максимална самодейност по места без отказ от конфискации, принуда и арести.“ (Вестник „НКВД“, 1917, 1, стр. 4. – Б. а.)

И макар че в края на 1917 г. за установяване на „най-строг революционен ред“ В.И. Ленин иска „да се смазват безпощадно опитите за анархия от страна на пияниците и хулиганите“, контрареволуционерите и други лица (Ленин, В.И., Собр. соч. Т.35, стр. 66. – Б. а.), т.е. той очаква главната опасност за Октомврийската революция от пияниците – контрареволуционерите са сбутани някъде на трето място, – ала поставя задачата и по-широко. В статията си „Как да организираме съревнование-то“ (от 6-и и 9-и януари 1917 г.) Ленин провъзгласява общата единна цел за „прочистване на руската земя от всякакви вредни насекоми“. Под насекоми той разбира не само всички класово чужди, но също така и „работниците, които клинчат от работа, например словослагателите от питерските печатници“. (Ето на какво е способна дистанцията на времето. За нас сега е трудно да разберем как така работниците, току-що станали диктатори, тутакси са взели да клинчат от работа срещу собствения си интерес.) И още: „... в кой квартал на големия град, в коя фабрика, в кое село... няма... саботьори, наричащи себе си интелигенция?“ (Пак там, стр. 204.) Вярно, че в тази си статия Ленин предвижда разнообразни форми за прочистване от насекомите: било да ги затварят, било да ги принуждават да чистят отходните места, било след престой в карцера да им се издават удостоверения за политическа неблагонадеждност, било да се разстрелват тунейдците; предоставен е избор: затвор или „принудителен тежък труд“. (Пак там, стр. 203.) Макар че, когато разглежда и подсказва основните посоки при наказанията, Владимир Илич предлага търсенето на най-сполучливите мерки по прочистването да бъде включено в съревнование между „комуните и общините“.

Сега няма да изследваме изчерпателно кой попада в това широко определение на насекомите: руското население е твърде разнородно и сред него се срещат обособени, съвсем ненужни, а днес вече и забравени малки групи. Насекоми са, естествено, земските дейци. Насекоми са кооператорите. Всички притежатели на къщи. Доста са насекомите и сред гимназиалните преподаватели. От насекоми гъмжат църковните енорийски съвети, насекоми пеят и в църковните хорове. Насекоми са свещениците, а още повече – монасите и монахините. Но и толстоистите, които при постъпването си на държавна служба или, да речем, в железниците, не дават задължителна клетвена декларация за защита на съветската власт с оръжие в ръка, също са разобличавани като насекоми (понататък ще видим случаи и на съдебна разправа с тях). И понеже стана дума за железниците – мнозина от насекомите се прикриват под железничарска униформа, та е необходимо да им я смъкват, а понякога и

да ги разстрелват. Телеграфистите пък, кой знае защо, са в по-голямата си част непоправими насекоми, несимпатизиращи на Съветите. Не може да се каже нищо по-добро и за ВИКЖЕЛ, (Общоруски изпълнителен комитет на железничарския професионален съюз (1917–1918), – Б. пр.) както и за другите профсъюзи, често гъмжащи от насекоми, враждебни на работническата класа.

Дори групите, които изброихме, обхващат огромен брой хора за няколко години прочиствателна работа.

А малко ли са всякаквите окаяни интелегенти, бездомни студенти, различни особняци, търсачи на правдата и налудничави, от които още Петър I се мъчи да прочисти Русия и които винаги пречат на стройния строг Режим?

Ала това санитарно прочистване е невъзможно, при това в условията на войната, ако трябва да се прибегва до остарели процесуални форми и юридически норми. Приета е обаче съвсем нова форма – извънсъдебната разправа, и с тази неблагоприятна работа самоотвержено се нагърбва ВЧК – часовоят на революцията, единственият в човешката история наказателен орган, съсредоточил в едни ръце: следенето, ареста, следствието, прокуратурата, съда и изпълнението на решението.

През 1918 г., за да ускорят и победата на културната революция, започват да вадят и изтърсват мощите на светите угодници и да изземват църковните треби. В защита на разоряваните черкви и манастири избухват народни вълнения. На места бият камбани за тревога и православните бягат, мнозина от тях тръгват по просия. Естествено, някои са пречуквани на място, други – арестувани.

Сега, когато размишляваме за 1918–1920 г., се затрудняваме: дали да отнесем към тъмничните потоци и тези, които са само разстреляни, без да бъдат пращани по затворите? И в коя графа да впишем онези, които комитетите на бедните ликвидират зад вратата на селсъвета или в задния двор? Успяват ли дори да стъпят върху земята на Архипелага участниците в заговорите, разкривани масово във всяка губерния (два ярязански, един костромски, един вишневолоцки, един велижки, няколко киевски, няколко московски, саратовски, черниговски, астрахански, селигерски, смоленски, бобруйски, тамбовски кавалерийски, чембарски, великолукски, мстиславски и други), или не успяват и затова не се отнасят към предмета на нашето изследване? Като отминем потушените прочути метежи (ярославския, муромския, рибинския и арзамаския, някои събития знаем единствено само по названията им – например колпинския разстрел през юни 1918 г. Какво е това? Кого са разстреляли?...

И къде да запишем убитите?

Доста трудно е да решим: тука ли, в тъмничните потоци, или в бананса на Гражданската война да отнесем десетките хиляди заложници, тези в нищо необвинени и дори незаписани поне с молив по фамилии мирни жители, взети за унищожение, за да се всява страх, и за отмъщение на военния враг или на въстаналата маса? След 30 август 1918 г. НКВД дава указания по места „да се арестуват незабавно всички десни есери, а от буржоазията и офицерството да се вземат значително количество заложници“ („Вестник НКВД“, 1918, 21–22, стр. 1. – Б. а.) (Все едно след покушението, извършено например от групата на Александър Улянов, да арестуват не само нея, но и всички студенти в Русия и значителен брой земски дейци.) Така е обяснявано открито (Лацис, вестник „Красный террор“, 1 ноември 1918 г.): „Ние не водим война срещу отделни лица. Ние изстребваме буржоазията като класа. Не търсете на следствието материали и доказателства за това, че обвиняемият е действувал на дело или на думи срещу Съветите. Първият въпрос, който трябва да му се зададе, е към каква класа принадлежи, какви са произходът му, възпитанието, образованието или професията му. В това са смисълът и същността на червения терор.“ С постановление на Съвета на отбраната от 15 февруари 1919 г. – очевидно под председателството на Ленин? – е наредено ЧК и НКВД да вземат за заложници селяни от местностите, в които разчистването на железопътните линии от снега „става не съвсем удовлетворително“ – с цел, „ако не се разчисти снегът, да бъдат разстреляни“ („Декрети советской власти“. М., 1968. Т. 4, стр. 627. – Б. а.). С постановление на Съвета на народните комисари от края на 1920 г. е разрешено да бъдат вземани за заложници и социалдемократи.

Но дори да се придържахме само към обичайните арести, трябва да отбележим, че още от пролетта на 1918 г. потича многогодишният непрекъснат поток на изменниците социалисти. Всички тези партии – есери, меншевики, анархисти, народни социалисти, десетилетия наред само са се престрували на революционери, носели са само маска и на каторга са отивали единствено за да ни заблуждават. И едва в стремителния ход на революцията веднага е проличала буржоазната същност на тези социалпредатели. Естествено е тогава да бъдат арестувани! Скоро след кадетите, след разгонването на Учредителното събрание, обезоръжаването на Преображенския и други полкове започват да задържат по малко, отначало негласно, и есерите, и меншевиките. От 14 юни 1918 г., в деня, в който ги изваждат от всички съвети, тези арести стават все по-чести и

по-масови. От 6 юли попадат на мушката и левите есери, които по-коварно и по-дълго се преструват на съюзници на единствената последователна партия на пролетариата. Оттогава става достатъчно в който и да е завод или градче да възникне работническо вълнение, недоволство, стачка (още през лятото на 1918 г. не са никак малко, а през март 1921 г. те разтърсват вече Петроград и Москва, сетне Кронщат и ускоряват идването на НЕП), та едновременно с успокояването, отстъпките и удовлетворяването на справедливите искания на работниците да почне нощното излавяне от ЧК на меншевики и есери като истински виновници за тези вълнения. През лятото на 1918 г., през април и октомври 1919 г. масово са арестувани и анархистите. През 1919 г. в затвора е вкарана цялата досегаема част на есеровския ЦК, която дочаква в Бутирки своя процес през 1922 г. През същата 1919 г. видният чекист Лацис пише за меншевиките: „Такива хора на нас повече ни пречат. Точно затова ги премахваме от пътя си – да не ни се мотаят в краката... Ние ги затваряме в някое прикътано местенце, в Бутирки, и ги държим там, докато не завърши борбата на труда с капитала.“ (Лацис, М. Я. Два года борьбм на внутреннем фронте. Популярны обзор деятельности ЧК. М., 1920, стр. 61. – Б. а.) През юли 1918 г. целият безпартиен работнически конгрес е арестуван от отряда на латвийската охрана на Кремъл и незабавно са разстреляни едва ли не всичките в Таганка.

Още през 1919 г. става обяснима и цялата мнителност към нашите руснаци, завръщащи се от чужбина (защо? с каква мисия?) – така са затваряни пристигащите офицери от експедиционния (във Франция) руски корпус.

През 1929 г. покрай истинските и псевдозаговорите („Национален център“, Военния заговор) така наречената околокадетска интелигенция в Москва, Петербург и други градове е подложена на масови репресии и разстрелвана по списъци (т.е. излавяна и разстрелвана на място, ако е на свобода) и просто вкарвана по затворите. А какво ще рече „околокадетска“? Не монархистка и не социалистическа, т.е.: всички научни, всички университетски, всички художествени, литературни кръгове, че и цялото инженерство. Като изключим крайните писатели, богословите и теоретичите на социализма, цялата останала интелигенция, 80 на сто от нея, е обявена за „околокадетска“. Такъв според Ленин е например Короленко – „жалък еснаф в плен на буржоазните предразсъдъци“, „няма да е зле такива «таланти» да полежат някоя и друга седмица в затвора“. (Ленин, В. И. Собр. съч. Т. 51, стр. 48. – Б. а.) За отделни арестувани групи научаваме от протестите на Горки. На 15 септември 1919 г. Илич

му отговаря: „... за нас е ясно, че и тук сме допуснали грешки“, (Пак там, стр. 47. – Б. а.) но – „е, голяма работа! Не е чак такава несправедливост!“, и съветва Горки „да не се поддава на хленча на гнилите интелигенти“. (Пак там, стр. 48, 49. – Б. а.)

От януари 1919 г. е разширена кампанията по изземването на излишъците от селяните, за целта се организират продоволствени отряди. Те срещат навсякъде съпротивата на селяните – ту упорито уклончива, ту бурна. Потушаването на това противодействие също дава (без да смятаме разстреляните на място) обилен поток от арестувани в течение на две години.

Тук съзнателно не се спираме върху онази голяма част, смляна от ЧК, специалните отдели и революционно-военните трибунали, която е свързана с преместването на фронтвата линия, с превземането на градове и области. Същата директива на НКВД от 30 август 1918 г. е направлявала усилията „към безусловен разстрел на всички замесени в белогвардейска дейност“. Но понякога не е ясно: как ще е правилно да разграничаваме? Ако това трябва да става от лятото на 1920 г., когато Гражданската война още не изцяло, не навсякъде е свършила, но на Дон вече е приключила и оттам, от Ростов и Новочеркаск, пращат безчет офицери в Архангелск, а по-нататък с шлепове на Соловки (няколко шлепа са потопени в Бяло море – както впрочем и в Каспийско) – да отнесем ли и тези неща все още към Гражданската война или към началото на мирното строителство? Ако през същата година в Новочеркаск разстрелват бременна офицерска жена заради това, че е укрила мъжа си, в коя категория да я впишем?

През май 1920 г. ЦК излиза с известното постановление „За подризната дейност в тила“. От опит знаем, че всяко подобно постановление е импулс за нов всеобщ поток от арестанти, че то е външният признак на потока.

Особена трудност (но и особено достойнство) в организирането на всички потоци до 1922 г. е липсата на Наказателен кодекс, на каквато и да било система от наказателни закони. Единствено революционното правосъзнание (което обаче е винаги безпогрешно!) ръководи конфискуващите и канализаторите: кого да арестуват и какво да правят с него.

В този обзор няма да проследяваме потоците от криминални пресътпници и нарушители на обществения ред, ето защо ще напомним само, че всеобщите бедствия и недостатъци при преустройването на администрацията, учрежденията и всички закони довеждат до чувствително увеличаване на кражбите, грабежите, насилието, подкупите и

препродажбите (спекулацията). Макар и не толкова опасни за съществуването на републиката, тези криминални престъпления са също частично преследвани и със своите арестантски потоци увеличават потоците от контрареволуционери. А има и спекулация с напълно политически характер, както личи от декрета на Совнаркома, подписан от Ленин на 22 юли 1918 г.: „уличените в пласиране, изкупуване или съхраняване на монополизираните от републиката хранителни продукти под претекст за поминък (селянинът задържа зърното, за да го пласира под формата на поминък, а какъв друг поминък има??? – б. а)... се наказва с лишаване от свобода за срок не по-малко от 10 години, съпроводено с най-тежък принудителен труд и конфискация на цялото имущество.“

Пак от същото лято изчерпалото силите си село започва да предава безвъзмездно добивите си. Това довежда до селски въстания, а следователно и до тяхното потушаване и до нови арести („Най-трудолюбивата част от народа се изкоренява окончателно“ – Короленко, писмо до Горки от 10 август 1921 г.). През 1920 г. знаем (наистина ли знаем?...) за процеса срещу Сибирския селски съюз. В края на 1920 г. предварително е разгромено тамбовското селско въстание, ръководено от Съюза на трудовото селячество (както и това в Сибир). Тук минава дори без съдебен процес...

Ала най-масовите арести в тамбовските села са от юни 1921 г. по тамбовска губерния са пръснати концентрационни лагери за семействата на селяните, участвували във въстанието, цели участъци наред голо то поле се ограждат с бодлива тел и три седмици държат там семействата, чиито мъже са подозирани в участие във въстанието, ако за тези три седмици мъжът не се появил, за да откупи с главата си своите близки, цялото семейство е изселвано. (Тухачевский. „Борба с контрареволуционними восстаниями“. Вж.: „Война и реиолуция“, 1926, 7/8. – Б. а.)

Преди това, през март 1921 г., без да смятаме разстреляните, на островите на Архипелага през Трубецкия бастиоп на Петропавловската крепост са изпратени моряците от въстаналия Кронщат.

Същата 1921 г. започва със заповед 10 на ВЧК (от 8 януари 1921): „...да се засилят репресиите спрямо буржоазията!“ Не да се отслабят репресиите точно когато Гражданската война вече е приключила, а да се засилят! Как изглежда това в Крим, Волошин го е разказал в няколко стихотворения.

През лятото на 1921 г. е арестуван Общественият комитет за съдействие на гладуващите (Кускова, Прокопович, Кишкин и други), опитал се да спре надвисналия над Русия небивал глад. Работата е там, че

тези хранещи ръце не са ръцете, на които е можело да се разреши да хранят гладните. Пощаденият председател на този комитет – умиращият Короленко, нарича разгромването му „най-долното от всички политиканства – правителствено политиканство“ (писмо до Горки от 14 септември 1921 г.). (И Короленко ни напомня важната особеност на затвора от 1921 г. – „той целият е иросмукан от тиф“. Потвърждават го Скрипникова и други, лежали тогава в затвора.)

През същата 1921 г. става вече практика да се арестуват и студенти (например Тимирязевската академия, групата на Е. Дояренко) за „критика на порядките“ (не публична, а в разговори помежду им) Такива случаи, изглежда, не са били толкова много, защото споменатата група е разпитана лично от Менжински и Ягода.

Но не са и толкова малко. С какво друго освен с арести е могли да завърши неочакваната смела стачка на студентите от МВТУ (Московско висше техническо училище. – Б. пр.) през есента на 1921 г.? От годините на безпощадната столипинска реакция в това училище е въведена традицията ректорът му да се избира измежду неговите професори. Сред тях е и професор Калининков (ще го срещнем по-късно и на подсъдимата скамейка). Революционната власт налага вместо него някакъв безличен инженер. Това става в разгара на изпитната сесия. Студентите отказват да се явят на изпити, правят бурно събрание в двора, отхвърлят натрапения им ректор и искат да бъде запазено самоуправлението в училището. А след това цялото събрание тръгва пеш към Моховая за другарска среща със студентите от университета. Ето ви гатанка: как да постъпи властта? Гатанка, ама не и за комунистите. В царско време целият благороден печат, целият образован свят щеше да нададе глас: долу правителството, долу царят! А сега – записали ораторите, оставили събранието да се разотиде, прекъснали изпитната сесия, а през лятната ваканция прибрали един по един от различни места всички, които им трябвали. Други пък така и не завършили инженерното си образование.

През същата 1921 г. се разширяват и регулират арестите на членуващите в други социалистически партии. Фактически вече не съществуват никакви други политически партии в Русия освен победилата партия. (Ах, не копай гроб другиму!) А за да бъде необратимо разпадането на партиите, е трябвало да се разпаднат още и самите тела на тези членове.

Нито един гражданин на руската държава, членувал някога в друга, не в болшевишка партия, не може да избегне своята съдба, обречен е (ако, подобно на Майски и Вишински, не успява да претича по гредите

на крушението в комунистическата партия). Може и да не го арестуват веднага, може да доживее (според степента на своята опасност) до 1922-ра, до 1932-ра или дори до 1937 година, но списъците се пазят, редът си върви, редът му идва, арестуват го или само любезно го поканват, за да му зададат един-единствен въпрос: членувал ли е в... от... до...? (Понякога има и въпроси за неговата враждебна дейност, но първият решава всичко, както сме вече наясно сега, след десетилетия.) Понататък съдбата им е различна. Някои попадат направо в знаменитите царски централни затвори (по щастливо стечение на обстоятелствата всички те добре са се запазили и някои социалисти се озовават дори в същите килии и при същите тъмничари, които вече познават). На някои предлагат да заминат на заточение – о, не за дълго, за две-три години. Или още по-невинно: колкото да им се пише минус (Забрана да се живее в най-големите градове на страната (обикновено в десетте най-големи) (малко ли градове има), да си изберат сами местожителството, стига да е по-далечко, бъдете така добри да живеете там и там и да чакате решението на ГПУ.

Тази операция се проточва дълги години, защото главното ѝ условие са тишината и незабележимостта. Важното е да бъдат прочистени веднъж завинаги Москва, Петроград, пристанищата, промишлените центрове, а по-късно околиците от всички други социалисти. Това е грандиозен беззвучен пасианс със съвсем необясними за съвременниците правила, чиито очертания сме в състояние да оценим едва сега. Нечий проникателен ум го е замислил, нечий прилежни ръце, без да пропуснат нито миг, посягат към фиша, стоял три години в един куп, и внимателно го прехвърлят в друг. Който е лежал вече в затвора, го пращат на заточение (и то по-надалеч), който е отбивал само „минус“ на заточение (но извън пределите на видимостта на „минуса“ му), от заточението – на ново заточение, след това пак в затвора (вече друг). Търпението и само търпението е най-важното за тези, които редят пасианса. И без шум, без вопъл членовете на другите партии се изгубват постепенно, прекъснати са всякакви връзки с местата и хората, където са ги познавали преди от революционната им дейност – и така незабележимо и неотклонно се подготвя унищожаването на всички, които са говорили по студентските митинги или гордо са дрънчали с царските окопи (Жороленко пише на Горки в писмото си от 29.6.1921 г.: „Някога историята ще отбележи, че болшевишката революция се разправи с искрените революционери и социалисти със същите средства, както и царският режим.“ О, де да беше само така! – тогава всички те да са останали живи).

В тази операция на Големия пасианс са унищожени повечето стари политически каторжници, защото именно есерите и анархистите, а не социалдемократите получават от царските съдилища най-суровите присъди, именно те съставят населението на старата каторга.

Поредността на унищожаването им е обаче справедлива: през 20-те години им се предлага да се отрекат писмено от своите партии и от партийната си идеология. Някои отказват да сторят това – и така, естествено, попадат в първия ред за унищожаване, други дават такива писмени обещания – и си спечелват по този начин ияколко години живот. Но идва неумолимо и техният ред, неумолимо падат и техните глави.

Понякога четеш във вестника статийка и не ти се побира в ума. „Известия“ от 24.5.1959 г.: една година след идването на Хитлер на власт Максимилиан Хауке е арестуван заради членството си в... не в каква да е партия, а комунистическата. Мислите, че са го ликвидирали ли? Не, осъдили са го на две години. След което, то се знае, е получил нова присъда, нали? Не, пуснали са го на свобода. Е, разбирайте го както щете! Живял си с по-нататък човекът кротко, създал е нелегална организация, във връзка с което е и статията за неговото безстрашие.

През пролетта на 1922 г. Извънредната комисия за борба с контра-революцията и спекулата, току-що прекръстена на ГПУ, решава да се намеси в църковните работи. Трябва да се осъществи и „църковна революция“ – да се смени ръководството и да се постави на мястото му такава, което да насочва само едното си ухо към небето, а другото – към Лубянка. Такива обещават да станат живоцърковниците, (Опозиционно течение в руската православна църква, обявило се за обновяването на религиозния култ и поддържащо активно новия режим. – Б. пр.) но без външна помощ не успяват да превземат църковния апарат. За целта е арестуван патриарх Тихон и са проведени два гръмки процеса с разстрели: в Москва – срещу разпространителите на патриаршеското възвание, в Петроград – срещу митрополит Вениамин, попречил църковната власт да премине в ръцете на живоцърковниците. В губерниите и околиците биват арестувани митрополити и архиереи и както винаги след едрата риба върви и дребната – протойереи, монаси и дякони, за които не се съобщава във вестниците. В затвора са хвърлени всички, които се опитват да се противопоставят на църковния обвинителен напор.

Свещенослужителите се вливат в потока като неотменна част от всекидневния улов, посребрените им коси проблясват във всяка килия, а след това и във всяка соловецка поетапна група.

В началото на 20-те години са затворени и теософи, мистици,

спиритисти (групата на граф Пален протоколира разговорите си с духовете), религиозни организации, философи от кръжеца на Бердяев. Пътем са разгромени и прехвърлени в затворите „източните католици“ (последователи на Владимир Соловьев), групата на А. И. Абрикосова. Някак от само себе си са затваряни и обикновените католици – полските ксендзове.

Ала коренното унищожаване на религията в тази страна, превърнало се през целия период на 20-те и 30-те години в една от важните цели на ГПУ – НКВД, може да бъде постигнато само чрез масовото затваряне на вярващите измежду православните. Интензивно арестуват, затварят и заточават монасите и монахините, толкова често мяркащи се с черните си одежди в предишния руски живот. С арестуването и съденето им се занимават църковни активи. Кръговете непрекъснато се разширяват и ето че вече започват да задържат и просто вярващите миряни, старите хора и особено жените, които вярват по-упорито и които сега при поетапните прехвърляния и в лагерите за дълги години също са наричани монахини.

Всъщност се смята, че ги арестуват и съдят не заради самата вяра, а затова, че изказват своите убеждения гласно и възпитават в този дух децата си. Както пише Таня Ходкевич:

Свободно можеш да се молиш,
но... да те чува само Бог.

(Стиховете в I том са в превод на Иван Дойчинов. – Б. пр.)

(За това стихотворение тя получава десет години.) Човекът, който вярва, че притежава духовната истина, трябва да я крие от... собствениците си деца!!! През 20-те години религиозното възпитание на децата започва да се квалифицира според член 58, алинея 10, т.е. като контрареволуционна агитация! Наистина, на съда ти предоставят възможност да се отречеш от религията. Рядко, но все пак има случаи, когато бащата се отрича и бива оставян да се грижи за децата, докато майката е изпращана на Соловки (през всичките тези десетилетия жените проявяват голяма издръжливост във вярата си). Всички вярващи се осъждат на по десет години – най-дългата присъда по това време.

При прочистването на големите градове в името на настъпващото чисто общество през същите тези години, особено през 1927-а, изпращат на Соловки и проститутки, омешани с „монахините“. Любителките на греховния земен живот получават лека тригодишна присъда.

Обстановката на етапите, прехвърлянията, а и на самите Соловки не им пречи да припечелват от своя весел поминък от началството и от конвойните войници и да се завръщат след три години там, откъдето са дошли, с тежки куфари. За вярващите обаче е непостижимо да се върнат някога при децата си в родния край.

Още в началото на 20-те години се появяват и чисто национални потоци – на първо време не твърде големи за покрайнините, още повече от гледна точка на руските мерки: мусаватисти от Азербайджан, дашнаци от Армения, грузински меншевики и туркменски басмачи, съпротивляващи се на установяването на съветската власт в Средна Азия. През 1926 г. е арестувано ционисткото дружество „Гехалуц“, несъмнено да се издигне до всеувличащия порив на интернационализма.

Сред многото следващи поколения се е утвърдила представата за 20-те години като за някакво развихряне на неограничената свобода. В тази книга предстои да се срещнем с хора, които са на друго мнение. Безпартийното студентство по онова време се бори за „автономия на висшето училище“, за правото на събрания, за освобождаване на програмата от прекомерната политпросвета. В отговор следват арести. Те се усилват около празниците (например около I май 1924 г.). През 1925 г. ленинградски студенти (около стотина) получават присъда по три години тъмничен затвор за четене на „Социалистически вестник“ и за изучаване на Плеханов (самият Плеханов във времената на младостта си се отървава много по-леко за речта си срещу правителството пред Казанската катедра). През 1925 г. започват да затварят първите (младички) троцкисти. Двама наивни червеноармейци, спомнили си за руската традиция, започват да събират средства за арестуваните троцкисти и са осъдени също на тъмничен затвор.

Не са могли, разбира се, да избягнат удара и експлоататорските класи. През 20-те години продължава непрекъснатият тормоз над оцелелите бивши офицери: и белите (но незаслужили разстрел през Гражданската война), и бяло-червените, повоювали и там, и тук, и царско-червените, но неслужили през цялото време в Червената армия или служили с прекъсвания, които не могат да удостоверят. Изтормозват ги, защото не ги осъждат веднага, а ги прекарват – според пасианса – през безкрайни проверки, налагат им ограничения при получаване на работа или жителство, задържат ги, пускат ги, отново ги задържат и постепенно ги отправят в лагерите, за да не ги пуснат повече оттам.

С пращането на офицерите на Архипелага обаче решаването на проблема не приключва, а само започва: остават майките, жените и

децата им. Въз основа на безпогрешния социален анализ е лесно да предположим какво е настроението след арестуването на главите на семействата. По такъв начин те просто принуждават властта да хвърля и тях в затворите! Така че този поток продължава да се лее.

През 20-те години има амнистия за казаците и участниците в Гражданската война. От Лемнос мнозина от тях се завръщат на Кубан и Дон и получават земя. По-късно всички са хвърлени в затвора.

Спотайват се и подлежат на излавяне и всички предишни държавни чиновници. Те умело се маскират, използват обстоятелството, че в републиката не са въведени още нито паспортна система, нито едининни трудови книжки – и проникват в съветските учреждения. В този случай помагат някоя изтървана дума, случайно узнати подробности, съседски доноси... т.е. бойните донесения. (Понякога и чистата случайност. Някой си Мова просто от любов към реда пазел у себе си списък на всички бивши губернерски юристи. През 1925 г. случайно откриват списъка у него – прибират всички – и ги разстрелват.)

Така се леят потоците „за прикриване на социалния произход“, за „бившето социално положение“. То се разбира широко. Арестуват дворяните по съсловен признак. Арестуват дворянските семейства. Най-сетне, без много да му мислят, започват да прибират и личните дворяни, т.е. просто завършилите някога университет. А приберат ли те веднъж – няма път назад, с теб е свършено. Часовоят на Революцията не може да сбърка.

(Не, все пак има пътища назад! – тънки, слаби противопотоци, които обаче понякога успяват да пробият. И тук ще споменем първия от тях. Измежду дворянските и офицерските съпруги и дъщери се срещат често жени с изключителни лични качества и привлекателна външност. Някои от тях успяват да се измъкнат със слабия обратен поток – срещу течението! Те са жени, които помнят, че животът ни е даден само веднъж и че няма нищо по-скъпо от нашия живот. Предлагат услугите си на ЧК – ГПУ като осведомителки, като сътруднички или каквито и да било – и тези от тях, които хващат окото, биват приемани, Тъкмо те са най-плодотворните осведомители! Помагат много на ГПУ, тъй като „бившите“ им вярват напълно. Като една от последните такива е посочена тук Вяземска, изпечена доносничка (доносник е и синът ѝ на Соловки), или Конкордия Николасина Йосе – жена по всяка вероятност с блестящи качества: мъжа ѝ, офицер, е разстрелян пред очите ѝ, самата тя е заточена на Соловки, но съумява да издействува да я върнат и да открие близо до Лубянка салон, който видните дейци на този Дом обичат

да посещават. (Отново е прибрана едва през 1937 г. заедно със своите годишки клиенти.)

Звучи смешно, но нямаква нелепа традиция Политическият Червен кръст от старата Русия продължава да съществува. Той има три филиала: Московски (Е. Пешкова), Харковски (Сандомирска) и Петроградски. Московският се държи прилично – и до 1937 г. не е разтурен. Но Петербургският (стария народник Шевцов, куций Гартман, Кочеровски) се разпасва, бърка се в политическите работи, търси подкрепата на старите шлицелбургци (на Новоруски – съучастник на Александър Ульянов) и помага не само на социалистите, но и на каерите – контрареволуционерите. През 1926 г. е закрит и дейците му са заточени.

Годините си минават и неопресняването се изличава непрекъснато от паметта ни. Извърналата се с лице към нас далечна 1927 г. се възприема като безгрижна охолна година на още неокастрения НЕП. А тя е напрегната, разтърсвана от вестникарски експлозии и е възприемана у нас, неуморно е възхвалявана като навечерието на войната за световна революция. На убийството на съветския пълномощен министър във Варшава, заляло цели колони в юнските вестници, Маяковски е посветил четири гръмовни стихотворения.

Но става засечка: Полша поднася извинения, убиецът на Войков, (Изглежда, монархистът Борис Коверда е отмъщавал лично на Войков: уралският комисар по продоволствието П. А. Войков ръководи през юли 1918 г. разстрела на царското семейство и след това унищожава следите (разсичането и разрязването на трупове, изгарянето им и изхвърлянето на пепелта). – Б. а.) който е действал сам, е арестуван – как тогава и срещу кого да се изпълни призивът на поета:

Чрез труд,
спойка
и твърдост,
с разправа
на глутницата врата
прекърши!

С кого да се разправим, на кого да прекършим врата? Именно тук започва войсковият набор. Както винаги, при всички вълнения и напрежения, прибират бившите, прибират анархистите, есерите, меншевиките, а и просто интелигенцията. Наистина – кого да арестуват в градовете? Не работническата класа я! Но „околокадетската“ интелигенция е

прочиствана и без това добре още от 1919 г. Така че не е ли вече време да се прочисти и интелигенцията, въобразила си, че е прогресивна? Да се прерови студентството. Тук и Маяковски е отново подръка:

За комсомола
мисли
дни и недели!
Редовете си
зорко
огледай.
Всички ли са
комсомолци
на дело,
или
прикриват се
вредно?

Удобният светоглед ражда и удобен юридически термин: социална профилактика. Той е въведен, приет е, става веднага достъпен. (Един от началниците на Беломорстрой – Лазар Коган, тъкмо така ще каже скоро след това: „Вярвам, че лично вие не сте виновни в нищо. Но като образовани хора трябва да сте наясно, че това е широка социална профилактика!“) И наистина, кога друг път да затваряш, ако не в навечерието на войната за световна революция несигурните спътници, цялата тази интелигентска колебаеща се сган и гнилоч? Пламне ли голямата война – вече ще е късно.

И в Москва започват планомерно да прочистват квартал по квартал. Навсякъде някой трябва да бъде прибран. Лозунгът е: „Така ще ударим с юмрук по масата, че от ужас ще изтръпне светът!“ Към Лубянка и Бутирки се устремяват дори денем „гарвани“, леки коли, закрити камиони, открити файтони. Задръстване пред портала, задръстване в двора. Не успяват да свалят и регистрират арестуваните. (Така е и в другите градове. В Ростов на Дон, в мазето на Дом 33, е толкова тясно на пода през тези дни, че току-що пристигналият Бойко едва намира място да седне.)

Типичен пример от този поток: няколко десетки млади хора се събират на някакви музикални вечери, несъгласувани с ГПУ. Слушат музика, а след това пият чай. На своя глава събират няколко копейки за чая за общата си каса. Не ще и дума, че музиката е прикритие на техните контрареволуционни настроения, а парите са събирани съвсем не за чай, ами в помощ на загиващата световна буржоазия. И ги арестуват

всичките, осъждат ги от три до десет години (на Анна Скрипникова – пет), а неразкаялите се подстрекатели (Иван Николаевич Варенцов и други) са разстреляни!

Или през същата година някъде в Париж се събират лицеисти емигранти, за да отбележат традиционния „Пушкинон“ лицейски празник. Обявяват за сбирката в пресата. Ясно, че това е ход на смъртно ранения империализъм. И ето че са арестувани всички останали в СССР лицеисти, а наред с тях и „правниците“ (друго такова привилегировано училище).

На първо време войсковият набор се ограничава само с размерите на СЛОН-а – Соловецкия лагер със специално предназначение. (Образувано от първите букви на руските думи – Соловецкий Лагерь Особого предназначения. – Б. пр.) Но вече започва своя злокачествен живот Архипелагът ГУЛАГ и скоро ще пръсне своите магически метастази по цялото тяло на страната.

Опитано е нещо ново, появява се нов апетит. Отдавна е настъпило време да бъде разгромена техническата интелигенция, която си е въобразила, че е незаменима, и не е свикнала да изпълнява заповедите начаса.

Един вид никога не сме имали доверие на инженерите. Тези лакеи и прислужници на бившите капиталистически господари попадат на мушката на здравето работническо недоверие и контрол още от първите години на революцията. През възстановителния период обаче ние все пак ги допускаме да работят в нашата промишленост и насочваме цялата сила на класовия си удар срещу останалата интелигенция. Но колкото повече зрят нашето стопанско ръководство, ВСНХ (Висш съвет на народното стопанство. – Б. пр.) и Държавната планова комисия, колкото повече нараства броят на плановете и колкото повече тези плановете си противоречат и се изменят един друг, толкова по-ясни стават вредителската същност на старото инженерство, неговата неискреност, хитрост и продажност. Часовоят на Революцията присвива по-зорко очи – и там, където ги спре, веднага се натъква на вредителско гнездо.

Тази оздравителна работа върви с пълна пара от 1927 г. и разкрива веднага пред пролетариата всички причини за нашите стопански несполуки и дефицит. В НКПС (Народен комисариат на транспорта. – Б. пр.) (железниците) – вредителство (чудно ли е тогава, че е толкова трудно да се качиш на влака, че доставките не пристигат?). В МОГЕС (Московско обединение на държавните електроцентрали. – Б. пр.) – вредителство (спиране на тока). В нефтената промишленост – вредителство (никъде

няма газ). В текстилната – вредителство (няма с какво да облечеш труженика). Във въгледобивната – колосално вредителство (ето защо сме мръзнали)! В металургичната, военната, машиностроителната, корабостроителната, химическата, минната, злато-платиновата, напоителната – навсякъде гнойници на вредителството, от всички страни – врагове с логаритмични линейки! ГПУ се задъхва да излява и прибира вредителите. В столиците и провинцията работят колегиумите на ОГПУ и пролетарските съдилища, които прекарват през човекомелачката тази несвършваща папlach, и трудещите се научават (а често и не научават) с ахкане от вестниците за техните нови далавери. Научават за Палчински, за фон Мек, за Величко (К.И. Величко – военен инженер, бивш професор от Военната академия на Генералния щаб, генерал-лейтенант, ръководил в царското военно министерство Управлението на военния транспорт. Разстрелян. Ох, колко нужен щеше да е през 1941 г.! – Б. а.), а да не говорим колко са безименните. Всеки отрасъл, всяка фабрика, всяка занаятчийска задруга трябва да търси при себе си вредителство и започне ли – тутакси го намира (с помощта на ГПУ). Ако все още някой инженер, завършил преди революцията, остава неразобличен като предател, със сигурност може да бъде подозиран в това.

И какви изтънчени злодеи били тези стари инженери, как по най-различен сатанински начин знаят да вредят! Николай Карлович фон Мек в Народния комисариат на транспорта се преструва на твърде предан строител на новата икономика, надълго и нашироко говори разпалено за икономическите проблеми в строителството на социализма и обича да дава съвети. Един такъв крайно вреден негов съвет е да се увеличат влаковите товарни композиции, да не се опасяваме от тяхната претовареност. Благодарение на ГПУ фон Мек е разобличен (и разстрелян): искал е да се износят железопътните релси, вагоните и локомотивите и републиката да остане в случай на интервенция без железници! Когато малко време след това новият комисар на транспорта другарят Каганович се разпорежда да пускат именно тежко натоварени влакови композиции, че дори и двойно и тройно свръхтежки (за това откритие той и другите ръководители получават ордени „Ленин“), инженерите вредители се проявяват като радетели за старото – надигат вой, че било прекалено, че така подвижният състав се износвал катастрофално, и са разстреляни справедливо заради неверието си във възможностите на социалистическия транспорт.

Няколко години наред тези радетели за старото са преследвани – прониквали са във всички отрасли, размахват проектите си формули и

не искат да разберат как ентузиазмът на персонала помага на мостовите и машините. (Това са години на израждане на цялата народопсихология: осмивана е благоразумната народна мъдрост, че „бързата кучка слепи ги ражда“, изопачава се отколешната пословица „който бърза, бавно стига“...) Това, което забавя понякога арестуването на старите инженери, е неподготвеността на смяната. Николай Иванович Ладиженски, главен инженер във военните ижевски заводи, е арестуван отначало заради „крайните си теории“, заради „сляпата си вяра“ в определен предел на здравина, на която се осланя, за да обяви за недостатъчни подписаните от Орджоникидзе суми за разширяването на заводите. (А Орджоникидзе, разправят, разговарял със старите инженери така: поставял по един пистолет отдясно и отляво на писалишната маса.) Но след това е задържан под домашен арест – и му нареждат да работи на предишното си място (работата без него запада). Той слага работата в ред. Ала сумите продължават да си остават недостатъчни – и ето че този път го вкарват отново в затвора „заради неправилно използване на сумите“: значи не стигат, защото главният инженер ги разпределя лошо! Още първата година Ладиженски умира при работа в дърводобива.

Така за няколко години е прекършен гръбнакът на старото, прославило нашата страна руско инженерство, на любимите герои на Гарин-Михайловски и Замятин.

От само себе си се разбира, че и от този поток, както от другите, са повлечени и други хора, близки и свързани с обречените, например, както и ... не ми се ще да петня светлобронзовия образ на Часовоя, но няма как... Както и злополучните осведомители. Ще помолим читателя да не забравя и за миг този напълно секретен, публично непрявен поток – особено за първото следреволюционно десетилетие: тогава хората са все още горди и мнозина все още нямат представа, че нравствеността е относителна, притежава само тясно класов смисъл – и дръзват да отказват предлаганите им служби, и всички са унищожавани безпощадно. Точно тогава предлагат на младичката Магдалина Еджубова да следи инженерския кръг, тя обаче не само отказва, ами и разказва на своя наставник (тъкмо него трябвало да следи); той обаче все пак скоро е арестуван и на следствието си признава всичко. Бременната Еджубова е арестувана „за разгласяване на оперативната тайна“ и е осъдена на разстрел. (Впрочем тя се отървава с двадесет и пет годишна поредица от няколко присъди.) През същия период (1927 г.), макар и в съвсем друг кръг – сред видните харковски комунисти, Надежда Виталиевна Суровцева също отказва да следи членовете на украинското правителство и да пише

доноси срещу тях, за което е заловена в ГПУ и едва след четвърт столетие, вече полужива, се измъква на Колима. А които не са изплували – за тях дори не знаем.

(През 30-те години този поток от непокорни пресъхва напълно: щом от теб се иска да осведомяваш, значи така ще бъде – къде ще се дяваш? „Срещу ръжен не се рита.“ „Ако не аз, друг ще е.“ „По-добре да бъда сексот (Секретен (таен) сътрудник. – Б. пр.) аз, добрият, отколкото някой лош.“ Впрочем от доброволци за сексоти няма отгърване: хем изгодно, хем доблестно.)

През 1928 г. в Москва се гледа нашумялото Шахтинско дело – нашумяло заради публичността, която му се дава заради смайващите признания и самобичуването на подсъдимите (все още не на всички). Две години по-късно, през септември 1930 г., съдят най-позорно организаторите на глада (ето ги, ето ги, вижте ги!) – четиридесет и осем вредители в хранително-вкусовата промишленост. В края на 1930-а е проведен още по-гръмко и вече безукорно репетирианият процес срещу промишлената партия – Промпартията. Тук вече всички подсъдими до един си приписват какви ли не отвратителни измишльотини – и ето че пред очите на трудещите се израства като монумент, от който са смъкнали покривалото, грандиозно, хитроумно сплели се ведно всички отделни до този момент разобличени вредители: Милоков, Рябушински, Детерлинг и Поанкаре.

След като вече сме започнали да вникваме в нашата съдебна практика, разбираме, че общовидимите съдебни процеси са само къртичини на повърхността, а главното копаене става изцяло отдолу. На тези процеси са изкарвани само малка част от хвърлените в затвора, само онези, които се съгласяват естествено да клеветят себе си и другите с надежда да смекчат присъдата. Повечето инженери, които имат мъжеството и разума да отхвърлят следователската нелепица, са съдени при закрити врати, но колегиумите на ГПУ им лепват и на тях – неразказаните се – същите десет години.

Потоците се леят под земята, по тръбите, те канализират цъфтящия живот на повърхността.

Именно от този момент е предприета важната крачка към всенародно участие в канализацията, към всенародно разпределяне на отговорността за нея: тези, които още не са се сгромолясали с телата си в канализационните шахти, които тръбите още не са понесли към Архипелага – трябва да крачат на повърхността със знамена, да възхваляват съдилищата и да се радват на съдебните разправи. (Предвидливо! – ще минат

десетилетия, историята ще се пробуди – но следователите, съдиите и прокурорите не ще се окажат по-виновни от нас с вас, съграждани! Нали затова сме дочакали достолепните си бели власи, защото навремето сме гласували благоприлично за.)

Ако не смятаме експеримента на Ленин и Троцки при процеса срещу есерите през 1922 г., Сталин е този, който започва подобни опити с организаторите на глада и как да не сполучи този опит, когато в плодородната Русия всички гладуват, когато всички само се озъртат: къде изчезна нашият хляб? И ето че по заводи и учреждения, изпреварвайки решението на съда, работниците и служителите гласуват гневно за смъртна присъда на подсъдимите негодници. А вече спрямо Промпартията почват всеобщи митинги, демонстрации (в които са привлечени и ученици), милиони маршируват в крак и реват пред сградата на съда: „Смърт! Смърт! Смърт!“

На този остър завой в нашата история се чуват самотни гласове на протест или на въздържане – твърде, твърде много мъжество, несравнимо с днешната лекота, се иска сред този хор и вой, за да кажеш „не!“. (Макар че и днес не са много тези, които възразяват.) На събрание на ленинградския политехнически институт професор Дмитрий Аполинариевич Рожански се въздържа (той, така да се каже, е изобщо противник на смъртното наказание, това, така да се каже, според езика на науката е необратим процес) – и веднага е арестуван! Студентът Дима Олицки се въздържа – и незабавно е вкаран в затвора! И всички тези протести заглъхват в самото си начало.

Доколкото ни е известно, мустакатата работническа класа одобрява тези смъртни присъди. Доколкото ни е известно, от възторжените комсомолци до партийните вождове и легендарните командири на армии – целият авангард е единодушен в одобрението на тези смъртни присъди. Прочути революционери, теоретици и прорицатели седем години преди безславната си гибел приветствуват този рев на тълпата, без да разбират, че часът им е ударил, че скоро и техните имена ще бъдат заклеимени със същия рев като „ган“ и „паплач“.

А за инженерите погромът прекъсва тъкмо тогава. През лятото на 1931 г. Йосиф Висарионович изрича „шестте условия“ за строителството и Негово Единодържавие благоволява да посочи като пето условие: от политиката на разгромяване на старата техническа интелигенция да се премине към политика на привличане и грижи за нея.

И грижи за нея! Къде се изпари нашият справедлив гняв? Къде потънаха всички наши страшни обвинения? Току-що е имало процес

срещу вредителите в порцелановата промишленост (и там са напакостили!) – и всички подсъдими вече са се облели задружно с клевети, и всичко са си признали – когато изведнъж, пак задружно, възкликват: не сме виновни! И са освободени!

(През същата година се очертава дори един малък антипоток: вече осъдените или минали през следствието инженери се връщат към живота. Така се завръща и Д.А. Рожански. Трябва ли да казваме, че е издържал в двубоя със Сталин? Че едно граждански мъжествено общество не би дало повод да напишем нито тази глава, нито цялата тази книга?)

През март 1931 г. Сталин още веднъж решава да смаже отдавна повалените меншевики в публичния процес срещу „Съюзното бюро на меншевиките“: Громан – Суханов – Якубович (Громан е по-скоро кадет, Якубович – почти болшевик, а Гимер-Суханов е същият теоретик на Февруарската революция, в чието жилище в Петроград на крайбрежната Карповка 10 през октомври 1917 г. се събира болшевишкият ЦК и взема решението за въоръжено въстание.) И изведнъж се замисля.

Беломорци имат такава приказка за прилива – водата се е замислила: това е малко преди да започне отливът. Е, не си струва да сравняваме мътната душа на Сталин с водата на Бяло море. А е възможно той изобщо да не се е замислял. Пък и няма никакъв отлив. Но същата година става още едно чудо. Веднага след процеса срещу Промпартията през 1931 г. се подготвя грандиозен процес срещу Трудовата селска партия – уж срещу (никога не!) съществуващата огромна нелегална организирана сила от селската интелигенция, от дейците на потребителната и селскостопанската кооперация и от просветената върхушка на селячеството, готвеща се да смъкне диктатурата на пролетариата. На процеса срещу Промпартията тази ТСП се споменава като вече разобличена, като добре известна. Следственият апарат на ГПУ работи безотказно: вече хиляди обвиняеми напълно признават принадлежността си към ТСП и своите престъпни цели. А са обещани цели двеста хиляди „членове“. „Начело“ на партията уж стоят икономистът аграрник Александър Василиевич Чайанов, бъдещият „министър-председател“ Н.Д. Кондратиев, Л.Н. Юровски, Макаров, Алексей Дояренко, професор от Тимирязевската академия – бъдещ „министър на селското стопанство“.

А може би е щял да бъде по-добър от тези, които са заемали след това цели четиридесет години тази длъжност? И ето какво е човешката участ! Дояренко по принцип страни от политиката. Когато дъщеря му води къщи студенти, вероятно изказващи есерски мисли, той им посочва вратата.

И ето че една прекрасна нощ Сталин си променя решението. Защо? Няма да узнаем никога може би. Дали за да си спаси душицата? Е, рано му е. Да не би да го е осенило чувство за хумор, тъй като дотук всичко е твърде еднообразно, до втръсване? Е, никой не би посмял да припише на Сталин чувство за хумор. Причината по-скоро е такава: направил си е сметката, че не след дълго цялото село и тъй, и тъй ще вземе да измира от глад, при това не само двеста хиляди, та ще е излишно да се престарава. И ето че се отменя цялата тази ТСП, на всички „признали си“ предлагат да се откажат от направените признания (представяме си радостта им!) и вместо това осъждат по извънсъдебната процедура чрез колегията на ОГПУ само малката група на Кондратиев-Чаянов. (Осъден на затвор в единична килия, Кондратиев заболява психически и умира. Умира и Юровски. След пет години строг тъмничен затвор Чаянов е заточен в Алма Ата, но през 1948 г. е арестуван отново. – Б. а.) (А през 1941 г. изтерзаният Вавилов ще бъде обвинен, че е имало все пак ТСП и че той, Вавилов, я е оглавявал тайно.)

Трупат се параграфи, трупат се години и едва ли ще можем да изнесем всичко подред. (А ГПУ се справя отлично! А ГПУ не пропуска нищо!) Но винаги ще помним:

– че вярващите ги арестуват, разбира се, непрекъснато. (Тук изникват в паметта ни някои дати и върховни моменти. Ту „нощта на борбата с религията“ по Бъдни вечер на 1929 г. в Ленинград, когато прибират мнозина от религиозната интелигенция, и то не до сутринта, съвсем не като в коледна приказка. Ту пак там през февруари 1932 г. са закрити наведнъж много черкви и едновременно са извършени масови арести сред духовенството. А още повече са датите и местата, останали неизвестни за нас);

– че не престава разгромяването дори на секти, които съчувствуват на комунизма. Така например през 1929 г. прибират до един всички членове на комуната между Сочи и Хоста. Всичко при тях е комунистическо – и производството, и разпределението, при това с такава честност, каквато страната ни няма да дочака и след сто години, но, уви, те са твърде културни, начетени в религиозната литература и философията им се основава не върху безбожието, а върху смесица от баптизъм, толстоизъм и йогизъм. Ще рече, такава комуна е престъпна и не може да донесе щастие на народа. През 20-те години значителна група толстоисти биват заточени в предпланините на Алтай, там създават селища-комуни съвместно с баптистите. Когато започва изграждането на Кузнецкия комбинат, те го снабдяват с продукти. Следват арести – откарват

отначало учителите (преподавали уж не по държавните програми), децата плачат и тичат подир колите, накрая – ръководителите на общините им;

– че са разчистили някак си (и не всички чрез възпитание, а в някои случаи и с куршум) рояците безпризорни момчетии, които се навъртат да се греят около градските асфалтови казани, а от 1930 г. изведнъж изчезват безследно;

– че не се прощават случаите на неразрешено милосърдие (за събиране в цеха на пари в помощ на жената на хвърлен в затвора работник се полага арест);

– че Големият пасианс на социалистите се пренарежда, разбира се, непрекъснато;

– че през 1929 г. арестуват непрокудените своевременно в чужбина историци (Платонов, Тарле, Любавски, Готие, Измайлов), именития литературовед М.М. Бахтин, младия тогава Лихачов;

– че в потока текат и националности ту от един край на страната, ту от друг.

Преследвани са якутите след въстанието от 1928 г. Преследвани са бурят-монголците след въстанието от 1929-а. (Разстреляни са, както се говори, около тридесет и пет души. Не ни беше разрешено да проверим.) Преследвани са казахите, след като героичната конница на Будьони ги смазва през 1930–1931 г. Съдят в началото на 1930 г. Съюза за освобождение на Украйна (проф. Ефремов, Чеховски, Никовски и други), а като познаваме нашите пропорции между обявяваното и скритото – кой ще ти каже колко ли са заминали освен тях? Колцина са премахнати негласно?...

И идва макар и бавно ред и на членовете на управляващата партия да напълнят затворите! На първо време (1927–1929) зад решетките отива „работническата опозиция“, или тъй наречените троцкисти, които са си избрали несполучлив лидер. Отначало те са стотици, скоро стават хиляди. Но всяко начало е трудно. И както тези троцкисти спокойно са наблюдавали преследването на хора от другите партии, така останалата партия одобрително гледа сега тяхното арестуване. Всеки по реда си. По-нататък ще потече несъществуващата „дясна“ опозиция. Започнала веднъж да поглъща членче по членче откъм опашката, устата ще се добере накрая и до собствената си глава.

От 1928 г. настъпва времето за разчистване на сметките и с буржоазните остатъци – непманите. Все по-често ги облагат с все по-големи и вече непосилни данъци и щом се окажат в невъзможност да ги платят,

тукатси са арестувани за неплатежеспособност и имуществото им се конфискува. На дребните занаятчии – бръснари, шивачи, майсторите на примуси – само им отнемат разрешителното.

Разгръщането на непманския поток е продиктувано от вътрешен икономически интерес. Държавата се нуждае от имуществото златото им, а Колима още я няма. От края на 1929 г. започва прословутата златна треска, само че тя тресе не тия, които търсят злато, а ония, от които го изтръскват. Специфичното на новия „златен“ поток е, че ГПУ не обвинява в нищо тези свои зайци и е готово да не ги изпраща в страната ГУЛАГ, а иска само да им отнеме златото с правото на силния. Затова затворите са претъпкани, следователите изнемогват, а изселванията, етапите и лагерите получават непропорционално по-слабо попълнение.

Кого натикват в „златния“ поток? Всички, които някога, преди петнадесет години, са имали „фирма“, търговийка, припечелвали са от някой занаят и може, според предположенията на ГПУ, да им се намира злато. Тъкмо у тях обаче няма злато, те са вложили имуществото си в движими и недвижими вещи, но всичко това е прахосано или иззето от революцията и нищо не им е останало. С голяма надежда арестуват, разбира се, зъботехниците, бижутерите, часовникарите. За притежаване на злато от най-неочаквани хора може да се узнае по доноси: стопроцентов „фабричен работник“ се сдобива отнякъде и крие шестдесет николаевски златни петарки; известният сибирски партизанин Муравъв пристига в Одеса с чувалче злато (награбено през Гражданската война); у всички петербургски фойтонджии татари се намира скрито злато. Така ли е наистина, или не – става ясно едва след инквизициите в ГПУ. И вече с нищо – нито с пролетарската си същност, нито с революционни заслуги, не е в състояние да се защити този, върху когото пада сянката на доноса за притежаване злато. Всички ги арестуват, всички ги натикват в килиите на ГПУ в количества, каквито дотогава се смятат за невъзможни, но толкова по-добре, така по-скоро ще предадат златото си! Стига се до конфузното положение жени и мъже да лежат в една и съща килия и да ходят едни пред други по нужда в оставената там кофа – кой ще ти мисли за такива подробности – давайте златото, гадини! Следователите не пишат протоколи, защото на никого не са му изтрябвали книгата, и дали после ще има присъда, или не, не интересува никого, важно е само едно: давай златото, гадино! Държавата има нужда от злато, за какво ти е на теб? Следователите остават без глас и сили, докато крещят заплахите си и изтезават, но прилагат за всички един и същ метод: затворниците получават солена храна и нито капка вода. Който даде злато – той ще

пие! Жълтица за чаша вода!

Навред златото днес цари...

От предишните и от следващите потоци този се различава по това, че съдбата ако не на половина, то поне на част от хората зависи донякъде от самите тях. Ако обаче наистина нямаш злато – работата ти е спукана: ще те бият, ще те горят, ще те изтезават и попарват до смърт или докато наистина не ти повярват. Но ако имаш злато, сам си определяш мярката на изтезанията, мярката на издръжливостта и своята бъдеща съдба. Психологически това впрочем не е по-леко, а по-тежко, защото сбъркаш ли, винаги ще се чувствуваш виновен пред себе си. Разбира се, онзи, който е усвоил нравите на въпросното учреждение, ще отстъпи и ще даде, така е по-леко. Но и много бързо също не си струва да даваш; няма да ти повярват, че си предал всичко, и ще продължат да те държат. Все пак и много късното признание също не се препоръчва: ще ти изкарат душицата или от злоба ще ти тръснат някоя присъда. Един от споменатите татари файтонджии издържа на всички мъчения: няма злато, и толкоз! Тогава прибират и жена му, и нея я подлагат на изтезания, ала татаринът си знае своето: нямам злато! Когато вкарват обаче и дъщеря му, той не издържа и предава сто хиляди рубли. Едва тогава освобождават семейството му, а на него му лепват тъмнична присъда. Най-неподяланите криминални романи или опери за разбойници намират сериозна реализация в обема на огромната държава.

Въвеждането на паспортната система в навечерието на 30-те години също осигурява сериозно попълнение на лагерите. Както Петър I опростява структурата на народа, като премахва всякакви различия и пролуки между съсловията, така действа и нашата паспортна система: тя помита именно междинните насекоми, докопва хитрата, бездомна и никъде неприкрепена част от населението. Пък и в началото мнозина се объркват с тези паспорти – и нерегистрираните, и неотписаните ги прибират на Архипелага поне за година.

Така се пенят и плискат потоците – но всички те са надминати от бликналия през 1929–1930 г. многомилionen поток на разкулачените. Той е невиджано голям и не би го побрала дори развитата мрежа от следствени тъмници (прегъпкани още повече от „златния“ поток), но подминава тази мрежа, устремен право към заточенията, етапите и страната ГУЛАГ. Този поток (този океан!) приижда само веднъж, излиза извън бреговете на всичко, което може да си позволи тъмничносъдебната система дори на огромната държава. Нищо подобно не е имало в цялата история на Русия. Това е народно преселение, етническа катастрофа. Но

каналите на ГПУ – ГУЛАГ са толкова умно разработени, че градовете не биха ги дори забелязали, ако не ги бе разтърсил тригодишният неоябясним глад – глад без суша и без война.

Този поток се отличава от всички предишни и по това, че тук не се церемонят да прибират отначало главата на семейството, пък сетне да мислят какво да правят с останалите. Напротив, дамгосват направо цели гнезда, прибират цели семейства и дори грижливо внимават да не би някое четиринадесет-, десет-или шестгодишно дете да се измъкне: всички семейства, вдигнати до крак, трябва да бъдат изпратени на едно място, на едно общо унищожаване. (Това е първият такъв опит, във всеки случай в новата история. След това ще го повтори Хитлер с евреите и отново Сталин с непослушните или подозираните нации.)

Този поток съдържа нищожно малко „кулаци“, колкото за прах в очите. На руски „кулак“ ще рече алчен безчестен селски търгаш, който се обогатява не от своя, а от чужд труд, чрез лихварство или търговска спекула. Те навсякъде дори преди революцията са единици, а революцията напълно ги лишава от почва за подобна дейност. По-късно, вече след седемнадесета година, понятието „кулак“ се прехвърля (в официалната и агитационната литература, а оттам и във всекидневния език) и върху тези, които изобщо ползват труда на наемните работници, макар и поради временна липса на работна ръка в собствените им семейства. Но да не забравяме, че след революцията всеки такъв труд непременно ти излиза през носа, тъй като в защита на ратаите стоят комитетите на бедняците и селсъветите, нека се опита само някой да ощети бедняка! Справедливото наемане на чужд труд не се допуска и сега в нашата страна.

Но раздуването на страховития епитет „кулак“ взема неудържими размери и около 1930 г. той е прикачван вече към всички по-стабилни селяни – стабилни в поддържането на стопанството, стабилни в труда и дори просто в своите убеждения. Прозвището „кулак“ се използва с цел да се ликвидира стабилността на селото. Да си спомним, да се опомним: само дванадесет години са минали от великия Декрет за земята – същия, без който селото нямаше да тръгне след болшевиките и Октомврийската революция нямаше да победи. Земята е разпределена на глава, справедливо. Само девет години са изтекли, откакто селяните са се върнали от Червената армия и са се заловили за работа на своята завоювана земя. И изведнъж – кулаци, бедняци. По какво ги различават? Понякога – по неравенството в инвентара, понякога – по добрия или лошия състав на семейството. А по всяка вероятност най-вече по трудолюбието и

упоритостта. И ето че тези селяци, с чийто хляб Русия е нахранена през 1928 г., попадат в ръцете на местните хайлази и на новопристигнали градски типове, които се втурват да ги изкореняват. Озверели, загубили всякаква представа за „човешина“, загубили човешките, създавани с хилядолетия представи, те подбират най-добрите стопани и ги пращат заедно със семействата им, без каквото и да било имущество, голи, в северната пустош, в тундрата и тайгата.

Такова масово движение не може да не се усложни. Селото трябва да се отърве и от селяните, които просто не проявяват желание да влязат в колхозите, съмняват се в колективния живот, от който нямат никаква представа и за който подозират (сега вече знаем колко са били прави), че ще ги ръководят безделници, че ги чака принудителен труд и гладория. Трябва да се отърват и от хората (понякога съвсем не богати), които заради своето безстрашна, физическа сила, мъжество, красноречие по събранията и любов към справедливостта са любимци на своите съселяни, а поради независимостта си – опасни за колхозното ръководство (този селски тип и неговата съдба са представени безсмъртно от Степан Чаусов в повестта на С. Залигин). Освен това във всяко село има и такива, които лично препречват пътя на местните активисти. Ето и най-удобния случай, водени от съперничество, завист или обида, да си разчистят сметките с тях. Всички тези жертви се нуждаят от нова дума – и тя се ражда. Тя не съдържа вече нищо „социално“, нищо икономическо, но звучи великолепно: кулашки подгласник. Тоест аз смятам, че ти си съучастник на кулака, на врага. И това е достатъчно! И най-дрипавият ратай съвсем лесно може да бъде наречен кулашко мекере! (Добре си спомням как на младини това определение ми се струваше напълно логично и безспорно.)

Така с тези две думи са обхванати всички, които са същността на селото, неговата енергия, неговата схватливост и трудолюбие, неговата съпротива и съвест. Тях ги премахват оттам – и колективизацията е проведена.

Но от колективизираното село също започват да се изливат нови потоци:

– потокът на вредителите в селското стопанство. Навсякъде започват да разобличават агрономите вредители, работили през целия си живот до злополучната година честно, а сега вече умишлено замърсяващи руските поля с плевел. (То се знае, по указания на вече напълно разобличения московски институт. Това са същите онези неприбрани двеста хиляди членове на ТСП!) Едни от агрономите не изпълняват

дълбокомислените директиви на Лисенко (в такъв поток през 1931 г. е отправен за Казахстан „кралят“ на картофите Лорх). Други ги изпълняват прекалено точно и по този начин разкриват цялата им глупост. (През 1934 г. псковските агрономи засяват лен върху снега – точно както им нарежда Лисенко. Семената набъбват, плесенясват и загиват. Обширни поля запустяват за цяла година. Лисенко не може да каже, че снегът е кулак или че самият той е глупак. Затова обвинява агрономите, че са кулаци и са преиначили технологията му. И към Сибир потича поток от агрономи. Освен това в почти всички МТС се разкрива вредителство и при ремонта на тракторите (ето с какво се обясняват несполуките през първите колхозни години!);

– потокът „за загуби на реколтата“ (а „загубите“ са в сравнение с произволната цифра, представена през пролетта от „комисията по определяне на реколтата“);

– потокът „за неизпълнение на държавните поръчки за зърно“ (райкомът поема задължения, а колхозът не ги изпълнява – хайде в затвора);

– потокът на подрязващите житните класове. Ръчно нощно подрязване на житните класове в полето! – напълно нов вид селски труд и нов начин за прибиране на жътвата! Това е доста голям поток от десетки хиляди селяни, често съвсем младички, още момчета и момичета, момченца и момиченца, които възрастните изпращат нощем да подрязват класовете, тъй като не разчитат да получат нещо от колхоза за положения през деня труд. За това тъжно и слабодоходно занятие (дори по време на крепостничеството селяните не стигат до такава немотия!) съдиите им тръсват: десет години за изключително опасно разхищаване на социалистическата собственост по прословутия закон от 7 август 1932 г. (на арестантски език – законът от седми осми).

Заради този „закон от седми осми“ потегля друг голям поток от строежите на първата и втората петилетка, от транспорта, търговията, от заводите. С големите разхищения е наредено да се занимава НКВД. Оттук нататък този поток трябва да се помни като постоянен, особено мощен през военните години – и така цели петнадесет години (до 1947-а, след което той ще бъде разширен и превърнат в още по-суров).

Но най-сетне можем да си поемем дъх: най-сетне ще секнат всички масови потоци! – другарят Молотов обявява на 17 май 1933 г.: „... ние виждаме нашата задача не в масовите репресии.“ Уф, време му беше. Стига вече нощни страхове! Ала какъв е този кучешки лай? Дръж! Дръж!

Ама че работа! От Ленинград се понася Кировският поток. Там

напрежението е преценено за толкова голямо, че към всеки районен изпълнителен комитет в града са създадени щабове на НКВД и е въведено „ускорено“ съдопроизводство (и преди не е правело впечатление да е мудно) без право на обжалване (и преди не се е обжалвало). Смята се, че една четвърт от жителите на Ленинград са разчистени през 1934–1935 г. Нека тая оценка опровергае този, който разполага с точната цифра и я даде. (Впрочем този поток не е само ленинградски, той рикошира достатъчно в цялата страна под обичайната, макар и безсмислена форма: прочистване на апарата от все още присламчили се деца на свещеници, бивши дворянки или на хора с близки зад граница.)

Покрай подобните пълноводни потоци винаги са оставали незабелязани скромните неизменни ручейчета, които, без много да шумят, се леят ли, леят:

– ту шуцбундовци, изгубили класовите битки във Виена и потърсили спасение в отечеството на световния пролетариат; (Членове на военизирана организация (1920–1930 г.) на Австрийската социалдемократическа партия (от нем. *Schutzbund* – Съюз за отбрана), създадена за отпор срещу настъпващата реакция, в защита на републиката. Участвава заедно с комунистите във февруарското въоръжено въстание през 1934 г., след чието потушаване редица нейни членове излизат от социалдемократическата и влизат в комунистическата партия. – Б. а.)

– ту есперантисти (Сталинzakлеймява тази вредна публика по едно и също време с Хитлер);

– ту неликвидираните остатъци от Свободното философско дружество, нелегалните философски кръжоци;

– ту учителите, несъгласни с прогресивния бригадно-лабораторен метод на обучение (през 1933 г. Наталия Ивановна Бугаенко е отведена в ростовското ГПУ, но на третия месен от следствието става ясно от правителственото постановление, че този метод бил порочен. И я освобождават);

– ту сътрудниците на Политическия червен кръст, който благодарение на усилията на Екатерина Петкова все още отстоява съществуването си;

– ту северните кавказци заради въстанието им от 1935 г.; националистите текат ли, текат. (На Волгоканал националните вестници излизат на четири езика – татарски, тюркски, узбекски и казахски. Има кой да ги чете!);

– и отново – вярващите, които този път не искат да работят в неделни дни (въвеждали петдневки, шестдневки); колхозниците, саботиращи

по време на църковни празници, както били свикнали през ерата на индивидуализма;

– и неизменно – хората, отказали да станат осведомители на НКВД. (Сред тях и свещениците, пазещи тайната на изповедта. Органите бързо се досещат колко е полезно да знаят съдържанието на изповедите, единствената полза от религията.);

– а сектантите ги прибират още по-масово;

– а Големият пасианс на социалистите продължава да се пренарежда.

И накрая още неназованият нито веднъж досега, но през цялото време леещ се Десети параграф или КРА (КонтраРеволуционна Агитация), или АСА (АнтиСъветска Агитация). Потокът на Десети параграф е, ако може така да се каже, най-постоянен от всички – изобщо не прекъсва, а по време на другите големи потоци, както през тридесет и седма, четиридесет и пета или четиридесет и девета година, става особено пълноводен.

Този безотказен поток повлича кого ли не по всяко време. Но за видните инелигенти през 30-те години понякога се смята за особено пикантно да се скалъпи някой и друг компрометиращ член (от рода на хомосексуализъм; или както е обвинен например професор Плетньов, че уж оставайки насаме с пациентка, взел да я хапе по гърдите. Пише го официалната преса – иди го опровергавай!).

* * *

Парадоксално: в цялата си дългогодишна дейност всепроникващите и вечно бдящи Органи черпят сила само от един параграф от 148 член на необщия раздел на Наказателния кодекс от 1926 г. Но за похвала на този параграф можем да намерим много повече епитети, отколкото Тургенев някога е подбрал за руския език или Некрасов за Майчица Русия: великия, могъщия, изобилния, необятния, разнообразния, всепомитация Петдесет и осми, изчерпващ света не толкова дори чрез формулировките на своите параграфи, колкото чрез тяхното диалектично и изключително широко тълкуване.

Кой от нас не е изпитал върху гърба си неговите всеобхватни обятия? Наистина няма под слънцето постъпка, помисъл, действие или бездействие, които Петдесет и осми параграф да не наказва с тежката си десница.

Не е било възможно да бъде формулиран толкова широко, но се оказва, че може да се тълкува твърде широко.

58 член не внася в Кодекса глави за политически престъпления и никъде не пише, че е „политически“. Не, заедно с престъпленията срещу реда и с бандитизма той е включен в раздела „престъпления срещу държавата“. Така например Наказателният кодекс започва с това, че на своя територия отказва да признае когото и да било за политически престъпник, всички престъпления са криминални.

58 член се състои от четиринадесет параграфа.

От първия параграф научаваме, че за контрареволуционно се смята всяко действие (по член 6-и от НК – и бездействие), насочено към... отслабване на властта...

При по-широкото му тълкуване се оказва: ако в лагера откажеш да идеш на работа, защото си гладен и изтощен, отслабваш властта. И ти се полага разстрел. (Разстрелването на хора, отказващи да работят, по време на войната.)

От 1934 г., когато ни е възвърнат терминът родина, към него се добавят и параграфите за измяна на Родината – 1-а, 1-б, 1-в, 1-г. По тези параграфи действията, извършени в ущърб на военната мощ на СССР, се наказват с разстрел (1-б) и само при смекчаващи вината обстоятелства, валидни единствено за граждански лица (1-а) – с десет години лишаване от свобода.

Широко тълкувано: когато наши войници, задето са се оставили да ги пленят (в ущърб на военната мощ!), са осъждани само на десет години, това е хуманно до иротивозаконност. Съгласно сталинския кодекс всички те със завръщането си в родината трябва да бъдат разстрелвани.

(Или ето ви още един образец на широко тълкуване. Добре си спомням една среща в Бутирки през лятото на 1946 г. Някакъв поляк се родил в Лемберг, когато градът още влиза в Австро-унгарската империя. Преди Втората световна война човекът живее в родния си град в Полша, след което се озовава в Австрия, там служи и там през 1945 г. е арестуван от нашите. Получава десет години по член 51-1-а на украинския кодекс, т.е. за измяна на родината – Украйна! – тъй като град Лемберг става по това време украинският град Лвов! А клетникът не може да докаже на следствието, че е заминал за Австрия не с цел да измени на Украйна! Ето по какво идиотско тълкуване той става предател.)

Друго важно разширено тълкуване на параграфа за измяната е прилагането му „чрез член 19-и от НК“ – „с намерение“. Т.е. не че има измяна, но следователят съзира намерение за такава – и това е вече достатъчно за най-тежката присъда като за фактическа измяна. Наистина,

член 19-и предлага смъртно наказание не за намерение, а за подготовка, но при съответното диалектическо тълкуване защо и намерението да не се разбира като подготовка? А „подготовката“ е наказуема (т.е. подлежи на същото наказание), както и самото „престъпление“ (НК). С една дума, не правим разлика между намерението и самото престъпление и в това е предимството на съветското законодателство пред буржоазното. („От тюрем к воспитательным учреждениям“. Сборник Института уголовной политики. Под ред. Вишинского. М. „Советское законодательство“, 1934, стр. 36. – Б. а.)

Необятно широко тълкуване на всеки член дава още член 16-и от НК – „по аналогия“. Когато постъпката не попада под нито един член, съдията може да я квалифицира „по аналогия“.

Параграф втори говори за въоръжено въстание, за завземане на властта в центъра, по места и по-специално за намерение да се отдели насилствено някаква част от Съюза на републиките. За това деяние следват наказания, включително разстрел (както и във всеки следващ параграф).

В по-широк обхват (както не би могло да пише в члена, но както подсказва революционното правосъзнание): тук спада всеки опит всяка република да осъществи правото си „насилствено“ да излезе от Съюза, нали не се казва спрямо кого? Дори цялото население на републиката да се изкаже за отделяне, щом Москва не желае това, отделянето ще се третира като насилствено. По такъв начин всички естонски, латвийски, литовски, украински и туркменски националисти лесно получават по този параграф своите десет и двадесет и пет годишни присъди.

Третият параграф – „съдействие, независимо от начините, на някоя чужда държава, намираща се в състояние на война със СССР“.

Този параграф дава възможност да бъде осъден всеки гражданин, оказал се в окупираната територия, който е поставил, да речем, подметки на някой немски военнослужещ или му е продал връзка репички; както и всяка гражданка, повдигнала бойния дух на окупатора, като е танцувала или е прекарала нощта с него. Не всеки е осъждан по този параграф (поради многобройността на окупираното население), но би могъл да бъде осъден всеки.

Четвъртият параграф говори за (фантасмагоричната) помощ, оказвана на междунаrodnата буржоазия.

На пръв поглед: кой би могъл да бъде отнесен тук? Но при едно по-широко тълкуване с помощта на революционната съвест не е трудно да се намери съответната категория: всички емигранти, напуснали страната до 1920 г., т.е. няколко години преди да бъде съставен самият Кодекс, и заварени от нашите войски в Европа след четвърт век (1944–1945 г.), получават 58–4: десет години лишаване от свобода или разстрел. Защото – какво са правели те зад граница, ако не да съдействуват на световната буржоазия? (От примера с музикалното дружество вече се уверихме, че това съдействие би могло да се оказва и от вътрешността на СССР.) На буржоазията са съдействували всички есери и всички меншевики (тъкмо за тях е измислен този член), а после и инженерите от Плановата комисия и ВСНХ.

Петият параграф: склоняване на чужда държава да обяви война на СССР.

Пропуснат е случаят: да се разпростре този параграф и върху Сталин и неговото дипломатическо и военно обкръжение през 1940–1941 г. Тяхната слепота и безумие ни довеждат дотам. Кой, ако не те обричат Русия на позорни невиджани поражения, несравними с пораженията на царска Русия през 1904 или 1915 г.? Поражения, каквито Русия не познава от XIII век?

Шестият параграф – шпионаж, е толкова широко тълкуван, че ако трябва да се преброят всички осъдени по него, би могло да се заключи, че в Сталиново време нашият народ се е занимавал не със земеделие, не с промишлено производство, не с каквото и да било, а единствено с шпионаж и се е препитавал с парите на чуждите разузнавания. Шпионажът е нещо много удобно по своята простота, разбираемо и за тъпия престъпник, и за учения юрист, и за журналиста, и за общественото мнение.

(Впрочем шпионomanията не с само тесногръдо пристрастие на Сталин. Тя веднага става удобна за всички привилегирани. Превръща се в естествено оправдание за вече назрялата всеобща мания за секретност, за забрана на информацията, за затворените врати, за системата на пропуските, за високите огради на вилите и тайните магазини за продукти. Народът не може да проникне зад бронираната защита на шпионomanията и да види как бюрокрацията се наговаря, безделници, върши грешки, как яде и как се развлича. – Б. а.)

Широко тълкуване предполага и обстоятелството, че се издават

присъди не непосредствено за шпионаж, а за:

ПШ – Подозрение в шпионаж;

НШ – Недоказан шпионаж, с всичките му жестоки последици!

И дори за

ВВПШ – Връзки, водещи до подозрение (!) в шпионаж.

Тоест позната на позната на жена ви си шие например рокля при същата шивачка (естествено, сътрудничка на НКВД), при която си шие жената на някакъв чужд дипломат.

И тези 58–6, ПШ и ВВПШ са прилепчиви параграфи, те изискват строг режим, непрекъснат надзор (шпионските служби могат да протегнат пипалата си чак до своя любимец в лагера) и забраняват разконвоирането. Изобщо всички означени с букви членове, фактически не членове, а тъкмо тези плашещи съчетания от главни букви (в тази глава ще срещнем и други такива), са затулени постоянно с някаква загадъчност и никога не става ясно дали са издънки от 58 член, или са нещо самостоятелно и много опасно. В редица лагери затворените по буквените членове са държани много по-строго в сравнение с тези по член 58.

Седмият параграф: разстройване на промишлеността, транспорта, търговията, паричното обращение и кооперацията.

През 30-те години този параграф е в пълен ход и обхваща масите чрез опростеното и достъпно за всички определение „вредителство“. Наистина, всичко изброено в параграф седми от ден на ден все по-нагледно и явно се разклаща – а нали трябва да има виновни за това?... Народът строи, създава в продължение на столетия и винаги честно, дори в полза на помещиците. Не се е чувало за никакво вредителство още от Рюриковци. И ето че когато за пръв път имуществото става народно, стотици хиляди измежду най-добрите синове на народа необяснимо защо се втурват да вредят. (Вредителството в селското стопанство не е включено в този параграф, но тъй като без него не може разумно да се обясни защо нивята обрастват с плевели, реколтите намаляват и машините се чупят, диалектическият нюх вкарва там и него.)

Осмият параграф – терор (не терорът, който съветският Наказателен кодекс трябва да обоснове и узакони). (Ленин, В.И. Собр.соч. Т. 45, стр. 190. – Б. а.)

Терорът се разбира много и много общо: под терор се има предвид например не да слагаш бомби под каретите на губернаторите, а да зашлевиш личния си враг, ако той е партиец, комсомолски или

милиционерски активист. Да не говорим, че убийство на активист никога не е било приравнявано към убийството на обикновен гражданин (както това е залегнало впрочем още в кодекса на Хамурапи през XVII век преди н.е.). Ако някой мъж убие любовника на жена си и той се окаже безпартиен – на мъжа му е провървяло, – ще получи 136-и член, ще го третират като обществен нарушител, като социално близък и няма да бъде конвоиран. Но ако любовникът се окаже партиец – мъжът става враг на народа по член 58–8.

Още по-широко тълкуване на понятието е наблюдавано при прилагане на осми параграф чрез използване на същия този член 19-и, т.е. чрез подготовка, в смисъл намерение. Не само пряката заплаха пред кръчмата от рода на „гледай да ми паднеш!“, отправена срещу активист, но и изтърсеното от някоя ядосана устата стрина на пазара „хаир да не видиш дано!“ се квалифицира като ТН – Терористични намерения, и дава основание за прилагане на члена с цялата му строгост. (Това звучи като шега, като фарс – но не ние сме го измислили този фарс, а сме лежали със същите тези хора.)

Деветият параграф – разрушаване или повреждане... чрез взривяване или палеж (и непременно с контрареволуционна цел), съкратено именувано диверсия.

Широкото тълкуване се състои в това, че контрареволуционната цел се приписва (следователят по-добро знае какво се крие в съзнанието на престъпника!), а никой човешки пропуск, никоя грешка, провал в работата, в производството не се прощават, разглеждат се като диверсия.

Ала никакъв параграф от 58-и член не се тълкува толкова свободно и с такава пламтяща революционна съвест, както десетият. Ето какво гласи той: „Пропаганда или агитация, съдържащи призив към смъкване, подкопаване или отслабване на съветската власт... а в еднаква степен и разпространяване или изготвяне, или съхраняване на литература със същото съдържание.“ И този параграф прави уговорка в мирно време само за долната граница на наказанието (Не по-ниско! Не твърде меко!), докато горната не е ограничавана!

Такова е безстрашието на великата Държава пред словото на поданика й.

Прочутите разширения на този прословут параграф са:

– под „агитация, съдържаща призив“, може да се разбира дружески (или дори съпружески) разговор на четири очи или лично писмо; а

призив може да бъде и личният съвет. (Ние заключаваме „може да бъде“ въз основа на това, че точно танц се практикуваше.);

– „подкопаване и отслабване“ на властта е всяка мисъл, която не съвпада или не достига градуса на мислите в днешния вестник. Нали всичко, което не усилва, отслабва! Всичко, което не съвпада изцяло, подкопава!

И тоз, който с нас днес не ще да пее –
е
против
нас!

(Маяковски)

– под „изготвяне на литература“ се разбира всяко написване в единствен екземпляр на писмо, бележка, личен дневник.

Разширен така сполучливо, десети параграф обхваща всяка хрумнала, произнесена или записана мисъл.

Параграф единадесети е особен: той няма самостоятелно съдържание, а е утежняваща добавка към всеки от предидущите, ако деянието е подготвяно организирано или престъпниците влизат в организация!

Всъщност параграфът се тълкува толкова свободно, че няма нужда от никаква организация. Изпитах това изящно прилагане на параграфа върху собствения си гръб. Бяхме двама, дръзнали да си разменим тайно мисли – тоест зачатъци на организация, тоест организация!

Параграф дванадесети засяга най-вече съвестта на гражданите: той третира премълчаването на всяко едно от изредените деяния. И за тежкия грях на премълчаването наказанието няма горна граница!!!

Този параграф е до такава степен всеобхватен и разширен, че не се нуждае от по-нататъшно разширяване. Знае и не казва – все едно, че го е извършил!

Параграф тринадесети, изчерпан вероятно отдавна, е: служба в царската тайна полиция. (Аналогичната по-късно служба, напротив, се смята за проява на патриотична доблест.)

Има психологически основания да подозираме И.Сталин в подсъдност също и по този параграф на 58 член. Далеч не всички документи за този род служба са надживели февруари 1917 г. и са били широко

огласени. Прибързаното изгаряне на полицейските архиви през първите дни на Февруарската революция прилича на задружен порив на някои заинтересовани от това революционери. И наистина, защо в момента на победата трябва да се горят толкова интересните архиви на неприятеля?

Параграф четиринадесети наказва „съзнателното неизпълнение на определени задължения или умишлено небрежното им изпълнение“ – наказва, разбира се, включително с разстрел. Накратко, това се нарича „саботаж“ или „икономическа контрареволуция“, а да отдели умишленото от неумишленото, може само следователят, базиращ се на своето революционно правосъзнание. Този параграф се прилага спрямо селяните, непродали доставките. Прилага се спрямо колхозниците, неизработващи нормата си. И подобно на рикшет този параграф започва да удря след войната криминалните заради бягство от концлагера, т.е. да тълкува това не като порив към сладката свобода, а като подкопаване на системата от концлагери.

Това е последното от ребрата на ветрилото на 58 член – на ветрилото, разтворило се над цялото човешко съществуване.

След като направихме обзор на големия Наказателен член, по-нататък няма да се чудим толкова много. Където е законът, там е и престъплението.

* * *

Калената стомана на 58 член, проверена през 1927 г., веднага след изковаването ѝ, охладена във всички потоци на следващото десетилетие, замахва със страшен съсък при атаката на Закона срещу народа през 1937–1938 г.

Трябва да кажем, че операцията през 1937 г. не е стихийна, а планирана, че през първата половина на същата година много от тъмниците на Съюза са преобзаведени – леглата от килиите се изнасят, а на тяхно място се слагат от край до край нарове на един и два реда. (Както не случайно и съответната сграда в Ленинград е завършена през 1934 г., точно преди убийството на Киров.) Старите арестанти си спомнят, че и първият удар е бил масиран, извършен в цялата страна едва ли не за една августовска нощ (като познавам нашата неповратливост, малко се съмнявам в това). А през есента, когато по повод на двадесетгодишнината от Октомври се очаква с надежда голяма всеобща амнистия, шагаджията Сталин добавя в Наказателния кодекс нечувани нови присъди – петнадесет, двадесет и двадесет и пет години лишаване от свобода.

Няма защо да повтаряме за тридесет и седма година онова, което вече е отразено широко в печата и ще бъде тепърва многократно повтаряно: че е нанесен съкрушителен удар по върховете на партията, на съветското управление, на военното командване и на самото ГПУ-НКВД. Едва ли има област, в която да се е запазил първият секретар на областния комитет или председателят на областния изпълнителен комитет – Сталин си е подбрал по-удобни хора.

Сега, когато сме свидетели на китайската „културна революция“ (също седемнадесет години след пълната победа), можем с голяма вероятност да заподозрем някаква историческа закономерност. И дори Сталин започва да ни се струва само сляпа и повърхностна историческа сила.

Олга Чавчадзе разказва какво е било в Тбилиси: през 1938 г. арестуват председателя на градския изпълнителен комитет, заместника му, всичките (единадесет) началници на отдели, техните помощници, всички главни счетоводители, всички главни икономисти. Назначават нови. Минават два месеца. И ето че отново арести: на председателя, заместника му, на всичките (единадесет) началници на отдели, на всичките главни счетоводители, на всичките икономисти. Остават на свобода обикновените счетоводители, машинописките, чистачките и куриерите.

За арестуването на редовите членове на партията има, изглежда, секретен, никъде непосочен направо в протоколите и присъдите мотив: арестуват се предимно членове на партията със стаж отпреди 1924 г. Това се извършва особено решително в Ленинград, защото такива хора там са подписали „платформата“ на Новата опозиция. (А как няма да я подпишат? Как няма „да се доверят“ на своя ленинградски губернский комитет?)

И ето каква е картинката през ония години. Провежда се (в Московска област) районна партийна конференция. Ръководи я новият секретар на районния комитет, заел мястото на арестувания малко преди това. В края на конференцията се приема обръщение в израз на преданост към другаря Сталин. Разбира се, всички стават на крака (както и по време на конференцията всички скачат при всяко споменаване на името му). В малката зала трещят „бурни ръкопляскания, преминаващи в овации“. Три минути, четири минути, пет минути те все още са бурни и все още преминават в овации. Но дланите вече болят. Но вдигнатите ръце вече се изморяват. Но възрастните хора вече се задъхват. Но става вече непоносимо глупаво дори за тези, които искрено обожават Сталин. Обаче: кой пръв ще се осмели да прекрати? Би могъл да го направи секретарят

на районния комитет, който е на трибуната и току-що е прочел обръщението. Но нали е отскоро, нали е заместил арестувания, нали самият той се страхува! Нали тук, в залата, стоят и ръкопляскаат енкаведистите и следят кой пръв ще спре!... И ръкоплясканията в неизвестната малка зала продължават, без вождът никога да узнае, шест минути! Седем минути! Осем минути!... Те загиват! Те умират! Те вече не могат да спрат, докато не рухнат с пръснали се сърца! В края на залата, в навалицата, можеш все пак малко да изклинчиш, да пляскаш не толкова силно, не толкова бясно – но в президиума, пред очите на всички?! Директорът на местната фабрика за хартия, независим силен човек, стои в президиума, дава си сметка за целия този фалш, за цялата безизходност на положението, но ръкопляска! – девета минута! Десета! Той поглежда измъчено секретаря на районния комитет, който не смее да спре. Безумие! Поголовно! Като се спогледат един-друг със слаба надежда, макар и с възторг върху лицата, ръководителите на района ще ръкопляскаат, докато не паднат, докато не започнат да ги изнасят на носилки! И дори тогава останалите няма да трепнат!... И директорът на фабриката за хартия си придава на единадесетата минута делови вид и сяда на мястото си в президиума. И – о, чудо! – къде се дава всеобщият неударжим, неописуем ентузиазъм? Всички вкупом на един и същ плясък на дланите спират и също сядат. Спасени са! Заекът се е досетил да кривне встрани от фаровете!...

Ала тъкмо така се открояват независимите хора. Тъкмо така ги прибират. Същата нощ директорът на фабриката е арестуван. Лесно му тръсват по съвсем друг повод десет години. Но след подписването на страница 206 (от заключителния следствен протокол) следователят не пропуска случая да му напомни:

– И никога не спирайте да ръкопляскате пръв!

(А какво да правим? Как да спрем?...)

Ето как се осъществява Дарвиновият подбор. Точно това е изтощаване чрез глупост.

Но днес се създава нов мит. Всеки публикуван разказ, всяко печатно напомняне за 1937 г. е непременно разказ за трагедията на комунистите ръководители. И ето че вече са ни убедили и ние неволно се поддаваме на това, че 1937–1938 тъмнична година уж се свежда до арестуването именно на видните комунисти – и толкоз. Но от милионите, прибрани тогава, видните партийни и държавни големци възлизат на не повече от 10 на сто. Дори по ленинградските опашки пред затворите се редят да предадат някое и друго колетче предимно обикновени женици с

вид на млекарки. От масовите статистически данни неминуемо следва изводът, който се потвърждава от показанията на свидетелите: през 1937 г. оцелелите специализирани селища на „разкулачените“ са превърнени на Архипелага: или са преселени в концлагерите, или са обградени и превърнати в лагерна зона. Така големият поток от 1929 г. се влива в потока от 1937-а, като го увеличава с още и още милиони.

Съставът на изловените през 1937–1938 г. и откарани полумъртви на Архипелага е толкова пъстър, толкова своеобразен, че който е решил да извлече някаква научна закономерност, дълго ще си блъска главата. (Толкова по-необяснимо е това за съвременниците.)

А истинският помитащ хората закон през упоменатите години е предварително определената бройка, предварително спуснатият план. Всеки град, район, всяка войскава част получават контролна цифра, която трябва да изпълнят в срок. Всичко останало зависи от обиграността на оперативните служители.

Бившият чекист Александър Калганов си спомня как в Ташкент получили телеграма: „Изпратете двеста“. А те току-що били изловили когото могли и нямало вече кого да прибират. Е, вярно, докарали от районите още петдесетина и им хрумнала идея! Защо да не преквалифицират прибраните от милицията нарушители на реда по 58 член? Речено – сторено. Но пак не попълват контролната бройка. Милицията пита: какво да правим? На един от градските площади цигани разположили нахално катуна си. Идея! Обкръжават го – и всички мъже от седемнадесет до шестдесетгодишна възраст са отведени по Петдесет и осми член! Така изпълняват плана.

А се случва и друго: на чекистите в Осетия (разказва началникът на милицията Заболовски) е наредено да разстрелят петстотин човека от републиката. Те молят за добавка и им разрешават още двеста и петдесет.

Тези небрежно шифровани телеграми се предават както обикновените. В Темрюк телеграфистката в свещената си наивност предава на НКВД по телеграф: изпратете утре в Краснодар двеста и четиридесет сандъка сапун. На сутринта научава за големи арести и експедиране на хора – и се досеща! Споделя със своя приятелка за телеграмата. И мигом прибират и нея.

(Дали хората са зашифровани наистина случайно като сандъци със сапун? Или – понеже е известно как се прави сапун?...)

Единствено някои отделни закономерности могат да се осмислят. Арестувани са:

– изпратените от нас да шпионират в чужбина. (Често те са убедени коминтерновци или чекисти, мнозина от тях – привлекателни жени. Извикват ги в родината, на границата ги арестуват, след това ги изпращат на очна ставка с бившия им началник от Коминтерна, да речем, с Миров-Корона. Той потвърждава, че е вербуван от еди-кое си чуждо разузнаване – оттук автоматично следва, че и неговите подчинени също; и те се оказват толкова по-вредни, колкото по-честни са били.);

Кавежединците (От КВЖД (Китайско-Восточная Железная Дорога) – Източнокитайска железопътна линия. – Б. пр.) (всички съветски служители в КВЖД се оказват до един, включително жените, децата и бабите им, японски шпиони; но трябва да признаем, че арестите им започват няколко години по-рано);

– корейците от Далечния изток (заточавани в Казахстан) – първи опит за репресиране по кръвен признак;

– ленинградските естонци (арестуват ги въз основа единствено на фамилните им имена като белоестонски шпиони);

– всички латвийски стрелци и латвийски чекисти – да, латвийците, акушерите на революцията, съставящи съвсем до неотдавна гръбнака и гордостта на ЧК! И дори същите комунисти от буржоазна Латвия, които са освободени през 1921 г. чрез размяна от „ужасните“ латвийски присъди от по две и три години. (В Ленинград са закрити: латвийският филиал на института „Херцен“; латвийският културен дом; естонският клуб; латвийският техникум; вестниците, издавани на латвийски и естонски.)

В тази суматоха завършва и пренареждането на Големия пасианс, доизгребват се останалите още неприбрани. И вече няма нужда от криеници, вече е време да се прекрати тази игра. Сега вече интернираните социалисти са натикани в затворите на цели партии (например Уфа, Саратов), съдят ги всички вкупом, подкарват ги към кланиците на Архипелага като стада.

В предишните потоци интелигенцията не е забравяна, не я забравят и този път. Достатъчно е по студентски донос (съчетанието на тези думи отдавна не звучи странно) да се разбере, че даден вузовски лектор цитира предимно Ленин и Маркс, но не и Сталин – и лекторът вече не се появява на поредната лекция. Какво ли пък го чака, ако изобщо не цитира?... Арестувани са всички ленинградски ориенталисти от средното и по-младото поколение. Арестуван е целият състав на Института за Севера (освен тайните доносници). Училищните преподаватели също не са подминати. В Свердловск е заведено дело срещу тридесет

преподаватели от средните училища начело със завеждащия отдел „Народно образование“ Перел. Едно от ужасните обвинения е: уреждали в училищата новогодишни празници, с цел да подпалят училищните сгради. (От тях петима са изтезавани на следствието до смърт и умират преди процеса. Двадесет и четирима умират в концлагерите. Тридесетият – Иван Аристаулович Пунич, се завръща реабилитиран. (Ако и той беше умрял, щяхме да пропуснем всичките тези тридесет души, както пропускаме милиони други.) Многобройните „свидетели“ по тяхното дело са сега в Свердловск и си живеят живота: те са номенклатурни служители, персонални пенсионери. Дарвинов подбор, няма що! – Б. а.) И върху главите на инженерите (вече от съветското поколение, вече не „буржоазните“) сопата се стоварва с равномерността на махало. При маркшайдера Никола Меркуриевич Миков заради някакво пропадане на земни пластове не се съединили два насрещни забоя. И ето – 58–7, двадесет години! Шестима геолози (групата на Котович) „заради съзнателно укриване на калаени залежи в земните недра (! – т.е. задето не са ги открили!), явно за да бъдат предоставени на немците при евентуалното им идване“ (по донос) – 58–7, по десет години за всеки.

След главния поток шурти още и спецпотокът: от съпруги, от чееси (членове на семействата). Това са съпругите на видни партийци, а някъде (в Ленинград) – и на всички ония, които са получили по „10 години без право на кореспонденция“ и които вече ги няма. Чеесите като правило получават по осморка. (Все пак по-мека присъда в сравнение с разкулачените, пък и децата им остават на материка.)

Камари от жертви! Планини от жертви! Фронтално настъпление на НКВД срещу града: в една и съща вълна, но по различни „дела“ арестуват мъжа и тримата братя на С.П.Матвеева (и трима от четиримата няма да се завърнат);

– в участъка на някакъв електротехник се прекъсва кабел с високо напрежение – 58–7, двадесет години;

– пермският работник Новиков е обвинен, че има намерение да вдигне във въздуха моста над Кама;

– Южаков (пак в Перм) е арестуван през деня, а за жена му идват през нощта. Показват ѝ някакъв списък и искат да подпише, че всички, включени в него, са се събирали в дома им на меншевишко-есерски събрания (разбира се, такива е нямало). При съгласие ѝ обещават да я пуснат при трите ѝ оставени на произвола на съдбата деца. Тя подписва и погубва всички, а и самата, естествено, остава в затвора;

– Надежда Юденич е арестувана заради фамилното ѝ име.

Наистина, девет месеца по-късно е установено, че не е роднина на генерала, и я пускат (е, с малка подробност: през това време майка ѝ умира от мъка);

– в Старая Руса прожектират филма „Ленин през Октомври“. Някой обръща внимание на репликата: „Това трябва да знае Палчински!“ А Палчински защитава Зимния дворец. Чакайте, чакайте, ами че при нас има една медицинска сестра на име Палчинска! Да се арестува! И я арестуват. Оказва се наистина, че му е жена; след като разстрелват мъжа ѝ, се укрива в дълбоката провинция;

– братята Борушко (Павел, Иван и Степан) пристигат през 1930 г. от Полша, още като деца, при свои близки. Сега, вече младежи, получават ПШ (подозрение в шпионаж) – десет години;

– ватманка в Краснодар се връща пеша късно през нощта от трамвайното депо и в покрайнините на града минава за беда покрай закъсал на пътя камион, около който нещо се суетят. Той се оказва пълен с трупове – ръцете и краката им стърчат изпод брезента. Записват името ѝ и на другия ден я прибират. Следователят я пита какво е видяла. Тя си признава честно (Дарвиновият подбор) и... антисъветска агитация, десет години;

– водопроводчик изключва в стаята си радиоточката всеки път, когато започват да четат нямащите свършек писма до Сталин. (Кой ще ги помни?! Часове наред, всекидневно, затъпяващо еднакви! Вероятно дикторът Левитан ги е помнел добре: той ги четеше с кънтящ, прочувствен глас.) Съседът съобщава където трябва (о, къде е сега този съсед?). СОЕ, социално опасен елемент, осем години;

– полуграмотен печкаджия обича през свободното си време да се разписва – така се издигал в собствените си очи. Няма поддръка чиста хартия, затова се разписва върху вестници. Такъв вестник с подписите му върху лика на Башата и Учителя съседите откриват в кошчето на общата тоалетна. АСА, антисъветска агитация, десет години.

Сталин и неговите приближени обичат своите портрети, изпъстрят с тях вестниците, размножават ги в милионни тиражи. Мухите малко се съобразяват с тяхната святост, пък и как човек да не използва вестниците – и колко нещастници получават присъди заради това!

Арестите заливат улиците и домовете като епидемия. Както хората си предават един на друг епидемичната зараза, без да подозират – чрез ръкуване, дишане, разменяни предмети, така и чрез ръкуване, дишане и срещи си предават на улицата заразата на неминуемия арест. Защото, ако утре ти е съдено да признаеш, че си организирайл нелегална група, за

да отровиш градския водопровод, а днес съм се ръкувал с теб на улицата – значи аз също съм обречен.

Седем години по-рано градът е свидетел как избиват селото и намира това за естествено. Този път селото би могло да погледа как е избиван градът – но то е твърде невежо за подобно нещо, пък и него самото го довършват:

– земемерът (!) Саунин получава присъда от петнадесет години за ради... сполетелия района мор по добитъка (!) и лошите реколти (!), а цялото ръководство на района е разстреляно заради същото;

– секретарят на районния комитет излиза на полето да ускори оранта. Някакъв стар селянин го пита дали знае, че за седем години колхозите не са получили за трудодните си нито грам зърно, а само слама, и то съвсем малко. Заради този си въпрос старецът получава АСА, десет години;

– друга пък е съдбата на един селянин с шест деца. Заради тези шест гърла вкъщи не се жали на колхозната работа, все се надява да изкара нещо. И наистина – докарва нещата до орден. Връчват му го на събрание. Държат речи. В отговора си селякът така се разчувствувал, че изтърква: „Ех, да ми бяхте дали сега вместо този орден чувал брашно! Става ли?“ Събранието прихва във вълчи смях и новият орденосец поема с всичките си шест гърла на заточение.

Да обобщим ли вече всичко и да обясним, че са били преследвани невинни хора? Ала пропуснахме да кажем, че самото понятие вина е отменено още от пролетарската революция, а в началото на 30-те години е обявено за десен опортюнизм! („От тюрем к воспитательним учреждениям“, стр. 63. – Б. а.) Така че дори не можем да спекулираме с такива остарели понятия като вина и невиновност. (През 1946 г. Върховният съд на СССР приема на пленум (12.7.1946, 8/5/y) специално постановление „За възможността от прилагане на наказание само към лица, извършили конкретно престъпление“ (!). Но и то по-нататък продължава да бъде тълкувано все така широко. – Б. а.)

Обратното течение през 1939 г. е невероятен случай в историята на Органите, петно върху тяхната история! Но впрочем този антипоток не е особено голям, около един-два процента от прибраните дотогава – още неосъдени, още неотправени по лагерите и неумрели. Не особено голям, ала е използван умело. Той е копейка ресто от рублията и е нужен, за да се стовари всичко върху мерзавеца Ежов, да се укрепи заместилият го Берия и още по-ярко да блесне Вождът. Покрай тази копейка чевръсто натъпкват остатъка от рублията в земята. Ами че щом „са вникнали във

всичко и са освободили хора“ (вестниците пишат дори без да им мигне окоето за отделни оклеветени), значи останалите репресирани са безспорно гадове! А върналите се мълчат. Те са подписали декларация. Те немят от страх. И колцина са тези, които узнават нещо от тайните на Архипелага? Вододелът между едните и другите си остава същият: нощем – „гарвани“, денем – манифестации.

А впрочем бързо си прибират обратно копейката – през същите години по същите параграфи на необятния Член. Забелязал ли е някой през 1940 г. потока от жени, прибрани, защото не са се отрекли от мъжете си? Кой ще ти помни дори в самия Тамбов, че през тази мирна година е арестуван целият джазов оркестър в кино „Модерн“, тъй като всички музиканти до един се оказват врагове на народа? Кой ли е забелязал тридесетте хиляди чехи, дошли през 1939 г. от окупирана Чехословакия в сродната славянска страна СССР? Кой ти гарантира, че някой от тях не е шпионин? И ги пращат всичките в северните лагери (и не е за чудене, че именно оттук през войната се появява „чехословашкият корпус“). Чакайте, нали тъкмо през 1939-а ние подадохме ръка за помощ на западните украинци, на западните белоруси, а след това през 1940-а и на Прибалтика и Молдавия? Нашите братя се оказват съвсем непречистени; и потичат оттам потоците на социалната профилактика – за северното заточение, за средноазиатското, а те са много, много, стотици хиляди. (Интересно какво им приписват: на западните украинци „сътрудничество с бяла Полша“, а на буковинци и бесараби – с бяла Румъния. А на евреите, избягали от немската част на Полша при нас? Разбира се – сътрудничество с гестапо! М.Пинхасик.) Арестувани са прекалено заможните, влиятелните, същевременно и прекалено самостоятелните, прекалено умните, прекалено известните, навсякъде прибират офицерите, в бившите полски територии – особено много поляци (тъкмо тогава е поставена основата на бъдещата армия на Сикорски–Андерс). Навсякъде арестуват офицерите. По този начин населението се претръсква и е принуждавано да млъкне, оставено е без евентуални ръководители на съпротивата си. По този начин се внушава благоразумие, прекъсват се предишните връзки, предишните познанства.

Финландия ни оставя провлак без население, затова пък в Карелия и Ленинград през 1940 г. сме свидетели на излавяне и преследване на лица с финландска кръв. Дори не забелязваме това ручейче: нали кръвта ни не е финландска?

През войната с Финландия се извършва първият опит: да съдим нашите войници, преминали в плен, като изменници на родината. Първият

такъв опит в човешката история! – а ние дори не забелязваме това!

Завършваме репетицията и тъкмо тогава избухва войната, а с нея и грандиозното отстъпление. От западните републики, оставяни на врага, трябва да се измъкне бързо, за няколко дни, каквото може. В Литва в бързината са оставени цели армейски части, полкове, зенитни и артилерийски дивизиони – но намират време да откарат няколко хиляди благонадеждни литовски семейства (четири хиляди души от тях са ограбени в Красноярския лагер от рецидивистите.) От 23 юни започват спешни арести в Латвия и Естония. Ала земята под краката пари и се налага побързо да се отстъпва. Забравят да изведат гарнизоните на цели крепости от рода на Брестката, но не забравят да разстрелят иолитзатворниците в тъмничните килии и дворове на Лвов, Ровно, Талин и други градове в западните краища. В тартуския затвор са разстреляни сто деветдесет и двама души, а труповете им са хвърлени в кладенеца.

Представяте ли си? – вие нищо не знаете, вратата на килията се отваря и стрелят във вас. Вие крещите в предсмъртни гърчове–и никой освен тъмничния зид няма нито да чуе, нито да разкаже. Разправят впрочем, че останали няколко неразстреляни. Дали все пак няма да прочетем някъде за това?...

През 1941 г. немците обграждат и отрязват толкова бързо Таганрог, че на гарата остават в товарни вагони затворници, подготвени за евакуация. Какво да ги правят? Няма да ги освободят я, че да ги оставят на немците. Закарват цистерни с петрол, обливат вагоните и ги подпалват. Всички изгарят живи.

В тила първият военен поток е съставен от разпространители на слухове и създатели на паника въз основа на специален извънкодексен Указ, издаден през първите дни на войната. Това е нещо като пробно кръвопускане, за да се поддържа общото затягане. Всички са осъдени на по пет години, без това да се смята за 58 член (и малцината преживели концлагерите през военните години са амнистирани през 1945 г.)

За малко остана да изпитам и аз този Указ върху гърба си: в Ростов на Дон се бях наредил на една опашка за хляб. Един милиционер ме извика и ме поведе за попълване па бройката. Тъкмо случай да започна веднага ГУЛАГ вместо войната, но за мой късмет ме защитиха.

Сетне последва потокът на непредалите радиоапаратите си или притежателите на радиочасти. За една намерена (по донос) радиолампа те осъждат на десет години.

Успоредно се движи и потокът на немците от Поволжието, на колонистите от Украйна и Северен Кавказ и на всички немци, живеещи

някъде в Съветския съюз. Определящ признак е кръвта и дори герои от Гражданската война и стари партийни членове, ала по произход немци, са пращани на заточение.

А за кръвта се съди по фамилните имена, например инженерът конструктор Василий О कोरोков, (От руското „окорок“ – бут. – Б. пр.) който намира за неудобно да се подписва така на проектите, преиначава името си през 30-те години, когато още е възможно, на Роберт Щекер – красиво, нали? – и разработва графично подписа си, така че нищо не успява да докаже и е арестуван като немец. „Какви задачи са ви поставени от фашисткото разузнаване?...“ Или пък тамбовецът Каверзнев, (От руското „каверза“ – пакост, интрига, номер. – Б. пр.) сменил още през 1918 г. неблагозвучното си фамилно име на Колбе – кога ли е споделил и той съдбата на О कोरोков?...

Фактически изселването на немците не е по-различно от разкулачването, само дето се оказва по-меко, защото им разрешават да вземат със себе си повече вещи и не ги пращат на такива гибелни, смъртоносни места. Както и разкулачването, това изселване няма юридическа форма – Наказателният кодекс няма нищо общо с изчезването на стотиците хиляди хора. Това е лично разпореждане на монарха. А също така неговият пръв национален експеримент от подобен род, интересно му е теоретически.

От края на лятото на 1941 г., а още повече през есента рухва потокът на обкръженците. Те са защитници на отечеството, същите, които няколко месеца преди това нашите градове изпращат с оркестри и цветя и които после пресрещат свръхтежките танкови удари на немците и в общия хаос, не по своя вина, попадат не в плен, не! – а на бойни разпокъсани групи прекарват известно време в немско обкръжение и се измъкват от него. Ала вместо да бъдат братски прегърнати при завръщането си (както би постъпила всяка друга армия в света) и оставени да си отдъхнат, да се видят със семействата си, а после да се върнат в строя, са откарани с подозрение и съмнение, като безправни обезоръжени команди до пунктовете за проверка и разпределение, където офицерите от Специалните отдели гледат с недоверие на всяка тяхна дума и дори на това дали са същите, за които се представят. А методът за проверка се състои от кръстосани разпити, очни ставки, показания на един човек срещу друг. На част от обкръженците след проверката са възстановени предишните им имена, звания и доверие и те са разпращани по войсковите части. Други, все още по-малкото, образуват първия поток от „изменници на родината“. Те получават присъди по 58–1-б, но отначало,

преди изработването на стандарта, по-малко от 10 години.

Така се прочиства действащата армия. Но има и една огромна бездействаща армия в Далечния изток и в Монголия. Да не позволят на тази армия да хване ръжда, е благородната задача на Специалните отдели. Героите от Халхин Гол и Хасан започват да си развързват езиците при това бездействие, още повече, че войниците вече имат възможност да се запознаят с държаните дотогава в тайна автомати „Дегтяров“ и полкови минохвъргачки. С такова оръжие в ръце те трудно могат да разберат защо отстъпваме на запад. Оттатък Сибир и Урал те все не проумяват, че като отстъпваме по сто и двадесет километра на ден, просто повтаряме кутузовския подмамващ маньовър. Да улесни това разбиране спомага само потокът от източната армия към Архипелага. И устата се затварят, и вратата остава желязна.

Във високите сфери, разбира се, също се лее поток от виновни за отстъплението. (Великият Стратег няма вина за него!) Това е малък, около петстотин души, генералски поток, държан в московските затвори през лятото на 1941 г., а през октомври отправен по етапен ред към лагерите. Повечето от генералите са от авиацията – командуваният въздушните сили Смушкевич, генерал Е.С.Птухин (който казал: „Ако знаех, щях отначало да бомбардирам Родния баща, че после да ида в затвора!“) и други.

Победата край Москва поражда нов поток: от виновни московчани. Сега вече, при спокойно вникване в нещата, се оказва, че московчаните, които не бягат и не се евакуират, а остават самоотвержено в застрашената и напусната от властта столица, вече по силата на самото това обстоятелство са заподозрени: или в подкопаване на авторитета на властта (58–10), или в очакване на немците (58–1-а посредством 19 член; този поток чак до 1945 г. храни московските и ленинградските следователи).

Разбира се, 58–10, АСА, никога не е отменян и през цялата война тегне над тила и фронта. Този член получават евакуираните, които разказват за ужасите на отстъплението (от вестниците ни беше ясно, че отстъплението се извършва планомерно). Получават го в тила клеветещите, че дажбата била малка. Получават го на фронта клеветещите, че немците разполагали с добра техника. През 1942 г. го получават навсякъде и онези, които клеветят, че в блокирания Ленинград хората умирали от глад.

През същата година след провала край Керч (сто и двадесет хиляди пленени), край Харков (още повече), в хода на голямото южно отстъпление към Кавказ и Волга е откран и много важният поток от офицери

и войници, нежелаещи да се борят до смърт и отстъпили без разрешение – същите ония, на които според думите на безсмъртната сталинска заповед 227 (от юли 1942 г.) родината не може да прости позора. Този поток не достига обаче ГУЛАГ: обработен по бързата процедура от дивизионните трибунали, той целият е пръснат по наказателните роти и се просмуква безследно в обагрения пясък на предната фронтова линия. Това е цимент във фундамента на Сталиновата победа, но той не попада в общоруската история, а остава в частната история на канализацията.

(Впрочем и тук се опитваме да проследим само онези потоци, които се вливат в ГУЛАГ отвън. В тази глава не разглеждаме непрекъснатото прехвърляне вътре в самия ГУЛАГ от резервоар в резервоар на така наречените лагерни присъди, особено развихрили се през годините на войната.)

Добросъвестността налага да напомним и за антипотоците през военното време: споменатите вече чехи, поляците, изпращаните на фронта от лагерите криминални престъпници.

От 1943 г., когато войната взема обрат в наша полза, води началото си и с всяка изминала година до 1946-а е все по-пълноводен многомилionenният поток от окупираните територии на Европа. Двете му главни части са:

– цивилните, живели под властта на немците или при немците (на тях им друсват по десетка с буквата „а“: 58–1-а);

– военнослужещите, прекарвали в плен (те пък получават десетка по буквата „б“: 58–1-б).

Всеки останал в окупация иска все пак да оцелее и затова действа, и затова теоретично може заедно с ежедневно си препитание да си навлича и бъдещо обвинение в престъпление: ако не точно в измяна на родината, то поне в съучастничество с врага. На практика обаче е достатъчно да бъде отбелязано пребиваването под окупация в сериите на паспортите, да се арестуват всички, е стопански неразумно – как да се обезлюдят толкова обширни пространства? Достатъчно е за повишаване на общото съзнание да бъде репресиран само определен процент – виновни, полувиновни, четвърт виновни, е, то се знае, покрай сухото гори и суровото. А фактически дори само един процент от само един милион прави дузина пълни лагери.

И не бива да се мисли, че честното участие в някоя нелегална антигерманска организация е сигурна гаранция срещу възможността да попаднеш в този поток. Не са единични случаите като с киевския комсомолец, когото нелегалната организация изпраща да служи като неин

осведомител в киевската полиция. Момъкът осведомява честно комсомолците за всичко, но с идването на нашите получава своята десетка, защото няма как, докато е служел в полицията, да не е бил повлиян от врага и изобщо да не е изпълнявал вражески поръчения.

Още по-тежко и сурово са съдени тези, които са били в Европа, макар и като роби от Изтока, защото са видели малко от европейския живот и биха могли да разкажат за него, а тези разкази, поначало неприятни за нас (освен, разбира се, пътните бележки на благоразумните писатели), са твърде нежелателни през следвоенните години на разорение и неустроен живот. Не всеки го бива да разказва, че в Европа е толкова лошо, та е невъзможно да се живее там.

Тъкмо по тази причина, а съвсем не защото просто са се предали в плен, са съдени повече наши военнопленници – особено тези, които прекарват на Запад малко по-дълго, отколкото в смъртоносните немски лагери.

Тях не могат веднага да ги квалифицират точно и още през 1943 г. се появяват някакви отличаващи се от другите, отклонени потоци от рода на „африканците“, дълго наричани така във воркутинските трудови лагери. Това са руски военнопленници, които американците освобождават от армията на Ромел в Африка („hiwi“) и през 1948 г. отправят със студейбекъри през Египет, Ирак и Иран в родината им. Незабавно ги разполагат край един пустинен залив на Каспийско море зад бодлива тел, смъкват военските им отличителни знаци, отнемат им подарените от американците вещи (разбира се, в полза на сътрудниците на Държавна сигурност, а не на държавата) и ги откарват във Воркута до второ нареждане, без да им определят засега поради неопитност нито присъдата, нито наказателния член. И тези „африканци“ си живеят във Воркута в промеждутъчни условия: не са охранявани, но и без пропуск не могат да направят във Воркута нито крачка, а пропуски не им издават; плащат им заплаги като на волнонаемни, ала ги третират като затворници. Но и специално нареждане не се получава. Просто ги забравят...

Същата причина се илюстрира нагледно и с това, че неотклонно са съдени като военнопленници и интернираните. През първите дни на войната например на шведския бряг слиза група наши моряци. През цялата война те си живеят на воля в Швеция – така безгрижно и така комфортно, както никога преди и никога след това. Съюзът отстъпва, настъпва, атакува, умира и гладува, а тези мерзавци угояват неутралните си мутри. След войната Швеция ни ги връща. Измяната към Родината е безспорна – но някак не може да бъде мотивирана. Тогава ги пускат да

се разотидат и след това им лепват антисъветска агитация заради разкази, възхваляващи в примамливи багри свободата и високия жизнен стандарт в капиталистическа Швеция (групата на Каденка).

С тази група по-късно става анекдотичен случай. В лагера те си мълчат за Швеция от страх да не получат заради нея втора присъда. Но в Швеция случайно узнават за съдбата им и публикуват клеветнически съобщения в пресата. По това време момчетата са пръснати по различни близки и далечни лагери. Внезапно със специална заповед откарват всички в ленинградските Крести, хранят ги около два месеца до насита, разрешават им да си пуснат коса. След това ги обличат скромно, но елегантно, репетират кой какво да говори и ги предупреждават, че само някой мерзавец от тях да гъкне нещо, го чакат „девет грама“ в тила – след което ги извеждат на пресконференция пред поканени чуждестранни журналисти и пред тези, които добре познават групата им в Швеция. Бившите интернирани се държат бодро, разказват къде живеят, учат и работят, възмущават се от буржоазната клевета, за която били прочели наскоро в западния печат (ами че техните вестници се продават у нас във всяка будка) – и ето че установяват връзка помежду си и се наговарят да се съберат в Ленинград (пътните разходи не могат да смутят никого). С бодрия си, доволен вид те са най-доброто опровержение на вестникарската измишльотина. Засрамени, журналистите се разотиват да пишат извиненията си. За западното въображение е невъзможно да се обясни случаят другояче. А участниците в интервюто тутакси биват отведени на баня, остригани, облечени в предишните парцали и разпратени по лагерите им. И тъй като са се държали според инструкцията, нито един от тях не получава втора присъда.

Сред общия поток на освободените от окупация един след друг се устремяват бързо и стегнато потоците на провинилите се нации:

през 1943 г. – калмици, чеченци, ингуши, балкарци, карачаевци;

през 1944 г. – кримските татари.

Те не биха могли да се прехвърлят толкова енергично и бързо на новите си местожителства, ако на помощ на Органите не се притичва редовната войска с военни камиони. Войсковите части обкръжават в здрав обръч аулите и за двадесет и четири часа прехвърлят с десантна пъргавина на гарите заселилите се тук от столетия жители, натоварват ги на влакови композиции и ги откарват право в Сибир, в Казахстан, в Средна Азия, на Север. И само след едно денонощие земята и недвижимата им собственост са наследени вече от други.

Както немците в началото на войната, така този път и тези нации са

подбирани единствено по кръвен признак, без да се съставят анкети – натирват в заточение и членове на партията, и герои на труда, и герои от още незавършилата война.

Не ще съмнение, че през последните години на войната тече и поток от немски военнопръстъпници, подбирани от системата на общите военнопленнически лагери и прехвърляни чрез съдилищата в системата на ГУЛАГ.

През 1945 г., макар войната с Япония да не продължава дори три седмици, множество японски военно пленници са пратени на неотложни строителни обекти в Сибир и Средна Азия и оттам се провежда същата операция за попълване на ГУЛАГ с военнопръстъпници. (И без да знаем подробностите, можем да сме сигурни, че повечето от тези японци едва ли са законно съдени. Това е акт на отмъщение и начин да се задържи работна ръка за по-дълго време.)

От края на 1944 г., когато нашата армия нахлува на Балканите, и особено през 1945 г., когато тя достига Централна Европа, но каналите на ГУЛАГ потича потокът и от руски емигранти – от стари хора, напуснали Русия по време на революцията, и от млади, израснали вече там. Откарват в родината обикновено мъжете, а жените и децата оставят в емиграция. (Откарват наистина не всички, а само тези, които за двадесет и пет години са изразили, макар и плахо, политическите си възгледи или са ги изразявали преди това, през революцията. Онези, които просто вегетират, не пострадват.) Главните потоци идват от България, Югославия, Чехословакия, по-малко от Австрия и Германия; в другите страни на Източна Европа руснаци почти няма.

Поток от емигранти потича през 1945 г. съответно и от Манджурия. (Някои ги арестуват не веднага: канят ги с целите им семейства в родината като свободни хора, а вече на място ги разделят, пращат ги в изгнание или в затвора.)

През 1945 и 1946 г. към Архипелага се движи непрекъснато голям поток от най-сетне истински противници на властта (власовци, казаци красновци, мюсюлмани от националните части, създадени при Хитлер) – кои по убеждение, кои по принуда.

Заедно с тях са арестувани близо един милион души, избягали от съветската власт през войната – цивилни лица от всички възрасти и от двата пола, укрили се благополучно на територията на съюзниците, но през 1946–1947 г. коварно върнати от съюзните власти в съветски ръце.

(Странното е, че па Запад, където с невъзможно да се пазят дълго политически тайни, които неизбежно проникват в пресата и са

разгласявани – тъкмо тайната на това предателство, отлично, грижливо пазена от правителствата на Великобритания и Щатите, е наистина последната или една от последните тайни на Втората световна война. Често съм се срещал с мнозина от тези хора по затворите и лагерите и четвърт век не можех да повярвам, че обществеността на Запад не знае нищо за това грандиозно по своите мащаби репатриране от западните правителства на обикновени руски хора, обречени на разправа и гибел. Едва през 1973 г. (Sunday Oklahoman, 21 януари) се прокрадва публикацията на Джулиъс Ъпщайн, на когото се осмелявам да предам тук благодарността на многото загинали и малцината останали живи. Публикуван е откъслечен кратък документ от скриваното до ден-днешен многотомно дело за насилствената репатриация в Съветския съюз. „Прекарали две години в ръцете на британските власти с измамното чувство за сигурност, руснаците са заварени неподготвени, те дори не разбират, че ги репатрират... Това са предимно обикновени селяни, горчиво, лично засегнати от болшевиките.“ Английските власти постъпват с тях „като с военнопръстъпници: въпреки волята им ги предават в ръцете на ония, от които не може да се очаква истински съд“. И всички те са пратени на Архипелага, за да бъдат унищожени. В коя част на света и на кой континент западните правителства биха посмели да сторят такова нещо, без да се страхуват от обществения гняв в собствените си страни? (Бележката е от 1973 г.) – Б. а.)

Известен брой поляци, членове на Армия Крайова, привърженици на Миколайчик, преминават през 1945 г. през нашите затвори в ГУЛАГ.

Има неизвестно още колко румънци и унгарци.

От края на войната и по-късно, в продължение на дълги години тече непрекъснато обилният поток от украински националисти („бандеровци“).

Върху фона на това огромно следвоенно преселение на милиони хора малцина са забелязали такива малки потоци като:

– „момичета заради чужденци“ (1946–1947) – т.е. позволили си да бъдат ухажвани от чужденци. Тези момичета са заклеявани с членовете 7–35 (социално опасни);

– испанските деца – същите, които са измъкнати по време на Гражданската война в Испания, но порастват след Втората световна. Възпитани в наши интернати, те еднакво, до невъзможност зле, се адаптират към живота ни. Мнозина от тях се стремят да се завърнат у дома си. На тях също им лепват 7–35, социално опасни, а на твърде настойчивите – 58–6, шпионаж в полза на... Америка.

(Справедливостта изисква да не забравяме и късия (1947 г.) антипоток на... свещениците. Да, ето ви чудесия! – за пръв път от тридесетте години са освобождавани свещеници! Тях всъщност не ги търсят по лагерите, а ако някой измежду свободните свещеници помни за тях и може да назове имената и точното им местонахождение, ги освобождават за укрепване на възстановената църква.)

* * *

Трябва да напомним, че тази глава ни най-малко не си поставя за цел да изреди всички потоци, натопили ГУЛАГ, а само онези от тях, които носят политически оттенък. Както при изучаване на анатомията след подробното описание на кръвоносната система можем да се върнем към подробното описание на лимфатичната, така отново можем да проследим от 1918 до 1953 г. и потоците от обществени нарушители и от същински криминални престъпници. И това описание също би заело доста място. Тук бихме могли да разясним много прословути укази, част от които вече са забравени (макар и никога да не са отменявани със закон), доставяли за ненаситния Архипелаг обилен човешки материал. Ту указ за отлъчване от работа. Ту указ за производството на некачествена продукция. Ту указ за незаконно варене на ракия (действувал с пълна пара през 1922 г., но прилаган доста дейно и през 20-те години). Ту указ за наказване на колхозниците при неизпълнение на задължителната норма от трудодни. Ту указ за преминаване на железниците на военно положение (април 1943 г., доста след началото на войната, при обратата ѝ към благополучен завършек).

Тези укази се появяват винаги като нещо изключително важно в цялото законодателство и без намек или дори спомен за предишното законодателство. Тези разклонения е трябвало да бъдат съгласувани с предишните закони от учените, но те не се занимават особено усърдно и особено успешно с подобни неща.

Тази пулсация на указите довежда до странна картина при криминалните и битовите престъпления в страната. Прави впечатление, че и кражбите, и убийствата, и незаконното варене на ракия, и изнасилванията съвсем не се извършват безразборно в страната, където и както се случи, вследствие на човешката слабост, похот и разпасаност – не! В престъпленията по цялата страна се забелязват удивително единодушие и еднообразие. Цялата страна гъмжи ту само от изнасилвачи, ту само от убийци, ту от производители на домашна ракия, отзивчиво откликнали на поредния правителствен указ. Всяко престъпление като че ли

самичко се предлага на Указа, за да бъде премахнато час по-скоро! А тъкмо това престъпление плъзва мигом навсякъде, след като едва-що е било предвидено и предотвратено от мъдрото законодателство.

Указът за военизирането на железниците подкарва към трибунали-те тълпи от жени и непълнолетни момчетии, каквито най-вече работят по железниците през войната. Те не са ходили в казармата и най-често допускат закъснения и нарушения. Указът за неизпълнение на задължителната норма трудовни опростява пък значително процедурата по изселването на немарливите колхозници, които не ги е еня колко чертички ще им драснат с калема. Ако по-рано за това са се полагали съд и прилагане на члена за „икономическа контрареволуция“, сега вече е достатъчно само колхозно решение, потвърдено от районния изпълнителен комитет; пък и на самите колхозници не може да не пооекне от мисълта, че макар и да ги изселват, поне не ги смятат за врагове на народа. (Задължителната норма трудовни е различна в различните области. Най-привилегировани в това отношение са кавказците – седемдесет и пет трудовни, но и мнозина от тях поемат към Красноярския край за осем години.)

В тази глава обаче не се впускаме изчерпателно и плодотворно да разглеждаме битовите и криминалните потоци. Ала стигнали до 1947 г., не можем да премълчим един от най-грандиозните сталински укази. Вече имаме случая при 1932 г. да споменем прословутия Закон „от седми-осми“, или „седем осми“, закона, по който осъждат наред – за откъснат житен клас, за краставица, за два картофа, за треска, за макара конци (вписана в протоколите като „двеста метра шивашки материали“, все пак е срамота да пишат „макара конци“) – за всяко нещо от този род – десет години.

Но потребностите на времето, както ги разбира Сталин, се менят и десетката, която му се е струвала достатъчна в навечерието на очакваната свирепа война, сега вече, след световно историческата победа, изглежда незадоволителна. И като се пренебрегва отново Кодексът или се забравя, че съществуват вече многобройни членове и укази за разхищени-ния и кражби, на 4 юни 1947 г. бива огласен указ, който превъзхожда всички предишни и мигом е кръстен от неуниващите затворници „Указът четири шести“.

Предимството на указа е, първо, неговата нова трактовка: всички тези престъпления ще трябва да лумнат вече от самата поява на Указа и ще се осигури изобилен поток от новоосъдени. Но още по-голямо предимство са присъдите: ако за житните класове са тръгнали за кураж не

едно, а три момичета („организирана шайка“), а за краставици или ябълки няколко дванадесетгодишни хлапаци – всички те получават този път по двадесет години лагер; в завода пък горната граница на присъдата е вдигната до двадесет и пет (този срок, тъй наречената четвъртина, сега вече заменя смъртната присъда, хуманно отменена няколко дни преди това (А самата смъртна присъда само временно си е прикрила лицето с було, за да го смъкне с озъбена усмивка след две години и половина (януари 1950 г.). – Б. а.)). Най-последно е премахната и отдавнашната неправда, че само политическото неиздаиничество е държавно престъпление – сега вече и за битовото неиздаиничество за разхищаване на държавно или колхозно имущество започват да осъждат на лагер или изселване за седем години.

През първите години след Указа цели дивизии от селски и градски жители са пращани да обработват островите на ГУЛАГ на мястото на измрелите там туземци. Наистина, тези потоци минават през милицията и обикновените съдилища, за да не се задръстват каналите на Държавна сигурност, преговарени и без това след войната.

Тази нова линия на Сталин – че тъкмо сега, след победата над фашизма, трябва както никога енергично, много и дълго да се преследват хората – мигом се отразява, разбира се, и върху политическите затворници.

Годините 1948 и 1949-а, характерни в целия обществен живот със засилване на преследванията и шпионирането, имат за връх небивалата дори и за сталинското неправосъдие трагична комедия с повторниците.

Така на езика на ГУЛАГ са наричани малцината останали нещастници от затворените през 1937 г., преживели невъзможните, непреживяеми десет години. И ето че сега, през 1947–1948-а, измъчени и съсипани, те са готови да излязат плахо на свобода с надеждата да доизживеят тихо малкото останали им години. Но някаква дива приумица (или неизтребима злоба, или ненаситна мъст) кара генералисимуса победител да издаде заповед: всички тези полуживи хора да бъдат върнати пак в лагерите без нова вина! На него му е дори икономически и политически неизгодно да задръства гълтателната машина с нейните отработени суровини. Но Сталин се разпорежда именно така. Това е случаят, когато историческата личност капризничи пред историческата необходимост.

И всички те, едва настанили се в новите места, в новите си семейства, са прибрани наново. Прибират ги със същата ленива умора, с каквато и те поемат обратния път към Голгота. Не питат: „За какво?“ – и не казват на близките си „ще се върна“, навличат най-опърпаните си дрехи,

натъпкват концлагерните си кесии с махорка и отиват да подпишат протокола. (А той е винаги един и същ: „Вие ли сте лежали?“ – „Аз.“ – „Получавате още десет“)

И тогава Самодържеца го осенява, че е малко – да прибира оцелелите от тридесет и седма година! А защо да не прибере и децата на своите заклетии врагове? Току-виж, пораснали и взели да отмъщават. (А е възможно, след като си е хапнал повечко на вечеря, да му се е присънил лош сън, свързан с тези деца.) Издирват ги, спомнят си за тях – почват да ги арестуват и те все им се виждат малко. Децата на армейските командири са прибрани, а на троцкистите – май не всички! И се занизва потокът на „децата отмъстителите“. Сред тях попадат седемнадесетгодишната Лена Косирева и тридесет и пет годишната Елена Раковска.)

След голямото европейско разместване до 1948 г, Сталин успява отново да се барикадира, да смъкне по-ниско тавана и в това ограничено пространство да сгъсти предишния въздух от 1937 г.

И се заизреждат през 1948, 1949, 1950 г.:

– мними шпиони (десет години преди това герmano-японски, този път англо-американски);

– вряващи (този път предимно сектанти);

– недоизбити генетици и селекционери, вавиловци и менделисти;

– просто интелигентни, мислещи хора (а особено строго студентите), недостатъчно отвратени от Запада. Модерно е да бъдат съдени за:

ВАТ – възхвала на американската техника,

ВАД – възхвала на американската демокрация,

ПЗ – преклонение пред Запада.

Сходен е с 1937 г. потокът, но не и с рокът: сега вече стандартен става не патриархалният червонец, (Златна жълтица или банкнота от 10 рубли, в случая авторът подразбира присъдата от 10 години, сравнена с новите двадесет и пет, които затворниците наричат четвъртина. – Б. пр.) а четвъртината. Сега вече десетката минава за детска присъда.

Не е малък и потокът, бликнал от новия Указ за разгласяване на държавни тайни (а за тайни са смятани: реколтата в района, статистическите данни за всяка епидемия; с какво да се занимава който и да било цех или фабрика; споменаването на някое градско летище; маршрутите на градския транспорт; фамиленото име на някой изпратен в лагер). По този Указ се полагат петнадесет години.

Не са забравени и националните потоци. През цялото време се лее подетият набързо, направо от горските сражения поток на бандеровците. Получават по десет и по пет години лагерен режим и изселване

всички западно украински селяни, уличени в някакъв контакт с партизаните: един, задето ги пушал да пренощуват, друг, че веднъж ги нахранил, трети, че не ги издал. Някъде от 1950 г. се зарежда и потокът на бандеровските жени – на тях им лепват по десетка за неиздаиничество, за да приключат по-бързо с мъжете им.

По това време съпротивата в Литва и Естония вече е завършила. Но през 1949 г. оттам нахлуват мощните потоци на новата социална профилактика и осигуряването на колективизацията. Цели ешелони от трите прибалтийски републики извозват за Сибир и граждани, и селяни. (Историческият ритъм в тези републики е нарушен. От тях се иска в кратки, стегнати срокове да извървят пътя на цялата страна.)

През 1948 г. е изпратен в изгнание още един национален поток – на приазовските, кубанските и сухумските гърци. С нищо не са се опорочили пред Бащата по време на войната, но сега той вероятно иска да им отмъсти заради провала си в Гърция. Този поток май също е плод на личното му безумие. Повечето гърци са изселени в Средна Азия, недоволните се озовават в килиите за политически престъпници.

А около 1950 г. пак от мъст заради загубената там война или за равновесие с вече изселените към Архипелага потичат и самите въстаници от армията на Маркос, предадени ни от България.

В последните години от живота на Сталин определено започва да се наблюдава и поток от евреи (от 1950 г. те вече са причислявани постепенно към космополитите. (С тази цел е замислен и процесът срещу лекарите. Сталин се готви, изглежда, да завърши големия еврейски погром.

Това обаче е първият провален замисъл през живота му. Бог му заповядва – изглежда, не без помощта на човешки ръце – да напусне тялото си.

Предходното изложение трябваше, струва ми се, да покаже, че в избиването на милионите и в заселването на ГУЛАГ се наблюдават хладнокръвно замислена последователност и неотслабваща упоритост.

Че затворите ни никога не са били празни, а пълни и дори прекалено препълнени.

Че докато сте се занимавали за свое удоволствие с безопасните тайни на атомното ядро, докато сте изучавали влиянието на Хайдегер върху Сартр и сте колекционирали репродукции от Пикасо, докато сте ходели на курорт с първокласни вагони или сте довършвали вилите си край Москва, докато сте се занимавали с тези неща, „гарваните“

непрекъснато са сновали по улиците, а кагебистите са блъскали и звънели по вратите.

И си мисля, доказвайки това с изложеното дотук, че Органите никога не са яли хляба си нахалост.

Трета глава СЛЕДСТВИЕТО

Ако на чеховските интелегенти, гадаещи непрекъснато какво ще стане след двадесет-тридесет-четиридесет години, им бяха отговорили, че след четиридесет години в Русия ще има следствие и изтезания, ще стягат черепите на хората с железни обръчи, (На доктор С, според свидетелството на А. П. К-в. – Б. а.) ще потапят телата им във вани с киселина, (На Х. С. Т. – Б. а.) ще ги изтезават – голи и вързани, с мравки и дървеници, ще вкарват нажежени на примус шомполи в аналните им отвори („секретно клеймо“), ще премазват бавно с ботуши половите им органи, а като най-лекото ще ги държат по седмица без сън, жадни и ще ги превръщат в кърваво месо, нито една Чехова пиеса нямаше да дочака края си, всичките ѝ герои щяха да влязат в лудницата.

А и не само Чеховите герои, но кой нормален руснак в началото на века, включително и член на РСДРП, щеше да повярва, да се примири с такава клевета за светлото бъдеще? Това, което все още е било нормално при Алексей Михайлович, което при Петър е вече варварство, което при Бирон би могло да се приложи спрямо десет, двадесет души, а при Екатерина става абсолютно невъзможно – това в разцвета на великия двадесети век, в общество, градено по социалистическия принцип, през годините, когато летят вече самолети, когато са се появили звуковото кино и радиото, е вършено не от случаен садист, не на потайно място, а от десетки хиляди специално обучени хора зверове спрямо милиони беззащитни жертви.

И само ужасен ли е този взрив на атавизма, сега вече уклончиво наричан „култ към личността“? Или страшното е, че през същите тези години сме празнували стогодишнината на Пушкин? Че безсрамно са играни същите тези Чехови пиеси, макар отговорът на поставения от тях въпрос да е бил вече получен? Или още по-страшното е, че и тридесет години по-късно ни се казва: да не говорим за това! Ако вземем да си припомним мъченичеството на милиони, ще изопачим историческата перспектива! Ако почнем да се ровим в същината на нашите нрави, това

ще затъмни материалния прогрес! По-добре да си припомним за пуснатите доменни пещи, за прокатните машини, за прокопаните канали... не, за каналите недейте... Тогава за колимското злато, не, и за него недейте... Добре де, за всичко може, но умело, но – с възхвала...

И наистина, защо да проклинаме инквизицията? Нима освен кладите не е имало и тържествени служби? Наистина, какво толкова не ни харесва крепостното право? Нали на селянина не се забранява всекидневният труд? И той може да коледува по Рождество Христово, а на Света Троица момите да сплитат венци...

* * *

Изключителността, която писмената и устната легенда приписва сега на 1937 г., я виждат в изфабрикуваните вини и изтезанията. Но това не е вярно и точно. През различните години и десетилетия следствието по 58 член почти никога не е изяснявало истината, а се е свеждало единствено до неизбежната мръсна процедура: да бъде пречупен доскоро свободният, понякога горд, винаги неподготвен човек, да бъде проврян през тясна тръба, където гвоздеите на арматурата ще го раздират, където няма какво да диша, така че се моли по-скоро да го извлекат от другия край на тръбата – а другият ѝ край го изхвърля вече готов туземец за Архипелага и вече на обетована земя. (Глупчото вечно се запъва, въобриязява си, че от тръбата има връщане назад.)

Колкото повече неописани години минават, толкова по-трудно става да бъдат събрани пръснатите свидетелства на оцелелите. А те ни говорят, че фабрикуваните процеси се появяват още в ранните години на Органите – за да бъде по-очевидна тяхната непрекъсната спасителна неизменна дейност, че иначе, ако враговете намалеят, току-виж, Органите взели за беля да отмират. Както личи и от делото на Косирев (Първа част, осма глава), положението на ЧК е нестабилно дори в началото на 1919 г. Докато прехвърлях вестниците от 1918 г., се натъкнах на едно официално съобщение за разкриване на страшен заговор от страна на група от десет души, които искали (още само искали!) да качат на покрива на Възпитателния дом (погледнете колко е висок!) оръдия – та оттам да обстрелват Кремъл. Били десет души (сред тях навярно жени и непълнолетни хлапетии) с кой знае колко оръдия – а и откъде ли ще се вземат тези оръдия? С какъв калибър? И как са щели да ги качат по стълбите до тавана? И как са щели да ги закрепят върху наклонения покрив? Че и да не дават отгоре на това откат при стрелбата?... А между другото цялата тази фантасмагория, предхождаща измишльотините

от 1937 г., се е четяла! И са ѝ вярвали!... Точно така е скалъпено и „гумилъвското“ дело през 1921 г. (А. А. Ахматова ми каза името на чекиста, изобретил това дело – Яков Агранов. – Б. а.) Същата година в рязанското ЧК скалъпват дело за „заговор“ на местната интелигенция (но протестите на някои смелчаци все още са в състояние да стигнат до Москва и делото е прекратено). Пак през 1921 г. е разстрелян целият Сапропелиевски комитет, влизаш в Комисията за съдействие на природните сили. Тъй като познаваме достатъчно добре начина на мислене и настроението на руските учени от онова време и не сме замаяни от димната завеса на фанатизма от този период, ние и без много ровене можем да се досетим колко струва това дело.

На 13 ноември 1920 г. в писмо до ВЧК Дзержински споменава, че в ЧК „често се дава ход на клеветнически заявления“.

Ето какво си спомня за 1921 г. Е. Дояренко: лубянската приемна за арестанти, четиридесет-петдесет одъра, през цялата нощ водят ли, водят жени. Никой не знае в какво се е провинил, общото впечатление е: за нещо ни арестуват. От цялата ни килия само една-единствена знае – някаква есерка. Първият въпрос на Ягода е: „И така, за какво сте попаднали тук?“ – т.е. сам си кажи, забъркай кашата, че да ни помогнеш! Абсолютно същото разказват за рязанското ГПУ от 1930 г. Усещането е, че всички са събрани за нищо. До такава степен няма в какво да ни обвинят, че И. Д. Т-в го обвиниха... че бил си скрил истинското фамилно име. (И макар да живее с истинското си име, му лепват по ОСО 58–10 три години.) Когато не знае за какво да се залови, следователят пита: „Какво сте работили?“ – „Плановик.“ – „Пишете обяснителна бележка: планирането на завода и как то се осъществява. После ще научите за какво сте арестуван.“ (В бележката все ще се уловят за някаква нишка.)

Не можахме ли да свикнем за толкова десетилетия, че оттам няма връщане? Освен краткото, съзнателно допуснато обратно движение през 1939 г. можеха да се чуят само крайно редки единични разкази за освободен човек в резултат на следствието. И то: или такъв човек след това отново са го прибирали, или са го пускали, за да шпионира. Така се създава традицията, че Органите не допускат брак в работата си. Какво да очакваме тогава за невинните?...

В „Тълковен речник“ на Дал се прави различието: „... дознанието се различава от следствието по това, че се прави за предварително удостоверяване дали има основание да се пристъпи към следствие.“

О, свещена простота! Виж, тук Органите не са играли никога на никакво дознание! Спуснатите отгоре списъци или първото подозрение,

доносът на сексата или дори анонимният донос (Член 93 от Наказателно-процесуалния кодекс гласи: „... анонимното заявление може да стане повод за възбуждане на наказателно дело.“ (Думата „наказателно“ няма защо да ни учудва, след като всички политически са смятани за криминални.) – Б. а.) влекат след себе си арест и след това неминуемо обвинение. Определеното за следствието време е посветено не за разплитане на престъплението, а в деветдесет и пет на сто от случаите, за да се измори, изтощи, обезсили подследственият, та самият той да е готов да му отсекаат дори главата, само час по-скоро да се види краят на мъките.

Още през 1919 г. главният следователски похват е: наганът върху масата.

Така се води не само политическото, но и „битовото“ следствие. На процеса срещу Главното управление на топливната промишленост (1921) подсъдимата Махровска се оплаква, че по време на следствието са ѝ давали кокаин. Обвинителят (Криленко, Н. В. За петъ лет. М.-Пгл. 1923, стр. 401. – Б. а.) я парира: „Ако бе заявила, че са се отнасяли грубо с нея, че са я заплашвали с разстрел, на такова нещо що-годе бихме могли да повярваме.“ Наганът лежи заплашително, понякога насочван срещу теб и следователят не си прави труда да ти измисля вина, а: „Разказвай, сам знаеш какво!“ Така и през 1927 г. следователят Хайкин изисква това от Скрипникова, за същото през 1929 г. настояват и пред Витковски. Нищо не се променя и след четвърт столетие. През 1952 г. все на същата тази Анна Скрипникова при петото ѝ арестуване началникът на следствения отдел в Министерството на държавна сигурност в Орджоникидзе Сиваков ѝ казва: „Лекарят на затвора разправя, че кръвното ти налягане било двеста и четиридесет на сто и двадесет. Малко ти е, мръснице (тя приближава шестдесетте), ще ти го качим на триста и четиридесет, за да пукнеш, гадино, без следи от синини, без побои, без счупени кости. Просто няма да ти даваме да спиш!“ И ако през деня Скрипникова затваря в килията след нощния разпит очи, надзирателят нахълтва и крещи: „Отвори си очите, че ще те смъкна за краката от леглото и ще те накарам да стоиш права!“

И през 1921 г. разпитите са предимно нощни. И тогава насочват автомобилни фарове към лицето ти (рязанското ЧК, Стелмах). И на Лубянка през 1926 г. (потвърждава Берта Гандал) се използва амосовско отопление, чрез което в килията пускат ту студен, ту вонящ въздух. А има и коркова килия, където и бездруго не достига въздух, но допълнително го нажежават. Струва ми се, че са държали в такава килия поета

Клюев, както и Берта Гандал. Участникът в Ярославското въстание от 1918 г. Василий Александрович Касиянов разказва, че нажежавали килията, докато от порите на тялото не бликва кръв; наблюдавали за настъпването на този момент през шпионката на вратата, след което отнасяли арестуваните на носилка да подпише протокола. Известни са „горещите“ (и „солените“) похвати през „златния“ период. А през 1926 г. в Грузия горят ръцете на следствените с цигара; в метехския затвор ги блъскат в тъмното в басейн с нечистотии. Тук връзката е проста: щом трябва да те обвинят на всяка цена, значи са неизбежни заплахите, насилията и изтезанията и колкото по-фантазмагорично е обвинението, толкова по-жестоко трябва да бъде и следствието, за да изкопчи признанието. И щом винаги има скалъпени дела, винаги ще има и насилия, и изтезания, те не са патент на 1937 г., а продължителен признак от общ характер. Затова е странно сега да прочетеш понякога в спомените на бивши концлагеристи, че „изтезанията бяха разрешени от пролетта на 1938 г.“ (Е. Гинзбург пише, че разрешението за „физическо въздействие“ било дадено през април 1938 г. В. Шаламов смята, че изтезанията ги разрешават от средата на 1938 г. Старият арестант Митрович е сигурен, че е имало „заповед за опростен разпит и замяна на психическите с физически методи“. Иван-Разумник посочва като „най-жестоко време на разпитите средата на 1938 г.“. – Б. а.) Никога не са съществували духовно-нравствени прегради, които да възпрат Органите от изтезанията. През първата година след революцията в „Еженедельник ВЧК“, „Красний меч“ и „Красний террор“ открито се дискутира прилагането на изтезанията от гледна точка на марксизма. И ако съдим по последиците, отговорът е положителен, макар и не общовалиден.

За 1938 г. е по-вярно да се каже: ако до тази година за прилагането на изтезанията се изисква някакъв документ, отделно разрешение за всяко следствено дело (макар и безпрепятствено получавано), то през 1937–1938 г. поради извънредната ситуация (налага се в набелязания кратък срок набелязаните милионни постъпления за Архипелага да минат през апарата на индивидуалното следствие, каквото няма при масовите „кулашки“ и национални потоци) насилията и изтезанията вече са разрешавани неограничено на следователите, по тяхна преценка, в зависимост от работата и посочения им срок. При това видовете изтезания не се регламентират и се допуска всякаква изобретателност.

През 1939 г. това всеобщо широко разрешение е премахнато, отново се поисква да има писмен документ за изтезанието (впрочем обичайните заплахи, шантажът, измамата, изтощаването чрез безсъние и

карцер никога не са били забранявани). Но вече в края на войната и след нея са декретирани определени категории арестанти, спрямо които предварително се разрешава широк диапазон от изтезания. Тук попадат националистите, особено украинците и литовците и най-вече в случаите, при които се предполага нелегална верига и тя трябва цялата да бъде разплетена, трябва от вече арестуваните да се узнаят всички фамилии. В групата на Ромуалдас Прано Скирюс например има около петдесет литовци. Обвиняват ги през 1945 г., че били разлепвали антисъветски позиви. Поради липса на достатъчно затвори в Литва ги пращат в лагер недалеч от Велск в Архангелска област. Едни от тях са подложени на изтезания, други пък не издържат двойния следствено-трудов режим, но резултатът е такъв: всичките петдесет души си признават до един. Минава известно време и от Литва съобщават, че са намерени истинските разпространители на позивите, така че призналите си нямат нищо общо с това! През 1950 г. срещнах при прехвърлянето ми в Куйбишев един украинец от Днепропетровск, когото, за да предаде „връзките“ и лицата, го изтезават по какви ли не начини, включително и с карцер, в който той стои прав и за опора (за да поспи) му провират за четири часа през нощта една летва. След войната на изтезания е подложена и Левина – членкореспондент на Академията на науките.

Освен това няма да е вярно да се приписва на 1937 г. „откритието“, че личното признание на обвиняемия е най-важно от всички доказателства и факти. Това влиза в съдебната практика още през 20-те години. А през 1937 г. настъпва часът на блестящото учение на Вишински. Впрочем тогава за него научават само следователите и прокурорите, та да са морално непоклатими. Всички ние, останалите, узнахме за него след двадесет години – когато взеха да го хулят в пояснителни изречения и във второстепенни пасажи из вестникарските статии като нещо отдавна и широко известно.

Оказва се, че през същата страшна година в своя доклад, смятан в специалните кръгове за твърде важен, Андрей Януариевич (все ми е на езика да го нарека Ягуариевич) Вишински в духа на най-разтегливата диалектика (каквато не разрешаваме нито на държавните поданици, нито сега вече и на електронните машини, защото за тях да-то е да, а не-то – не) напомня, че човечеството никога не ще установи абсолютната истина, че може да намери само относителната. И оттук той прави крачката, на която юристите не са се престававали две хиляди години: че следователно и истината, установявана от следствието и съда, не може да бъде абсолютна, а само относителна. Така че, когато подписваме

присъда за разстрел, все едно не можем да бъдем абсолютно сигурни, че сме обрекли на смърт виновен човек, а само с известна приблизителност, с известни предположения, в известен смисъл. (Може би самият Вишински не по-малко от своите слушатели се е нуждаел тогава от подобна диалектическа утеха. Когато крещи от прокурорската трибуна: „Да се разстрелят всички като бесни кучета!“, той, зъл и умен, разбира, че подсъдимите са невинни. Толкова по-разпалено Вишински и такъв един мастит представител на марксистката диалектика като Бухарин вероятно се мъчат да дадат диалектическа окраска на съдебната лъжа: за Бухарин е твърде глупаво и безпомощно да загине съвсем невинен – дори той има нужда да му се намери вина! – а на Вишински е по-приятно да се чувствава логист, отколкото явен подлец.)

Оттук и най-продуктивният извод: че е губене на време да се търсят абсолютни улики (всички улики са относителни) и безспорни свидетели (те могат и да си противоречат). Доказателствата за виновност са относителни, приблизителни, следователят може да ги намери и без улики и свидетели, без да излиза от кабинета си, като „се опира не само на своя ум, но и на своя партийен нюх, на своите нравствени сили“ (т.е. на предимствата на наспалия се, сития и неизтезаван човек) „и на своя характер“ (т.е. на наклонността си към жестокост)!

Разбира се, подобно оформление е къде по-изящно в сравнение с инструкцията на Лацис. Но по същина няма никаква разлика.

И само в едно Вишински е на висота, само в едно отстъпва от диалектическата логика: кой знае защо, е оставил куршума абсолютен ...

По такъв начин, като се разгръщат по спирала, изводите на прогресивната юриспруденция се връщат към предантичните или средновековните възгледи. Подобно на средновековните палачи нашите следователи, прокурори и съдии приемат да виждат главното доказателство за вина в предаването ѝ от следствените.

За да изтръгне желаното признание обаче, простодушието средновековие прибегва до драматични дивашки средства: към уреди за разтягане, към колело за чуене на кости, към мангала, гвоздеите с назъбка, към набучването на кол. През двадесети век, използвайки и напредналата медицина, и големия тъмничен опит (все някой ще е защитил най-сериозно дисертация върху това), признават подобна концентрация на силни средства за излишна и неудобна при масовото ѝ прилагане. И освен това...

И освен това очевидно е имало още едно обстоятелство: както винаги Сталин не казва последната дума, подчинените му сами трябва да

се досетят, а той си оставя подобно на чакал пролука, за да отстъпи и да напише „Главозамайване от успехите“. Такова планомерно изтезаване на милиони се предприема все пак за пръв път в човешката история и въпреки неограничената си власт Сталин не може да бъде абсолютно сигурен в успеха. Опитът върху такъв огромен материал може да протече по-различно, отколкото върху по-малък. Във всички случаи Сталин трябва да остане ангелски неопетнен. (Но в циркулярите на ЦК от 1937 и 1939 г. се дават указания за „физическо въздействие“.)

За това сигурно не съществува списък на изтезанията и издевателствата, които да се връчва напечатан на следователите. А просто се изисква всеки следствен отдел в определения срок да доставя на съдилищата определена бройка на признали си всичко опитни зайчета. (Сравнете Петата поправка на Конституцията на САЩ: „Никой не може да бъде задължаван да свидетелствува срещу себе си в наказателния процес.“ – Б. а.) А просто се казва (устно, но често), че всички мерки и средства са добри, стига да служат на възвишената цел; че никой няма да държи сметка на следователя за смъртта на следствия; че тъмничният лекар трябва колкото се може по-малко да се намесва в следствието. Вероятно уреждат другарски срещи за обмяна на опит, „учат се от челниците“; е, има и „материална заинтересованост“ – по-високо заплащане на нощните часове, премиални за скъсените срокове на следствието; естествено, използва се и предупреждението, че ако следователят не се справи както трябва... А сега вече, ако в някое областно НКВД стане провал, то и началникът му ще е чист пред Сталин: не е давал преки указания за изтезания! И същевременно ги е осигурявал!

Част от редовите следователи (не от ония, които се опиват настървено) разбират опасенията на началството и също се стараят да започнат с по-слаби методи, а при засилването им да избягват всичко, което оставя твърде явни следи: избито око, откъснато ухо, счупен гръбначен стълб, че дори и изцяло насинено тяло.

Ето защо през 1937 г. не наблюдаваме – освен принудителното безсъние – еднакви похвати в различните областни управления, при различните следователи от едно управление. Говори се, че с особена жестокост на изтезанията се прочуват Ростов на Дон и Краснодар. В Краснодар намират оригинално решение: принуждават те да подписваш празни листове хартия, а след това сами ги попълват както си знаят. Впрочем защо да прибъгват до мъчения: през 1937 г. там не се правят дезинфекции, шири се тиф, трупове остават в претърпаните с хора килии по пет дни, които полудее в килията, го пречукват с тояги в коридора.

Общото все пак е това, че с предимство се ползват, така да се каже, леките средства (сега ще ги видим и тях) и тук няма засечки. Истинските предели на човешкото равновесие са доста тесни и съвсем не е нужна разтегателна машина или мангал, за да се превърне средният човек в невменяем.

Ще се опитаме да изредим някои най-прости похвати, които сломяват волята и личността на арестуваните, без да оставят следи по тялото му.

Да започнем с психическите методи. За опитните зайчета, неподготвени за тъмничните страдания, тези методи са с огромна и дори разрушителна сила. Пък и да си подготвен, също не е леко.

1. Да започнем с нощите. Защо тъкмо нощем става главното прекършване на душите? Защо още от най-ранните си години Органите избират нощта? Защото нощем, изтръгнат от съня (дори неизтезаван още с безсъние), арестуваният не може да бъде уравнивесен и трезв както през деня, той е по-податлив.

2. Убеждението в искрения тон. Най-простото. Защо да си играем на котка и мишка? Като полежи известно време с другите следствени, арестуваният усвоява общото положение. И следователят му подхвърля небрежно и дружелюбно: „Сам виждаш, все едно ще получиш присъда. Но ако решиш да се съпротивляваш, тук, в затвора, съвсем ще се съсипеш, ще погубиш здравето си. А ако идеш в лагер – ще си на въздух, на светло... Така че по-добре подпиши веднага.“ Много логично. И тези, които се съгласяват и подписват, проявяват трезвост, ако... Ако става дума само за тях! Но рядко е така. И борбата е неизбежна.

Друг вариант е убеждаването на партиейца. „Ако в страната има дефицит и дори глад, решете за себе си като болшевик: допускате ли, че за това е виновна цялата партия? Или съветската власт?“ – „Не, разбира се!“ – бърза да отговори директорът на лепената фабрика. „Тогавата имайте мъжеството да поемете вината върху себе си!“ И той я поема.

3. Хамалските псувни. Елементарен похват, но действащ безотказно върху възпитани, изнежени, чувствителни хора. Известни са ми два случая със свещеници, капитулирали пред най-обикновени псувни. При единия от тях (Бутирки, 1944 г.) следствието се води от жена. Отначало той не може да се нахвали колко учтива е тя. Но веднъж се връща в килията крайно потиснат и дълго не желае да повтори колко изкусно го псувала тя, прехвърлила крак връз крак. (Съжалявам, че не мога да цитирам една нейна фразичка.)

4. Ударът чрез психологическия контраст. Внезапни преходи:

разпитът или част от него се води крайно любезно, обръщат се към вас на малко и бащино име, обещавам ви всякакви блага. И изведнъж замахват срещу ви с преспапието от масата: „Ах, мръсноко! Куршум за тебе!“ – и протегнати ръце, за да се вкопчат в косата ви, сякаш ноктите завършват накрая с игли, се устремяват към вас (този похват е особено резултатен при жени).

Друг вариант: сменят се двама следователи, единият крещи и те измъчва, другият е симпатичен, държи се почти свойски. Всеки път, когато влиза в кабинета, следственият трепери – на кого ли от двамата ще попадне? Под въздействието на този контраст му иде да признае и да подпише пред втория дори неща, които изобщо не са се случвали.

5. Предварителното унижение. В прочутото мазе на ростовското ГПУ („Тридесет и трета килия“), под дебелия стъкла на уличния тротоар (бивш склад) арестуваните, докато чакат разпита, са принуждавани по няколко часа да лежат по очи върху пода в коридора при строгата забрана да вдигат глава и да издават звуци. Държат ги така като молеци се мохамедани, докато конвоят не ги хване за рамото и ги отведе на разпит. Александра О-ва отказва да даде на Лубянка нужните показания. Прехвърлят я в Лефорто-во. При приемането ѝ надзирателката я накарва да се съблече, отнася уж за изпарване дрехите ѝ и я заключва в бокса. Мъжете надзиратели започват да я оглеждат през шпионката, да се смеят и да обсъждат тялото ѝ. При едно по-широко допитване биха се събрали навярно още много примери. А целта е една: жертвата да изпадне в потиснато състояние.

6. Всеки похват, който може да хвърли подследствения в паника. Ето как е разпитван Ф. И. В. от Красногорск в Московска област (това съобщава И. А. П-ев). На разпита следователката се съблича пред него, като постепенно сваля бельото си (стриптийз!), без да прекъсва разпита, сякаш в това няма нищо особено. Ходи из стаята и се приближава до него все със същите уговорки да даде показания. Може би е изпитвала лична потребност, а може би си е правела хладнокръвна сметка: на подследствения ще му се размъти разсъдъкът и ще подпише! А лично на нея нищо не може да ѝ се случи: разполага с пистолет, със звънец.

7. Заплахите: Най-прилаганият и доста разнообразен метод. Често съчетан с прилъгване, с обещания – разбира се, неискрени. 1924 г.: „Не си ли признавате? Ще трябва тогава да ви отведем в Соловки. А който си признае, го пускаме.“ 1944 г.: „От мен зависи в кой лагер ще попаднеш. От лагер до лагер има разлика. Вече има и каторжни. Ако си искрен, ще те изпратим на по-леко място, но инатиш ли се, не ти мърдат

двадесет и пет години с безлезици на подземна работа!“ Заплашване с по-лош затвор: „Ако мълчиш, ще те изпратим в Лефортово (ако си на Лубянка), в Сухановка (ако си в Лефортово), там няма да разговарят така с тебе.“ А ти вече си свикнал: в този затвор режимът горе-долу е поносим, а знаеш ли какви изтезания те чакат там? А и преместването... Дали да не отстъпя?...

Заплахите действуват великолепно върху тези, които още не са арестувани и са повикани в Големия дом засега с призовка. Той (тя) те първа ще има какво да губи, той (тя) все се страхува – страхува се, че днес няма да го (я) пуснат, страхува се от конфискация на вещите, на жилището. Той е готов на много показания и отстъпки, за да избегне тези опасности. Тя пък не знае, разбира се, Наказателния кодекс и още в самото начало на разпита ѝ показват лист с отпечатана лъжлива извадка от него: „Аз съм предупреден/а/, че за даване на лъжливи показания... 5 /пет/ години затвор...“ (Всъщност член 92 – до три месеца, и то трудо-воизправителен, а не затвор.) Тук вече действува и през цялото време ще действува още един следователски метод:

8. Лъжата. Ние, агнетата, не бива да лъжем, а следователят лъже през цялото време и всички тези членове не ваят за него. Ние дори сме загубили мярката да попитаме: как ще си плати той за лъжата? Той може колкото си ще да ни показва протоколи с подправени подписи на наши близки и приятели – и това е все още изящен следователски похват.

Заплашването с примамване и лъжа е основно средство за въздействие върху роднините на арестувания, извикани за свидетелски показания. „Ако не дадете показания (каквито им искат), ще бъде по-зле за него... Съвсем ще го погубите... (Лесно ли е на майката да чуе такова нещо?) Само ако подпишете този (подаден) лист, ще можете да го спасите“ (да го погубите).

(По жестоките закони на Руската империя близките роднини са могли изобщо да се откажат от показания. И ако са давали показания на предварителното следствие, са могли по свое усмотрение да ги изключат, да ги премълчат пред съда. Самото познанство или роднинство с престъпника странно защо дори не се смята тогава за улика!... – Б. а.)

9. Използуване на привързаността, към близките – прекрасно действува и спрямо подследствия. Това е дори най-действената от заплахите – чрез спекулиране с привързаността към близките може да се прекърши и най-безстрашният човек (о, как е предусетено това: „...врагове на човека са неговите домашни“). Спомнете си за татарина, който всичко издържал – и своите мъки, и мъките на жена си, а капитулирал пред

мъките на дъщеря си!... През 1930 г. следователката Рималис заплашва: „Ще арестуваме дъщеря ви и ще я вкараме в килия при сифилитички!“ Заплашват да арестуват всички, които обичате. Понякога със звуков съпровод: жена ти е вече арестувана, но по-нататъшната ѝ съдба зависи от твоята искреност. Тъкмо сега я разпитват в съседната стая, чуй! И наистина, през стената проникват женски плач и писъци (а те са толкова трудно различими, че отгоре на това и през стената, пък и не си на себе си, далеч си от състоянието на експерт; понякога това е само записан на грамофонна плоча „типичен глас“ – сопрано или контраалт, нечия рационализация). И ето че вече без имитация ти показват през стъклената врата как тя върви безмълвна, страдалчески обронила глава – да, твоята жена! – по коридорите на Държавна сигурност! (А нея просто са я извикали с призовка за някаква дребна процедура и в уречената минута са я пуснали по коридора, но са ѝ заповядали да не си вдига главата, ако иска да излезе оттук!) Или пък ти дават да прочетеш нейно писмо, написано с нейния почерк: отказвам се от тебе! След всичко должно, което ми разказаха, че си извършил, повече не искам да те виждам! (А тъй като и такива жени, и такива писма са напълно възможни в нашата страна, остава ти само да се питаш в душата си: такава ли е и моята жена?)

Следователят Голдман (1944 г.) изнудва В. А. Корнеева да даде показания срещу други хора със заплахите: „Ще конфискуваме жилището ти, а твоите бабички ще ги изхвърлим на улицата.“ Убедена и твърда във вярата си, Корнеева ни най-малко не се страхува за себе си, готова е да приеме страданието. Но заплахите на Голдман са напълно реални за нашите закони и тя се измъчва за близките си. Когато сутринта след отхвърлените и накъсаните през нощта протоколи Голдман започва да пише някакъв четвърти вариант, където е обвинена вече единствено само тя, Корнеева го подписва с радост и с усещане за душевна победа. Пренебрегваме напълно обикновения си човешки инстинкт – да се оправдаем и да отхвърлим лъжливите обвинения – до него ли ни е! Доволни сме, ако успеем да поемем цялата вина върху себе си.

(А сега Корнеева разказва: „След единадесет години, при реабилитацията, ми дадох да прочета тези протоколи – и изпитах душевно отвращение. Как съм могла да се чувствавам горда?!...“ При реабилитирането ми аз изпитах същото, след като чух извадки от предишните ми протоколи. Не мога да се позная – как съм могъл да подписвам такова нещо, при това да мисля, че съм се отървал благополучно и дори съм победил! – Б. а.)

Както природата няма класификация със строги прегради, така и в

този случай не сме в състояние да разграничим докрай психическите от физическите методи. Къде да причислим например една такава игра?

10. Звуков метод. Да изправиш подследствия на шест-осем метра от себе си и да го караш да говори и повтаря все по-високо нещо си. За един и без това изтощен човек е много тежко. Или пък правите две тръби от картон и заедно с включилия се помощник-следовател започвате да крещите през тях в ушите на арестувания: „Признай си, гадино!“ И човекът оглушава, понякога загубва напълно слуха си. Но този метод не е икономичен, следователите търсят просто как да разнообразят работата си и да се поразвлекат, та си измислят каквото им дойде наум.

11. Гъделичкане. Друго развлечение. Завързват или притискат ръцете и краката на арестувания и започват да гъделичкат в носа с перце. Арестуваният се мята с усещането, че му дълбаят в мозъка.

12. Горене на кожата с цигара (споменато вече по-горе).

13. Светлинен метод. Рязка денонощна електрическа светлина в килията или бокса, където е държан арестуваният, прекомерно ярка крушка за малкото помещение и белите стени (електричеството, спестено от учениците и домакините!) Клепачите се възпаляват, това е много болезнено. А в следствия кабинет срещу очите му отново насочват стайни прожектори.

14. Друго изобретение. През нощта срещу 1 май 1933 г. държат Чеботарьов цели дванадесет часа в хабаровското ГПУ – не го разпитват, не: водят го на разпит! Еди-кой си – ръцете отзад! Извеждат го от килията, бързо нагоре по стълбите, в кабинета при следователя. Конвоят излиза. Но следователят не само не му задава нито един въпрос и дори не му дава да седне, ами нарежда по телефона: отведете този в 107-а! Отвеждат го, връщат го в килията. Едва е легнал на нара, ключалката отново гърми: Чеботарьов! На разпит! Ръцете отзад! Следва: отведете този в 107-а! Изобщо методите за въздействие могат да започнат дълго преди следствия кабинет.

15. Затворът почва от бокса, т.е. от сандъка или шкафа. Току-що изтръгнатият от свободния живот човек, още в полета на вътрешното си движение, готов да изяснява, да спори, да се бори, е затварян след първата си крачка в някаква кутийка, понякога с електрическа крушка, където може да седи, понякога тъмна или пък такава, където може само да стои изправен, че и притиснат на всичко отгоре от вратата. И го държат там няколко часа, половин денонощие, цяло денонощие. Часове, изпълнени с неизвестност! Може да са го зазидали тук за цял живот? Той никога не е виждал такова нещо през живота си, не е в състояние да го

проумее! Изнизват се първите часове, когато всичко в него още гори от незатихналия душевен вихър. Едни падат духом – и ето че тъкмо тогава ги извеждат на първия разпит! Други се озлобяват – толкова по-добре, ще оскърбят сега следователя, ще бъдат непредпазливи – тъкмо по-лесно да им се скалпи делото.

16. Когато боксовете не стигат, се процедира и така. Затварят Елена Струтинска в новочеркасското НКВД за шест денонощия, като я карат да седи в коридора върху табуретка, но така, че да не се обляга, да не спи, да не пада и да не става. И така цели шест денонощия! Опитайте се да поседите в такова положение макар шест часа.

Друг вариант е да накарате арестувания да седне на висок стол от типа на тези в лабораториите, но така, че краката му да не опират до пода и тогава те здравата отичат. Оставете човек да поседи така осем-десет часа и ще видите.

Или пък на разпита, когато подследственият е пред очите ви като на длан, го поставяте на обикновен стол, но ето как: на самия край, на ръба на седалката (още по-напред! още по-напред!), колкото само да не се изхлузи оттам, но ръбът да го притиска болезнено по време на разпита. И не му разрешавайте няколко часа да мърда. Само това ли? Да, само това. Опитайте.

17. В зависимост от местните условия боксът може да бъде заменен с дивизионна яма, както се практикува в Гороховецките армейски лагери по време на Великата отечествена война. Пуска се арестуваният в такава яма, дълбока три метра, с дължина метър на два, и няколко денонощия под открито небе, понякога и под дъжда, това е за него и килия, и тоалетна. А тристата грама хляб и водата му се спускат с връвчица. Представете си, че сте в такова положение, току-що арестуван, когато във вас всичко клокочи.

Дали поради еднаквите инструкции за всички Специални отдели на Червената армия или поради сходството на бивачното положение, този похват е доста разпространен. Така например в 36-а мотострелкова дивизия – участвувала в сраженията на Халхин Гол и разположена през 1941 г. в монголската пустиня, на току-що арестувания без никакви обяснения му тикват (началникът на Специалния отдел Самульов) в ръцете лопата и го карат да копае яма с размерите на гроб (вече съчетаване с психологическия метод!). Щом арестуваният изкопае дупка малко под кръста, му заповядват да седне на дъното: главата му в това положение вече не се вижда. Един часовой пази няколко такива ями и всичко наоколо изглежда пусто. (Това са, изглежда, монголски мотиви. В сп.

„Нива“ (1914, 15 март, стр. 218) има описание на монголски затвор: всеки затворник е заключен в сандък с малък отвор за главата и за подаване на храната. Между сандъците се разхожда надзирател. – Б. а.) В тази пустиня държат подследствените гологлави в монголския пек, а в нощния студ леко облечени, без да става нужда да ги изтезават – за какво да хабят излишни усилия? Дажбата е: сто грама хляб и чаша вода на денонощие. Лейтенант Чулпенъов, скала човек, боксьор, двадесет и една годишен, изкарва в такава яма цял месец. От десетия ден нататък е плюс всичко и целият във въшки. След петнадесетия го извеждат за пръв път за следствие.

18. Да се накара подследственият да стои на колене – не в някакъв преносен смисъл, а в прекия: на колене, но така, че да не се подпира на петите си и да държи изправен гърба си. В кабинета на следователя или в коридора те принуждават да стоиш така дванадесет, двадесет и четири, четиридесет и осем часа. (Самият следовател може да си ходи до къщи, да спи, да се развлича, това е разработена система: до коленичилият се поставя пост, часовете се сменят. (Започнал още от младини – стоял е на пост до човека на колене. А сега вече е навярно с висок чин и има големи деца... – Б. а.)) Кого предпочитат да държат така? Вече сломения, вече склонния да капитулира. И преди всичко жените. Иванов-Разумник съобщава за разновидност на този метод: следователят поставя младия Лордкипанидзе на колене и се изпикава в лицето му! И какво? Неотстъпилият преди това Лордкипанидзе по този начин е сломен. Значи и спрямо гордите действа добре...

19. Или просто те принуждават да стоиш прав. Възможно е да те държат прав само по време на разпитите, това също уморява и прекършва. Може и да седиш на разпитите, но да стоиш прав от разпит до разпит (поставя се пост, надзирателят следи да не се облегнеш на стената, а ако заспиш и се строполиш – започва да те вдига с ритници). Понякога и едно денонощие в това положение е достатъчно, за да не издържи човек и да подпише всичко, което му подадат.

20. Допълнително към стоенето да не ти се дава вода обикновено по три, четири, пет денонощия.

Все по-ясна става комбинацията от психологически и физически похвати. Ясно е също, че всички предхождащи мерки са съчетавани с:

21. Безсънието, съвсем неоченено от средновековието: то не е знаело в какъв ограничен диапазон човек запазва своята личност. Безсънието (че и комбинирано със стоенето на крака, жаждата, ярката светлина, страхът и неизвестността – какво по-добро от всякакви изтезания?!)

замъглява разума, прекръшва волята, човек престава да бъде собствено-то си „аз“. („Спи ми се“ на Чехов. Но там е къде по-лесно, там момичето може да полегне, да изключи за малко съзнанието си, което, макар и за минута, освежава спасително мозъка.) Действува наполовина подсъзнателно или изобщо несъзнателно, така че за показанията, които дава срещу самия себе си, не можем да му се сърдим...

Представете си в подобно помътнено състояние някакъв на всичко отгоре чужденец, който не знае руски, но му дават да подпише нещо. Баварецът Юп Ашенбренаер подписва така, че бил работил с душегубка. (Специално оборудван автомобил за тровене на хора с изгорели газове, употребяван от хитлеристите. – Б. пр.) Едва в лагера през 1954 г. съумява да докаже, че през същото време е карал в Мюнхен курсове за електрозаварчик.

Направо ти заявяват: „Вие не сте откровен в показанията си, затова не ви се полага да спите!“ Понякога, за по-изтънчено, не изправят подследствия, а го слагат да седне на мек диван, особено предразполагаш към сън (дежурният надзирател седи до него на същия диван и го рита, щом само си затвори клепачите). Ето как описва пострадавшият (още преди да прекара едно денонощие в гъмжация от дървеници бокс) своите усещания след такова изтезание: „Втриса те от голямата загуба на кръв. Роговицата на очите ти пресъхва, сякаш някой държи току пред тях нажежено желязо. От жажда езикът ти се подува, получаваши остри бодежи при най-слабото помръдване. Гълтателни спазми режат гърлото.“

Безсънието е велико средство за изтезание, без да оставя никакви видими следи, нито да дава повод за оплаквания, в случай че на следващия ден дойде непредвидена инспекция (Впрочем инспекциите са били изключени и никога не ги е имало, така че когато при вече арестувания министър на Държавна сигурност Абакумов през 1953 г. в килията му влизат инспектори, той се разкисква, приемайки ги за привидения. – Б. а.) „Не ви оставят да спите ли? Ами че тук не е санаториум! Нашите служители също не са спали покрай вас.“ (Но през деня са си отспивали.) Може да се каже, че безсънието се превръща в универсално средство в Органите и от категорията на изтезанията то преминава в най-обикновен режим на Държавна сигурност, че и постигано по най-евтиния начин, без да става нужда от някакъв си часовей. В нито един следствен затвор не е възможно да мигнеш за минутка дори от ставането до отбоя (в Сухановка и на други места за целта леглата през деня се прибират в стената, някъде пък просто не е разрешено да лягаши дори да

седиш със затворени очи). А основните разпити са през нощта. И така автоматично: подследственият няма възможност да спи поне пет денонощия в седмицата (през нощта срещу неделя и понеделник следователите гледат да отпочинат).

22. Като продължение на предишното – следователският конвейер. Не само не спиш, но три-четири денонощия непрекъснато те разпитват сменящи се един друг следователи.

23. Споменатият вече бокс с дървеници. В тъмния дъсчен шкаф са развѐдени стотици, ако не и хиляди дървеници. Вземат самото или ризата на подследствения и мигом върху него се нахвърлят гладни дървеници, допъззели от стените или падащи от тавана. Отначало той ожесточено се бори с тях, мачка ги върху тялото си и по стените, задъхва се от вонята им, но след няколко часа капва и безропотно се оставя да му пият кръвта.

24. Карцерите. Колкото и лошо да е в килията, карцерът е винаги по-лош. В сравнение с него килията винаги ти се струва рай. В карцера човек е измъчван от глад и обикновено от студ (в Сухановка има и горещи карцери). Лефортовските карцери например изобщо не се отопляват, радиаторите затоплят само коридора – в този „затоплен“ коридор дежурните надзиратели ходят с валежки и ватенки. Оставят арестанта по бельо, понякога само по долни гащи и той е принуден да прекара неподвижно (толкова е тясно) в карцера едно, три, пет денонощия (гореща затворническа чорба му се дава едва на третия ден). През първите минути си мислиш: няма да издържа и час. Но по някакво чудо изкарваш своите пет денонощия, макар може би и с цената на някакво заболяване за цял живот.

В карцерите се прилагат и разновидности: влага, вода. Вече след войната държат Миша Г. в черновицкия затвор два часа боса до глезените в ледена вода – признай си! (Тя е само на осемнадесет години, как да не ѝ е жал за краката, още дълго ѝ предстои да живее.)

25. Да смятаме ли за разновидност на карцера затварянето на арестувания, изправен в ниша? Още през 1933 г. измъчват така в хабаровското ГПУ С. А. Чеботаръов: заключват го гол в една бетонна ниша, в която не може да превие коляно, нито да протегне и премести ръце, нито да извърне глава. И да е само това! Върху темето му започва да капе студена вода (по класическия начин!...) и да се стича по тялото му на вадички. Разбира се, не му казват, че това ще продължава само двадесет и четири часа. Дали е страшно това, или не, но той загубва съзнание, отключват го на другия ден, намират го в несвят; идва на себе си едва на

болничната постеля. Свестяват го с амоняк, кофеин и масажи на тялото. Отначало не може да си спомни – как е попаднал в лазарета, какво се е случило предишния ден. Цял месец не е годин дори за разпити. (Предполагаме, естествено, че тази ниша и капещото устройство са били направени не специално за Чеботарьов. През 1945 г. моят днепропетровец е подложен на нещо подобно, наистина без капането. Между Хабаровск и Днепропетровск, а и през тези шестдесет години, са допустими и други допирни точки, нали?)

26. Гладът бе вече споменат при описанието на комбинираното въздействие. Това не е толкова рядък метод: да се изтръгне признание от подследствения чрез глад. Всъщност елементът глад, също както и използването на нощта, влиза в универсалната система за въздействие. Оскъдната затворническа дажба през невоенната 1933 г. – триста грама, или четиристотин и петдесет през 1945 г. на Лубянка, играта на разрешение или забрана да се носят колети на затворниците от страна на домашните им или на правото им да си купуват нещо от лавката – това се прилага абсолютно към всички, то е универсално. Но има случаи и на по-сурово подлагане на глад: както държат например Чулпенъв цял месец на по сто грама, след което пред него, прекаралия толкова жестока дълга диета, следователят Сокол поставя всеки път канче с апетитно ухаещ борш и половин самун бял хляб, срязан косо (на пръв поглед какво значение има как е срязан? – но Чулпенъв и днес твърди: страшно примамливо бе разрязан) ала не го нагостил нито веднъж. Ах, колко допотопно, феодално, пещерно е всичко това! Единственото ново е, че се прилага в социалистическото общество.

За подобни похвати разказват и други, те са нещо често. Но отново ще се върнем към случая с Чеботарьов, защото при него са съчетани доста неща. Затварят го за цели седемдесет и два часа в следователския кабинет и единственото, което му разрешават, е да ходи до нужника. И нито да яде, нито да пие (пред него има гарафа с вода), нито да спи. В кабинета през цялото време стоят трима следователи. Те работят на три смени. Единият постоянно (и в пълно мълчание, за да не безпокои подследствения) пише нещо, вторият спи на дивана, третият се разхожда и щом Чеботарьов се унесе, започва да го бие. След това те си разменят функциите. (Възможно е самите те заради някаква нередност да са били поставени в казармено положение?) И изведнъж на Чеботарьов му сервират обяд: тлъст украински борш, пържола с пържени картофи и червено вино в кристална гарафа. Чеботарьов, който цял живот е изпитвал отвращение към алкохола, не се докосва до виното, колкото следователите

и да настояват (а и твърде много да настояват, също не бива, разваля се играта). След като изчакват да се наобядва, му казват: „А сега подпиши каквото си признал пред двамата свидетели!“ – т.е. онова, което мълчаливо е измислено в присъствието на един спящ и един буден следовател. От първата още страница на Чеботарьов му става ясно, че е бил на „ти“ с всички видни японски генерали и че е получавал от всички тях шпионски задачи. И той започва да зачерква страниците. Пребиват го от бой и го изхвърлят. А другият арестуван с него кавежединец – Благинин, минава през същите митарства, изпива виното и изпаднал в приятно опиянение, подписва, след което го разстрелват. (След триденевен глад и една чаша не е малко! А тук пред него – цяла гарафа.)

27. Побой, неоставящ следи. Обикновено се нанася с гумена палка, с юмруци и с торбички пясък. Много болезнено е, когато те бият по костите, например следователят те рита с ботуша си по пищялите, където костта е почти под кожата. Бригадният командир Карпунич-Бравен го бият двадесет и един ден подред. (Сега разправя: „И след тридесет години главата и всичките ми кости ме болят.“) От онова, което е изпитал на собствения си гръб, и от разкази на други той наброява петдесет и два начина за изтезания. Или ето как още: стягат ти ръцете в специално менгеме – така, че дланите ти да са долепени върху масата – и те удрят с ръба на линейка по ставите на пръстите – как да не завиеш от болки? Да се спираме ли по-специално върху избиването на зъбите? (На Карпунич му избиват осем.)

На секретаря на Карелския областен комитет Г. Куприянов, арестуван през 1949 г., едни от зъбите му са обикновени, те не влизат в сметката, а други – златни. Отначало му дават квитанция, че ги вземат на съхранение. После се опомнят и му вземат квитанцията.

Както знае всеки, ударът с юмрук по слънчевия сплит спира дъха на човек, без да оставя ни най-малки следи. Лефортовският полковник Сидоров, вече след войната, удря както му дойде с галош по висящите мъжки придатъци (футболистите, удряни с топка в слабините, ще оценят този удар). Нищо не може да се сравни с тази болка и обикновено човек губи съзнание от нея. (През 1918 г. московският революционен трибунал съди бившия царски тъмничар Бондар. Като най-ужасен пример за неговата жестокост се посочва в обвинението, че „веднъж ударил някакъв политически затворник толкова силно, че му спукал тъпанчето“ (Н. В. Крмленко. За петъ лет, стр.16). – Б. а.)

28. В новоросийското НКВД изобретяват машинка за притискане на нокти. По време на преместванията са наблюдавани мнозина

новоросийци с окапали нокти.

29. А усмирителната риза?

30. А чупенето на гръбначния стълб! (В същото хабаровско ГПУ, 1933 г.).

31. А заюздането („лястовичката“)? Това е сухановски метод, но не е нещо ново и за архангелския затвор (следователят Йвков, 1940 г.). Слагат ти през устата груба кърпа (заюздат те), а после през гърба връзват краищата ѝ за петите; извит на кълбо, с изпъкнал корем, с пропукващ гръбнак, без вода и храна – опитай се да полежиш така едно-две денонощия.

Струва ли си да изреждаме по-нататък? Малко ли има още за изреждане? Какво ли няма да изобретят празните, ситите, безчувствените мъчители?...

Братко мой! Не съди онези, които, изпаднали в такива положения, са се оказали слаби и са подписали нещо излишно...

* * *

Но знаете ли! Не са нужни нито тези изтезания, нито дори най-„леките“ начини, за да изтръгнете показания от повечето хора, за да захапете с железни зъби неподготвените и стремящи се към топлото си огнище агнета. Твърде неравно е съотношението между силите и положенията.

О, в каква нова светлина, изпълнен с опасности – истински африкански джунгли, ни изглежда от следователския кабинет нашият предишен живот! А ние сме го смятали за толкова обикновен!

Вие, А, и вашият приятел, Б, се познавате добре и си имате пълно доверие, при среща си говорите смело за малката и голямата политика. И то на четири очи. И никой не ви подслушва. И вие не доносничите един срещу друг, ни най-малко.

Но ето че вас, А, ви вземат под око, измъкват ви за врата от стадото и ви затварят. И неизвестно защо, може би не без нечий донос срещу вас и не без вашата уплаха за близките ви, и не без малко безсъние, и не без карцерчето, вие решавате да поемете вината върху себе си, но за нищо на света да не издавате други! И в четирите протокола признавате и подписвате, че сте заклет враг на съветската власт, защото сте разказвали вицове за вожда, настоявали сте за втори кандидати за изборите и сте влизали в кабинката, за да зачеркнете единствения кандидат, ала в мас-тилицата не е имало мастило, а освен това вашият радиоапарат е с шестнадесетметров диапазон и вие сте се мъчили да уловите нещо от

заглушаваните западни предавания. Десетте години не ви мърдат, но пък ребрата ви са цели, засега нямате пневмония, никого не сте предали и като че ли сте се отървали леко. И вече разказвате в килията, че навярно следствието ви е към края си.

Друг път! Като се любува на почерка си и без да бърза, следователят започва да попълва протокол № 5. Въпрос: били ли сте близък с Б? Да. Били ли сте откровен с него в политиката? Не, не, не съм му се доверявал. Но вие често сте се срещали? Не много често. Как така не много често? Според показанията на съседите ви само през последния месец той е идвал у вас на тази, тази и тази дата. Идвал ли е? Възможно е. При това са забелязали, че както винаги не сте пили, не сте вдигали шум, разговаряли сте много тихо, не се е чувало в коридора. (Ах, пийте, приятели! Чупете бутилки! Псувайте на висок глас! – това ви прави благонадеждни!) Е, и какво следва от това? Вие също сте го посещавали, веднъж сте казали по телефона: последния път прекарахме толкова хубава вечер. По-късно са ви видели на кръстовището – стояли сте половин час на студа с навъсени лица, с недоволен вид, ето вас, между другото, са ви снимали дори по време на тази среща. (С каква техника разполагат агентите, приятели мои, с каква техника!) И така – за какво сте разговаряли при тези срещи?

За какво ли?!... Това е убийствен въпрос! Първата ви мисъл – забравили сте за какво сте говорили. Нима сте длъжен да помните? Добре де, забравили сте първия си разговор. Но и втория ли? И третия ли? И дори – хубаво прекараната вечер? И на кръстовището? И разговорите си с В? И разговорите си с Г? Не, мислите си вие, „забравих“ не е изход, с това няма да се отървеш. И вашият разтърсен от ареста, зашеметен от страха, размътен от безсънието и глада мозък търси: как да измисли нещо по-правдоподобно и надхитри следователя.

За какво ли?!... Добре ще е, ако сте разговаряли за хокей (при всички случаи тази тема е най-спокойната, приятели!), за жени, дори за науката – тогава може и да го повторите (науката е горе-долу като хокея, само че в наше време всичко в науката е секретно и рискуваш да си изпатиш по Указа за разгласяване). А ако сте говорили наистина за новите арести в града? За колхозите (и то се знае, лоши неща, защото кой ли говори добре за тях)? За снижаването на производствените проценти? Ето, мръщили сте се половин час на кръстовището – за какво сте говорили тогава?

Може би Б е арестуван (следователят твърди, че – да, вече бил дал показания срещу вас, ей сега ще ви направят очна ставка). А може да си

седи преспокойно вкъщи, но за разпита не им коства нищо да го измъкнат оттам, за да проверят: за какво сте се мръщили тогава на кръстовището?

Сега вече, със задна дата, вие проумявате: животът е такъв, че всеки път, когато се разделяте, би трябвало да се уговоряте и ясно да помните за какво всъщност сте говорили. Тогава при каквито и да било разпити вашите показания ще съвпаднат. Но вие не сте се договорили. Вие все така не си представяте какви джунгли са това.

Да кажете, че сте се канели да идете за риба? А Б ще каже, че за никаква риба не е ставало дума, а сте говорили за задочното обучение. И няма да облекчите следствието, а още по-силно ще затегнете възела: За какво? За какво? За какво сте разговаряли?

Минава ви мисълта – спасителна или пагубна? – трябва да разкажете нещо колкото се може по-близо до това, което наистина е било (разбира се, с притъпяване на всичко остро и с пропускане на всичко опасно) – нали се твърди, че трябва да лъжеш винаги по-правдоподобно. Дано и Б се досети и разкаже нещо подобно, тогава показанията по нещо ще съвпаднат и ще ви оставят на спокойствие.

След много години ще проумеете, че идеята ви е била съвсем неразумна и че много по-правилно е било да се правите на неправдоподобен пълен глупак: не помня нито ден от живота си, ако щете, убийте ме. Ала не сте спали три денонощия. Едва намирате сили да следите собствената си мисъл и невъзмутимостта на лицето си. И нямате нито минута за размисъл. И неведнъж двама следователи (те обичат да си ходят на гости) са се вкопчили във вас: За какво? За какво сте говорили?

И вие давате показания: говорили сте за колхозите (че не всичко там още е наред, но скоро ще се оправи). Говорили сте за намаляването на разценките... Какво именно? Радвали ли сте се? Но нормални хора не говорят така, пак е неправдоподобно. Значи, за да бъде напълно правдоподобно: поплаkali сте се, че са ви притиснали малко с разценките.

А следователят пише протокола сам, превежда на своя език: при тази наша среща клеветихме политиката на партията и правителството в областта на работната заплата.

И един ден Б ще ви упрекне: ех, заплес такъв, аз им казах, че сме се уточнявали кога да ходим за риба...

Но вие сте искали да излезете по-хитър и по-умен от вашия следовател! Имате бърза, изострена мисъл! Вие сте интелигентен. И сте прекалили.

В „Престъпление и наказание“ Порфирий Петрович прави на

Разколников удивително точната забележка, каквато може да направи единствено човек, който сам е играл на криеница: с вас, интелигентите, не си струва и версия да изграждам – вие самички ще си я построите и ще ми я поднесете наготово. Да, така е! Интелигентният човек не може да отговаря с чаровната несвързаност на Чеховия „злосторник“. Той непременно ще се помъчи да построи цялата история, в която го обвиняват, колкото щете лъжливо, но – свързано.

А следователят касарин не се интересува от тази свързаност, а само търси две-три фразички. Той си знае кой колко струва. А ние не сме готови за нищо!...

Просвещават ни и ни готвят от младини за нашата специалност; задълженията ни на граждани; за казармата; как да се грижим за тялото си; как да се държим прилично; дори и да разбираме изящното (е, виж, за това не твърде). Но нито образованието, нито възпитанието, нито опитът изобщо не ни подготвят за най-голямото изпитание в живота: за арестуването за нищо и никакво и за следствието за нищо и никакво. Романите, пиесите, филмите (ех, ако техните автори бяха вкусили от ГУЛАГ-а!) ни изобразяват ония, които срещаме в следователския кабинет, като рицари на истината и човеколюбието, като наши закрилници. За какво ли само не ни четат лекции! И дори задължително ни карат да ги посещаваме! – но никой няма да ти прочете лекция за истинския и разширен смисъл на членовете от Наказателния кодекс, пък и самите кодекси ги няма в библиотеките, не се продават по будките, не попадат в ръцете на безгрижната младеж.

Звучи почти като приказка, че нейде си, през девет царства в десето, подследственият има право на адвокат. Това ще рече в най-тежката минута на борбата да има до себе си един светъл ум, познаващ всичките закони!

Принцип на нашето следствие е още и да лиши подследствения дори от познаването на законите.

Предявява ви се обвинителното заключение (Ето: „Подпишете го.“ – „Не съм съгласен с него.“ – „Подпишете се.“ – „Но аз в нищо не съм се провинил!“) ...обвинен сте по член 58–10, част 2, и по 58–11 от Наказателния кодекс на РСФСР. Подпишете се! – Но какво гласят тези членове? Дайте ми да прочета Кодекса! – У мен го няма. – Ами вземете го от началника на отдела! – Той също го няма. Подписвайте се! – Но аз ви моля да ми го покажете! – Не се полага да ви го показваме, той се пише не за вас, а за нас. А и не ви е необходим, ще ви го обясня: тези членове съдържат тъкмо това, в което е вашата вина. А и вие сега ще се

подпишете не че сте съгласни, а че сте прочели обвинението и че то ви е предявено.

В една от хартийките изведнъж се мярва ново съчетание от букви: НПК. Заставате нащрек: по какво това НПК се различава от НК? Ако сте издебнали следователя в добро настроение, той ще ви обясни: Наказателно-процесуален кодекс. Как? Значи дори не един, а цели два пълни кодекса си остават неизвестни за вас точно когато по техните правила се е почнала разправата над вас?!

...Оттогава изминаха отначало десет, после петнадесет години. Избуя гъста трева върху гроба на моята младост. Излежах присъдата си и изтърпях дори безсрочното си заточение. И никъде – нито в „културно-възпитателните“ части на лагерите, нито в районните библиотеки, нито дори в средно големите градове, – никъде не видях с очите си, не държах в ръцете си, не можах да купя, да си го набавя и дори да измоля за малко Кодекса на съветското право! А и стотиците мои познати арестанти, минали през следствие и съд, и то не веднъж и дважд, минали през лагерите и заточението – никой от тях не бе виждал и не бе държал в ръце този Кодекс! (Познаващите атмосферата на нашата подозрителност разбират защо не може да поискаш Кодекса в Народния съд или в районния изпълнителен комитет. Вашият интерес към Кодекса би бил необичайно явление: готвите се да извършите някакво престъпление или да заличите следите му!)

И едва когато тези два кодекса вече изживявах последните дни на своето тридесет и пет годишно съществуване и предстоеше всеки момент да бъдат заменени с нови, едва тогава можах да ги видя – тези две братлета с меки корици, НК и НПК, на един щанд в московското метро (бяха решили да се отърват от тях като от непотребни).

И този път си ги чета с умиление. Например НПК:

Член 136: Следователят няма право да се домогва до показание или признание на обвиняемия чрез насилие или заплаха. (Каква прозорливост!)

Член 111: Следователят е задължен да изясни обстоятелствата – както оправдаващите обвиняемия, така и смекчаващите вината му.

(„Но аз съм установявал съветската власт през Октомври!... Разстрелвал съм Колчак!... Разкулачвал съм!... Реализирал съм за държавата десет милиона рубли икономия!... Раняван съм два пъти през последната война!... Три пъти съм награждаван с орден!...“

„Ние не ви съдим за това! – изхилва ви се в лицето историята чрез следователя. – Каквито и добри дела да сте извършили, то няма връзка

със случая.“)

Член 139: Обвиняемият има право да пише показанията си собственооръчно, а в протокола, написан от следователя, да иска внасяне на поправки.

(Ех, де да сме го знаели, когато трябваше! По-точно: де да беше така! Но като милост и винаги напразно молим следователя да пише не „моите гнусни клеветнически измишльотини“, а „моите погрешни изказвания“, не „нашият нелегален склад с оръжие“, а „моят рждасал нож“.)

О, ако на подследствия преподаваха най-напред тъмничната наука! Ако му разиграваха отначало следствието като репетиция, а вече след това истинското... С повторно арестуваните през 1948 г. не са си позволявали цялата тази следствена игра – тя би била напразна. Но на които им е първица, които нямат опит и знания, те няма и с кого да се посъветват!

Самотата на подследствия! – ето още едно условие за успеха на несправедливото следствие! Върху самотната ограничена свобода трябва да се нахвърли смазващо целият апарат. От мига на арестуването и през целия първи съкрушаващ период на следствието арестуваният трябва по идея да бъде самичък: в килията, в коридора, на стълбището, в кабинетите – никъде не бива да се среща със себеподобни, в ничия усмивка, в ничий поглед не бива да прочете съчувствие, съвет, подкрепа. Органите правят всичко възможно, за да закрийт за него бъдещето и да преиначат настоящето: да го заблудят, че приятелите и близките му са арестувани и веществените доказателства – намерени. Да преувеличат своите възможности за разправа с него или близките му или пък своите права за опрощаване (каквито Органите изобщо нямат). Да свържат искреността на „разкаянieto“ със смекчаването на присъдата и лагерния режим (такава връзка никога не е съществувала). За краткото време, докато арестуваният е потресен, измъчен и невменяем, да получат от него колкото се може по-непоправими показания, да забъркат колкото се може повече в нищо невиновни хора (някои падат духом до такава степен, че дори молят да не им четат на глас протоколите, нямат сили за това, а само да им дават да подписват и да подписват) – и едва тогава да го прехвърлят от единичната в голямата килия, където той със закъсняло отчаяние ще открие и отчете своите грешки.

Как да не сбъркаш в този двубой? Кой не би сбъркал?

Казахме „по идея да бъде самичък“. Ала в претърканите затвори на 1937 г. (че и на четиридесет и пета) този идеален принцип току-що

арестуваният да се държи в пълна изолация не може да бъде спазен. Почти от първите часове той се озовава в гъсто населената обща килия.

Но това пък си има и своите достойнства, компенсиращи недостатъците. Претъпканата килия не само заменя тесния единичен бокс, но играе ролята на първокласно изтезание, толкова по-ценно, понеже продължава цели денонощия и седмици – и без никакви усилия от страна на следователите: арестуваните взаимно се измъчват. В килията натъпкват толкова арестувани, че не всеки успява да си намери местенце на пода, хората ходят един връз друг и дори изобщо не могат да се движат, а седят върху краката на околните. Така например през 1945 г. в кишиневските КПЗ (килии за предварително задържане) напъхват в едничниите килии по осемнадесет човека, в Луганск през 1937-а по петнадесет, (И следствието се точи при тях по осем-девет месеца. „Да не би Клим Ворошилов да е лежал сам в такава единична килия?“ – си говорят затворниците (а и изобщо дали е лежал?). – Б. а.) а Иванов-Разумник през 1938-а лежи в стандартна бутирска килия, предназначена за двадесет и пет души, със сто и четиридесет. Той много сполучливо описва бита в затворническата килия през 1937–1938 г. Тоалетните са толкова препълнени, че ги извеждат по нужда само веднъж в денонощието и понякога дори нощем, както и за разходката! В Лубянский приемателен „кучкарник“ той пресмята, че по цели седмици се случва трима души да делят един квадратен метър от пода (преценете как бихте се настанили!). (И във владимировския „зандан“ през 1948 г. в една килия с размери три на три метра непрекъснато държат по тридесет души! (С.Потапов) В краснодарското ГПУ през 1937 г. – по четирима души на един квадратен метър. – Б. а.) В кучкарниците няма прозорци или вентилация, от телата и дишането температурата се покачва до четиридесет – четиридесет и пет градуса, всички седят само по долни гащи (подлагат зимните си дрехи отдолу), голите им тела са плътно прилепени и от чуждата пот кожата хваща екзема. Така прекарват по цели седмици, лишени от въздух и вода (ако не се смятат чорбата и чаят сутрин).

През същата година в Бутирки току-що арестуваните (вече обработени в банята и боксовете) седят по няколко денонощия върху стъпалата на стълбището в очакване тръгващите етапи да освободят килиите. Т-в е лежал в Бутирки седем години преди това – през 1931 г. Той разправя: всичко сме натъпкали под нарове, лежим върху асфалтовия под. Аз лежах седем години по-късно, през 1945-а, и при мен беше така. А наскоро получих от М.К.Б-ч ценно лично свидетелство за бутирската тъпканица през 1918 г.: през октомври същата година (втория месец на

червения терор) е толкова претърпано, че дори пералното помещение е пригодено за женска килия, в която натикват седемдесет жени! А и кога ли Бутирки са били празни?

Ако при това ходиш по нужда само в кофата (или напротив – тя се внася само в определено време, както се практикува в някои сибирски затвори); ако се хранят по четирима от една паница – един я държи върху коленете си; ако час по час измъкват някого на разпит, а друго вкарват премазан от бой, измъчен от безсъние и сломен; ако видят на тези изтерзани хора убеждава по-добре от всякакви следователски заплахи; ако за тези, които по цели месеци не ги повикват, вече всяка смърт и всякакъв лагер им се струват за предпочитане – ами че тогава може би всичко това напълно заменя теоретичното идеално уединение? А и в такава една тъпканица невинаги ще се решиш да разкриеш душата си пред някого, невинаги ще намериш с кого да се посъветваш. И по-скоро ще повярваш на изтезанията и побоите не когато следователят те заплашва, а когато хората ти показват сами белезите си.

Пак от пострадали научаваш, че ти се прави клизма със сол през гърлото и след това се мъчиш цяло денонощие от жажда (Карпунич). Или пък ти натъркват гърба до кръв с ренде и после го намазват с терпентин. Бригадният командир Рудолф Пинцов опитва и едното, и другото, че му натикват и игли под ноктите, наливат го с вода до пръсване – само и само да подпише протокола с признанието, че на октомврийския парад искал да насочи танковата си бригада срещу правителството (Той наистина води бригадата си на парада, но, така или иначе, не я насочва към трибуната. Впрочем това не се брои. Ала след приложените към него универсални изтезания той получава... десет години по ОСО. Дотолкова самите жандарми не вярват в постиженията си. – Б. а.). А от Александров, бившия завеждащ художествения отдел на Общоруското дружество за културни връзки с чужбина – той все се накланя със счупения си гръбначен стълб на една страна и не може да държи сълзите си, – научаваш как бие (през 1948 г.) самият Абакумов.

Да, да, самият министър на Държавна сигурност Абакумов ни най-малко не се гнуса от тази черна работа (Суворов на предната линия!), няма нищо против да вземе понякога гумената палка. С още по-голямо удоволствие бие неговият заместник Рюмин. Прави го в Сухановка в „генералския“ следователски кабинет. Кабинетът е облицован с орехова ламперия, по прозорците и вратите има копринени завеси, на пода – голям персийски килим. За да не се повреди тази красота, върху килима се постила за изтезанията мръсна пътечка с петна от кръв. „Така – учтиво

се обръща Рюмин, като поглежда гумената си палка с диаметър четири сантиметра, – вие достойно издържахте изпитанието с безсънието. – Александър Долган успява с хитрост да издържи цял месец без сън: спял изправен. – Този път ще опитаме с палката. При нас никой не издържа повече от два-три сеанса. Свалете си панталоните и легнете на пътечката. “ Полковникът сяда върху гърба на изтезавания. Долган се капи да брой ударите. Той още не знае какво е удар с гумена палка по седалищния нерв, ако седалището е отслабнало от дългото гладуване. Болката отеква не в мястото на удара – цепи се главата ти. Още след първия удар изтезаваният обезумява от болка, чупи ноктите си в пътечката. Рюмин удря и се мъчи да улучва точно. Полковникът го притиска отгоре с грамадното си тяло – достойно с трите си големи звезди на пагона да асистира на всесилния Рюмин! (След сеанса пребитият не може да върви, никой не го носи, а го влачат по пода. Седалището скоро подпухва до такава степен, че не се побира в панталоните, а същевременно не са останали почти никакви белези. Следва продължително стомашно разстройство и докато клечи над кофата в единичната си килия, Долган се превива от смях. Предстои му още и втори, и трети сеанс, кожата му ще се напука; в настървението си Рюмин ще почне да го бие в корема, ще пробие перитонеума и червата му ще изскочат във вид на огромна кила, след което ще го отнесат в Бутирската болница с перитонит и временно ще се прекъснат инквизиторските опити да го накарат да извърши подлост.)

Ето как могат да докарат всекиго до смърт! След всичко това ви се струва просто бащинска милувка, когато кишиневският следовател Данилов бие свещеника отец Виктор Шиповалников с ръжен по врата и го влачи за косата. (Свещениците е удобно да бъдат влачени така; а другите пък – за брадите, тътрят ги от единия до другия край на кабинета. А Рихард Ахолу – финландски черю-веногвардеец, участник в залавянето на Сидни Рейли и командир на рота при потушаването на Кронщатското въстание, го окачват на големите му мустаци – ту за единия, ту за другия, и го държат така по десет минути, без да опира крака до пода.)

Но най-страшното, което могат да направят с теб, е да ти свалят дрехите под кръста, да те сложат по гръб на пода с разтворени крака, върху които, хванали те за ръцете, да седнат помагачите (от прославения сержантски състав), а следователят – случва се да бъде и жена – да застане между разтворените ти крака и с върха на обувката (на дамската обувка) постепенно, равномерно и все по-силно да премазва върху пода това, което те е правело някога мъж, да те гледа в очите и да повтаря, да

повтаря своите въпроси или предложения за предателство. Ако не те натиснат преждевременно малко по-силно, ще разполагаш с още петнадесет секунди, за да извикаш, че всичко ще си признаеш, че си готов да предадеш и ония двадесет души, които искат от теб, или да оклеветиш в печата всяка своя светиня...

И да те съди Бог, не хората...

– Няма изход! Всичко трябва да си признаете! – шепнат вкараните в килията провокатори.

– Налага се – за да запазите здравето си! – твърдят трезвите хора.

– Зъбите ти после няма да се върнат обратно – кима ти този, който вече ги няма.

– И да признаваш, и да не признаваш, пак ще те осъдят – заключават онези, които са прозрели същността.

– Които не подписват, ги разстрелват! – пророкува още някой от гъгла. – За да си отмъстят. За да не оставят следи как се е водело следствието.

– Умреш ли пък в кабинета, ще съобщят на близките ти: лагер без право на кореспонденция. Иди, че търси.

А ако си от ортодоксите, ще се присламчи до теб друг ортодокс и като се оглежда враждебно, за да не го чуят непосветените, ще почне да те увещава разпалено в ухото:

– Наш дълг е да подкрепяме съветското следствие. Обстановката е бойна. Ние сме си виновни: бяхме много мекушави и позволихме да се развъди този мухъл в страната. Води се жестока тайна война. Дори тук около нас – не чуваш ли как се изказват враговете? Партията не е длъжна да се отчита пред всекиго от нас – защо тъй и защо иначе. Щом го искат – значи трябва да подписваме.

И още един ортодокс се приближава до тебе:

– Аз подписах срещу тридесет и пет души, срещу всички свои познати. И вас ви съветвам: пишете колкото се може повече фамилни имена, повлечете след себе си колкото се може повече хора! Тогава ще стане ясно, че това е нелепост, и всички ни ще пуснат.

А на Органите именно това е нужно! Съзнателността на Ортодокса и целите на НКВД съвпадат. НКВД има нужда тъкмо от стреловидно ветрило от имена, от такова разширено тяхно възпроизводство. Те са също признак за качествената работа на Органите, тези колчета за мятане на нови примки. „Съучастници! Съучастници! Съмишленици!“ – изтръгват от устата на всички. (Разправят, че Р. Ралов назовал като свой съучастник кардинал Ришелю, писали го в протокола – и до

реабилитационния разпит през 1956 г. това не учудва никого.)

Но тъкмо е станало дума за ортодоксите. За такава чистка е нужен Сталин, разбира се, но е нужна и такава партия; повечето от намиращите се на власт, чак до момента на собственото им задържане, безжалостно арестуват другите, послушно унищожават всеки довчерашен свой приятел или съратник. И всички големи болшевики, увенчани днес с ореола на мъченици, успяват да бъдат и палачи на други болшевики (без да броим как преди това всички те са палачи на безпартийните). Може би смисълът на 1937 г. е именно в това да се види колко малко струва целият техен светоглед, с който те толкова се перчеха, преобръщаха Русия, разгромяваха нейните твърдини, потъпкваха нейните светини – Русия, където самите тях такава разправа никога не ги е заплашвала. Жертвите на болшевиките от 1918 до 1936 г. никога не са се държали толкова жалко, както болшевишките ръководители, когато бурята застига и тях. Ако вземем подробно да проследяваме цялата история на арестите и процесите през 1936–1938 г., ще изпитаме отвращение не само към Сталин и неговите помощници, но и към унизително-отвратителните подсъдими, ще изпитаме погнуса към тяхната душевна низост след преижданата им гордост и непримиримост.

...И как? Как да издържиш ти – обзетият от болка, слабият, с твоите живи привързаности, ти, неподготвеният?...

Какво е необходимо, за да бъдеш по-силен от следователя и от цялата тази клопка?

Трябва да влезеш в тъмницата, без да трепериш за дотогавашния си топъл живот. Трябва да си кажеш на прага й: животът свърши, е, малко по-рано, но какво да се прави. Няма да се върна никога повече на свобода. Обречен съм на гибел – сега или малко по-късно, но по-късно ще бъде дори по-тежко, затова по-добре по-рано. Вече не притежавам имущество. Близките ми са мъртви за мен – и аз съм мъртъв за тях. От днес нататък моето тяло е безполезно, чуждо за мен. Само духът и съвестта ми остават скъпи и важни за мен.

Пред такъв арестант следствието трепва!

Побеждава само този, който се отрича от всичко!

Но как да превърнеш своето тяло в камък?

От членовете на бердяевския кръжец например успяват да направят марионетки за съда, но от самия Бердяев – не. Искат да го ввлекат в процеса, арестуват го на два пъти, водят го (1922 г.) на нощен разпит при Дзержински, там присъствува и Каменев (значи също няма нищо против идеологическата борба чрез ЧК). Но Бердяев не се унижава, не

моли за милост, а излага твърдо религиозните и нравствените си принципи, според които не приема установената в Русия власт – и не само го признават за безполезен пред съда, но го и освобождават. Защитил е становището си човекът!

Н. Столярова си спомня за една старица, нейна съседка по нар в Бутирки през 1937 г. Водят я на разпит всяка нощ. Две години преди това при нея в Москва пътьом се отбива да пренощува избягалият от заточение бивш митрополит. „Само че не е бивш, а настоящ! Вярно е, има честта да го приема.“ – „Така, добре. А при кого се канеше да замине от Москва?“ – „Знам, но няма да ви кажа!“ (Митрополитът чрез цяла верига от вярващи успява да избяга във Финландия.) Следователите се смеят и се събират на групи, размахват юмуци пред бабичката, но тя си знае своето: „Нищо няма да измъкнете от мен, ако щете, режете ме на парчета. Страх ви е от началството, страх ви е един от друг, страх ви е дори да ме убие (да не изгърват нишката)». А мен не ме е страх от нищо! Ако трябва, още сега ще се явя пред Господа да отговарям!“

Има, има и такива през тридесет и седма, които не се връщат в килията за вещите си, след като ги извеждат за разпит. Такива, които предпочитат смъртта, но не подписват нищо срещу други хора.

Не че историята на руските революционери ни е дала по-добри примери за твърдост. Но просто не може да става сравнение, защото нашите революционери никога не са помириисвали истинско добро следствие с петдесет и два похвата.

Шишковски не е изтезавал Радишчев. И Радишчев, според правилата на времето, знае прекрасно, че синовете му ще си останат гвардейски офицери и никой не ще съсипе живота им. И че никой няма да конфискува родовото му имение. И въпреки това по време на краткото двуседмично следствие този именит човек се отрича от убежденията си, от книгите си и моли за пощада.

Николай I не прибягва до зверството да арестува жените на декабристите, да ги кара да крещат в съседния кабинет или да подлага на изтезания самите декабристи – той не се нуждае от такова нещо. Следствието по делото на декабристите е съвсем свободно, дори им дават в затвора да обмислят предварително въпросите си. Нито един от тях не говори след това за недоброръководно тълкуване на отговорите. Не се иска сметка от „знаещите за подготвяния метеж, но необадили за него“. Още по-малко пък пада подозрение върху близките на осъдените (излиза специален манифест). И всички войници, въввлечени в метежа, са, естествено, помилвани. Но дори Рилеев „отговаря обширно, откровено,

без нищо да скрива“. Дори Пестел изплюва камъчето и назовава своите другари (намиращи се на свобода), на които е възложил да зароят „Русская правда“, посочва и мястото за заравянето. Малко са тия като Лунин, които демонстрират неуважението и презрението си към следствената комисия. Повечето се държат бездарно, топят се един друг, мнозина се унижават да молят за прошка! Завалишин стоварва всичко върху Рилеев. Е.П.Оболенски и С. П. Трубецкой побързват да оклеветят Грибоедов – на което дори Николай I не вярва.

В своите „Изповеди“ Бакунин се унижава и се самооплюва пред Николай I и по този начин се отървава от смъртното наказание. Нищожност на духа ли? Или революционна хитрост?

На пръв поглед – колко жертвоготовни трябва да са хората, нагърбили се да убият Александър III! Нали са знаели какъв риск поемат? Но ето че Гриневицки споделя участта на царя, а Рисаков остава жив и попада в ръцете на следствието. И още същия ден той вече разкрива конспиративните квартири и участниците в заговора, от страх за своя млад живот бърза да съобщи на правителството повече сведения, отколкото то очаква! Задавя се от разкаяние, предлага да „разобличи всички тайни на анархистите“.

В края на миналия и началото на този век офицерът от жандармерията тутакси оттегля въпроса си, ако поделедственият го намира за неуместен или навлизащ в областта на интимното. Когато в Крести през 1938 г. нанасят на стария политкаторжник Зеленски удари с шомполи, снели му преди това гащите като на хлапак, той се разплаква в килята: „Царският следовател не смееше да ми говори дори на «ти»!“ Или друг пример: от едно съвременно изследване (Пересветов, Р. „Одна из шести“ (Новмй мир, 1962, 4, стр. 165–166). – Б. а.) научаваме, че у жандармите попада ръкописът на Лениновата статия „За какво мислят нашите министри?“, но те не съумяват да се доберат чрез нея до автора: „На разпита жандармите, както и трябва да се очаква (тук и по-нататък курсивът мой – А.С.), не научават почти нищо от Ванеев (студент – А.С.). Съобщава им всичко на всичко, че «намерените у него ръкописи му са донесени за съхраняване няколко дни преди обиска във вързоп от едно лице, което той не желае да назове...» На следователя не оставало нищо (Как? А краката в ледена вода до глезените? А солената клизма? А палката на Рюмин?...), освен да подложи ръкописа на... експертиза.“

Така нищо и не откриват. Пересветов, който, струва ми се, също прекарва няколко години по лагерите, лесно може да изреди похватите, оставащи на разположение на следователя, ако пред него е човекът,

съхраняващ статията „За какво мислят нашите министри?“

Но, както пише С.П.Мелгунов: „...онова бе царската тъмница, о бозе почившата тъмница, за която на политическите затворници сега им остава да си спомнят с почти радостно чувство.“ (Мельгунов, С. П. Воспоминания и дневники. Вът. 1. Париж, 1964, стр. 139. – Б. а.)

Тук имаме напредък в представите, вече нова мярка. Както чумаци-те (Украински селяни, занимавали се с превоз с волски коли и с търговия на сол, риба и жито. – Б. пр.) от времето преди Гогол не биха възприели скоростите на реактивните самолети, така и тези, които не са преминали през приемателната месомелачка на ГУЛАГ, не биха могли да обхванат истинските възможности на следствието.

В „Известия“ от 24.5.1959 г. четем: Юлия Румянцева е отведена във вътрешния затвор на нацистки лагер, за да разберат къде е нейният съпруг, избягал от същия лагер. Тя знае, но отказва да отговори! За несведущия читател това е пример за героизъм. За читателя с горчиво гулаговско минало това е образец на следователска некадърност: Юлия не умира от изтезания и не е докарана до умопомрачение, а просто след един месец е пусната жива и здрава.

* * *

Всички тези мисли, че трябва да станеш като камък, ми бяха още напълно неизвестни. Бях не само неподготвен да прережа топлите връзки със света, но още дълго ме ядеше отвътре, че са ми отнели при ареста стотиците ми трофейни моливи „Фабер“. По-късно от затворническата дистанция съм се връщал към своето следствие и не съм намирал основания да се гордея с него. Разбира се, можех да се държа по-твърдо и вероятно да се отърва по-лесно. През първите седмици ме бяха обзели някакво умопомрачение и апатия. И ако не ме гризе в спомените ми някакво разкаяние, то е, слава Богу, защото никого не предадох. А съм бил близо до това.

Нашето (с моя съидейник Николай Виткевич) попадане в затвора носеше хлапашки характер, макар да бяхме вече фронтови офицери. Пишихме си с него по време на войната между два участъка на фронта и въпреки военната цензура няхаме търпение почти откровено да излагаме в писмата своите политически възмущения и хули, с които обсипвахме най-Мъдрия от Мъдрите, прозрачно закодиран от нас от Баща на Орач. (Когато по-късно по затворите си разказвах историята, предизвиквах с нашата наивност само смях и учудване. Казвах ми, че не били срещали в живота такива будали. И аз се убедих в това. Веднъж,

когато четох изследването за делото на Александър Улянов, узнах, че са ги хванали по същия начин – по непредпазливата им кореспонденция, и само това е спасило на 1 март 1887 г. живота на Александър III.

Участникът в групата Андреюшкин изпраща до свой приятел в Харков откровено писмо: „...твърдо вярвам, че (у нас) ще има най-безпощаден терор, и то в най-близко време... Червеният терор е любимата ми Тема... Безпокоя се за моя получател (той вече не за пръв път пише подобни писма! – А.С.)... ако той такава, мен също да ме такават, а не е желателно, защото ще повлека след себе си доста полезни хора...“ И пет седмици продължава спокойно издирването по това писмо – от Харков, за да се разбере кой го е писал до Петербург. Фамилното име на Андреюшкин е установено едва на 28 февруари – и на 1 март атентаторите вече с бомбите им, са арестувани на Невския проспект преди самото покушение!

Кабинетът на моя следовател И.И.Езепов бе висок, просторен и светъл, с огромен прозорец (застрахователното дружество „Русия“ е строено не за изтезания) и за да се ползува петметровата му височина, бях окачили четириметров вертикален, в цял ръст, портрет на могъщия Властител, към когото аз, песъчинката, бях изразил своята омраза. От време на време следователят заставаше пред него и се впускаше в театрални уверения: „Готови сме да дадем живота си за него! Готови сме да легнем под танковете за него!“ Пред това почти олтарно величие на портрета моето бръщолевене за някакъв пречистен ленинизъм изглеждаше жалко и аз, кощунственият хулител, бях достоен само за смърт. Съдържанието на нашите писма беше такава, че даваше по онова време сериозен материал да ни осъдят и двамата; от момента, когато са почнали да се събират върху масата на цензурните оперативници, моята съдба и съдбата на Виткевич са били решени, просто са ни оставили да си довоюваме, за да донесем полза. Но по-безпощадното е, че вече година всеки от нас носеше неотлъчно в полевата си чанта по един екземпляр от „Резолюция 1“, която съставихме при една от фронтовите ни срещи, за да я пази при всички обстоятелства. Тази „резолюция“ беше енергична стегната критика срещу цялата система на измама и потисничество в нашата страна и както се полага на една политическа програма, набелязваше по какъв начин да се поправи държавният живот. Накрая завършваше с фразата: „Изпълнението на всички тези задачи е невъзможно без организация.“ Дори без всякакво следователско престараване това бе документ, зараждащ нова партия. Че на всичко отгоре в писмата ни имаше и такива бисери – как след победата ще водим „война след войната“.

Така че моят следовател бе облекчен от необходимостта да измисля нещо за мен и се мъчеше само да хване на въдицата всички, на които аз някога съм писал или които някога са ми писали, както и да разбере няма ли нашата младежка група някакъв по-зрял ръководител. Аз дръзко и почти демонстративно изказвах в писмата си до мои връстници и връстнички бунтовни мисли – а приятелите ми, кой знае защо, продължаваха да ми отговарят! И дори в своите отговори също си позволяваха подозрителни изрази. (Още един наш приятел от училище – К.Симонянц, едва не го прибраха с нас. С какво облекчение узнах, че е останал на свобода! Но ето че след двадесет и две години той ми пише: „От твоите публикувани съчинения следва, че ти оценяваш живота едностранчиво... Обективно ти се превръщаш в знаме на фашизираната реакция на Запад, например във ФРГ и САЩ... Ленин, когото, сигурен съм, все още почиташ и обичаш, а и старците Маркс и Енгелс биха те осъдили най-сурово. Помисли върху това!“ А аз си мисля: ех, жалко, че не те прибраха тогава и тебе! Колко нещо си загубил!... – Б. а.) И сега Езепов искаше от мен, подобно на Порфирий Петрович (Следователят на Родион Расколников от романа „Престъпление и наказание“ на Ф.М.Достоевски. – Б. пр.), да му обясня всичко това свързано: след като сме си позволявали да се изразяваме така в цензурираните си писма, какво ли пък сме могли да си кажем на четири очи? Не можех да го убедя, че всички тези резки изказвания бяха намерили място само в писмата ни. Но ето че с помътнения си мозък сега трябваше да изплета нещо твърде правдоподобно за срещите ми с приятелите (таква срещи се споменаваха в писмата), което да се връзва с написаното, да бъде на самия гребен на политиката – и все пак да не попада под Наказателния кодекс. Че и всички тези обяснения да се избълват на един дъх от устата ми и да убедят и най-обиграния следовател недвусмислено в моята наивност, незначителност и крайна откровеност. А и – което е най-важното – да отклоня моя ленив следовател от намерението да се разтършува в проклетия багаж, който бях донесъл в проклетия си куфар – четири бележника с фронтите ми дневници, изписани ситно-ситно, на места вече нечетливо, с блед твърд мολив. Тези дневници бяха моята претенция да стана писател. Не вярвах в силата на нашата удивителна памет и през всичките години на войната се мъчех да записвам всичко, което виждах (това е още половин беда!), и всичко, което чувах от хората. Несъобразително привеждах там от начало до край разказите на своите другари от полка – за колективизацията, за глада в Украйна, за тридесет и седма година, и понеже исках да съм точен и не бях имал още вземане-даване с НКВД, прозрачно

посочвах източника на тези разкази. От самото ми арестуване, когато оперативните служители наблъскаха тези дневници в куфара ми, запечатани с червен восък, и ми наредиха да го нося до Москва – сърцето ми го стягаха нажежени клещи. И ето че всички тези разкази, толкова естествени там, на предната линия, пред лицето на смъртта, сега бяха стигнали до подножието на четириметровия кабинетен Сталин – и предвещаваха сурова участ на моите чисти, мъжествени и бунтовни полкови другари.

Тези дневници ме потискаха повече от всичко на следствието. И за да отклоня следователя от желанието да се поблъска с тях и да измъкне оттам жилото на свободното фронтово племе, аз, колкото трябваше, се разкайвах и колкото трябваше, проглеждах за своите политически заблуди. Изнемогнах от това ходене по острието на бръснача – докато не видях, че никого не водят при мен на очна ставка; докато не се появиха явни признаци за края на следствието; докато на четвъртия месец всички мои тетрадки с фронтовите дневници не полетяха в адското гърло на лубянската пещ, докато не се разхвърча на червени парцали още един погинал в Русия роман и не полетяха като черни пеперуди сажди от най-високия комин.

Разхождахме се под този комин – в бетонната кутийка, върху покрива на Большая Лубянка, на равнището на шестия етаж. Но дори над шестия етаж стените се издигаха три човешки боя. В ушите си чувахме Москва – надсвирването на автомобилните клаксони. А виждахме само този комин, часовая на кулата на седмия етаж и нещастния къс от Божието небе, което се бе паднало да се простира над Лубянка.

О, тези сажди! Те непрекъснато падаха през тоя първи следвоенен май. Бяха толкова много при всяка наша разходка, че решихме помежду си: Лубянка изгаря архивите си, насъбрани от памтивека. Моят унищожен дневник бе само минутна струйка в този черен дим. И си спомнях студеното слънчево утро през март, когато седях веднъж при следователя. Той ми задаваше обичайните груби въпроси; записваше изопачено думите ми. Слънцето блещукаше в стапящите се ледени шарки на огромния прозорец, през който ми идеше да скоча – поне в смъртта да зърна за миг Москва, да стана на пита от петия етаж върху паважа както в детството ми моят непознат предшественик, който скочил в Ростов на Дон (от „Тридесет и трета“). През размразените от леда бразди върху стъклото на прозореца се виждаха московските покриви и над тях весели пушеци. Но аз гледах не натам, гледах камарата ръкописи, запълнила догоре средата на полупразния тридесетметров кабинет, току-що

стоварена, още несортирана. В тетрадки, в папки, в саморъчни подвързии, на вързани и невързани връзки и просто на отделни листове лежах като надгробна могила на погребания човешки дух ръкописи и тази могила с конусовидната си височина се издигаше високо над следователската маса, като едва не закриваше от мен самия следовател. И изпитах братска жал към труда на този неизвестен ми човек, когото бяха арестували предишната нощ, а плодовете на обиска си бяха изтърсили на сутринта върху паркетния под на инквизиционния кабинет, пред краката на четириметровия Сталин. Седях и гадаех: чий ли необикновен живот са докарали през нощта за изтезаване, за гавра и накрая за изгаряне?

О, колко замисли и творчески усилия са погинали в това здание – цяла изчезнала култура! О, сажди, сажди от лубянките комини! Но най-обидното е, че потомците ще сметнат нашето поколение за поглупаво, по-бездарно и по-безсловесно, отколкото е било в действителност!...

* * *

За да прокараме права линия, е достатъчно да отбележим всичко на всичко две точки.

През 1920 г., както си спомня Еренбург, ЧК поставя пред него въпроса така: „Докажете, че не сте агент на Врангел.“

А през 1950-а един от видните полковници на МГБ, Фома Фомич Железов, обявява на арестуваните: „Няма да се мъчим да доказваме вината му (на подследствия). Нека той ни докаже, че не е имал враждебни намерения.“

И върху тази людоедски елементарна права се нанизват безчетните спомени на милиони!

Какво ускоряване и опростяване на следствието, неизвестни дотогава на човечеството! Органите изобщо се отказват от труда да търсят доказателства! Хванатото зайче, треперещо и бледо, лишено от правото да пише на когото и да било, да позвъни по телефона, да получи нещо от външни хора, лишено от сън, храна, хартия, молив и дори от копчетата си, сложени върху голата табуретка в ъгъла на кабинета, трябва самичко да издири и поднесе на безделника следовател доказателства, че не е имало враждебни намерения! И ако не може да ги представи (а откъде ли и би могло да ги изнамери?), потвърждава пред следствието приблизителните доказателства за своята виновност!

Знам случай, когато един старец, прекарал в немски плен, все пак съумява, докато седи на голата табуретка и разперва босите си пръсти,

да докаже на своето чудовище следовател, че не е изменил на родината и дори не е имал такова намерение! Скандален случай! И какво, освободили ли са го? Друг път! – разказваше ми той в Бутирки, а не на Тверския булевард. Към основния следовател тогава се присъединява втори, те прекарват със стареца кротко вечерта в спомени, а след това двамата подписват свидетелски показания, че същата вечер гладният и капнал за сън стар човек водил пред тях антисъветска агитация! Той им говори простодушно, но те не го слушат простодушно! Предават стария човек на трети следовател, който сменя от него неоснователното обвинение в измяна на родината, но старателно му лепва същата десетка за антисъветска агитация по време на следствието.

Престанало да бъде търсене на истината, следствието в трудните случаи се превръща от самите следователи в отбиване на задължението на палачи, в леките – просто в прекарване на времето, в основание за получаване на заплата.

А леки случаи има винаги – дори през прословутата 1937 г. Бородко например е обвинен, че шестнадесет години преди това е посетил родителите си в Полша, без да има задграничен паспорт (а баща му и майка му живеели на десетина километра от него, но дипломатите отстъпили с подписа си Белорусия на Полша, а през 1921 г. хората не били свикнали и още си ходели на гости както преди). Следствието трае половин час: Ходил ли си? – Ходих. – Как? – Как? – Ами че с кон. – На ти тогава десет години КРД (Контра-Революционна Дейност).

Но такава експресивност намирисва на стахановски темпове, които не намират последователи сред сините фуражки. По Процесуалния кодекс за всяко следствие се полагат два месеца, а при затруднения се разрешава да се иска от прокурорите отсрочка на няколко пъти по още един месец (и прокурорите, естествено, отказват). Че нали е глупаво да си похабяваш здравето, без да се възползуваш от тези отсрочки и, според заводския израз, да си вдигаш сам нормите. Престарали се с кръсците и юмруците през първата ударна седмица на всяко следствие, поизчерпали волята и характера си (според Вишински), следователите са заинтересовани да протакат колкото се може повече следствието, за да се занимават предимно със стари, спокойни дела и с по-малко нови. Просто се смята за неприлично да приключиш едно политическо следствие за два месеца.

Държавната система наказва сама себе си за своята недоверчивост и липса на гъвкавост. Дори на елитните си кадри не се доверява; навярно и тях самите кара да се разписват в началото и края на работното

време, а що се отнася до арестантите, извикани за следствие – на всяка цена, за контрол. Какво им остава на следователите, за да си подсигурят счетоводните начисления? Да викнат някой от своите подследствени, да го накарат да седне в ъгъла, да му зададат някой заплашителен въпрос, а самите те, забравили за него, дълго да четат вестника, да си пишат конспекта за политпросветата или лични писма, да си ходят на гости (като оставят на свое място за цербери конвоите). И както си бъбри кротко на дивана с отбилия се при него колега, следователят понякога се опомня, поглежда застрашително подследствения и изтърсква:

– Виж го ти него, проклетника! Ама че мръсник! Ама нищо, ще се намерят и за него девет грама. ( )

Моят следовател използваше често и телефона. Например позвъни на жена си вкъщи и като ме стрелка с очи, й казва, че днес ще води цялата нощ разпити, така че да не го чака до сутринта (а сърцето ми изтърква: значи ще ме държи цяла нощ!). Но веднага след това набира телефона на любовницата си и в мъркащи тонове се договаря да прекара нощта при нея (ех, ще поспим! – олевка ми на сърцето).

Така безпорочната система се смекчаваше само от пороците на своите изпълнители.

Други пък, по-любознателни следователи, обичат да използват такива „празни“ разпити за разширяване на жизнения си опит: разпитват подследствения за фронта (за същите тези немски танкове, под които не са имали време да легнат); за обичаите в европейските и презокеанските страни, които е посещавал; за тамошните магазини и стоки; особено пък за обичаите в чуждестранните бардаци и за разни истории с жени.

Според Процесуалния кодекс прокурорът трябва да следи неотстъпчиво за нормалния ход на всяко следствие. Но никой в наше време не го е виждал с очите си, докато не настъпи тъй нареченият разпит при прокурора, означаващ, че следствието е наближило края си. Бях отведен на такъв разпит и аз.

Подполковник Котов – спокоен, сит, безличен блондин, нито лош, нито добър, изобщо никакъв – седеше зад бюрото си и преглеждаше с прозявка за пръв път папката с моето дело. Петнадесетина минути продължи и пред мен да я прехвърля мълчаливо (разпитът бе неизбежен и също се регистрираше, тъй че нямаше смисъл да преглежда папката в друго нерегистриращо се време, а на всичко отгоре да обременява паметта си с подробности още няколко часа). Мисля, че той не можа да види нищо свързано там. После вдигна безразличен поглед към стената и отпуснато попита дали имам да добавя нещо към своите показания.

Би трябвало да ме попита: имам ли някакви претенции към хода на делото? Не е ли упражнено насилие над волята ми, не са ли допуснати нарушения на законността? Но прокурорите отдавна бяха престанали да задават такива въпроси. А и каква полза да ти ги задават? Цялата тази сграда, хилядите стаи на министерството и петте му хиляди следствени сгради, вагони, пещери и землянки, пръснати по целия Съюз, тъкмо това и вършеха – да нарушават законността, така че едва ли ние с него можехме да променим нещо. Пък и всички що-годе висшестоящи прокурори заемаха своите постове със съгласието на същата тази Държавна сигурност, която... трябваше да контролират.

Неговата вялост и миролюбиего му, и умората от тези безкрайни глупави дела някак си ми се предадоха. И аз не повдигнах пред него въпросите за истината. Помолих само за поправката на една безсмислица: по делото бяхме обвинявани двама, но водеха следствието ни поотделно (моето в Москва, на приятеля ми – на фронта), по такъв начин аз се водех по делото като един човек, а ме обвиняваха по единадесети параграф, т.е. като група. Логично го помолих да снесе тази добавка на единадесети параграф.

Той попрелисти още четири-пет минути папката, явно не намери там нашата организация, но все едно въздъхна, разпери ръце и каза:

– Какво да правим? Един човек е човек, а двама души са хора.

И натисна звънеца, за да ме отведат.

Скоро след това, по късна доба в късния май, в същия прокурорски кабинет с претенциозен бронзов часовник върху мраморната плоча на камината, ме извика моят следовател за „двеста и шест“ – така по члена на НПК се наричаше процедурата по преглеждането на делото от същия подследствен и вземането на последния му подпис. Без ни най-малко да се съмнява, че ще получи подписа ми, следователят вече бе седнал и тракаше на машината обвинителното заключение.

Отворих дебелия папка и още на вътрешната страна на корицата в напечатания текст прочетох нещо поразително: че в хода на следствието съм имал, оказва се, правото да внасям писмени жалби срещу неправилно водене на следствието и че следователят е задължен да подшива към делото хронологично тези мои жалби! В хода на следствието! А не след приключването му...

Уви, за такова право не знаеше нито един от хилядите арестанти, с които по-късно лежах.

Запрелиствах по-нататък. Видях фотокопия от моите писма и напълно изопаченото тълкуване на техния смисъл от неизвестни

коментатори (от рода на капитан Либин). Видях и хиперболизираната лъжа, в каквата капитан Езепов бе оформил моите предпазливи показания.

– Не съм съгласен. Вие сте водили неправилно следствието – не твърде решително казах аз.

– Няма как, ще почнем всичко отначало! – зловещо стисна той устни. – Ще те натикаме, където държим полицаите.

И дори се пресегна да вземе като че ли от мен тома с „делото“. (Аз мигом го затиснах с пръст.)

Светеше златисто залязващо слънце някъде през прозорците на петия етаж на Лубянка. Беше май. Прозорците на кабинета, както всички външни прозорци на министерството, бяха плътно затворени, дори залепени като за през зимата – та пролетното ухание и цъфтежът да не проникнат в тези тайни стаи. Бронзовият часовник на камината удари тихо и последният слънчев лъч угасна.

Да почнем отначало?... Струва ми се, по-лесно бих умрял, отколкото да започна всичко отначало. Пред мен все пак се очертаваше някакъв живот. (Ако можех да зная само какъв!...) И после – заплашват ме с място, където държат полицаите. И изобщо не бива да го ядосвам, от това зависи в какви нюанси ще напише обвинителното заключение.

И го подписах. Подписах го заедно с единадесети параграф (дори само нашата „Резолюция“ стигаше за него). Тогава не знаех още тежестта му, бяха ми казали, че не добавял години. Заради единадесети параграф попаднах в каторжен лагер. Пак заради единадесети параграф след „освобождането“ бях изпратен без всякаква присъда на вечно заточение.

А може да е било за добро. Без едното и другото нямаше да напиша тази книга...

Моят следовател не прилагаше спрямо мен нищо друго освен безсънието, лъжата и заплахите – напълно законни методи. Ето защо той не ме накара, както правят за презастраховка престаравашите се следователи, да се подписвам за неразгласяване по 206-и член: че аз, еди-кой си, се задължавам под страх от углавно наказание (неизвестно по какъв член) никога на никого да не разказвам за методите, с които се е водело следствието ми.

В някои областни управления на НКВД това мероприятие се прилага серийно: напечатаната декларация за неразгласяване се пробутва на арестуваните заедно с присъдата на ОСО. (И отново след това при

освобождаването от лагера – декларация, че на никого няма да разказвате за лагерния режим.)

И какво излиза? Нашият навик към покорство, нашият превит (или пречупен) гръбнак не ни позволява нито да се откажем, нито да се възмутим от този бандитски метод да се заличават следите.

Ние сме загубили мярката си за свобода. Няма с какво да определим къде започва тя и къде свършва. От нас вземат, вземат, вземат тези нямащи край декларации за неразгласяване всички, на които им хрумне.

Вече не знаем: имаме ли право да разказваме за събитията в своя собствен живот?

Четвърта глава СИНИТЕ КАНТОВЕ

В цялото това изтегляне между зъбните колелета на великото Нощно заведение, където смилат нашата душа, а самото ни месо провисва като дрипите на някой голтак, ние твърде много страдаме, погълнати от своята мъка, за да погледнем проникателно и пророчески измъчващите ни нощни палачи. Преливащата отвътре мъка изпълва очите ни – иначе какви историци само щяхме да сме за своите мъчители! – самите те не могат да се опишат в плът и кръв. Но уви: всеки бивш арестант подробно си спомня за своето следствие, как са го изтезавали и на каква низост са го принудили – а често не си спомня дори името на следователя, камо ли да се замисли за самия този човек. Така и аз помия повече и по-интересни неща за всекиго, с когото съм лежал в една килия, отколкото за капитан Езепов от Държавна сигурност, срещу когото съм седял в кабинета му доста време.

Единственият общ и точен спомен, който запазваме, е тази гнилото – пространството, проядено цялото от гнилоч. И вече след десетилетия, без да изпадаме в злоба или обида, пазим в претръпналите си сърца това уверено впечатление за тях като за долни, злоради, злочести и – може би объркани хора.

Известен е случаят, когато Александър II, същият, когото революционерите вземат на мушката и седем пъти се опитват да убият, отишъл веднъж в сградата на предварителния арест на Шпалерна (чичото на Големия дом) и наредил да го затворят в единична килия 227, където стоял повече от час – искал да се почувствува в положението на тези, които държал там.

Не можем да отречем, че за монарха това е било нравствен подтик, потребност и опит да погледне на нещата духовно.

Но не можем да си представим как някой от нашите следователи – до Абакумов и Берия включително, ще поиска, макар и за час, да се постави на мястото на затворника, да поседи и помисли в единична килия.

Службата не им налага да са образовани, с широка култура и възгледи – и те не са такива. Службата не изисква от тях да мислят логично – и те не се опитват. Службата изисква от тях само да изпълняват точно директивите и да са глухи за страданията – и те са точно такива. Ние, преминалите през ръцете им, усещаме до задушаване техните туловища, напълно лишени от общочовешки представи.

Следователите, по-добре от всички, си даваха сметка, че делата са скалъпени! Освен на съвещанията те не биха могли да си говорят сериозно, че разобличават престъпници. И въпреки това изписваха лист след лист протоколите за нашата гибел. Не е ли както при криминалните престъпници: „Днес умри ти, а аз утре!“

Те разбираха, че делата са скалъпени, и въпреки това се трудеха над тях година след година. Как да си го обясним?... Или пък са си налагали да не мислят (а това е вече разрушаване на човека), приели са за естествено: така трябва! Този, който пише за тях инструкции, не може да греша.

Но доколкото си спомням, и нацистите се оправдаваха със същото!

Никой не би могъл да избегне сравнението между гестапо и МГБ: прекалено съвпадат годините и методите. Още по-естествено сравняват онези, които сами са минали и през гестапо, и през МГБ, както Евгений Иванович Дивнич, емигрант. Гестапо го обвинява в комунистическа дейност сред руските работници в Германия, МГБ – във връзки със световната буржоазия. Изводът на Дивнич не е в полза на МГБ: изтезават го и едните, и другите, но гестапо все пак иска да се добере до истината и когато обвинението отпада, го освобождава. МГБ не търси истината и няма намерение да изпускат когото и да било от ноктите си.

Или пък Прогресивното учение е непоклатима идеология? Следователят в зловещия Оротукан (командировка (Неголямо лагерно подразделение. – Б. пр.) на Колима през 1938 г. като наказателна мярка) се разочувствувал от това, че М. Лурие, директор на Криворожкия комбинат, се съгласява бързо да подпише втората си лагерна присъда, и когато остава свободен, му казва: „Не мисли, че ни е приятно да прилагаме въздействие! (Така гальовно назовава той изтезанията.) Но ние сме длъжни да вършим всичко, което иска от нас партията. Ти си стар партиец – как

би постъпил на наше място?“ И Лурие май се съгласява почти с него (подписва толкова лесно може би тъкмо защото също е мислил вече така?). Ами че толкова убедително е.

Но най-често е налице цинизмът. Сините кантове са наясно с хода на месомелачката и той им допада. Следователят Мироненко в Джинджинските лагери (1944 г.) казва на обречения Бабиц, проникнат дори с гордост от рационалната си теория: „Следствието и съдът са само юридическа форма, те повече с нищо не ще променят вашата участ, която е предрешена. Ако трябва да бъдете разстрелян, дори да сте абсолютно невинен, пак ще ви разстрелят. Ако пък трябва да ви оправдаят (това очевидно се отнася до техните – А.С.), колкото и да сте виновен – ще бъдете реабилитиран и оправдан.“ Началникът на I следствен отдел на западно-казахстанската областна Държавна сигурност заявява без недомлъвки на Адолф Цивилко: „Че как да те пуснем, след като си ленинградец!“ (тоест с голям партиен стаж).

„Стига да има човек – дело лесно ще му скалпим!“ – шегуват се мнозина от тях, това е тяхна пословица. Според нас – изтезание, според тях – добре свършена работа. Жената на следователя Николай Грабишченко (Волгоканал) умилено казва на съседите си: „Коля го бива много в службата му. Един дълго не си признавал – дадох го на Коля. Той поговорил през нощта с него и оня изпял всичко.“

И защо толкова се впрягат с такова усърдие в надпреварата не за истината, а за цифрите на обработените и осъдените? Ами защото така им е по-удобно, за да не изпаднат от общата струя. Защото тези цифри са гаранция за спокойния им живот, за надбавките към заплатата, за наградите и по-високите чинове, за разширяването и благосъстоянието на самите Органи. При едни прилични цифри може и да побезделничаш, да караш през куп за грош и нощем да го удариш на живот (както и правят). Докато ниските цифри водят до уволнение и разжалване, до загубване на келепира – защото Сталин не би повярвал, че в някой район, град или военна част няма негови врагове.

Така че те не изпитват милосърдие, напротив – чувствуват се засегнати и се озлобяват срещу вредно упорствуващите арестанти, които не желаят да бъдат превръщани в цифри и не се поддават на безсънието, карцера и глада! Чрез отказа си да си признаят те усложняват личното положение на следователя, мъчат се да повалят сякаш самия него! – и тук вече всички средства са добри! Като ще е борба, да е борба! Пъхат ти маркуча в гърлото, гълтай солената вода!

Лишени поради естеството на работата и житейския си избор от

горната сфера на човешкото битие, служителите на Синьото заведение толкова по-стръвно се отдават на живота в долната сфера. А там над тях властвуват и ги направляват най-неизтребимите (освен глада и пола) инстинкти на долната сфера: инстинктът за власт и инстинктът за облаги. (Особено инстинктът за власт. В нашите десетилетия властта се оказва по-важна от парите.)

Че властта е отрова, е известно от хилядолетия. Никой никога да не получава материална власт над другите! Но за човек, вярващ в нещо, което е висше, над всички нас, и поради това със съзнанието, че то е ограничено, властта още не е смъртоносна. За хората без горната сфера властта е трупна отрова. Няма спасение за тях от тази зараза.

Помните ли какво пише Толстой за властта! Иван Илич заема служебно положение, което му дава възможност да погуби всекиго, когото иска да погуби! Всички хора без изключение са в ръцете му, могат да му доведат като обвиняем всекиго, и най-важния. (Написано сякаш за нашите сини! Тук няма какво повече да добавим!) Главният интерес и привлекателността на службата му се свеждат до мисълта тази власт („и до възможността му да я смекчи“ – уточнява Толстой, но това вече никак не се отнася до нашите юначаги).

Каква ти привлекателност! – направо упоителност! Как да не е упоение – ти си още млад, между нас казано, си сополанко, съвсем доскоро родителите ти са се чудили какво да те правят, къде да те наредят на работа, тъпак като тебе не иска и да учи, но завършваш онази тригодишна школа – и ето колко високо излиташ! Как се променя твоето положение в живота! Как се променят и жестовете ти, и погледът, и извършането на главата! Заседава научният съвет на института – ти влизаш и всички те забелязват, всички дори трепват; не се натискаш за председателския стол, нека ректорът се мъчи на него, ще седнеш отстрани, но всички разбират, че главният тук си ти, спецчаст. Можеш да поседиш пет минути и да си отидеш, в това е твоето предимство пред професорите, сигурно те чакат по-важни задачи – но после ще поприсвиеш вежди (или по-добре устни) над тяхното решение и ще кажеш на ректора: „Не може. Имаме съображения...“ И точка! И никой няма да го оспорва! Макар да си особист (Служител на Специалния отдел (на руски: Особий отдел). – Б. пр.), смершевец, някакъв си лейтенант, старият снажен полковник, командир на частта, става при твоето влизане, гледа да те котка, да ти угажда, с началник-щабя няма да седне да пие, но тебе те кани на масата си. Нищо, че си само с две малки звездички, това дори е забавно: твоите звездички имат съвсем друга тежест, измерват се по друга скала, не по

тая за обикновените офицери (и понякога, в спецпоръченията, ви се решава да прикачите и майорски като псевдоним, като условност). Над всички хора в тази войскова част или в този завод, или в този район имаш власт, къде по-голяма от тази на командира, директора, секретаря на районния комитет. Те се разпореждат с тяхната служба, с техните доходи, с доброто им име, а ти – със свободата им. И никой не ще посмее да каже нещо за теб на събрание, никой не ще посмее да пише нещо за теб във вестника – не само лошо! и хубаво – не ще посмеят!!! Не бива да те споменават, сякаш си светилия, божество! Ти съществуващ, всички те усещат – но като че ли те няма! Ето защо ти си над явната власт от момента, в който си се прикрил с тази небесна фуражка. Какво вършиш ти – никой не смее да провери, затова пък всеки подлежи на твоята проверка. Затова пред тъй наречените обикновени граждани (а за теб – просто пънове) подобава да си придаваш загадъчен дълбокомислен израз. Нали единствено ти знаеш спецсъображенията и никой повече. Ето защо винаги си прав.

Едно само никога не забравяй: и ти щеше да си същият пън, ако не бе имал щастието да станеш брънка от Органите – това гъвкаво, монолитно живо същество, обитаващо държавата както тенията тялото на човека – и всичко оттук нататък е твое, всичко е за теб – стига само да си верен на Органите! За тебе винаги ще се застъпят! И ще ти помогнат да видиш сметката на всеки, който те обиди! И да премахнеш всяка пречка от пътя си! Но – трябва да си верен на Органите! Прави всичко, което ти наредят! Те ще имат грижата за теб и за твоето място: днес ти си спецчаст, утре ще заемеш креслото на следователя, а накрая може би ще заминеш краевед на езерото Селигер (1931 г., Илин), отчасти може би за да си полекуваш нервите. Или пък от града, в който вече доста си се прославил, ще заминеш може би за другия край на страната като пълномощник по въпросите на църквата (ревностният ярославски следовател Волкопялов – пълномощник по въпросите на църквата в Молдавия). Или ще станеш отговорен секретар на Съюза на писателите (един друг Илин, Виктор Николаевич, бивш генерал-лейтенант в Държавна сигурност). Не се изненадвай от нищо: само Органите знаят, останалите просто са оставяни да си поиграят: някакъв си там заслужил деятел на изкуствата или герой в социалистическите сфери, но – духни, и него го няма. („Кой си ти?“ – пита генерал Серов в Берлин световноизвестния биолог Тимофеев-Ресовски. „А ти кой си?“ – парира го Тимофеев-Ресовски с наследствената си казашка дързост. „Учен ли сте?“ – поправя се Серов.)

Работата на следователя изисква, разбира се, усилия: трябва да

ходиш в службата и денем, и нощем, да седиш там часове наред – но не си напругай мозъка над „доказателствата“ (нека за това мисли следствиеният), не се замисляй – виновен ли е, не е ли, – прави това, което е нужно на Органите, и всичко ще бъде наред. От самия теб вече ще зависи да проведеш следствието по-приятно, да не се умориш твърде много, да понамажеш, най-малкото – да се позабавляваш. Както си седиш, изведнъж ти хрумва ново въздействие – еврика! – викаш по телефона приятелите, обикаляш по кабинетите, разказваш – те ще се пръснат от смях! Над кого да го изпробваме, момчета? Толкова е скучно – през цялото време все едно и също, колко са ти омръзнали тези треперещи ръце, молещи очи, тази страхлива покорност – поне един да вземе да се съпротивлява! „Обичам силните противници! Приятно е да им превиваш врата!“ (Това го казва ленинградският следовател Шитов на Г. Г-в.)

Ами ако се случи някой силен, който пред нищо не отстъпва, пред когото всичките ти похвати остават без резултат? Вбесен ли си? Няма защо да се сдържаш! Това е огромно удоволствие, това е полет! Да дадеш воля на яростта си, да няма прегради за нея! Та тъкмо в такова състояние плюят в устата на проклетия подследствен! (Случай с Василиев при Иванов-Разумник.) Тъкмо в такова състояние влачат свещениците за косата им! И пикаят в лицето на поставения на колене! След яростта се чувствуваш истински мъж!

Или пък разпитваш „момиче за чужденци“ (Есфир Р., 1947 г.). Е, ще я попсуваш, ще я попиташ: „Да не би пък на американеца да му е ръбест? Не ти ли стигаха тия на руснаците?“ Не изпускай случая, това е нещо като задгранична командировка! И започваш да я разпитваш с пристрастие: как? В какви пози?... И още в какви?... Подробно! С всеки детайл! (И за мен ще е полезно, и на момчетата ще разкажа!) Момичето се черви, плаче, това, тъй да се каже, не се отнася до делото. „Не, отнася се! Говори!“ И ето каква е твоята власт! – тя ти разказва всичко подробно, ако искаш, ще ти го нарисува, ако искаш, и образно ще ти го покаже, няма друг изход, в твоите ръце са и карцерът, и присъдата ѝ.

Наредил си да ти изпратят стенографистка (следователят Похилко, Кемеровското ГБ) да записва разпита – случва се хубавичка, тутакси бъркаш в пазвата ѝ пред очите на подследствения хлапак (ученика Миша Б.) – няма какво да се стесняваш пред него, все едно не е човек.

И от кого изобщо да се стесняваш? Ако си по женската част (и кой ли не е?) – ще бъдеш глупак да не използваш своето положение. Едни ще се покорят на силата ти, други ще отстъпят от страх. Срещнеш ли някъде някое момиче, набележиш ли си го – твое ще е, няма къде да се

дява. Хвърлил си око на някоя чужда жена – твоя е! – защото нищо не ти коства да прибереш мъжа ѝ.

Отдавна имам сюжет за разказ „Покварената жена“. Но едва ли ще се накая да го напиша, ето го. В една авиационна далекоизточна част малко преди корейската война някакъв подполковник, върнал се от командировка, научава, че жена му е в болница. Случва се така, че лекарите не скриват от него: половата ѝ област е повредена от патологично отнoшение. Подполковникът се втурва при жена си и изкопча признанието, че е виновен особистът в тяхната част, старши лейтенант (впрочем като че ли самата тя е била склонна). В яростта си подполковникът изтичва до особиста в кабинета му, измъква пистолета си и го заплашва да го убие. Но много скоро старши лейтенантът го принуждава да се огъне и да си тръгне жалък, с подвита опашка: заплашил го, че ще го прати в най-ужасния лагер, където ще се моли да умре, за да се отърве от мъките. Заповядал му да прибере жена си такава, каквата е (нещо в нея е било нарушено безвъзвратно), да живее с нея, да не смее да се развежда или оплаква – и това е цената, срещу която ще остане на свобода! И подполковникът му се подчинява напълно. (Разказа ми го шофьорът на този особист.)

Сигурно има доста подобни случаи: това е област, в която е особено съблазнително да употребиш властта си. Един гебист принуждава (1944 г.) дъщерята на армейски генерал да се омъжи за него със заплахата, че иначе ще приберат баща ѝ. Тя има годеник, но за да спаси баща си, се омъжва за гебиста. В краткото си съпружество си водила дневник, който праща на възлюбения си, след което слага край на живота си.

Не, това трябва да го изпиташ – какво е да си синя фуражка! Всяка вещ, която видиш, е твоя! Всяко жилище, което си харесаш, е твое! Всяка жена е твоя! Всеки враг е премахнат от пътя ти! Земята под краката ти е твоя! Небето над теб е твое, синьо!!!

А ламтежът към богатството вече е всеобщ. Как да не използваш такава власт и такава безконтролност за обогатяване? Трябва да си светец!...

Ако имаме възможността да научаваме коя е скритата движеща сила на отделните арести – с изненада щяхме да видим, че при общата закономерност на арестуването в три четвърти от случаите частният избор кого да арестуваш, личният жребий зависи от хорската корист и отмъстителност и в половината от тези случаи от користните сметки на местното НКВД (и, естествено, на прокурора, не можем да го делим от тях).

Как започва например 19-годишното пътешествие на Василий Григориевич Власов на Архипелага? От случая, при който той, тогава завеждащ районната потребителска кооперация, организира продажба на платове за партийния актив (а че не за народа – това никога не смущава), ала жената на прокурора не успява да купи нищо: не била там, самият прокурор Русов пък не се престашава от неудобство да иде на щанда, а Власов не се досеща: „Ще ви запазя“ (той и по характер не е човекът, който ще го каже така). И още: прокурорът Русов води в недостъпния за останалите партиен стол приятеля си, който, естествено, няма право да се храни там (т.е. гостът му не е достатъчно висок), а управителят на стола не разрешава да се даде храна на приятеля му. Прокурорът настоява Власов да накаже управителя, а Власов не го прави. И още, по същия начин той обижда и районното НКВД. И го причисляват към дясната опозиция!...

Съображенията и действията на сините кантове биват толкова дребнави, че да се чуди човек. Милиционерският инспектор Сенечко взема от арестувания армейски офицер планшетката и походната му сумка и ги ползува пред него. Пак той с протоколна хитрост отнема от друг вносните му ръкавици. (При настъплението на фронта особено ги тормози това, че техните трофеи не са първите.) Контраразузнавачът от 48-а армия, който ме арестува, хвърли око на моята табакерка – дори не табакерка, а някаква служебна немска кутийка, но с привлекателен ален цвят. И заради тази дреболия извърши цял служебен маньовър: отначало не я записа в протокола („Може да си я задържите“), после заповяда отново да ме обискират, макар предварително да знаеше, че в джобовете ми вече няма нищо. „Ах, ето какво още има! Да му се отнеме!“ И за да не протестирам: „Отведете го в карцера!“ (Кой царски жандарм би се осмелил да постъпи така със защитник на отечеството?) На всеки следовател се отпуска известно количество цигари за поощряване на призналите си и доносниците. Има и такива, които си присвояват всички тези цигари. Те хитруват дори с часовете за следствие, с нощните часове, за които им плащат по по-висока тарифа: забелязвахме в нощните протоколи, че времето „от“ и „до“ е разтеглено. Следователят Фьодоров (гара Решети, пощенска кутия 235) при обиска в жилището на Корзухин, който още е на свобода, си присвоява ръчния му часовник. По време на ленинградската блокада следователят Николай Фьодорович Кружков заявява на Елизавета Викторовна Страхович, съпругата на своя подследствен К. И. Страхович: „Трябва ми юрган. Донесете ми!“ Тя му отвръща: „Стаята, в която държа зимните вещи, е запечатана.“ Тогава той тръгва с

нея към дома ѝ; без да сваля гебистката пломба, отвинтва цялата дръжка на вратата („Ето как работи НКГБ!“ – весело се шегува) и започва да измъква оттам дебелиите дрехи, като пътьом тъпче джобовете си с кристални сервизи. (На свой ред и Е. В. му изнася каквото може от вещите си. „Стига толкова, моля ви се!“ – уж я спира той, но продължава да мъкне.)

През 1954 г. тази енергична и неумолима жена (мъжът ѝ е простил всичко, дори смъртната присъда, и я уговаря: остави ги!) свидетелствува на процеса срещу Кружков. Тъй като това не е първият случай с Кружков и следователно явно накарнява интересите на Органите, го осъждат на 25 години. Но дали ще е за дълго?...

Подобни случаи нямат край, може да се издадат хиляда „Бели книги“ (като се почне от 1918 г.), стига системно да бъдат разпитани бившите арестанти и техните жени. Възможно е да има и да е имало сини кантове, които никога не са крали, нищо не са присвоявали, но аз изобщо не мога да си представя такъв кант! Просто не разбирам: при неговата система на възгледи какво би го възпряло, ако някоя вещ му хареса? Още в началото на 30-те години, когато ни събираха в младежки шурмови отряди и трябваше да строим първата петилетка, те прекарваха вечерите в аристократично-западен стил, например в салоните на Конкордия Йосе, техните дами вече се контеха с чуждестранни тоалети – откъде намираха всичко това?

Да вземем дори фамилените им имена – сякаш ги назначават на работа по тях! В кемеровското областно ГБ например в началото на 50-те години работят: прокурорът Трутнев, началникът на следствения отдел майор Шкуркин, неговият заместник, подполковник Баландин, техният следовател Скорохватов. Събрани сякаш нарочно на едно място! Всички наведнъж! (За Волкопялов и Грабишченко вече говорихме.) Съвсем нищо ли не отразяват фамилените имена на хората, още повече когато са събрани накуп? (На български тези фамилии се превеждат съответно: Търтейски, Кожеде-ров, Помячев, Обирников, Вълкодеров и Разбойников. – Б. пр.)

И пак тази арестантска памет: Иван Корнеев е забравил името на полковника от ГБ, приятел на Конкордия Йосе (тяхна, оказва се, обща позната), с когото е лежал заедно във Владимирския изолатор. Този полковник е съчетано възплъщение на инстинктите за власт и обогатяване. В началото на 1945 г., в „най-трофейното“ време, той издействувал да го прехвърлят в оная част на Органите, които (начело със самия Абакумов) контролират този грабеж, тоест гледат да плякосат повече не за държавата, а за себе си (и преуспяват). Нашият герой омитал цели вагони,

вдигнал си няколко вили (една в Клин (Курортно селище в Краймосковието. – Б. пр.)). След войната така се развихря, че веднъж заповядва на новосибирската гара да изгонят всички от ресторанта, а за себе си и своята компания – да му съберат момичета и жени, които да танцуват голи върху масите. Но и това е щяло да му се размине, стига да не бил нарушил един друг важен закон, както е било и с Кружков: той тръгва срещу своите. Кружков заблуждава Органите, а този постъпва още по-лошо: хваща се на бас, че ще съблазни не какви да е жени, а жените на своите колеги по оперчекистка работа. И не му го прощават – затворен е в политизолатора по член 58! Пръскал се от злоба как тъй смеят да го затварят него, без да се съмнява, че ще отменят решението. (Може и да са го отменили.)

Тази фатална съдба – също да ги тикнат в затвора, не е чак толкова рядка за сините кантове. Пълна гаранция срещу това няма, но, кой знае защо, те лошо усвояват уроците от миналото. Най-вероятно все пак поради липса на по-висок разум, а по-ниският ум им говори: рядко се случва, такива се броят на пръсти, на мен ще ми се размине, а и моите няма да ме оставят.

Своите наистина гледат да не те оставяг в бедата, има някакво мълчаливо условие: своите да се ползват е привилегировано положение в затвора (полковник И. Я. Воробьов в марфинската спецтърница или същият В. Н. Илин на Лубянка – повече от 8 години). Онези, които ги изолират в единични килии за лични прегрешения, благодарение на тази кастова предвидливост не се чувствуват обикновено зле и така неизменното им усещане за безнаказаност в службата намира оправдание. Известни са впрочем няколко случая, когато лагерни оперативни работници са били затваряни да излежават присъдата си в общи лагери, дори са се срещали там със свои бивши зекове и никак не им е било лесно (например оперелужителят Муншин, мразещ до смърт Петдесет и осмия член и опиращ се на рецидивистите, е напъхан от същите тези рецидивисти да лежи под наровете. Ние обаче не разполагаме със средства да узнаем по-подробно за тези случаи, за да имаме възможност да ги обясним.

Но най-много рискуват гебистите, които попадат в потока (и те си имат свои потоци!...). Потокът е стихия, по-силна дори от самите Органи, и тук вече никой не ще ти помогне, за да не бъде повлечен и той в същата пропаст.

Ала и в последната минута, стига да имаш добра информация и остро чекистко съзнание, можеш да се измъкнеш от лавината, като

докажеш, че не си свързан с нея. Така например капитан Саенко (не харковският дърводелец чекист от 1918–1919 г., прочут с разстрелите си, с това, че забива шашката си в тялото, че чупи пищялите, че сплесква главите с топузи и гори с адски камък (Роман Гулъ. „Дзержинский“. Париж, 1936 г. – Б. а.) – но може би е негов роднина?) имал слабостта да се ожени по любов за кавежедистката Коханска. И не щеш ли, още при надигането на вълната научава: ще вкарват в затвора кавежединците. По това време той е началник на Оперативния отдел в ЧК към архангелското ГПУ. Без да губи нито минута, какво мислите, че прави той? – арестува любимата си жена – и дори не като кавежединка, а изфабрикува срещу нея дело. И не само оцелява, носе и издига по служба – става началник на томското НКВД. (Също сюжет – малко ли са такива! – може да свърши работа на някого.)

Потоците се раждат по някакъв тайнствен закон за обновяване на Органите – периодично малко жертвоприношение, та оставащите да получат пречистен вид. Органите трябва да се сменят по-бързо от нормалното растене и стареене на човешките поколения: определени стада от гебисти трябва да бъдат лишени от главите е цикличност, с каквато есетровите риби отиват да загиват върху речните камъни, за да бъдат заменени с новоизлюпените рибки. Този закон е добре известен на по-високия разум, но самите сини кантове не искат да го признаят и предвидят. И в отредения звезден час и кралете на Органите, и тузове на Органите, и самите министри подлагат глави под собствената си гилотина.

Ягода повежда след себе си цяла чарда. Навярно много от славните имена, от които все още се възхищаваме на Беломорканал, са попадали в тази чарда, а фамилиите им по-късно са били зачерквани от поетичните редове.

Много скоро след това недълговечният Ежов подкарва втора чарда. Някои от най-добрите рицари на 37-а година загиват в тази струя (но не бива да преувеличаваме, далеч-далеч не всички най-добри). По време на следствието самият Ежов е бит, изглежда жалък. И ГУЛАГ осиротява при тези арести. Едновременно с Ежов например са арестувани и началникът на Финансовото управление на ГУЛАГ, и началникът на Санитарното управление на ГУЛАГ, и началникът на ВОХР (Военизирана охрана, преди това Вътрешна охрана на републиката. – Б. а.) на ГУЛАГ, и дори началникът на Оперативния отдел на ЧК при ГУЛАГ – началникът на всички лагерни кръстници!

И след това идва потокът на Берия.

А тромавият самоуверен Абакумов се препъва преди това сам.

Някой ден историците на Органите (ако архивите не бъдат изгорени) ще разкажат това стъпка по стъпка – и в цифри, и с блясъка на имената.

А аз тук ще се спра само накратко върху историята на Рюмин–Абакумов, която научих случайно. (Няма да повтарям онова, което успех да кажа за тях на друго място.) („В първия кръг“. – Б. а.)

Рюмин, издигнат от Абакумов и негов приближен, идва при него в края на 1952 г. със сензационното съобщение, че лекарят професор Етингер уж признал: лекувал е (с цел да ги умъртви) Жданов и Шчербаков. Абакумов отказва да повярва, той познава тази кухня и решава, че Рюмин много си въобразява. (А Рюмин е чувствувал по-добре какво иска Сталин!) За проверка същата вечер устройват кръстосан разпит на Етингер и правят различен извод. Абакумов: че няма никакво основание за „дело срещу лекарите“, Рюмин: че има. На сутринта се канят да проверят още веднъж, но по чудесата на Нощното заведение Етингер умира същата нощ! На сутринта Рюмин през главата на Абакумов, без негово знание, се обажда по телефона в ЦК и моли да бъде приет от Сталин! (Не мисля, че точно това е била най-решителната му стъпка. Решителната му стъпка, след която вече поставя главата си на карта, е, че предния ден не се съгласява с Абакумов, а през нощта убива може би Етингер. Но знае ли някой тайните на тези Дворове? А може би е имал връзка със Сталин от по-рано?) Сталин приема Рюмин и дава ход на делото срещу лекарите, Абакумов е арестуван. По-нататък Рюмин води делото срещу лекарите като че ли самостоятелно, през главата дори на Берия! (Има признаци, че малко преди смъртта на Сталин положението на Берия е било критично – и може би Сталин е бил ликвидиран чрез него.) Една от първите стъпки на новото правителство е да се откаже от делото срещу лекарите. Тогава е арестуван и Рюмин (още по времето на Берия), но Абакумов не е освободен! На Лубянка се установява нов ред и за пръв път от нейното съществуване прагът ѝ е престъпен от прокурор (Д. П. Терехов). Рюмин се държи превзето, подмазва се, „нямам вина, държат ме неоснователно“, моли да го подложат на разпит. По обичая си смуче бонбон и на забележката на Терехов го изплюва върху дланта си: „Извинявайте.“ Абакумов, както вече споменахме, прихва да се смее: „Мистификация!“ Терехов му показва удостоверението си за проверка на Вътрешния затвор на МГБ. „Такива може да се направят петстотин!“ – махва с ръка Абакумов. Като „патриот на ведомството“ най-вече го обижда не това, че са го затворили, а че се опитват да засегнат Органите, които за нищо в света не могат да бъдат подчинени! През юли 1954 г. Рюмин е

осъден (в Москва) и разстрелян. А Абакумов продължава да е в затвора! На разпита казва на Терехов: „Имаш много красиви очи, ще ми бъде жал да те разстрелям! Откажи се от моето дело, откажи се с добро.“ (Изобщо Д. П. Терехов е човек с изключителна воля и смелост (съдебните процеси срещу висши сталинисти в съмнителната обстановка се нуждаят от смелост), а и с пъргав ум. Ако хрущовските реформи бяха по-последователни, Терехов би могъл да се изяви в тях. Така историческите дейци у нас не се осъществяват. – Б. а.) Един ден Терехов го извиква и му дава да прочете вестника със съобщението за разобличаването на Берия. По онова време това е почти космическа сензация. Абакумов го прочита, без да му трепне окото, обръща на другата страница и се зачита в спорта! В друг случай, когато при разпита присъствува един от големите гебисти, подчинен доскоро на Абакумов, той го пита: „Как сте могли да допуснете следствието по делото на Берия да се води не от МГБ, а от прокуратурата?! (Той си знае пак своето!) Вярваш ли си, че мен, министъра на Държавна сигурност, ще ме съдят?!“ – „Вярвам.“ – „Тогаво вземай си шапката. Органите повече не съществуват!...“ (Той, разбира се, досущ като необразован военен куриер е гледал твърде мрачно на нещата.) Докато лежи на Лубянка, Абакумов се страхува не толкова от съда, колкото да не го отровят (все пак достоен син на Органите!). Отказва се от затворническата храна и яде само яйца, които купува от лавката. (Но му е липсвала техническа култура, мислел е, че не могат да го отровят с яйца.) От пребогатата лубянска тъмнична библиотека чете книгите само на... Сталин (който го хвърля в затвора)! Е, това е по-скоро демонстрация или предварителна сметка, че сталинистите не могат да не вземат връх. Но той лежи цели две години. Защо не го пускат на свобода? Въпросът не е наивен. Ако се съди по престъпленията срещу човечността, потънал е до гуша в кръв, но не единствено той! А всички останали отърват кожата. И тук има тайна: носи се смътният слух, че навремето той лично бил изтезавал Люба Седих, снахата на Хрущов, жената на най-големия му син, изпратен по времето на Сталин в наказателен батальон и там загинал. Затова и арестуван по времето на Сталин, го съдят по времето на Хрущов (в Ленинград) и го разстрелват на 18.XII. 1954 г.

(Още едно от неговите велможни чудачества: заедно с началника на личната си охрана Кузнецов той се преобличал като цивилен и ходел да се разхожда из Москва и да раздава по свой каприз подаяния от чекистките оперативни суми. Дали не като душевно изкупление? – Б. а.)

Ала напразно се е терзаел: от това Органите не загиват.

* * *

Но както съветва народната мъдрост: „Говори с вълка, но говори и срещу вълка.“

Откъде се пръкна в нашия народ това вълче племе? Чуждо на корена ни, на кръвта ни?

Нека да не бъдем прекалени светци и всеки от нас да се запита: а ако животът ми бе потръгнал по-иначе – нямаше ли и аз да стана такъв палач?

Ако трябва да отговорим честно, въпросът е страшен. Спомням си трети курс на университета през есента на 1938 г. Нас, хлапетии комсомолци, ни викат да се явим в районния комитет на комсомола веднъж, втори път и почти без да ни питат дали сме съгласни, ни пъхат в ръцете анкетни листове: един вид – зарежете ги тия ваши физико-математически и химически факултети, родината има нужда да постъпите в школите на НКВД. И винаги е било така – нужно е не просто на някого си там, а на самата родина, някакъв чин знае всичко за нея и ви говори.

Година преди това същият този районен комитет ни бе вербувал в авиационните школи. И пак искахме да се откачим от тях (жал ни беше да зарязваме университета), но не така упорито, както в този случай.

Сега, след четвърт столетие, е близко до ума: та нима не сме разбирали какви арести се извършват наоколо, как измъчват хората по затворите и в каква мръсна история ни натикват? Не!!! Ами че гарваните се движеха нощем, а ние бяхме от тези – дневните, със знамената. Откъде да знаем за арестите и защо да мислим за тях? Беше ни абсолютно все едно, че са сменени всички областни вождове. Били прибрали дваматрима от професорите – да не би да ходим на танци с тях? Напротив, сега по-лесно ще си вземем изпитите. Ние, двадесетгодишните, крачехме в колоната на връстниците на Октомври и като негови връстници ни очакваше най-светло бъдеще.

Не е лесно да се определи вътрешното, необосновано с никакви доводи съображение, което ни възпираше да дадем съгласието си да постъпим в школата на НКВД. За това нямаха никаква вина посещаваните от нас лекции по исторически материализъм: от тях ни беше ясно, че борбата срещу вътрешния враг е горещ фронт, почетна задача. Това противоречеше и на нашата практическа изгода: по онова време провинциалният университет не ни обещавахе нищо освен учителско място в някой затънтен селски край и мизерна заплата. Това, което изпитвахме, не можеше да се назове с думи (а и да можеше, опасявахме се да го

споделяме помежду си). Съпротивляваше се някакъв център не в главата, а в гърдите. Дори от всички страни да ти набиват: „Трябва!“, и в собствената ти глава също да кънти: „Трябва!“, гърдите ти се дърпат: не искам, противно ми е. Правете без мен каквото щете, мен ме няма.

Това си имаше своите далечни корени, още от Лермонтов. От ония десетилетия в руския живот, когато за порядъчния човек не е имало гласно и откровено по-унизителна и противна служба от жандармирската. Не, от още по-отдавна. Без сами да знаем, ние се откупвахме с медни монети от разменените пращядовски жълтици, от времената, когато нравствеността още не се е смятала за относителна и доброто е било отличавано от злото просто със сърцето.

Все пак тогава някои от нас бяха вербувани. Мисля, че ако са искали да бъдат по-настойчиви, биха могли да пречупят всички ни. И ето че искам сега да си представя: ако в навечерието на войната бях вече с ромбчета върху сини петлици – какво щеше да излезе от мен? Може, разбира се, да се лаская сега, че сърцето ми не би се стърпяло и бих взел да възразявам, да им тръшна вратата. Но докато лежах върху тъмничните нарове, кой знае защо, започнах да преразглеждам своя истински път на офицер – и се ужасих.

Не бях от тези, които станаха офицери направо от студентската скамейка, натъпкали главите си с интегрални. Преди това бях изкарал половин година тежка войнишка служба и като че ли изнесох всичко на гърба си, което ще рече винаги да си готов да се подчиняваш с хлътнал корем на хора, може би недостойни за теб. А след това още половин година ме изтезаваха в школата. Не трябваше ли да отнеса завинаги оттам горчилката на войнишката служба, да запомня как е мръзнала кожата ми и как са я съдирали? Не. Забодоха ми за утешение две звездички върху пагона, после трета, четвърта – и забравих всичко!

Дали поне бях запазил студентското си свободолюбие? Такова у нас никога не е имало. У нас имаше строелюбие, маршеллюбие.

Добре си спомням, че именно в офицерската школа взех да изпитвам радост от това, че опростявам: да бъда военен и за нищо да не се замислям. Радостта да живея като останалите, както е прието в нашите военни среди. Радостта да забравя определени душевни тънкости, присъщи ми от детството.

В школата бяхме непрекъснато гладни, озъртахме се откъде да докопаме някой излишен залък, завиждахме на успелите да изхитруват преди нас. Най-много се страхувахме, че няма да ни оставят да дослужим до ромбчетата (изпращаха непроизведените на Сталинградския

фронт). А ни обучаваха като млади хищници: да ни озлобят още повече, за да си го връщаме после на когото трябва. Не си доспивахме – след отбоя можеха да те накарат да маршируваш сам (под командата на сержанта) – за наказание. Или вдигаха нощем целия взвод, за да го строят пред някой непочистен ботуш: на ви сега! Той, подлецът, ще го чисти и докато не блесне, няма да мръднете отгук.

И в страстното очакване на ромбчетата ние усъвършенствувахме тигърската офицерска походка и металния глас на командите.

И ето – заболи сме вече ромбчетата! И само след месец, докато формирам батареята си в тила, аз вече карам моя немарлив войник Бербењов да марширува след отбоя под командата на сержант Метлин, който не ми се подчинява... (Бях забравил тази история, искрено бях забравил с годините всичко това! Спомням си го едва сега над листа хартия...) И някакъв стар полковник, пристигнал при нас за някаква ревизия, ме повика да ме засрами. А аз (и това след университета!) се оправдавам: така ни учеха в школата. Тоест ще рече: за какви общочовешки възгледи може да става дума, след като сме в армията?

(Толкова повече пък в Органите?...)

Самолюбието ти се натрупва в сърцето както сланината в свинята.

Давах категорични заповеди на подчинените си, убеден, че по-добро от тези заповеди не може да има. Дори на фронта, където смъртта би трябвало да приравни всички ни, моята власт ме възвисяваше над подчинените. Изслушвах ги седнал, а те стояха „мирно“ пред мен. Прекъсвах ги по средата на думата и ги наставлявах. С тези, които можеха да ми бъдат бащи и дядовци, говорех на „ти“ (те с мен, естествено – на „вие“). Изпращах ги под дъжда от снаряжи да връзват прекъснатите кабели, за да се възстанови звуковото разузнаване и да не бъде упрекнат от началството (така загина Андреяшин). Ядях офицерското си масло с бисквити, без да се замислям защо те се полагат на мен, но не и на войника. И, разбира се, на двамата ни се полагаше прислужник (а за благородно – „ординарец“), когото товарех как ли не с работа и карах да се грижи за моята персона, да ни готви отделно храна от войнишката. (Е, виж, следователите на Лубянка нямат ординарци, не можем да ги упрекнем в това отношение.) Карах войниците да превиват гръб, да ми копаят специална землянка на всяко ново място и да трупат отгоре ѝ подебели греди за по-голямо удобство и сигурност. Какво да говорим, в моята батарея се случваше да има дори гауптвахта, да! – каква ли може да бъде тя в гората? – също трапче, малко по-добро от горохо вейката дивизионна гауптвахта, защото беше покрита, и с войнишка дажба. В

нея държах затворени Вюшков за загубването на един кон и Попков за лошо поддържане на карабината. И чакайте, чакайте! – спомням си още: бяха ми ушили планшетка от немска кожа (не човешка, разбира се, а от шофьорска седалка), но без ремък. Това не ми даваше покой. Не щеш ли, видели, че някакъв партизански командир (от местния районен комитет) носи тъкмо такъв ремък – и му го свалили: ами че ние сме армия, по-старши сме! (Сенченко, оперативникът, помните ли го?) Е, накрая няма да забравя и как ми отнеха алената трофейна табакерка, дето толкова много ѝ треперех...

Та ето какво правят от човека пагоните. И къде се дяна всичко онова, което ми бе внушавала моята баба пред иконката! И къде се дянаха пионерските ми мечти за бъдещото свято Равенство!

Когато в командния пункт на бригадния командир смершевци ми смъкнаха тези проклетни пагони заедно с ремъка и ме затикаха към техния автомобил, дори в този момент на преобърнатата ми съдба аз, уязвен, мислех как ще мина разжалван през стаята на телефонистите – нали редниците не биваше да ме виждат такъв!

На другия ден след ареста започна моята пеша Владимирка (Название на пътя от Москва до Владимир, по който в дореволюционна Русия откарвали осъдените на каторга в Сибир. – Б. пр.): изпрашаха поредния улов по етапен ред от армейското във фронтното контраразузнаване. От Остероде до Бродници ни караха пеш.

Когато ме изведоха от карцера да се строя, вече стояха седем арестанти, в три двойки и половина, с гръб към мен. Шестима бяха с износени, овехтели руски войнишки шинели, на гърба на които с неизтриваща се бяла боя беше написано с едри букви „SU“ – това значеше „Sowjet Union“, вече бях срещал този знак по гърбовете на нашите военнопленници, тъжно и виновно мъкнещи се напред към освободилата ги армия. Бяха ги освободили, но в това освобождаване не се долавяше взаимна радост: съотечествениците им ги гледаха по-мрачно, отколкото немците, а в близкия тил постъпваха с тях ето как значи: натикваха ги в затвора.

Седмият арестант беше цивилен немец в черен костюм, черно палто и с черна шапка, прехвърлил петдесетте, висок, спретнат, с бяло лице, хранен с мед и масло.

Поставиха ме в четвъртата двойка и сержантът татарин – началник на конвоя, ми кимна да взема куфара си, запечатан и оставен настрана. В него бяха офицерските ми неща и всичко писмено, иззето от мен –

като доказателство за вината ми пред съда.

Тоест как така да взема куфара? Той, сержантът, искаше от мен, офицера, да взема и да нося куфара си? Тоест мъчнопреносима вещ, нещо недопустимо по новия вътрешен устав, а до мен с празни ръце ще вървят шестима редници? И представител на победената нация?

Не го изразих толкова сложно пред сержанта, но казах:

– Аз съм офицер. Да го носи немецът.

Никой от арестуваните не се обърна при тези мои думи: обръщането бе забранено. Само съседът ми в двойката, също SU, ме изгледа с учудване (когато са напусkali нашата армия, тя все още не е била такава).

А сержантът от контраразузнаването не се учуди. Макар че в неговите очи не бях, разбира се, офицер, той бе обучаван по същия начин както и аз. Извика при себе си в нищо непровинилия се немец и му заповяда да носи куфара, толкова повече че той не бе разбрал и разговора ни.

Всички ние, останалите, сложихме ръцете зад гърба си (военнопленниците нямаха дори торбички, бяха напуснали родината с празни ръце, с празни ръце се и завръщаха) и нашата колона от четири двойки, наредени в тил, потегли. Не се полагаше да разговаряме с конвоя, още категорично бе забранено това помежду ни било по време на път, било при почивките или нощувките... Като подследствени трябваше да се движим сякаш с невидими преградки, сякаш затворени всеки в своя единична килия.

Бяха едни променливи ранни пролетни дни. Ту ще плъзне рядка мъгла и унило ще зажава воднистата кал под ботушите дори на твърдото шосе, ту небето ще се изчисти и меко-жълтеникавото, още неуверено в своите възможности слънце ще огрее хълмовете с вече почти стопен по тях сняг и ще ни покаже прозрачен света, който предстоеше да напуснем. Ту ще налети враждебен вихър и ще забрули от черните облаци сякаш не бял дори сняг, вледеняващо ще ни зашиба в лицето, в гърба, под краката и ще накваси нашите шинели и партенки.

Гърбовете на шестимата отпред, на неизменните шестима. Имах достатъчно време да разглеждам и да разглеждам разкривените безобразни печати SU и лъскавото черно кадифе върху яката на немеца. Имах достатъчно време да премисля и досегашния си живот и да осъзная настоящия. А – не можех. Вече цапардосан по главата със сопата – не го осъзнавах.

Гърбовете на шестимата. В тяхното поклащане не се долавяше нито

одобрение, нито порицание.

Немецът скоро капна. Прехвърляше куфара от ръка в ръка, държеше се за сърцето, правеше знаци на конвоя, че не издържа повече. И тогава съседът му в двойката, военнопленник, изпитал Господ знае какво в немския плен (а може би и милосърдие?), взе по своя воля куфара от ръцете му и го понесе.

Носеха го след това и останалите, също без каквато и да е заповед на конвоя. И отново немецът. Но не и аз.

И никой не ми каза дори дума.

Срещнахме веднъж дълъг празен обоз, Ездачите ни оглеждаха с интерес, някои се изправяха в каруците в цял ръст, зяпаха. И скоро разбрах, че тъкмо моята персона бе източник за тяхното оживление и озлобеност – рязко се отличавах от останалите: шинелът ми беше нов, дълъг, ушит по тялото ми, петлиците му още не бяха отпрани и несрязаните му копчета лъщяха на надничащото слънце като евтино злато. Отлично се виждаше, че съм офицер, съвсем пресен, току-що заловен. Отчасти навярно самото това развенчаване ги бе развълнувало приятно (някакъв отблясък на справедливост), но по-скоро в натъпканите им с политпросвета глави не се побираше, че могат да арестуват така и техния ротен командир, а бяха решили задружно, че аз съм от онази страна. – Пипнаха ли те, власовска гадино?!... Да го разстрелят, мръсника му с мръсник!!! – разгорещено крещяха ездачите в тилския си гняв (най-отявеният патриотизъм се проявява винаги в тила) и добавяха какви ли не псувни.

Струвах им се някакъв международен измамник, когото обаче са заловили – и оттук нататък настъплението на фронта ще тръгне още по-бързо и войната ще свърши по-скоро.

Какво можех да им отговоря? Беше ми забранено да казвам каквото и да било, а трябваше да обясня на всекики целия си живот. Как да им дам да разберат, че не съм диверсант? че съм техен приятел? че съм тук заради тях? И само се усмихвах... Пресрещах погледите им и им се усмихвах от етапната си арестантска колона! Но усмивката ми им се струваше по-лоша и от насмешка и те още по-ожесточено, по-яростно ме обсипваха с оскърбления и размахваха юмруци.

А аз се усмихвах, изпълнен с гордост, че съм арестуван не за кражба, не за измяна или дезертъорство, а защото по силата на догадката бях прогледнал за злодейските кроежи на Сталин. Усмихвах се, че искам и може би все ще успея да променя поне от-малко нашия руски живот.

А през това време моя куфар – го носеха...

И дори не чувствавах укора за това! И дори ако моят съсед, чието хлътно лице беше обрасло с вече двуседмична мека брада, а очите му бяха изпълнени със страдание и познание, дори ако и той ме беше упрекнал в този момент на ясен руски език, че съм унижил честта на арестанта, като съм потърсил помощ от конвоя, че се поставям над другите, че съм надменен – нямаше да го разбира! Просто нямаше да го разбира – за какво ми говори? Ами че аз съм офицер!...

Ако на седмина от нас предстоеше да умрат по пътя, а осмия конвой би могъл да спаси – нищо не би ми попречило да се провикна:

– Сержант! Спасете мен. Аз съм офицер!...

Ето какво значи да си офицер дори когато пагоните ти не са сини!

А ако плюс това са и сини? Ако ти е внушено, че и сред самите офицери си нещо повече? Че ти е доверено нещо повече, отколкото на другите, че знаеш повече от другите и заради всичко това трябва да натикваш главата на подследствия между краката и така да го напъхваш в тръба?

Защо пък и да не го напъхваш?...

Приписах си безкористно себеотрицание. А всъщност бях – изпечен палач. И ако бях попаднал в школата на НКВД по времето на Ежов – дали по времето на Берия нямаше да се окажа точно на мястото си?...

Нека читателят захлопне тук книгата, ако очаква, че тя ще бъде политическо разобличение.

Де да беше толкова просто! – има някъде черни хора, вършещи злонамерено черни дела, и се иска само да ги различим от останалите и да ги ликвидираме. Ала линията, разделяща доброто от злото пресича сърцето на всеки човек. И кой би унищожил макар и частица от собственото си сърце?...

През живота на едно сърце тази линия се измества в него, като ту бива изтласквана от радостното зло, ту освобождава място за изгряващото добро. Един и същ човек на различна възраст, в различни житейски ситуации е съвсем различен. Ту е по-близо до дявола, ту до светеца. А името не се мени и на него му приписваме всичко.

Скрат ни е завещал: опознай самия себе си!

И пред ямата, в която вече се каним да блъснем нашите оскърбители, се спираме изтръпнали: просто сме имали късмета не ние да бъдем палачите, а те.

И ако нас би ни призовал самият Малюта Скуратов (Прозвище на Григорий Скуратов-Белски (7–1573), възглавявал терора на опричниците по времето на Иван Грозни. – Б. пр.) – щяхме ли да пропуснем

случая?...

От доброто до лошото има една крачка, казва пословицата.

Ще рече, и от лошото до доброто.

Достатъчно бе да се надигне в обществото споменът за беззаконията и изтезанията, за да започнат от всички страни да ни обясняват, пишат и възразяват: там (в НКГБ-МГБ) се срещаха и добри!

Знаем ги тези ваши „добри“: същите, които шепнеха на старите болшевики „дръжте се!“, че и скришом им пробутваха по някое сандвиче, затова пък обсипваха наред останалите с ритници. И ако изключим партиите – нямаше ли там просто по човешки добри хора?

А изобщо такива там не би трябвало да има: просто избягваха да ги вземат там, оглеждаха ги при приемането. Такива сами се изхитряха да се измъкнат. По време на войната един летец от Ленинград след болницата в Рязан моли в туберкулозния диспансер: „Открийте ми нещо! Принуждават ме да постъпя на работа в Органите!“ Рентгенолозите му измислят туберкулозен инфилтрат – и в Държавна сигурност се отказват да го вземат на работа.

Който е попадал по погрешка – или се е нагаждал към тази среда, или е бил изхвърлян оттам, натирван, че дори попадал върху релсите. И все пак – не са ли оставали и добри?

В Кишинев един млад лейтенант гебист казва на Шиповалников още месец преди да бъде арестуван: заминете, заминете, искат да ви арестуват! (Сам ли? Или майка му го е пратила да спаси свещеника?) А след ареста става така, че тъкмо той конвоира отец Виктор. И се тюхка: защо не заминахте?

Или друг случай. Имаше при мен един взводен командир. Казваше се Овсянников. Нямах на фронта по-близък човек от него. Половината война събрахме заедно от едно канче, дори под обстрел – между две експлозии, за да не ни изстива чорбата. Беше селско момче с такава чиста душа и с такъв непредвзет поглед, че нито нашата школа, нито офицерството бяха успели да го развалят. Той и мен можа да смекчи до голяма степен. Бе подчинил цялото това офицерство у себе си на едно: да запази по възможност живота и силите на своите войници (а сред тях имаше и много на възраст). Тъкмо от него за пръв път разбрах какви са сега селото и колхозите. (Той говореше за тях без раздражение, без чувство на протест – просто както водата в гората отразява дърветата – с най-малките подробности.) Когато ме арестуваха, бе потресен, написал ми най-добра бойна характеристика, отнесъл я на дивизионния за подпис. И след демобилизацията търсел чрез близките ми как да ми помогне (а

годината е 1947, малко се различава от 1937 г.!). На следствието аз се страхувах най-вече заради него – да не почнат да четат фронтовия ми дневник: бях записал неговите разкази. Когато ме реабилитираха през 1957 г., исках много да го намеря. Помнех адреса му на село. Пиша му веднъж, втори път – няма отговор. Хванах някаква нишка – завършил бил Ярославския педагогически институт, оттам ми отговориха: „изпратен е на работа в органите на Държавна сигурност“. И таз хубава! Но ми стана още по-интересно. Пиша му на градския адрес – никакъв отговор. Минаха няколко години, излезе „Иван Денисович“. Е, сега, мисля си, ще се обади! Не! След още три години моля един свой ярославски кореспондент да го потърси и му предаде в ръце писмото ми. Така и направил, писа ми: „Само че той май не е чел «Иван Денисович»...“ И наистина, защо му е да знае какво става по-нататък с осъдените?... Този път Овсянников не можеше повече да мълчи и се обади: „След института ми предложиха да постъпя на работа в Органите и реших, че и този път ще бъде успешно. (Какво да е успешно?...) Не преуспяхах на новото си поприще, туй-онуй не ми харесваше, но работя «без палка», няма да подведа, струва ми се, другаря си. (Ето го и оправданието – другарството!) Сега вече не се замислям за бъдещето.“

Това бе всичко... А предишните ми писма уж не ги бил получил. Не му се иска да се срещнем. (Ако се бяхме срещнали, мисля, че щях да напиша по-добре цялата тази глава.) Последните сталински години той е бил вече следовател. През същите години, когато лепвах на всички подред по четвърт век лишаване от свобода. И как ли всичко това се е връзвало там в неговото съзнание? Как се е замъглявало? След като помнех предишния непорочен самоотвержен момък, как можех да повярвам, че всичко е безвъзвратно? че в него не са останали живи кълнове?...

Когато следователят Голдман дава на Вера Корнеева да подпише 206-и член, тя се досеща за правата си и започва подробно да вниква в делото на всички седемнадесет участници в „религиозната“ им група. Той побеснява, но не може да ѝ откаже. За да не се ядосва повече с нея, я отвежда в голямата канцелария, в която седят половин дузина различни сътрудници, и излиза. Отначало Корнеева започва да чете, но сетне от само себе си възниква разговор, та сътрудниците да си убият, изглежда, времето – и тогава Вера преминава на всеослушание към истинска религиозна проповед. (Да можехте да я познавате! Това е един лъчезарен човек с пъргав ум и свободна реч, макар че, докато е на свобода, в цивилния си живот, е била само шлосер, конегледачка и домакиня.)

Слушали я със затаен дъх, задълбочавайки се от време на време с въпроси. Твърде в неочаквана светлина се разкрива това за всички тях. Стаята се изпълва с хора, прииждат и от съседните стаи. Макар и не следователи, а машинописки, стенографистки, подшивачи на папки, ала все пак от тяхната среда, от Органите, от 1946 г. Невъзможно е да възстановим монолога ѝ, тя успява да им каже какво ли не. И за изменниците на родината: а защо не е имало изменници през Отечествената война от 1812 г., и то при съществуващото тогава крепостно право? Кога, ако не тогава, е трябвало да има изменници? Но повече от всичко тя им говори за вярата и вярващите. В началото, казва им тя, всичко у вас бе поставено върху безпътните страсти – „граби награбеното“, и тогава вярващите, естествено, са ви пречили. Но сега, когато искате да строите и да блаженствувате на този свят – защо преследвате най-добрите си граждани? Та това е най-ценният ви материал: вярващите не се нуждаят от контрол, вярващият няма да открадне или да изклинчи от работа. Как мислите да построите справедливо общество със себелюбци и завистници? Затова всичко у вас се проваля. Защо плюете в душите на най-добрите хора? Позволете на Църквата наистина да се отдели, не я закачайте, от това няма да загубите! Били сте материалисти ли? Ами че осланяйте се тогава на развитието на образованието – то, тъй да се каже, ще разпръсне вярата. А защо трябва да арестувате хората? В този момент влиза Голдман и се опитва грубо да я прекъсне. Но всички креснали срещу него: „Затвори си устата!... Замълчи... Говори, говори, жено!“ (А и как другояче да я нарекат? Гражданко? Другарко? Всичко това е забранено, объркало се е в условностите. Жено! I Така, както Христос се е обръщал, няма да сбъркаш.) И Вера продължава да им говори в присъствие то на своя следовател!!!

Та кой ще отговори защо словото на нищожната арестантка прониква така живо в душите на слушателите ѝ в канцеларията на Държавна сигурност?

Същият този Д.П. Терехов и досега помни своя пръв осъден на смърт: „Беше ми жал за него.“ Значи паметта му се крепи върху нещо духовно. (А оттогава вече е забравил мнозина подобни и не им води сметка.)

Един епизод с Терехов. Докато ми доказваше колко добра била съдебната система по времето на Хрушчов, той енергично удряше с ръка по стъклото върху бюрото си – и нарани в ръба му китката си. Позвъни, персоналът се изпълна отпреде му като струна, дежурният старши офицер му донесе йод и кислородна вода. Той продължи разговора,

притиснал безпомощно навлажнения памук до раната си: оказа се, че кръвта му се съсирва лошо. Така Бог му изтъкна ясно ограничеността на човека! – а той съдеше, изпращаше на смърт другите...

Колкото и леден да е съставът по надзора в Големия дом – най-вътрешната сърцевина на душата, сърцевината на самата сърцевина би трябвало да се запази! Н. П-ва разказва, че веднъж я повела на разпит някаква безстрастна, няма и сляпа конвоираща – и не щеш ли, някъде наблизко, пред Големия дом започнали да избухнат бомби. Имали усещането, че всеки момент ще почнат да падат и връз тях. Тогава конвоиращата се хвърлила към своята арестантка и обзета от ужас, я прегърнала в търсене на човешки контакт и съчувствие. Но бомбардировката свършила. И отново предишната слепота: „Сложете ръцете отзад! Вървете!“

Разбира се, не е кой знае каква заслуга да станеш човек в предсмъртния си ужас. Както не е доказателство за доброта и любовта към собствените деца („Той е грижовен баща“ – оправдават често така негодяите). Хвалят председателя на Върховния съд И.Т. Голяков: обичал бил да се труди в градината си, да чете, да ходи в антикварните книжарници, познавал добре Толстой, Короленко, Чехов – и какво е възприел от тях? колко хиляди само е погубил! Или да вземем онзи полковник – приятеля на Йосе, който още във Владимирския изолатор се превива от смях, докато разказва как затварял старите евреи в избата с лед – страхувал се жена му да не узнае за тези негови безпътства: тя му вярвала, смятала го за благороден и това за него било най-важното. Е, трябва ли да приемем това негово чувство за плацдарм на доброто в сърцето му?

Защо те толкова държат вече второ столетие на небесния цвят? По времето на Лермонтов бяха – „и вий, мундири светлосини!“, последваха ги светлосините фуражки, светлосините пагони, светлосините петлици, наредиха им да не се набиват чак толкова на очи, светлосините периферии все повече се криеха от народната благодарност, все повече се стесняваха върху главите и раменете им – докато накрая се превърнат в кантове, в тесни ивици – но все пак остават светлосини!

Нима е само маскарад?

Или всяка чернотия трябва все пак да се причестява понякога с небето?

Красиво би било да се мисли така. Но когато разбереш с каква униформа се е мъчел да стане светец например Ягода... Един очевидец (от обкръжението на Горки, близък по онова време на Ягода) разказва: в имението на Ягода край Москва в съблекалнята на банята му имаше икони – за да могат Ягода и приятелите му, след като се съблекат, да

стрелят с револверите си в тях, а сетне да влязат да се изкъпят...

Как да разбираме това: злодеи! Що е то? Съществува ли?

По-лесно е да кажем, че не може да има злодеи, че ги няма. Само на приказките им подхожда да изобразяват злодеи – заради децата, да е проста картината. А когато великата световна литература от миналите векове ни обсипва с образи на злодеи, от черни по-черни – и Шекспир, и Шилер, и Дикенс, – това ни се струва отчасти примитивно, нескопосно за съвременното възприятие. И главното: как са обрисувани тези злодеи? Те отлично осъзнават, че са злодеи, и смятат душата си за черна. Така и разсъждават: не мога да живея, ако не върша зло! Я да взема да насъскам баща си срещу брат си! Я да се опия от страданията на жертвата! Яго ясно назовава своите цели и подбуди като черни, породени от омразата му.

Не, така в живота не става. За да извърши зло, човек трябва преди това да го осъзнае като добро или като осмислено закономерно действие. Природата на човека за щастие е такава, че той трябва да търси оправдание за своите действия.

У Макбет оправданията са слаби – и го загризва съвестта. А и Яго е просто агънце. Фантазията и душевните сили на Шекспировите злодеи не надхвърлят десетина трупа. Защото те са лишени от идеология.

Идеологията! – тъкмо тя дава търсеното оправдание за злодеянието и необходимата продължителна твърдост на злодея. Тъкмо тя е онази обществена теория, която му помага да оневинява пред себе си и другите своите постъпки и да чува не укори, не проклетия, а хвалби и почит. Така инквизиторите укрепват властта си чрез християнството, завоевателите – чрез възвеличаване на родината, колонизаторите – чрез цивилизацията, нацистите – чрез расата, якобинците и болшевиките – чрез равенството, братството и щастieto на бъдещите поколения.

Благодарение на Идеологията върху XX век се стовари едно милионно злодейство. То не може да бъде опровергано, заобиколено, премълчано – и как при това положение ще се осмелим да настояваме, че нямало злодеи? А кой унищожаваше тези милиони? И щеше ли да го има Архипелага без злодеите?

През 1918–1920 г. се шири слухът, че петроградското и одеското ЧК не разстрелвали всичките си осъдени, а хранили с част от тях (както са живи) хищниците в градските зоологически градини. Не знам дали това е истина или клевета и ако е имало такива случаи, колко са били. Но и не бих търсил доказателства: по обичая на сините кантове бих им предложил сами да ни докажат, че това е невъзможно. А и къде в

условията на ширещия се през ония години глад да намериш храна за хищниците? Да посегнеш на залька на работническата класа? Докато враговете и бездруго ще трябва да умрат – защо със смъртта си да не подкрепят зоологическото стопанство на Републиката и по този начин да спомогнат за нашето придвижване към бъдещето? Нима това не е целесъобразно?

Ето я чертата, която Шекспировият злодей не може да престъпи, но злодеят с идеология я преминава – и очите му остават ясни.

Във физиката са известни така наречените прагови величини или явления. Те изобщо не съществуват, докато не бъде прехвърлен определен, известен на природата и зашифрован от нея праг. Колкото и да осветяваме с жълта светлина лития, той не отделя електрони, но стига да припламне слаба синкава светлина – и те започват да се отделят (прехвърлен е прагът на фотоефекта)! Охлаждай кислорода при минус сто градуса, подлагай го на всякакво налягане – газът се държи, не се поддава! Но прехвърлим ли сто и осемдесет градуса – и той потича, превръща се в течност.

Злодейството, изглежда, също притежава прагова величина. Да, човек се колебае, мята се цял живот между злото и доброто, подхлъзва се, проваля се, катери се, разкайва се, отново унива, но докато не е прекрачил прага на злодейството – в неговите възможности е да се върне и да остане още в обхвата на нашите надежди. Когато обаче чрез наситеността на злите си постъпки или чрез определена тяхна степен или чрез абсолютността на властта си той изведнъж прехвърли прага – смятайте, че вече се е отделил от човечеството. Може би – безвъзвратно.

* * *

Представата за справедливост у хората открай време се състои от две половини: тържествуващата добродетел и наказания порок.

Имахме щастието да дочакаме времето, когато не насъскват така често кучетата срещу добродетелта, макар тя и да не тържествува. Пребита, хилава, добродетелта вече е допусната да се намъкне в дрипите си, да се смести в ъгъла и там да кротува.

Никой обаче не смее да обели и дума за порока. Да, с добродетелта се гавреха, но порок в случая не е имало. Да, сума ти милиони бяха умъртвени, но виновни за това няма. И стига някой да се обади: „А как ще постъпите с онези, които...“ веднага ще го упрекнат от всички страни, отначало дружелюбно: „Ама вие, какво, другари! Защо да човъркаме стари рани?!“ (Дори срещу „Иван Денисович“ сините пенсионери

възразяваха тъкмо по този начин: защо да наливаме отрова в душите на хората, минали през лагерите? Трябва да ги щадим!) А сетне и заплашително: „Млък, недотрепани! Стига ви, че дочакахте реабилитация!“

А в Западна Германия до 1966 г. за извършени престъпления са осъдени осемдесет и шест хиляди нацисти и ние се възмущаваме, не пестим страници във вестниците и радиочасове за това, а и след работа оставаме на митинги и гласуваме: малко са! И 86 хиляди са ни малко! И 20 години съдебни процеси са ни малко! Да продължават! (А в Източна – не се чува нищо подобно, значи са ги превъзпитали, ценят ги та държавна служба – Б. а.)

А у нас са осъдени (според публикуваните данни) около тридесет души.

Това, което става отгатак Одер, отгатак Рейн, не ни дава мира. А това, което става зад зелените огради в Краймосковието и край Сочи, а това, че убийците на нашите съпрузи и бащи фучат с леките си коли по нашите улици и ние им правим път? – това не ни гнети, не ни засяга, това е – „да не ровим в миналото“.

Между другото, ако сравним 86-те хиляди западногерманци пропорционално с нас, за нашата страна ще се получи четвърт милион!

Но и за четвърт век не издирихме нито един от тях, нито един от тях не изправихме на съд, боим се да не разочъркаме раните им. И като символ на всички тях на улица Грановски 3 си живее самодоволният, тъп Молотов, който до този момент в нищо не се е убедил, целият пропит от нашата кръв, и благородно пресича тротоара, за да се качи на дългия си широк автомобил.

И ето ви загадката, която на нас, съвременниците, не ни е съдено да разгадаем: защо Германия може да накаже своите злодеи, а Русия – не? Колко гибелен ще е нашият път, ако не се очистим от тази мръсотия, гниеца в собственото ни тяло? На какво Русия ще научи света?

На немските съдебни процеси сегиз-тогиз се случва нещо удивително: подсъдимият се хваща за главата, отказва се от адвокатска защита и не моли повече за нищо съда. Той казва, че извършените от него престъпления, напоменени му отново, го изпълват с отвращение и не иска повече да живее.

Та ето го висшето постижение на съда: когато порокът е до такава степен осъден, че от него се отдръпва и престъпникът.

Една страна, която осемдесет и шест хиляди пъти осъжда с помощта на съдията порока (и безвъзвратно го осъжда в литературата и сред младежта) – от година на година, стъпка по стъпка се очиства от него.

А какво да правим ние?... Ще дойде време, когато нашите потомци ще назоват няколко наши поколения – поколения от мижитурки: отначало покорно позволявахме да ни изстребват с милиони, сетне полагахме специални грижи за убийците и техните благополучни старини.

Какво да правим, след като великата традиция на руското покаяние е неразбираема и смешна за тях? Какво да правим, след като страхът да понесат макар и стотна част от онова, което са причинили на другите, надхвърля в тях всякаква наклонност към справедливост? След като алчно са се вкопчили за благинките, натрупани върху кръвта на загиналите?

Разбира се, тези, които са въртели ръчката на месомелачката макар и от тридесет и седма година насам, вече не са млади, на възраст са от петдесет до осемдесет години, най-хубавото си време са изживели охолно, сито, в комфорт – и всякакво равностойно възмездие е закъсняло, то вече не може да се извърши над тях.

Но нека бъдем великодушни, нека не ги разстрелваме, не ги караме да пият солена вода, не ги обсипваме с дървеници, не ги връзваме „на лястовичка“, не ги държим без сън по цяла седмица, не ги ритаме с ботуши, не ги бием с гумени палки, не им стягаме черепите с железни обръчи, не ги натикваме в килиите като багаж, нахвърлени едни връз други – нека не им правим нищо от това, което те правеха! Но пред нашата страна и пред нашите деца сме длъжни да ги издирим до един и до един да ги съдим! Да съдим не толкова тях, колкото техните престъпления. Да направим така, че всеки от тях да каже на всеослушание:

– Да, аз бях палач и убиец.

И ако това бъде изречено в нашата страна само четвърт милион пъти (съотнесено пропорционално, за да не изоставаме от Западна Германия) – може би ще бъде достатъчно?

През XX век не бива десетилетия наред да не правим разлика между подсъдното зверство и „старото“, което „не трябва да ровим“!

Трябва да осъдим публично самата идея за разправа на едни хора с други! Като премълчаваме порока и го напъхваме в бутилката, за да не изскочи навън, ние го сеем и в бъдеще той ще даде хилядократно по-голям плод. Като не наказваме и дори не порицаваме злодеите, не просто съхраняваме техните нищожни старини, но и подкопаваме за новите поколения всякакви основи на справедливостта. Затова, а не заради „слаба възпитателна работа“ растат „равнодушни“. Младите свикват, че подлостта на земята никога не се наказва и винаги носи благополучие.

И мъчително, и страшно ще е да се живее в такава страна!

Пета глава ПЪРВАТА КИЛИЯ – ПЪРВА ЛЮБОВ

Как да го разбирате – килия и изведнъж любов?... Аа, сигурно: по време на ленинградската блокада ще да са те затворили в Големия дом! Ясно тогава защо си останал жив – защото са те пъкнали там. Това тогава е най-доброто място в Ленинград – и не само за следователите, които всъщност живеят там и имат в мазето кабинети, за да се опазят от обстрелите. Но шегата настрана, в Ленинград тогава хората не се мият, лицата им са покрити с черен слой, а в Големия дом арестантът взема горещ душ всеки десет дена. Е, наистина отопляват се само коридорите заради надзирателите, не и килиите, но пък в тях има и течаша вода, и тоалетна – къде такова нещо в Ленинград? А хлябът е както за всеки на свобода – сто двадесет и пет грама. Плюс веднъж дневно екстракт от скапано конско месо в чорбата! И веднъж кашичка!

Завидяла котката на кучешкия живот! Ами карцерът? Ами наблюдателните кули?

Не, не за това, не за това...

Сядам, прехвърлям наум със затворени очи: в колко килии съм лежал? Трудно е дори да възстановя броя им. И във всяка – хора, хора... Понякога двама души, понякога до петдесет. В коя съм бил пет минути, в коя – цяло лято.

Но винаги от всички тях с особено внимание си спомняш за първата си килия, в която си срещнал себеподобни, със същата обречена съдба. Цял живот ще се сещам за нея с вълнение, сравнимо единствено с първата любов. И за тези хора, поделили си с теб пода и кубическия сантиметър въздух сред каменните стени в дните, когато си премислял целия си живот поновому – за тези хора ще си спомняш някога като за членове на собственото си семейство.

Пък и в ония дни точно те са били твоето семейство.

С преживяното в първата следствена килия няма нищо сходно в целия ти живот преди, в целия ти живот след това. Макар хилядолетия преди теб да е имало тъмници и вероятно ще ги има още толкова след теб (хубаво ще е да е за по-кратко...) – единствена и непоправима ще си остане именно килията, в която си лежал по време на следствието.

Може тя да е ужасна за човешкото същество. Клетка, гъмжаща от въшки и дървеници, без прозорци, без вентилация, без нарове – с мръсен под, кутийка, наричана КПЗ (КПЗ (ДПЗ) – Килия (Дом) за

предварителен арест, т.е. в нея (него) не се отбива присъдата, а се води следствието. – Б. а.) – в селсъвета, милицията, в някоя гара или на пристанището. (КПЗ и ДПЗ са пръснати в изобилие по цялата ни земя, в тях се държат огромен брой хора.) Единичната килия в архангелския затвор, където стъклата са замазани с минимум, та осакатената Божия светлина да прониква пурпурна до вас, и на тавана вечно свети крушка от петнадесет свещи. Или единичната килия в град Чойбалсан, където на шест квадратни метра с месеци седите плътно притиснати четиринадесет души и местите по команда подвитите си крака. Или една от лефортовските „психически“ килии от рода на 111-а, цялата боядисана в черно и също с денонощно светеща крушка от двадесет вата, а останалото е като във всяка друга лефортовска килия: асфалтов под; кранът на парното в коридора – в ръцете на надзирателя; а главно – многочасов раздиращ рев (от аеродинамичния комин на съседния ЦАГИ (Централен аерохидродинамичен институт „Н. Е. Жуковски“. – Б. пр.), но не ти се вярва, че не е нарочно), рев, от койтоаницата и канчето вибрират и падат от масата, рев, при който няма смисъл да разговаряш, но може да пееш с пълен глас и надзирателят няма да чуе – а когато ревят стихва, настъпва блаженство, къде по-голямо, отколкото на свобода.

Но ти си обикнал не мръсния под, не мрачните стени, не вонята от кофата за изпражненията, а ей тези хора, с които си се обръщал по команда; нещо туптящо между вашите души; техните понякога удивителни думи; и породилите се в теб именно там такива едни освободени плаващи мисли, до които преди това никога не би могъл да стигнеш, да се възнесеш.

Пък и какво ли не си само преживял, докато стигнеш до тази първа килия! Държали са те в яма или в бокса, или в мазето. От никого не си чул човешка дума, никой не те е погледнал по човешки – само са кълвали с железни клюнове мозъка и сърцето ти, крещял си, стенал си – а онези са се смеели.

Седмица или месец си бил сам-самичък сред врагове и вече си се прощавал с разума и живота; и вече си падал от радиатора на парното, за да разбиеш главата си в чугунения конус на преливника – и не щеш ли, си жив и те отвеждат при твои приятели. И разумът се връща в теб.

Ето какво значи първата килия!

Ти си я чакал, мечтал си за нея почти като за свободата, а са те натиквали от една дупка в друга, от Лефортово в проклетата прословута Сухановка.

Сухановка е най-страшният затвор в МГБ. С нея заплашват нашегo

брата, следователите изговарят името ѝ със зловещо съскане. (А който е бил там – повече нищо не ще научиш от него: или несвързано бръщолеве, или вече не е между живите.)

Сухановка е бившият Екатеринински манастир, две здания – за излежаване на присъдата и следствено с 68 килии. Дотам се пътува с гарваните два часа и малцина знаят, че този затвор е на няколко километра от Ленинские Горки и от бившето имение на Зинаида Волконска. Местността е чудно хубава.

Постъпващият там арестант бива зашеметен със стоящ карцер – толкова тесен, че ако не си в състояние повече да стоиш, остава ти само да висиш на опрениите си колене, няма никакъв друг начин. В такъв карцер те държат и повече от едно денонощие – за да обуздаят духа ти. Храната в Сухановка е добра и вкусна както никъде другаде в МГБ, защото я носят от почивния дом на архитектите и не държат отделна кухня за свинска помия. Но онова, което изяжда един архитект – и пържените картопки, и кюфтенцата, се поделя тук между дванадесет души. И това е причината да си не само вечно гладен, както навсякъде по затворите, но много по-мъчително раздразнен.

Всички килии там са пригодени за двамина, но подследствените ги държат най-често поотделно. Квадратурата е метър и половина на два. В каменния под са заварен и две кръгли столчета, наподобяващи пънове, върху всяко едно от които, щом надзирателят отключи в стената секретната брава, пада за седем часа през нощта (т.е. през часовете на следствието, денем то не се води изобщо там) легло със съвсем малък, като за дете, сламеник. Денем столчетата се освобождават, но е забранено да се седи на тях. Освен това има и маса върху четири тръби, напомнящи дъска за гладене. Горното прозорче е винаги затворено. Надзирателят го отваря с прът само сутрин за десет минути. Стъклото на малкия прозорец е армирано. Никога не извеждат арестантите на разходка, а до клозета – само в шест сутринта, т.е. когато на стомаха не е нужно, вечер пък не се полага. На един сектор от седем килии се падат по двама надзиратели, затова те така често надничат през шпионката – колкото да изминат разстоянието покрай двете врати до третата. Това е и целта на беззвучната Сухановка: да не остава нито минута за сън, да не остават минути, откраднати за личен живот – винаги си под наблюдение, винаги си подвластен.

(А по-точно: 156 x 209 см. Откъде знам ли? Това с триумфът на инженерната мисъл и на силния дух, несломен от Сухановка – пресметнал го е Александър Долган. Той не се оставя да полудее и да падне духом и

за да не стане това, си налага непрекъснато да смята. В Лефортово брои крачките си, превръща ги в километри, спомня си по картата колко километра има от Москва до границата, колко след това през цяла Европа, колко през целия Атлантически океан. Има такъв стимул: мислено да се върне у дома си в Америка; и за годината, прекарана в Лефортово в пълна изолация, се спуска на дъното на Атлантика, докато накрая го превърлят в Сухановка. Тук разбира, че едва ли някой ще може да разкаже за този затвор (целия този разказ го имаме от него) и измисля как да измери килията. На дъното на затворническата паница прочита дробта $10/22$ и се досеща, че „10“ ще е диаметърът на дъното, а „22“ – диаметърът на разширението ѝ. След това измъква от пешкира конец, прави от него метър и с него измерва всичко. По-късно изнамира начин да спи прав, опрян с коляно на столчето, и как надзирателят да мисли, че очите му са отворени. Изнамира тези неща и само заради това не полудява. (Рюмин го държи цял месец без сън.) – Б. а.)

Но ако си издържал двубоя с безумието, с всички изпитания на пълната изолация – значи си заслужил своята първа килия! И ще може да излекуваш в нея душевните си рани.

Но и бързо да си капитулирал, да си отстъпил във всичко и всички да си предал – пак си узрял за своята първа килия; само че за теб ще е по-добре да не доживяваш до този щастлив миг, а да умреш като победител в мазето, без да си подписал нито един лист хартия.

Сега ще видиш за пръв път – не врагове. Ще видиш за пръв път – други живи (Ако е било в Големия дом по време на ленинградската блокада – възможно е да си видял и людоеди: някои са яли човешко месо, търгували са с човешки черен дроб, отмъкнат от помещението за аутопсии. Кой знае защо, държаха тези хора в МГБ заедно с политическите затворници. – Б. а.), които също са поели по твоя път и с които можеш да се обединиш чрез радостната дума те.

Да, думата, която може би си презирал, докато си бил на свобода, когато с нея са заменяли твоята личност („Ние всички сме като един!... Ние негодуваме от дън душа!... Ние решително настояваме!... Ние се кълнем!...“) – сега се открива пред теб като сладостното: ти не си самичък на света! Още ги има мъдрите духовни същества – хората!!!

* * *

След четирите денонощия на моя двубой със следователя надзирателят дочака да легна в полагащото се за тази цел време в своя ослепително осветен бокс и взе да отваря вратата. Чувам всичко, но преди да

каже: „Стани! На разпит!“ , искам още три стотни от секундата да държа главата си върху възглавницата и да си въобразявам, че спя. Надзирателят обаче нарушава заученото: „Стани! Събирай завивките!“

Недоумяващ и ядосан, че ми отнема най-скъпоценното време, аз намотавам партенките, нахлузвам ботушите, шинела, зимния калпак и прегръщам като вързоп държавния дюшек. Надзирателят на пръсти, правейки ми непрекъснато знаци да не шумя, ме повежда по грубно смълчания коридор на четвъртия етаж на Лубянка покрай бюрото на дежурния по корпус, покрай лъскавите номерца на килиите и маслинените капачки върху шпионките и отключва килия 67. Влизам и той мигом заключва зад гърба ми.

Макар след отбоя да е минал само четвърт час, подследственият разполага с толкова несигурно крехко време за сън, при това за толкова кратко, че когато влизам, обитателите на 67 килия вече спят на металните си кревати, поставили ръце над завивките.

Различните ограничителни мерки в допълнение към някогашните тъмнични си въвеждани във вътрешните затвори на ГПУ–НКВД–КГБ постепенно. Лежалите тук в началото на 20-те години не познават тази мярка, пък и през нощта тогава са гасели светлината, както се и полага. Започват да не я гасят с логичния довод: да наблюдават арестантите непрекъснато през нощта (когато са палели светлината за проверка, е било още по-непоносимо). Нареджат ръцете да се държат над завивката, за да не може затворникът да се удуши под одеялото и да се измъкне по такъв начин от справедливото следствие. При направената експериментална проверка се оказва, че през зимата човек винаги иска да скрие ръцете си, да ги сгрее – и поради това мярката окончателно се въвежда.

От звука на отварящата се врата тримата в килията трепват и тутакси надигат глави. Те също очакват да бъдат изведени на разпит.

И тези три изплашено надигнати глави, тези три небръснати, сънливи, бледи лица ми се сторват такива човешки, такива мили, че аз стоя, прегърнал дюшека, и се усмихвам от щастие. И те ми се усмихват. Какъв забравен израз! А е минала само седмица!

– Отвън ли идваш? – питат ме (обичайният първи въпрос към всеки новак).

– Нее – отвърщам аз (обичайният първи отговор на всеки новак).

Те подразбират, че съм арестуван вероятно отскоро, което за тях значи, че идвам отвън. Аз пък след деветдесет и шест часа следствие никак не смятах, че съм „отвън“, нима не бях вече изпитан арестант?... И все пак идвах отвън! И голобрадото старче с непрекъснато мърдащите

черни вежди започва да ме разпитва за военните и политическите новини. Потресавашо! макар да бе краят на февруари, те нищо не знаят нито за Ялтенската конференция, нито за обкръжаването на Източна Пруссия, нито изобщо за нашето настъпление край Варшава от средата на януари, нито дори за декемврийското плачевно отстъпление на съюзниците. Съгласно с инструкцията подследствените не бива да узнават нищо за външния свят – и ето че те не знаят нищо!

Готов съм до среднощ да им разказвам за всичко – с гордост, сякаш всички победи и обкръжения са дело на собствените ми ръце. Но тук дежурният надзирател ми внася кревата и трябва безшумно да го наместим в килията. Помага ми младеж на моята възраст, също военен: куртката и кепето му на летец висят окачени на кревата. Той дори преди старчето ме пита – само че не за войната, а дали имам тютюн. Но колкото и да съм отворил душата си за своите нови приятели, колкото и малко думи да сме разменили за тези няколко минути, нещо чуждо ме лъхва от този мой връстник и съфронтovac и аз се затварям за него веднъж завинаги.

(Още не знаех думата „ухо“, нито че такава има във всяка килия, не бях успял изобщо да си дам сметка и да си кажа, че този човек – Г. Крамаренко – не ми допада, а вече бе задействувало в мен някакво духовно реле, реле опознавач, което завинаги ме затвори за този човек. Нямах да споменавам случая, ако той беше единичен. Скоро обаче с учудване, с възторг и тревога започнах да усещам работата на това реле опознавач като постоянно природно качество. Годините се изнизваха, аз лежах на едни и същи нарове, вървах в един и същи строй, работех в едни и същи бригади със стотици хора и винаги това тайнствено реле опознавач, за чието създаване няха никаква заслуга, задействуваше още преди да си спомня за него, задействуваше при вида на човешкото лице, на човешките очи, при първите звуци на гласа – и ме разкриваше изцяло за едни или само малко за други, или плътно ме закриваше за трети. При това го правеше винаги до такава степен безпогрешно, че всичките старания на оперативните работници да вкарват доносници сред нас започнаха да ми се струват съвсем напразни: ами че който се е заел да става предател, не може да скрие това от лицето си, от гласа си, някои успяват ловко да се престорят – и въпреки всичко им личи. Напротив, опознавачът ми помагаше да отлича хората, пред които може от първите минути на запознанството да им разкриеш най-съкровено, дълбочини и тайни, за каквито летят глави. Така изкарах осем години затвор, три години заточение, още шест години нелегално писателство, не по-малко опасни – и през

всичките тези седемнадесет години, без много да му мисля, се разкривах пред десетки хора, и не сгреших нито веднъж! Никъде не съм чел за това и го казвам тук за любителите на психологията. Струва ми се, че мнозина от нас носят в себе си такива духовни устройства, но като хора на прекалено технически и умствен век пренебрегваме това чудо и му прецим да се развива в нас.)

Наместваме кревата – и аз вече се каня да разказвам (разбира се, шепнешком и легнал), за да не ме пратят незабавно от този уют в карцера, но третият ни съкилийник, човек на средна възраст, ала вече с бели, досущ като иглички косъмчета на стриганата си глава, ме наблюдава не съвсем доволно и казва с характерната за северняците суровост:

– Утре. Нощта е за спане.

Без съмнение, най-разумното. Всеки миг могат да измъкнат всеки от нас, разбира се, на разпит и да го държат там до шест сутринта, след което следователят ще иде да спи, а тук вече ще е забранено дори да подремнеш.

Една нощ спокоен съм е по-важна от съдбините на планетата.

От първите фрази на своя разказ усещам още нещо, препятстващо, но не веднага уловимо, ала не съм в състояние да го назова толкова бързо: че с арестуването на всеки от нас световните полюси са се разменили, че всички понятия са се преобърнали на сто и осемдесет градуса и това, че съм започнал да разказвам с такова упоение – за нас може би съвсем не е толкова радостно.

Те се обръщат, покриват с носните кърпи очите си срещу двестава-товата крушка, увиват с пешкирите ръката, мръзнеша над завивката, а другата крадливо скриват и заспиват.

А аз лежа, преливащ от празника, че съм с хора. Само преди час дори не допусках, че ще ме оставят да се срещна с някого. Можех да завърша живота си и с куршум в тила (следователят през цялото време ми обещавахе това), без да видя някого. Над мен все тъй виснеше следствието, но колко силно бе отстъпило то! Утре ще им разказвам (не за делото си, естествено), утре ще ми разказват и те – колко интересен ще бъде утрешният ден, един от най-хубавите в живота ми! (Та ето го това толкова ранно и толкова ясно съзнание: че затворът за мен не е пропаст, а много важен прелом в живота.)

Всяка дреболия в килията ми е интересна, вече изобщо не ми се спи и когато надзирателят не наднича през шпионката, крадешком изучавам всичко. Ей там, горе, на една от стените има малка ниша, дълбока три тухли, и на нея виси синя хартиена щора. Вече бяха успели да ми кажат

какво е това: прозорец, да! – в килията има прозорец! – а щората е за противовъздушна маскировка. Утре ще има слаба дневна светлина и през деня за няколко минути ще загасят режещата очите ни крушка. Малко ли е – да живееш през деня при дневна светлина!

В килията има още – маса. На нея, на най-видното място – чайник, шах, купчинка книги. (Още не знам защо – на най-видното място. Оказва се, че все според установения на Лубянка ред при всекиминутното надзъртане през шпионката надзирателят трябва да се убеди, че никой не злоупотребява с тези дарове на администрацията: никой не дълбае с чайника стената, никой не гълта шахматните фигурки в опита да си отмъсти на СССР и да престане да бъде негов гражданин, никой не е подпалил книгите, за да изгори затворът. А очилата на арестантите се смятат за толкова опасно оръжие, че не се полага да ги слагаш през нощта дори на масата и администрацията ги прибира до сутринта.)

Какъв уютен живот! – шах, книги, пружинени кревати, дебели дюшеци, чисто бельо. Не помня да съм спал така нито веднъж през войната. Лъснат паркетен под. Може да направиш почти четири крачки от прозореца до вратата. Не, все пак този централен политически затвор е направо курорт.

И не падат снаряди... Спомням си ту тяхното високо хлипане над главата, ту нарастващото свистене и охване при експлоди райето им. И как нежно свистят мините. И как всичко се тресе от тях. Спомням си кишата край Вормдит, където ме арестуваха и където нашите сега гаят калта и мокрия сняг, за да не изпуснат немците от „котела“.

Вървете по дяволите, щом не искате, няма да воювам!

* * *

Покрай многото загубени мерки сме загубили още една: за високата стойност на хората, които преди нас са говорили и писали на руски. Странно, те почти не са описани в нашата дореволюционна литература. У нас са описани или излишните хора, или отпуснатите неприспособени мечтатели. От руската литература на XIX век почти не се разбира: благодарение на кого Русия е съществувала десет столетия, кой я е опазил? Впрочем дали не благодарение пак на тях тя се крепи и през последния половин век? Преди всичко – на тях.

Че дори и мечтателите – те са виждали твърде много неща, за да изберат само едно. Стремели са се твърде силно към възвишеното, за да стъпят твърдо на земята. Преди да рухне едно общество, има една такава мъдра прослойка от мислещи – мислещи и нищо повече. И как ли не

им се надсмиват! Вземат ги на подбив! Не ги удостояват с нищо друго освен с прозвището гнилоч. Тези хора са преждевременно разпъпили се цвеля с извънредно нежен аромат, точно затова ги и унищожават. Особено безпомощни са те в личния си живот: нито се прегъват, нито се преструват, нито се спогаждат, всяка тяхна дума е мнение, порив, протест. Тъкмо тях най-напред подбира косата. Тъкмо тях стрива сламорезачката. (Не смея да кажа, но в началото на седемдесетте години на века и едните, и другите като че ли отново се активизират. Удивително! На това почти никой всъщност не се е надявал. – Б. а.)

Така че тъкмо те са минавали през нашите килии. Но стените на килиите – оттогава тук за кой ли път са сменяли тапетите и са мазали, и са белосвали, и са боядисвали – стените на килиите не ни разкриват нищо от миналото (наопаки, самите те с вградените си микрофони се напрягат да ни подслушват). За предишните обитатели на тези килии, за водените тук разговори, за мислите, с които са тръгвали оттук на разстрел и към Соловки – никъде нищо не е записано, не е казано – навярно никога няма и да има такъв том, равняващ се на четиридесет вагона наша литература.

А които от тях са още живи, ни разказват какви ли не подробности: че някога тук имало нарове със сламеници. Че преди да сложат намордници на прозорците, са варосвали изцяло стъклата – още през 1920 г. А намордниците ги е имало още през 1923 г. (а ние всички ги приписвахме на Берия). Разправят, че тук през 20-те години все още се отнасяли търпимо към почукванията между килиите: все още продължавала нелепата традиция от царските зандани, че ако затворниците не си почукват – каква друго да правят? И още нещо: през 20-те години надзирателите са били до един латвийци (предимно от латвийските стрелци) и храната са я разнасяли снажни латвийки.

Все дребни неща наистина, но току се замислиш.

Много исках да видя този главен политически затвор на Съюза и бях благодарен, че съм попаднал в него: бях мислил много за Бухарин, искаше ми се да си представя всичко това. Усещането ми обаче беше такова, че ние вече не струваме, че за нас стига който и да е вътрешен затвор на Държавна сигурност.

Ала не можех да се оплача от хората, които заварих. Имаше кого да послушам, кого да вземам за пример.

Старчето с вечно мърдащите вежди (за своите шестдесет и три години съвсем не се държеше като старче) се казваше Анатолий Илич

Фастенко. То направо красеше лубянската ни килия – и като блюстител на старите руски тъмнични традиции, и като живата история на руските революции. С онова, което помнеше, като че ли правеше по-мощно всичко, което бе ставало и ставаше. Подобни хора са рядкост не само за тъмничната килия, но и за цялото общество.

Още тук, в килията, открихме името Фастенко в попадналата ни книга за революцията от 1905 г. Фастенко бе от толкова отдавна социал-демократ, че за нас той сякаш бе престанал да е такъв.

Своята първа тъмнична присъда получава съвсем млад, през 1904 г., но след манифеста от 17 октомври 1905 г. е окончателно освободен.

Колцина измежду нас не знаят още от училищната скамейка и не са назубрили от „Краткият курс“, че този „провокационно-подъл манифест“ е издевателство със свободата, че царят издава заповед: „за мъртвите свобода, за живите – затвор“? Но тази епиграма е лъжлива. С царския акт са разрешени всички политически партии, свикана е Думата, обявява се също така честна и максимално широка амнистия, а именно: освобождават се ни повече, ни по-малко всички политически затворници без изключение, независимо от присъдата и вида на наказанието. В затвора остават само криминалните престъпници. Докато Сталиновата амнистия от 7 юли 1945 г. постъпва точно наопаки: оставя в затвора политическите.

Интересен е неговият спомен за обстановката около тогавашната амнистия. През ония години, естествено, още не са имали представа за „намордниците“ върху тъмничните прозорци и от килиите на белоцерковската тъмница, в която лежи Фастенко, арестантите наблюдават на воля тъмничния двор, идващите и заминаващите, както и улицата, и си разменят реплики с когото искат от свободните граждани. И ето че на 17 октомври през деня научават по телеграфа за амнистията, минувачите съобщават от улицата новината на затворниците. Надига се радостна вълна сред политическите, те започват да чупят стъклата на прозорците, да разбиват вратите и да настояват пред директора на затвора да ги освободи незабавно. Да са ритали някого от тях с ботуши по лицето? Да са го вкарвали в карцера? Да са лишавали някоя килия от книги или от достъп до лавката? Нищо подобно! Обърканият директор тича от килия на килия да ги увещава: „Господа! Моля ви! Бъдете благоразумни! Нямам право да ви освобождавам въз основа на телеграфно съобщение. Трябва да получа преки указания от началството в Киев. Много ви моля: налага се да пренощувате тук.“ И наистина, тях варварски ги задържат още едно денонощие!... (При сталинските амнистии, както ще видим по-

нататък, амнистираните ги държат по два-три месеца, принуждават ги все така да вършат безсмислена работа и това на никого не му изглежда незаконно.)

Веднага с пускането им от затвора Фастенко и другарите му се включват в революцията. През 1906 г. Фастенко е осъден на 8 години каторга, което ще рече: 4 години окован с вериги и 4 години заточение. Първите четири години той излежава в севастополския централен затвор, където впрочем става свидетел на масово бягство на затворници, организирано отвън съвместно от революционните партии: есери, анархисти и социалдемократи. Пробиват с бомба отвор в тъмничната стена, през който може да мине цял конник, и двадесетина затворници (не всички, не по желание, а само посочените от техните партии предварително, още в затвора – чрез надзирателите! – въоръжени с пистолети) се измъкват с изключение на един. По нареждане на РСДРП Фастенко не трябвало да бяга, а да отвлича вниманието на надзирателите и да създава суматоха.

Затова пък не остава дълго в енисейското си заточение. Сравняваш разказите му (и по-късно – разказите на други оцелели) с широко известния факт, че стотици и стотици наши революционери успяват да избягат от заточението си, и то предимно в чужбина, и стигаш до убеждението, че от царското заточение не е бягал само който го е мързяло, толкова лесно е било това. Фастенко „бяга“, тоест чисто и просто напуска без паспорт мястото на заточението. Отправя се за Владивосток, където се надява с помощта на свой познат да се качи на някой параход. Така или иначе, не успява. Тогава, все така без паспорт, спокойно прекосява с влак цялата майчица Русия и стига до Украйна, където става нелегален большевишки функционер и бива арестуван. Набавя си обаче чужд паспорт, с който тръгва да пресича австрийската граница. Този замисъл е съвсем безопасен, Фастенко изобщо не усеща потеря по петите си и проявява учудващо нехайство: стига границата и връчва паспорта си на полицейския чиновник, когато изведнъж се сеща, че не помни новото си фамилно име! Какво да прави? Пътниците били около четиридесет души, а чиновникът вече започнал да ги вика по име. Фастенко съобразява да се престори на заспал. Чува как връщат паспортите на всички, как няколко пъти извикват някой си Макаров, но все още не е съвсем сигурен, че това е неговото фамилно име. Най-сетне драконът на императорския режим се навежда над конспиратора и учтиво го докосва по рамото: „Господин Макаров! Господин Макаров! Моля, вземете паспорта си!“

Фастенко заминава за Париж. Познава Ленин и Луначарски,

нагърбва се с някакви стопански задължения в партийната школа в Лонжюмо. Едновременно учи френски, оглежда се – и ето че го обзема желанието да потегли нататък, за да опознае света. Малко преди войната се установява в Канада, става работник, отива и в Съединените щати. Свободният спокоен бит в тези страни го поразява: стига до заключението, че никаква пролетарска революция не е възможна и че едва ли дори е необходима.

А през това време в Русия избухва – по-рано от предвиджданото – дългоочакваната революция и всички започват да се връщат, после идва и втората революция. Фастенко не изпитва вече предишния порив към тези революции. Но се завръща, за да се подчини на същия закон, който гони птиците в техните прелети.

Скоро след Фастенко в родината се връща и негов канадски познат, бивш моряк от кораба „Потьомкин“, който бяга в Канада и става там заможен фермер. Разпродава фермата и добитъка си и се прибира в родния край с парите от продажбата и с новичък трактор – да помага в изграждането на заветния социализъм. Влиза с трактора си в една от първите комуни. Кой ли не работи с трактора както намери за добре, така че той бързо се разваля. А морякът вижда вече със съвсем други очи онова, което си е представял цели двадесет години. Издават разпоредби хора, които не би трябвало да се разпореждат, и налагат да се връщат неща, каквито за един образцов фермер са дивашка безсмислици. Освен това той съвсем изпостаява, одрипавява и изхарчва канадските си долари, разменени срещу рубли. Накрая измолва да му разрешат да напусне родината със семейството си, пресича границата беден, както когато е бягал от „Потьомкин“, преплава океана, както и тогава като моряк (няма пари за билет:), а в Канада започва отново като ратай.

Тогава все още не разбирах във всичко Фастенко. За мен едва ли не най-важното и учудващото в него бе, че лично е познавал Ленин, въпреки че самият той си спомняше за това съвсем равнодушно. (Моето настроение тогава беше следното: някой в килията се обърна към Фастенко по бащиното му име, без малкото, тоест просто: „Илич, твой ред ли е да изнасяш кофата?“ Кипнах, засегнах се, стори ми се кощунство и не само подобното съчетаване на думите, но изобщо да бъде наричан Илич някой друг освен един-единствен човек на земята!) Затова Фастенко не можа да ми обясни още много неща, както би искал.

Той ми казваше ясно на руски: „Не си прави кумир!“ А аз не го разбирах!

Виждаше ме колко съм възторжен и настойчиво, неведнъж ми

повтаряше: „Като математик не ви е простено да забравяте Декарт: всичко подлагай на съмнение! Всичко подлагай на съмнение.“ Как така – „всичко“? Разбира се, че не всичко! Струваше ми се: и бездруго достатъчно нещо съм подложил на съмнение, стига толкова!

Или казваше: „От старите политкаторжници не остана почти никой, аз съм от най-последните. Всички стари каторжници бяха премахнати до крак, а нашата компания я разгониха още през тридесетте години.“ – „Защо?“ – „Ами за да не се събираме, да не обсъждаме.“ И макар че тези прости думи, изречени със спокоен тон, би трябвало да разтърсят небето, да строшат стъклата – аз ги възприемах само като поредното злодеяние на Сталин. Труден факт, но – без корени.

Съвсем ясно е, че не всичко, което влиза в ушите ни, прониква натък в съзнанието. Онова, което не съвпада с настроението ни, се губи – дали в ушите, дали след ушите, но се губи. И макар ясно да си спомням многобройните разкази на Фастенко – неговите разсъждения са останали смътно в паметта ми. Той ми препоръчваше различни книги, които съм трябвало непременно да намеря и прочета, когато изляза на свобода. Предвид на възрастта и здравето си той не се надяваше да излезе жив и много му се щеше да обхвана тези мисли. Бе невъзможно да запиша нещо, а за помнене и без това имаше много нещо в тъмничния ни живот, но все пак запомних имената, близки до тогавашните ми вкусове: „Несвоевременни мисли“ на Горки (тогава ценях твърде високо този писател: той превъзхождаше всички руски класици по това, че беше пролетарски) и „Една година в родината“ на Плеханов.

Когато Фастенко се връща в РСФСР, настоятелно искат да го издигнат от уважение към старите му конспиративни заслуги и той е могъл да заеме важен пост, но не е пожелал, постъпил на длъжност в издателство „Правда“, сетне на още по-скромна и накрая в тръста „Мосгорменформление“, където работи вече съвсем незабелязан.

Чудех се: защо е отказвал? Той отвърщаше странно: „Старо куче на синджир не свиква.“

Разбира, че не може да направи нищо по човешки, и пожелава просто да оцелее. Вече е пенсионер със скромна пенсия (съвсем не персонална, защото тя би подсказала, че е близък с мнозина от разстреляните) – и така е щял да доживее сигурно до 1953 г. Но за нещастие арестуват съседа му – вечно пияния разпасан писател Л. Соловьев, който в пийнало състояние заразмахвал нейде пистолет. Пистолетът говори недвусмислено за терор, а Фастенко с неговото отдавнашно социалдемократическо минало си бил завършен терорист. И ето че сега следователят

му лепва терор плюс, естествено, служба във френското и канадското разузнаване, а значи и обвинението, че е бил осведомител на царската тайна полиция – охранката. (Любимият мотив на Сталин: на всеки арестуван еднопартиец (и изобщо на всеки бивш революционер) да се приписва служба в царската тайна полиция. Дали не от нетърпима подозрителност? Или... от вътрешно чувство?... По аналогия?... – Б. а.) И през 1945 г. за своята тлъста заплата тлъстият следовател най-сериозно прелиства архивите на провинциалните жандармски управления и пише съвсем сериозни протоколи на разпитите за нелегалните имена, пароли, явките и събранията от 1903 г.

А старата му съпруга (бяха бездетни) всеки десети ден, според както беше разрешено това, носеше на Анатолий Илич онова, което бе по джоба ѝ: триста грама черен хляб (купуван от пазара, където един килограм струваше сто рубли!) и дузина варени и обелени (а при обиск и пробити с шило) картофи. И при вида на тези оскъдни – действително свети! – колетчета ти се късаше сърцето.

Толкова бе заслужил човекът за своите шестдесет и три години честност и съмнения.

* * *

Четири легла в нашата килия оставяха все още по средата пътечка за минаване и за маса. Но няколко дни след идването ми вкараха пети човек и поставиха за него още едно легло напреки.

Новакът бе доведен един час преди сигнала за ставане – през най-сладкото за сън време, така че трима от нас не вдигнахме глави да го видим и само Крамаренко скочи, за да изкопчи тютюн (а може би и материал за следователя). Взеха да разговарят шепнешката, ние се опитвахме да не слушаме, но бе невъзможно да не отличим шептенето на новака: толкова то бе високо, тревожно, напрегнато и дори близко до плач, че беше ясно – някакво неопишуемо нещастие идва да се настани между нас. Новакът питаше мнозина ли са осъждани на разстрел. Все пак, без да извърщам глава, аз ги помолих да се отдръпнат, за да не ги чуваме.

Когато по сигнала за ставане всички дружно скочихме (излежаването заплашваше с карцер), видяхме – един генерал! Тоест по него нямаше никакви отличителни знаци, нито дори свалени или отвинтени, нито дори петлици – ала скъпата куртка, мекият шинел, а и цялата фигура и лицето! – не, това беше несъмнено генерал, типичен генерал и дори непременно пълен генерал, а не някакъв там генерал-майор. Беше среден на ръст, набит, доста широк в тялото и в раменете, а в лице твърде дебел,

но тази придобита дебелина не му придаваше ни най-малко достъпно добродушие, а по-скоро важност, принадлежност към висшите кръгове. Лицето му наистина завършваше не горе, а долу – с челюст на булдог, и тук бяха концентрирани неговата енергия, воля, властност, които са му позволили да се домогне до такъв чин на своята средна възраст.

Запознахме се и се оказа, че Л. В. З-в е още по-млад, отколкото изглежда – щял да навърши през същата година едва тридесет и шест („ако не ме разстрелят“), и най-странното: той не е никакъв генерал, нито дори полковник или изобщо военен, а – инженер!

Инженер ли?! Бях възпитан именно в инженерска среда и добре помня инженерите от двадесетте години: открито излъчван интелект, непосредствен и деликатен хумор, лекота и широта на мисълта, непринуденост в превключването от една инженерна област в друга и изобщо от техниката – към обществото, към изкуството. Сетне – възпитаност, изтънченост на вкусовете; добър език, плавно съгласуван и без паразитни думички; при един – малко музициране; при друг – малко живопис; и винаги при всички – духовен отпечатък върху лицето.

От началото на 30-те години загубих връзката с тази среда. После дойде войната. И ето че пред мен стоеше – инженер. От тези, които бяха дошли да сменят унищожените.

Притежаваше обаче едно безспорно превъзходство: бе значително по-силен, по-земен от предишните. Бе запазил мощните си рамене и ръце, макар отдавна да не се нуждаеше от тях. Бе освободен от отегчителните учтивости, поглеждаше сурово, говореше неоспоримо, дори без да очаква, че може да му се възрази. Бе расъл различно, бе работил различно от някогашните.

Баща му орал земята в най-пълния и истински смисъл на думата. Лъоня З-в е едно от онези чорлави неуки селянчета, за чиито погубени таланти съжаляват и Белински, и Толстой. Не беше чак Ломоносов и самичък не би отишъл в Академията, но явно бе от талантливите – и да не беше революцията, също би орал земята и би живял заможнo, защото бе енергичен, с пъргав ум, може би от него би излязъл и добър търговец.

В съветско време тръгва по линията на комсомола и това негово комсомолство, изпреварвайки другите му таланти, го измъква от неизвестността, от низините, от селото, пренася го като ракета през работническия факултет и го издига до Промишлената академия. Там попада през 1929 г. – тъкмо когато поджарват на стада в ГУЛАГ онези инженери. Трябва спешно да бъдат подготвени свои – съзнателни, предани, стопроцентови и не толкова вършещи работата си, колкото

ръководители на производството, накъсо – съветски бизнесмени. Такъв е моментът, че прословутите командни ключови позиции над още несъздадената промишленост са незаети. И съдбата на неговия набор е – да ги заеме.

Животът на З-в се превръща в низ от успехи, в гирлянда, навивана към върха. Годините от 1929 до 1933 са изтощителни: гражданската война в страната се води не с тачанки (Ресорни каручки с открита лека каросерия за двоен впряг, употребявани в кавалерията по време на Гражданската война като подвижни бойни площадки, въоръжени с леки картечници. – Б. пр.), а с овчарски кучета, умиращите от глад се нижат на върволици към железопътните гари с надеждата да заминат за града, където могат да намерят хляб, но не им дават билети и лишени от възможността да заминат, те умират поголовно с покорна селска безсловесност около гарите – по това време З-в не само не знае, че гражданите получават хляб срещу купони, но има студентска стипендия от деветстотин рубли (общият работник получава тогава шестдесет). За селото, с което е скъсал окончателно, не го боли: новият му живот вече протича тук, сред победителите и ръководителите.

Не успява да поработи дори като обикновен десетник: веднага в негово подчинение минават десетки инженери и хиляди работници, той е главен инженер на големи строителни обекти край Москва. От началото на войната има, разбира се, резервация, евакуира се със своя главнокомандуващ в Алма Ата и тук ръководи още по-големи строежи на река Или, само че този път му работят затворници. Тогава видът на тези сиви хорица го занимава твърде малко – не го навежда на размисли, не приковава вниманието му. За блестящата орбита, по която се движи, са важни единствено цифрите за изпълнявания от тях план. За З-в е достатъчно да накаже обекта, лагпункта, техническия ръководител – а вече те да си търсят средствата за изпълнението на нормите; по колко часа се работи там, при каква дажба – в такива подробности той тогава не вниква.

Военните години в дълбокия тил са най-добрите в живота на З-в. Такова е вечното и всеобщо свойство на войната: колкото повече страдания събира тя на единия полюс, толкова повече радости освобождава на другия. З-в има не само челюстта на булдог, но и бърза, пресметлива, делова хватка. Веднага умело влиза в новия военен ритъм на народното стопанство: всичко за победата, дърпай и давай, а войната ще мине всичко това в разход! Единствената отстъпка, която прави на войната, е: отказва се от костюмите и вратовръзките и като се влива в защитния цвят, си ушива хромови ботуши и навлича генералска куртка – същата,

с която се яви пред нас. Така е било модерно, всички са ходели така, за да не предизвикват раздражението на инвалидите или упрекващите погледи на жените.

Но жените обикновено го гледат с други очи; те го търсят, за да се нахранят, стоплят, повеселят. През ръцете му минават луди пари, портфейлът му е издут като буре, десетрубльовките ги има за копейки, хилядите – за рубли. З-в не прави сметка, не пести, не брои. Води сметка само за жените, които са минавали през ръцете му, и особено за тези, които са се отдавали за пръв път, това му е било хоби. Той ни уверяваше, че арестът прекъсва бройката му на двеста деветдесет и някоя си и досадно му попречва да стигне до триста. Тъй като времето е било военно, жените са били самотни, а у него освен властта и парите е имало и разпътна мъжка сила, та може и да му се вярва. Разказваше с удоволствие епизод след епизод, стига да бяхме готови да го слушаме. Макар да не го заплашвала отникъде никаква опасност, но както вземаме раците от чинията, гризем ги, смучем ги и се пресягаме за още, така и той през последните години трескаво посягал към тези жени, мачкал ги и ги зарязвал.

Така свикнал към податливостта на материята, към своя глигански тръс по земята! (В минути на особена възбуда бягаше из килията именно като мощен глиган, който, ако набере скорост, ще прекърши и дъб.) Така свикнал, че сред ръководителите всички са свои хора, винаги всичко може да се съгласува, да уреди, да замаже! Забравя, че колкото по-голям е успехът, толкова по-голяма е и завистта. Както узнава сега, по време на следствието, още от 1936 г. в досието му е записан виц, безгрижно разказан от него в пияна компания. Избиват на повърхността още доносчета и показания на агенти (ами нали жените трябва да се водят на ресторанти, а кой няма там да те види!). И още един донос – че през 1941 г. не бързал да напусне Москва в очакване на немците. Той действително се задържа тогава (май заради някаква жена). З-в внимателно следи стопанските му комбинации да са чисти – съвсем забравя, че има още 58-и член. И все пак тази канара би могла дълго още да не го връхлети, но главозамаян, той отказва да отпусне на някакъв прокурор строителни материали за вилата. Тук вече делото му се събужда, трепва и тръгва надолу по стръмното. (Още един пример, че съдебните дела започват от користните подбуди на Сините кантове...)

Кръгът на представите у З-в е следният: той смята, че съществува американски език; в килията за два месеца не прочете нито една книга, дори нито една пълна страница, а и да прочете някой пасаж, то е колкото да се отвлече от тежките мисли за следствието. От разговорите

ставаше ясно, че е чел още по-малко, докато е бил на свобода. Познаваше Пушкин като герой на непристойни вицове, а за Толстой знаеше вероятно само, че е депутат във Върховния съвет.

Но затова пък нали е стопроцентова? но затова пък нали е най-съзнателен пролетарий, от тези, възпитавани да сменят Палчински и фон Мек? Ала което е най-поразително: не! Веднъж говорехме с него за хода на цялата война и аз казах, че още от първия ден нито за миг не съм се съмнявал в нашата победа над немците. Той рязко ме погледна, не повярва: „Какви ги приказваш? – и се хвана за главата. – Ех, Саша, Саша, бях сигурен, че немците ще победят! Тъкмо това ме погуби!“ Ха сега де! – той, един от „организаторите на победата“, всеки ден е вярвал в немците и е очаквал неминуемото им идване! – не защото ги е обичал, а просто защото много трезво е познавал нашата икономика (нещо, което, разбира се, аз не знаех – и вярвах).

Всички в килията бяхме много потиснати, но никой от нас не бе паднал така духом, както З-в, никой не бе възприел своя арест така трагично. Още при нас можа да се убеди, че го чакат не повече от десет години, че през тези години ще бъде в лагера, разбира се, технически ръководител и няма да познае страданията, както и не ги познаваше. Но това ни най-малко не го утешаваше. Бе твърде силно разтърсен от провалянето на славния си живот: нали бе проявявал интерес именно към него, към този единствен на земята живот, и към нищо друго през всичките си тридесет и шест години! И често, седнал на кревата пред масата, подпрял масивната си глава на късата си дебела ръка, той с печални замъглени очи започваше тихо да си тананика:

Изоставен, захвърлен
още крехко дете,
тъй останах самотен...

И никога не бе в състояние да продължи по-нататък – разтърсваха го ридания. Цялата силища, която напираше от него, но която не можеше да му помогне да пробие стените, обръщаше в жалост към себе си.

И – към жена си. Тя, отдавна разлюбена от него, сега на всеки десет дена (по-често не се разрешаваше) му носеше изобилни богати колети – от бял по-бял хляб, краве масло, червен хайвер, телешко, есетра. Той ни даваше по някое сандвиче, тютюн за по една цигара, навеждаше се над своите разстлани лакомства (ликуващи с аромата и богатия си колорит върху фона на синкавите картофи на стария конспиратор) и отново,

двойно повече, лееше сълзи. Спомняше си на глас сълзите на жена си, дълги години изливани: ту заради любовни бележчици, намерени в джоба на панталона му; ту заради нечии дамски пликчета в джоба на палто-то, напъхани в залисията в колата и там забравени. И когато биваше разтърсван от такава стапяща го жалост към самия себе си, когато падаше ризницата на злата енергия – пред нас се разкриваше един съсипан и явно добър човек. Чудех се как може да ридае така. Естонецът Арнолд Сузи, наш съкилийник с посипано на иглички сребро в косите, ми обясняваше: „Жестокостта винаги се опира на сантименталността. Това е законът на допълването. При немците например това съчетание е дори национална черта.“

А Фастенко, обратно, бе най-бодрият човек в килията, макар че по възраст беше единственият, който не можеше да се надява, че ще доживее да се върне на свобода в живота. Той ме прегръщаше през раменете и ми казваше:

Правдата не отстоявай,
а вземи я излежи!

Или ме учеше да тананикам песента на каторжниците:

Ако все пак загина
в мрачен, усоен зандан,
няма да бъде мърцина –
а за живите дан!

Вярвам в това! И нека тези страници помогнат да се сбъдне неговата вяра!

* * *

Шестнадесетчасовите дни в нашата килия са бедни на външни събития, но са толкова интересни, че за мен например е къде по-мъчително да чакам шестнадесет минути тролейбуса на спирката. Уж няма събития, достойни за внимание, а вечерта съжаляваш, че времето не е стигнало и денят отново е отлетял. Уж дребни събития, но за пръв път в живота се научаваш да ги разглеждаш под увеличително стъкло.

Най-тежките часове през деня са първите два: скачаме незабавно щом прогърми ключът във вратата (на Лубянка няма „хранилка“ (Голям капак във вратата на килията, който при отварянето си пада във вид на

масичка. През отвора му надзирателите разговарят, подават храната и нареждат да се подпишат тъмничните документи. – Б. а.) и за да ни викнат „ставай“, също трябва да отворят вратата), застиламе леглата и седим все още на електрическа светлина, отчаяни, в пълно бездействие. Това насилствено сутрешно ставане в шест часа, когато мозъкът ти е още толкова ленив от съня и целият свят ти се струва противен, и целият ти живот – погубен, и няма нито глътка въздух в килията, е особено нелепо за тези, които през нощта са били на разпит и съвсем преди малко са заспали. Но не се опитвай да хитруваш! Ако все пак направиш опит да дремнеш, опрян на стената или с лакти върху масата, уж че мислиш над шахматната дъска, или пък отпуснат над книга, демонстративно разтворена на коленете – ще се раздаде предупредително почукване на вратата с ключа или още по-лошо: заключената с громолящия катинар врата внезапно се разтваря безшумно (до такава степен са се усъвършенствували лубянските надзиратели) и младши сержантът като бърза безшумна сянка, като дух през стената прави три крачки в килията, издебва те в дрямката и може би ще те прати в карцера или ще лиши от разходка цялата килия – жестоко, несправедливо наказание за всички, а има и тъмнична разпоредба, написана с черни редове – чети! тя виси във всяка килия. Впрочем ако не можеш без очила, не ще четеш нито книги, нито дори святата наредба през тези два изтощителни часа: очилата ти са иззети за през нощта и още по-опасно ще е да ги имаш през тези два часа. През тези два часа никой нищо не донася в килията, никой не идва, никой за нищо не пита, никой не е викан – следователите спят още сладък сън, тъмничното началство още се окопитва и само бдящият въртухай поглежда през минута през шпионката. (По мое време тази дума бе много популярна. Разправяха, че тръгнала от надзирателите украинци: „Стой, та не вертухайсь!“ Но уместно е да си спомним и как е на английски „надзирател“ = turnkey – „върतिकлюч“. Може би и у нас въртухай е който върти ключа? – Б. а.)

Но все пак през тези два часа се извършва една процедура: сутрешният тоалет. Още при ставането надзирателят определя кой днес от килията трябва да изнесе кофата за ходене по нужда. (В своеобразните, мрачни затвори затворниците имат думата и избора сами да решават този въпрос. Но в главния политически затвор подобно събитие не може да бъде поверено на стихията.) И ето че скоро вас ви строят един зад друг с ръце отзад, а отпред отговорният кофоносец крепи пред гърдите си осемлитровата тенекиена бака с капак отгоре. Там, при целта, отново ви затварят, но преди това ви връчват по една хартийка с размерите на

кибритена кутийка. (На Лубянка това не е интересно: хартийките са бели. А има такива интригуващи затвори, в които раздават изрезки от книжния печат – на това му се вика четене! Да отгатнеш откъде е текстът, да го прочетеш от двете страни, да вникнеш в съдържанието, да оцениш стила – лесно ли е при изрязаните думи? – да си размените хартийките. Някъде ще ви дадат изрезки от модната някога енциклопедия „Гранат“, че дори (страшно е да го произнесем) от класиците, само че не от художествените... Посещението в нужника се превръща в акт на познанието.)

Но смешното е малко. Става дума за грубата потребност, за която в литературата не е прието да се споменава (макар да е казано с безсмъртна лекота: „Блажен е, който сутрин сам...“). В това на пръв поглед естествено начало на тъмничния ден за арестанта е поставена вече примка до края на деня – и което е обидно, примка за духа му. При затворническата неподвижност и оскъдната храна, при немощното си полусънно състояние вас не ви бива да следвате природата си още със ставането си от леглото. Но ето че вас бързо ви връщат и заключват – до шест вечерта (а в някои затвори – и до следващата сутрин). Сега ще се вълнувате, че приближава време за дневния разпит, и от събитията през деня, и ше натоварите стомаха си с хляба, водата и чорбата, но никой вече няма да ви пусне в това мило помещение, достъпа до което хората на свобода не са способни да оценят. Изтощителната вулгарна потребност обикновено се появява малко след сутрешното облекчаване и ви терзае през целия ден, потиска ви, пречи ви свободно да разговаряте, четете и мислите и дори да поглъщате оскъдната храна.

Понякога в килиите умуват: как се е установил лубянкият, а и изобщо тъмничният режим – дали той е премислено зверство, или се е наложил от само себе си? Мисля, че всичко е конкретно. Вдигат те така от сън, разбира се, от злоба, но останалото в повечето случаи се е получило напълно механично (както и повечето зверства в нашия общ живот), а сетне е признато от шефовете за полезно и е одобрено. Смените застъпват в осем сутринта и осем вечерта, а най-удобно е да те извеждат до нужника в края на смяната (а да извеждаш всеки поотделно през целия ден, ти създава допълнителни грижи и те кара да вземаш предпазни мерки, за което никой не ти плаща). Така е и с очилата: защо да си отварят работа със ставането на затворниците? Ще ги върнат при предаването на нощното дежурство.

Ето, чува се вече как ги раздават – вратите се отварят. Може да се разбере дали в съседната килия носят очила. (А вашият съучастник по

делото дали не е с очила? Връзката с почукванията по стената се преследва много строго и ние не се решаваме на това.) Накрая донасят очилата и на нашите. Фастенко ги ползува само при четене, а Сузи ги носи постоянно. Ето че той престава да примижва, след като ги слага. В роговите му очила – надочните линии са прави, лицето му изведнъж става строго, проникателно, само такова си представяме лицето на образования човек от нашето столетие. Още преди революцията той следва в историко-филологическия факултет в Петербург и през двадесетте години, когато Естония е независима, запазва абсолютно чистия си и безупречен руски. По-късно, вече в Тарту, получава юридическо образование. Освен родния си естонски, знае английски и немски, през всичките тези години следи постоянно лондонския „Икономист“ и немските научно-популярни „Bericht“, изучава конституциите и кодексите на различните страни – и сега вече представя достойно и съдържано Европа в нашата килия. Той е известен адвокат в Естония и го наричат „kuldsuu“ (златни уста).

В коридора настъпва ново движение: един готованец със сив халат, млад здравеняк, а не е на фронта, донася върху поднос нашите пет дажби и десет бучки захар. Нашето ухо се навърта около тях. Макар че сега неизбежно ще теглим чоп – има значение и крайчето, и броят на добавките при тегленето, и дали коричката се дели от средата на хляба, нека съдбата реши всичко (нима някъде не е така? Такава е нашата всенародна дългогодишна незаситеност. Всички делби в армията стават по същия начин. И немците, наслушали ни се от своите траншеи, ни заяждат: „На кого?“ – „На заместник-командира по политическата част!“) – но ухото поне ще подържи всичко това и върху дланите му все ще се налепят хлебни и захарни молекули.

Тези четиристотин и петдесет грама клисав недопечен хляб с блатна влажност по средата, наполовина от картофи, е нашата патерица (На жаргона на затворниците: крайно малката тъмнична дажба, онова последно нещо, което все още поддържа загиващия живот. – Б. р.) и най-същественото събитие на деня. Животът започва! Започва денят, ето кога започва той! Всеки си има сума проблеми: правилно ли е разпределил предишния ден хлебната си дажба? рязал ли я е с конец? или лакомо я е трошил? или си е чупил по малко! да чака ли чая, или да омете всичко още сега? да си остави ли нещо за вечеря или само за обяда? и по колко?

А освен тези жалки колебания – какви широки диспути (у нас и езиците ни този път са поразвързани, с хляба ставаме вече хора!) предизвиква това четиристотин и петдесет грамово парче в ръката,

съдържащо повече вода, отколкото зърно. (Впрочем Фастенко обяснява: същия хляб го ядат сега и московчани.) Изобщо дали е хляб този хляб? И какви примеси има в него? (Във всяка килия има човек, който разбира от примесите, кой ли не ги е опитвал през тези десетилетия?) Започват се разсъждения и спомени. А какъв бял хляб се месеше още през двадесетте години! – меки самуни, шуплести, горната коричка румено-кафява, напоена с масло, а долната напепелена, с овъглени следи от дъното на пещта. Хляб, безвъзвратно преминал в небитието! Родените през 30-а година никога няма да знаят какво е истински хляб! Приятели, това е вече забранена тема! Разбрали сме се: за яденето нито дума!

Отново движение в коридора – разнасят чая. Нов здравеняк със сива престилка и кофи в ръце. Ние му подаваме нашия чайник в коридора и той налива от кофата без чучурка в чайника и покрай него, върху пода. А целият коридор е лъснат като в първокласен хотел.

Скоро ще доведат тук от Берлин биолога Тимофеев-Ресовски, вече стана дума за него. На Лубянка май нищо не ще го вбесява така, както изливането на чая върху пода. В това той ще види поразяващ признак на професионалната незаинтересованост на тъмничарите (както и на всички нас) от извършената работа. Той ще умножи 27 години престой на Лубянка по 730 пъти в годината и по 111 килии – и още дълго ще се горещи, че се е оказало по-лесно да разлееш два милиона сто осемдесет и осем хиляди пъти вряла вода върху пода и още толкова пъти да го сушиш с парцал, отколкото да се направят кофи с чучурки.

Та това е и цялото ни ядене. А онова, което се вари, ще следва едно подир друго: в един и в четири часа през деня, и след това двадесет и един часа живей със спомена за него. (Също не от зверство: кухнята бърза да свърши с готвенето и да приключва.)

Девет часът. Сутрешна проверка. Ключовете дълго гърмят в ключалките, особено силно отеква чукаването по вратите – и един от дежурните етажни лейтенанти, който застъпва на смяна, стегнат, почти в стойка „мирно“, прави две крачки в килията и строго оглежда нас, останалите. (Дори не смеем да си спомним, че политическите затворници биха могли да не стават.) Не е трудно да ни преброи, един поглед му стига, но този миг е изпитание за нашите права – все някакви права имаме, но не ги знаем и той трябва да ги скрие от нас. Цялата сила на лубянската обиграност е в пълната механичност: никакъв израз върху лицето, никаква интонация, никаква излишна дума.

Правата, дето ги знаем, са: заявка за поправка на обувките; да идеш на лекар. Но извикат ли те при лекаря – няма да се зарадваш, там

особено силно ще те поразят тази лубянска механичност. В погледа на лекаря няма да прочетеш не само загриженост, но дори елементарно внимание. Той няма да те попита: „От какво се оплаквате?“; защото това иска твърде много думи, а и тази фраза не може да се произнесе без интонация, затова ще отсече: „Оплакване?“ Ако вземеш надълго и нашироко да разказваш какво ти е, ще те прекъснат. И така е ясно. Зъб? Ще го извадят. Може арсеник. Да го лекуват ли? Тук не лекуват. (Това би увеличило броя на визитите и би създало сякаш обстановка на човечност.)

Тъмничният лекар е най-добрият помощник на следователя и палача. Пребитият от бой идва в съзнание върху пода и чува гласа на лекаря: „Може да продължите, пулсът му е нормален.“ След пет денонощия студент карцер лекарят гледа вкочаненото голо тяло и казва: „Може още.“ Умира някой след побой – лекарят подписва протокол: смърт от цироза на черния дроб, от инфаркт. Или срочно го викат при умиращия в килията, а той не бърза да иде. А който се държи другояче – няма място в нашия затвор. Доктор Ф. П. Гааз не би се напечелил при нас.

Но нашето ухо е осведомено по-добре за правата (твърди, че бил под следствие вече единадесет месеца; на разпит го извеждат само денем). Ето че той моли да го запишат за среща с началника на затвора. Как, с началника на цялата Лубянка? Да. И го записват. (И вечерта след отбоя, когато следователите са вече на местата си, го извикват и той ще се върне с махорка. Нескопосно, естествено, но нищо по-добро не измислят. А да се мине изцяло на микрофони, също е неизгодно: не може по цели дни да се слушат и всичките сто и единадесет килии. Кой би се нагърбил с такова нещо? Доносниците са по-евтини и още дълго ще се прибъгва до тях. Но на Крамаренко му е трудно с нас. Понякога той се вслушва напрегнато, до изпотяване в разговора, ала по лицето му се вижда, че не схваща.)

А ето още едно право – свободно подаване на заявления (в замяна на свободата на печата, събранията и гласуванията, които губим от момента, в който попадаме в затвора)! Два пъти в месеца сутрешният дежурен пита: „Кой ще пише заявление?“ И без възражения записва всички желаещи. По някое време през деня ще те извикат в отделен бокс и ще те затворят в него. Там можеш да пишеш до когото си искаш – до Бащата на народите, до ЦК, Върховния съвет, министър Берия, министър Абакумов, Генералната прокуратура, Главната военна, Управлението на затворите, Следствения отдел, можеш да се оплакваш от ареста си, от следователя, от началника на затвора! – във всички случаи твоето

заявление няма да има никакъв успех, няма да бъде сложено в папка и най-много да го прочете твоят следовател, но не ще можеш да го докажеш. Ала и той едва ли ще го прочете, тъй като е невъзможно то да бъде прочетено от някого: на късчето хартия с размери 7 x 10 см, малко по-голямо от това, което ти връчват сутрин за клозета, ще съумееш да напишеш с разчекнатия или изкривен като кука писец, който топиш в масилото с влакнца и разредено с вода, единствено „Заявл...“ – и буквите вече се стичат, стичат се по отвратителната хартия и „ление“ не се помества на реда, а от другата страна на листчето вече всичко е избило.

Възможно е да имате и други права, но дежурният мълчи. Ала едва ли ще загубите много, ако не узнаете за тях.

Проверката минава – започва денят. Някъде там вече пристигат следователите. Въртухаят ви повиква с голяма тайнственост: произнася само първата буква (и в такъв вид: „На кого името започва със Си?, на кого – с Фе?“, че дори „на кого с Ам?“), вие трябва да проявите съобразителност и да се предложите в жертва. Този ред е въведен, за да се избегнат надзирателските грешки: току-виж, повикали някого с пълното му фамилно име не в килията, в която той лежи, и по този начин разберем кой още е в затвора. Но и изолирани от целия затвор, все пак не сме лишени от новини между килиите: в старанието си да натикаг повече арестанти на едно място се налага често да прехвърлят тоз-онзи, а всеки от тях внася в новата килия целия натрупан опит от старата. Така че, без да мръднем от четвъртия етаж, знаем и за избените килии, и за боксовете на първия етаж, и за тъмнината на втория, където са събрани жените, и за двуетажното устройство на петия, и за последната му килия – сто и единадесета. Преди мен в нашата килия бе лежал детският писател Бондарин, който още по-рано бил лежал на женския етаж с някакъв полски кореспондент, а полският кореспондент пък още по-преди лежал с фелдмаршал Паулус – и ето че ние също знаем всички подробности за Паулус.

Изтича времето за повикване на разпит – и за оставащите в килията се открива дълъг приятен ден, разнообразен с възможности и не твърде помрачен от задължения. От задълженията може да ни се случи два пъти в месеца да прогаряме креватите си с поялна лампа (кибритът на Лубянка е категорично забранен и за да запалим цигарата си, трябва търпеливо да „гласуваме“ с пръст при отваряне на шпионката и да измолим огънче от надзирателя, а поялните лампи ни ги предоставят спокойно). Може още да получим правото, макар че то е по-скоро задължение: веднъж в седмицата един по един ни викат в коридора и там с тъпа

машинка ни стрижат лицето. Или пък може да ни се падне задължение-то да търкаме паркета в килията (3-в винаги избягва тази работа, тя го унижава както всяка друга). Ние се уморяваме бързо, защото сме гладни, а иначе бихме могли да отнесем това задължение и към правата – работата е толкова весела и здравословна: с бос крак тикаш четката напред – а тялото е отметнато назад, и обратно, напред-назад, напред-назад, и не му мислиш за нищо! Паркетът е като огледало! Потьомкинска тъмница!

Че отгоре на всичко не сме вече натъпкани в нашата предишна 67-а. В средата на март вкараха при нас шести човек, а тъй като тук още ги няма нарове от единия до другия край, нито пък е в сила обичаят хората да спят направо върху пода, ето че ни прехвърлят в пълен състав в красавицата килия 53. (Горещо ви съветвам: който не е бил в нея – да опита.) Каква ти килия! Направо дворцов покой, предоставен за спалня на знатни пътешественици! Без да държи сметка за стойността на строежа, застрахователното дружество „Русия“ (На това дружество му се пада късче неравнодушна към кръвта московска земя: близо до дома на Ростопчин, след като се пресече Фуркасовският булевард, с умъртвен през 1812 г. невинният Верещчагин, а от другата страна на улицата, на Большая Лубянка, е живяла (и е убивала крепостните) убийцата Салтичиха. („По Москве“, под ред. Н.А. Гейнике и др. Изд-во Сабашниковмх, М., 1917, стр. 231) – Б. а.) издига в това крило етаж с височина пет метра. (Ех, какви четириетажни нарове би вдигнал тук началникът на фронтното контраразузнаване и би настанил като нищо стотина души!) Ами прозорецът? – толкова голям, че стъпил на перваза му, надзирателят едва достига вентилационното прозорче, за да го отвори. Дори горният край на такъв прозорец може да служи за цял прозорец в някой апартамент. И единствено занитените стоманени листове на намордника, закриващи четири пети от този прозорец, ни напомнят, че не сме в дворец.

Все пак при ясно време и над този намордник от напомнящия кладенец лубянки двор, от някое стъкло на шестия или седмия етаж, до нас прониква отразено вторично бледо слънчево петно. Възприемаме го като някакво живо скъпо същество! Нежно следим как пълзи по стената, всяка негова крачка е изпълнена със смисъл, предвещава времето за разходка, отброява няколко половинчасови отрязъци до обяда, а преди самия обяд изчезва от погледа ни.

Та това са нашите възможности: да ходим на разходка! да четем книги! да си разказваме за миналото! да слушаме и да се учим! да спорим и да се възпитаваме! И за награда ще имаме още обяд с първо и

второ! Невероятно!

Разходката за първите три етажа на Лубянка не е приятна: тя е на долното усойно дворче – дъното на тясната дупка между тъмничните здания. Затова пък арестантите от четвъртия и петия етаж ги извеждат на орловата площадка – върху покрива на петия. Бетонна настилка, бетонни триметрови стени, край нас невъоръжен надзирател, а на кулата часовой с автомат – но въздухът е истински и небето е истинско! „Ръцете отзад, движи се по двама! Не разговаряй! Не спирай!“ – но забравят да ни забранят да вдигаме главите си нагоре! И ти, разбира се, я вдигаш. Тук виждаш не отразеното, не вторичното, а същинското Слънце! или златистите му лъчи, пробили пролетните облаци.

Пролетта изобщо обещава щастие на всички, а на арестанта – десеткратно повече. О, априлско небе! Нищо, че съм в затвора. Мен, както изглежда, няма да ме разстрелят. Затова пък тук ще стана по-умен. За много неща ще прогледна тук, небе! Ще поправа грешките си – не пред тях – пред теб, Небе! Тук можах да ги проумея – и ще ги поправа!

До нас като от яма, от дълбоко дъно, от площад Дзержински достига хрипкавото непрекъснато земно пееие на автомобилните клаксони. На ония, които се носят с тези клаксони, те им се струват тържествуващи рогове – а оттук е така ясно тяхното нищожество.

Разходката трае всичко на всичко двадесет минути, но колко грижи около нея, колко неща трябва да свършиш!

Първо, много е интересно, докато те водят напред и назад, да разбереш разположението на целия затвор и къде са тези висящи дворчета, та един ден на свобода, когато вървиш по площада, да знаеш. По пътя си много пъти завиваме и аз изобретявам следната система: от самата килия всеки завой надясно да се смята за плюс един и всеки наляво – за минус един. Колкото и бързо да ни въртят, да не бързам да го изчислявам, само да смогвам да броя. А ако освен това видиш по пътя през някой прозорец на стълбището гърбовете на лубянските нимфи, прилегнали до ку-личката с колоните над самия площад, че и запомниш броя им, в килията след това ще можеш да се ориентираш и да разбереш накъде гледа вашият прозорец.

След това на разходката трябва просто да дишаш колкото се може по-средоточено.

Но и там пак, в уединението си, под светлото небе, трябва да си представиш бъдещия си светъл безгрешен и безупречен живот.

Но и там е най-удобно да говориш на най-острите теми. Макар че разговорите по време на разходка са забранени, това не е толкова важно,

стига да умееш – затова пък тъкмо тук няма да ви чуе нито някое ухо, нито микрофон.

На разходката ние със Сузи гледаме да попаднем в една двойка – разговаряме и в килията, но обичаме да си доизясняваме главното тук. Не стигаме лесно до взаимно съгласие, това става бавно, но той вече е успял да ми разкаже много неща. С него усвоявам едно ново за мен качество: търпеливо и последователно да възприемем онова, което никога не съм имал предвид и сякаш няма никакво отношение към ясно набелязаната линия на живота ми. Още от най-ранна възраст, кой знае защо, съм си въобразил, че моята цел е историята на руската революция, а останалото изобщо не ме засяга. За разбирането на революцията пък отдавна не ми е нужно нищо друго освен марксизма; всичко останало, което се е наслаждало, премахвах и пренебрегах. Но ето че съдбата ме срещна със Сузи, който беше пристрастен към съвсем друга област. Запалено ми разказваше все за своето, а то беше Естония и демокрацията. И макар че никога преди не съм проявявал интерес към Естония, още по-малко – към буржоазната демокрация, аз слушам ли, слушам влюбените му разкази за свободния живот през двадесетте години на този съдържан трудолюбив малък народ от едри мъже с техния бавен солиден обичай; изслушвам принципите на естонската конституция, извлечени от най-добрия европейски опит, и как парламентът с една камара от сто души работи въз основа на тях; не е известно за какво ми е, но всичко това започва да ми харесва, започва да се натрупва в личния ми опит. (По-късно Сузи ще си спомня за мен така: странна смесица от марксист и демократ. Да, учудваща комбинация.) Отзивчиво вниквам в тяхната съдбоносна история: малка естонска наковалня, захвърлена от паметивека между двата чука – тевтонския и славянския. Редували са се върху нея удари от изток и от запад – и краят на това не се е виждал, а и досега не се вижда. Ето ви известната (съвсем неизвестната...) история как през 1918 г. сме искали да ги завладеем с внезапно нападение, но те се възпротивяват. Как по-късно Юденич ги презира като чухонци, ние ги хулим като белобандити, а естонските гимназисти се записват доброволци. Пак удряме по Естония и през четиридесета година, и през четиридесет и първа, и едни от синовете ѝ ги лови съветската армия, други немската, а трети хващат гората. Възрастните талински интелегенти хранят надежди да се измъкнат от проклетото колело на фортуната, да се отделят някак и да живеят самостоятелно (е, и хипотетично министър-председател да е например Тииф, а министър на народната просвета – Сузи). Но нито на Чърчил, нито на Рузвелт им е до тях,

затова пък до тях им е на „чичо Джо“ (Йосиф). И още с влизането на нашите войски през първите нощи всички тези мечтатели са измъкнати от талинските си жилища. Петнадесетина души от тях лежаха сега на московската Лубянка в различни килии, всеки с обвинение по член 58–2 в престъпното желание за самоопределение.

Всеки път завръщането ни в килията от разходка е малък арест. Дори в нашата тържествена килия въздухът след разходката ни се струва спарен. Хубаво би било след разходката да закусиш, но не бива, не бива да мислиш за това! Лошо е, ако някой извади нетактично получената отвън храна и вземе да яде по никое време. Нищо, тренираме самообладанието си! Лошо е, ако те подведе авторът на книгата, която четеш, и вземе подробно да описва храната – по-надалеч такава книга! И Гогол – по-надалеч! И Чехов също! Твърде много говорят за ядене! „Не му се ядеше, но все пак изяде (кучийт ми син!) порция телешко с халба бира.“ Чети духовни неща! Достоевски – ето кого трябва да четат арестантите. Но забележете, писал го е пак той: „Децата гладуваха, вече няколко дни не бяха виждали нищо друго освен хляб и салам.“

А библиотеката на Лубянка е нейното украшение. Наистина, библиотекарката е отвратителна – русолява мома с малко конска конструкция, постарала се да изглежда колкото се може по-непривлекателно: лицето ѝ е така напудрено, че прилича на неподвижна кукленска маска, устните ѝ са виолетови, а изскубаните вежди – черни. (Изобщо нейна си работа, но би ни било по-приятно да имаме насреща си някоя хубавелка – може пък началникът на Лубянка да е изхождал тъкмо от тези съображения?) И най-странното: веднъж на десет дни, когато идва да прибере книгите, тя изслушва нашите поръчки! Изслушва ги с характерната за Лубянка механичност, от което не може да се разбере – чувала ли е тези имена? Тези заглавия? Изобщо дали чува думите ни? Тръгва си. Преживяваме няколко тревожно-радостни часове, през които прелистват и проверяват всички върнати от нас книги: търсят не сме ли оставили дупчици или точки под буквите (съществува такъв начин за тъмнична кореспонденция) или подчертани с нокът харесали ни места. Вълнуваме се, макар да нямаме такива вини – ще дойдат и ще кажат: открили са точки, и както винаги те са правите, и както винаги не са нужни доказателства и най-малкото ни лишават три месеца от книги, ако не поставят дори цялата килия на карцерен режим. През тези най-добри, светли затворнически месеци, докато не сме се потопили в лагерната яма, е много досадно да стоиш без книга! Не само треперим от страх, докато си даваме поръчките за книги, но се вълнуваме като младежи, които очакват отговора на

любовна бележка: ще дойде или няма да дойде? И какъв ли ще е?

Най-сетне книгите пристигат и определят следващите десет дни: дали ще гледаме повече да четем, или са ни донесли боклук и ще предпочетем повече разговорите? Носят книги, колкото са хората в килията – съображение като при раздаване на хляб, а не на книги: на един – една, на шестима – шест. Многолюдните килии печелят.

Понякога по чудо момата изпълнява нашите поръчки! Но и да ги пренебрегне, пак е интересно. Защото самата библиотека на Большая Лубянка е единствена по рода си. Вероятно са я попълвали от конфискувани частни библиотеки; библиофилите, които са събирали книгите, вече са предали Богу дух. Но главното е, че след като цензурират и кастрират поголовно десетилетия наред всички библиотеки в страната, органите не се досещат да се пороят в собственото си леговище – тук човек можеше да прочете Замятин, Пилняк, Панталеймон Романов и който и да е том от пълните съчинения на Мережковски. (Някои се шегуват: смятат ни за загинали, затова не ни спират да четем забранените книги. А аз си мисля, че лубянските библиотекари от мързел и невежество нямат понятие какво ни дават.)

През тези предобедни часове четеш до премала. Но някоя фраза може да те накара да скочиш и да търчиш от прозореца до вратата и от вратата до прозореца. И ти се иска да покажеш на някого какво си прочел и какво следва от това, и ето че вече възниква спор. По това време и споровете са по-остри от обичайното!

Често кръстосваме шпаги с Юрий Евтухович.

* * *

През мартенската сутрин, когато нас петимата ни прехвърлиха в 53-та килия, ни вкараха шести човек.

Той влезе като сянка – без да тропа с обувките по пода. Влезе и неуверен, че ще се задържи на краката си, се облегна на касата на вратата. Крушката в килията вече бе угасена и сутрешната светлина бе мътна, новодошлият обаче не напрягаше зрението си, а присвиваше очи. И мълчеше.

Сукното на военната му куртка и панталона отхвърляше вероятността да бъде причислен към съветската, немската, полската или английската армия. Лицето му бе удължено, не руско. А и бе ужасно слаб. И много висок за тази си слаботелесност.

Заговорихме го на руски – мълчеше. Сузи го попита на немски – мълчание. Фастенко опита на френски, на английски – никакъв отзвук.

И постепенно върху изтощеното му жълто полумъртво лице се появи усмивка – една-единствена такава усмивка със виждал през живота си!

– Хоора... – слабо се изтръгна от гърдите му, сякаш идваше на себе си след припадък или бе прекарал нощта в очакване на разстрела си. И протегна слабата си изтъняла ръка. Тя държеше дрипаво вързопче. Нашият доносник веднага се досети какво ще е това, спусна се да вземе вързопчето, развърза го на масата – там имаше около двеста грама слаб тютюн, и се зае да си свива четворно по-дебела от обикновеното цигара.

Така след триседмичен престой в подземния бокс при нас се появи Юрий Николаевич Евтухович.

По време на сблъсък по Китайско-източната железопътна линия през 1929 г. в страната се ползува с популярност песничката:

Двайсет и седма стои на стража
и с гръд отблъсва силата вража!

Началник на артилерията на тази 27-а стрелкова дивизия, формирана още през Гражданската война, е царският офицер Николай Евтухович (спомних си тази фамилия, бях я срещал сред авторите на нашия артилерийски учебник). В товарен вагон с печка пътува, винаги придружаван от жена си, от Волга и Урал ту на изток, ту на запад. В този товарен вагон прекарва първите години от живота си и синът му Юрий, роден през 1917 г., връстник на революцията.

В онова далечно време баща му се установява в Ленинград, в Академията, живее заможнo и знатно и синът завършва командирската школа. През Финландската война, когато Юрий гори от желание да воюва за родината, приятелите на бащата уреждат сина адютант в щаба на армията. На Юрий не се налага да пълзи срещу финландските дотове, нито да попада при разузнавателни акции в обкръжение или да замръзва в снега под куршумите на снайперистите, но орденът – „Червено знаме“, не какъв да е! – прилежно обкичва рубашката му. Така той завършва войната с Финландия с мисълта за нейната справедливост и за своята полза в нея.

Но през следващата война не му върви толкова гладко. Юрий знае отлично разговорен немски, преобличат го с униформата на един от пленените немски офицери, с чиито документи го изпращат на разузнаване. Той се справя със задачата, преоблича се за връщането със съветска униформа (на един убит), но също е пленен от немците. И е изпратен в концентрационен лагер край Вилнюс.

Във всеки живот има някакво събитие, решаващо целия човек – и съдбата, и убежденията, и страстите му. Двете години, прекарани в този лагер, преобразяват Юрий. Лагерът, в който се озовава, е нещо, което не се поддава на думи и не може да бъде заобиколено със силогизми – в този лагер трябва да умреш, а който не е умрял – да си направи извода.

Да оцелеят, могли „орднерите“ – вътрешните лагерни полицаи, от своите. Естествено, Юрий не става орднер. Оцелеват още готвачите. Както и преводачите – има нужда от такива. Но Юрий скрива, че знае немски: разбира, че преводачът е принуден да предава своите. Друга възможност да отдалечиш смъртта, е да копаеш гробове, но за тази работа се хващат много по-яки и чевръсти от него. Юрий се обявява за художник. Наистина, разнообразното му домашно възпитание е включвало и уроци по живопис. Юрий рисува доста прилично с масло и само желанието да следва пътя на баща си, с когото се гордее, го възпира да постъпи в художественото училище.

На него и на още един възрастен художник (съжалявам, че не помня името му) предоставят отделна кабина в бараката и там Юрий рисува на немските коменданти безплатни картини – пир при Нерон, танцуващи елфи, за което му носят нещо за хапване. Буламачът, за който пленените офицери се редят с канчетата си на опашка от шест часа сутринта под ударите на палките или черпаците на орднерите и готвачите – този буламач не може да поддържа човешкия живот. Вечер Юрий вижда през прозореца на кабината една и съща картина, за която може да използва уменията си да рисува: вечерна мъглица над крайблатната ливада. Ливадата е обградена с бодлива тел и горят множество запалени огньове, около тях – някога съветски офицери, а сега звероподобни същества, които гризат костите на издъхнали коне, пекат питки от картофени обелки, пушат конски тор и всички гъмжат от въшки. Още не всички от тези двуноги ще издъхнат. Още не всички са загубили членоразделната си реч и в пурпурните отблясъци на огньовете се вижда как забавеното осъзнаване прорязва лицата им, заприличващи все повече на неандерталски.

Горчилка в устата! Животът, който Юрий поддържа в себе си, вече не му е мил. Той не е от тези, които леко приемат да забравят. Не, писано му е да оцелее – и той трябва да си направи изводите.

Те вече са убедени, че работата не е в немците или не само в тях, че сред пленниците от най-различни националности единствено съветските живеят и умират така – никой по-зле от тях. Дори поляците, дори югославяните са държани значително по-сносно, да не говорим за

англичаните или норвежците – те са отрупвани с колети от Червения кръст, от къщи и просто не ходят да си получават немската дажба. Там, където лагерите са в съседство, съюзниците от добри чувства подхвърлят по нещо на нашите през бодливата тел и те се спускат като сюрня кучета върху кокал.

Руснаците са поели кръста на цялата война – и точно на тях такъв жребий! Защо е така?

Оттам, оттук постепенно идват обясненията: СССР не признава подписа на Русия под Хагската конвенция за пленниците, следователно не поема никакви задължения по третирането на пленниците и не претендира за защитата на своите поданици, попаднали в плен. (Тази конвенция СССР признава едва през 1955 г. – Б. а.) СССР не признава международния Червен кръст. СССР не признава своите вчерашни войници: няма сметка да ги поддържа в чуждия плен.

И сърцето на възторжения връстник на Октомври се сковава. Там, в кабината на бараката, той се кара и спори със стария художник (до съзанието на Юрий трудно прониква, Юрий се съпротивлява, а старият човек му открива всичко малко по малко). Как така? Нима Сталин? Но не се ли приписва прекалено много на Сталин, на неговите къси ръце? Който прави извод до половината, не го прави изобщо. А – останалите? Там, около Сталин и по-надолу и навсякъде в родината – изобщо онези, на които родината е разрешила да говорят от нейно име?

И какъв трябва да е изводът, ако майката ни е продала на циганите, не, по-лошо – захвърлила ни е на кучетата? Нима тя си остава наша майка? Ако жена ви тръгне по вертепите – нима сте свързан с нейната вяност? Нима родината, изменила на своите войници, остава родина?

Как всичко се обръща за Юрий! Възхищавал се е от баща си – и ето че го проклена! За пръв път си дава сметка, че всъщност баща му е изменил на клетвата, дадена на армията, в която е израснал – изменил е, за да налага именно този ред, предал сега своите войници. И защо Юрий трябва да е свързан чрез клетвата си с този предателски ред?

Когато през пролетта на 1943 г. в лагера пристигат вербувачи от първите руски „легиони“, повечето от склонилите отиват, за да се спасят от глада, но Евтухович тръгва с твърдо, ясно съзнание. В легиона обаче не се задържа: смъкнат ли ти кожата, вече не ти е до козината ѝ. Юрий престава вече да крие, че знае добре немски, и скоро някакъв шеф, немец от Касел, получил задача да създаде шпионска школа с ускорено военно обучение, го взема при себе си и го прави своя дясна ръка. Така започва спускането надолу, което Юрий не е предвиждал,

започва подмяната му. Горял е от желанието да освобождава родината, а ето че го пращат да подготвя шпиони – немците си имат свои планове. А къде е разграничителната черта?... От кой момент не е бивало да я престъпва? Юрий става лейтенант от немската армия. С немска униформа пътува сега по Германия, бива често в Берлин, посещава руски емигранти, чете недостъпните му преди Бунин, Набоков, Алданов... Юрий очаква, че у всички тях, че у Бунин – всяка страница ще кърви с живите рани на Русия. А те? За какво са изразходвали неопенимата си свобода? Все за женското тяло, за разгаряне на страстта, за залезите, за красотата на дворянските главици, за анекдотите от време оно. Пишат така, сякаш не е имало никаква революция в Русия или пък им е твърде недостъпно да я обяснят. Те оставят руската младеж сама да търси азимута на живота. И Юрий се мята, бърза да види, бърза да научи, а между другото по отдавнашен руски обичай все по-често и все по-сериозно започва да прибягва до алкохола в своето объркване.

Какво представлява шпионската им школа? Съвсем не истинска, то се знае. За шест месеца се научават да боравят само с парашута, взривните вещества и радиостанцията. Много-много не им се доверяват. Хвърлят ги, за да създадат инфлация на доверието. А за умиращите, безнадеждно изоставените руски военнопленници тези школички според Юрий са добър изход: момчетата тук ги охраняват, носят нови топли дрехи, че и джобовите им са натъпкани със съветски пари. Учениците (както и учителите) си дават вид, че всичко ще бъде именно така: ще шпионират в съветския тил, ще вдигат във въздуха набелязаните обекти, ще се свързват чрез радиокод и ще се връщат. А чрез тази школа всъщност се отдалечават от смъртта и плена, искат да останат живи, но не с цената на това да стрелят на фронта по своите.

Нашето следствие, то се знае, не приема такива доводи. На какво основание искат да живеят, след като семействата на осъдените по буквените членове и без това си живеят добре в съветския тил? Не, то не признава на тези момчета никакви смекчаващи вината обстоятелства за взетата немска карабина. За тяхната шпионска игра им тръсват най-тежкия 58–6 член плюс умишлена диверсия. Това ще рече: да се държат затворени, докато пукнат.

Прехвърлят ги през фронтовата линия и по-нататък свободният им избор зависи от нрава и съзнанието им. Те захвърлят незабавно тринитротолуола на властите (както моят чипонос „шпион“ в армейското контраразузнаване) или отначало ще го ударят на живот с падналите им от небето пари. И няма нито един случай някой от тях да се е върнал зад

фронтовата линия отново при немците.

Но ето че веднъж в навечерието на новата 1945 г. един оперен моък се завръща и долага, че е изпълнил задачата си (върви го проверявай!). Необичаен случай. Шефът не се съмнява, че е изпратен от СМЕРШ, и решава да го разстреля (съдбата на добросъвестния шпионин!). Но Юрий настоява, че, напротив, трябва да го наградят и да го представят на курсистите. А върналият се шпионин кани Юрий да изпият литър шнапс и с пламнало лице, приведен над масата, му открива: „Юрий Николаевич! Съветското командване обещава да ви прости, ако преминете веднага при нас.“

Юрий трепва. Сърцето му, успяло да се ожесточи, да се отрече от всичко, се залива от топлина. Родината?... Враждебната, несправедливата и все пак толкова скъпата? Ще му прости?... И ще може да се завърне при семейството си? И да се поразходи по Каменноостровска? Какво пък, нали в края на краищата сме руснаци! Простете ни, ще се върнем и ще видите колко добри ще бъдем!... Тази година и половина, откакто е излязъл от лагера, не донасят щастие на Юрий. Не че се разкайва, но и не вижда бъдещето си. Когато други такива злополучни руснаци се срещат около бутилката, всички ясно чувствуват: нямат опора, животът им не е истински. Немците ги въртят според своите виждания. Сега, когато те губят войната, пред Юрий се открива изход: шефът го обича и му разкрива, че има в Испания резервно имение, където след краха на империята биха могли да се измъкнат двамата. Но ето че седи пиан съотечественик отсреща на масата и с риск на живота си го примамва: „Юрий Николаевич! Съветското командване цени опита и знанията ви, иска да научи от вас организацията на немското разузнаване...“

Две седмици Евтухович е измъчван от колебания. Но по време на съветското настъпление отгатък Висла, докато изтегля школата си в дълбочина, той заповядва да свърнат към уединен полски чифлик, там строява школата и обявява: „Аз преминавам на съветска страна! Всеки има право на свободен избор!“ И тези пишман шпиони с мляко на устата, само час преди това даващи си вид, че са предани на германския райх, този път възторжено закрепсват: „Ураа! И ние!“ (Викали са „ура“ за своя бъдещ каторжен труд...)

Тогава цялата шпионска школа се скрива в пълен състав до идването на съветските танкове, а сетне и на СМЕРШ. Юрий не вижда повече своите момчета. Отделят го, десет дни той описва цялата история с школата, програмата ѝ, диверсионните задачи и наистина мисли, че „неговият опит и знания...“. Дори вече се обсъжда въпросът за завръщането му

вкъщи, при близките.

И едва на Лубянка разбира, че дори в Саламанка се е намирал по-наблизо до своята Нева... Остава му да чака разстрел или най-малко двадесет години.

Така безвъзвратно се поддава човек на пелената, обгърнала родния бряг... Както зъбът не престава да боли, докато не му извадят нерва, така навярно и нас ни боли по родината, докато не глътнем арсеник. Лотофагите от „Одисеята“ са знаели срещу това някакъв лотос...

Юрий бе сред нас само три седмици. През цялото това време ние с него спорехме. Аз разправях, че нашата революция е била великолепна и справедлива, изопачена ужасно едва през 1929 г. Той ме гледаше със съжаление и свиваше нервно устни: преди да се захванем за революцията, трябваше да отървем страната от дървениците! (Тук някъде те с Фастенко кой знае как стигаха до един извод, макар и от диаметрални позиции.) Аз твърдях, че дълго време съветската страна е била ръководена от самоотвержени хора с възвишени намерения. Той твърдеше – всички са един дол дренки със Сталин, от самото начало. (В това, че Сталин е бандит, бяхме на едно мнение с него.) Аз превъзнасях Горки: колко е умен! Каква вярна гледна точка! Какъв голям творец! Той ме парираше: нищожна прескучна личност! Съчинил и самия себе си, и героите си, а и всичките му книги са изцяло измислени. Лев Толстой – това е царят на нашата литература!

Заради тези всекидневни спорове, такива разпалени, защото бяхме млади, не успяхме да се сбlijим и да открием един у друг повече общи неща, отколкото различия.

Изведоха го от килията и оттогава, колкото и да разпитвах, никой не е лежал с него в Бутирки, никой не го е виждал на етапните пунктове. Дори редовите власовци изчезнаха до един някъде безследно, най-вероятно – в земята, а някои от тях и сега нямат документи, за да напуснат затънтения север. Дори и сред тях съдбата на Юрий Евтухович не бе обикновена. (През 1974 г. („Русская мисль“, 27. VI.) един бивш зек разказа, че Юрий бил осъден на 25 години лагер и ги излежавал на Сахалин, на 505-и строителен обект. – Б. а.)

Употребявам тук и по-нататък думата „власовец“ в неясния ѝ, но траен смисъл, както с възникнала и се е утвърдила в съветския език и никога не се е поддавала на точно определение, каквото неофициалните лица е опасно да търсят, а официалните – нежелателно: „власовец“ с изобщо всеки съветски човек, преминал през тази война с оръжието си

на страната на противника. Ще трябва още години и книги, докато това понятие бъде анализирано, докато се очертаят няколко категории и чак тогава като остатък се получат „власовните“ в истинския им смисъл – тоест преки привърженици или подчинени на генерал Власов от момента, в който той дава в немски плен името си на антиболшевишкото движение. През някои месеци на войната такива привърженици наброяват едва неколкостотин и всъщност власовска армия с централно подчинение изобщо не успява да се създаде. Но през декември 1942 г. немците прибегват до пропаганден трик: съобщават за състояло се (никога не състояло се) „учредително заседание“ на „Руския комитет“ в Смоленск, който уж претендирал да бъде някакво подобие на руско правителство. Съобщението запазва тази неувереност – и при това в него са споменати имена: генерал-лейтенант Власов и генерал-майор Малишкин. Немците са могли да си позволят такава измислица: да я обявят, после да я опровергават, накрая да действуват и срещу нея – но листовките хвърчат от самолетите, падат на нашите фронтови полета и остават в нашата памет – с „власовския“ комитет, естествено, се свързва представата за движение, за въоръжени сили и когато в немската армия срещу нас започват да се появяват наши въоръжени съотечественици – руски или национални части, към тях прилепва единствено известната дума „власовци“ и нашите политически командири не препятствуват за това. Така условно, но трайно цялото това движение се свързва с името на Власов.

И колко ли са такива въоръжени наши съотечественици, вдигнали оръжие срещу своята родина? „Не по-малко от 800 хиляди съветски граждани влизат в бойни организации с цел да се борят срещу съветската държава“ – свидетелствува един изследовател (Thorwald – „Wen sie verderben wollen...“ Stuttgart, 1952). Близки до тази оценка са и други (например Sven Steenberg – „Wlasow – Verrater oder Patriot?“ – Köln, 1968). Трудността да се посочат точни цифри се дължи отчасти и на обстоятелството, че се води борба между различни течения в германската администрация и военното командване и за подчинените инстанции, реалистично настроени по време на войната, е изгодно тази цифра да се намалява, за да не плаши върховете с нарастването на антиболшевишката, ала не прогерманска сила. Всичко това значително предхожда създаването на отделната Руска освободителна армия в края на 1944 г.

* * *

Накрая настъпваше моментът и за лубяния обяд. Дълго преди това до слуха ни достигаше радостното дрънчене в коридора, после

внесяха на поднос като в ресторант по две алуминиеви чинии за всеки (именно чинии, а не паници): с черпак за супа и черпак за воднистата постна кашица.

По време на първите вълнения на подследствия всичко му засяда на гърлото, някой денонощия наред не се докосва и до хляба, не знае къде да го дение. Но постепенно апетитът се възвръща, заменен с непрекъснатото гладното състояние, разгарящо се до ненаситност. По-късно, ако успееш да си наложиш мярка, стомахът ти се свива, приспособява се към оскъдицата и тукашната жалка храна става дори достатъчна. Това предполага да се самовъзпитаеш, да отвикнеш да поглеждаш какво яде съседът ти, да се прекратят чревоопасните затворнически разговори за ядене и колкото се може по-често да витаеш във високите сфери. На Лубянка това се облекчава от двата часа разрешено следобедно лежане – също учудващ курортен лукс. Лягаме с гръб към шпионката, слагаме за камуфлаж разтворени книги пред себе си и дремем. Спането всъщност е забранено и надзирателите виждат дълго непрелистваната книга, но през тези часове обикновено не чукат. (Обяснението на тази хуманност е в това, че на когото не се полага да спи, той през това време е на дневен разпит. За упорствуващите, които не подписват протоколите, контрастът е дори по-силен: връщат ги точно в края на часовете, отредени за почивка.)

А сънят е най-доброто средство срещу глада и душевните терзания: и организмът не изгаря толкова енергия, и мозъкът не прехвърля отново и отново допуснатите от теб грешки.

Идва и вечерта – още по черпак кашица. Животът бърза да ти поднесе всичките си дарове. Сега вече пет-шест часа до отбоя не ще сложиш нищо повече в уста, но това не е страшно, вечер лесно свикваш да не ти се яде – това е известно отдавна и на военната медицина, в запасните полкове вечер също не дават храна.

Накрая идва времето да те изведат до нужника, което си чакал целия ден с огромно напрежение. Колко облекчено възприемаш изведнъж целия свят! Как изведнъж се опростяват в него всички велики въпроси – чувствуваш ли?

Безтегловни лубянски вечери! (Впрочем безтегловни само когато не очакваш нощен разпит.) Безтегловно тяло, задоволено с кашица, точно колкото душата да не чувства неговия гнет. Колко леко те спохождат свободните мисли! Сякаш сме се възнесли на Синайските върхове и истината ни се явява от пламъците. Не мечтае ли за това и самият Пушкин:

Да бъде жив за мисъл и за скръб!

Ето че и скърбим, и мислим, и няма нищо друго в нашия живот. И колко лесно се оказва постигането на този идеал...

Спорим, разбира се, и вечер, като се отказваме със Сузи от партията шах и от книгите. Най-горещо се впускаме в спор отново с Евтухович, защото всички въпроси са експлозивни, например – за изхода на войната. Ето, надзирателят влиза в килията, без дума да обели и без всякакъв израз на лицето и спуска синята маскировъчна щора на прозореца. Сега там, зад щората, вечерна Москва започва да изстрелва салюти. Както не виждаме салютното небе, така не виждаме и картата на Европа, но се мъчим да си я представим в подробности и да отгатнем кои градове са взети. Юрий особено се вбесява от тези салюти. Той призовава съдбата да поправи сторените от него грешки и ни убеждава, че войната ни най-малко не е свършена, че сега Червената армия и англо-американците ще се врежат едни в други и едва тогава ще започне истинската война. Килията проявява към подобно предсказание жаден интерес. И как ще завърши? Юрий уверява, че с бърз разгром на Червената армия. (И, ще рече, с нашето освобождаване? Или с разстрел?) Тук аз му възразявам и започваме особено яростно да спорим. Неговите доводи са, че нашата армия е изтощена, обечкръвена, лошо снабдена и, главно, не ще воюва вече с такава твърдост срещу съюзниците. С пример от частите, които познавам, аз настоявам, че армията не е толкова изтощена, колкото придобила опит, че сега тя е силна и зла и в този случай ще громи съюзниците още по-яростно от немците. – Никога! – крещи (но с полушепот) Юрий. – А Ардените? – крещя (с полушепот) аз. Намесва се Фастенко и ни се надсмива, че не познаваме Запада, че сега никой не е в състояние да застави съюзническите войски да воюват срещу нас.

Но все пак вечер не си склонен толкова към спор, повече ти се иска да чуеш нещо интересно и дори примиряващо и всички да говорим дружелюбно.

Един от любимите затворнически разговори е за затворническите традиции, за това как са лежали преди. (В залисията на Февруарската революция радикалният журналист Ер. Печерски („Раннее утро“, 7.III.1917) се хвали, че докато лежи в Московското отделение на тайната полиция, наблюдава дни наред през шпионката на килията целия живот на отделението. Плаши ни с ужасите на Тайната полиция, а шпионката не е имала дори защитна капачка отвън. – Б. а.) Ние си имаме Фастенко

и затова слушаме тези разкази от първа ръка. Най-вече ни умилява, че преди е било висока чест да си политзатворник, че не само истинските им роднини не са се отричали от тях, но са ходели непознати момичета и уж като годеници са се домогвали до свиждания с тях. Ами някогашната всеобща традиция да се изпращат по празниците колети на арестантите? Никой в Русия не е отговявал, преди да занесе нещо за безименните арести, за общия затворнически казан. Носели са коледни свински бутове, баници, месни млинове, козунаци. Някаква бедна бабичка – и тя мъкне десетина вапцани яйца и на сърцето ѝ олеква. Къде се дяна тази руска доброта? Замениха я със съзнателността! Само как сурово и безвъзвратно наплашиха нашия народ и го отучиха да се грижи за страдащите. Сега това изглежда вече нелепо. Опитайте се в някое учреждение да откриете предпразнично събиране на вещи или храна за затворниците от местния затвор – това ще бъде възприето от блюстителите на реда почти като антисъветско въстание! Ето колко сме озверели.

А какво са означавали тези празнични подаръци за арестуваните? Нима само вкусна храна? Те внасят топлото чувство, че навън мислят и се грижат за тях.

Фастенко ни разказва, че и в съветско време е съществувал политически Червен кръст, но тук вече, не че не му вярваме, а просто не можем да си го представим. Той разправя, че Е. П. Петкова, благодарение на личната си неприкосновеност, е ходела в чужбина, за да събира пари (у нас няма да я оставят много да събере) – а сетне тук са купували продукти за политзатворниците без близки. За всички ли политически затворници? И тук се изяснява: не, не за каерите, тоест не за контрареволуционерите (тоест не за Петдесет и осми член), а само за членовете на бившите социалистически партии. Аааа, така кажете!... А впрочем покъсно и самият Червен кръст, заобикаляйки Пешкова, също е натикан предимно по затворите...

Приятно е още да поговорим вечер, ако не чакаш разпит – за освобождаването. Да, разправят – имало такива удивителни случаи, когато освобождават някого. Ето, изведоха от килията ни 3-в „с вещите“ – ами ако е пуснат на свобода? Следствието не би могло да приключи толкова бързо. (След десет дена той се връща: мъкнали го до Лефортово. Там той е започнал, изглежда, бързо да подписва и го връщат при нас.) В случай че те освободят – слушай, сам казваш, че лежиш за дребна работа – обещавай тогава: обади се на жена ми и потвърждение нека в колета ми има, да речем, две ябълки... – По това време никъде няма ябълки. – Тогава три гевречета. – Може да се случи в Москва да няма и гевреци. –

Е, добре, тогава четири картофа. (Така се договарят, а после действително Н го извеждат с вещите, а М получава в колет четири картофа. Поразително, изумително! освободили го, а делото му беше къде по-сериозно от моето така че може би и мене ще ме пуснат скоро?... А всъщност у жената на М петият картоф се е развалил в чантата, а Н е вече в трюма на парахода на път за Колима.)

Така се разбъбряме за какво ли не, припомним си и нещо смешно – и се чувствувах весело и отлично сред интересни хора, които съвсем не са от твоя живот, от твоя кръг на опит – но ето че безмълвната вечерна проверка минава и очилата са прибрани – и лампата премигва три пъти. Това значи – след пет минути отбой!

По-скоро, по-скоро, грабваме одеялата! Както на фронта, където не знаеш няма ли снарядният вихър да те връхлети ей сегинка, след минута, на педя от теб – така и тук не знаем своята съдбоносна нощ за разпит. Лягаме, поставяме едната ръка над одеялото и се мъчим да издухаме вягъра на мислите от главите си. Трябва да спим!

В подобен момент през една априлска вечер, скоро след като се разделихме с Евтухович, катинарът на килията ни загърмя. Сърцата ни се свиха: кого ли ще изведат? Сега надзирателят ще изсъска: „Който започва на Се!“ „Който започва на Зе!“ Но надзирателят не съска. Вратата се затваря. Надигаме глави. До вратата стои новак: мършав, млад, със семпъл син костюм и син каскет. Не носи никакви вещи. Разсеяно се озърта.

– Коя килия е тази? – пита тревожно той.

– Петдесет и трета.

Той трепва.

– Сега ли ви вкарват? – питаме го.

– Нее... – измъчено поклаща глава.

– Кога са ви арестували?

– Вчера сутринта.

Това ни разсмя. Имаше простовато, много добродушно лице, веждите му бяха почти бели.

– За какво?

(Това е нечестен въпрос, на него не може да се чака отговор.)

– Не знам... Така, за нищо...

Всички отговарят така, всички лежат за нищо. И че е така за нищо, се струва най-вече на самия подследствен.

– Е, все пак?

– Аз... написах възвание. Към руския народ.

– Каквоо??? (Такива „за нищо“ още не бяхме срещали!)

– Ще ме разстрелят ли? – източи се лицето му. Той подръпваше козирката на каскета си, без да го сваля.

– Е, не – успокояваме го ние. – Сега никого не разстрелват. Виж, десетката ти е в кърпа вързана.

– Какъв сте – Работник? Служещ? – попита го социалдемократът, верен на класовия си принцип.

– Работник.

Фастенко му протегна ръка и тържествено възкликна към мен:

– Ето ви, А.И., настроението на работническата класа!

И се обърна да спи, като предполагаше, че няма какво повече да се очаква и няма защо да слуша. Но грешеше.

– Как така – ни в клин, ни в ръкав възвание? От чие име?

– От свое.

– Че кой сте вие?

Новакът виновно се усмихна:

– Императорът. Михаил.

Нещо ни прониза като искра. Понадигнахме се дори на леглата, вгледяхме се. Не, стеснителното му простодушно лице ни най-малко не приличаше на лицето на Михаил Романов. Пък и по възраст...

– Утре, утре, сега да спим! – строго изрече Сузи.

Докато заспивахме, предвкусахме, че утре двата часа преди сутрешната дажба няма да са скучни.

На императора също внесоха креват и завивки и той тихо легна до кофата за по нужда.

* * *

През хиляда деветстотин и шестнадесета година в дома на московския локомотивен машинист Белов влиза непознат снажен старец с руса брада и се обръща към набожната жена на машиниста: „Пелагея! Имаш дете на годинка. Пази го за Господа бога. Ще дойде време – отново ще те навестя.“ И си отива.

Кой е бил този старец, Пелагея не знае, но той изрича това толкова ясно и величествено, че думите му покоряват майчиното ѝ сърце. И тя пази детето повече от очите си. Виктор расте кротък, послушен, набожен, често му се явяват ангели и Богородица. После по-рядко. Старецът не се появява повече. Виктор учи за шофьор, през 1936 г. го вземат в армията, служи в Биробиджан, в авторота. Ни най-малко не е разпуснат, но може би тъкмо с тази си нешофьорска тихост и кротост спечелва

сърцето на едно момиче от волнонаемните и пресича пътя на своя взводен командир, ухаждащ това момиче. През това време при тях пристига за маневри маршал Блюхер и тъкмо тогава неговият личен шофьор тежко заболява. Блюхер заповядва на командира на авторотата да му изпрати най-добрия си шофьор. Ротният командир извиква взводния, който веднага се сеща да пробута на маршала своя съперник Белов. (В армията е често така: издига се не този, който е достоен, а от когото искат да се отърват.) При това Белов не пие, работи съвестно, няма да те подведе.

Блюхер харесва Белов и го оставя при себе си. Скоро повикват Блюхер правдоподобно в Москва (така изолират маршала, преди да го арестуват от послушния му Далечен изток), той пристига с шофьора си. Останал сам, Белов попада в кремълския гараж и започва да вози ту Михайлов (ЛКСМ), ту Лозовски, още не знам кого си и накрая Хрущов. Белов успява да се нагледа (и много нещо да ни разкаже) на пиршествата, на нравите, на предпазните мерки. Като представител на редовия московски пролетариат той присъствува и на процеса срещу Бухарин в Дома на съветите. От своите господари се изказва топло единствено за Хрущов: само в неговия дом шофьорите сядат на общата семейна трапеза, а не отделно в кухнята; само тук през ония години се запазва работническата непринуденост. Жизнерадостният Хрущов също се привързва към Виктор Алексеевич и когато заминава през 1938 г. за Украйна, настойчиво го вика със себе си. „За нищо на света не бих напуснал Хрущов“ – казва Виктор Алексеевич. Но нещо го задържа в Москва.

През 1941 г., около началото на войната, за известно време прекъсва работата си в правителствения гараж и военният комисар тутакси мобилизира беззащитния момък. Поради лошото му здравословно състояние обаче го изпращат не на фронта, а в работнически батальон – отначало пеш чак до Инза, а там – да копае траншеи и строи пътища. След сития безгрижен живот през последните години му се връща тъпкано. Белов изпитва на гърба си нуждата и неволята, вижда, че хората не само не са почнали да живеят по-добре отпреди войната, но напълно са оголели. Едва оцелява и демобилизиран по болест, се завръща в Москва, където отново като че ли се подрежда: кара Шчербаков. (Разказваше как охраненият Шчербаков не обичал при идването си в своето Информбюро да вижда хора и всички сътрудници се измитали от стаите, през които той трябвало да мине. Запъхтян от тлъстините си, той се навеждал и отмятал някое гългче от килима. И тежко на цялото Информбюро, ако отдолу било прашно. – Б. а.) После – народния комисар на нефтената

промишленост Седин. Но Седин е уличен в кражба (за общо 35 милиона), тихомълком е отстранен, а Белов се лишава отново от работата при вождовете. И постъпва шофьор в автобаза, а през свободните часове припечелва по нещо от незаконен частен превоз до Красная Пахра.

Но мислите му са насочени вече в друга посока. През 1943 г. е при майка си. Един ден тя пере и излиза с кофите до чешмата. Точно тогава вратата се отваря и на прага ѝ застава непознат снажен старец с бяла брада. Той се прекръства пред иконата, поглежда строго Белов и казва: „Здравей, Михаил! Бог те благославя!“ „Аз се казвам Виктор“ – отвърща Белов. „Ще бъдеш Михаил, император на светата Рус!“ – не спира старецът. В този момент влиза майката и от страх изпуска кофите с водата: това е старецът отпреди двадесет и седем години – с побелели вече коси, но същият. „Бог да те закриля, Пелагея, опазила си сина си!“ – обръща се към нея старецът. И се уединява с бъдещия император, за да го възкачи, като патриарх, на престола. Той разказва на потресения Виктор, че през 1953 г. ще се смени властта (ето защо 53-тия номер на нашата килия така го бе поразил!) и момъкът ще бъде император на цяла Русия (Старецът почти отгатва с тази малка грешка, че сбърква шофьора с човека, когото той кара! – Б. а.), а за целта от 1948 г. трябва да започне да събира силите. Не му дава други напътствия – как да събира тези сили, и си заминава. А Виктор Алексеевич не смогва да го попита.

Оттук нататък спокойствието и простотата на живота го напускат! Друг вероятно би се отдръпнал от невероятния замисъл, но тъкмо Виктор е човек с непосредствени впечатления от тези най-висши, нагледал се е на михайловци, шчербаковци, седини, наслушал се е и от другите шофьори за тях и му става ясно, че тук няма абсолютно нищо необикновено, дори напротив.

Новопомазаният цар, тих, почтен, деликатен като Фьодор Йоанович, последния от Рюриковците, изпитва върху себе си тежко притискащия обръч на царската корона. Нищетата и народната мъка наоколо, за които дотогава не е носел отговорност, този път лягат върху плещите му и той е виновен, че те все още продължават. Струва му се странно, че трябва да чака до 1918 г., и през есента на същата 43-та написва своя пръв манифест към руския народ. Прочита го на четирима работници в гаража на народния комисариат на нефтената промишленост...

... Наобиколихме още на сутринта Виктор Алексеевич и той ни разказа кротко всичко това. Все още не си давахме сметка за детската му доверчивост, увлякохме се от необикновеното му повествование и – вината е наша! – не успяхме да го предпазим от доносника. А и не

можехме да допуснем, че от простодушно разказаното ни тук още не всичко е известно на следователя!... След като изслуша този разказ, Крамаренко взе да моли да го пуснат „за тютюн до началника на затвора“ или до лекаря, но така или иначе, скоро беше извикан. Там е докладвал за тези четирима работници, за които никой никога нямаше да научи... (На другия ден, след като се върна от разпит, Белов се чудеше откъде следователят е могъл да разбере за тях. Тогава чак се сетихме и ние...) Четиримата прочели манифеста, одобрили всичко в него и никой не издал императора! Ала самият той почувствувал, че е рано! рано! И изгорил манифеста.

Минава цяла година. Виктор Алексеевич работи като механик в гаража на автобазата. През есента на 1944 г. отново написва манифест и го дава на десет души да го прочетат все шофьори и шлосери. Всички го одобряват. И никой не го издава! (От десет души никой, по онова време доносничеството е рядко явление! Фастенко не се лъже, когато си прави изводи за „настроението на работническата класа“.) Наистина, императорът прибегва в случая до невинни уловки: намеква, че разполага със силна ръка в правителството; обещава на своите привърженици служебни командировки за сплотяване на монархическите сили по места.

Минават месеци. Императорът се доверява още на две момичета в гаража. И тук вече номерът не минава – момичетата се оказват на идейна висота! Сърцето на Виктор Алексеевич мигновено се свива в предчувствие на бедата. В неделята след Благовещение той е на пазара и носи манифеста със себе си. Един стар работник от неговите съмишленици го среща и му казва: „Виктор! Вземи да изгориш оная хартийка, а?“ И Виктор остро чувствава: да, рано го е написал! трябва да го изгори. Но двама приятни млади хора го повикват още тук, на пазара: „Виктор Алексеевич! Елате с нас!“ И го откарват с лека кола на Лубянка. Те така бързат и така се вълнуват, че не го обискират по обичайния ритуал и има момент, когато императорът едва не унищожава своя манифест в клозета. Но решава, че ще почнат да протакат още повече: казвай, та казвай! И мигом го качват с асансьора при генерала и полковника и генералът собственоръчно измъква от издутия му джоб манифеста.

Оказва се обаче, че е достатъчен и един разпит, за да се успокои Большая Лубянка: всичко е толкова несериозно. Десет ареста в гаража на автобазата. Четири в гаража на Комисариата на нефтената промишленост. Предават следствието вече на полковник и той се превива от смях, докато чете възванието:

– Ето тук, ваше величество, вие пишете: „Ще дам указание на моя

министър на земеделието да разпусне колхозите още първата пролет“ – но как ще разделят инвентара? Това при вас не е дообмислено... По-нататък пишете: „Ще ускоря жилищното строителство и ще настаня всеки в съседство с работното му място... ще повиша заплатата на работниците...“ А откъде ще вземете пари, ваше величество? Ще трябва май да ги печатате? Отменят заемите!... После, ето на: „Ще залича от лицето на земята Кремъл.“ Но къде ще разположите собственото си правителство? Устройва ли ви например зданието на Большая Лубянка? Не искате ли да го огледате?...

Да се присмиват над всеруския император, идват и младите следователи. Не намират това за нищо друго освен за смешно.

Невинаги и ние в килията съдържахме усмивките си. „Надяваме се, че няма да забравите и нас, от 53-та?“ – говореше 3-в, като ни подмигаше.

Всички му се надсмиваха...

Виктор Алексеевич, беловежд, простоват, с мазолести ръце, ни гощаваше с варени картофи; които бе получил от злополучната си майка Пелагея, без да дели на твое и мое: „Яжте, яжте, другари...“

Усмиваше се срамежливо. Отлично разбираше колко несъвременно и смешно е да си император на цяла Русия. Но какво да се прави, след като Господ се е спрял на него?!

Скоро го изведеха от нашата килия.

(Когато през 1962 г. ме запознах с Хрущов, ми беше на езика да му кажа: „Никита Сергеевич! А ние с вас имаме общ познат.“ Но му казах друга, по-важна фраза на бившите арестанти. – Б. а.)

* * *

Малко преди Първи май свалиха от прозореца светомаскировката. Войната явно завършваше.

Оная вечер на Лубянка беше като никога тихо, беше още едва ли не вторият ден от Великден, празниците се застъпваха. Следователите продължаваха да празнуват в Москва, никого не викаха за следствието. Чуваше се в тишината как някой протестира срещу нещо. Отведеха го от килията в бокса (със слуха си усещахме разположението на всички врати) и дълго го биха там при незатворена врата на бокса. В надвисналата тишина до нас ясно достигаше всеки удар по меко и по давецата се уста.

На втори май Москва даде тридесет залпа, това означаваше – европейска столица. Бяха останали непревзети две – Прага и Берлин,

трябваше да гадаем коя от двете.

На девети май ни донесоха обяда заедно с вечерята, както ставаше на Лубянка само за Първи май и Седми ноември.

Само по този признак се досетихме за края на войната.

Вечерта дадоха още един салют от тридесет залпа. Не оставаха повече непревзети столици. И същата вечер дадоха още един салют – струва ми се, от четиридесет залпа – това беше вече краят на всичко.

И ние, бившите пленници и фронтовици, наблюдавахме над намордника на нашия прозорец и от другите килии на Лубянка, и от всички прозорци на московските затвори изпъстреното с фейерверки и прорязано с прожекторни лъчи московско небе.

Същата вечер Борис Гамеров – млад противотанкист, вече демобилизиран по инвалидност (неизлечимо ранен в белия дроб), вече осъден заедно с неколцина студенти, седеше в многолюдната бутирска килия, в която половината бяхме пленници и фронтовици. Той описа този последен салют със съдържано осемстишие, с най-обикновени редове: как сме легнали вече на наровете, завити с шинелите си; как сме се събудили от шума; вдигнали сме глави с присвити очи към намордника: виж ти, салют; и сме легнали.

И пак се завихме с шинелите.

Със същите тези шинели – в глинещата пръсг на траншеите, в пелта на огньовете, в дрипи от немските снаряди и парчета.

Не беше за нас тогавашната Победа. Не беше за нас тогавашната пролет.

Шеста глава ТОГАВАШНАТА ПРОЛЕТ

През юни 1945 г. всяка сутрин и всяка вечер до прозореца на Бутирския затвор достигаха медните звуци на оркестри – някъде отдалеч – от улица Лесная или Новослободска. Това бяха все маршове, повтаряха ги безкрай.

А ние стояхме до отворените, но неотместващи се тъмнични прозорци, зад мътнозелените намордници от арматурно стъкло и слушахме. Дали маршируваха войскови части? Или трудещите се с удоволствие разменяха работното си време срещу строевацината? Не можехме да

разберем това, но до нас вече бе стигнал слухът, че се подготвя голям парад на Победата, насрочен за юнската неделя на Червения площад по случай четвъртата годишнина от началото на войната.

На камъните, положени във фундамента, е писано да носят тежестта и да се вбиват, а не да украсяват зданието. Но бе отказано дори да лежат почетно във фундамента на тези, които, безсмислено изоставени, с обречени чела и с обречени ребра приеха първите удари на тази война, за да предотвратят чуждата победа.

До звуци нежни ли му е на Юда?...

Тогавашната пролет на 1945 г. бе в нашите затвори предимно пролетта на руските пленници. Те преминаваха през затворите на Съюза на необозрими плътни сиви пасажки като океанската херинга. В началото на този пасаж за мен бе Юрий Евтухович. А сега вече бях обграден от всички страни от тяхното слято, уверено движение, сякаш знаещо своето предназначение.

Но не само пленниците минаваха през тези килии – лееше се потокът на всички, пребивавали в Европа: и емигрантите от Гражданската война; и ост'овците от новата, германската; и офицерите от Червената армия, прекалено резки и чужди в изводите си, поради което Сталин можеше да се опасява, че те ще замислят да донесат от европейския си поход европейската свобода, както вече бяха правили сто и двадесет години преди тях. Но все пак най-много бяха пленниците. А сред пленниците на различна възраст най-често се срещаха мои връстници, дори не мои, а връстници на Октомври, онези, които се бяха родили заедно с Октомври, които през 1937 г., от нищо несмушавани, манифестираха по случай двадесетгодишнината и чиято възраст в началото на войната състави тъкмо кадровата армия, разпиляна за няколко седмици.

Така че тогавашната затворническа мъчителна пролет върху фона на победните маршове бе пролет на разплата за моето поколение.

Та нали тъкмо над нашите люлки ни бяха пели: „Цялата власт на Съветите!“ Та нали тъкмо ние бяхме протягали почернели от слънцето детски ръчички към пионерските рогове и на възгласа „Бъди готов!“ салютирахме: „Винаги готов!“ Нали тъкмо ние бяхме носили оръжието си в Бухенвалд и там влизахме в компартията. И ето че сега се бяхме озовали сред престъпниците единствено заради това, че все пак бяхме останали живи. (Оцелелите бухенвалдски затворници ги изпращаха по лагери именно защото са излезли живи от лагерите за унищожение. Тук има

нещо нечисто!)

Още когато разрязвахме Източна Прусия, виждах умърлушени колони от завръщащи се пленници – единствените посърнали, когато наоколо всички се радвахме – и вече тогава тази липса на радост ме учудваше, макар още да не вниквах в причината ѝ. Скачах от колата, отивах при тези доброволни колони. (Защо са в колони? Защо са се строили? Нали никой не ги принуждава, военнопленниците от всички нации се завръщаха поотделно, един но един! А нашите искаха да пристигнат колкото се може по-покорни...) Тогава бях с капитански пагони и това предопределяше начина на мисленето ми, а и така попътно бях далеч от вярното обяснение: защо всички те са толкова невесели? Но ето че съдбата запрати и мен подир тези пленници, вече вървах с тях от армейското към фронтовото разузнаване, там чух първите им, неясни още разкази, по-късно за всичко това ми отвори очите Юрий Евтухович, а сега вече, под кубетата на тухленочервения Бутирски замък, усетих, че тази история на няколкото милиона руски пленници ме заковава завинаги, както карфицата някоя хлебарка. Моята собствена история за попадането ми в затвора ми изглеждаше нищожна, престанах да скърбя за откъснатите си пагони. Там, където бяха моите връстници, там само случайно не бях и аз. Разбрах, че е мой дълг да подложам рамо под част от общото им бреме – и да го нося докрай, докато не ме смаже. Сега вече имах усещането, че заедно с тези момчета и аз съм бил пленяван на Соловьовската преправа, в Харковското обкръжение, в Керченските каменоломни; и с ръце отзад съм носел своята съветска гордост зад телените мрежи на концлагера; и съм чакал с часове на студа за черпак изстинала кава (кафеен ерзац), и съм се превръщал в труп върху земята, без да стигна до казана; в офлаг-68 (Сувалка) съм ровел с ръце и с капачето на канчето си камбановидна яма (в горната част по-тясна), за да не зимувам на открития плац; и някой озверял пленник се е промъквал към моето изстиващо тяло, за да гризе още неизстиналото ми месо под лакътя; и с всеки нов ден на изостреното от глад съзнание, в тифозната барака и край бодливата тел на съседния лагер за англичани в моя умиращ мозък е прониквала ясната мисъл: че Съветска Русия се е отказала от своите издъхващи деца. „Мъжете горди на Русия“ са ѝ били нужни, докато са лягали под танковете, докато още са могли да се вдигат в атака. Но да ги храниш в плен? Излишни гърла. И излишни свидетели на позорните поражения.

Понякога ни иде да излъжем, ала езикът ни възпира. Тези хора са обявени за изменници, но езикът подвежда по удивителен начин и

следователи, и прокурори, и съдии. И самите осъдени, и целият народ, и вестниците повтарят и утвърждават тази грешка, като неволно издават така истината: искат да ги обявят за изменници КЪМ Родината, но никой не говори и не пише дори в съдебните материали другояче освен „изменници НА Родината“.

Пепел му на езика! Не изменници към нея, а нейни изменници. Не те, нещастните, са изменили на Родината, а пресметливата Родина им е изменила, при това три пъти.

Първия път тя ги предава бездарно на полесражението – когато любимото на Родината правителство прави всичко възможно, за да загуби войната; унищожава укрепителни линии, оставя авиацията незащитена от ударите на врага, демонтира танковете и артилерията, отстранява способните генерали и забранява на армиите да се съпротивляват. (Честните книги за тази война те се умножат – и никой не ще назове правителството на Сталин другояче освен правителство на безумието и изменната. – Б. а.) Именно военнопленниците поемат с телата си удара на вермахта и го спират.

Втория път Родината ги предава безсърдечно, когато ги оставя да умрат в плен.

И вече за трети път ги предава, когато ги примамва с уж материнска любов („Родината ви е простила! Родината ви вика да се завърнете!“) и още на границата им нахлузва примка на шията. (Един от главните военнопръстъпници, бившият началник на Разузнавателното управление на Работническо-селската червена армия генерал-полковник Голиков този път ръководи примамването и глътването на репатрираните. – Б. а.)

Каква многомилionenна подлост: да предадеш своите воини и да ги обявиш за предатели?!

И как на бърза ръка ги изключваме от сметките си: изменил ли? Позор! Да бъде зачеркнат! Още преди нас ги зачерква нашият Баща: хвърля цвета на московската интелигенция във вяземската месомелачка с пушки берданки от 1866 г., и то с по една на петима. (Какъв Лев Толстой ще ни опише това Бородино?) А през декември 1941 г. Великият Стратег с тъпо плъзване на дебелия си къс пръст прехвърля през Керченския проток – безсмислено заради ефектно новогодишно съобщение – сто и двадесет хиляди наши момчета – почти колкото всички руснаци при Бородино – и ги дава всички без бой на немците.

И пак, кой знае защо, не той е изменникът, а те.

И колко лесно се поддаваме на тенденциозни прозвища, колко лесно се съгласихме да смятаме тези предани хора за изменници! В една от

бутирските килии през онази пролет лежеше старецът Лебедев, металург, по звание професор, по външност – здравеняк, работник от миналия или дори от по-миналия век, от демидовските заводи. Широкоплещест, широкочел, брадата му пугачовска, а дланта му – колкото да вдигне кофа от четири пуда. В килията носеше сива избеляла работническа престилка направо върху бельото, беше неспретнат, можеше да мине за тъмничен черноработник – докато не седнеше да чете. Тогава властната осанка на мисълта озаряваше лицето му. Често се събирахме около него. За металургията разсъждаваше по-рядко, с тимпанен бас обясняваше, че Сталин е същият пес, както Иван Грозни: „Стреляй! Души! Не поглеждай назад!“, и че Горки е лигльо и дрънкало, оправдаващ палачите. Възхищавах се от този Лебедев: сякаш целият руски народ се бе възплътил пред мен в това недодялано туловище е умна глава, с ръце и крака на орач. Толкова нещо бе обмислил! – учех се от него да разбирам света! – а той изведнъж, като сечеше с ръчището си, избоботи, че всички по член първи-бе са родоизменници и не бива да им се прощава, а с „първи-бе“ бяха натъпкани наровеите наоколо. Ех, колко обидно им стана на момчетата! Старецът уверено говореше от името на селска и трудова Рус – и на тях им бе трудно и срамно да се защищават още и от тази нова посока. Да ги защищавам и да споря със стареца, се падна на мен и на две момчета по „десети параграф“. Но колко висока е помрачеността, достигана от монотонната държавна лъжа! Дори най-смислените измежду нас можеха да обхванат само онази част от правдата, в която бяха заврели собствените си муцуни.

Върху това по-общо се спира Витковски (за тридесетте години): странно, лъжевредителите, на които им е ясно, че не са никакви вредители, са на мнение, че военните и свещениците са преследвани правилно. Военните, които знаят, че не са служили на чужди разузнавания и не са разрушавали Червената армия, безрезервно вярват, че инженерите са вредители, а свещениците са достойни за унищожаване. Съветският човек разсъждава в килията така: аз лично не съм виновен, но спрямо тях, спрямо враговете, всички методи са оправдани. Урокът със следствието и урокът с килията не отварят очите на такива хора, дори осъдени, те продължават да са заслепени, както са били на свобода: вярват във всеобщите заговори, отравания, вредителства и шпионаж.

Колко само войни е водила Русия (по-добре да са били по-малко...) – и за много ли изменници знаем от всички тези войни? Забелязано ли е било измяната да се корени в духа на руския войник? Но ето че при най-справедливия в света строй настъпва най-справедливата война – и

изведнъж милиони изменници от средите на най-обикновения народ. Как да разбирате това? С какво да си го обясним?

Заедно с нас срещу Хитлер воюваше капиталистическа Англия, в която толкова красноречиво Маркс е описал нищетата и страданията на работническата класа – а как тогава у тях през тази война да се намери един-единствен изменник – комерсантът „лорд Хау-Хау“? А у нас са милиони?

И макар да е страшно дори да си го помислим, но може би работата опира все пак до държавния строй?...

Още древната ни пословица оправдава плена: „Плененият ще викне, убитият – никога“. При цар Алексей Михайлович за пленническо търпение са давали дворянство! Задача на обществото през всички последвали войни е било да размени своите пленници, да ги обгради с внимание и да ги утеши. Всяко бягство от плен е било прославяно като изключително геройство. През цялата Първа световна война в Русия се събират средства за нашите пленници, а наши милосърдни сестри са били допускани в Германия при нашите пленници и всеки ден вестниците са напомняли на читателите си, че техни съотечественици се измъчват в злочест плен. В тази война по същия начин постъпват и всички западни народи: колети, писма, всякакви видове поддръжка се движат свободно в неспиращ поток през неутралните страни. Западните военнопленници не се унижават да гребат от немския казан, разговарят презрително с немската охрана. Западните правителства начисляват на своите военни, попаднали в плен, и прослуженото време, и следващия чин, и дори заплатата.

Само воинът на единствената в света Червена армия не се предава в плен! Така пише в устава („Иван плен ниht“ – крещят немците от своите траншеи) – може ли някой да вникне в целия този смисъл?! Има война, има смърт, а плен няма! – ето ви откритие! Това ще рече: върви и умри, а ние ще останем живи. Но ако ти, и след като си загубил крака си, се върнеш от плен на патерици (ленинградчанинът Иванов, командир на картечен взвод през Финландската война, лежал след това в Уствимлаг) – ще те съдим.

Единствено нашият войник, отритнат от родината и най-нищожният в очите на враговете и съюзниците, се тика за свинската помия, раздавана от задните дворища на Третия райх. Единствено за него е затворена плътно вратата за къщи, макар младите души да се мъчат да не вярват в това: има някакъв член 58-1-6 и според него във военно време не се полага по-мекото наказание от разстрел! За това, че войникът не е

пожелал да умре от немски куршум, трябва след плена да умре от съветски! Другите умират от чуждите, а нашите – от своите.

(Впрочем наивно е да се каже: за това, че. Във всички времена правителствата не са били моралисти. Те никога не са затваряли и екзекутирали хората заради нещо си. Затваряли са и са екзекутирали, за да не! Всички тези пленници са хвърлени в затвора, разбира се, не защото са изменили на родината, тъй като и за глупака е ясно, че само власовците могат да бъдат съдени за измяна. Всички те са затваряни, за да не разказват на своите земляци за Европа. Каквото не си видял, не можеш да го сънуваш...)

И така, какви са пътищата, разкриващи се пред руския военнопленник? Законният е само един: да легне и да се остави да го смачкат. Всяка тревичка си пробива път с крехкото си стъбълце, за да живее. А ти – легни и мри. Макар със закъснение – умри сега, щом не си умрял на бойното поле, и тогава никой не ще те съди.

Само в мъртъв сън боецът
е навеки вече прав.

Останалите пътища, каквито може да измисли отчаяният ти мозък – всички те водят до сблъсък със Закона.

Бягството в родината – през лагерния кордон, през половин Германия, после през Полша или Балканите, води до СМЕРШ и подсъдимата скамейка: как така си избягал, след като другите не могат да бягат? Работата тук не е чиста! Говори, мръсно, с каква задача са те изпратили (Михаил Бурнацев, Павел Бондаренко и още много, много други).

В нашата критика е прието да се пише, че в своя безсмъртен разказ „Съдба човешка“ Шолохов бил изрекъл „горчивата истина“ за „тази страна от нашия живот“, „открил“ бил проблема. Принудени сме да отговорим, че в този по принцип доста слаб разказ, в който военните страници са бледи и неубедителни (авторът явно не познава последната война), а описанието на немците е стандартно и изсмукано от пръстите до анекдотичност (само жената на героя е сполучлива, но тя е чиста християнка от Достоевски) – в този разказ за съдбата на военнопленника истинският проблем за плена е скрит или изопачен:

1. Избран е най-некриминалният случай на плена – в безсъзнание, за да бъде представен като „безспорен“, за да се избегне цялата острота на проблема. (А ако се е предал в съзнание, както е в повечето случаи,

тогава?)

2. Главният проблем на плена не е, че родината ни е изоставила, че се е отрекла от нас, проклела ни е (за такова нещо Шолохов не споменава нито дума), което всъщност създава чувството за безизходица, а че там сред нас се появяват предатели. (Но щом това е главното, порови се и обясни откъде са се пръкнали те четвърт столетие след победата на революцията, поддържана от целия народ?)

3. Съчинено е фантастично детективно бягство от плен при някакви измислени обстоятелства, за да се заобиколи задължителната, неизбежна процедура – приемането на дошлия от плен: СМЕРШ – Проверочпо-филтрационен лагер. Соколов не само е затворен зад бодлива тел, както повелява инструкцията, но – направо анекдот! – получава от полковника месечен отпуск! (Тоест свободно да изпълнява „задачата“ на фашисткото разузнаване? Тогава и на полковника не му мърда да поеме натам!)

Бягството при западните партизани, при силите на Съпротивата, само временно отлага цялостната ти разплата с трибунала, но те прави още по-опасен: докато си живял сред европейците, си могъл да се изпълниш с много вреден дух. А щом си набрал смелост да избягаш и след това да се сражаваш – значи си решителен човек, двойно по-опасен за родината.

Да оцелееш в лагера за сметка на своите съотечественици и другари? Да станеш полицай в самия лагер, комендант, помощник на немците и смъртта? Сталинският закон не наказва за това по-строго, отколкото за участие в силите на Съпротивата – същият член, същата присъда (и можем да се досетим защо: такъв човек е по-малко опасен!). Ала вътрешният закон, заложен в нас необяснимо, забранява такъв път на всички освен на човешкия измет.

Извън тези четири възможности, непосилни или неприемливи, остава и една пета: да чакаш вербувачи, да чакаш къде ще те извикат.

Понякога за щастие пристигат пълномощници от селските бецирки и набират ратаи за бауерите (Бецирк – район; бауер – селянин (нем.). – Б. пр.); от фирми – и си подбират инженери и работници. Според висшия Сталинов императив ти и в този случай трябва да отречеш, че си инженер, да скриеш, че си квалифициран работник. Един конструктор или електротехник би запазил патриотичната си чистота само ако остане в лагера да копае земята, да гизне и да се рови в помийните ями. Тогава за чиста измяна към родината би могъл да разчиташ с гордо вдигната

глава на десет години плюс пет без граждански права. Този път за измяна към родината, утежнена с работа за врага, че и по специалността, ти с наведена глава получаваш десет години плюс пет без граждански права!

Това е изящната прецизност на хипопотам, с каквато се отличава Сталин!

Но идват и съвсем други вербувачи – руснаци, обикновено от доскорошните червеи заместник-командири по политическата част, белогвардейците не се хващат на тази работа. Вербувачите свикват в лагера митинг, ругаят съветската власт и призовават пленниците да се записват в шпионските школи или във власовските части.

Тези, които не са гладували като нашите военнопленници, които не са глождили прилепите, влетели в лагера, които не са варили стари подметки, едва ли ще проумеят каква необорима веществена сила придобиват всеки зов, всеки аргумент, стига след него, извън лагера, да дими походна кухня и всеки съгласил се тутакси да е нахранен с каша до насита – макар веднъж, макар още един път в живота!

Освен димящата каша в призивите на вербувача витае призракът на свободата и на истинския живот – където и да те призовавна той! В батальоните на Власов. В казашките полкове на Краснов. В трудовите батальони – да бетонираш бъдещия Атлантически вал. В норвежките фиорди. В либийските пясъци. При „hiwi“ – Hilfswillige – доброволните помощници на германския вермахт (във всяка немска рота има по 12 hiwi). Най-сетне, при селските полицаи, за да гониш и ловиш партизани (от повечето от които Родината също ще се откаже). Да те призовава където ще, само да не пукнеш тук като изоставено говедо.

От човека, който сме докарали дотам да гложди прилепи, ние самите сме снели всякакъв дълг не само пред родината, но пред човечеството!

Дори тези момчета, които от военнопленническите лагери се вербуваха за краткосрочни шпиони, не правеха крайни изводи от обстоятелството, че са оставени на произвола на съдбата, и продължаваха да постъпват съвсем патриотично. Просто го смятаха за най-необвързващия начин да се измъкнат от лагера. Почти всички без изключение си представяха, че веднага щом немците ги прехвърлят през съветската граница, ще се явят пред властите, ще предадат своето оборудване и инструкциите си, след което ще се посмеят заедно с добродушното командване над глупавите немци, ще надянат червеноармейската униформа и бодро ще се върнат в бойния строй. Но съгласете се, може ли по човешки някой да очаква нещо друго? Как би могло да бъде иначе? Това са

обикновени момчета, виждал съм много такива – с простовати кръгли лица, с подкупващ вятски или владимирски изговор. Те бодро се записват за шпиони със своето четири-петкласно селско образование и без каквито и да било навици да боравят с компас и карта.

Като че ли по този единствено възможен начин са си представяли те измъкването от лагера. Не е ли това хрумване доста глупаво и главоболно за немското командване? А, не! Хитлер не пада по-долу от своя държавен брат! Шпиономанията е една от основните черти на Сталиновото безумие. На Сталин му се струва, че страната му гъмжи от шпиони. Всички китайци, живеещи в съветския Далечен изток, са осъдени по параграфа 58–6 за шпиони, прибират ги в северните лагери и там умират. Същата участ сполетява и китайците – участници в Гражданската война, ако предварително не са се били измъкнали. Няколко стотици хиляди корейци са изселени от Казахстан, подозирани до един в същото. Всички съветски граждани, пребивавали някога в чужбина или забавили крачка пред хотел „Интурист“, снимани някога с някого, приличащ на чужденец, или сами фотографирали някое градско здание (Златните порти във Владимир), са обвинявани в същото. Зяпащите прекалено дълго железопътните линии, шосейните мостове, фабричния комин – са обвинявани пак в същото. Всички многобройни чуждестранни комунисти, застояли се в Съветския съюз, всички, мало и голямо, на общо основание, без всякакви индивидуални различия, са обвинявани преди всичко в шпионаж. (Йосип Тито едва избягва тази участ. А Попов и Танев, сподвижниците на Димитров в Лайпцигския процес, получават дългосрочни присъди. За самия Димитров Сталин подготвя друга участ. – Б. а.) Дори латвийските стрелци – най-сигурните щикове в ранните години на революцията, при техните поголовни арести през 1937 г., са обвинявани пак в шпионаж! Сталин сякаш преобръща и умножава прочутата сентенция на Екатерина: предпочита да тикне в затвора деветстотин деветдесет и девет невинни, но да не изпусне един-единствен истински шпионин. Че как тъй ще повярва на руските войници, попаднали наистина за известно време в ръцете на немското разузнаване?! И какво облекчение е за палачите на МГБ, че войниците, прииждащи с хиляди от Европа, дори не скриват, че са били доброволно вербувани за шпиони! Какво поразяващо потвърждение на прогнозите на Най-Мъдрият от Мъдрите! Говорете, говорете, наивници! За вас отдавна са приготвени членът и отплатата!

Уместно е да попитаме: все пак би трябвало да има и такива, които за нищо на света не са се оставяли да ги вербуват; и не са работили

никъде при немците по специалността си; и не са били лагерни орднери (От немското Ordnung – разпоредител, дежурен. – Б. пр.); и цялата война са изкарвали във военнопленническия лагер, без да покажат оттам носачи; и все пак не са умрели, колкото невероятно и да изглежда това! Правели са например запалки от метални отпадъци, както електроинженерите Николай Андреевич Семьонов и Фьодор Фьодорович Карпов, и с това са се изхранвали. Нима и на тях родината не прощава плена?

Не, не им прощава! И със Семьонов, и с Карпов се запознах в Бутики, когато те вече бяха получили своите законни... колко? Досетливият читател вече знае: десетка и пет намордника. Въпреки че са блестящи инженери, те отхвърлят предложението на немците да работят по специалността си! През 1941 година младши лейтенант Семьонов отива доброволно на фронта. През 1942 още носи празен кобур вместо пистолет (следователят не разбира как така не се е застрелял с кобура). Три пъти бяга от плен. През 1945, след освобождаването му от концлагера, е качен на наш танк като военнослужещ от наказателна част (танков десант) – и превзема Берлин, получава орден „Червена звезда“ – и чак след всичко това е арестуван окончателно и получава присъда. Ето ви огледалото на нашата Немезида.

Малцина от военнопленниците пресичат съветската граница като свободни хора и ако в бъркотията успяват да се промъкнат, по-късно, макар и през 1946–1947 г., пак ги прибират. Едни ги арестуват в сборни пунктове в Германия. Други уж не ги арестуват, но ги карат от границата в товарни вагони под конвой и ги отвеждат в един от многобройните, пръснати по цялата страна проверочно-филтрационни лагери (ПФЛ). Те не се отличават от трудово-изправителните по нищо освен по това, че вкараните в тях нямат още присъда и чакат да я получат вече в лагера. Всички тези ПФЛ са свързани с трудова дейност в някой завод, мина или строеж и бившите военнопленници, които виждат възвърнатата си родина през също такава телена мрежа, както са виждали и Германия, се включват още от първия ден в 10-часовия работен ден. В свободното време – вечер и нощем – проверяваните са подлагани на разпити, за тази цел в ПФЛ броят на оперативните работници и следователите е многократно по-голям. Както винаги следствието има за изходна база неоспоримата им вина. Без да излизаш иззад телената ограда, трябва да докажеш, че не си виновен. За това можеш да се позоваваш само на свидетели измежду другите военнопленници, които вероятно изобщо не са в твоя ПФЛ, а през девет области в десета, и ето че кемеровските оперативни работници изпращат запитвания до соликамските си колеги, а те

от своя страна разпитват свидетелите и изпращат своите отговори и нови запитвания, и теб също започват да те разпитват като свидетел. Наистина за изясняване на съдбата ти може да иде и година, дори две – но нали родината нищо не губи: нали всеки ден даваш добив на въглища. И ако някой от свидетелите е казал нещо не както трябва за теб или пък вече няма живи свидетели – сърди се на себе си, тук вече се оформяш като изменник на родината и трибунальът ти лепва полагаемата десетка. Ако, колкото и да го усукват, излезе, че наистина не си служил на немците и главното – не си виждал жив американец или англичанин (в случай че си освободен не от нашите, а от тях, това обстоятелство е вече силно утежняващо) – оперативните работници решават за каква степен на изолация си достоен. На някои им сменят местожителството (това винаги нарушава връзката на човека с обкръжението му, прави го по-уязвим). На други благородно предлагат да постъпят на работа във Вохра, тоест във военизираната лагерна охрана: уж оставаш свободен, а загубваш всякаква лична свобода и оставаш да живееш в най-затънтения край. С трети се ръкуват и макар че за чистото предаване в плен такъв човек заслужава във всички случаи разстрел, хуманно го пускат да си върви по живо, по здраво вкъщи. Но такива хора се радват преждевременно! По тайните канали на спецчастите към родното му място вече пътува досието му, което успява да го изпревари. Тези хора все едно остават навеки не наши и при първите масови арести, както през 1948–1949 г., отиват в затвора вече по параграфа за агитация или по някой друг подходящ параграф. Лежал съм и с такива.

„Ех, да знаех!...“ – ето ви главната песничка в затворническите килии през тогавашната пролет. Де да знаех, че така ще ме посрещнат! Че така ще ме измамят! Че ще имам такава съдба! Нима щях да се върна в родината? За нищо на света!!! Щях да се промъкна в Швейцария, във Франция! Щях да се прехвърля отатък морето! Отвъд океана! Зад три океана!

Впрочем дори и когато знаят, някои пленници често постъпват така. Василий Александров попада в плен във Финландия. Там го издирва някакъв стар петербургски търговец, уточнява трите му имена и казва: „От 17-а година остана да дължа голяма сума на баща ви, тогава не ми беше изгодно да я върна. Така че бъдете любезен да си получите парите!“ Издирен заради стар дълг. След войната Александров е приет в кръга на руските емигранти, там си намира и годеница, която обиква, както виждате, всичко е сериозно. А бъдещият тъст му дава, за да вникне в нещата, течението на „Правда“ – цялото, без изключение, от 1918 до 1941

г., без спестяване на истината и без корекции. Същевременно му разказва например историята на потоците, както ние се опитахме във втора глава. И въпреки това... Александров зарязва и годеницата си, и охолството, връща се в СССР, за да получи, както е лесно да се досетите, десетка плюс пет намордника. През 1953 г. в Специалния лагер той е вече доволен, че е избран за бригадир...

По-разсъдливите ме поправяха: сгрешили са още по-рано. Не е трябвало през 41-ва година да се тикат в първата редица! За такава дан не си струва да ходиш в бран. Трябвало е да се подредят в тила от самото начало – спокойна работа, сега да са герои. А още по-сигурно е било да дезертират: и кожата си ще спасиш, и десетка няма да получиш, а най-много осем, седем години; и в лагера ще те оставят на всякаква работа: ами че дезертърът не е враг, не е изменник, не е политически, а свой човек, битоваче. На такива разпалено възразявах: затова пък дезертърите през всичките тези години ще лежат в затвора и ще пукнат, няма да им простят. А за нас скоро ще има амнистия, ще ни пуснат всичките. (Тогава още не знаеха главната дезертърска привилегия!...)

Тези, които отиват в затвора по 10-и параграф направо от къщи или от Червената армия, често дори завиждат: ама че работа! За същите пари (разбирайте, за същите десет години) са могли да видят като тези момчета толкова интересни неща, да отидат къде ли не! А тук, в лагера, така и ще пукнем, без да сме видели нищо друго освен своето вонящо стълбище. (Впрочем осъдените по 58–10 едва прикриваха ликуващото си предчувствие, че амнистията ще обхване първо тях!)

Само власовци не въздишаха: „Ех, ако знаехме“ (защото са знаели какво рискуват), и не чакаха пощада, и не се надяваха на амнистия.

* * *

Още дълго преди пътищата ни неочаквано да се пресекат върху затворническите нарове, знаех за тях и недоумявах за тях.

Отначало това бяха многократно мокрените и многократно съхнали позиви, потулени във високата, некосена трета година трева на крайфронтната орловска ивица. На позивите имаше снимка на генерал Власов, придружена от биографията му. Лицето му върху неясната снимка изглеждаше охранено-доволно както у всички наши генерали от новата формация. (В действителност не е така, Власов бе висок и слаб, а върху по-ясните снимки личи: той е селяк, който се е изучил и е турил рогови очила.) От биографията му тази удачна съдба сякаш се потвърждаваше:

през годините на поголовните арести той е изпратен военен съветник на Чан Кайши. Но на какво в биографията му от позива можеше да се явява?

Андрей Андреевич Власов е роден през 1900 г. в селско семейство в Нижегородска губерния. Под покровителството на брат си, селски учител, завършва нижегородското духовно училище, но не и семинарията – започва революцията. През пролетта на 1919 г. е призован в Червената армия, в края на същата година е вече взведен командир на деникинския фронт. Завършва Гражданската война като ротен командир и остава на кадрова служба. През 1928 г. – курсовете „Изстрел“, след това преминава на щабна работа. От 1930 г. влиза във ВКП/б/ и това му открива по-нататъшно служебно издигане. През 1938 г., със звание командир на полк, е изпратен военен съветник в Китай. Несвързан с висшите военни и партийни кръгове, Власов се оказва в сталинския „втори ешелон“, който трябва да замени ликвидираните командири на армии, дивизии и бригади. От 1939 г. е вече командир на дивизия, през 1940 г. при първото присвояване на „новите“ (старите) войнски звания става генерал-майор. От по-нататъшната история може да се заключи, че сред генералската смяна, където има много съвсем тъпи и неопитни, Власов се оказва един от най-способните. Неговата 99-а стрелкова дивизия, дотогава най-изостаналата в Червената армия, сега вече се дава за пример в „Красная звезда“, а през войната не е заварена неподготвена от хитлеристкото нападение, напротив: при общото ни отстъпление на изток тя тръгва на запад, връща си Перемишъл и го държи 6 дни. Бързо минал през длъжността командувач корпус, през 1941 г. Власов вече командува край Киев 37-а армия. Успява да се измъкне от огромното киевско обкръжение с голям отряд. През ноември получава от Сталин 20-а армия, започва веднага боеве за Химки, минава в контра-настъпление до Ржев и става един от спасителите на Москва. (В бюлетина на Информбюро от 12 декември генералите са изредени по следния начин: Жуков, Лелюшенко, Кузнецов, Власов, Рокосовски...) Със стремителността на онези месеци той успява да стане заместник-командувач на Волхонския фронт (на Мерецков), а през март, когато 2-ра ударна армия е отрязана при бързото ѝ настъпление за пробив на ленинградската блокада, поема командването ѝ в обкръжение. Още не са прекъснати последните зимни пътища, но Сталин ѝ забранява да се изтегли, обратно – принуждава опасно вклинената армия да продължава настъплението през непроходимата блатиста местност, без продоволствие, без оръжие,

без подкрепа от въздуха. На 14 май 1942 г. след двумесечно гладуване и изстребване на армията (войниците ѝ ми разказваха после в бутирските килии, че са стържели копитата на убитите разлагащи се коне, варили са изстърганото и са го яли) започва концентрично настъпление на немците срещу обкръжената армия (и във въздуха, то се знае, има само немски самолети). Чак тогава, като подигравка, получават от Сталин разрешение да отстъпят зад Волхов. И тези безнадеждни опити да се измъкнат от обръча продължават до началото на юли.

Така (сякаш повтаря съдбата на 2-ра армия на Самсонов през Първата световна война, също така безумно хвърлена в котела) загива 2-ра ударна на Власов.

Разбира се, тук е налице измяна към родината! Разбира се, тук е налице жестоко предателство! Но – на Сталин. Измяната не значи непременно да продадеш. Невежеството и небрежността в подготовката на войната, объркаността и уплахата при избухването ѝ, безсмислено жертвуваните армии и корпуси, само и само за да бъде спасен маршалският мундир – нима има по-горчива измяна от тази за върховния главнокомандуващ?

За разлика от Самсонов Власов не слага край на живота си, скита се още някое време из горите и блатата и на 12 юли в района на Сиверский се предава в плен. Скоро се озовава във Виница, в специален лагер за пленени висши офицери, сформиран от граф Шауфенберг – бъдещия заговорник срещу Хитлер. Това покровителство на опозиционните армейски кръгове (мнозина от тях по-късно се проявяват и загиват в антихитлеристкия заговор) съпровожда живота на Власов през следващите две години. През първите седмици заедно с полковник Боярски, командир на 41-ва гвардейска дивизия, пише доклад: че в по-голямата си част съветското население и съветската армия биха приветствували свалянето на съветското правителство, ако Германия признае нова Русия за равнопоставена. (Може би за толкова бързото му решение оказва влияние и личният опит на Власов: родителите на жена му са „разкулачени“, тя привидно се отрича от тях, но тайно им помага. Сега вече и тя със сина си са пренесени в жертва с новото поведение на генерала в плен – един прекрасен ден те изчезват в пастта на НКВД.)

Трудно беше да повярваш изведнъж от тези позиви, че този човек е изтъкнат или че служил вярно цял живот на съветска служба, отдавна и дълбоко повече за Русия. А следващите позиви, съобщаващи за създаването на РОА – Руската освободителна армия, бяха написани не само на

лош руски, но и в чужд дух, явно немски, и дори незаинтересувано от предмета, затова пък с грубо самохвалство за многото каша при тях и за веселото настроение на конниците. Съмнително беше съществуването на такава армия, а и да я имаше наистина, чак пък толкова да ѝ е весело?... Така можеше да лъже само немецът.

Всъщност почти до самия край на войната няма никаква РОА. През всичките години по всички немски части са пръснати неколкостотин хиляди доброволни помагачи – *Hilfswillige*, с пълни или частични войнишки права. Е, съществуват и доброволчески антисъветски формировки – от доскорошни съветски граждани, но с немски офицери. Първи поддържат немците – литовците (доста посърбали попарата ни за една година!). След това от украинци се събира SS доброволческа дивизия, от естонци – SS отряди. В Белорусия има народна милиция срещу партизаните (и стига до 100 хиляди души!). Туркестански батальон. В Крим – татарски. (И всичко това е посято от самите Съвети, в Крим например – чрез тъпата кампания срещу джамиите, докато предвидливата завоевателка Екатерина отпуска държавни средства за построяването и разширяването им. С идването си хитлеристите също се досещат да застанат в защита на джамиите.) Когато немците завоюват нашия Юг, броят на доброволческите батальони се увеличава още повече: грузински, арменски, севернокавказки и 16 калмицки. (А съветски партизани на юг почти няма.) При отстъпването от Дон заедно с немците се оттегля казашки обоз от близо 15 хиляди души, от тях половината способни да носят оръжие. През 1941 г. край Лоток (Брянска област) местното население, още преди идването на немците, разпуска колхозите, въоръжава се срещу съветските партизани и създава до 1943 г. автономна област (начело с инженер К. П. Воскобойников) с въоръжена бригада от 20 хиляди души (знаме с изображението на Георги Победоносец), която се нарича РОНА – Руска освободителна народна армия. Истинска обшоруска освободителна армия обаче не е създадена, макар да има фантазии и опити, правени от самите руснаци, чакащи да грабнат оръжието, за да освободят страната си, и от група немски военни с ограничено внимание и средно положение по служба, но с реалистичното виждане, че е дивашката хитлеристка колонизационна политика войната срещу СССР не може да се спечели. Сред тези военни има немало прибалтийски немци, включително и от старата руска служба, които особено остро чувствуват руската обстановка, подобно на капитан Щрик-Щрикфелд. Тази група се опитва напразно да убеди хитлеристката върхушка в

необходимостта от германско-руски съюз. В своите фантазии те измислят и име на армията и нейния очакван статут, и дори нашивки за ръкава (с андреевско поле (Бяло поле с диагонален светлосин кръст (т.нар. кръст на Андрей Първозвани), прието в царска Русия за флаг на руския военен флот. – Б. пр.)) на немския мундир. През 1942 г. в селището Осинторф край Орша с помощта на няколко руски емигранти (Иванов, Кромиади, Игор Сахаров, Григорий Ламсдорф) от съветски военнопленници е формирана „пробна част“ – със съветска униформа и съветско оръжие, но със старите пагони и национална кокарда. Към края на 1942 г. тази формировка се състои от 7 хиляди души, събрани в четири батальона с тенденция да бъдат развърнати в полкове и с претенцията да поставят начало на РННА – Руска национална народна армия. Доброволците са повече, отколкото могат да бъдат приети. Но липсва увереност заради оправданото недоверие към немците. През декември 1942 г. се получава заповед за разформироване на частта: на отделни батальони, с немско униформено облекло и в състава на немските части. През същата нощ 300 души стават партизани.

През есента на 1942 г. Власов дава името си за обединяването на всички антиболшевишки формировки и пак през есента на 1942 г. хитлеристкият Главен щаб отклонява опитите на средните армейски кръгове да наложат Германия да се откаже от плановете за източна колонизация и да ги замени със създаване на руски национални сили. Едва решил се на този съдбоносен избор, едва направил първата стъпка по този път, Власов се оказва повече ненужен освен за пропагандата, и така – до самия край. В желанието си да реализират своя замисъл чрез развитието на нещата покровителстващите го армейски кръгове прибегват до прокламацията на Смоленския комитет (хвърлят я над съветския фронт на 13 януари 1943 г.) – с обещание за всички демократични свободи, отмяна на колхозите и принудителния труд. (Пак през януари 1943 г. са забранени руските части по-големи от батальон...) Въпреки забраната прокламацията е разпространявана и в заетите от немците области, като предизвиква големи вълнения и очаквания. Партизаните твърдят, че няма никакъв Смоленски комитет и никаква Руска освободителна армия, че това е лъжа на немците. Първата приумица поражда втора – агитационни обиколки на Власов из завзетите области (отново самоволни, без знанието, пряко волята на Главния щаб и на Хитлер: на нашето подтоталитарно съзнание му е трудно да си представи подобна самоволност, ние не можем да направим нито една важна крачка без разрешение от най-горе, но нашата система е несравнимо по-твърда от нацистката, ние

имахме зад гърба си вече четвърт век, а нацистите – едва десет години). В саморъчно ушит шинел, какъвто няма в никоя армия – кафяв, с генералски червени отгъви и без отличителни знаци, Власов извършва първата такава обиколка през март 1943 г. (Смоленск–Могилъв–Бобруйск) и през април втората (Рига–Печори – Псков – Гдов – Луга). Тези пътувания въодушевяват руското население, създават осезаемото впечатление, че се ражда независимо руско движение, че независима Русия може да възкръсне. Власов говори в препълнените театри на Смоленск и Псков, обяснява целите на освободителното движение, и то открито – че за Русия националсоциализмът е неприемлив, но че и болшеvizмът не би могъл да се премахне без немците. Също така открито го питат: вярно ли е, че немците смятат да превърнат Русия в колония, а руския народ – в работен добитък? Защо досега никой не казва какво ще бъде с Русия след войната? Защо немците не разрешават руско самоуправление в завзетите области? Защо доброволците срещу Сталин са събрани само под немско командване? Власов отговаря притеснено, по-оптимистично, отколкото самият той вече може да се надява по онова време. Германският главен щаб откликва със заповед на фелдмаршал Кайтел: „Предвид некавалифицираните безсрамни изказвания на военнопленника, руския генерал Власов, по време на обиколката му в Северната група на войските, станала без знанието на фюрера и без моето, да бъде незабавно прибран в лагер за военнопленници.“ Разрешава се името на генерала да бъде използвано само за пропагандни цели, в случай че излезе да говори още веднъж лично, да бъде предаден на гестапо и обезвреден.

Текат последните месеци, когато все още милиони съветски хора са извън властта на Сталин, още могат да вземат оръжие срещу болшевишката си неволя и да уредят своя независим живот, но германското ръководство не се поддава на колебания: именно на 8 юни 1943 г., преди Курско-Орловската битка, Хитлер потвърждава, че никога няма да бъде създадена независима руска армия и че руснаците са нужни на Германия само като работна сила. Хитлер не проумява, че единствената историческа възможност за премахването на комунистическия режим е движението на самото население, надигането на измъчения народ. От такава Русия и от такава победа Хитлер се страхува повече, отколкото от всяко поражение. И дори след Сталинград, дори след като загубва Кавказ, той не забелязва нищо ново. Докато Сталин си присвоява ролята на висш защитник на Отечеството, възстановява старите руски пагони и православната църква и разпуска Коминтерна, Хитлер му помага според силите си, като през септември 1943 г. се разпорежда всички

доброволчески части да бъдат разоръжени и изпратени във въгледобивните рудници; по-късно решава друго: доброволческите части да бъдат прехвърлени на Атлантическия вал, срещу съюзниците.

Такъв е всъщност краят на целия замисъл за независима руска армия. Какво прави Власов? И той отчасти не знае колко зле вървят работите (не знае, че след своите обиколки отново е смятан за военнопленник и е в опасност), отчасти поема фатално по гибелния път на надеждите и споразуменията със Звяра, докато срещу апокалиптичните зверове единствено спасителна е неотстъпчивостта от първата до последната минута. Впрочем имало ли е изобщо такава минута Освободителното движение на руските граждани? От самото начало то е обречено на гибел като още една допълнителна жертва върху тлеещия жертвеник на 1917 г. А първата военна зима от 1941–1942 г., унищожила няколко милиона съветски военнопленници, разпростира веригата от кости на тези жертви, започнала още с летните опълчения на невъоръжени хора за спасението на болшевизма.

Тук е уместно да сравним Власов с командувачия 19-а армия генерал-майор Михаил Лукин, който още през 1941 г. се съгласява да се бори срещу Сталиновия режим, но иска гаранции за националната независимост на некомунистическа Русия и след като не ги получава, не прави нито крачка извън лагера за военнопленници. А Власов се осланя на надеждите без гаранции и неведнъж се поддава на успокоителните аргументи на своите съветници. Зарича се да спре, да се откаже, да зареже всичко, но винаги се намират аргументи: „ще разоръжат всички доброволчески части“, „военнопленниците ще се окажат в безизходица“, „ще се влоши положението на остовците“, т.е. на руските работници в Германия. И в клопката на тези аргументи Власов подписва през октомври 1943 г. открито писмо до доброволците, прехвърляни на Западния фронт: за временността на тази мярка и за необходимостта да се подчинят...

Така е загубен последният изплъзващ се смисъл на това горчиво доброволчество: изпращат ги като пушечно месо срещу съюзниците и срещу Френската съпротива – срещу онези, към които единствено се е запазила искрена симпатия у руснаците в Германия, изпитали върху гърба си и немската жестокост, и немското самовъзхваляване. Подкопана е тайната надежда за помощ от англо-американците, лелеяна в обкръжението на Власов: щом поддържат комунистите, съюзниците имат толкова повече основания да подкрепят демократична некомунистическа Русия срещу Хитлер... Особено при падането на Третия райх, когато

явно болшеvizмът ще се опита да разпространи своя строй в Европа и в целия свят – нима и тогава Западът ще продължава да поддържа болшевишката диктатура? Тук проличава несъответствието между руското и западното съзнание, непреодоляно и до ден-днешен. Западът води война само срещу Хитлер, в името на което смята за добри всички средства и всички съюзници, особено Съветска Русия. О, не, не само че не може – Западът и не иска, на него не му отърва да допусне, че народите на СССР биха могли да имат и свои задачи, несъвпадащи с целите на комунистическото правителство. Макар и трагикомично, съюзниците разпространяват сред доброволческите антиболшевишки батальони, пристигнали на Западния фронт, възвания: на прехвърлилите се при тях обещава да ги изпратят незабавно в Съветския съюз!...

Хората около Власов се смятат в мечтите и надеждите си за „трета сила“, тоест извън Сталин и Хитлер, но и Сталин, и Хитлер, и Западът изритват под краката им тези подпори: за Запада те са някаква странна категория нацистки помагачи, с нищо незабележителни.

Скоро можахме да се убедим, че наистина имаме срещу себе си руснаци и че те се бият по-люто от всякакви есесовци. През юли 1943 г. край Орел един взвод от руснаци с немски униформи защищават например Собакинските виселки. Бият се с такова отчаяние, сякаш те са построили селото. Натикват един от тях в избата и го засипват с ръчни гранати, той млъква; но в мига, в който отново се втурват, той пак зачатква с шмайзера. Едва когато хвърлят долу противотанкова граната, им става ясно: бил си е направил долу яма, в която се е криел от експлодиращите противопехотни гранати. Представете си колко оглушен, контузен и отчаян е бил, а е продължавал да се сражава.

Те защищават например и непробиваемия днепроvски плацдарм южно от Турск, там две седмици се водят безуспешни боеве за неколкостотин метра – в боевете са свирепи, и студовете също (декември 1943 г.). В този дошъл ни до гуша многодневен зимен бой с маскировъчни халати над шинелите и ушанките участвахме и ние, и край Малие Козловичи ми разказаха такъв един случай. Докато тичат между борове, двамина се объркват, лягат един до друг и вече без да си дават точна сметка, стрелят където им падне. Автоматите и на двамата са съветски. Делят си патроните, хвалят се един друг, псуват замръзващата смазка на автоматите. Накрая съвсем им отказват, решават да изпушат по цигара, отмятат белите качулки от главите си – и зърват върху ушанките си орела на единия и звездичката на другия. Скачат на крака!

Автоматите им не стрелят! Започват да се бият с тях като с тояги, да се гонят: това вече не е политика и не родината майка, а обикновено първобитно недоверие: пожаля ли го, ще ме убие.

В Източна Пруссия на няколко крачки от мен преведоха по банкета трима пленени власовци, а по шосето насреща се движеше с грохот Т-34. Внезапно един от пленените се извърна, скочи и като лястовица се стрелна и се шльошна под танка. Танкът зави, но все пак го смачка с края на веригата си. Прегазеният продължаваше да се гърчи с червена пяна на устните. И човек можеше да го разбере! Бе предпочел войнишката смърт пред обесването в занданите.

Те нямаха никакъв избор. И не можеха да се бият другояче. Не виждаха смисъл да се бият по-предпазливо за себе си. След като дори „чистият“ плен се смяташе у нас за неппростима измяна към родината, какво оставаше до онези, които бяха грабнали вражето оръжие? Поведението на тези хора от гледна точка на нашата пропагандна недодяланост се обясняваше: 1) с предателство (биологично? течашо в кръвта ни?) и 2) със страхливост. С всичко друго, ала не и със страхливост! Страхливецът търси снизхождение. А във „власовските“ отряди на вермахта бяха могли да ги отведат само крайността, безграничното отчаяние, невъзможността да понесат повече болшевишкия режим и презрението към собствения живот. Защото са знаели: тук не могат да се надяват на никаква пощада! В нашия плен ги разстрелваха, едва дочули от устата им първата правилно изговорена руска дума. (Край Бобруйск успях да спра неколцина, решили да се предадат, и да ги предупредя да се преоблекат със селски дрехи, да се пръснат по селата като заврени зетьове.) В руския плен, както и в немския, най-зле бяха руснаците.

Изобщо тази война ни откри, че най-лошото нещо на този свят е да си руснак.

Срам ме е, като си спомня как при овладяването (тоест разграбването) на бобруйския котел вървах по шосето сред изпотрошени и преобърнати немски коли, сред пръснатия трофеен разкош – и от долчинката със затънали там изоставени каруци и машини, с объркано сновящи немски коне и с димящи огньове, иакладени с трофеите, чух вик за помощ: „Господин капитан! Господин капитан!“ Мъж с немски панталони, гол до кръста, целият – лицето, гърдите, раменете, гърбът – в кръв, ме молеше на чист руски за защита, а сержантът от спецотдела го преследваше на кон с камшик. Шибаше голото му тяло, не му даваше да се обръща или да вика за помощ, гонеше го и оставяше с камшика върху кожата му нови кървави резки.

Това не беше пуническа или гръцко-персийска война! Всеки ползуващ се от власт офицер от коя да е армия на земята трябва да спре беззаконното изтезание. От коя да е – да, а от нашата?... Нали толкова безпощадно и абсолютно сме разделили човечеството? (Ако не е с нас, не е наш и т.н., значи е достоен само за презрение и унищожаване.) Та ето на, аз се побоях да защита власовеца от особиста, нищо не казах и нищо не направих, отминах, като да не бях чул, за да не би тази призната от всички чума да се прехвърли и на мен (ами ако този власовец се окаже някой свръх-злодей?... Ами ако особистът си помисли нещо за мен?...Ами ако?...). А и просто като се знае обстановката в армията по онова време – дали този особист щеше да слуша някакъв си армейски капитан?

И той продължи да шибя и да гони със зверски израз на лицето беззащитния човек като говедо.

Тази картина се е запечатана за цял живот пред очите ми. Та това е почти символ на Архипелага, може да бъде използван за корицата на книгата.

Те са предчувствували, предугадили този изход за себе си – и въпреки това са пришивали върху левия ръкав на немския си мундир щит с андреевско поле и с буквите РОА.

Бригадата на Камински от брянския Локот включва 5 пехотни полка, артилерийски дивизион и танков батальон. През юли 1943 г. заема част от фронта край Дмитровск-Орловски. През есента един неин полк защитава храбро Севск – и в тази защита е унищожен изцяло: съветските войски убиват и ранените, а командира на полка го завързват за един танк и го влачат, докато умре. Бригадата отстъпва от своя Локотски район със семействата, с обозите, повече от 50 хиляди души. (Може да си представим как НКВД е прочиствало този автономен антисъветски район, след като се е добрало до него!) Извън брянските предели им предстои да се скитат горчиво, унижително да изчакват край Лепел, да бъдат използвани срещу партизаните, по-късно да отстъпят в Горна Силезия, където Камински получава заповед да потуши Варшавското въстание и не намира сили да не се подчини, повежда 1700 души несемейни, със съветска униформа с жълти ленти на ръкавите. Така немците разбират всички тези трицветни кокарди, андреевското поле и Георги Победоносец. Руският и немският език са взаимно непреводими, неизразими, не си съответствуват.

Батальоните от разформированата осинторфовска част също имат

участта да тръгнат срещу партизаните или да бъдат прехвърлени на Западния фронт. През 1943 г. край Псков (в Стремутка) е разположена „гвардейска бригада на РОА“, наброяваща неколкостотин души и поддържаща връзка с околното руско население, но нарастването ѝ е спряно от немското командване.

Жалките вестничета на доброволческите части са обработвани от немската цензурна ножица. И на власовци остава само да се бият до смърт, а в свободното си време да се наливат с водка. Обреченост – това е, което определя тяхното съществуване през всичките тези години на войната и в чужбина, и никъде никакъв изход.

Хитлер и неговото обкръжение, дори когато вече отстъпват, дори в навечерието на гибелта си – все така не могат да преодолеят своето трайно недоверие към отделните руски формировки, да приемат призрака на една независима, неподчинена им Русия. Едва в треската на окончателния крах, през септември 1944 г., Химлер дава съгласие за създаване на РОА от изцяло руски дивизии, дори с малка авиация, а през ноември 1944 г. е разрешен и един закъснел спектакъл: свиква се Комитет за освобождаване на народите в Русия. Едва от есента на 1944 г. генерал Власов получава първата си като че ли реална възможност да действа – явно много късно. Федералистският принцип също не привлича мнозина: Бандера, пуснат от немците на свобода (също през 1944 г.), отклонява съюза си с Власов; сепаратистките национални части виждат във Власов руски империалист и не искат да попаднат под контрола му; от името на казаците генерал Краснов също се отказва – и само 10 дни преди края на цяла Германия – на 28 април 1945 г.! – Химлер дава съгласие казашкият корпус да мине в подчинение на Власов. В нацисткото ръководство вече настъпва хаос: едни началници разрешават обединяването на руските доброволчески части в РОА, други пречат на това. А и реално е трудно всеки такъв сражаващ се отряд да бъде измъкнат от предната линия, както впрочем е трудно да се измъкнат от работата си в тила и остовците, желаещи да ги включат в РОА. А и немците не бързат да освобождават военнопленниците за армията на Власов. Машината за освобождаване не се върти. Все пак до февруари 1945 г. 1-ва дивизия на РОА (наполовина от локотянци) е формирана и се пристъпва към формирането и на 2-ра. Късно е вече и да се предполага, че на тези дивизии ще се падне да действуват в съюз с Германия; и надеждата за конфликт между съюзниците и Съветите, с която власовското ръководство отдавна живее, този път се разгаря. Това е отбелязано и в доклада на германското Министерство на пропагандата (февруари 1943 г.): „Движението на

Власов не се смята за свързано на живот и смърт с Германия, в него са силни англофилските симпатии и мислите за промяна в курса. Движението не е националистическо и изобщо не признава еврейския въпрос.“

Двусмислеността на положението намира отражение и в Манифест на КОНР, оповестен в Прага (за да е на славянска земя) на 14 ноември 1944 г. Неизбежно се споменава за „силите на империализма начело с плутократите Англия и САЩ, чието величие се гради върху експлоатацията на други страни и народи“ и които „прикриват своите престъпни цели с лозунги за защита на демокрацията, културата и цивилизацията“, ала няма и нито един пряк поклон пред националсоциализма, антисемитизма или Велика Германия, само дето всички врагове на съюзниците са наречени „свободолюбиви народи“, приветствува се „помощта на Германия при условия, незасягащи честта и независимостта на нашата родина“, и се очаква „почетен мир с Германия“, колко ли почетен наистина, но навярно не по-лош от Бресткия – а и по ситуация превъзхождащ евентуално Бресткия, макар че пак би подлежал на корекция, след като мирът се възцари в цяла Европа. В Манифеста авторите му са хвърлили много сили да се обявят за демократи, федералисти (със свободно отделяне на нациите); предпазливо се прокрадва още не съвсем назрялата, неуверената в себе си просъветска обществена мисъл: и „отживелият царски строй“, И икономическата и културната изостаналост на стара Русия, и „народната революция от 1917 година“... Последователен е само антиболшевизмът.

Всичко това е отпразнувано в Прага по малка програма – с представители на „Бохемския протекторат“, тоест с немски чиновници трета ръка. Тогава чух на фронта целия този манифест и съпровождащите го предавания по радиото и впечатлението беше, че: спектакълът е ненавременен и обречен. Западният свят изобщо не забеляза този манифест, той не събуди никакво съчувствие, но имаше голям успех сред остовци: разправят, че последвал цял поток от заявления за влизане в РОА (Свен Стеенберг пише – 300 хиляди) – и то през безнадеждните месеци, когато Германия вече явно се сгромолясва и срещу лавината на закалената Червена армия тези нещастни захвърлени съветски хора могат да разчитат само на силното си отвращение от болшевизма.

Какви са могли да бъдат планове на формиращата се армия? На пръв поглед: да стигне до Югославия, където да се слее с казаците, емигрантския корпус и Михайлович, и да защитават Югославия от комунизма. Но преди всичко: няма немското командване е могло да си позволи през най-тежките за него месеци в тила безпрепятствено да

бъде формирана отделна руска армия? Нетърпеливо изпращат на Източния фронт ту противотанков отряд (на И. Сахаров-Ламсдорф) в Померания, ту цялата 1-ва дивизия на Одер – ами Власов? Според всеобщия закон на веднъж поетия курс на отстъпки той покорно се съгласява, макар че, след като преотстъпва единствената си засега дивизия, се обезсмисля целият план за създаването на армия. Винаги ще се намерят аргументи за оправдание: „Немците не ни се доверяват. Ето че сега 1-ва дивизия ще ги убеди с бойните си действия и тогава формирането на РОА ще тръгне по-бързо.“ А то върви зле. 2-ра дивизия и бригадата запасняци, общо 20 хиляди души, си остава чак до май 1945 г. невъоръжена тълпа – не само без артилерия, но почти без пехотно оръдие, дори са зле облечени. 1-ва дивизия (16 хиляди души) е вкарана в безнадеждна и смъртоносна операция и само вече общото разпадане на Германия позволява на командира на дивизията Буняченко да я изтегли на своя глава от предната линия и въпреки съпротивата на генералите да си пробие път към Чехия. (По пътя си освобождава съветски военнопленници, които се присъединяват към нея – „за да си бъдем като руснаци заедно“.) Стигат Прага в началото на май. Тук ги повикват на помощ чехите, вдигнали се на 5 май в столицата на въстание. На 6 май дивизията на Буняченко влиза в Прага и на 7 май в разгорещен бой спасява въстанието и града. Като подигравка, сякаш за да потвърди далновидността и на най-недалновидните немци, 1-ва дивизия на Власов със своето първо и последно независимо действие нанася удар именно по немците, отприщва цялото си ожесточение и горчивина, които са се натрупали в потиснатите руски гърди през тези три жестоки и безсмислени години. (Чехите посрещат руснаците с цветя, в ония дни го разбират, но всички ли след това запомнят кои руснаци спасяват града им? У нас сега се смята, че Прага е освободена от съветските войски – и наистина по желание на Сталин Чърчил през тези дни не бърза да даде оръжие на пражани, американците се задържат в движение, за да оставят съветските войски да превземат Прага, а Йозеф Смрковски, изявен пражки комунист от онова време, без да си дава сметка за по-далечното бъдеще, хули предателите власовци и жадува да бъде освободен само от съветски ръце.)

През всички тези седмици Власов не се проявява като пълководец, изпаднал е в обърканост и безизходна потиснатост. Той не изпраща 1-ва дивизия за Пражката операция, оставя в неопределена ситуация 2-ра дивизия и по-малките части и в шеметно изнизващото се време никой не намира сили за замисленото сливане с казаците. Власов последователно се отказва само от самостоятелното бягство (чака го самолет за

Испания) и, изглежда, с парализирана воля се оставя на финалния край. Активността му през последните седмици се проявява единствено в изпращане на тайни делегации и в търсене на контакти с англо-американците. И другите членове на щаба (генералите Трухин, Меандров, Боярки) вършат същото.

Само с това, че сега, в края, ще потрябват на съюзниците, власовци намират оправдание за дългото си висене в немската примка. Все мъждука – не, гори надеждата: приближава края на войната, приближава и времето, когато могъщите англо-американци ще наложат на Сталин да измени вътрешната си политика – ето, армиите от Запад и Изток се приближават една към друга и ще се сблъскат над прегазения Хитлер! – така че Западът има интерес да ги запази и използва! Нали е ясно, че болшеvizмът е враг на цялото човечество?

Не, ни най-малко не им е ясно! О, западна демократична тъпота! Как? Разправяте, че сте политическа опозиция? Нима у вас има опозиция? А защо тогава никога не се е изявявала публично? Щом не сте доволни от Сталин, връщайте се в родината си и още в първата изборителна кампания го подменете с друг, ето това ще бъде честно. А защо сте грабнали оръжие, и то немско? Не, сега сме длъжни да ви предадем, иначе ще е неприлично, ще си развалим отношенията с доблестния съюзник.

През Втората световна война Западът отстояваше своята свобода и я отстоя за себе си, а нас (и Източна Европа) обрече на двойно пострашно робство.

Власов прави последен опит с изявлението, че ръководството на РОА е готово да застане пред международен съд, но предаването на армията му на сигурна смърт в ръцете на съветските власти противоречи на международното право като предаване на опозиционно движение – никой не чува дори този вопъл, а и повечето американски военачалници научават с изненада за съществуването на още някакви несъветски руснаци, така че е естествено да ги предават по съветска принадлежност.

РОА не просто капитулира пред американците, но и ги моли да приемат капитулацията и само да гарантират, че няма да я предадат на Съветите. И средните американски офицери, които са далеч от голямата политика, понякога обещават от наивност. (Всички тези обещания покъсно са нарушени, пленените са измамени.) Но американците посрещат цялата 1-ва дивизия (11 май, край Пилзен) и почти цялата 2-ра като въоръжена стена: отказват да ги вземат в плен, отказват да ги пуснат в

зоната си: Чърчил и Рузвелт подписват в Ялта задължителна репатриация за всички съветски граждани, особено за военнослужещите, без в случая да бъде упомената доброволността или насилствеността при репатрирането, защото има ли такова място на земята, където синовете на родината не биха пожелали да се завърнат доброволно? Цялото късогледство на Запада се концентрира в ялтенските писалки.

Американците не приемат капитулиралите, а съветските танкове изминават последните километри. Остава им – или да влязат в последен бой, или... Буняченко и Зверев (2-ра дивизия) се разпореждат по един и същ начин: няма бой. (Това също е в руския характер: ами ако?... Все пак са свои ... От разказите в затвора знам много случаи, когато безогледно или като пияни са се предавали на своите.) На 12 май въоръжената 1-ва дивизия в плен състав получава заповед в гората: „Разпръсвай се!“ Преобличат се с цивилни дрехи, отпаряг отличителните знаци, изгарят документите си, самоубиват се. През нощта съветските войски започват да ги обграждат. Убити и взети в плен са около 10 хиляди души, останалите се промъкват в американската зона, но и от тях, както и от 2-ра дивизия, от авиацията и от отделните отреди, повечето са предадени на съветските войски. За други престоят в американските лагери продължава смесени (групата на Меандров). Дали американците се отнасят към тях пренебрежително, или искат да им намекават: „Бягайте кой къде-то му виждат очите“, държат ги без храна както преди това немците, че ги и ритат, бият ги с прикладите – инак почти не ги охраняват. Някои наистина бягат, но повечето остават! Доверие в Америка ли? Невъзможността да очакват от американците предателство? И остават да чакат своята страшна съдба, вече разлагани и от съветски агитатори, и от самообвиненията и падналия дух – и група след група, генерали, офицери, войници са предадени през 1945 и 1946 г. за разправа в Съветския съюз. (На 2 август 1946 г. съветските вестници поместват съобщение за присъдата на Военния колегиум на Върховния съд срещу Власов и единадесет от неговите най-приближени: смърт чрез обесване.)

Пак през май 1945 г. в Австрия подобен лоялен съюзнически жест (от обичайната скромност неогласен у нас) извършва и Англия: тя предава на съветското командване казашкия корпус (40–45 хиляди души), пробиващ си път към Югославия. Това предаване е коварно, в духа на традиционната английска дипломация. Работата е, че казаците са настроени да се бият до смърт или да заминат зад океана, дори в Парагвай, дори в Индокитай, но не и да се предадат живи. Англичаните поставят

казаците на усилен армейска разкладка, предоставят им превъзходна английска екипировка, обещават им служба в английската армия, вече ги подлагат на прегледи. Поради това не възниква подозрение, когато предлагат на казаците да предадат оръжието си под предлог, че ще бъде унифицирано. На 28 май извикват всички офицери от ескадронен нагор (над 2000 души) без войниците в град Юденбург уж на съвещание с фелдмаршал Александер за съдбата на армията. По пътя офицерите са измамани, поставени са под засилена охрана (англичаните ги пребиват до кръв), след това автомобилната колона постепенно е предадена в обхвата на съветските танкове, накрая влиза в Юденбург, обкръжена дългообразно от гарваните, около които вече стои конвой със списъците. И дори нямат с какво да се застрелят, да се заколят – всичкото им оръжие е прибрано. Хвърлят се от високия железопътен надлез върху камъните и в реката. Повечето от предадените генерали са емигранти, съюзници на същите тези англичани от Първата световна война. През Гражданската война англичаните не успяват да им се отблагодарят, ето че сега им връщат дълга си. През следващите дни по същия измамен начин са предадени и обикновените войници – с влакове, целите в бодлива тел. (На 17 януари 1947 г. съветските вестници публикуват съобщение за обесването на казашките генерали Петре Краспов, Шкуро и още неколцина.)

По това време от Италия идва 35-хилядният обоз „Казашки стан“ и спира в долината Лиенц на Драва. В него има и бойни казаци, но и много стари хора, невръстни деца и жени – и никой от тях не желае да се връща на родните казашки реки. Сърцата на англичаните обаче не трепват и демократичният им разум не се помрачава. Английският комендант майор Дейвис, чието име сега поне вече ще влезе в руската история, когато трябва – разтапящ се от любезност, когато трябва – безжалостен, след измамническото излавяне на офицерите открито обявява за насилственото им предаване на 1 юни. Отвърща му хилядогласен вик: „Няма да тръгнем!“ Над бежанския лагер се появяват черни знамена, в походната черква непрекъснато има богослужения: живите отслужват панихида на самите себе си!... Идват английски танкове и войници. По високоговорителите им нареждат да се качват на вагоните. Тълпата пее панихида, свещениците вдигат кръстовете, младите ограждат с телата си старците, жените и децата. Англичаните пребиват хората с приклади и тояги, излавят ги и ги захвърлят заедно с ранените като денкове в камионите. Под напора на отстъпващите подиумът за свещениците се счупва, също и лагерната ограда, тълпата се спуска по моста на Драва, английските танкове им отрязват пътя, някои казаци се хвърлят със

семействата си в реката, търсейки смъртта, една английска част излява из околностите бегълците и стреля по тях. (Гробището на убитите и прегазените се намира в Лиенц.)

През същите дни със същата коварност и безпощадност англичани-те предават и на югославските комунисти хиляди врагове на техния режим (собствените си съюзници от 1941 г.!) – за да бъдат разстреляни и ликвидирани без съд и присъда.

В свободна Великобритания с нейната независима преса и до ден-днешен никой за изминалите 25 години не е пожелал да разкаже за това предателство, не е вдигнал тревога в обществото.

(В собствените си страни Рузвелт и Чърчил са тачени като еталон за държавна мъдрост и след време Англия може би ще бъде изпъстрена с паметници на своя велик мъж. Затова пък ние в своите руски затворнически обсъждания намирахме за поразително очевидно систематичното късогледство и дори безразсъдство на двамата. След като са имали пред очите си картината от 1941 до 1945 г., как са могли да не осигурят никакви гаранции за независимостта на Източна Европа? Как са могли заради тази смехотворна зальгалка – четиризоновия Берлин, тяхната бъдеща ахилесова пета, да подарят такива обширни области като Саксония и Тюрингия? И какъв военен и политически смисъл може да има за тях да предадат на смърт в ръцете на Сталин няколко стотици хиляди въоръжени съветски граждани, категорично отказващи да се предават? Разправят, че с това са платили за непременно участие на Сталин в японската война. Имали са атомна бомба, а плащат на Сталин за това да не се откаже да окупира Манджурия, да укрепи в Китай Мао Цзедун и в половин Корея – Ким Ир Сен!... Нима тези политически сметки не са смехотворни? Когато по-късно изтикват Миколайчик, Бенеш и Масарик слизат от сцената, Берлин попада в блокада, когато Будапеща гори и тътне, Корея дими, а консерваторите си плюят на петите и бягат от Суец – нима и тогава най-паметливите от тях не си спомнят поне епизода с предаването на казаците?)

И дори това е още само началото. През пялата 1946 и 1947 г. верните на Сталин западни съюзници продължават и продължават да му предават за разправа съветски граждани против тяхната воля – и бивши военни, и цивилни, само и само да се отърват от тази човешка неразбория. Екстрадират ги в Съветския съюз от Австрия, Германия, Италия, Франция, Дания, Норвегия, Швеция, от американските зони. В английските зони през тези години се поддържат и концлагери, неотстъпваши по нищо на хитлеристките. (Например лагерът Волфсберг в Австрия: карат

жените да режат приведени, но не приклекли, с малки ножички по една тревичка, после да връзват единадесет закива стръкчета с дванадесетото в „сноп“, и така часове наред. (Този лагер е описан в книгата на Ариадна Делианич „Волфсберг-373“, самата тя е била лагеристка в него. (Книгата е отпечатана в Сан Франциско, в печатница „Русская жизнь“.) – Б. а.) След като това е допустимо при британската парламентарна традиция, остава добре да се замислим колко дебела е мозъчната кора на нашата цивилизация.) Мнозина руснаци живеят дълги години след войната на Запад с фалшиви документи под гнетящия страх да не бъдат върнати в СССР. Те се страхуват от англо-американската администрация така, както някога от НКВД. А където не ги връщат – там пък безпрепятствено сноват безчет съветски агенти и без всякакви спънки, посред бял ден, дори от улиците на западните столици, отвлечат живи хора.

Освен създаващата се РОА немалко други руски подразделения остават до 1945 г. в германската армия, облечени с неразличими немски мундири. Те завършват войната на различни участъци и по различен начин.

Няколко дена преди да ме арестуват и аз имах случая да попадна под обстрела на власовци. И в затворения от нас източнопруски котел имаше руснаци. В една от нощите в края на януари тяхна част тръгва да си пробие път на запад през нашето разположение без артилерийска подготовка, мълчаливо. Непрекъсната фронтова линия няма, те бързо навлизат в дълбочина, обкръжават моята изнесена напред звукобатарея и аз едва успях да я изтегля по последния оставащ ни път. Но след това се върнах за една от повредените ни коли и малко преди разсъмване видях как те, окопали се с маскировъчните си халати в снега, внезапно се вдигнаха и се хвърлиха с „ура“ срещу огневите позиции на 152-милиметровия дивизион при Адлиг Швенкитен и обсипаха дванадесетте тежки оръдия с гранати, без да им позволят да дадат и един изстрел. Под трасиращите им куршуми нашата последна групичка трябваше да търчи три километра по прясно натрупания сняг до моста над рекичката Пасарге. Там ги спряхме.

Скоро след това ме арестуваха и ето че сега, преди парада на Победата, седим всички заедно на бутирските нарове, аз допушвам техните цигари, те – моите, и с един от тях изнасям тенекиената 70-литрова кофа с нечистотиите.

Мнозина от „власовците“, както и „шпионите за един час“ бяха млади, родени между 1915 и 1922 г., същото онова „младо непознато

племе“, което от името на Пушкин суетливият Луначарски бърза да приветствува. Повечето от тях попадат във военните формировки по същата свободна случайност, по която в съседния лагер техни другари става шпиони – зависело е от пристигналия вербувач.

Вербувачите подигравателно им обясняват – подигравателно, ако не беше истина: „Сталин се е отказал от вас!“ „Сталин не го е еня за вас!“

Съветският закон ги поставя извън себе си още преди те да се поставят извън съветския закон.

И те се записват... Едни – за да се измъкнат от смъртоносния лагер. Други – като разчитат да преминат към партизаните. (И преминават! И воюват след това с партизаните заедно! Но по Сталиновите критерии това ни най-малко не смекчава тяхната присъда!) Някои обаче ги боли сърцето заради позорната Четиридесет и Първа година, заради зашеметящото поражение след дългогодишните хвалби; и тоз-онзи започват да смятат за пръв виновник за нечовешките лагери – Сталин. И ето че те също решават да напомнят за себе си, за своя суров опит: че също са частица от Русия и искат да влияят върху нейното бъдеще, а не да бъдат изкупителна жертва за чужди грешки.

Думата „власовец“ звучи у нас като думата „нечистотии“, сякаш мърсим устата си само от нейното произнасяне, и затова никой не дръзва да изрече две-три фрази с подлог „власовец“.

Но историята не се пише така. Сега, след четвърт век, когато повечето от тях са загинали в лагерите, а оцелелите доизживяват дните си в Крайния север, искам да напомня с тези страници, че за световната история това явление е доста необичайно: няколко стотици хиляди млади хора на възраст от двадесет до тридесет години да се вдигнат на оръжие срещу собственото си Отечество в съюз с най-злия му враг. Може би трябва да се замислим: кой е по-виновен – дали тази младеж или беловласото Отечество? Това не може да се обясни с биологично предателство, а трябва да има обществени причини.

Защото, както гласи старата пословица: от ситост коне се не шурат.

И си го представяш: поле – и по него се шурат негледани, изпостадели, обезумели коне.

* * *

През тогавашната пролет килиите бяха пълни и с руски емигранти.

Това напомняше някакъв сън: завръщане на отминалата история. Отдавна са написани и затворени томовете за Гражданската война,

решени са нейните дела, включени са в хронологията на учебниците нейните събития. Дейците на бялото движение вече са не наши съвременници на тази земя, а призрци на стопилото се минало. Руските емигранти, пръснати по-жестоко и от колената Израилови, дори и да доизживяват нейде живота си, според нашите, съветските, представи са непременно свирачи в съмнителни ресторантчета, лакеи, перачки, просяци, морфинисти, кокаинисти, агонизиращи трупове. До войната от 1941 г. по никакви признаци не можехме да си представим от нашите вестници, от високата белетристика, от художествената критика (и нашите сити майстори не ни помогнаха да узнаем), че руснаците в чужбина – това е огромен духовен свят, че там се развива руската философия, там са Булгаков, Бердяев, Франк, Лоски, че руското изкуство покорява света, там са Рахманинов, Шаляпин, Беноа, Дягилев, Павлова, казашкият хор на Жаров, там се изследва задълбочено творчеството на Достоевски (по онова време направо прокълнат у нас), че съществува невероятният писател Набоков-Сирин, че още е жив Бунин и все пише нещо през тези двадесет години, че се издават художествени списания, поставят се спектакли, свикват се конгреси на землячествата, на които звучи руска реч, че мъжете емигранти не са загубили способността си да вземат за съпруги жени емигрантки, а те да им раждат деца, значи наши връстници.

Представата ни за емигрантите в нашата страна е толкова лъжлива, че съветските хора никога не биха повярвали: има емигранти, воюващи в Испания не за Франко, а за републиканците; а във Франция сред руската емиграция в отчуждена самота живеят Мережковски и Гипиус, след като не се отдърпват открито от Хитлер. Под формата на виц и дори напълно сериозно: Деникин иска да иде да воюва за Съветския съюз срещу Хитлер и по едно време Сталин едва не скланя да го върне в родината (не като бойна сила, разбира се, а като символ на националното обединение). Както на Запада изцяло, така и на руската емиграция за 25 години изолация ѝ липсва живият съветски опит, за да разбира трезво събитията. Това е причина в емиграцията да възникне смут в умовете, от рода на: „Дали трябва да подаваме ръка на власовци?“ (Едни – защото „винаги сме за Русия“, други – защото „винаги сме за демокрацията.“) Между предишните и новите, съветските емигранти често възникват раздори, неразбиране – и по време на войната, при немците, и по-късно, след войната, в съюзническите лагери. Вярно, съставя се емигрантски доброволен стрелкови корпус, който да замине на Източния фронт (15 хиляди души) – но немците го хвърлят срещу Тито и не се

стига до война, всичко приключва с неутрална ненамеса. По време на окупацията на Франция множество руски емигранти, стари и млади, се включват в съпротивителното движение, а след освобождаването на Париж масово се стичат в съветското посолство и подават молби за завръщане в родината. Каквато ще да е Русия – все пак си е Русия! – това е лозунгът им и така доказват, че и преди не са лъгали, че я обичат. (В затворите през 1945–1946 г. се чувствуват едва ли не щастливи, че тези решетки и тези надзиратели са свои, руснаци; учудено гледат как съветските момчета се почесват по тила: „И за какъв дявол се върнахме? Толкова ли тясно ни беше в Европа?“)

Но по същата Сталинова логика, по която всеки съветски човек, живял в чужбина, трябва да бъде изпращан в лагер, тази участ не би могла да отmine и емигрантите. От Балканите, от Централна Европа, от Харбин ги арестуват още с идването на съветските войски, задържат ги в жилищата им и на улиците като руснаци. Прибират на първо време само мъже, и то не всички, а проявилите се някак в политически смисъл. (Семействата им по-късно са изпращани по етапен ред в местата на руските заточения, а някои просто ги оставят в България и Чехословакия.) Във Франция ги приемат за съветски граждани с почести и цветя и ги прехвърлят в комфорт в родината, а с пристигането им незабавно ги затварят. По-бавно процедурат в това отношение с шанхайските емигранти – през 1945 г. до тях не могат да се доберат. Но там отива пълномощник на съветското правителство и огласява Указ на президиума на Върховния съвет: всички емигранти са опростени! Как да не повярват? Невъзможно е правителството да лъже! (Дали наистина е имало, или не такъв указ – той във всеки случай с нищо не обвързва Органите.) Шанхайци изразяват възторг. Предложено им е да вземат със себе си толкова и такива неща, каквито пожелаят (те тръгват с автомобили – ще свършат работа в родината), както и да се заселват в Съюза там, където им хареса; и да работят, естествено, по всякаква специалност. От Шанхай ги качват на параходи. И вече съдбата им на параходите е различна: на някои неизвестно защо изобщо не им дават храна. Различна е съдбата на емигрантите и от момента на пристигането им на пристанището в Находка (един от главните отправни пунктове на ГУЛАГ). Почти всички са превозвани с ешелони от товарни вагони като затворници, само дето още няма строг конвой и кучета. Някои са свалени на населени места, в градове, и са оставяни наистина да поживеят 2–3 години. Други веднага са откарвани с ешелони в лагер, разтоварвани са някъде в Заволожието, в гората по стръмния железопътен насип заедно с белите им рояли и

жардиниери. През 1948–1949 г. оцелелите далекоизточни реемигранти също са вкарвани безразборно по лагери и затвори.

Като деветгодишно хлапе четях с по-голямо увлечение, отколкото Жул Верн, сините книжки на В.В.Шулгин, тогава кротко продавани по нашите книжарски сергии. Това бе глас от света, толкова решително изчезнал, че и при най-развихрената фантазия човек не можеше да предположи: няма да минат и двадесет години и пътищата на автора и на мен ще се пресекат като невидим пунктир в тихите коридори на Большая Лубянка. Вярно, запознахме се с него не тогава, а след още двадесет години, но имах време да се сближа с мнозина емигранти, стари и млади, още през пролетта на 1945 година.

С ротмистър Боршч и с полковник Мариюшкин се случи да се срещна на един медицински преглед и жалкият вид на техните голи сбръчкани тъмножълти вече не тела, а мощи така са останали завинаги пред очите ми. Арестуват ги, когато вече са с единия крак в гроба, прехвърлят ги в Москва, на няколко хиляди километра и тук през 1945 г. разследват най-сериозно... тяхната борба срещу съветската власт през 1919 г.!

До такава степен сме обръгнали от какви ли не следствено-съдебни несправедливости, че вече не различаваме техните степени. Този ротмистър и този полковник са кадрови военни от царската руска армия, И двамата вече са преваляли четиридесетте и са служили в армията над двадесет години, когато телеграфът донася съобщението, че в Петербург са свалили императора. Двадесет години те служат, верни на клетвата си към царя, и ето че сега пряко волята си (и може би вътрешно недоволни; „Пусто да опустее, дано!“) дават клетва и на Временното правителство. Повече никой не им предлага да се кълнат на някого, понеже армията се разпада. Естествено е, когато започват да късат пагоните и да убиват офицерите, те да се обединят с други офицери и да се сражават срещу това. Естествено е и Червената армия да се бие с тях и да ги натиква в морето. Но в никоя страна със зачатъци на юридическо мислене не ще се намерят основания за съдебен процес срещу тях, и то след четвърт век. (През цялото това време те живеят като цивилни лица: Мариюшкин до самото си арестуване, Боршч наистина е в казашки обоз в Австрия, но не във въоръжената му част, а където са старците и жените.)

През 1945 г. обаче в центъра на нашата юрисдикция ги обвиняват: в действия, насочени към събаряне на властта на работническо-селските съвети; във въоръжено нахлуване на съветска територия (тоест в това,

че не са напуснали незабавно Русия, която Петроград обявява за съветска); в оказване на помощ на международната буржоазия (която те изобщи не са дори виждали); в служба на контрареволуционните правителства (тоест на своите генерали, на които те цял живот са се подчинявали). И всички тези параграфи (1–2–4–13) на член 58 са от Наказателния кодекс, приет... през 1926 г., тоест 6–7 години след края на Гражданската война! (Класически и безсъвестен пример за обратно действие на закона!) Освен това член 2 от кодекса уточнява, че той има сила само за граждани, задържани на територията на РСФСР. Но лапата на ГБ сграбчва съвсем не-граждани, и то от всички страни на Европа и Азия! (По този начин за нито един африкански президент няма гаранция, че след десет години не ще издадем закон, според който да го съдим за това, което върши днес. – Б. а.) За давност вече не говорим: гъвкаво е предвидено тя да не важи за член 58. Давността е валидна само за собствените доморасли палачи („Защо да ровим старото?...“), унищожавали многократно повече съотечественици, отколкото цялата Гражданска война.

Мариюшкин поне помнеше ясно всичко, разказваше подробности за евакуацията от Новоросийск. А Боршч се бе вдетинил и простодушено бърбореше как бил празнувал Великден на Лубянка: цялата седмица преди Връбница и цялата Страстна неделя ял само половината си дажба, а другата отделял и постепенно подменял твърдия хляб с пресен. По този начин, когато разговявал, разполагал със седем дажди хляб и пирувал през трите дни на Великдена.

Това, че днес ги обвиняват и съдят, изобщо не доказва тяхната реална вина дори в миналото, а само отмъстителността на съветската държава: задето са се съпротивлявали преди четвърт век на комунизма, макар че оттогава са живели като неблагополучни бездомни изгнаници.

От тези безпомощни емигрантски мумии се отличаваше полковник Константин Константинович Ясевич. Виж, за него борбата срещу болшевиизма не свършваше с края на Гражданската война. А как и къде е успял да се бори по-нататък – не ми разказваше. Но сякаш и в килията живееше с усещането, че и досега е в строя. На фона на обърканите понятия, на смътните и неуравновесените гледища в главите на повечето от нас той очевидно имаше твърд, ясен поглед върху обстановката, а от ясната жизнена позиция и в тялото се запазват постоянна сила, гъвкавост и дееспособност. Беше най-малко на шестдесет, с напълно гола глава, без нито едно косъмче. Вече бе преживял следствието (чакаше присъдата си, както и всички ние) и, разбира се, не се надяваше на помощ, кожата му се бе запазила млада, дори розова. От цялата килия единствено

той правеше утринна гимнастика и се плискаше под крана (ние пазехме калориите от затворническата дажба). Не пропускаше времето, когато между нарове се освобождаваше място – и кръстосваше напред-назад тези пет-шест метра с отсечена стъпка, с безупречна походка, скръстил ръце на гърдите и устремил погледа на ясните си млади очи към стените.

И именно защото всички ние бяхме потресени от това, което се вършеше с нас, а за него нищо наоколо не противоречеше на очакванията му, в килията той бе съвсем самотен.

Можех да оценя поведението му в затвора едва след година: отново бях в Бутирки и в една от същите тези 70 килии срещнах млади хора, вече осъдени по делото на Ясевич на десет и петнадесет години. Присъдата на цялата им група бе написана с машина върху цигарена хартия и кой знае защо, бе у тях. Пръв в списъка бе Ясевич, а присъдата му – разстрел. Ето какво бе виждал и предвиждал през стените с неостарелите си очи, докато се бе разхождал от масата до вратата и обратно! Но неговото неразкайващо се съзнание за правилността на жизнения път му вдъхваше необикновена сила.

Сред емигрантите се оказа и моят връстник Игор Тронко. Сприятелихме се. И двамата отънели, изпосталели, с жълтосива кожа върху костите (защо наистина се бяхме запуснали така? мисля, че от душевна обърканост), и двамата мършави, върлинести, олюлявани от поривите на летния вятър в бутирските дворове за разходка; ходехме винаги заедно с предпазливи стъпки на старци и обсъждахме паралелно протеклия ни живот. Бяхме родени една и съща година в южната част на Русия. Още сме били пеленачета, когато съдбата е бръкнала в изтърканата си торба и е измъкнала за мен къса сламчица, а за него дълга. И ето че питката му се е търкулнала отгътък морето, макар че баща му е бил такъв „белогвардеец“: най-обикновен беден телеграфист.

За мен бе крайно интересно да си представя чрез неговия живот цялото свое поколение съотечественици, попаднали там. Те са расли при добър семеен надзор, при много скромни и дори оскъдни семейни доходи. Расли са, без да познават страха и потисничеството, макар че, докато укрепнат, са усещали известен гнет от авторитета на белите организации. Расли са така, че пороците на века, обхванали цялата европейска младеж (лекомислено отношение към живота, празномислие, прахосване на средства, висока престъпност), не се докосват до тях – тъй като те растат сякаш в сянката на неизличимото нещастие на своите семейства. В която и страна да растат, смятат за своя родина единствено Русия.

Духовното им възпитание се изгражда върху руската литература, още по-любима, защото с нея се свършва и родината, защото първичната физическа родина не стои зад нея. Съвременното печатно слово им е достъпно много по-широко и обемно, отколкото на нас, но тъкмо съветските издания почти не стигат до тях и те чувствуват тази празнота особено остро, струва им се, че тъкмо затова не могат да разберат главното, най-възвишеното и прекрасното за Съветска Русия, а онова, което стига до тях, е изопачено, лъжливо, непълно. Те имат най-бегли представи за нашия истински живот, но носталгията им е такава, че ако през 1941 г. ги бяха мобилизирали, те всички щяха да се втурнат в Червената армия, упоени от желанието по-скоро да умрат, отколкото да останат живи. На двадесет и пет – двадесет и седем години тази младеж вече има изградена и твърдо отстоявана собствена гледна точка. Така например хората в групата на Игор се наричат „непредрешенци“. Те декларират, че ако не е споделил с родината цялото сложно бреме на изминалите десетилетия, никой няма право да решава каквото и да е за бъдещето на Русия, нито дори да предлага нещо, а трябва само да върви и да отдава силите си за онова, което ще реши народът.

Дълго лежахме един до друг на нарочете. Вникнах, доколкото можех, в неговия свят и тази среща ме доведе до разбирането (а по-късно и други срещи го потвърдиха), че с изтичането на значителна част от духовните сили през Гражданската война е отнесен по-големият и важен клон от руската култура. И всеки, който истински я обича, ще се стреми към присъединяването на двата клона – на метрополията и на емиграцията в чужбина. Едва тогава тя ще се изпълни докрай, едва тогава ще прояви способност към неограничавано развитие.

Мечтата ми е да доживея този ден.

* * *

Слаб е човекът, слаб. В края на краищата и най-упоритите от нас желяха през тогавашната пролет да им бъде простено. Беше разпространен анекдотът: „Вашата последна дума, обвиняеми!“ – „Моля да ме изпратите където и да е, стига там да има съветска власт! И – слънце...“ Не бяхме заплашени да останем без съветска власт, заплашваше ни да останем без слънце... Никого не съблазняваха Крайното Заполярие, скорбугът или дистрофията. В килиите процъфтяваше най-вече легендата за Алтай. Малцината, имали честта да бъдат някога там, а особено – никога непомирисвалите този край, навяха на съкилийниците си напевни сънища: ех, че чуден край е Алтай! И сибирска шир, и мек

климат. Пшеничени брегове и медени реки. Степ и планини. Овчи стада, дивеч, риба. Многолюдни богати села...

Не продължават ли арестантските мечти за Алтай старата мечта на селяните за него? В Алтай се намират така наречените земи на Кабинета на Негово Величество, което е причина той дълго да е закрит за преселници за разлика от останалия Сибир – но селяните се стремят най-вече към него (и се преселват). Дали не започва оттам тази устойчива легенда?

Ах, веднъж да се уединиш в тази тишина! Да чуеш чистото звънливо кукуригане на петела в кристално прозрачния въздух! Да помилваш добрата сериозна муцуна на коня! И бъдете проклетни, всички вие велики проблеми, нека се блъска над вас някой друг, по-глупав. Да си отдишнеш там от псувните на следователите и мудното разнищване на целия ти живот, от грохота на тъмничните ключалки, от спарения въздух в килията. Даден ни е един-единствен, малък и кратък живот! – а ние престъпно се врем под нечий картон или го натикваме него, непорочния, в мръсното бунуше на политиката. Там, в Алтай, бих живял, струва ми се, в най-схлупената и тъмна къщурка в края на селото, до самата гора. И не за да събирам съчки или гъби, а просто бих влязъл в гората така и бих прегърнал два ствола: мили мои! Нищо повече не ми трябва!...

А и самата тогавашна пролет призоваваше към милосърдие: пролетта на завършилата толкова огромна война! Виждахме, че ние, арестантите, се стичаме с милиони, че още повече милиони ще ни срещнат в лагерите. Не е възможно толкова хора да бъдат оставени в затворите след най-огромната световна победа! Нас просто ни държат сега за назиждане, за да помним добре. Разбира се, ще последва голяма амнистия и скоро всинца ни ще пуснат. Някой се кълне дори, че лично бил чел във вестника как Сталин в отговор на някакъв американски кореспондент (а името му? – не си го спомня...) казал, че у нас след войната ще има амнистия, каквато светът не е виждал. На други пък самият следовател признал най-сериозно, че скоро се очаква всеобща амнистия. (Следствието е заинтересовано от подобни слухове, те разхлабват нашата воля: по дяволите, ще подпишем протоколите, все едно няма да е за дълго.)

Но за милостта се иска разум.

Не се вслушвахме в малкото трезви гласове сред нас, които твърдяха, че през изминалия четвърт век никога не е имало амнистия за

политическите затворници – и никога няма да има. (Някой познавач измежду доносниците ще скочи в отговор: „През 1927 г. за десетгодишнината от Октомври всички затвори бяха празни, на тях се вееха бели знамена?“ Тази покъртителна гледка с белите знамена над затворите – и защо ли бели? поразяваше най-вече сърцата.) (Сборникът „От тюрем к воспитателньш учреждениям“ посочва (стр. 396) такава цифра: при амнистията от 1927 г. са амнистирани 7,3 % от затворниците. На това може да се повярва. Доста пестеливо за Десетилетието. От политзатворниците освобождават жените с деца и тези, на които им остават няколко месеца. Във Верхнеуралския изолатор например от двеста затворници освобождават дузина. Но още в момента се разкайват и за тая жалка амнистия и почват да я провалят: едни ги задържат, други вместо „чисто“ освобождение получават „минус“, тоест ограничен избор на местожителство. – Б. а.) Ние не изслушвахме най-умните от нас, които обясняваха, че сме затворени с милиони тъкмо защото войната е свършила: не сме нужни вече на фронта, в тила сме опасни, а на далечните строежи без нас няма да легне нито една тухла. (Липсваше ни себеотрицанието да вникнем ако не в злобната, то поне в простата стопанска изгода на Сталин: кой сега, след като се демобилизира, ще пожелае да зарече семейство и домашен уют и да тръгне за Колима, Воркута или Сибир, където още няма нито пътища, нито жилища? Това вече е почти задача на Плановата комисия: да даде на Министерството на вътрешните работи контролни цифри колко да арестува.) Амнистия! Чакахме и жадувахме великодушна и масова амнистия! Ето, в Англия например дори в годишнината на коронациите, тоест всяка година, се обявява амнистия!

Имало е амнистия за много политически затворници и в деня на тристагодишнината на Романовата династия. Та няма сега, след като е удържана победа с мащабите на века и дори по-голяма, Сталиновото правителство ще бъде толкова дребнаво и отмъстително, толкова злопаметно към всяко отстъпление или подхлъзване на всеки свой малък поданик?...

Проста истина е, но и тя трябва да се изстрада: благословени са не победите във войните, а пораженията в тях! Победите са нужни на правителствата, пораженията – на народа. След победите ни се искат още победи, след пораженията ни се иска свобода – и обикновено я постигаме. Пораженията са нужни на народите, както страданията и бедите са нужни на отделните хора: те га причина да се задълбочи вътрешният им живот, да се възвисят духовно.

Полтавската победа е нещастие за Русия: тя има за последица две

столетия огромни поражения, разорения, липса на свобода – и нови, и нови войни. Полтавското поражение е спасително за шведите: те загубват желание да воюват и стават най-преуспяващият и свободен народ в Европа. (Може би едва през XX век, ако се вярва на приказките, прекалено продължилата ситост е довела до моралния им упадък. – Б. а.)

Дотолкова сме свикнали да се гордеем с нашата победа над Наполеон, че пропускаме: именно благодарение на нея освобождаването на селяните не става с половин столетие по-рано (френската окупация не е реалност за Русия). А Кримската война ни носи свобода.

В тогавашната пролет вярвахме в амнистията – но съвсем не бяхме оригинални с това. Като поговориш със старите арестанти, постепенно ти става ясно: тази жажда за опрощение и тази вяра в опрощението никога не напускат сивите тъмнични стени. Десетилетие след десетилетие различните потоци от арестанти винаги са очаквали и винаги са вярвали: ту в амнистия, ту в нов кодекс, ту в общо преразглеждане на делата (и Органите винаги с умела предпазливост са поддържали слуховете). С всяка кръгла годишнина на Октомври, с Лениновите годишнини и дните на Победата, с Деня на Червената армия или Деня на Парижката комуна, с всяка нова сесия на ВЦИК, с края на всяка петилетка, с всеки пленум на Върховния съд – с какво ли само не свързва арестантското въображение това очаквано слизване на ангела на освобождението! И колкото по-диви са арестантите, колкото по-хомерична, по-необузdana е широтата на арестантските потоци, толкова повече раждат те не трезвост, а вяра в амнистията!

Всички източници на светлина могат в една или друга степен да се сравняват със Слънцето. Слънцето обаче не е сравнимо с нищо. Така и всички очаквания в света могат да се сравняват с очакването на амнистията, ала очакванията за амнистия не могат да се сравняват с нищо.

През пролетта на 1945 г. питахме всеки появил се в килията новак най-напред: какво е чул за амнистията? И стига двама-трима да бяха изведжани от килията с вещите си – тъмничните специалисти тутакси започваха да сравняват делата им и да правят заключението, че присъдите им са от най-леките и, естествено, ги освобождават. Значи се започна! В нужника и в банята – тези арестантски пощенски станции, навсякъде нашите активисти търсеха следи и нещо записано за амнистията. И не шеш ли, в началото на юли прочитаме в прословутия виолетов параден вестибюл на бутирската баня огромно пророчество, изписано със сапун по виолетовата емайлрана печка, значително надвишаваща човешки бой (значи, за да се запази по-дълго там, преди да го изтрият, някой е

трябвало да се изправи върху раменете на друг):

„Ура!!! От 17 юли амнистия!“

(Бяха сбъркали, кучите му синковци, само с чертичката! По-подробно за великата сталинска амнистия от 7 юли 1945 г. – вж. трета част, шеста глава. – Б. а.)

Да не ви разправам как ликувахме! („Нали нямаше да го напишат, ако не го знаеха със сигурност!“) Всичко, което биеше, пулсираше и се лееше в тялото – спираше от удара на радостта, че ето – вратите ще се разтворят...

Но за милостта се иска разум...

В средата на юли обаче коридорният надзирател изпрати един старец от нашата килия да ми е нужника и там насаме (пред свидетели не би се решил) го попитал със съчувствен поглед към белите му коси: „По кой член лежиш, дядо?“ – „По петдесет и осми!“ – зарадван отвърнал старият човек, за когото плачат вкъщи три поколения. „Не попадаш...“ – въздъхнал надзирателят. Ами! – решиха в килията – надзирателят е просто неграмотен.

В същата килия лежеше младият киевчанин Валентин (не помня презимето му) с големи прекрасни като на жена очи, много напласен от следствието. Безусловно беше ясновидец, може би само в тогавашното си възбудено състояние. Неведнъж минаваше сутрин по килията и посочваше: днес ще изведат тебе и тебе, видях го насън. И ги извеждаха. Именно тях! Впрочем душата на арестанта е толкова склонна към мистика, че възприема предсказанието почти без учудване.

На 27 юли Валентин дойде при мен: „Александър! Днес сме ние с теб.“ И ми разказа съня си с всички атрибути на тъмничните сънища: мостче над мътна рекичка, кръст. Започнах да се стягам и имаше защо: след сутрешната гореща вода нас двамата ни изведоха. Килията ни изпрати с шумни добронамерени пожелания, мнозина ни уверяваха, че ни пускат на свобода (от сравнението на нашите „леки дела“ излизаше така).

Можеш искрено да не вярваш на това, да не си разрешаващ да вярваш, можеш да отвръщаш с насмешки, но нажежените клеши, по-нажежени от които няма на земята, изневиделица стисват душата ти: ами ако е истина?...

Събраха ни двадесетина души от различни килии и ни поведоха на баня (на всеки житейски завой арестантът преди всичко трябва да мине

през банята). Имахме там време, час и половина, да се отдадем на догадки и размисли. След това, размекнати и отпуснати от банята, минахме през изумрудената градинка на вътрешния бутирски двор, където оглушително пееха птички (а най-вероятно обикновени врабци). За отвикналото око зеленината на дърветата изглеждаше непоносимо ярка. Никога очите ми не са възприемали с такава сила зелените листа, както през тогавашната пролет! И не бях виждал през живота си нищо по-близко до Божия рай от тази бутирска градинка, по чиито асфалтирани пътечки вървахме най-много тридесет секунди. (Още една подобна градинка, само че още по-малка, но затова пък по-интимна, видях вече като екскурзиант, много години по-късно, в Трубецкия бастион на Петропавловската крепост. Екскурзиантите охкаха колко мрачни са коридорите и килиите, а аз си мислех, че при такава градинка за разходки затворниците в Трубецкия бастион не са били хора за оплакване. Нас ни извеждаха да се разгъпчем само в мъртви зидани пространства. – Б. а.)

Отведоха ни на бутирската гара (мястото за приемане и отправяне на арестантите: названието бе намерено много сполучливо, при това и главният вестибюл прилича на хубава гара), вкараха ни в просторен голям бокс. Там цареше полумрак, но въздухът бе чист и свеж: единственото малко прозорче се намираше на голяма височина и нямаше намордник. То гледаше към същата слънчева градинка и през отвора му горе ни оглушаваше чуруликането на птици и надничаше клатушкащо се яркозелено клонче, което обещавахе на всички ни свобода и дом. (Виждате ли! В такъв хубав бокс не са ни държали никога! – не е случайно!)

А всички ние се водехме към ОСО! И излизаше, че всички лежим за нищо и никакво.

Три часа никой не ни потърси, никой не отвори вратата. Ние ходехме ли, ходехме из бокса и сядяхме от умора върху облицованите с плочки пейки. А клончето все така се клатушкаше и клатушкаше в отвора на прозореца и врабците цвърчаха бясно.

Изведнъж вратата загърмя и извикаха един от нас – тих счетоводител на тридесет и пет години. Той излезе. Вратата се затвори. Ние още по-настъргено затичахме в нашия сандък, отвътре ни пареше.

Отново грохот. Извикаха следващия, а вкараха предишния. Спуснахме се към него. Но това не беше той! По лицето му не бе останал живот. Широко разтворените му очи бяха слепи. С несигурни движения се заклатушка по гладкия под на бокса. Да не са го контузили? Да не са го халосали с някоя дъска за гладене?

Какво? Какво – замрели, го питахме ние. (Ако не слиза от

електрическият стол, най-малко са му прочели смъртната присъда.) С глас, съобщаващ ни за края на Вселената, счетоводителят процеди:

– Пет!!! Години!!!

И отново загърмя вратата – връщаха се толкова бързо, сякаш отиваха до клозета по малка нужда. Следващият се върна сияещ. Очевидно го освобождаваха.

– Е? Е? – струпахме се около него с възвърнала се надежда. Той замах с ръка, задавяйки се от смях:

– Петнадесет години!

Беше твърде абсурдно, за да повярваме така отведнъж.

Седма глава В МАШИННОТО ОТДЕЛЕНИЕ

В съседния бокс на бутирската „гара“ – известният блуждаещ бокс (там се обискираха новопостъпилите и достатъчното пространство позволяваше на пет-шест надзиратели да обработват наведнъж до двадесет зека) – този път нямаше никого, грубо скованите маси за претърсване пустееха и само отстрани под крушката седеше на малка, по-различна масичка спретнат чернокос майор от НКВД. Преобладаваща в израза на лицето му бе търпеливата скука. Той напразно си губеше времето, докато чака да докарат и откарат един по един зековете. Можеше много по-бързо да им събере подписите.

Кимна ми към столчето срещу себе си и попита как се казвам. Вдясно и вляво от маситницата пред него имаше две топчета еднакви бели листчета с формат половин машинописен лист – такива, на каквито домоуправителите дават бележки за отоплителни материали, а в учрежденията – пълномощни за покупка на канцеларски материали. След като се порови в купчинката отдясно, майорът намери листчето, отнасящо се до мен. Измъкна го, прочете го в равнодушна скоропоговорка (разбрах, че съм осъден на осем години) и мигом записа с автоматична писалка на гърба, че текстът ми е съобщен на тази и тази дата.

Сърцето ми не откликна нито дори с половин излишен удар – толкова делнично беше всичко. Наистина ли това е моята присъда, решаващият прелом в живота ми? Исках да се развълнувам, да изживея дълбоко този момент – и все не успях. А майорът вече ми подаваше листчето от другата му страна. Пред мен имаше ученическа перодръжка с лош писец за седем копейки, с влакънце на върха, закачено от маситницата.

– Не, трябва да го прочета.

– Да не мислите, че ще ви лъжа? – отпуснато възрази майорът. – Ето, прочетете.

И без желание пусна листчето от пръстите си. Обърнах го откъм лицето и нарочно започнах да се вирам бавно, не в думите дори, а в буквите. Беше написано на пишеща машина, но пред мен бе не първият, а вторият екземпляр:

Извлечение

от решението на ОСО на НКВД на СССР от
7 юли 1945 година

№.....

След това с пунктирана линия всичко това бе подчертано и пак с пунктир вертикално разграфено:

.....
Разгледано бе: Решено бе:

обвинието срещу еди-кого си еди-кой си (името)
да се осъди

(име, година нареждането, за антисъветска агита-
ция и опит

място на раждането) за създаване на антисъветска
организация на 8 (осем) години в
трудова-изправителни лагери

Копието е вярно. Секретар.....

(Заседавали са в деня на амнистията, работата не
е търпяла отлагане. – В. а.)

И нима трябваше просто да подпиша и да си тръгна мълчаливо? Погледнах майора – няма ли да ми каже, да ми обясни нещо? Не, нямаше такива намерения. Той вече кимна на надзирателя до вратата да готви следващия.

За да предам поне от малко значителност на момента, попитах с трагични нотки в гласа:

– Но това е ужасно! Осем години! За какво?

Дори сам усетих колко фалшиво звучат думите ми: нищо ужасно не изпитвах нито аз, нито той.

– Ето тук – още веднъж ми посочи майорът къде да се подпиша.

Подписах се. Просто не виждах какво друго да направя.

– Но тогава ми разрешете да напиша обжалване. Тази присъда е

несправедлива.

– По установения ред – механично ми кимна майорът и върна мое-
то листче в лявата купчинка.

– Отдръпнете се! – заповяда ми надзирателят.

И аз се отдръпнах.

(Не се оказах находчив. Георгий Тено, на когото наистина му дават
листче, на което пише двадесет и пет години, отвърща така: „Ами че то-
ва е доживотен затвор! Някога, когато човека са го осъждали до живот,
са биели барабани, събирали са тълпата. А тук като във ведомост за са-
пун – двадесет и пет, и много ти здраве!“

Арнолд Рапопорт взема перодръжката и написва на обратната стра-
на: „Категорично протестирам срещу терористичната незаконна присъ-
да и настоявам незабавно да бъде освободен.“ Обявяващият чака отна-
чало търпеливо, но след като прочита листчето, се ядосва и го скъсва за-
едно с извлечението. Ефект никакъв: присъдата си остава в сила: това
било само копието.

А Вера Корнеева очаква петнадесет години затвор и с възторг виж-
да, че на листчето пише само пет. Засмива се със сияйния си смях и по-
бързва да подпише, за да не вземат да размислят нещо. Офицерът се
усъмнява: „Не разбрахте ли какво ви прочетох?“ – „Да, да, много ви
благодаря! Пет години трудово-изправителен лагер!“

На Янош Рожаш, унгарец, му прочитат десетгодишната присъда в
коридора на руски и не му я превеждат. Той се подписва, без да разбере,
че това е присъдата му, и дълго след това чака съд. (Много по-късно, ве-
че в лагера, смътно си спомня този случай и се досеща.)

Върнах се в бокса усмихнат. Странно, от минута на минута ми ста-
ваше все по-весело и по-леко. Всички се връщаха с десетки. Валентин
също. От нашата днешна компания само побърканият счетоводител
(държаха го в затвора, макар и невменяем) бе получил най-детската
присъда.

Зад прозореца една клонка все така весело се поклащаше от юлския
ветрец сред слънчевите пръски. Ние оживено бърбяхме. В бокса ту тук,
ту там все по-често се чуваше смях. Смеяхме се, че всичко бе минало
гладко; смеяхме се на смаяния счетоводител; смеяхме се на сутрешните
си надежди и как, когато ни изпровождаха от килиите, се уговаряхме за
разни пароли – четири картофа, два геврека!

– Ще има амнистия! – твърдяха някои. – Това е само проформа, да
ни сплашат, та да ги запомним. Сталин е казал на един американски
кореспондент...

– А как се казва кореспондентът?

– Не знам...

В този момент ни заповядаха да си вземем вещите, построиха ни по двама и отново ни поведоха през същата чудесна градинка, изпълнена с лято. И закъде? Пак на баня!

Тогава вече се запревихахме от смях – ама че хапльовци! Съблякохме се с все същия смях, окачихме дрехите си на същите куки и ни ги отнесоха отново за дезинфекция, както и сутринта. С все същия смях получихме по люспа отвратителен сапун и влязохме в просторното кънтящо от гласове помещение да се изкъпем като за празник. Взехме да се плискаме, да се поливаме с горещата чиста вода и да лудуваме като ученици, заведени на баня след последния изпит. Този пречистващ, облекчаващ смях беше, мисля си, дори не мъчителен, той бе жива защита и спасение за организма.

Докато се търкахме, Валентин ми говореше успокояващо, мило:

– Е, нищо, още сме млади, тепърва има живот пред нас. Главното е оттук нататък да не сбъркаме нещо. Пристигнем ли в лагера – нито дума с никого, за да не ни лепнат нови присъди. Ще работим честно – и ще мълчим, и мълчим.

Колко вярваше той в тази програма, колко се надяваше – невинно зрънце между сталинските воденични камъни! Искаше ми се да се съглася с него, кротичко да си излежа присъдата, а сетне да зачеркна преживяното от ума си.

Но започнах да усещам в себе си: ако трябва да не живеем, за да живеем – какъв е тогава смисълът?...

* * *

Не може да се каже, че ОСО са го измислили след революцията. Още Екатерина II осъжда негодния ѝ журналист Новиков на петнадесет години, може да се каже, по ОСО, защото не го изправя пред съд. И всички императори току изселват бащински негодните им без съд. През 60-те години на XIX век се извършва коренна съдебна реформа. И у властниците, и у поданиците започва да се формира сякаш нещо като юридически възглед за обществото. Въпреки това и през 70-те, и през 80-те години Короленко проследява случаи на административна разправа, заменила съделните присъди. Самият той през 1876 г. с още двама студенти е изселен без съд и следствие по разпореждане на заместник-министъра на държавните имоти (типичен случай на ОСО). Без съд в друг случай е вдворен с брат си в Глазов. Короленко споменава за

Фьодор Богдан – селски пратеник, добрал се до самия цар и след това изпратен на заточение; за Пиянков, оправдан от съда, но заточен по височайша повеля; и за още няколко души.

Така че традиция е имало, макар и доста непоследователна. А и съвсем безотговорна: кой е ОСО? Ту царят, ту губернаторът, ту заместник-министърът. А и да ме извините, това не е размах, щом сме в състояние да изброяваме имена и случаи.

Размахът започва от 20-те години, когато за постоянен натиск върху съда се създават постоянно действащи тройки. Отначало дори с тях се парадира – Тройката на ГПУ! Имената на заседателите не само не се крият, а дори се рекламират! Кой в Соловки не знае прословутата московска тройка Глеб Боки, Вул и Василиев?! Пък и самата дума си я бива – тройка! Шумотевицата напомня за празничните звънчета по конете, за веселбите по Заговезни, а заедно с това в нея има и нещо загадъчно: защо „тройка“? Какво значи това? Съдът да не би да е четворка? А и тройката не е съд! Загадъчното ѝ е най-вече в това, че тя действа тихо и мълком. Не сме били там, не сме видели, дават ни само хартийка: подпишете се. Тройката се оказва още по-страшна и от революционния трибунал. А по-късно тя се обособява, затваря се в себе си, настанява се в отделна стая, и имената изчезват. Свикнахме, че членовете им не пият, не ядат и не се събират с хора. А оттеглят ли се на съвещание – край, присъдите ни ще идват чрез машинописките. (И после ги връщаме: такъв документ не бива да се оставя в ръцете ни.)

Тези тройки (за всеки случай си служим с множественото число, тъй като не знаем никога къде съществува божеството) отговарят на възникналата наложителна необходимост: веднъж арестуваните да не бъдат пускани на свобода (е, нещо като отдел за технически контрол към ГПУ: за да няма брак). И ако се окаже, че не си виновен и изобщо не бива да те съдят, ще получиш поне чрез тройката своите „без тридесет и два“ (губернски града) или заточение за две-три години, а, току-виж, ти остригали и главата – и вече завинаги си белязан, занапред ще бъдеш „рецидивист“. (Нека читателят ни прости: ние пак се объркахме с този десен опортюнизъм – понятието „вина“, виновен-невинен. Малко ли ни се втъпява, че работата не е в личната вина, а в обществената опасност: може и невинен да бъдеш прибран, ако си социално чужд, може и виновен да бъдеш пуснат, ако си социално близък. Но за нас, нямащите юридическо образование, това е простено, щом самият Кодекс от 1926 г., по който живяхме двадесет и пет години, се критикува за „недопустим буржоазен подход“, за „недостатъчен класов подход“, за

някакво „Буржоазно отмерване на наказанието според тежестта на извършеното престъпление“. („От тюрем к воспитательным учреждениям“. „Советское законодательство“. М., 1934. – Б. а.)

Уви, не ние ще пишем увлекателната история на този Орган. Дали през всичките години на своето съществуване тройката на ГПУ има право в своята задочна присъда да дава също и разстрел (както в случаите с известния княз кадет Павел Долгоруки през 1927 г., с Палчински, фон Мек и Величко през 1929-а? Дали тройките действуват само в случаите на недостатъчни доказателства, но при явна социална опасност на дадена личност – или по-неограничено? И как след това през 1934 г. при печалното преименуване на ОГПУ в НКВД Тройката в белокаменната столица започва да се нарича Специално съвещание, а тройките в областите – специални колегиуми към областните съдилища, т.е. състоящи се от трима постоянни членове и действувачи без каквито и да било народни заседатели и винаги при закрити врати. А от лятото на 1937 г. областите и автономните републики се обогатяват и с други тройки – от секретаря на областния комитет, началника на областното НКВД и областния прокурор. (А над тези нови тройки в Москва стои просто Двойката, съставена от народния комисар на вътрешните работи и генералния прокурор на СССР – съгласете се, неудобно е все пак Йосиф Висарионович да бъде викан да заседава като трети, нали?) Но от края на 1938 г. някак незабелязано се загубват и тези тройки, и тази Двойка (а и Николай Ежов е премахнат) – но толкова повече се утвърждава родното ни ОСО, което поема правата да издава задочно и без съд присъди – отначало до десет години, а после и повече, докато се стигне накрая и до разстрел. И родното ни ОСО процъфтява чак до 1953 г., когато ни напуска и нашият благодетел Берия.

ОСО съществува деветнадесет години, но никой не знае кой от нашите мастити горди големци е влизал там; колко често и колко дълго са заседавали; със или без чай ли и с какво към чая; как протича самото обсъждане – разговарят ли за случая, или дори не разговарят? Не ние ще пишем за това – защото не знаем. Чували сме само, че същността на ОСО си остава триединна и макар че сега не сме в състояние да посочим усърдните му заседатели, все пак са ни известни трите органа, които имат свои постоянни представители: един от ЦК, един от Министерството на вътрешните работи и един от прокуратурата. Ала няма да се учудим, ако някога разберем, че не е имало никакви заседания, а просто щаб от опитни машинописки, съставящи извлечения от несъществуващи протоколи, и един началник-канцелария, ръководещ

машинописките. Че машинописките съществуват – това не подлежи на съмнение!

ОСО не се споменава никъде – нито в Конституцията, нито в Кодекса, обаче се оказва най-удобната машинка за кюфтета – послушна, непретенциозна и ненуждаеща се от смазване чрез законите. Кодексът си е отделно, ОСО няма нищо общо с него и леко се върти без всичките му там двеста и пет члена, без да се ползува от тях и без да се позовава на тях.

Както се шегуват в лагера: когато няма – нищо няма, а има Специално Съвещание.

Разбира се, за удобство то също се нуждае от някакъв входящ код, но за целта си изработва буквени членове, значително облекчаващи боравенето (не се налага да си блъскаш главата, да се съобразяваш с формулировките в Кодекса), и поради ограничения си брой лесни за запомняне дори от децата (част от тях вече споменахме):

АСА – Антисъветска Агитация;

НПДГ – Нелегално Преминаване на Държавната Граница;

КРД – КонтраРеволуционна Дейност;

КРТД – КонтраРеволуционна Троцкистка Дейност (тази буквичка „т“ доста усложнява после живота на зека в лагера);

ПШ – Подозрение в Шпионаж (шпионажът, надхвърлящ подозрението, се предава на съда);

ВВПШ – Връзки, Водещи (!) до Подозрение в Шпионаж;

КРМ – КонтраРеволуционно Мислене;

ИАС – Изповядване на АнтиСъветски настроения;

СОЕ – СоциалноОпасен Елемент;

СВЕ – СоциалноВреден Елемент;

ПД – Престъпна Дейност (на драго сърце я лепват на бившите лагери, ако няма за какво друго да се хванат).

Е, накрая, най-обемния член:

– ЧС – Член на Семейството на осъден по някоя от предишните букви).

Да не забравяме, че тези букви не се разпределят равномерно по хората и годините, а подобно на членовете в Кодекса и параграфите от Указите, настъпват като внезапни епидемии.

И още една уговорка: ОСО изобщо не претендира да произнася присъди – то не произнася присъди! – то налага административно наказание, и толкоз. В реда на нещата е да разполага и с юридическа свобода!

Но макар наказанието да не претендира да бъде съдебна присъда, то може да бъде до двадесет и пет години, че и разстрел и да включва още:

- лишаване от звания и награди;
- конфискация на цялото имущество;
- строг тъмничен затвор;
- лишаване от право на кореспонденция

и човекът изчезва от лицето на земята още по-сигурно, отколкото чрез примитивната съдебна присъда.

Друго важно предимство на ОСО е, че неговите решения не подлежат на обжалване – няма къде да се оплачеш: не съществува никаква инстанция, нито по-висша, нито по-нисша. То се подчинява само на министъра на вътрешните работи, на Сталин и на Сатаната.

Голямо качество на ОСО е и експедитивността му: единственото, което я ограничава, е машинописната техника.

Най-сетне, ОСО не само не се нуждае да погледне обвиняемия в очите (и по този начин облекчава междутъмничния транспорт), но дори не се интересува от неговата снимка. При голямо задръстване на затворите има и това удобство, че щом следствието свърши, арестуваният може да не заема вече място върху тъмничния под, да не яде даром хляба, а незабавно да бъде пратен в лагер и честно да се труди там. Може да прочете копието от извлечението на присъдата си и значително по-късно.

В привилегированите случаи става така, че арестантите ги свалят от вагоните на гарата на местопребиваването им и още тук, край железопътното платно, ги карат да седнат на колене (за да не избягат, но излиза като за молитва пред ОСО) и начаса им прочитат присъдите. Ала е възможно и друго: през 1938 г. пристигащите в Перебори етапи не знаят нито по кой член са осъдени, нито присъдите си, но писарят, който ги посреща, вече го знае и незабавно намира в списъка: СВЕ – пет години.

А други, работили вече по много месеци в лагера, така и не си знаят присъдите. След това (разказва И. Добряк) тържествено ги строят – и не кога да е, а на 1 май 1938 г., на фона на разветите червени знамена, и обявяват присъдите им, издадени от тройката в Сталинска област: от десет до двадесет и пет години на човек. А моят лагерен бригадир Синябрюхов бива отправен през същата 1938 г. с цял ешелон неосъждани от Челябинск за Череповец. Нижат се месеци, зековете работят. Изведнъж през зимата, през един почивен ден (забележете в какви дни! Каква полза има ОСО от това?), в лют студ ги изкарват на двора, строят ги и

пристигналият лейтенант им предава, че е изпратен да им обяви решението на ОСО. Но момъкът, изглежда, не лош човек, хвърля поглед към пробитите им обувки, към слънцето в ледени стълбове и казва:

– А впрочем, момчета, няма какво да мръзнете повече. Знайте: на всички ви ОСО е дало по десет години и в много, много редки случаи по осем. Ясно ли е? Марш в бараките!...

* * *

Но при такава откровена машинност на Специалното съвещание за какво са изтрябвали и съдилища? Защо ни е конен трамвай, след като си имаме безшумен електрически, от който не можеш да скочиш? За да хрантутим съдиите ли?

Е, просто е неприлично в държавата съвсем да няма съдилища. През 1919 г. VIII конгрес на партията записва в програмата: да се стреми цялото трудещо се население да бъде привлечено повсеместно към упражняване на съдийски задължения. „Цялото повсеместно“ да бъде привлечено не става, съдийската професия е сложна, но пък и съвсем без съд не бива!

Впрочем нашите политически съдилища – спецколегиите на областните съдилища, военните трибунали на окръзите, а и всички върховни съдилища – дружно се влачат след ОСО, те също не са обременени от публичното съдопроизводство и пренията между страните.

Първата и основната им черта е скритостта. Те са преди всичко тайни – за собствено удобство.

И вече така сме свикнали милиони и милиони хора да бъдат осъждани на закрити заседания, до такава степен сме го приели в реда на нещата, че понякога манипулираният син, брат или племенник на осъдения ще му възрази убедено: „А ти какво искаш? Значи делото е важно... Враговете ще узнаят! Не бива...“

В страха си, че „враговете ще узнаят“, си крием главата между коленете. Кой днес в нашето отечество освен книжните плъхове помни, че на Каракозов, стрелял срещу царя, е предоставен защитник? Че Желябов и всички народоволци са съдени публично, без никой да се страхува, че „турците ще узнаят“? Че Вера Засулич стреля, ако трябва да си послужим с нашите термини, в началника на столичното управление на милицията (и не го ранява смъртоносно просто защото не го улучва където трябва, иначе куршумът е с калибър за мечка) – и не само не е унищожена в царските зандани, не само не я съдят при закрити врати, но в публичен съд е оправдана от съдебните заседатели (не от Тройката) – и

приветствувана от тълпата, си заминава с каретата?

С тези сравнения не искам да кажа, че Русия никога не е имала безукорен съд. Вероятно достойният съд е най-късният плод на най-зрялото общество или пък ни трябва цар Соломон. Владимир Дал отбелязва, че Русия преди реформата „няма нито една пословица в похвала на съдилищата“! Това все нещо значи. А и земските началници също никой нито в една пословица не ги похвалява. Но съдебната реформа от 1864 г. все пак поставя поне градската част от нашето общество върху основа, близка до английските образци.

Като говоря всичко това, не забравям и казаното от Достоевски срещу нашите съдебни заседатели („Дневникът на писателя“): за злоупотребата с адвокатското красноречие („Господа съдебни заседатели, че каква ще е тая жена, дете няма да заколи съперницата си?... Господа съдебни заседатели, че кой от нас не би изхвърлил детето през прозореца?...“), за това, че минутният импулс у съдебните заседатели може да надделее над гражданската отговорност. (Наблюдаваме понякога подобно нещо и на Запад и не можем да се възхитим. Именно от това се опасява Достоевски, който в духовно отношение стига далеч по-напред от нашия тогавашен живот. – Б. а.) Но Достоевски се опасява не от това, от което трябва да се опасява! Той смята, че публичният съд вече е установен завинаги!... (А и кой ли от неговите съвременници би могъл да повярва в ОСО?...) На друго място той пише: „... по-добре да сбъркаш в милосърдието, отколкото в наказанието“. О, да, да!

Злоупотребата с красноречието е слабост не само на формирацията се съд, но в по-широк аспект – и на установилата се вече демокрация (установила се, но и успяла да загуби своите нравствени цели). Прехвалената Англия ни дава примери как, за да осигури надмощието на своята партия, водачът на опозицията не се свени да приписва на правителството много по-тежко положение на нещата в страната, отколкото е в действителност.

Злоупотребата с красноречието е, разбира се, лошо нещо. Но с каква дума тогава да назовем злоупотребата със закритостта? Достоевски мечтае за съд, в който всичко нужно в защита на обвиняемия ще бъде изложено от прокурора. Колко века ни трябва още, за да го дочакаме? Нашият обществен опит засега ни е обогатил неизмеримо с адвокати, които обвиняват подсъдимия („Като честен съветски човек, като истински патриот не мога да не изпитвам отвращение при разглеждането на тези злодеяния...“).

А колко е хубаво на закрито заседание! Няма нужда от мантия,

можеш да запретиш и ръкави. Колко леко се работи! – нито микрофони, нито кореспонденти, нито публика. (Не, защо, случва се и публика, но от следователи. Така например те обичат да послушат денем в Ленинградския областен съд как се държат техните питомци, а през нощта навествават тези, които трябва да накарат да се вразумят.) (Групата на Ч. н. – Б. а.)

Втората основна черта на нашите политически съдилища е определеността в работата. Т.е. предрешеността на присъдите.

Все същият този сборник „От затворите към възпитателните учреждения“ ни натрапва: предрешеността на присъдите било уж нещо отминало, дори през 1924–1929 г. съдебните присъди били регулирани от общовалидните административно-икономически съображения. Уж, като се почне от 1924 г., поради безработицата в страната съдилищата намалявали броя на присъдите, определящи трудово-изправителен режим и домашен арест, и увеличавали леките тъмнични присъди (става дума, естествено, за битовите закононарушения). Това довежда до препълване на затворите с хора, получили леки присъди (до шест месеца), и до недостатъчното им използване в трудовите колонии. В началото на 1929 г. Народният комисариат на правосъдието на СССР с циркуляр 5 отхвърля издаването на леки присъди, а от 6.XI.1929 г. (в навечерието на дванадесетгодишнината от Октомври и в началото на строителството на социализма) с решение на Централния изпълнителен комитет и Съвета на народните комисари влиза в сила вече забраната да се издават присъди, по-малки от една година!

Съдията предварително знае – или конкретно по твоего дело, или от общата инструкция – каква присъда е желателна. (А и в съдийската стая обикновено има телефон!) Дори по примера на ОСО са написани предварително на машина присъди, остава само да се впише по-късно фамилиното име на ръка. И ако някакъв си Страхович се провикне на съдебното заседание: „Немислимо е да съм бил завербуван от Игнатовски, тогава съм бил на десет години“ – председателят (на военния трибунал на Ленинградския военен окръг, 1942 г.) само изкрещява: „Не клеветете съветското разузнаване!“ Всичко вече отдавна е решено: за цялата група на Игнатовски – разстрел. Оцелява само някакъв прикачен към групата Липов: никой не го познава, и той никого не познава от групата. Та само за този Липов – десет години, от тях да мине.

Предрешеността на присъдите – колко облекчава тя трънливия живот на съдията! Става дума не толкова за умствено облекчение – какво има толкова да му се мисли, – колкото за морално: няма защо да се

измъчваш, че, току-виж, си сбъркал с присъдата и си оставил децата си сираци. Предрешеността предразполага към добродушие дори такъв заклет съдия убиец като Улрих – няма голямо разстрелване на хора, което да не е обявено от неговите уста. Ето, през 1945 г. Военната колегия разглежда делото на „естонските сепаратисти“. Председателствува ниският набит простодушен Улрих. Той не пропуска случая да се пошегува не само с колегите си, но и с подсъдимите. (Ами че не е ли тъкмо това човешината! Нова черта, къде сте виждали подобно нещо?) Разбрал, че Сузи е адвокат, той му се усмихва: „Ето че и вашата професия ви влезе в работа!“ А и какво в края на краищата има да делят? Защо да се озлобяват един срещу друг? Заседанието протича по установения приятен ред: направо на съдийската маса пушат, в подходящо време е и хубавата обедна почивка. А щом се свечери, се оттеглят да се съвещават. Но кои се съвещават нощем? Оставят подсъдимите затворени цялата нощ в залата и се разотиват по домовете си. На другия ден в девет сутринта се появяват бодри, избърснати: „Стани, влиза съдът!“ – и на всички по десет години.

И накрая, третата черта на нашите съдилища е диалектиката (а порано грубо се казваше: „законът е като ок на каруца – кой накъде го завърти, натам върви“). Кодексът не бива да бъде застинал камък посред пътя на съдията. Членовете на Кодекса отмерват вече по десет, петнадесет, двадесет години от мимолетния живот и както казва Фауст:

Светът мени се, движи се напред,
та аз ли да държа на своята дума?

Всички членове са затлачени с тълкувания, указания, инструкции. Ако деянието на обвиняемия не попада под ударите на Кодекса, тогава той може да бъде осъден още:

- по аналогия (какви възможности се разкриват само!);
- просто заради произхода си (7–35, принадлежност към социално-опасна среда);
- за връзка с опасни лица) (Какъв простор! Кое лице е опасно и в какво се изразява връзката – само съдиите си знаят.) (Това не ни беше известно. Разказа ни го в „Известия“ през юли 1957 г. – Б. а.)

Само не се съмнявайте в точността на издаваните закони. Ето че на 13 януари 1950 г. излиза указ за възстановяване на смъртната присъда (макар че тя едва ли е напускала мазетата на Берия). Записано е: на екзекуция подлежат диверсантите, занимаващи се с подривна дейност.

Какво ще рече това? Никоой не ти казва. Йосиф Висарионович обича такива неща: да недоизкаже, да намекне. Дали се отнася само за онези, които взривяват релсите с тротил? Не пише. „Диверсанта“ си го знаем отдавна: този, който е произвел некачествена продукция, е диверсант. А кой ли се занимава с „подривна дейност“? Може би който с разговорите си в трамвая подкопава авторитета на правителството? Или пък момичетата, дето се омъжват за чужденци – нима не подронват с това величието на нашата родина?...

Не е съдията този, който съди – той получава само заплата, съди инструкцията! Инструкцията от тридесет и седма година: десет – двадесет – разстрел. Инструкцията от четиридесет и трета: двадесет години каторга – смърт чрез обесване. Инструкцията от четиридесет и пета: на всички наред по десет плюс пет лишавана от граждански права (работна сила за три петилетки). (Както Бабаев, който, вярно, е битов нарушител, им изкрещява: „Дръжте ме, ако щете, триста години с намордник! И до смъртта си няма да гласувам за вас!“ – Б. а. (В този случай „намордник“ означава лишаването от политически права. – Б. пр.)) Инструкцията от четиридесет и девета: за всички наред по двадесет и пет. (И така истинският шпионин – Шулц, Берлин, 1948 г. – получава десет години, а Гюнтер Вашкау, който никога не е бил шпионин – двадесет и пет. Защото такава е вълната през 1949 г.)

Машината шампова. Веднъж арестуван, ти си лишен от всички права още щом ти изрежат копчетата на портала пред Държавна сигурност и не можеш да избегнеш присъдата си. Юридическите служители свикват толкова с това, че през 1958 г. стават за смях: публикуват във вестниците проект за нови „Основи на наказателното производство в СССР“ и в него забравят за включат алинея за евентуална оправдателна присъда! Правителственият вестник („Известия“, 10.IX.1958 г.) меко ги укорява: „Може да се създаде впечатление, че нашите съдии издават само обвинителни присъди.“

Но да погледнем нещата с очите на юристите: защо всъщност съдът трябва да допуска два изхода, щом и общите избори включват само един кандидат? Ами че оправдателната присъда е икономически безсмислена! Ами че това ще рече, че и осведомителите, и оперативните работници, и следствието, и прокуратурата, и вътрешната охрана в затвора, и конвоят – всички са се трудили нахалост!

Ето ви едно просто и типично съдебно дело. През 1941 г. в нашите бездействащи войски, разположени в Монголия, оперативните чекистки отдели трябвало да проявяват активност и бдителност. Военният

фелдшер Лозовски ревнува някаква жена от лейтенант Павел Чулпенъв и се сеща: Задава на Чулпенъв на четири очи три въпроса: 1. Защо според теб отстъпваме пред немците? (Чулпенъв: имат повече техника, пък и по-рано са мобилизирани. Лозовски: не, това е маньовър, ние ги прилъгваме.) 2. Вярваш ли в помощта на съюзниците? (Чулпенъв: вярвам, че ще ни помогнат, но не безкористно. Лозовски: ще ни излъжат, изобщо няма да ни помогнат.) 3. Защо Ворошилов е назначен да командва Северозападния фронт?

Чулпенъв му отговаря и забравя. А Лозовски написва донос. Извикват Чулпенъв в политотдела на дивизията и го изключват от комсомола: за пораженски настроения, за възхваляване на немската техника, за подценяване стратегията на нашето командване. Повече от всички ораторствува комсомолският секретар Калягин (същият на Халхин Гол проявява пред Чулпенъв малодушие и сега му се пада удобен случай да се отърве завинаги от свидетеля).

Арест. Една-единствена очна ставка с Лозовски. Предишният им разговор не се обсъжда дори от следователя. Само един въпрос: познавате ли този човек? – Да. – Свидетелят да излезе. (Следователят се страхува, че обвинението може да отпадне.) (Сега Лозовски е кандидат на медицинските науки, довее в Москва, животът му е устроен благополучно. Чулпенъв е шофьор на тролейбус. – Б. а.)

Депресиран от едномесечното си пребиваване в ямата, Чулпенъв се изправя пред трибунала на 36 мотодивизия. Присъствуват: комисарят на дивизията Лебедев, началникът на политотдела Слесарев. Свидетелят Лозовски дори не е призован пред съда. (За да оформят обаче лъжливите показания, вече след съдебното заседание вземат подписа и на Лозовски, и на комисаря Серьогин.) Въпросите на съда: имали ли сте разговор с Лозовски? Какво ви е питал? Какво сте му отговорили? Чулпенъв простодушно обяснява, че все още не вижда своята вина. „Че малко ли хора разговарят?“ – наивно възкликва той. Съдът е отзивчив: „Кой именно? Назовете ги.“ Но Чулпенъв не спада към тяхната порода! Дават му последната дума. „Моля съдът още веднъж да провери моя патриотизъм, да ми възложи смъртно опасна задача!“ И, о, наивен юначага: „На мен и на този, който ме е оклеветил, на двамата заедно!“

Е, не, казано ни е да преследваме подобни рицарски прояви сред народа. Лозовски има за задача да изписва хапове на бойците, а Серьогин – да ги възпитава. (Виктор Андреевич Серьогин сега е в Москва, работи в комбинат за битово обслужване към Моссъвет. Живее добре. – Б. а.) Има ли значение дали ще умреш, или не? Важното е, че ние сме

стояли на стража. Излизаме, изпушваме по цигара и се връщаме: десет години лагер и три без граждански права.

Подобни дела през войната надхвърлят десет във всяка дивизия (иначе ще е скъпичко да се издържа трибунал). А колко са всичко дивизиите – нека читателят пресметне сам.

... Заседанията на трибуналите са потискащо еднообразни. Потискащо безлични и безчувствени са съдиите – същински гумени ръкавици. Присъдите са като от конвейер.

Всички се правят на сериозни, но всички разбират, че се разиграва просто цирк и най-ясно е това на простодушните конвоиращи момчета. В новосибирския транзитен затвор през 1945 г. конвоят приема арестантите един по един по име и по делата им: „Еди-кой си! – 58-1-а, двадесет и пет години.“ Началникът на конвоя проявява интерес: „За какво?“ – „Ами за нищо.“ – „Лъжеш. За нищо се полагат десет годиш!“

Когато трибуналят бърза, „съвещанието“ трае само минута – колко съдиите да влязат и да излязат. Когато работният ден на трибунала се проточи до шестнадесет часа – през вратата на съвещателната стая се виждат бяла покривка, наредена маса, фруктиери с плодове. Ако не бързат много – обичат да прочетат присъдата „с психология“: „... осъжда се на смърт!...“ Пауза. Съдията гледа осъдения в очите, интересно му е: как ще го преживее, какво ли изпитва в този миг? „Но предвид на чисто-сърдечното разкаяние...“

Всички стени в чакалнята на трибунала са издраскани с гвоздеи и моливи: „осъден съм на разстрел“, „на двадесет и пет години“, „на десет“. Не заличават надписите: нека служат за назидание. Страхувай се, превивай гръб и не мисли, че би могъл да промениш нещо с поведението си. Дори да произнесеш Демостенова реч за свое оправдание в пустата зала пред групата следователи (Олга Слиозберг пред Върховния съд, 1938 г.) – това ни най-малко не ще ти помогне; виж, ако им креснеш: „Вие сте фашисти! Срам ме е, че няколко години съм бил член на вашата партия!“ (Николай Семьонович Даскал – пред спецколегията на Азовско-Черноморския край, председател Хелик, Майкоп, 1937 г.) – тогава ще ти изфабрикуват ново дело, тогава ще те погубят.

Чавдаров разказва случай, когато на съда обвиняемите се отказват изведнъж от всички свои лъжливи показания пред следствието. Е, та какво? Дори да има забавяне, колкото да си разменят погледи, то е само за няколко секунди. Прокурорът обявява почивка, без да обяснява защо. От следствения затвор притичват следователите и техните помагачи биячи. Всички подсъдими, разпратени по боксовете, ги пребиват наново

здравата със заканата през втората почивка да ги довършат. Почивката е изтекла. Съдията пита отново всички – и всички този път си признават.

Завидна съобразителност проявява Александър Григориевич Каретников, директор на научноизследователски текстилен институт. Малко преди да се открие заседанието на Военната колегия на Върховния съд (а защо за цивилни, за военно необвързани – пак тези трибунали и Военна колегия? Вече сме престанали да се чудим, не питаме), той заявява чрез охраната, че иска да даде допълнителни показания. Това, разбира се, поражда любопитство. Приема го прокурорът. Каретников му показва своята загнила ключица, която следователят е премазал със стола, и заявява „Всичко съм подписал под въздействието на изтезанията.“ Кой знае колко се е проклинал прокурорът заради престараването си да получи „допълнителни“ показания, но е късно. Всеки от тях е невъзмутим само докато си остава незабележима част от общата действаща машина. Но стига върху него да се фокусира известна лична отговорност, светлинният лъч се спира право на него – той преbledнява, разбира, че и той е нищо, че и той може да се подхлъзне на някоя динена кора. Така Каретников хваща прокурора на въдицата и той не се решава да претупа делото. На започналото заседание на Военната колегия Каретников повтаря всичко и тогава... Ето кога Военната колегия се оттегля действително да се съвещава! Но в този случай тя може да издаде само оправдателна присъда и следователно незабавно да освободи Каретников. Затова... не издава никаква присъда!

Връщат Каретников отново в затвора. Сякаш нищо не е било, лекуват го, държат го три месеца. Появява се нов следовател, много учтив, попълва нова заповед за арест (ако Колегията се е придържала към принципното положение, поне тези три месеца Каретников е могъл да прекара на свобода!), задава му отново въпросите на първия следовател. В предчувствие на свободата си Каретников се държи твърдо и не се признава за виновен. И какво?... Тръсват му осем години по ОСО.

Този пример демонстрира достатъчно ясно възможностите на задържания и възможностите на ОСО. Державин пише:

По-зъл съдът и от грабеж е,
законът спи: пред съдник лих
протегнах кротко, най-прилежно
врата си и не възразих.

Но на Военната колегия на Върховния съд рядко се случват такива

неприятности, пък и изобщо тя рядко вторачва мътните си очи в някое отделно оловно арестантче. През 1937 г. А. Д. Романов, електроинженер, е повлечен нагоре, към четвъртия етаж по стълбите от двама тичащи конвои, хванали го под мишниците (асансьорът вероятно работи, но довеждат толкова често задържани граждани, че едва ли служителите биха се вредили от тях). Разминават се с излизация, вече осъден, и се втурват в залата. Военната колегия бърза толкова много, че и тримата й членове дори не седят, а стоят прави. Дишаш с мъка (обезсилен от дългото следствие), Романов изрича трите си имена. Нещо си казват помежду си, спогледват се и Улрих – пак той! – обявява: „Двадесет години!“ И пак на бегом помъкват Романов, и пак на бегом вкарват следващия.

Беше като насън: през февруари 1963 г. по същото това стълбище (нарочно се отказах от асансьора, за да мога да го огледам), учтиво придружаван от полковника, партийен секретар, се качих и аз. От целия Архипелаг – единствено аз, съдба! И в залата с кръглата колонада, където, казват, заседава пленумът на Върховния съд на Съюза, с огромната дъговидна маса и вътре в нея с още една кръгла и седем старовремски стола, ме слушаха седемдесет сътрудници на Военната колегия – същата, която бе съдила навремето Каретников и Романов, и още мнозина други... Казах им: „Наистина изключителен ден! Макар и осъден отначало на лагер, после на вечно заточение – никога не съм виждал съдия. И ето че сега ви виждам всички, събрани на едно място!“ (А и те виждаха жив зек, бяха отворили най-сетне очи – за пръв път.)

Но се оказа, че не били същите. Да. Сега те говореха, че не са били те. Уверявах ме, че онези вече ги нямало. Някои напуснали с почетна пенсия, други били свалени. (Улрих, най-прочутият палач, бил свален, както се разбра, още при Сталин, през 1950 г. заради... безпринципност!) Някои (всъщност единици) ги съдили дори при Хрущов и те от подсъдимата скамейка заплашвали: „Днес ни съдиш ти, но утре ние теб, мисли му!“ Но както всички начинания на Хрущов това движение, отначало много енергично, скоро бе зарязано, забравено и не достигна чертата на необратимата промяна, тоест остана в предишната си сфера.

Ветераните на юриспруденцията в един глас се надпреварваха сега да си спомнят, като ми предоставяха, без да съзнават, материал за тази глава. (А ако се бяха запретнали да публикуват спомените си? Но годините се изнизват, ето че минаха още пет, а по-светло не стана.) (И още десет години минаха – и отново все този непрогледен мрак! (1978 г.) – Б. а.) Спомниха си как на съдебните заседания съдиите се перчели от

трибуните, че са правели, стрували, но не са прилагали член 51 от НК за смекчаващите вината обстоятелства, така че все давали по двадесет и пет вместо по десет години! Или колко унижително подчинени са били съдиите на Органите! На някакъв съдия се случило да разглежда делото на гражданин, завърнал се от Съединените щати, който клеветнически твърдял, че автомобилните пътища там са много добри. И толкоз. И по делото нищо друго! Съдията дръзва да върне делото за допълнително разследване, за да получи „пълноценен антисъветски материал“ – тоест да подложат обвиняемия на изтезания и побой. Но не разбират, изглежда, тази добронамерена цел на съдията и му отговарят ядосано: „Какво си въобразявате, на нашите Органи ли нямате вяра?“ – и съдията е... заточен от секретариата на трибунала на Сахалин! (При Хрущов е по-мекко: „провинилите се“ съдии ги изпращат... къде мислите? ... да работят като адвокати!) („Известия“, 9.VI.1964. Интересно гледище за съдебната защита!... А през 1918 г. В. И. Ленин настоява съдиите, които издават твърде леки присъди, да бъдат изключвани от партията. – Б. а.) По същия начин и прокуратурата превива гръб пред Органите. Когато през 1942 г. крайно възмутително се разчува за злоупотребата на Рюмин в северноморското контраразузнаване, прокуратурата не посмява да употреби властта си, а само почтително долага на Абакумов, че неговите момчета си правят шегички. Имал е за какво Абакумов да смята Органите за пъпа на света! (Именно тогава той извиква Рюмин и за своя зла участ го издига.)

Просто няхаме време, иначе щяха да ми разкажат и десет пъти повече неща. Но и за това си струва да се замисли човек. След като и съдът, и прокуратурата са само пионки в ръцете на министъра на Държавна сигурност, може би няма смисъл да пиша и отделна глава за тях?

Надпреварвах се да ми разказват, а аз се оглеждах и се чудех: ама те били хора! Истински хора! Дори се усмихват! Искрено ми обясняват как са мислели само доброто. Е, ако пък нещата се обърнат така, че се наложи пак да ме съдят? – в ей тази зала (показват ми главната зала).

Че какво толкова, ще ме осъдят, естествено. Кое е по-първо – кошката или яйцето? Хората или системата?

Няколко века се е употребявала у нас пословицата: не се бой от закона, бой се от съдията.

Но ми се струва, че Законът е изпреварил хората, хората са изостанали в жестокостта си. Време е вече тази пословица да бъде обърната: не се бой от съдията – бой се от закона. От закона на Абакумов, естествено.

Ето, те излизат на трибуната и обсъждат „Иван Денисович“. Ето, говорят радостно, че тази книга била облекчила съвестта им (точно така разправят...). Признават, че съм представил нещата твърде меко, че всеки от тях знае и за по-тежки лагери. (Наистина ли са знаели?...) От седемдесетте души, насядали около дъговидната маса, неколцина от взелите думата се оказват познавачи на литературата, дори четат редовно „Новий мир“, те жадуват за реформи, съдят живо за нашите обществени язви, за занемареността на селото...

А аз седя и си мисля: щом първата мъничка капка истина избухна като психологическа бомба, какво ли ще настъпи в нашата страна, когато Истината се стовари върху ни като водопад?

А тя ще се стовари, няма да се размине.

Осма глава ЗАКОНЪТ ПРОХОЖДА

Ние всичко забравяме. Помним не фактите, не историята, а само шампования пунктир, който ни вкарваха в паметта чрез непрекъснатото набиване.

Не знам дали това е присъщо на цялото човечество, но за нашия народ – да. Обидно свойство. Дори и да е от доброта, пак е обидно. То ни превръща в плячка на лъжците.

Например ако не трябва да помним дори шумните съдебни процеси, не ги помним. Гледали са се публично, писало се е за тях във вестниците, но не са ни го набивали в главите – и не ги помним. (В главата остава само което се набива всеки ден по радиото.) Нямам предвид младежта, която, естествено, не е чувала за тези процеси, а съвременниците им. Помолете редовия гражданин да ви изброи сензационните публични процеси – ще си спомни бухаринския, зиновиевския. Ако се напрегне – и процеса срещу Промпартията. И толкоз, други публични процеси не е имало.

Какво да кажем тогава за закритите процеси?... Че малко ли са само трибуналите през 1918 г.! – когато още няма нито закони, нито кодекси и съдиите се съобразяват само с нуждите на работническо-селската власт? Ще напише ли някой някога тяхната подробна история?

И все пак не можем да минем без известен обзор. Дължни сме да разровим някои овъглени развалини и в онази нежна розова утринна мъгла.

През ония динамични години сабите на войната не ръждясват в ножниците, но и револверите на възмездието не изстиват в кобурите. По-късно става правило разстрелите да се извършват тайно през нощта, по мазета, и хората да бъдат разстрелвани в тила. А през 1918 г. известният рязански чекист Стелмах разстрелва денем, на двора, и то така, че очакващите смъртта си да могат да наблюдават всичко това от прозорците на затвора.

Тогава съществува официалният термин: извънсъдебна разправа. Не защото още няма съдилища, а защото има ЧК.

Това пиленце е с още мека човчица и Троцки го съгръва с дъха си: „Всяването на страх е могъщо политическо средство и трябва да си лицемер, за да се правиш, че не разбираш това.“ Зиновиев също ликува, без да предвижда своя край: „Буквите ГПУ, както и буквите ВЧК, са пай-иопулярни в световен мащаб.“

Извънсъдебна, защото така е по-ефикасно. Съдилища има и те съдят и издават смъртни присъди, но трябва да се знае, че успоредно с тях и независимо от тях действа самостоятелно извънсъдебната разправа. Как да си представим размерите ѝ. В своя популярен обзор на дейността на ЧК М. Лацис ни дава цифри (М.Я.Лацис (Судрабс). Два года борба на внутреннем фронте. М., 1920, стр. 74–76. – Б. а.) само за година и половина (1918-а и първата половина на 1919-а) и само за двадесет губернии в централна Русия („цифрите, посочени тук, съвсем не са пълни“, отчасти може би и поради чекистка скромност). Ето ги: разстреляни от ЧК (тоест без съд и присъда) – 8389 души (осем хиляди триста осемдесет и девет!), разкрити контрареволуционни организации – 412 (фантастична цифра, след като познаваме нашата неизменна неспособност към организация, пък и общата несъгласуваност и духовния упадък през ония години), арестувани – общо 87 хиляди. (А тази цифра сигурно е и намалена.)

Какво да вземем за сравнение? През 1907 г. група обществени дейци издават сборник статии „Против смъртната присъда“ (под ред. на Гернет) с приложен поименен списък на всички осъдени на смърт от 1826 до 1906 г. Съставителите правят уговорката, че списъкът им е непълен (но е по-точен от данните на Лацис, събирани през Гражданската война). Той наброява 1397 имена, от които трябва да се изключат 233 души, които са помилвани, и 270 неиздирени (предимно полски въстаници, избягали на Запад). Остават 894 души. Тази цифра за осемдесет години се оказва 255 пъти по-хилава от чекистката! – пък и тя е за по-малко от половината губернии (тук не влизат поголовните разстрели в

Северен Кавказ и Долното поречие на Волга). Вярно, че съставителите на сборника бързат да приведат и друга, предполагаема (и по-скоро в желаната от тях посока) статистика, според която само за 1906 г. на смърт са осъдени (но може би неразстреляни, тъй като е имало и много помилвани) 1310 души. Това е тъкмо в разгара на прословутата столипинска реакция (в отговор на залелия страната червен терор), за който се дава и цифра: 950 смъртни присъди за шест месеца. („Билое“, СПб., 1907, № 2/14, стр. 80. – Б. а.) (Точно толкова са действували столипинските военнополови, съдилища – само шест месеца.) Звучи злокобно, но за привикналите ни нерви е поносимо: чекистката цифричка за година и половина се оказва все пак три пъти по-голяма – при това само за двадесет губернии, при това отделно от съдилищата, отделно от трибуналите.

А съдилищата?

Че как без тях! Само за месец след Октомврийската революция са създадени и съдилища – първо, народни съдилища, избирани свободно от работниците и селяните, но при условие, че съдиите имат непременно „политически опит в пролетарските организации на партията“ и след „предварителна старателна проверка на това дали кандидатите са подходящи за назначаване“ от изпълнителните комитети на районните съвети, от които могат да бъдат отзовани по всяко време. (Декрет за съдилищата 1, 24 ноември 1917 г., параграфи 12 и 13.) А щом е така, и народните съдии започват да бъдат избирани не всенародно, а просто назначавани от изпълнителните комитети на съветите – което е едно и също, тъй като съветите, както е известно, изразяват интересите на трудещите се маси.

Второ, и дори първо, със същия декрет от 24 ноември 1917 г. са учредени работнически и селски революционни трибунали, като се почне от районните и околийските. Замислени са като орган на пролетарската диктатура и става така, че революционните трибунали възникват мигновено навсякъде, докато народните съдилища не се появяват още много месеци, особено в затътените краища. И така, революционните трибунали поемат всички дела, включително наказателните.

Но ще ви успокоим, разликата между народните съдилища и трибуналите не е чак толкова голяма: когато по-късно, през 1919 г., ще се появят наченките на наказателното право на РСФСР, там характеристиката на първите и вторите съдилища почти ще съвпадне; и за едните, и за другите няма никакви ограничения по отношение на издаваните присъди, и едните, и другите трябва да са с напълно развързани ръце: законът не предвижда никакви наказателни санкции и съдилищата се ползват с

абсолютна свобода в избора на репресиите, имат неограничено право в прилагането им (ако е лишаване от свобода, може за неопределен срок, тоест до специално разпореждане). Народният съд, също както и революционният трибунал, се ръководи само от революционното правосъзнание и революционната съвест. Присъдите и на едните, и на другите съдилища са окончателни и не подлежат на обжалване в нито една инстанция. Народните съдилища, както и революционните трибунали, не са свързани в дейността си с никакви формални условия, единственото мерило за оценка е степента на вредата, която подсъдимият е причинил с действията си на интересите на революционната борба, присъдата се определя по целесъобразност в интерес на отбраната и трудовото строителство. (В началото в революционните трибунали има дори заседатели, назначавани от местните съвети, но след това придобиват своята по-точна форма на постоянна тройка, ала така, че един член от тройката да се излъчва от местната колегия на губернската ЧК – и по този начин се осъществява на всички равнища живата спойка между революционните трибунали и ЧК.)

На 4 май 1918 г. излиза декрет за създаването на Върховен революционен трибунал при ВЦИК – и тогава се предполага, че трибуналите са изградени окончателно. Но, о, колко все още сме далече от това!

Оказва се, че за да се поддържа дейността на железниците, е необходимо още да се създаде единна за цялата страна система от Революционни железничарски трибунали.

След това – единна система от Революционни трибунали във войските за вътрешна охрана.

През 1918 г. всички тези системи действуват вече заедно, като не дават на територията на РСФСР никакво убежище на престъпленията и провиненията срещу революционната борба на масите – зоркото око на другаря Троцки обаче вижда несъвършенството на тази пълнота и на 14 октомври 1918 г. той подписва заповед за формирането на още една нова система от Революционни военни трибунали.

Изцяло зает с грижите за Реввоенсъвета на републиката и със спасяването на републиката от външните врагове, този наш вожд и вдъхновител, без да добавя някаква по-подробна разработка на замисъла си, избира изключително сполучливо за председател на Централния революционен военен трибунал на републиката другаря Данишевски, който не само блестящо създава и развива цялата система на още новите трибунали, но и изготвя теоретичната им аргументация под формата на отделна брошура. (К.Х.Данишевский. Революционне Военне Трибунали.

М. Издание Реввоентрибунала Республики. 1920. – Б. а.) Един екземпляр от брошурата се е запазил по чудо и попадна у нас. Наистина, на брошурата има печат с надпис „поверително“ – но предвид голямата давност може би ще ми бъде простено да ѝ дам известна гласност (казаното по-горе за съдилищата е взето също оттам).

Веднага след Октомври в духа на неговите лозунги и както е било вече прието в армията от февруари 1917 г., се предполага, че в Червената армия ще действуват изборни полкови и дивизионни съдилища. Но още преди да са се насладили на демократичната им дейност, ето че изобщо се отказват от тях. И без това навсякъде възникват самоволно военнополови съдилища, тройки, а по собствена инициатива действуват (разстрелват) фронтовите органи на ВЧК и също по собствена инициатива – органите на контраразузнаването, предшествениците на специалните отдели. През ония жестоки за републиката месеци, когато другарят Троцки казва във ВЦИК: „Ние, синовете на работническата класа, сключихме договор със смъртта, а следователно и с победата“ – през ония жестоки месеци е трябвало да се принудят всички и всеки да се стегнат и да изпълнят своя дълг.

„Революционните военни трибунали са преди всичко органи на унищожението, изолацията, обезвреждането и тероризирането на враговете на работническо-селското отечество и едва след това – съдилища, установяващи степента на виновност на даден субект“ (стр. 5). „Революционните военни трибунали са още по-извънредни от революционните трибунали, връзали се в общата стройна система на единния народен съд“ (стр. 6).

Нима има още по-извънредни? Дъхът ти спира, не ти се вярва дори: какво по-извънредно от трибунала? Техният заслужил деятел, покровителят на множество присъди от ония години, ни пояснява:

„Наред със съдебните органи трябва да съществуват и органи, които да са, ако щете, за съдебна разправа“ (стр. 8).

Сега вече ясно ли ти е, читателю? От една страна ЧК – това е извънсъдебна разправа. От друга страна – революционният трибунал, много опростен, крайно безмилостен, но все пак отчасти нещо като съд. А между тях? Досещате ли се? А между тях липсва тъкмо орган за съдебна разправа – и тъкмо това е Революционният военен трибунал!

„От първия ден на своето съществуване революционните военни трибунали бяха бойни органи на революционната власт... Веднага бяха възприети определен тон и курс, недопускащи никакви колебания... Трябваше умело да се възползуваме от натрупания

революционнотрибунален опит и да го развием по-нататък“ (стр. 13) – и това е още преди първата инструкция, издадена едва през януари 1919 г. Също така за сближаване с ЧК бива използван и опитът единият член на революционния военен трибунал да се назначава от Специалния отдел на фронта. Но фронтовете съществуват временно – и вместо да изчезват с тяхното отмиране, революционните военни трибунали биват учредявани в областите и окръзите „за борба и непосредствена разправа по време на въстания“ (стр. 19).

Революционните военни трибунали съдят за „трудово дезертъорство“, което „при дадената обстановка е контрареволюционен акт, също както и въоръженото въстание срещу работниците и селяните“ (стр. 21) – кой ли е толкова многоброен, че да въстане и срещу работниците, и срещу селяните? Дори – за „грубо отношение към подчинените, за небрежно изпълнение на служебните задължения, безотговорно отношение към работата, непознаване на своите права...“ (стр. 23) и т.н., и т.н. Революционните военни трибунали са не само за военните, но и за всички цивилни лица, живеещи в района на фронта. Те са орган на класовата борба на трудовия народ. За да не възникват спорове с революционните военни трибунали, действащи в съседство с тях, се споразумяват така: който каквото дело вземе за разследване, той и съди – и решението му не подлежи на преразглеждане и обжалване. Присъдите се регулират в зависимост от военното положение: след победата на Юг от пролетта на 1920 г. постъпва директива революционните военни трибунали да намалят разстрелите – и действително за първото полугодие разстреляните са само 1426 (без присъдите на революционните трибунали! на железничарските трибунали! на трибуналите на войските за вътрешна охрана! на ЧК! на Специалните отдели – да си спомним и столипинската цифра 950, възпряла анархията от убийства из цяла Русия, да си спомним и 894-мата души за осемдесет години в Русия). А през лятото на 1920 г. започва войната срещу Полша – и само през юли-август революционните военни трибунали (без... без... без) издават 1976 смъртни присъди чрез разстрел (стр. 43, данни за следващите месеци не са приложени).

Революционните военни трибунали имат право на непосредствена незабавна разправа с дезертъорите и с агитаторите срещу Гражданската война (т.е. с пацифистите – стр.37). Трябва да се прави разлика между криминално убийство (не разстрел) и политическо убийство (разстрел) (стр. 38); между кражба от частно лице (трибуналите трябва да са „внимателни и меки“, защото буржоазните богатства тласкат хората към кражба) и кражба на народно достойние („цялата тежест на

революционното наказание“). „Невъзможно, а и неразумно би било да се състави кодекс на наказанията“, но е „невъзможно и без ръководни директиви и инструкции“ (стр.39). „Много често на революционните военни трибунали се налага да работят в обстановка, в която е трудно дори да се определи дали трибуналетъ действа в качеството си на такъв или просто като боен отряд. Често... се наблюдава паралелна работа в заседателната зала на трибунала и на улицата.“ Разстрелът „не може да се смята за наказание, това е просто физическо унищожаване на врага на работническата класа“ и „може да бъде приложен с цел да сплаши (да тероризира) подобни престъпници“ (стр.40). „Наказанието не е вземзиде за «вина», не е изкупление на вината...“ Трибуналетъ „установява личността на престъпника, доколкото... е възможно да се установи въз основа на неговия начин на живот и на миналото му“ (стр. 44).

В революционните военни трибунали „отпада самият смисъл на апелационното право, установено от буржоазията... При съветския строй това разтакаване не е нужно на никого“ (стр.46). „Да се прилага практиката на апелация, е абсолютно недопустимо“, „правото на касационни жалби не се признава“ (стр.49). „Присъдата следва да се приведе в изпълнение почти незабавно, за да бъде ефектът от репресията колкото се може по-голям“ (стр. 50), „необходимо е на престъпниците да се отнеме всякаква надежда за отмяна или преразглеждане на присъдата, издадена от революционния военен трибунал“ (стр. 50). „Революционният военен трибунал е необходим и верен орган на Диктатурата на пролетариата, призван чрез нечувано разорение, чрез океани от кръв и сълзи да изведе работническата класа... в света на свободния труд, на щастието на трудещите се и на красотата“ (стр. 59).

Бихме могли да цитираме още и още, но стига! Да вникнем в това минало и да преминем по тогавашната карта на обхваанатата ни в пламъци страна, да си представим тези живи човешки местности, неназовани в трибуналната брошура. Всяко превземане на град през Гражданската война е белязано не само с пушечни изстрели в двора на ЧК, но и с безсънни заседания на трибунала. И за да получи човек куршум, не трябва да е непременно бял офицер, сенатор, помешчик, монах, кадет или есер. Белите меки, пощадени от мазоли ръце са достатъчно основание за разстрел през ония години. Но можем да се досетим, че в Ижевск или Воткинск, в Ярославъл или Муром, в Козлов или Тамбов метежите са излезли солено и на загубелите ръце. В тия свитъци – за извънсъдебната и съдебната разправа – стига някога да бъдат разгърнати пред нас, най-удивителен ще бъде броят на обикновените селяни. Защото нямат чет

селските вълнения и въстания от осемнадесета до двадесет и първа година, макар да не красят цветните страници на „История на Гражданската война“ – никой не е фотографирал или снимал за киното тези възбудени тълпи с колове, вили и брадви, тръгнали срещу картечниците, а сетне с вързани ръце – десет за един! – в редици, изправени за разстрел. Сапожокското въстание се помни само в Сапожок, пителинското – само в Пителино. От същия обзор на Лацис за въпросната година и половина в двадесет губернии научаваме и броя на потушените въстания – 344. (М. Я. Лацис. Два года борьбы..., стр. 75. – Б. а.) (Още от 1918 г. селските въстания ги пишат за „кулашки“, понеже не може селяни да въстават срещу работническо-селската власт! Но как да си обясним, че всеки път въстават не три къщи в селото, а цялото село. Защо бедняшката маса не убива с вилите и секирите си въстаналите „кулаци“, а тръгва заедно с тях срещу картечниците? Лацис: „С обещания, клевети и заплахи [кулакът] принуждаваше останалите селяни да участвуват в тези въстания.“ (Пак там, стр. 70. – Б. а.) Но какво по-щедро на обещания от лозунгите на бедняшкия комитет? Какво по-заплашително от картечниците на ЧОН (Частите със специално предназначение)!

А колко още съвсем, ама съвсем случайни хора попадат в тази мелница и в тяхното унищожение се заключава неизбежно половината същност на всяка стреляща революция!

Ето ви делото на толстоиста И. Е-в, 1919 г., разказано днес от самия него. Дори през 1968 г. не бива да му пишем името.

При обявяването на общата задължителна мобилизация в Червената армия (само година след: „Долу войната! Захвърлете пушките! Да се прибираме по къщите!“) само в Рязанска губерния до септември 1919 г. са „заловени и пратени на фронта 54 697 дезертьори“ (Пак там, стр. 74. – Б. а.) (а колко още са разстреляни на място за назидание!) Е-в изобщо не дезертира, а открито се отказва от военната служба по религиозни съображения. Бива насила мобилизиран, но в казармата не се докосва до оръжие, не ходи на занятия. Възмутеният комисар на частта го предава на ЧК с бележка: „Не признава съветската власт.“ Разпит. На масата са трима, пред всекиго има наган. „Виждали сме ги такива герои, сега ще паднеш на колене! Незабавно се съгласявай да воюваш, иначе ще те застреляме ей тук, на място!“ Но Е-в се държи твърдо; не може да воюва, привърженик е на свободното християнство. Препращат делото му в рязанския градски революционен трибунал.

Открито заседание, в залата – стотина души. Любезен възрастен адвокат. Научният обвинител (думата „прокурор“ е забранена до 1922 г.)

Николски също е стар юрист. Един от заседателите се мъчи да разбере какви са възгледите на подсъдимия („Как можете вие, представител на трудовия народ, да споделяте възгледите на аристократа граф Толстой?“), председателят на трибунала го прекъсва и не го оставя да си изяснява случая. Спирекват се.

Заседателят: Вие не желаете да убивате хора и разубеждавате и другите. Но белите започнаха войната, а вие ни пречите да се защитаваме. Ще ви изпратим при Колчак да проповядвате там своето несъпротивление!

Е-в: Където ме пратите, там ще замина.

Обвинителят: Не е работа на трибунала да се занимава с всяко криминално деяние, а само с контрареволуционните. Съгласно състава на престъплението настоявам това дело да се предаде в народния съд.

Председателят: Ба! Деяние! Виж ти, какъв познавач на законите! Ние се ръководим не от законите, а от нашата революционна съвест!

Обвинителят: Настоявам искането ми да се впише в протокола.

Защитникът: Присъединявам се към обвинителя. Делото трябва да се гледа в обикновен съд.

Председателят: Виж го ти стария му глупак! Откъде го изровихте тоя?

Защитникът: Четиридесет години съм адвокат, но за пръв път ме оскъряват така. Впишете го в протокола.

Председателят (смее се високо): Ще го впишем! Ще го впишем!

Смях в залата. Съдът се оттегля на съвещание. От съвещателната зала долитат викове, там спорят. Излизат с присъдата: да се разстреля!

В залата шум на възмущение.

Обвинителят: Протестирам срещу присъдата и ще се оплача в Комисариата на правосъдието!

Защитникът: Присъединявам се към обвинителя!

Председателят: Опразнете залата!!!

Конвоите, които водят Е-в в затвора, му казват: „Ако всички, братле, бяха като тебе – добре! Нямаше да има никаква война, нито бели, нито червени!“ Прибират се в казармата, събират червеноармейците на събрание. То осъжда присъдата. Написват протест до Москва.

Е-в лежи тридесет и седем дни и всеки ден чака смъртта си, наблюдава с очите си разстрелите през прозореца. Присъдата е заменена: петнадесет години строг тъмничен затвор.

Поучителен пример. Макар че революционната законност отчасти побеждава, колко усилия трябва да употреби председателят на

трибунала! Колко обърканост има все още, колко недисциплинираност, колко несъзнателност! Обвинението – в съюз със защитата, конвоите се бъркат, където нямат работа, пращат резолюции. Ох, зор виждат Диктатурата на пролетариата и новият съд! Естествено, не всички заседания са толкова разпасани, но и това не е единственото! Колко години трябва още да минат, докато се избистри, докато се насочи и утвърди нужната линия, докато защитата се присъедини към прокурора и съда, а заедно с тях и подсъдимият, заедно с тях и всичките резолюции на масите!

Да се проследи този дългогодишен път, е благородна задача на историка. А нашата – как да се движим в тази розова мъгла? Кого да разпитваме? Разстреляните няма да разкажат, прокудените – също. Няма да ни позволят да издирим, дори да са живи, нито подсъдимите, нито адвокатите, нито конвоите, нито публиката.

И очевидно може да ни помогне единствено обвинението.

Ето че получихме от доброжелатели неунищожен екземпляр от книгата с обвинителните речи на пламенния революционер Н.В. Криленко (Н. В. Криленко. „За петъ лет (1918–1922)“. Обвинителнме речи по наиболее крупним процессам, заслушанниш в Московском и Верховном Революционних Трибуналах. ГИЗ, М-Пгд, 1923. – Б. а.), народен комисар по военните дела, върховен главнокомандуващ, по-късно създател на Отдела за извънредните съдилища към Народния комисариат на правосъдието (готви му се персонален пост на Трибун, но Ленин отменя този термин (Ленин. Собр. соч., 5 изд. Т. 36, стр. 210. – Б. а.)), прочутия обвинител на най-грандиозните процеси, а накрая разобличен като злостен враг на народа. И ако все пак искаме да направим нашия кратък обзор на публичните процеси, ако ни блазни изкушението да глътнем от съдебния въздух на първите следреволюционни години – трябва да съумеем да прочетем тази книга. Друг избор нямаме. А всичко липсващо, всичко провинциално трябва да възстановим мислено.

Разбира се, предпочитаме да разполагаме със стенограмите на тези процеси, да чуем с ушите си задгробно драматичните гласове на първите подсъдими и на първите адвокати, когато още никой не може да предвижда в каква неумолима върволица ще бъдат погълнати всички – дори членовете на революционните трибунали.

Издаването на стенограмите обаче, обяснява Криленко, „беше неудобно по редица технически причини“ (стр. 4), удобни са само обвинителните му речи и присъдите на трибуналите, тогава вече напълно съпадащи с исканията на обвинителя.

Архивите на Московския и на Върховния революционен трибунал

се оказват (към 1923 г.) „изцяло неподредени... По редица дела стенограмата... е до такава степен неясна, че трябваше или да се унищожават цели страници, или текстът да се възстановява по памет“ (!), а „редица големи процеси (включително по метежа на левите есери, по делото на адмирал Щастни, по делото на английския посланик Локарт) са се водили изобщо без стенограма (стр. 4–5).“

Странно. Процесът по делото на левите есери не е дребна работа – след Февруари и Октомври това е третата отправна точка в нашата история: преходът към едностранната система в държавата. И разстреляните не са малко. А не е водена стенограма.

А „военният заговор“ от 1919 г. е „ликвидиран от ВЧК по реда на извънсъдебната разправа“ (стр. 7), с което е „доказано неговото наличие“ (стр. 44). По него са арестувани повече от хиляда души (М. Я. Лацис. Два года борьбы..., стр. 46. – Б. а.) – възможно ли е за всички да се организират процеси?

Иди, че след всичко туй разказвай както трябва за съдебните процеси от ония години...

Но все пак научаваме важни принципи. Например върховният обвинител ни съобщава, че ВЦИК има право да се намесва във всяко съдебно дело. „ВЦИК опрощава и наказва неограничено по своя преценка“ (стр. 13, курсивът мой. – А. С). Например заменя присъда от шест месеца с десет години (и както читателят разбира, не се събира на пленум целият ВЦИК, а, да речем, Свердлов поправя присъдата в кабинета си). Всичко това, обяснява Криленко, „благоприятно отличава нашата система от фалшивата теория за разделянето на властта“ (стр. 14), от теорията за независимата съдебна власт. (Вярно, и Свердлов казва: „Добре, че у нас законодателната и изпълнителната власт не са разделени както на Запад с непроницаема стена. Всички проблеми може бързо да се решат.“ Особено по телефона.)

Още по-откровено и точно Криленко формулира речите си, проекти на тези трибунали, общите задачи на съветския съд, когато той е „едновременно и творец на правото (курсивът е на Криленко)... и оръдие на политиката“ (стр. 3, курсивът мой. – А. С.).

Творец на правото – защото четири години няма никакви кодекси: царските са отречени, нови не са разработени. „И нека не ми разправят, че нашият наказателен съд трябвало да действа на базата изключително на съществуващите писани норми. Живеем в процеса на Революцията...“ (Стр. 407) „Трибуналът не е съдът, в който трябва да се възродят юридическите тънкости и хитроумни плетеници... Ние творим ново

право и нови етични норми“ (стр. 22, курсивът мой – А.С.). „Колкото и да говорят тук за вековечния закон на правото, справедливостта и така нататък – ние знаем... колко скъпо ни костват те“ (стр. 505, курсивът мой – А.С.).

(А ако сравняваме вашите присъди с нашите, може и да не са ви коствали толкова скъпо? Може пък с вековечната справедливост да е по-уютно?...)

Юридическите тънкости не са нужни, защото не се налага да се изяснява виновен ли е подсъдимият, или не е виновен: понятието *виновност*, това старо буржоазно понятие, сега е премахнато (стр. 318).

И така, узнаваме от другаря Криленко, че революционният трибунал *не е онзи съд!* На друго място чуваме от него, че трибуналят *изобщо не е съд*: „Трибуналят е орган на класовата борба на работниците, насочен срещу техните врагове“, и трябва да действа „от гледна точка на интересите на Революцията... имайки предвид най-желателните за работниците и селските маси резултати“ (стр. 73).

Хората не са хора, а „определени носители на определени идеи“. „Каквито и да са индивидуалните качества (на подсъдимия), към него може да бъде приложен само един метод за оценка: това е оценката от гледна точка на класовата целесъобразност“ (стр. 79).

Тоест ти можеш да съществуващ само ако това е целесъобразно за работническата класа. А „ако тази целесъобразност налага наказващият меч да се стовари върху главите на подсъдимите, вече никакви... убедителни думи не ще помогнат“ (стр. 81) – от рода на излагани от адвокатите аргументи и т.н. „В нашия революционен съд ние не се ръководим от членовете на закона или от степента на смекчаващите обстоятелства; в Трибунала ние трябва да шзхождаме от съображенията за целесъобразност“ (стр. 524).

През ония години мнозина кротко си живеят и изведнъж научават, че не е целесъобразно да съществуват.

Трябва да сме наясно: положението на подсъдимия се утежнява не от това, което вече е извършил, а от онова, което би могъл да извърши, ако не бъде разстрелян веднага. „Ние се защищаваме но само от миналото, но и от бъдещето“ (стр. 82).

Декларациите на другаря Криленко са ясни и всеобхватни. Те най-релефно разкриват пред нас този съдебен период. През мъглата на пролетните изпарения изведнъж се очертава прозрачността на есента. Дали пък има смисъл да продължаваме? Да прелистваме ли процес след процес? Същите тези декларации ще бъдат прилагани непреклонно.

Само като си представя със затворени очи съдебната заличка, още неразкрасена със злато, ревностните членове на трибунала с простички военни куртки, мършави, с още неугоени мутри. А обвинителната власт (така Криленко обича да се именува) с разкопчано сако и между реверите – триъгълникът на раираната моряшка фланелка.

Върховният обвинител говори на чист руски език: „На мен ми е интересен въпросът на факта!“, „конкретизирайте момента на тенденцията!“, „ние оперираме в плоскостта на анализа на обективната истина“. Понякога току блесне и с латинска пословица (вярно, от процес на процес все с една и съща пословица, след няколко години се появява друга). Ами малко ли е – при цялото това революционно търчане да завършиш два факултета. Най-хубавото му е, че се изразява за подсъдимите от душа: „професионални мръсници!“ И ни най-малко не лицемери. Не му харесва например усмивката на подсъдимата и изтърсва заплашително: „А на вас, гражданко Иванова, с вашата усмивчица, ще ви определим цената и ще намерим възможност да направим така, че *повече никога да не се смеете!*“ (Стр. 296, курсивът мой – А.С.)

Така че да продължаваме ли?...

Делото на „Русские ведомости“. Този процес, един от първите и най-ранните, е процес срещу словото. На 24 март 1918 г. известният „професорски“ вестник публикува статията на Савинков „От пътя“. С много по-голяма охота биха заловили самия Савинков, но пътят не е шега работа, къде да го търсят? Така че спират вестника и домъкват на подсъдимата скамейка престарелия редактор и издател П.В.Егоров, карат го да обясни: как е дръзнал? Четири месеца вече, откакто сме влезли в Новата ера, време му е било да проумее!

Егоров наивно се оправдава, че статията е на „виден политически деец, чието мнение буди общ интерес, независимо дали се споделя от редакцията“. Освен това той не вижда клевета в твърденията на Савинков: „Да не забравяме, че Ленин, Натансон и Ко пристигнаха в Русия през Берлин, т.е. че немските власти им оказаха съдействие при завръщането им в родината“ – защото всъщност такава е истината, воюваща кайзеровска Германия помага на другаря Ленин да се завърне.

Криленко възкликва, че изобщо няма да отправя обвинение за клевета (а защо?...), вестникът е съден за опит да въздействува върху умовете! (Че как смее един вестник да си поставя подобна цел?!)

Вестникът не е обвиняван и заради фразата на Савинков: „Трябва да си безумен престъпник, за да твърдиш сериозно, че международният

пролетариат ще ни подкрепи“ – защото нали той тепърва ще ни подкрепи...

Заради опита да въздействува върху умовете следва присъдата: вестникът, издаван от 1864 г., преживял всички немислими реакции – на Уваров, Победоносцев, Столипин, Касо и на кого ли не още, от днес да бъде спрян завинаги! (Заради една статия – завинаги! Ето как трябва да се държим, когато сме на власт. А на редактора Егоров... срамота, сякаш сме в Гърция... му лепват три месеца строг тъмничен затвор. (Не е толкова срамота, като си помислиш: още е едва осемнадесета година! Ако старецът остане жив, отново ще го затворят, и колко пъти още ще го затварят!).

Колкото и да е странно, през ония размирни години все така умилително се дават и вземат рушвети, както отвеки в Русия, както довеки в Съюза. Дори – и най-вече, тези пожертвования се правят на съдебните органи. И ще прибавим плахо – на ЧК. Подвързаните в червено златобуквени исторически томове мълчат, но старите хора, очевидците, помнят, че за разлика от сталинското време съдбата на политическите арестанти през първите години на революцията зависи много от рушветите: вземат ги без угризения и честно освобождават хората срещу тях. И ето че Криленко, подбрал само дузина дела през петилетката, ни съобщава чак два такива процеса. Уви, и Московският, и Върховният трибунал вървят към съвършенството по заобиколен път, тънат в неприличие.

Делото на тримата следователи от Московския революционен трибунал (април 1918 г.). През март 1918 г. е арестуван Беридзе, спекулиращ със златни кюлчета. Жена му, както е прието, започва да търси пътища да откупи мъжа си. Успява да намери връзка с един от следователите, той пък въвлича още двама. На тайна среща те искат двеста и петдесет хиляди, след пазарлък слизат до шестдесет хиляди, от тях половината предварително чрез адвоката Грин. Всичко е щяло да мине скрито-покрито, както стотици сделки преди това и делото не би попаднало на Криленко, пък и в нашия летопис (че и на заседание на Съвета на народните комисари!), ако на жената не ѝ се досвидяват парите, ако не дава на Грин само петнадесет хиляди в аванс вместо уговорените тридесет, а най-вече, ако поради женска непоследователност не решава през нощта, че адвокатът не е сериозен, и не потърсва на сутринта нов – адвоката Якулов. Не е посочено кой точно, но изглежда, Якулов решава да натопи следователите.

Интересното в този процес е, че всички свидетели, включително

злополучната съпруга, се стараят да дават показания в полза на подсъдимите и да объркват обвинението (което е невъзможно на един политически процес!). Криленко го обяснява така: това е от еснафски съображения, те се чувствуват чужди на нашия Революционен трибунал. (Ние обаче ще се осмелим еснафски да предположим: а не са ли се научили свидетелите да се страхуват за половин година диктатура на пролетариата? Нима е малка дързостта – да се опълчиш срещу следователи на революционния трибунал? Знаеш ли какво те очаква след това?...)

Интересна е и аргументацията на обвинителя. Само месец преди това подсъдимите са му били съмишленици, съратници, помощници, хора, безрезервно предани на интересите на Революцията, а един от тях, Лейст, е дори „суров обвинител, мятаящ гръм и мълнии срещу всеки, който посегне на основите“ – а какво да говорим този път за него? Къде да търсим корените на опорочаващото го? (Защото сам по себе си рушветът не опорочава достатъчно.) То се знае откъде: от миналото! От досието!

„Ако се вгледаме“ в този Лейст, „ще се натъкнем на крайно любопитни сведения“. Заинтересувани сме: дали не е някой стар авантюрист? Не, но е син на професор от Московския университет! И то не на какъв да е, а на човек, който за двадесет години е оцелял при всички реакции заради безразличието си към всякаква политическа дейност! (Нали въпреки реакцията и Криленко е държал изпити на самоподготовка...) За чудене ли е, че синът му е двуличник?

Подгайски пък е син на съдебен чиновник, безусловно черносотник, иначе как би се задържал баща му двадесет години в съдебните органи? Синчето му също се готви за съдебна кариера. Но става революцията – и се натиква в революционния трибунал. До вчера това минава за благородно, но сега вече е отвратително!

По-гнусен и от тях двамата е, разбира се, Гугел. Той е издател – и какво предлага на работниците и селяните под формата на умствена храна? – „доставя на широките маси недоброкачествена литература“, не Маркс, а книги от буржоазни професори със световни имена (същите професори скоро също ще срещнем на подсъдимата скамейка).

Криленко е вбесен и не може да се начуди: що за жалки типове са проникнали в трибунала? (Ние също недоумяваме: от какви хора се състоят работническо-селските трибунали? Защо пролетариатът е възложил точно на такава публика да съкрушава враговете му?)

Колкото до адвоката Грин, „свой човек“ в следствената колегия, който при желание може да освободи всекиго – той е „типичен

представител на оная разновидност на човешката порода, която Маркс нарича паразити на капиталистическия строй“ и към оято спадат жандармите, свещениците и... нотариусите (стр.500), плюс всички адвокати, разбира се.

Криленко уж не жали сили, настоява за безпощадна, жестока присъда без съобразяване с „индивидуалните отънъци на вината“, но някаква неподвижност, някакво вцепенение обхваща вечно бодрия трибунал и той едва измънква: на следователите по шест месеца лишаване от свобода, а на адвоката – парична глоба. (Едва след като използва правото на ВЦИК „да наказва неограничено“, Криленко се домогва там, в „Метропол“, да лепнат на следователите по десет години, а на адвоката паразит – пет, с пълна конфискация на имуществото. Криленко прави фурор с бдителността си и за малко да стане Трибун.)

Даваме си сметка, че и сред революционните маси тогава, и сред нашите читатели сега този проклет процес не може да не подкопае вярата в светостта на трибунала. И с толкова по-голяма плахост преминаваме към следващия процес, отнасящ се до едно още по-възвишено учреждение.

Делото Косирев (от 15 февруари 1919 г.). Ф.М.Косирев и приятелчетата му Либерт, Ротенберг и Соловьев служат преди това в комисията по снабдяването на Източния фронт (още срещу войските на Учредителното събрание, преди Колчак). Установено е, че там те намират начини да получават наведнъж от седемдесет хиляди до един милион рубли, препускат с породисти коне, гуляят с милосърдни сестри. Комисията им се сдобива с дом и автомобил, техен служител често устройва гуляи в „Яр“. (Не сме свикнали да си представяме 1918 г. такава, но така свидетелствува революционният трибунал.)

Впрочем работата не е в това: никой от тях не е съден заради Източния фронт и дори всичко им прощават. Но чудно нещо! – почти едновременно с разформироването на тяхната комисия по снабдяването четиримата плюс някой си Назаренко, бивш сибирски скитник, приятел на Косирев от каторгата за криминални престъпници, са поканени да влязат в... контролно-ревизионна колегия на ВЧК!

А ето каква е тази Колегия: тя има пълномощия да проверява закономерни ли са действията на всички останали органи на ВЧК, правото да поиска и прегледа всяко дело във всеки негов стадий и да отменя решението на всички останали органи на ВЧК, с изключение единствено на Президиума на ВЧК!!! (стр. 507) Сериозно нещо! Втората власт във

ВЧК след Президиума! Непосредствено след Дзержински–Урицки–Петерс–Лацис–Мшжински–Ягода!

При това приятелите продължават да водят предишния си живот, без ни най-малко да се възгордяват, да вирят носове: с някакви си там Максимович, Лъонка, Рафаилски и Мариуполски, „нямащи никакво отношение към комунистическата организация“, те си уреждат в частни квартири и в хотел „Савоя“ – „разкошна обстановка... там е царството на покера (при под хиляда рубли), на алкохола и на дамите“. Косирев се сдобива с богата мебелировка (за седемдесет хиляди), не се гнуса да измъкне от ВЧК комплекти сребърни лъжички и чашки (а отде са се взели те във ВЧК?...), че и обикновени чаши. „Ето къде, а не в идейна насока... съсредоточава вниманието си, ето какво черпи той за себе си от революционното движение.“ (Като отрича сега, че е получавал подкупи, този именит чекист лъже, без да му мигне окото, че имал... двеста хиляди рубли наследство в чикагската банка!... Той явно съвсем реално си представя подобна ситуация успоредно със световната революция.)

Но как да използваш правилно своето надчовешко право да арестуваш или освобождаваш когото си искаш? Очевидно трябва да набележиш такава рибка, която има златен хайвер, а подобни рибки през 1918 г. се хващат доста в мрежата. (Революцията се извършва твърде набързо, не успяват да огледат всичко и буржоазните дамички успяват да изпокрият сума ти скъпоценни камъни, огърлици, гривни, пръстени, обеци.) А сетне да търсят връзка с близки на арестуваните чрез някое подставено лице.

Такива фигури изникват пред нас и на процеса. Например двадесет и две годишната Успенска завършила петербургската гимназия, но не попаднала във висшите курсове. И ето ви сега – власт на Съветите, и през пролетта на осемнадесета година Успенска предлага във ВЧК услугите си като осведомителка. Външността ѝ е подходяща и я вземат.

Самото доносничество (тогава – сексотство (От сексот – секретен сътрудник. – Б. пр.)) Криленко коментира така, че *за себе си* „ние не виждаме нищо недостойно в това, смятахме го за свой дълг... самата работа не позори човека, щом той съзнава, че е необходима на революцията, така че е в реда на нещата да я приеме“ (стр. 512, курсивът мой – А.С.). Но, уви, оказва се, че Успенска няма политическо кредо! Ето кое е ужасното. Тя тъкмо така отвръща: „Съгласих се да ми плащат определени проценти“ за всяко разкрито дело и още „да дяля наполовина“ с някого, когото Трибуналът не желае да назове. Криленко определя Успенска по следния начин: „Не е минала през отдел «Кадри» на ВЧК и е

работила на парче“ (стр. 507). Е, впрочем, разбирайки я по човешки, обвинителят ни обяснява: тя е свикнала да не си брои парите, какво са за нея някакви си жалки петстотин рубли заплата във ВСНХ, когато едно изнудване (да съдействува на търговец отново да отворят запечатания му магазин) ѝ донася пет хиляди рубли, друго – от Мешчерска-Гревс, съпруга на арестуван – седемнадесет хиляди. Впрочем Успенска не остава за дълго обикновена сексотка, с помощта на големи клечки от ЧК след няколко месеца е вече член на партията и следователка.

Не можем обаче да се доберем до същината на делото. А.П.Мешчерски, едър фабрикант, е арестуван за неотстъпчивост в икономическите преговори със съветското правителство (Ю.Ларин). Чекистите шантажират жена му Е.И., у която подозират, че има скъпоценности и пари. Посещават я у дома ѝ, всеки път рисуват положението на мъжа ѝ като все по-клонящо към смъртна присъда и искат все по-големи суми за откуп. В отчаянието си Мешчерска-Гревс сама съобщава за шантажа (чрез познатия ни вече адвокат Якулов, който видяхме как проваля следователите рушветчици в класовата си, изглежда, омраза към цялата система на пролетарското съдо- и несъдопроизводство. Председателят на трибунала също допуска класова грешка: вместо просто да предупреди другаря Дзержински и да уреди всичко между своите хора, се разпорежда да дадат на Мешчерска за рушвета номерирани банкноти – и да скрият зад завесата в жилището ѝ една стенографка. Тогава идва някой си Годелюк, близък приятел на Косирев, за да се споразумеят за сумата на откупа (поискал ѝ шестстотин хиляди рубли!). И са стенографирани всички увещания на Годелюк, позоваващ се на Косирев, Соловьев и другите комисари, всичките му приказки за това кой колко хиляди взема във ВЧК като подкуп, и така стенографиран, Годелюк получава накрая своя белязан аванс и връчва на Мешчерска пропуски за ВЧК, предварително издадени от контролно-ревизионната колегия, от Либерт и Ротенберг (там, в ЧК, пазарлъкът е трябвало да продължи). А на вратата го залавят! Объркан, той дава показания. (А Мешчерска успява да се озове и в контролно-ревизионната колегия и вече оттам делото на мъжа ѝ е поискано за проверка.

Но чакайте! Нали такова разобличение петни небесните одеяния на ЧК! С всичкия ли си е този председател на Московския ре-волюционен трибунал? Дали се занимава с това, с което трябва?

Но се казва, че такъв бил моментът – момент, напълно скрит от нас в гънките на нашата величествена История! Оказва се, че още през първата година на работата си ЧК прави известно отблъскващо впечатление

дори на партията на пролетариата, несвщкнала още с такива неща. ВЧК е изминала едва първата си година, едва първата си крачка по славния път, а вече, както не съм ясно пише Криленко, възниква „спор между съда с неговите функции – и извънсъдебните функции на ЧК... спор, разделящ по това време партията и работническите райони на два лагера“ (стр. 14) Тъкмо затова е възможно да се появи делото на Косирев (а дотогава всичко им се разминава), и то да стигне дори до общодържавно равнище.

Налага се да се спасява ВЧК! Да се спасява ВЧК! Соловьев моли Трибунала да го пуснат в Таганския затвор (уви, не на Лубянка) при подставеното лице Гodelюк – да поговорят. Трибуналет му отказва. Тогава Соловьев прониква в килията и без благоволение на трибунала. И гледай ти съвпадение: точно тогава Гodelюк се разболява тежко, да. („Едва ли може да говорим за наличие на зъл умисъл у Соловьев“ – подмазва се Криленко.) Почувствувал внезапното приближаване на смъртта, Гodelюк се разкайва, потресен, задето е могъл да оклевети ЧК, моли да му дадат хартия и пише опровержение: всичко е лъжа, всичко, с което е оклеветил Косирев и другите комисари в ЧК, стенографираното зад завесата – и то е лъжа!

О, колко сюжети! О, къде с Шекспир? Соловьев минава през стени-те, озовава се сред слабите килийни сенки, Гodelюк се отрича със слабееща ръка – а на нас в театрите, а на нас в киното ни показват революцията само с уличното пееие на „Вихри враждебни“...

„А кой му е издал пропуските?“ – настоява Криленко, пропуските за Мешчерска не са паднали от небето, нали? Не, обвинителят „не иска да подозира в това Соловьев, защото... няма достатъчно данни“, но предполага, че „останали на свобода хора, на които не им е чист косъмът“, са могли да вкарат Соловьев в Таганка.

Тъкмо сега трябва да бъдат разпитани Либерт и Ротенберг, и те са повикани! – но не се явяват! Ей така, не се явяват, измъкват се. Но поне Мешчерска да я разпитат! Представете си, и тази напласена аристократка има също смелостта да не се яви пред Революционния трибунал!

След като Гodelюк е заловен с подкупа, Мешчерски е пуснат на свобода с гаранцията на Якулов – и бяга с жена си във Финландия. Затова пък Якулов от момента на съдебния процес срещу Косирев е поставен с удоволствие под стража – може би за същата тази гаранция, а може и като паразит. Водят го да свидетелствува пред съда под конвой, а скоро след това по всяка вероятност е разстрелян. (А сега се чудим: откъде са дошли беззаконията, защо никой не се е борил?)

А Гodelюк се отрича – и умира. А Косирев нищо не признава! И Соловьев в нищо не е виновен! И няма кого да разпитат...

Затова пък какви свидетели по собствена добра воля пристигат в Трибунала! Заместник-председателят на ВЧК другарят Петерс, появява се разтревожен дори самият Феликс Едмундович. Продълговатото му изпепеляващо лице на рицар е обърнато към замрелия трибунал и той проникновено свидетелствува в защита на абсолютно невинния Косирев, в защита на неговите високи морални, революционни и делови качества. Тези показания, уви, не са документирани от нас, а Криленко ги предава така: „Соловьев и Дзержински изреждаха прекрасните качества на Косирев“ (стр. 522). (Ех, несъобразителен прапорщик! Ще ти припомнят след двадесет години на Лубянка този процес!) Лесно е да се досетим какво е могъл да говори Дзержински: че Косирев е железен чекист, безпощаден към враговете; че той е добър другар. Горещо сърце, хладен разум, чисти ръце.

И от сметището на клеветата пред нас се възправя бронзовият рицар Косирев. При това и биографията му разкрива изключителна воля. Преди революцията е съден няколко пъти – и най-често за убийство: задето (в Кострома) с измама с цел грабеж прониква при старицата Смирнова и я удушава със собствените си ръце. По-късно – заради опит да убие баща си и заради убийство на свой съдружник, за да се възползува от паспорта му. В останалите случаи Косирев е съден за мошеничество, а в крайна сметка прекарва дълги години на каторга (обясним е стремежът му към разкошен живот!) и само след царските амнистии излиза на свобода.

Тук строгите справедливи гласове на чекистите от най-висок ранг прекъсват обвинителя с аргумента, че всички тези предишни съдилища са помешчическо-буржоазни и не могат да бъдат взети под внимание от нашето общество. Но какво е това? В отговор samozабравият се прапорщик изгърсва от обвинителната катедра на Революционния трибунал такава идейно порочна тирада, че дори е неблагозвучно да я приведем тук, в стройното изложение на трибуналните процеси: „Ако е имало нещо хубаво в стария царски съд, на което бихме могли да се доверим, това е само съдът на съдебните заседатели... Решението на съдебните заседатели е будело винаги доверие и там са били наблюдавани минимум съдебни грешки“ (стр. 522).

Толкова по-обидно е да чуеш подобно нещо от другаря Криленко, след като само три месеца преди това на процеса срещу провокатора Роман Малиновски, бивш любимец на Ленин въпреки четирите му

криминални присъди, кооптиран в ЦК и изпратен в Думата, обвинителната власт взема класово безупречна позиция: „В нашите очи всяко престъпление е продукт на дадена социална система, в този смисъл криминалната присъда по законите на капиталистическото общество и царското време не е фактът, който лепва веднъж завинаги неизлечимо петно... Ние знаем много примери, когато в нашите редици е имало лица с подобни факти в миналото, но никога не сме правили от това извода, че е необходимо да отстраним такива хора от средата си. Човекът, който познава нашите принципи, не може да се опасява, че наличието на съдимост в миналото го заплашва да бъде изгонен от редовете на революционерите...“ (Стр. 337, курсивът мой – А.С.)

Ето как партийно умее да говори другарят Криленко! А тук, благодарение на порочното му разсъждение, образът на рицаря Косирев е затъмнен. И на трибунала се създава такава обстановка, че другарят Дзержински е принуден да каже: „У мен за секунда (за секунда само! – А.С.) възниква мисълта дали гражданинът Косирев не става жертва на политическите страсти, които напоследък се разгоряха около ЧК?“

Криленко се сепва: „Аз не искам и никога не съм искал настоящият процес да стане процес не срещу Косирев и Успенска, и срещу ЧК. Това не само не мога да искам, но трябва с всички сили да водим борба срещу подобно нещо!... Начело на ЧК бяха поставени най-отговорните, най-честните и последователни другари, които поеха върху себе си тежкия дълг да унищожават, *макар и с риск да извършат грешка*... За това Революцията е длъжна да им изкаже своята благодарност... Подчертавам тази страна, за да не може... никой после да ми каже: «Той се оказа оръдие на политическата измяна.»“ (Стр. 509–510, курсивът мой – А.С.) (Бъди спокоен, ще кажат!...)

Ето по какво острие ходи Върховният обвинител! Но, изглежда, той поддържа някакви контакти още от нелегалните времена (че и от Ленин не е толкова настрана) и научава накъде ще задуха утре вятърът. Това проличава от няколко процеса, и тук също. Има някакви настроения в началото на 1919 г., че може би – стига! Време е да се обуздае ВЧК! Този момент е изразен „прекрасно в статията на Бухарин, в която той казва, че на мястото на законната революционност трябва да дойде революционната законност“.

Диалектика, няма що! И Криленко се изпуска да каже: „Революционният трибунал е призван да замени извънредните комисии.“ (Да ги замени ли?!?...) Той впрочем „трябва да бъде... не по-малко страшен при осъществяване на системата на закана, терор и сплашване, отколкото

беше ЧК“ (стр. 511).

Беше ли?... Нима вече я е погребал?!... Моля ви се – вие ще замените чекистите, а те къде да идат? Зловещи дни! Как няма да се разбързаш като свидетел с дълъг до петите шинел.

Но може би източниците ви са неверни, другарю Криленко?

Да, небето над Лубянка в ония дни се заоблачава. И тая книга би могла да бъде по-друга. Но предполагам, че железният Феликс е отишъл при Владимир Илич, поговорил е с него, обяснил му е. И небето просветва. Макар че след два дни, на 17 февруари 1919 г., със специално постановление на ВЦИК ЧК е лишена от съдебни права (а извънсъдебните остават ли?) – „вярно, че не за дълго“ (стр. 14)!

А нашето едnodневно съдебно дирене се усложнява и от това, че негодницата Успенска се държи отвратително. Дори от подсъдимата скамейка тя „хвърля кал“ върху други видни чекисти, незасегнати от процеса, дори срещу самия другар Петерс! (Оказва се, че използва неопетненото му име за шантажа си: безцеремонно седи в кабинета му, докато той разговаря с други разузнавачи.) Сега тя намеква за някакво тъмно революционно минало на другаря Петерс в Рига. Ето в каква змия се е превърнала за осем месеца, въпреки че през тези осем месеца е била сред чекисти! Какво да я правят? Тук мнението на Криленко напълно съвпада с това на чекистите: „Докато не се установи траен строй, а до него сме още далеч (нима?)... в интерес на защитата на революцията... – няма и не може да има никаква друга присъда освен нейното унищожаване. Не разстрел, казано е буквално: унищожаване! Ами че момичето е съвсем младо, гражданино Криленко! Лепнете му десет, дори двадесет и пет години, дотогава строят ви ще укрепне, нали? Уви: «Няма и не може да има друг отговор в интерес на обществото и Революцията – въпросът не може и да се поставя другояче. Никаква изолация в дадения случай не ще даде резултати»“ (стр. 515)!

Заседнала е на гърлото им. Явно знае много.

Но са принудени да пожертвуват и Косирев. Разстрелват го. Останалите ще се чувствуват по-сигурни.

Дали някога ще имаме случай да прочетем старите лубянски архиви? Не, ще ги изгорят. Вече са ги изгорили.

Както вижда читателят, това не е процес от голямо значение, може-ше и да не се спираме на него. А ето че

Делото на църковниците (11–16 януари 1920 г.) ще заеме според Криленко „полагашото му се място в анализите на руската революция“. Гледай ти, направо в анализите. С Косирев приключват за един ден, а тези ги разтакават пет дена, охо!

Ето ги и главните подсъдими: А.Д. Самарий – известна в Русия фигура, някогашен главен прокурор на Синода, радетел за освобождаването на църквата от царската власт, враг на Распутин и уволнен от него (но обвинителят смята: какъвто Самарин, такъв и Распутин – има ли разлика?); Кузнецов, професор по църковно право в Московския университет; московските протоиереи Успенски и Цветков. (За Цветков същият обвинител се произнася така: „Голям обществен деятел, може би най-добрият от тези, които е дало духовенството, филантроп.“)

А ето и вината им: създали са „Московски съвет на обединените енории“, който пък създава (от вярващи на възраст между четиридесе и осемдесет години) доброволна охрана на патриарха (естествено, невъоръжена), за да установи около него постоянни дневни и нощни дежурства със задачата: ако властите арестуват патриарха, да вдигнат народа на тревога с удряне на камбаните и по телефона, да го последват с тълпите си там, където го поведат, и да молят (ето в какво е контрареволуцията!) Совнаркома да освободи патриарха!

Чисто древноруска, святоруска идея! С камбанен ек народът да се събере и да моли властите с ниски поклони!...

Обвинителят се чуди: а каква опасност застрашава патриарха? Защо са решили да го защитават?

И наистина: само това, че вече две години, откакто ЧК води извънсъдебна разправа с неугодните; само това, че по него време в Киев четирима червеноармейци убиват митрополита; само това, че срещу патриарха вече „делото е приключено, остава да се препрати в революционния трибунал“, и „само от загриженост за широките работническо-селски маси, намиращи се още под влияние на клерикалната пропаганда, оставяме засега тези наши класови врагове на спокойствие“ (стр. 67) – добре де, какво толкова се тревожат православните за патриарха? Цели две години патриарх Тихон не мълчи – изпраща послания до народните комисари, до свещениците, до паството; посланията му (ето ви го първия Самиздат!) не се приемат от печатниците, пишат се на машина; те разобличават унищожаването на невинните хора, разорението на страната – та какво толкова се безпокоят за живота на патриарха?

А ето и втората вина на подсъдимите. В цялата страна се извършва опис и реквизиране на църковното имущество (това – отделно от

закриването на манастирите, отделно от отнемането на земите и имотите им, става дума вече за потирите, чашите, кадилниците) – Съветът на енориите разпространява по този повод възвание към миряните: да окажат съпротива срещу реквизициите, да бият тревога. (Ами естествено! Нали и от татарите са защитавали храмовете си по същия начин!)

И третата вина: непрекъснати нагли заявления до Совнаркома за издевателства на местните функционери с църквата, за груби кощунства и нарушения на законите за свободата на съвестта. Макар и оставени без последствие, тези заявления (според показанията на Бонч-Бруевич и началник-канцелариите на Совнаркома) дискредитират местните функционери.

Като се вземат предвид всичките вина, какво биха могли да очакват подсъдимите за тези си престъпления? Какво ще подсказе на читателя революционната му съвест? Разбира се, само разстрел! Тъкмо това иска и Криленко (за Самарин и Кузнецов).

Но докато си губят времето с тая проклета законност, с изслушване на прекалено дългите речи на прекалено многобройните буржоазни адвокати (неизреждани тук по технически причини), става известно, че... е отменено смъртното наказание! Сега ли точно? Не може да бъде, как така? Оказва се, че Дзержински е наредил това на ВЧК. (ЧК – и без разстрели?...) А дали решението важи и за трибуналите на СНК? Още не. И Криленко се окопитва. Продължава да настоява за разстрел, като се обосновава така:

„Дори да предположим, че крепнещото положение на Републиката отстранява непосредствената опасност от подобни лица, все пак ми се струва несъмнено, че в този период на съзнателна работа... прочистването... на старите дейци хамелеони... се налага от революционната необходимост.“ „С постановлението на ВЧК за отмяна на разстрелите... Съветската власт се гордее.“ Но: това „още не ни задължава да смятаме, че въпросът за отмяната на разстрелите е решен веднъж завинаги... за всички времена на Съветската власт“ (стр. 80–81).

Колко пророчески казано! Ще върнат разстрела, ще го върнат, и то доста скоро! Но колко ли хора още трябва да бъдат очистени! (Че и самият Криленко, и множество негови братя по класа...)

Какво пък, трибуналят се вслушва в искането му и осъжда Самарин и Кузнецов на разстрел, но те попадат под амнистия: отиват в концлагер до пълната победа над световния империализъм! (И до днес да са още там...), а „най-добрият от тези, които духовенството е дало“, е осъден на петнадесет години, заменени с пет.

Има и други подсъдими, привлечени в процеса, за да му се придаде поне малко конкретен характер: монаси и учители от Звенигород, обвинени по звенигородското дело от лятото на 1918 г., но, кой знае защо, година и половина неизправяни пред съда (а може би и съдени, но този път още веднъж, по целесъобразност). През споменатото лято в звенигородския манастир пристигат служители от съветските органи и заповядват на игумена Йона (В светския живот – гвардеец кавалергард Фиргуф, който „след това изведнъж се преродил духовно, раздал всичко на бедните и отишъл в манастир; впрочем не знам дали наистина е раздал имуществото си“. Че как иначе, нали, ако допуснем духовните прераждания, няма да остане нищо от класовата теория? – Б. а.) („и по-живо!“) да им предаде мощите на преподобния Сава. Другарите не само пушат в храма (очевидно и в олтара), не само не свалят шапките си, но един от тях взема черепа на Сава и плюе в него, за да подчертае, че светостта му е мнима. Следват и други кощунства. Това подбужда народа да бие камбаната и да се вдигне на бунт, завършил с убийството на един от натрапниците. Другите по-късно отричат да са вършели кощунства и да са плюли и тази тяхна декларация е достатъчна за Криленко.

Кой не помни тези сцени? Първото най-силно впечатление от живота ми е от три-четиригодишна възраст: в кисловодската черква влизат някакви остроглави (чекисти с будьоновки), връзват се в изтръпналата онемяла тълпа на молещите се и като прекъсват богослужението, нахълтват в олтара, без да свалят будьоновките си.

Та значи – сега съдят... служителите на Органите ли? Не – монасите.

Ще помолим читателите да имат между другото предвид: още от 1918 г. у нас се установява следният съдебен ред: всеки московски процес (естествено, освен несправедливия процес срещу ЧК) не е отделен съд при случайно стекли се обстоятелства, не – това е сигнал за съдебна политика; това е еталонна стока на витрината, по която отпускат от склада за провинцията; това е като образец, примерно решение в началото на раздел от сборник с аритметични задачи, по който учениците по-нататък решават самостоятелно.

Така например, ако е казано „процес срещу църковниците“, трябва да го разбираме в множествено число. Впрочем и самият Върховен обвинител на драго сърце ни го потвърждава: „Почти във всички трибунали на републиката имаше“ подобни процеси (стр. 61). Малко преди това

такива има в трибуналите на Северодвинск, Тверск, Рязан, Саратов, Казан, Уфа, Солвичегодск и Царьовококшайск. Съдени са свещеници, псалтове и усърдни енорияши – представители на неблагоприятната „православна църква, освободена от Октомврийската революция“.

Читателят ще си помисли, че тук има някакво противоречие: защо тези многобройни процеси предхождат московския си образец? Само изглежда така, това е недостатък на нашето изложение. Съдебното и извънсъдебното преследване на освободената църква започва още от 1918 г. и съдейки по звенигородското дело, още тогава достига значителна изостреност. През октомври 1918 г. патриарх Тихон пише в послание до Совнаркома, че свободата на църковната проповед е преследвана, че „вече мнозина смели църковни проповедници заплачиха с мъченическа кръв. Вие заграбихте църковното имущество, събирано от поколения вярващи, и не се побояхте да нарушите предсмъртната им воля“. (Народните комисари, естествено, не четат тези послания, а завеждащите канцеларии си умират от смях: намерил за какво да ни порицава – посмъртна воля! Пикали сме им... на нашите прадеди! Нали само за потомците работим.) „Екзекутират епископи, свещеници, монаси и монахини, съвсем невинни, просто по недоказано обвинение в някаква мъглява и неопределена контрареволуционност.“ Вярно, с приближаването на Деникин и Колчак екзекуциите спират, за да имат на своя страна православните при защитата на революцията. Но щом Гражданската война започва да затихва, отново се залавят за църквата и ето че трибуналите заработват, през 1920 г. посягат и на Троицко-Сергиевата лавра, добират се и до мощите на оня шовинист Сергей Радонежки, изтърсват ги в един московски музей.

Патриархът цитира Ключевски: „Вратите на лаврата на Преподобния ще се затворят и кандилата над неговата гробница ще изгаснат едва когато изразходваме докрай целия духовен нравствен запас, завещан ни от нашите велики строители на Руската земя като Преподобния Сергей.“ Ключевски изобщо не си е помислял, че ще изразходваме този запас веднага след смъртта му.

Патриархът моли да бъде приет от председателя на Съвета на народните комисари, за да го убеди да оставят на мира лаврата и мощите, нали уж църквата е отделена от държавата? Отговарят му, че председателят, другарят Ленин, е зает с обсъждането на важни въпроси и не може да го приеме в близките дни.

Нито – по-късно.

И народният комисариат на правосъдието пуска циркуляр (от 25

август 1920 г.) за ликвидирането на всички свети мощи, тъй като именно те затруднявали светоносното ни движение към новото справедливо общество.

Като следваме по-нататък подобраните от самия Криленко дела, нека се спрем и на разгледаното във Върхтриба (така нежно наричат Върховния трибунал накратко помежду си, а на нас, буболечките, ни кряска: „Стани! Съдът идва!“)

Дело на „Тактическия център“ (16–20 август 1920 г.) – двадесет и осем подсъдими и още няколко обвиняеми задочно.

С глас, още непресипнал в началото на страстната реч, целият проникнат от класовия анализ, Върховният обвинител ни разкрива, че освен помещиците и капиталистите „съществуваше и продължава да съществува още една обществена прослойка, за чието социално битие представителите на революционния социализъм отдавна са се замислили... Тази прослойка е тъй наречената интелигенция... В процеса ще имаме работа със съда на историята над дейността на руската интелигенция“ и със съда на революцията над нея (стр. 34).

Специалната ограниченост на нашето изследване не дава възможност да обхванем как именно са се замисляли представителите на революционния социализъм за съдбата на така наречената интелигенция и какво именно са измислили за нея. Утешава ни обаче, че тези материали са публикувани, достъпни са за всеки и могат да бъдат събрани най-подробно. Ето защо само за яснота на общата обстановка в републиката ще напомним мнението на председателя на Съвета на народните комисари от ония години, когато стават заседанията на всички тези трибунали.

В писмо до Горки от 15 септември 1919 г. (имахме вече случай да го цитираме) Владимир Илич отвърща на загрижеността на писателя по повод арестите на интелигенцията и пише за основната маса от тогавашната руска интелигенция („околокадетската“): „В действителност това не е мозък [на нацията], а лайно.“ (Ленин. Собр. соч. Т. 51, стр. 48. – Б. а.) Друг път казва на Горки: „Ще бъде нейна [на интелигенцията] вината, ако изпотрошим твърде много гърнета... Ако тя търси справедливост – защо не идва при нас?... Куршумът ми дойде тъкмо от интелигенцията“ (В. И. Ленин и А. М. Горький. Изд. Акад. Наук, М., 1961. – Б. а.) (т.е. от Каплан).

За интелигенцията той се изразява: гнило-либерална; „благочестива“; „разпасаността, толкова често срещана у

«образованите» хора“; смята, че тя действува необмислено, че е „изменила на работническата кауза“. (Но кога именно се е клепа тя в работническата кауза?)

Тази подигравка с интелигенцията, това презрение към нея бива подхванато след това от публицистите през 20-те години, от вестниците през 20-те години, от бита и накрая – от самите интелигенти, проклели своето вечно недомислие, вечната си двойственост, вечната си безгръбначност и безнадеждното изоставане от епохата.

А и с право! Под сводовете на Върхтриба кънти гласът на Обвинителната власт и ни връща на подсъдимата скамейка:

„Този обществен слой... бе подложен през тези години на изпитанието на всеобщата преценка.“ Преценка – това е често употребяваната тогава дума. И каква е в края на краищата тя? Ето каква: „Руската интелигенция, влязла в горнилото на Революцията с лозунгите на народовластието, излиза оттам като съюзник на черните (дори не на белите!) генерали, на наемните (!) и послушни агенти на европейския империализъм. Интелигенцията погази своите знамена и ги опръска с кал“ (Криленко, стр. 54).

И само затова „не си струва да доубиваме отделните ѝ представители“, защото „тази социална група си изживя времето“.

И това е казано на фона на започналия XX век! Какво мощно предвиждане! О, учени революционери! Налага се обаче да доубиват. (Още през 20-те години доубиват ли, доубиват.)

С неприязън разглеждаме двадесет и осемте лица на съюзниците на черните генерали и наемниците на европейския империализъм. Особено ни отвращава този Център – кога Тактически център, кога Национален център, кога Десен център (а от процесите през двете десетилетия се набиват в паметта само центрове, центрове, центрове, ту инженерни, ту меншевистки, ту троцкистко-зиновиевски, ту деснобухарински, и всички са разгромени, всички до един, и само благодарение на това ние с вас сме живи). Където има Център, там личи, разбира се, ръката на империализма.

Вярно, че малко ни поолеква, когато по-нататък чуваме, че съденият сега Тактически център не е организация, че той няма: 1/ устав; 2/ програма; 3/ членски вноски. Какво има тогава? Ето какво: те са се срещали! (Побиват те тръпки.) При срещите си са опознавали взаимно гледните си точки! (Вледеняващ студ.)

Много тежки обвинения, и то подкрепени от улики: срещу двадесет и осмината обвиняеми има 2 (две) улики (стр. 38). Това са две писма на

отсъстващи (те са в чужбина) дейци: Мякотин и Фьодоров. Отсъстващи, но преди Октомври са влизали в същите разни комитети, в които влизат и присъстващите, и това ни дава право да отъждествим отсъстващите с присъстващите. А писмата са за следното: за несъгласие с Деникин по такъв дребен въпрос, какъвто е селският (не ни го казват, но е очевидно: съветват Деникин да предостави земята на селяните), по еврейския, по федеративно-националния, за административното управление (демократия, а не диктатура) и други. И какъв е изводът от уликите? Много просто: с това е доказано, че присъстващите са поддържа-ли кореспонденция и са се съюзили с Деникин! (Бррр... джав-джав!)

Но има и преки обвинения срещу тях: разменяли са информация със свои познати от провинцията (в Киев например), неподчинена на централната съветска власт! Тоест да допуснем, че преди това районът е бил в Русия, а сетне в интерес на световната революция сме го отстъпили на Германия, а хората продължават да си пращат бележчици: как е при вас, Иван Иванич, как я карате? Ние тук например... Н. М. Кишкин (член на ЦК на кадетите) дори от подсъдимата скамейка нагло се оправдава: „Човек не иска да бъде съпяп и се стареа да узнае всичко, което става навсякъде.“

Да узнае всичко, което ставало навсякъде ли?... Не искал да бъде съпяп ли?... Обвинителят напълно справедливо квалифицира действията им като предателство! Предателство по отношение на съветската власт!

А ето ги и най-страшните им действия: в разгара на Гражданската война те... пишат трудове, подготвят изложения, проекти. Да, като „специалисти по държавно право, по финансовите науки, по икономическите отношения, по съдебните дела и народното образование“ те пишат трудове! (И както е лесно да се досетим, ни най-малко не се опират в случая на предшествуващите трудове на Ленин, Троцки и Бухарин...) Професор С. А. Котляревски пише за федеративното устройство на Русия, В. И. Стемпковски – по аграрния въпрос (и вероятно без колективизация...), В. С. Муралевич – за народното образование в бъдеща Русия, професор Карташов – законопроект за вероизповеданията. А (великият) биолог Н. К. Колцов (невидял нищо друго в родината си освен гонения и мъки) разрешава на тези буржоазни китове да се събират на приказка при него в института. (Тук се оказва и Н. Д. Кондратиев, осъден през 1931 г. за ТКП.)

Нашият обвинител кипи от гняв, преди още да е произнесена присъдата. За каква, за каква друга присъда на тези генералски помагачи може да става дума? Присъдата може да бъде само една – разстрел!

Това не е искането на обвинителя – това е вече присъдата на трибунала! (Уви, смекчена по-късно с концлагер до края на Гражданската война.)

Вината на подсъдимите е, че вместо да си кротуват, загризали своята четвъртинка хляб, „са се събирали и наговаряли помежду си какъв да бъде държавният строй след падането на съветския“.

На съвременен научен език на това му се казва: проучвали са алтернативната възможност.

Гърми гласът на обвинителя, но като че ли за миг сякаш той потрепва, хвърля поглед към катедрата, хартийка ли някоя търси? Цитатче ли? Един момент! Трябва крадешком да му го подадем! Не е ли това, Николай Василиевич? Моля:

„За нас... понятието изтезание се съдържа вече във факта, че политическите затворници са държани в затвор...“

Я виж! Да се държат политическите в затвор, било изтезание! И това го казва обвинител! – какво свръхшироко виждане! Изгрява нова юстиция! По-нататък:

„...Борбата с царското правителство им бе [на политзатворниците] втора природа и те не можеха да не се борят срещу царизма“ (стр. 17).

Как са могли да не проучват алтернативните възможности?... Да се мисли, е може би дори първата природа на интелегента!

Ах, по погрешка са му пхнали друг цитат, не от този процес. Ама че излагация!... Но Николай Василиевич е вече в своята стихия:

„И дори обвиняемите тук, в Москва, да не бяха помръднали малкия си пръст – а май е било така..., – все едно: ...в такъв момент дори разговорите на чаша чай какъв строй трябва да смени уж падащата съветска власт са контрареволуционен акт... По време на Гражданската война е престъпно не само всяко действие [против съветската власт]... престъпно е самото бездействие“ (стр. 39).

Е, сега всичко вече е ясно. Ще ги осъдят на разстрел – за бездействие. На чаша чай.

Петроградските интелегенти например решават, в случай че дойде Юденич, „да се погрижат преди всичко за свикването на демократична градска Дума“ (т.е. за да я защитят от генералската диктатура).

Криленко: Идеше ми да им викна: „Дължни сте били да мислите преди всичко как да пожертвувате живота си, но да не допускате Юденич!!!“

А те не го жертвуват.

(Впрочем и Николай Василиевич не го е пожертвувал.)

А се случват и такива подсъдими, които са осведомени! – и си

мълчат. („Знаел е, но не е казал“, по нашенски.)

А ето ви вече не бездействие, а активно престъпно действие: чрез Л. Н. Хрушчова, член на политическия Червен кръст, (и тя е тук, на подсъдимата скамейка), другите подсъдими помагат на бутирските арестанти с пари (можем да си представим този поток от капитали – за затворническата лавка) и с дрехи. (Току-виж, и с вълнени?)

Нямат мярка техните злодейства! Но и пролетарският съд ще бъде безпощаден!

Както при падащ киноапарат пред нас прелитат върху полегатата объркана лента двадесет и осем дореволюционни мъжки и женски лица. Ние не забелязваме техните изрази! Дали са уплашени? Или презрителни? Или горди?

Защото ги няма техните отговори! Защото я няма последната им дума! По технически съображения... Като крие тази липса, обвинителят продължава да ни опява: „Това беше непрекъснато самобичуване и разкаяние за извършените грешки. Политическата неиздържаност и половинчатата природа на интелигенцията – да-да, и това добавя: половинчатата природа! – ... в този случай изцяло оправдава марксистката оценка за интелигенцията, която винаги са й давали болшевиките“ (стр. 8).

А коя е тази млада жена, дето се мърва?

Това е дъщерята на Толстой, Александра Лвовна. Криленко я пита какво е правила на тези събрания. Тя му отговаря: „Поставях самовара!“ Три години концлагер!

Можем да установим какво е било всъщност от чуждестранното списание „На чужой стороне“. (На чужой стороне („В чужбина“ – Б. пр.) Историко-литературни сборници под ред. С. П. Мельгунова. Берлин – Прага. (С. П. Мельгунов. Суд истории над интеллигенцией. III, 1923; С. А. Котляревский, Национальный центр в Москве в 1918. VIII, 1924.) – Б. а.)

Още през лятото на 1917 г. при Временното правителство е учреден Съюз на обществените дейци – с цел да допринесе за победата във войната и да противодействува на социалистическите течения, особено на есерите. След октомврийския преврат мнозина от по-известните му членове емигрират, други остават, не могат да свикват вече конгреси, да организират дейност, но интелигентите са свикнали да мислят, да преценяват събитията, да споделят становища – и им е грудно да се откажат от този си навик. Близостта до академичния свят им позволява да

организираните срещи си под формата на научни конференции. А по това време има доста неща за обсъждане: Брест-Литовския мир, излизане от войната, цената на загубените огромни територии, новите отношения с бившите съюзници и бившите врагове, докато в същото време войната в Европа продължава. Едни – в името на свободата и демокрацията, както и на съюзническия си дълг – смятат, че трябва да продължават да помагат на съюзниците, а Бресткият мир е сключен от хора, нямащи пълномощия в страната. Някои се надяват, че щом Червената армия укрепне, съветската власт ще скъса с немците. Други, напротив, разчитат на немците, които, ако станат господари на половината Русия, ще отстранят болшевиките. (А немците с право смятат, че да се работи за кадетите, значи да се работи за англичаните и че всяко друго правителство освен съветското ще възобнови войната срещу Германия.)

В резултат от тези разногласия през лятото на 1918 г. от Съюза на обществените дейци се отделя тъй нареченият Национален център – фактически просто кръжец с рязко съюзническа ориентация, кадетски по състава си, но страхуващ се като от огън от възобновяването на партийната форма, забранена категорично от болшевиките. Този кръжец не върши нищо, освен да свиква замаскирани събрания в института на професор Колцов. Понякога изпраща свои членове в Кубан за информация – но те сякаш потъват там и забравят московските си другари. (Впрочем и съюзниците проявяват към Доброволческата армия съвсем слаб интерес.) Но Националният център се съсредоточава преди всичко върху мирното изработване на законопроекти за бъдеща Русия.

Едновременно с Националния център и наляво от него е създаден Съюз за възраждане (най-вече есерски – неудобно е да се обединява с кадетите, възобновени са традиционните партийни насоки и представи) за борба и против немците, и против болшевиките. Но и тази борба се оказва невъзможна на болшевишката територия и се свежда до препращане на хора на юг. Ала и районите на Доброволческата армия ги отблъскват със своята реакционност.

Задушавани във вакуума на военния комунизъм, през пролетта на 1919 г. Съветът на обществените дейци, Националният център и Съюзът за възраждане решават да поддържат редовна връзка и с тази цел излъчват по двама души. Така образуваната шесторка се събира от време на време през 1919 г., след това замира, престава да съществува. Арестуването им започва едва през 1920 г. – и именно тогава, по време на следствието, шесторката е обявена гръмка за „Тактически център“.

Арестите се извършват по доноса на един от второстепенните

членове на Националния център – Н. Н. Виноградски, той продължава да бъде и полезно „ухо“ в килията на Специалния отдел, през която са прокарани мнозина от участниците, а те – с наивността от още криловските години, открито разказват какво са искали да скрият от следователите.

Известният руски историк С. П. Мелгунов, попаднал също сред подсъдимите, и то сред главните (член на шесторката), написва в емиграция без особено желание спомени за този процес – може би не би ги и написал, ако тъкмо тогава не е публикувана същата книга на Криленко със споменатата разгромяваща реч. И Мелгунов с недоволство срещу себе си и съдейниците си рисува следната позната ни картина за съветското следствие: то няма никакви улики, „делото не разполагаше с нито един документ. Целият обвинителен материал бе почерпен от показанията на самите подсъдими... Нито един от бъдещите участници в процеса не се беше придържал към тактиката на мълчанието по време на предварителното следствие... Бях убеден, че чрез принципното мълчание ще утежня излишно положението си и може би положението на другите... Когато си изправен пред възможността за разстрел, невинаги мислиш за историята.“

В „Червената книга на ВЧК“ („Красная книга ВЧК“. Т. II, М., 1922 г.) много от показанията на подследствените се привеждат дословно и те, уви, са неблагоприятни.

Мелгунов упреква без какъвто и да било хумор следователя Яков Агранов (който притиска всички тях до стената) в измама спрямо него и другите подследствени, в ловко заблуждаване, за което той смята, че „по-голямо издевателство над мене не е възможно“ и е много по-лошо от всякакво физическо въздействие. Мелгунов, толкова проникателно обяснил по-късно немалко исторически личности от руската революция, се хваща лесно на въдицата: потвърждава участието в Съюза за възраждане на лицата, които сякаш са били изяснени от предявените му писмени показания. И изобщо „започнах да давам повече или по-малко свързани показания“ – като разказ, без отбелязване на следователските въпроси. (Тези показания изумяват и покрусват съдейниците, след като на свой ред им ги показват и на тях: сякаш той разказва всичко по свое недържимо желание.)

Агранов ги подмамва и с това, че доколкото „делото е стара история“ и всички тези центрове отдавна вече не заседават – за подследствените няма никаква опасност, просто ЧК уточнява всичко това само от исторически интерес. Яков Саулович спечелва симпатиите на мнозина с

любезността си. Пред други пък рязко поставя знак за равенство между съветската власт и Русия, тоест престъпно е един вид да се бориш против първата, ако обичат втората. По този начин получава от някои наистина раболепни и подлизурски показания. (По-специално, статията на Котляревски, посочена под линия, е негово изследване, възложено му от Агранов.)

А на процеса? Мелгунов: „Революционната традиция (на интелигенцията) изискваше героизъм, а в душата ми липсваше необходимият за такъв героизъм патос. Да превърнеш процеса в демонстрация на протест, би означавало съзнателно да влошиш не само своето положение, но и това на другите.“

Ето как лесно се хваща на чекистката въдица и се предава, и загива руската интелигенция, толкова свободолюбива, толкова непримирима, толкова непреклонна през царско време, когато всъщност не е била преследвана.

Но още по-ярък и страшен е един друг успех на Агранов – „таганцевското дело“ от 1921 г. (макар то да не се отнася към тази глава, защото не е имало процес по него). Професор Таганцев мълчи героично четиридесет и пет дни пред следствието. А после Агранов го убеждава да подпише съглашение с него:

„Аз, Таганцев, съзнателно започвам да давам показания за нашата организация, без да скривам нищо... няма да скрия нито едно лице, свързано с нашата група. Всичко това го правя, за да облекча участието на участниците в нашия процес.“

Аз, пълномощникът на ВЧК, Яков Саулович Агранов, с помощта на гражданина Таганцев се задължавам бързо да приключа следственото дело и да го предам на публичния съд... Задължавам се да не бъде приложено към никой от обвиняемите смъртно наказание.“

И по таганцевското дело ЧК разстрелва осемдесет и седем души.

Така изгрява слънцето на нашата свобода. Като такъв охранен павлачник расте нашият закон първолаче. Сега вече съвсем сме забравили тези неща.

Девета глава ЗАКОНЪТ ВЪЗМЪЖАВА

Нашият обзор прекалено се проточи. А всъщност дори не сме започвали. Все още главните, знаменитите процеси предстоят. Но основните линии са вече набелязани.

Да посъпътствуваме нашия закон и в неговата пионерска възраст.

Да споменем за отдавна забравения и дори не политически

Процес срещу Главното управление на топливната промишленост (Главтоп) (май 1921 г.) – доколкото той се отнася до инженерите, или спецове, както се казва тогава.

Отминава най-жестоката от четирите зими на Гражданската война, когато няма вече какво да се гори за отопление, влаковете често спират, в столиците царят студ и глад, а заводите са залети от стачки (вече зачеркнати от историята). Следва знаменитият въпрос: кой е виновен?

Е, разбира се, не Общото ръководство. Дори не и Местното! Това е важно. Ако „другарите, често идващи отдругаде“ (комунистите ръководители), нямат правилна представа за работата, то именно спецове са тези, които трябва вместо тях „да установят правилния подход към въпроса“! (Н. В. Криленко. За петъ лег... Стр. 381. – Б. а.) Така значи: „виновни са не ръководителите... виновни са тези, които пресмятат и съставят плана“ (как да нахранят и отоплят с нули). Виновни са не тези, които заставят, а които съставят! Плановостта се превръща във въздух под налягане – виновни са спецове. Че цифрите не съответствуват – „това е по вина на спецове, а не на Съвета по труда и отбраната“, дори „и не на отговорните ръководители на Главтоп“. Няма нито въглища, нито дърва, нито нефт, защото спецове „са създали объркано, хаотично положение“. Тяхна е и вината, че не са устоявали на спешните телефонограми на Риков – и са давали и отпускали на някого не според плана.

За всичко са виновни спецове! Но пролетарският съд не проявява безпощадност към тях, присъдите са меки. Естествено, в сърцата си пролетариите запазват вътрешна студенина към тези проклетни спецове – ала без тях са заникъде, всичко е в упадък. И трибуналет не ги преследва, дори Криленко разправя, че от 1920 г. „за саботажа не може да става и дума“. Спецове са виновни, да, но не злонамерено, а просто защото са неоправни, некадърни, не са се научили да работят при капитализма или просто са егоисти и рушветчи.

Така в началото на възстановителния период е очертан удивителният пунктир на снизходителността към инженерите. 1922 г. – първата мирна година – е богата на публични съдебни процеси, толкова богата, че цялата тази наша глава ще е посветена почти единствено на нея. (Направо е за чудене: войната е свършила – пък какво оживление в съдилищата? Дали не съществува някаква елементарна закономерност?)

Макар че през декември 1921 г. IX конгрес на съветите постановява „компетенцията на ВЧК да се стеснява“ (Собрание Узаконений РСФСР. 1922, 4, стр. 42. – Б. а.) – и с този замисъл числеността на комисията е намалена и тя е преименувана в ГПУ, – още през октомври 1922 г. правата на ГПУ отново са разширени, а през декември Дзержински казва пред кореспондент на „Правда“ (17.XII.1922 г.): „Сега трябва особено внимателно да се вглеждаме в антисъветските течения и групировки. ГПУ съкрати апарата си, но го заздрави качествено.“

Да не пропуснем в началото на споменатата година

Делото за самоубийството на инженер Олденборгер (Върхтриб, февруари 1922 г.) – забравен вече от всички, незначителен и съвсем нехарактерен процес. Нехарактерен, защото обхваща един-единствен човешки живот, и то приключен. Ако не е бил приключен, същият този инженер и още десетина души с него щяха да образуват център и да застанат пред Върховния трибунал. Тогава процесът щеше да е съвсем характерен. А сега на подсъдимата скамейка са изправени видният партиец Седелников плюс двама от работническо-селската инспекция, плюс двама профсъюзни дейци.

Но като далечната скъсана струна на Чехов, и в този процес срещу ранния предшественик на шахтинците и „Промпартията“ има нещо смайващо.

В. В. Олденборгер работи тридесет години в московския водопровод и става негов главен инженер, изглежда, още от началото на века. Отминават Сребърният век на изкуството, четирите Държавни думи, трите войни, трите революции – а цяла Москва пие водата на Олденборгер. Акмеисти и футуристи, реакционери и революционери, юнкери и червеногвардейци, СНК, ЧК и РКИ пият чистата студена вода на Олденборгер. Той няма жена и деца, през целия си живот е имал само този водопровод. През 1905 г. не допуска на водопровода войници за охрана – „защото от несръчност войниците могат да повредят тръбите или машините“. (А никой тогава не пречи на водопровода да стачкува, през 1905 г. оставят Москва без вода – може би самият Олденборгер я е спирал?)

На втория ден след Февруарската революция той казва на своите работници: революцията свърши, стига толкова, залавяйте се за работа, водата трябва да потече. И през октомврийските боеве в Москва има една грижа: да опази водопровода. Сътрудниците му обявяват стачка в отговор на болшевишкия преврат, канят и него. Той отвръща: „От техническа гледна точка аз, простете, не стачкувам. А иначе... иначе аз, ами да...“ Приема от стачната комисия пари за стачкуващите, дава разписка за тях, но сам хуква да търси муфа за една повредена тръба.

И пак е враг! Ето какво бил казал на един работник: „Съветската власт няма да се задържи и две седмици.“ Има нова преднеповска директива и Криленко си позволява да пооткровеничи с Върхтриба: „Така мислеха тогава не само спецове, *така мислехме неведнъж и ние*“ (стр. 439, курсивът мой – А.С.).

И пак е враг! Както ни казва другарят Ленин: за да наблюдаваме буржоазните специалисти, ни трябва церберът РКИ.

Два такива цербера започват постоянно да се навъртат край Олденборгер. (Единият от тях – Макаров-Землянски, мошеник, работил в канцеларията на водопровода и уволнен за „непристойни постъпки“, се назначава на работа в РКИ, „защото там плащат по-добре“, после се премества в Народния комисариат, защото „там плащат още по-добре“, а оттам пристига да контролира бившия си началник, да мъсти на своя притеснител от цялата си душа.) Е, и профсъюзът не дреме, естествено – този най-добър защитник на работническите интереси. Така че комунистите възглавяват водопровода. „Само работниците трябва да стоят начело, само комунистите трябва да ръководят изцяло – правилността на тази позиция се потвърди и от дадения процес“ (стр. 433). Така че московската партийна организация не откъсва очи от водопровода. (А зад нея стои и ЧК.) „Върху здравето чувство на класовата омраза изграждахме навремето нашата армия; в нейно име не възлагаме нито един отговорен пост на хора не от нашия лагер, без да им назначим по един ... комисар“ (стр. 434). Всички незабавно се залавят да поправят главния инженер, да го насочват, да го учат и без негово знание да разместват техническия персонал („разпердушинихме цялото гнездо на гешефтарите“).

И пак не спасяват водопровода! Работата тръгва не на добре, а на по-зле! – шайката на инженерите се изхитря тихомълком да прокара злия си умисъл. Нещо повече: надмогнал своята двойствена интеллигентска природа, която не му позволявала нито веднъж в живота да се изрази рязко, Олденборгер се осмелява да нарече действията на новия началник на водопровода Зенюк (фигура „дълбоко симпатична“ на Криленко

„по своята вътрешна структура“) – деребейство!

Именно тогава става ясно, че „инженер Олденборгер съзнателно предава интересите на работниците и е пряк и открит противник на диктатурата на работническата класа“. Започват да викат на водопровода комисии – те обаче намират, че всичко е наред и че водата си тече нормално. Рабкриновците не се примиряват с това и пращат в РКИ доклад след доклад. Олденборгер просто „иска да разруши, да повреди, да развали водопровода с политически цели“, но не може да го постигне. Е, в каквото могат, му пречат, пречат му да направи разточителен ремонт на котлите или да замени дървените цистерни с бетонни. Вождовете на работниците започват открито да говорят на събрания на колектива, че техният главен инженер е „душата на организиран технически саботаж“, че не бива да му вярват и трябва да му се съпротивляват във всичко.

И пак работата върви от зле по-зле!...

Но което особено измъчва „потомствената пролетарска психология“ на рабкриновците и профсъюзниците е това, че повечето работници на помпените инсталации са „заразени от дребнобуржоазната психология“, стоят на страната на Олденборгер и не виждат неговия саботаж. Че на всичко отгоре това съвпада с изборите за Московския съвет и работниците от водопровода издигат кандидатурата на Олденборгер, на която, естествено, партийната низова организация противопоставя партийна кандидатура. Тя се оказва обаче обречена поради фалшивия авторитет на главния инженер сред работниците. Въпреки това партийната организация изпраща в района и до всички инстанции и огласява на общо събрание своя резолюция: „Олденборгер е центърът и душата на саботажа, в Московския съвет той ще бъде наш политически враг!“ Работниците отвръщат с ропот и викове: „Не е вярно!“, „Лъжете!“ И тогава секретарят на партийния комитет, другарят Седелников, обявява направо в лицето на хилядоглавия пролетариат: „С такива черносотници не искам и да говоря!“, един вид, с вас ще поговорим на друго място.

Вземат следните партийни мерки: изключват главния инженер от... колегиума по управлението на водопровода, създават около него постоянна обстановка на следене, непрекъснато го викат в многобройни комисии и подкомисии, разпитват го и му поставят спешни задачи. Всяко негово невявяване се записва в протоколите „в случай на бъдещ съдебен процес“. Чрез Съвета на труда и отбраната (председател – другарят Ленин) назначават на водопровода „Извънредна тройка“ (Рабкрин, Съветът на профсъюзите и другарят Куйбишев).

А водата вече четвърта година продължава да си тече по тръбите,

московчаните я пият и нищо не забелязват...

Тогава др. Седелников пише статия в „Экономическая жизнь“: „Предвид вълнуващите общественото мнение слухове за катастрофалното състояние на водопровода“ той съобщава много нови тревожни слухове и дори че водопроводът изпомпва водата под земята и „съзнателно подмива фундамента на цяла Москва“ (положен още от Иван Калита). Извикват комисия от Московския съвет. Тя намира: „Състоянието на водопровода е удовлетворително, техническото ръководство е рационално.“ Олденборгер опровергава всички обвинения. Тогава Седелников обявява благодушно: „Аз си поставях за задача да вдигна шум около въпроса, пък после спецове да се разбират.“

И какво им остава на работническите вождове? Какво е последното им, но сигурно средство? Донос във ВЧК! Седелников това и прави! Той вижда „картината на съзнателното разрушаване на водопровода от Олденборгер“, не се съмнява, че „на водопровода, в сърцето на Червена Москва, има контрареволуционна организация“. Отгоре на всичко и катастрофалното състояние на Рубльовската кула!

И тук Олденборгер допуска нетактична грешка, безгръбначна и двойствено интелигентска: „провалят“ му поръчката за нови котли от чужбина (а старите в Русия сега е невъзможно да се поправят) – и той се самоубива. (Много нещо му се струпва ни главата, че отгоре на всички му липсва и закалка.)

Делото не е пропиляно, и без Олденборгер може да се изнамери контрареволуционна организация, рабкриновците се залавят да разкрият всичко. Два месеца вършат някакви потайни маневри. Но духът на започващия НЕП е такъв, че „трябва да се даде урок и на едните, и на другите“. Така че успоредно се води и процес във Върховния трибунал. Криленко е прекомерно суров. Криленко е прекомерно неумолим. Той разбира: „Руският работник, естествено, е бил прав, когато във всеки не свой е виждал по-скоро враг, отколкото приятел“, но „при по-нататъшните промени в нашата практическа и обща политика ние ще трябва да правим може би още по-големи компромиси, да отстъпваме и да лавираме; партията може би ще се окаже принудена да избере тактическа линия, против която ще започне да възразява логиката на честните самоотвержени борци“ (стр. 458).

Е, наистина, трибуналет „третира с лекота“ работниците, които свидетелствуват срещу другаря Седелников и рабкриновците. И подсъдимият Седелников отговаря безгрижно на заплахите на обвинителя: „Другарю Криленко, аз съм запознат с тези законодателни членове; но

нали тук съдите не класови врагове, а тези членове се отнасят за враговете на класата.“

И Криленко атакува обаче бодро. Явно лъжливите доноси до държавни учреждения... при утежняваше вината обстоятелства (лична злоба, разчистване на лични сметки)... използване на служебното положение... политическа безотговорност... злоупотреба с властта, с авторитета на съветските работници и членове на РКП(б)... дезорганизация в работата на водопровода... нанесена вреда на Московския съвет и на Съветска Русия предвид малкото такива специалисти... невъзможната им замяна... „Да не говорим за индивидуалната лична загуба... В наше време, когато борбата е основно съдържание на живота ни, сме свикнали някак малко да се съобразяваме с тези невъзвратими загуби... (стр. 458). Върховният революционен трибунал трябва да каже своята дума... Присъдата трябва да се стовари с цялата си суровост!... Не сме дошли тук да си играем на шикалки!...“

Майчице мила, какво ли ги чака сега? Нима?... Моят читател е свикнал и подсказва: всички да се раз...

Абсолютно вярно. Всички да се раз-смеят: предвид чистосърдечното им разкаяние по дъсдимите да бъдат осъдени на... обществено порицание!

Две правди...

А Седелников уж на една година затвор.

Разрешете да не повярвам.

О, бардове на 20-те години, вие ги представяте като светъл кипеж на радостта! Дори само до крайчеца докоснали се, дори само с детството си докоснали се до тях – не можем да ги забравим. Тези мутри, тези муцуни, преследващи инженерите – тъкмо те започват да се угояват през 20-те години.

Но сега виждаме, че още от осемнадесета...

* * *

В двата следващи процеса ще си отдъхнем за малко от нашия любим върховен обвинител: той е зает с подготовката на големия процес срещу есерите. (Провинциални процеси срещу есерите от рода на Саратовския, 1919 г., има и по-рано.) Този грандиозен процес още предварително предизвиква вълнение в Европа и Народният комисариат на правосъдието се сепва: четири години, откакто съдим, а нямаме наказателен кодекс, нито стар, нито нов. Вероятно грижата за кодекса не е

отминала и Криленко: необходимо е всичко да се съгласува предварително.

Предстоящите църковни процеси са вътрешни, прогресивна Европа не се интересува от тях, могат да ги претупат и без кодекс.

Вече видяхме, че отделянето на църквата от държавата се разбира от държавата в смисъл, че самите храмове и всичко окичено, наслагано и нарисувано в тях се прехвърля на държавата, а на църквата остава само оная църква, която е в душите ни, съгласно Светото писание. И през 1918 г., когато политическата победа изглежда вече спечелена по-бързо и по-леко от очакваното, се пристъпва към църковните конфискации. Това обаче поражда много голямо възмущение сред народа. В разгарящата се Гражданска война е неразумно да се създава и вътрешен фронт срещу вярващите. Налага се диалогът между комунисти и християни за сега да се отложи.

В края на Гражданската война като естествена последица от нея избухва небивал глад в Поволжието. Тъй като той не украсява много венеца на победителите в тази война, за него измъкват не повече от два реда. А този глад стига до човекоядство, до изяждане на деца от собствените им родители – глад, непознат от древната Рус в Смутното Време (защото тогава, както свидетелствуват летописците, под снега и леда по няколко години лежали неовършаните кръстци. Един филм за този глад би могъл вероятно да хвърли нова светлина върху всичко, което сме видели и което знаем за революцията и Гражданската война. Но няма нито филм, нито романи, нито статистически изследвания – стараят се това да бъде забравено, то не ни прави чест. Освен другото сме свикнали да пробутваме причината за всеки глад на кулаците, а кой сред повсеместната смърт е бил кулак? В. Г. Короленко в своите „Писма до Луначарски“ (Задруга. Париж, 1922; Самиздат. 1967. – Б. а.) (които въпреки обещанието на последния никога не са издавани в СССР) ни обяснява погловния глад и немотията в страната: това е от падането на производителността (трудовите ръце са заети с оръжието) и от загубата на доверието и надеждата на селянина да остави за себе си поне малка част от реколтата. Някой някога ще пресметне и многомесечните многовагонни продоволствени доставки според Бресткия мир – от Русия, лишила се от езика на протеста, и дори от областите на бъдещия глад за кайзеровска Германия, все още воюваща на Запад.

Най-пряката и къса причинна връзка: населението от Поволжието е яло децата си, защото болшевиките са завзели със сила властта и са предизвикали Гражданската война.

Но гениалността на политика е в това да извлече успех и от народната беда. И идва като озарение – нали в руския бiliarд трите топки падат в дупките от един удар: нека поповете нахранят сега Поволжието! Нали са християни, нали са толкова милосърдни!

1) Ако откажат – ще прехвърлим вината за глада на тях и ще разгромим църквата;

2) Ако се съгласят – ще опразним до шушка храмовете;

3) И във всички случаи ще попълним валутния си резерв.

Вероятно догадката е подсказана от самата църква. Както свидетелствува патриарх Тихон, още през август 1921 г., в началото на глада, църквата създава епархиални и общоруски комитети за помощ на гладуващите, започва събирането на пари. Но да се допусне пряка помощ от църквата, която на всичко отгоре да отива право в устата на гладуващия, би означавало да се подкопае диктатурата на пролетариата. Комитетите издават забрана и прибират парите в хазната. Патриархът се обръща за помощ и към Римския папа, и към Кентърбърийския архиепископ – но и тук го пресичат, разясняват му, че само съветската власт е упълномощена да води преговори с чужденци. А и какво е взел да разпалва тревога: вестниците пишат, че властта има всички средства да се справи и сама с глада.

А в Поволжието хората ядат трева, гризат подметките си и касите на вратите. И най-после през декември 1921 г. Помгол (Държавният комитет за подпомагане на гладуващите) предлага на църквата да пожертвува за гладуващите църковните ценности – не всички, а само които нямат богослужерна каноническа употреба. Патриархът дава съгласие, Помгол съставя инструкция: всички пожертвования да са само доброволни! На 19 февруари 1922 г. Патриархът разпраща послание: да се разреши на енорийските съвети да жертвуват предмети, които нямат богослужебно предназначение.

Но така всичко отново може да иде на вятъра заради компромиса, подкопаващ пролетарската воля.

И нова мисъл – като удар на мълния! Мисъл декрет! Декрет на ВЦИК от 26 февруари: от храмовете да се изземат всички ценности – за гладуващите!

Патриархът пише до Калинин – не получава отговор. Тогава на 28 февруари излиза с ново, съдбоносно послание: от гледна точка на Църквата подобен акт е светотатство и ние не можем да одобрим изземването.

Сега, от дистанцията на изтеклия половин век, е лесно да упрекнем

Патриарха. Може би ръководителите на християнската Църква не е трябвало да се отвлечат с мислите: а няма ли съветската власт други ресурси или кой докара Волга до глад; не е трябвало да държат толкова на тези ценности, съвсем не от тях предстои да дойде (ако изобщо предстои) новата сила на вярата. Но трябва да влезем и в положението на нещастния Патриарх, избран вече след Октомври, ръководил само няколко години притесняваната, преследвана, разстрелвана – и поверена му на съхранение Църква.

И веднага във вестниците започва изпробвано гонение срещу Патриарха и висшите църковни служители, задушавачи Поволжието с костеливата ръка на глада! И колкото повече упорствува Патриархът, толкова по-несигурно става положението му. През март и сред духовенството започва движение да се отстъпят ценностите, да се постигне съгласие с властта. Опасенията, които остават, са изложени пред Калинин от епископ Антонин Грановски, член на ЦК на Помгол: „вярващите се тревожат, че църковните ценности могат да идат за други, тесни и чужди на сърцата им цели“. (Като познава общите принципи на Прогресивното учение, опитният читател ще се съгласи, че това е много вероятно. Нали нуждите на Коминтерна и освобождаващия се Изток не са по-малко остри от тези на Поволжието.)

Петроградският митрополит Вениамин също е обзет от несъмнен порив: „Това е Божово и ние ще дадем всичко сами.“ Но изземването е излишно, нека това бъде волно пожертвование. Той настоява и за контрол от страна на духовенството и вярващите: да придружават църковните ценности до момента, когато те ще се превърнат в хляб за гладуващите. Измъчва се как при това положение да не претъпи осъждащата воля на Патриарха.

В Петербург нещата като че ли се развиват мирно. На заседание на петроградския Помгол от 5 март 1922 г. се създава, по разказа на свидетел, дори радушна обстановка. Вениамин обявява: „Православната Църква е готова да даде всичко в помощ на гладуващите“ и вижда светотатство само в насилственото изземване. Но тогава защо да се прибягва до изземване! Председателят на Петропомгол Канатчиков уверява, че това ще доведе до доброжелателно отношение на съветската власт към църквата. (Как не!) В горещия си порив всички стават. Митрополитът казва: „Най-голямото тегло идва от злобата и враждата. Ще дойде време – всички руси ще се обединят. Самият аз начело на молещите се ще сменя ризите от Казанската Богородица, със сладки сълзи ще ги заляя и ще ги дам.“ Той благославя болшевиките – членове на Помгол, и те го

изпращат гологлави до вратата. „Петроградская правда“ от 8, 9 и 10 март (Статиите: Църквата и гладът, Как ще бъдат иззети църковните ценности. – Б. а.) потвърждава мирния и успешен резултат от преговорите и пише доброжелателно за митрополита. „В Смолни се договориха, че църковните купели и ризи ще бъдат претопени в сребърни слитъци в присъствието на вярващите.“

И отново ни се пробутва някакъв компромис! Отровните пари на християнството отравят революционната воля. На гладуващите от Поволжието не са нужни такова единство и такова предаване на ценностите! Безгръбначният състав на Петропомгол е сменен, вестниците ляят срещу „лошите пастири“ и „князете на църквата“, а на църковните представители се разяснява: не ви щем жертвите! Никакви преговори с вас! Всичко принадлежи на властта – и тя ще вземе, което сметне за необходимо.

И в Петроград, както навсякъде, започва принудително изземване със стълкновения.

Сега вече има законни основания за започване на църковни процеси: (Материалите съм взел от „Очерки по истории церковной смути“ на Анатолий Краснов-Левитин, Ч. 1, Самиздат, 1962 и „Записи допроса патриарха Тихона“, том V на „Судебное Дело“. – Б. а.)

Московският църковен процес (26 април – 7 май 1922 г.) в Политехническият музей, Московски революционен трибунал, председател Бек, прокурори Лунин и Лонгинов. Седемнадесет подсъдими, протоiereи и миряни, обвинени в разпространяване на възванието на Патриарха. Това обвинение е по-важно от самото предаване или непредаване на ценностите. Протоiereй А. Н. Заозерски дава ценностите от своя храм, но отстоява по принцип възванието на патриарха, като смята насилственото изземване за светотатство – става централна фигура на процеса – и ще бъде незабавно разстрелян. (Кое то всъщност доказва: важно е не да се нахранят гладуващите, а да се удари църквата в удобното време.)

На 5 май в Трибунала е призован като свидетел патриарх Тихон. Публиката в залата е вече подбрана, подставена (в това отношение 1922 г. не се отличава много от 1937 г. и от 1968 г.), подквасата на Древна Рус е проникнала така дълбоко, а закваската на Съветите е още такава тънка ципица, че при влизането на Патриарха над половината от присъстващите се изправят на крака, за да получат благословията му.

Патриархът поема върху себе си цялата вина за написването и разпространяването на възванието. Председателят се опитва да изкопчи

нещо: не може да бъде! Наистина ли собственооръчно – буква по буква? По всяка вероятност вие само сте го подписали, но кой го е писал? Кои са ви съветниците? И още: защо споменавате във възванието, че вестниците ви подлагат на гонения? (Ами че преследват вас, защо трябва да го чуваме ние?...) Какво сте искали да кажете?

Патриархът: Попитайте тези, които организираха това преследване, да кажат каква е била целта им?

Председателят: Но това няма нищо общо с религията!

Патриархът: Това има исторически характер.

Председателят: Вие употребихте израза, че докато сте преговаряли с Помгол, декретът е бил огласен „зад гърба ви“.

Патриархът: Да.

Председателят: Следователно смятате, че съветската власт е постъпила неправилно?

Съкрушителен аргумент! Милиони пъти още ще бъде повтарян в следователските нощни кабинети! И никога не ще посмеем да отговорим така просто, както

Патриархът: Да.

Председателят: Смятате ли съществуващите в държавата закони задължителни за себе си, или не?

Патриархът: Да, признавам ги, доколкото те не противоречат на благочестивите правила.

(Всички да бяха отговаряли така! Друга щеше да е нашата история!)

Пак се връщат към въпроса за канона. Патриархът пояснява: ако Църквата сама предава ценностите – това не е светотатство, но ако ѝ се отнемат пряко волята ѝ – е светотатство. Във възванието не е казано изобщо да не се дават, а се осъжда само насилственото им изземване.

Другарят председател Бек е изумен: Какво в края на краищата е важно за вас – църковните канони или становището на съветското правителство?

(Очакваният отговор е: ... на съветското правителство.)

– Дадено, нека бъде светотатство по каноните ви – възкликна обвинителят, – но оправдано от гледище на милосърдието!!!

(За пръв и последен път през последните петдесет години на трибунала си спомнят това нещастно милосърдие...)

Прави се и филологически анализ. „Светотатство“ идва от думата „свято-таг“. (Тат (старин.) – крадец, разбойник; намеква се за същинската стойност на думата „светотатство“. – Б. пр.)

Обвинителят: Значи ние, представителите на съветската власт, сме крадци на свещени предмети?

(Продължителен шум в залата. Почивка. Влизат във функциите си комендантските помощници.)

Обвинителят: И така, вие наричате крадци представителите на съветската власт, на ВЦИК?

Патриархът: Аз само цитирам каноните.

По-нататък се обсъжда терминът „кошунство“. При изнемването в църквата „Василий Кесарийски“ една иконна риза не влизала в сандъка и тогава започнали да я тъпчат с крака. Но нима Патриархът е бил там?

Обвинителят: Откъде знаете? Назовете името на свещеника, който ви е разказал за този случай! (= мигом ще го приберем!)

Патриархът не го назовава.

Следователно е лъжа!

Обвинителят напада тържествуващо: Действително, кой е разпространил тази гнусна клевета?

Председателят: Назовете фамилните имена на хората, които са тъпали ризата с крака. (Че те да не са си оставили там визитни картички!) Иначе Трибуналет не може да ви вярва!

Патриархът не може да ги назове.

Председателят: Значи го заявявате голословно!

Остава още да се докаже, че Патриархът е искал да събори съветската власт. Ето как се доказва това: „Агитацията е опит да се подготви настроение, за да се подготви по-късно и смъкването.“

Трибуналет постановява срещу Патриарха да бъде възбудено наказателно дело.

На 7 май присъдата е произнесена: от седемнадесет подсъдими единадесет – на разстрел. (Ще разстрелят петима.)

Както казва Криленко, не сме се събрали да си играем на шикалки.

Една седмица по-късно Патриархът е отстранен и арестуван. (Но това още не е краят. На първо време го откарват в Донския манастир и там го държат в строго заточение, докато вярващите свикнат с неговото отсъствие. Спомнете си как малко преди това Криленко се чуди: че каква опасност заплашва Патриарха?... Наистина, когато нещо назрее, не помагат нито камбани, нито телефони.)

След още две седмици в Петроград е арестуван и митрополит Вениамин. Той не е висш църковен сановник, дори не е назначен като всички митрополити. През пролетта на 1917 г. – за пръв път от времето на древния Новгород – избират митрополит в Москва (Тихон) и в Петроград

(Вениамин). Общодостъпен, кротък, чест гост на заводи и фабрики, популярен сред народа и нисшето духовенство, Вениамин е избран именно с техните гласове. Той не схваща в кое време живее и вижда задачата си в независимостта на църквата от политиката, „защото в миналото тя пострада много от нея“. Та точно този митрополит го изправят на

Петроградския църковен процес (9 юни – 5 юли 1922 г.). Обвиняемите (противили се да бъдат предадени църковните ценности) са няколко десетки, включително професори по богословие и църковно право, архимандрити, свещеници и миряни. Председателят на трибунала Семьонов е двадесет и пет годишен (според слуховете бил фурнаджия). Главният обвинител – членът на колегията на Народния комисариат на правосъдието П. А. Красиков, е връстник и приятел на Ленин от Красноярск, а сетне и в емиграцията, Владимир Илич много обичал да го слуша как свири на цигулка.

Още на Невския проспект и там, където се завива към съда, всеки ден се трупат хора, а при минаването на митрополита мнозина падат на колене и пеят „Спаси, Господи, люди Твоя!“ (От само себе си се разбира, че още тук, на улицата, както и в зданието на съда прекалено ревностните вярващи ги арестуват.) В залата по-голямата част от публиката са червеноармейци, но и те се изправят на крака всеки път щом влезе митрополитът с бяла калимавка на глава. А обвинителят и трибуналът го наричат враг на народа. (Тази думичка вече е в сила, забележете.) Твърде силно и все по-явно от процес на процес се чувствуват ограничените пълномощия на адвокатите. Криленко не споменава нищо за това, но го научаваме от очевидец. Трибуналът отправя гръмки заплахи да прати в затвора главния защитник Бобрищев-Пушкин – и това вече е толкова в нравите на времето и толкова реално, че Бобрищев-Пушкин бърза да предаде на адвоката Гурович златния си часовник и портфейла... А по нареждане на трибунала свидетелят професор Егоров е взет още на място под стража за изказвания в полза на митрополита. Оказва се обаче, че той е подготвен за това: носи голяма чанта, а в нея – храна, бельо и дори одеялце.

Читателят забелязва как съдът постепенно придобива познатите ни форми.

Митрополит Вениамин е обвинен, че влязъл в злонамерено съглашение със ... съветската власт и по този начин е намалил въздействието на декрета за изземването на ценностите. Разпространявал своето обръщение към Помгол злонамерено сред народа (Самиздат!). И е

действувал в сговор със световната буржоазия.

Свещеник Краснишки, един от главните живоцърковници (Привърженици на „Живата църква“, организация за обновяване на руската православна църква, която настоява патриарх Тихон да бъде лишен от сан заради антисъветската си дейност и за ликвидиране на монашеството. – Б. а.) и сътрудник на ГПУ, свидетелства, че свещениците се канели да използват глада и да вдигнат въстание срещу съветската власт.

Изслушани са само свидетелите на обвинението, свидетелите на защитата не са допуснати да дадат показания. (Каква прилика!... Все по-голяма и по-голяма...)

Обвинителят Смирнов иска „шестнадесет глави“. Обвинителят Красиков възкликва: „Цялата православна църква е контрареволуционна организация. Би трябвало да се прати в затвора фактически цялата църква!“

(Напълно реална програма, която скоро почти е реализирана. И добра база за Диалог между комунисти и християни.)

Ще се възползуваме от редкия случай да приведем няколко запазени се фрази на адвоката (С. Я. Гурович), защитника на митрополията:

„Няма доказателства за вина, няма факти, няма и обвинение... Как ще се произнесе историята? (Леле, че страшно! Просто ще забрави и нищо няма да каже!) Изземването на църковните ценности в Петроград се извършва напълно спокойно, но петроградското духовенство е на подсъдимата скамейка и нечии ръце го тласкат към смъртта. Основният принцип, подчертаван от вас, е ползата за съветската власт. Но не забравяйте, че Църквата крепне чрез кръвта на своите мъченици. (Тоя път няма да укрепне!) Няма какво повече да кажа, но ми е трудно да се разделя със словото. Докато има прения – подсъдимите са живи. Свършат ли пренията – свършва и животът им...“

Трибуналът осъжда на смърт десет души. Изчакват с изпълнението на присъдата повече от месец, докато завърши процесът срещу есерите (сякаш са се канели да ги разстрелят заедно с есерите). Накрая ВЦИК помилва шестима, а останалите четирима (митрополит Вениамин; архимандрит Сергии, бивш член на Държавната дума; професорът по право Ю. П. Новицки; адвокатът Ковшаров) са разстреляни през нощта на 12 срещу 13 август.

Много молим читателя да не забравя принципа на провинциалната многократност. Където има два църковни процеса, има и двадесет и два.

* * *

За процеса срещу есерите бързат да подготвят Наказателния кодекс: време е да се поставят гранитните основи на Закона! На 12 май, както предварително е решено, се открива сесията на ВЦИК, а проектът на Кодекса все още се бави – току-що са го пратили на Владимир Илич в Горки (Имение по името на близкото до него село, разположено недалеч от Москва. Да не се бърка с град Горки. – Б. пр.) да го прегледа. Шест члена от кодекса предвиждат като висша мярка разстрела. Това не удовлетворява Ленин. На 15 май върху полето на проекта Илич добавя още шест члена, по които също да се полага разстрел (включително – по член 69: пропаганда и агитация... по-специално – призив към пасивно противодействие на правителството, към масово неизпълнение на военната или данъчната повинност (Тоест както в случая с Виборгското въстание, за което царското правителство наказва с три месеца затвор. – Б. а.)). И още един случай за разстрел: за неразрешено завръщане от чужбина (как са сновали само преди насам-натам всички социалисти!). И още едни наказание, равносилно на разстрел: изселване извън страната. Владимир Илич предвижда недалечното бъдеще, когато няма да имат чет юрналите се към нас от Европа, но никой от нас не ще тръгне доброволно на Запад.) Ето как Илич пояснява основния извод на народния комisar на правосъдието:

„Др. Курски! Според мен трябва да се разшири прилагането на разстрела (замяната му с изселване в чужбина)... към всички видове дейност на меншевиките, есерите и т.н.; да се намери формулировка, която да поставя в една връзка тези действия с *международната буржоазия*“ (курсивът и разредната е на Ленин). (Ленин. Собр. соч. 5 изд., Т. 45, стр. 189. – Б. а.)

Да се разшири прилагането на разстрела! – какво има тук за неразбиране? (Колцина са екстернирани извън страната?) Терорът е средство за убеждение (Пак там, Т. 39, стр. 404–405. – Б. а.), не е ли ясно?

А Курски все пак не го разбира докрай. Ето какво, по всяка вероятност, не е разбрал: как да редактира тази формулировка, как да впримчи самата тази връзка. И на другия ден посещава председателя на Совнаркома за разяснения. Разговорът им не ни е известен. Но на 17 май Ленин му изпраща от Горки второ писмо:

„Др. Курски! В допълнение към нашия разговор Ви изпращам вариант за допълнителен параграф на Наказателния кодекс... Основната мисъл, надявам се, е ясна въпреки всички недостатъци на черновката: открито да се постави принципното и

политически правдиво (а не само тясно юридическо) положение, мотивиращо същността и оправданието на терора, неговата необходимост и неговите граници.

Съдът трябва не да премахва терора – да се обещава това, би било самоизмама или измама, – а да го обоснове и узакони принципно, ясно, без фалш и без разкрасяване. Трябва да се формулира колкото се може по-широко, защото само революционното правосъзнание и революционната съвест ще поставят на повече или по-малко широка основа условия за приложението му на практика.

С комунистически привет Ленин“

(Ленин. Собр. соч. 5 изд., Т. 45, стр. 190. – Б. а.)

Не се наемаме да коментираме този важен документ. Тук са уместни тишина и размисъл.

Документът е особено важен с това, че е от последните земни разпореждания на още неповаления от болестта Ленин, важна част от политическото му завещание. Девет дни след това писмо той ще получи първия удар, от който ще се оправи само частично и не за дълго през есенните месеци на 1922 г. Може би тези две писма са написани в същото това светло беломраморно будоар кабинетче в ъгъла на втория етаж, където вече стои и чака бъдещото смъртно ложе на вожда.

А по-нататък е притурена същата чернова, двата варианта на допълнителния параграф, от който след няколко години ще се излюпи и 58–4, и целият наш роден 58 член. Четеш и се възхищаваш: ето какво ще рече да се формулира колкото се може по-широко! Ето какво ще рече – да се прилага по-широко! Четеш и си спомняш колко широко се разпростираше родният член...

„... пропаганда или агитация, или участие в организация, или съдействие (обективно съдействащи или способни да съдействуват)... на организации или лица, чиято дейност има характер...“

Я дайте насам Блажения Августин, аз и него ще го тикна в затвора по този член!

Всичко е както трябва, внесено е, преписано е, разстрелът е разширен – и сесията на ВЦИК от 20 май приема Наказателния кодекс и постановява той да влезе в сила от 1 юни 1922 г.

И сега вече на най-законно основание започва двумесечният

Процес срещу есерите (8 юни – 7 август 1922 г.) Върховният трибунал. Обичайният председател другарят Карклин (подходящо име за съдия) (От „каркатъ“ – грача. – Б. пр.) е заменен за този отговорен процес с обиграния Георгий Пятаков.

Ако ние с читателя вече не бяхме достатъчно подковани, за да знаем, че главното във всеки съдебен процес е не тъй наречената „вина“, а целесъобразността, може би нямаше да се отнесем веднага с душевна отзивчивост към този процес. Но целесъобразността действа безотказно: за разлика от меншевиките есерите са смятани още за опасни, още за неразпръснати, недобити – и в името на новосъздадената диктатура (на пролетариата) е целесъобразно да бъдат довършени.

Ако не знаем този принцип, можем да възприемем целия процес погрешно като партийна мъст.

Човек неволно се замисля над изнесените на този процес обвинения, прехвърля ги върху дългата, проточена и продължаваща да се точи история на държавите. С изключение на броените на пръсти парламентарни демокрации в броени на пръсти десетилетия цялата история на държавите е история на преврати и заграбване на властта. И който успее да извърши преврата по-ловко и по-за-дълго, е осенен в същата минута от свещените одявания на Юстицията, и всяка негова минала и бъдеща крачка е законна и достойна за оди, а всяка минала и бъдеща крачка на провалилите се врагове е престъпна и подлежи на съд и законна екзекуция.

Наказателният кодекс действа само от една седмица, но ето че вече натъкват в него съществуващата едва от пет години следреволюционна история. И преди двадесет, и преди десет, и преди пет години есерите са най-близката по отношение на свалянето на царизма революционна партия, поела върху себе си (благодарение на особеностите в терористичната си тактика) главната тежест на каторгата, почти незасегнала болшевиките.

А сега и вече първото обвинение срещу тях: есерите са инициаторите на Гражданската война! Да, тъкмо те я подпалват! Те са обвинени, че в дните на октомврийския преврат се възпротивяват срещу него с оръжие в ръка. Когато поддържаното и отчасти съставено от тях Временно правителство е законно пометено от картечния огън на моряците, есерите напълно незаконно се опитват да го отстоят. (Друга работа е, че тези им опити са много вяли, че ту се колебаят, ту се отказват. Но винаги им не става по-малка от това.) И дори отговарят на изстрелите с изстрели, дори вдигат юнкерите, намиращи се на военна служба при

сваляното правителство.

Макар и разбити като въоръжена сила, те не се разкайват политически. Не коленичат пред Совнаркома, който се е обявил за правителство. Продължават да упорствуват, че единствено законно е било предишното правителство. Не признават незабавно краха на двадесетгодишната си политическа линия (а крах, естествено, има, макар това да става ясно по-късно), не молят да ги помилват, да ги разпуснат, да престанат да ги смятат за партия. (На същите основания са незаконни и всички местни и периферни правителства – Архангелското, Самарското, Уфимското или Омското, Украинското, Донското, Кубанското, Уралското или Закавказките, тъй като те се обявяват за правителства вече след като Совнаркомът е обявил себе си за такова.)

А ето и второто обвинение: задълбочили били пропастта на Гражданската война с това, че на 5 и 6 януари 1918 г. излезли на демонстрация и така са се бунтували срещу законната власт на Работническо-селското правителство: поддържали своето незаконно (избрано впрочем чрез всеобщо свободно, равно, тайно и пряко гласуване) Учредително събрание срещу моряците и червеноармейците, законно разгонващи споменатото Събрание и споменатите демонстранти. Та точно затова започнала Гражданската война – не всички жители едновременно и послушно се подчиняват на законните декрети на Совнаркома.

Обвинение трето: те не признават Бресткия мир – законния и спасителен Брестки мир, който не отсича главата на Русия, а само част от тялото ѝ. Така, според обвинителното заключение, са налице „всички признаци за държавна измяна и престъпни действия, насочени към въвличане на страната във война“.

Държавна измяна! – тя също може да бъде тълкувана и така, и иначе, откъдето я погледнеш...

Оттук следва и тежкото четвърто обвинение: през лятото и есента на 1918 г., когато кайзеровска Германия едва издържа последните си месеци и седмици срещу съюзниците, а съветското правителство, вярно на Бресткия договор, я подкрепя в тази тежка борба чрез влакови композиции с храни и месечни изплащания на контрибуции в злато – есерите предателски се готвят (дори не се готвят, а по свой навик повече обсъждат: какво ли ще е, ако...) да вдигнат във въздуха железопътната линия пред един такъв влак и да оставят златото в родината – тоест те „се готвят към престъпно разрушаване на нашето народно достойние – железопътните линии“. (Тогавата още не се срамуват и не крият, че да, руското злато е извозвано в бъдещата империя на Хитлер, и Криленко с

неговите два факултета, юридическия и историческия, не се сеща, а и никой от помощниците му не му подшушва, че ако релсите са народно достояние, то може би и златните кюлчета също?...

От четвъртото обвинение неумолимо произтича и петото: есерите смятат да получат техническите средства за замисленото взривяване срещу пари, отпуснати им от съюзните представители (за да не дават златото на Вилхелм, те искат да вземат пари от Антантата) – а това е вече краен предел на предателството! (За всеки случай Криленко подмята, че есерите са били свързани и с щаба на Лудендорф (Ерих Лудендорф (1865–1937) – немски генерал, фактически ръководител на военните действия на Източния фронт през 1914–1916 г. Ръководител на фашисткия преврат от 1923 г. в Мюнхен. – Б. пр.), но разбрали, че са направили погрешно сметката си, и се отдръпнали.)

Оттук вече е съвсем близко до шестото обвинение: през 1918 г. есерите са били шпиони на Антантата! Вчера революционери – днес шпиони! – тогава такова нещо е имало ефекта на бомба. Оттогава в редица процеси това е набивано до втръсване.

Е, и седмо, и десето – сътрудничеството им със Савинков или с Филоненко, или с кадетите, или със „Съюза за възраждане“, и дори със студентите контета, че и с белогвардейците.

Та цялата тази верига от обвинения е добре прокарана от прокурора. (Връщат му това прозвище преди процеса.) Дали след дълго седене в кабинета или внезапно озарение зад катедрата, но той намира тук сърдечно-състрадателната, обвинително-дружествената нотка, която в следващите процеси ще звучи все по-уверено и по-често и която през 1937 г. ще даде зашеметяващи резултати. Тази нотка е – да се намери единство между съдещите и съдените – и срещу целия останал свят. Мелодията се изпълнява на най-любимата струна на подсъдимия. От обвинителната катедра на есерите се говори: нали ние с вас сме революционери! (Вие и ние – това сме ние!) Как сте могли да паднете толкова ниско, че да се обедините с кадетите? (Направо сърцето ви се къса!) С офицерите? Да учите студентските контета на вашата блестящо разработена техника за конспирация?! Такъв е особеният характер на октомврийския преврат: да обяви война на всички партии едновременно и в същото време да им се забрани да се обединяват помежду си: „Не те закачат – стой настрана!“

Сърцата на някои подсъдими наистина трепват: как са могли да паднат толкова ниско? Проявеното от прокурора съчувствие в светлата съдебна зала разтърсва доведения от килията затворник.

Криленко намира още един логичен довод (той ще свърши добра работа на Вишински срещу Каменев и Бухарин): при влизането ви в съюз с буржоазията вие сте получавали от нея парична помощ. Отначало сте вземали за делото, в никакъв случай не за партийни цели – а къде е тук разграничителната черта? Кой ще я определи? Да не би пък делото да не е партийна цел? И така, вие сте паднали дотам: вас, партията на социалистите революционери, да ви издържа буржоазията?! Къде е вашата революционна гордост?

Има всички основания за най-тежко, че и отгоре, наказание – и Трибуналет може вече да се оттегли на съвещание, да тръсне на всекиго заслуженото, но ето ти беда:

– всичко, в което е обвинявана сега партията на есерите, се отнася за 1917 и 1918 г.;

– през февруари 1919 г. партийният съвет на есерите решава да прекрати борбата против болшевишката власт. (Дали изнемогнаха от борбата, дали не и под влияние на социалистическата си съвест?) И на 27 февруари 1919 г. болшевишкото правителство амнистира есерите за цялото им минало. Партията е легализирана, излиза от нелегалност – а две седмици след това започват масови арести и цялото ѝ ръководно ядро е вкарано зад решетките в познатия ни стил;

– оттогава те не водят открита борба, а и не биха могли да воднят каквато и да е борба, понеже са по затворите (ЦК е хвърлен в Бутирки и, кой знае защо, не бяга, както е правел обикновено в царско време), така че след амнистията не са могли да извършат нищо досега – до 1922 г.

Как да се излезе от това положение?

Не стига, че не водят борба, ами дори признават властта на Съветите! (Тоест отрекли са се от своето бивше Временно правителство, а и от Учредителното събрание.) И само дето молят за повторни избори за тези Съвети с право на агитация от страна на партиите. (И дори тук на процеса подсъдимият Генделман, член на ЦК, дръзна да каже: „Дайте ни възможност да се ползуваме от цялата гама на тъй наречените граждански свободи – и ние няма да нарушаваме законите.“ Да им се дадели свободи, че и в „цялата гама!“)

Усещате ли? Ето къде се показва враждебната буржоазна свирепа муцуна! Бива ли така? В такъв сериозен момент! Когато сме заобиколени от врагове! (И след двадесет, и след петдесет, и след сто години пак ще бъдем заобиколени.) А на тях, кучите синове, им дай свободна агитация на партиите?!

Политически трезвите хора, казва Криленко, биха се разсмели, биха

само свили рамене в отговор. Справедливо се решава: „незабавно с всички репресивни мерки на държавата да се пресече възможността тези групи да агитират срещу властта“ (стр. 183). Ето как целият ЦК на есерите (когото са заловили) попада в затвори!

Но – в какво да ги обвинят сега? „Този период не е изследван достатъчно от съдебното следствие“ – оплаква се нашият прокурор.

Впрочем едно от обвиненията е вярно: през същия февруари на 1919 г. есерите излизат с резолюция (въпреки че не я прилагат в живота, според новия Наказателен кодекс това няма значение): тайно да водят агитация сред Червената армия, та червеноармейците да се отказват от участие в наказателните експедиции срещу селяните.

Какво долно коварно предателство спрямо революцията! – да разубеждаваш хората да участвуват в наказателни експедиции.

Нищо не коства да бъдат обвинени и във всичко онова, което говори, пише и върши (предимно го говори и пише) така наречената „Задгранична делегация на ЦК“ на есерите – главните есери, отървали кожата си с бягство в Европа.

Но всичко това е все още недостатъчно. И ето какво измислят: „мнозина от седящите тук подсъдими нямаше да бъдат призовани на този процес, ако не бяха обвинени в организиране на «терористични актове!»...“ Когато през 1919 г. се обявява амнистията, „на никого от дейците на съветското правосъдие не му минава през ума“, че есерите на всичко отгоре организират терор срещу дейците на съветската държава! (А и на кого наистина би му хрумнало, че точно от есерите трябва да се очаква терор? И да им е хрумнало – щели са да амнистират и това. Направо е добре дошло, че тогава не им е хрумнало. Хрумва им едва сега, когато ще им свърши работа.) А това обвинение не е амнистирано (амнистирана е само борбата) – и Криленко го предявява!

Преди всичко: какво са казали есерските вождове (а какво ли не са дрънкали тези бърбивци през живота си!...) още в първите дни след октомврийския преврат? Днешният лидер на подсъдимите, а и лидер на партията, Абрам Гоц бил казал тогава: „Ако самодържците от Смолни посегнат и на Учредителното събрание... партията на с-р ще си спомни за своята стара изпитана тактика.“

Естествено е да се очаква това от неукротимите есери. И наистина, трудно е да се повярва, че те са се отказали от терора.

„В тази област на изследването“ – оплаква се Криленко – заради конспирацията „свидетелските показания... са недостатъчни“. „Това крайно затруднява задачата ми... В тази област съм принуден в някои

моменти да се лутам слепешката“ (стр. 236 – какъв език обаче!).

Задачата на Криленко е сериозно затруднена, защото терорът срещу съветската власт се обсъжда три пъти в ЦК на с-р през 1918 г. и бива три пъти отхвърлян (дори въпреки разпускането на Учредителното събрание). И ето че сега, след толкова години, трябва да се доказва, че все пак есерите са били терористи.

Навремето есерите постановяват: само в случай че болшевиките пристъпят към екзекутиране на социалисти. А през 1920 г.: ако болшевиките посегнат върху живота на заложниците есери, партията ще прибегне до оръжие. (А другите заложници ако ще да ги пречукат...)

Та ето: защо с уговорки? Защо не са се отказали категорично? „Защо не е имало изказвания с абсолютно отрицателен характер?“

Че партията не е прибъгвала до терор, е ясно дори от обвинителната реч на Криленко. Но се раздуват такива факти: един от подсъдимите възнамерявал да вдигне във въздуха локомотива на совнаркомовския влак при минаването му през Москва – следователно ЦК има пръст в терора. А изпълнителката Иванова с една пироксилинова шашка дежурила цяла нощ при гарата – значи ето ви покушение срещу влака на Троцки и значи ЦК е виновен за терора. Или: членът на ЦК Донской предупредил Ф. Каплан, че ще я изключат от партията, ако стреля срещу Ленин. Но не е достатъчно! Защо не са ѝ забранили категорично? (Или: защо не са съобщили за нея в ЧК?) Затова Каплан е прикачена към делото: била е есерка.

Единственото, от което Криленко извлича полза за обвинението, е, че есерите не са взели мерки за прекратяване на индивидуалните терористични актове на своите безработни скупаещи боевици. (Членове на бойни дружини в революционните партии. – Б. пр.) (А и самите боевици почти нищо не свършват. Семьонов нарежда на Сергеев да убие Володарски; (В. Володарски (истинското му име е Мойсей Маркович Голдшейн) (1891–1918). Комисар по печата, пропагандата и агитацията в Петроград. Член на Президиума на ВЦИК. Убит от есера Сергеев. – Б. пр.) но ЦК остава чист и настрани, дори публично се отрича. Малко след това същият този Семьонов и неговата приятелка Конопльова обогатяват с подозрителна готовност чрез своите доброволни показания и ГПУ, и този път, трибунала, а толкова страшните боевици се явяват пред съветския съд без конвой, като между заседанията ги пускат да си спят вкъщи.)

За един от свидетелите Криленко казва: „Ако този човек би искал изобщо нещо да измисли, едва ли би могъл да го измисли така, че

случайно да попадне точно в целта“ (стр. 251). (Много силно! Това може да се каже за всяко подправено показание.) За Конопльова, напротив: нейното показание е достоверно тъкмо защото тя не дава докрай необходимите на обвинението показания. (Но дава достатъчно за разстрелването на подсъдимите.) „Ако поставим въпроса така, че Конопльова си измисля всичко това... става ясно: измисля си, и толкоз“ (той знае!) – а ето че тя не казва всичко докрай. А може и така: „Могла ли е да се състои тази среща? Такава възможност не е изключена.“ Не е ли изключена? Значи се е състояла! Карай през просото!

Освен това – „подривната група“. Говорят надълго и нашироко за нея и изведнъж: „Разформирана е заради пасивност.“ Какви ни ги дрънкате тогава? Осъществени са няколко парични експроприации от съветски учреждения (есерите нямат с какво да се разплащат, да наемат квартири, да пътуват от град в град). Но навремето това са били изящни благородни ексове, както се изразяват всички революционери. А сега, пред съветския съд? „Грабеж и укриване на заграбеното.“

В материалите от процеса мътният жълт немигащ фенер на закона осветява неумерената, колеблива, противоречива следреволюционна история на тази патосно-бъбрива, а всъщност объркана, безпомощна и дори бездейна партия, несъумяла да се противопостави на болшевиките. И всяко нейно решение или нерешение, всяко нейно колебание, порив или отстъпление се обръща сега срещу нея и ѝ се вмения единствено като вина, вина, и вина.

И ако през септември 1921 г., десет месеца преди процеса, вече от Бутирки арестуваният ЦК пише до новоизбрания на свобода ЦК, че е съгласен не на какво да е събаряне на болшевишката диктатура, а само чрез сплотяване на трудещите се маси и агитационна работа (тоест дори от затвора не е съгласен да бъде освободен с терор, заговор или въоръжено въстание!), то и това е превърнато в първостепенна вина: аха, значи сте съгласни на събаряне!

Е, ами ако все пак не са се борили за събарянето, почти не са извършвали терористични акции, почти не е имало експроприации и за всичко останало отдавна им е простено? Нашият любим прокурор прибегва до неприкосновения си резерв: „В краен случай премълчаването е състав на престъплението, което има място по отношение на всички без изключение подсъдими и трябва да се смята за установено“ (стр. 305).

Партията на есерите е виновна в това, че не е направила донос срещу себе си! Чиста работа! Това е откритие на юридическата мисъл в новия Кодекс, това е царският друм, по който към Сибир ще се устремят

благодарните потомци.

Пък и, гръсва раздразнено Криленко, „заклети вечни противници“ – ето какви са подсъдимите! А в такъв случай и без процес е ясно как трябва да се постъпи с тях.

Кодексът е още толкова нов, че Криленко не успява да запомни дори номерата на най-важните наказателни членове срещу контрареволуционерите – ала как само борави с тях! Колко дълбокомислено ги цитира и тълкува! Сякаш от десетилетия ножът на гилотината се стоварва само според тези членове. И ето кое е особено ново и важно: у нас няма разлики в методите и средствата, каквито ще намерим в стария царски Кодекс! Те не влияят нито върху определянето на обвинението, нито върху наказателната санкция! Дали е намерение или действие, за нас е все едно! Била е изнесена резолюция – значи за нея ще ви съдим. А „дали се е прилагала тя, или не – няма никакво съществено значение“ (стр. 185). Дали си шепнал на жена си в леглото, че ще е добре да се свали съветската власт, дали си агитирал на изборите, дали си хвърлял бомби – все едно! Наказанието е еднакво!!!

Както у предугаждания художник от няколко рязко нахвърлени черти с въглен се оформя изведнъж желаният портрет, така и пред нас все повече се разкрива от шрихите на 1922 г. цялата панорама на тридесет и седма, на четиридесет и пета, на четиридесет и девета.

Това е първият опит за процес, публичен, дори пред очите на Европа, и първият опит за изразено „негодувание на масите“. И на него най-вече се удава използването на това негодувание.

А ето и как става това. Двата социалистически интернационала – Вторият и Вторият и половина (Виенското обединение), ако не възторжено, то поне напълно спокойно наблюдават четири години как болшевиките за прослава на социализма колят, палят, давят, стрелят и душат страната ни и всичко това се възприема като грандиозен социален експеримент. Но през пролетта на 1922 г. Москва обявява, че четиридесет и седем есери са предадени на съда на Върховния трибунал – и най-видните социалисти в Европа започват да се безпокоят и тревожат.

В началото на април 1922 г. в Берлин се свиква – за установяване на „единен фронт“ срещу буржоазията – съвещание на трите интернационала (от Коминтерна – Бухарин и Радек), на което социалистите искат от болшевиките да се откажат от този съд. „Единният фронт“ е крайно необходим в интерес на световната революция и коминтерновската делегация обещава на своя глава, че процесът ще бъде публичен; че представителите на всички интернационали ще могат да присъствуват и да

водят стенографски отчети; че ще бъдат допуснати желаните от подсъдимите защитници; и най-важното, предварвайки компетенцията на съда (за комунистите нищо и никаква работа, но социалистите също се съгласяват): на този процес да не бъдат издавани смъртни присъди.

Социалистическите лидери се радват: просто решават да отидат като защитници на подсъдимите. А Ленин (тези са последните седмици преди първия му паралич, но той не знае това) откликва сурово в „Правда“: „Ние платихме твърде много.“ Как може да се обещава, че няма да има смъртни присъди и че социалистите предатели ще бъдат допуснати до нашия съд? По-долу ще видим, че и Троцки е напълно съгласен, пък и Бухарин скоро се разкайва. Вестникът на германските комунисти „Роте фане“ изказва становището, че болшевиките ще бъдат идиоти, ако сметнат за необходимо да изпълнят поетите задължения: работата е там, че „единният фронт“ в Германия се проваля, така че и обещанията излизат дадени напразно. Но комунистите още тогава започват да разбират безграничната сила на своите исторически методи. Малко преди процеса, през май, „Правда“ пише: „Ние стриктно ще изпълним своите задължения. Но извън съдебния процес въпросните господа ще бъдат поставени в условия, които ще предпазят нашата страна от подпалваческата тактика на тези негодяи.“ И под подобен акомпанимент в края на май в Москва пристигат именитите социалисти Вандервелде, Розенфелд и Теодор Либкнехт (брат на убития Карл).

Още от граничната гара и по-нататък по всички спирки вагонът на социалистите е шурмуван от гневни демонстрации на трудещите се, които им искат сметка за контрареволуционните намерения, а от Вандервелде – защо е подписал грабителския Версайски договор. В допълнение – трошат стъклата на вагона и заплашват със саморазправа. Но най-пищно те са посрещнати на Виндавската гара в Москва: площадът е задръстен от демонстранти със знамена, оркестри и песни. На огромни плакати: „Господин кралски министър Вандервелде! Кога ще бъдете изправен пред съда на Революционния трибунал?“, „Каин, Каин, къде е брат ти Карл?“ Когато чужденците слизат от влака – кръсъци, освиркване, дюдукане, закани, а хорът пее:

Ей го, идва Вандервелде,
чужденецът тъп и прост.
За нас добре дошъл е гост
и жалко само, че не може
да смъкнем мръсната му кожа.

(И тук се получава един конфуз: Розенфелд съзира в тълпата самия Бухарин, който весело го освирква с тикнати в устата пръсти.) През следващите дни из Москва на накичени камиони кръстосват палячовци, върху подиум близо до паметника на Пушкин непрекъснато е разиграван спектакъл, който изобразява предателството на есерите и на техните защитници. А Троцки и други оратори обикалят заводите и в ентузиазирани речи призовават към смъртно наказание за есерите, след което устроят гласувания на партийните и безпартийните работници. (Още тогава са известни много от възможностите: при съществуващата безработица да се уволнят от завода несъгласните, да се лиши работникът от правото да се снабдява от магазините с нормирани стоки – да не говорим за предаването им на ЧК. Гласуват. След това пускат в заводите петиции с искане на смъртно наказание, вестниците се изпълват с тези петиции и с цифри на подписалите се. (Наистина все още има несъгласни, дори такива, които открито възразяват – и тоз-онзи се налага да бъде арестуван.)

На 8 юни процесът започва. Съдят тридесет и двама души, от тях двадесет и двама подсъдими от Бутирки и десет разкаяли се, вече неконвоирани, защитавани от самия Бухарин и от неколцина коминтерновци. В една и съща трибунална комедия се забавляват и Бухарин, и Пятаков, без да предусещат насмешката на предвидливата съдба. Но съдбата им оставя време и да помислят – още по петнадесет години за всеки един от тях, както и за Криленко. Пятаков се държи грубо, прекъсва подсъдимите. Луначарски, Покровски и Клара Цеткин поддържат обвинението. (Подписва обвинителния акт и жената на Криленко, която води следствието – задружни семейни усилия.)

Залата е препълнена – хиляда и двеста души, но от тях само двадесет и двама роднини на двадесет и двамата подсъдими от Бутирки, всички останали са комунисти, преоблечени чекисти, подобрена публика. Често публиката прекъсва с крясъци подсъдимите и техните защитници. Преводачите изопачават за защитниците смисъла на процеса, за процеса – думите на защитниците, трибуналет отхвърля техните ходатайства с подигравка, свидетелите на защитата не са допуснати, стенограмите се водят така, че собствените думи стават неузнаваеми.

Още на първото заседание Пятаков заявява, че съдът предварително се отказва от безпристрастно разглеждане на делото и има намерение да се ръководи изключително от интересите на съветската власт.

След една седмица чуждестранните защитници имат нетактичността да подадат жалба срещу съда по повод нарушаването на берлинската

спогодба – на което Трибуналят отвръща гордо, че той е съд и не може да бъде обвързан с някаква си спогодба.

Защитниците социалисти окончателно падат духом, присъствието им на този съд създава само илюзия за нормално съдопроизводство, те се отказват да водят защитата и вече искат да се върнат в Европа – но не ги пускат. Знатните гости са принудени да обявят гладна стачка! – едва след това, на 19 юни, им се разрешава да си заминат. И жалко, защото пропускат най-ефектното зрелище – на 20 юни, в деня на годишнината от убийството на Володарски.

Събират заводски колони (в някои заводи заключват порталните врати, та работниците да не се разотидат, в други им събират купоните за храна, в трети, напротив, дават обяд), по знамена и плакати пише „Смърт на подсъдимите!“ да не говорим за военните колони. И на Червения площад започва митинг. Говори Пятаков и обещава сурово наказание, след него – Криленко, Каменев, Бухарин, Радек, цветът на комунистическото ораторско изкуство. Накрая демонстрантите тръгват към зданието на съда, а върналият се Пятаков нарежда да заведат подсъдимите до отворените прозорци, под които вилнее тълпата. Те стоят под градушка от оскърбления и издевателства, една дъска с надпис „Смърт на социалистическите революционери!“ улучва Гоц. Всичко това продължава близо пет часа след края на работното време, започва да се смрачава (полубели нощи в Москва) – и Пятаков обявява, че делегация на митинга моли да бъде допусната в залата. Криленко разяснява, че макар законите да не предвиждат такова нещо, това ще е напълно в духа на съветската власт. Делегацията нахлува в залата и в продължение на два часа произнася хулни заплашителни речи, настоява за смъртно наказание, а съдиите слушат, ръкуват се, благодарят и обещават да са безпощадни. Обстановката е толкова нажежена, че подсъдимите и техните близки очакват да бъдат линчувани направо на място. (Гоц, внук на богат търговец на чай, също симпатизиращ на революцията, толкова успешен терорист в царско време, участник в покушения и убийства – срещу Дурново, Мин, Роман, Акимов, Шувалов, Рачковски, – не се е оказал в подобно положение през цялата си бойна кариера!) Но кампанията на народния гняв спира дотук, макар че процесът продължава още месец и половина. След един ден и съветските защитници напускат съда (тях също ги очакват арест и интерниране).

Още тук проличават много от познатите ни бъдещи черти, но поведението на подсъдимите далеч не е още сломено и още не ги принуждават да говорят срещу себе си. Още ги поддържа и традиционната

илюзорна представа на левите партии, че те са защитници на интересите на трудещите се. След пропилените години на помирение и отстъпление обвиняемите постепенно си възвръщат някогашната твърдост. Подсъдимият Берг обвинява болшевиките в разстрелването на демонстрантите, защитавали Учредителното събрание; подсъдимият Либеров казва: „Признавам се виновен за това, че през 1918 г. не се борих достатъчно за събарянето на болшевишката власт“ (стр. 103). Твърди го и Евгения Ратнер, и отново Берг: „Смятам се за виновен пред работническа Русия, че не можах да отдам всичките си сили в борбата с така наречената работническо-селска власт, но се надявам, че моето време още не е минало.“ (Минало е, драги, минало е.) Тук проличава и старата страст към гръмки фрази – но има и истинска твърдост!

Прокурорът се аргументира: обвиняемите са опасни за Съветска Русия, защото смятат за добро всичко, което са вършили. „Може би някои от подсъдимите намират утешение за себе си в това, че някога летописецът ще се отзове похвално за тях или за тяхното поведение пред съда.“

Подсъдимият Генделман прочита декларация: „Ние не признаваме вашия съд!...“ Той също е юрист и се откроява в споровете си с Криленко за фалшифицирането на свидетелските показания, за „особените методи, прилагани към свидетелите преди процеса“ – разбирай: за явната им обработка в ГПУ. (Тия неща ги има още тогава! Остава още малко да искат сметка и за идеала им.) Оказва се: предварителното следствие се е водело под наблюдението на прокурора (на Криленко) и при това съзнателно са се заглаждали някои несъгласувани моменти в показанията.

Е, да, има грапавини. Има недоизпипани неща. Но в края на краищата „следва абсолютно ясно и хладнокръвно да кажем... нас не ни занимава въпросът как съдът на историята ще оценява творимото от нас дело“ (стр. 325).

А засега, докато усуква, за да се измъкне – сигурно за пръв и последен път в съветската юриспруденция, – Криленко си припомня за дознанието! За първичното дознание още преди следствието! И ето колко сръчно го натъкмява: онова, което се е водело без наблюдението на прокурора и сте го смятали за следствие, е било дознание. А което вие смятате за повторно разследване под контрола на прокурора, когато се връзват краищата и се затягат болтовете – тъкмо това е следствието! Хатичните „материали на органите от дознанието, непроверени от следствието, имат много по-малка съдебна доказателствена стойност, отколкото материалите на следствието“ (стр. 238), когато то е водено умело.

Изпечен хитрец, вие се като змиорка.

Сериозно погледнато, за Криленко е обидно да се готви половин година за този процес, да джавка два месеца на него, да разтяга обвинителната си реч петнадесетина часа, след като всички тия подсъдими „не веднъж и не дважд са били в ръцете на чекистите в моменти, когато тези органи са имали извънредни пълномощия; но благодарение на едно или друго обстоятелство са съумели да оцелеят“ (стр. 322) и ето че сега му отварят работа на Криленко – как да им скалъпи законен разстрел.

Разбира се, „присъдата може да бъде само една – разстрел на всички до един!“ Но Криленко великодушно прави уговорка, понеже делото се следи все пак от целия свят, че казаното от прокурора „не е указание за съда“, което той „задължително и непосредствено да приеме за сведение или изпълнение“ (стр. 319).

Бива си го тоя съд, щом трябва да му се обяснява това!...

След призива на прокурора за разстрел – на подсъдимите е предложено да заявят, че се разкайват, и да се отрекат от партията си. Всички отказват.

А трибуналят проявява дързост в присъдата си: обявява разстрел наистина не за „всички до един“, а само за дванадесет души. За останалите – затвор, лагер, при това допълнително за стотина души завежда ново дело.

И помнете, помнете, читателю: Върховния трибунал „го гледат всички останали съдилища в Републиката, [той] им спуска ръководни указания“ (стр. 407), присъдата на Върховния трибунал се използва „като директивно указание“ (стр. 409). Колцина още ще бъдат пратени на оня свят в провинцията – сами преценете.

Ала май касацията на Президиума на ВЦИК е интересна колкото целия този процес. Отначало присъдата на трибунала е разглеждана на конференция на РКП/б/. Там е предложено разстрелът да се замени с изгонване извън пределите на страната. Но Троцки, Сталин и Бухарин (каква тройка, и единодушна при това!): да им се дадат двадесет и четири часа за отричане от партията си и после – пет години заточение, иначе – незабавен разстрел. Приема се предложението на Каменев, което всъщност става решение на ВЦИК: смъртната присада да се одобри, но да се спре изпълнението ѝ. И по-нататъшната съдба на осъдените ще зависи от поведението на есерите, останали на свобода (очевидно и на намиращите се в чужбина). Ако продължи дори само конспиративно-заговорническата дейност на есерите, да не говорим за въоръжена борба, тези дванадесет ще бъдат разстреляни.

Така те са подложени на мъчително изтезание чрез заплахата от смърт: всеки божи ден може да се окаже денят на разстрела им. Скриват ги от достъпните Бутирки и Лубянка, лишават ги от свиждания, писма и колети – впрочем някои от жените им също са арестувани и изселени от Москва.

Вече втора година по полята на Русия прибират мирна реколта. Никъде освен в дворовете на ЧК вече не се стреля (в Ярославъл разстрелват Перхуров, в Петроград – митрополит Вениамин; и присно, и присно, и присно). Под лазурното небе потичат като сини води към чужбина нашите първи дипломати и журналисти. Централният изпълнителен комитет на работническите и селските депутати оставя в пазвата си пожизнени заложници.

Членовете на управляващата партия прочитат тогава шестдесет броя на „Правда“ за процеса (те всички следят вестниците) и всички изричат: да, да, да. Нито един не казва: не.

И защо да се чудят тогава през тридесет и седма? От какво се оплакват?... Нима отдавна не са положени всички основи на беззаконието – отначало от съдебната разправа на революционните военни трибунали, после чрез ей тези първи процеси и чрез този млад Кодекс? Нима 1937 г. не е също целесъобразна (съобразена с целите на Сталин, а може би и на Историята)?

Пророчески са думите на Криленко, че се съди не миналото, а бъдещето.

Само първия път е трудно да замахнеш с косата.

* * *

Около 20 август 1924 г. Борис Викторович Савинков преминава съветската граница. Моментално го арестуват и го отвеждат на Лубянка.

За това негово завръщане съществуват какви ли не догадки. Но ето че неотдавна и съветското списание „Нева“ (1967, 11) потвърди обяснението, дадено през 1933 г. от Бурцев („Билое“, Париж, Новая серия – II, библ-ка „Иллюстрированная Россия“, кн. 47); като вербува един от агентите на Савинков и подвежда други, ГПУ хвърля чрез тях сигурна примамка: тук, в Русия, се измъчва в бездействие голяма тайна организация, която няма достоен ръководител! Савинков не може да не се хване на такава въдица! А и неспокойният му живот не би могъл да завърши просто така тихо в Ница!

Следствието се състои от един единствен разпит – само доброволни показания и оценка на дейността. На 23 август обвинителното заключение му е вече връчено. (Скоростта е невероятна, но тя дава ефект. Някой е направил вярно сметката: да изтръгваш чрез изтезания от Савинков жалки лъжливи показания, би означавало само да разрушиш достоверната картина.)

В обвинителното заключение с вече отработената обърната наопаки терминология Савинков е обвиняван в какво ли не: той е и „последователен враг на най-бедното селячество“; и е „помагал на руската буржоазия да осъществява империалистическите си амбиции“ (т.е. през 1918 г. е бил за продължаване на войната с Германия); и „се е свързвал с представители на съюзното командване“ (когато е ръководел Военното министерство!); и „провокационно се е включвал във войнишките комитети“ (т.е. бил е избран от войнишките депутати); и вече съвсем в смехотворното – че имал „монархически симпатии“. Но всичко това е старо. А има и нови неща, от дежурните обяснения на всички бъдещи процеси: че получава пари от империалистите; че извършва шпионаж в полза на Полша (а защо не и на Япония!...) и – искал да изтрови Червената армия с цианкалий (но не е отровил нито един червеноармеец).

Процесът започва на 26 август. Председател е Улрих (срещаме го за пръв път), а обвинител и защита изобщо няма. Савинков се защитава слабо и вяло, почти не оспорва уликите. И като че съвсем пасва в случая и смуцава подсъдимия познатата ни вече мелодия: нали ние с вас сме руснаци!... Вие и ние – това сме ние. Вие безспорно обичате Русия, ние уважаваме вашата любов, но няма ние не я обичаме? Нима не сме ние сега силата и славата на Русия? А вие искате да се борите срещу нас! Разкайте се!...

Но най-странна е присъдата: „прилагането на смъртното наказание не е в интерес на опазването на революционния правен ред и предвид на това, че мотивите за отмъщение не могат да ръководят правосъзнанието на пролетарските маси“ – разстрелът да бъде заменен с десет години лишаване от свобода.

Това е сензационно, то обърква тогава мнозина: нима властта е омекнала? Нима се е преродила? В „Правда“ дори Улрих се обяснява и се извинява защо Савинков е помилван. Погледнете колко силна е станала съветската власт за изминалите седем години! От някакъв Савинков ли ще се бои! (Виж, когато на двадесетата си година отслабне, да не се сърдите, че ще избие стотици хиляди.)

Така след първата загадка по завръщането тази несмъртна присъда

става втора загадка. (Бурцев я обяснява с това, че Савинков е бил отчасти подлъган, че уж се вършат някакви опозиционни комбинации в ГПУ, готови на съюз със социалистите, и че самия него ще го освободят и привлекат към дейност – това го накарало да влезе в съглашение със следствието.) След процеса разрешават на Савинков да... изпрати открити писма в чужбина, включително и на Бурцев; в тях той убеждава емигрантите революционери, че властта на болшевиките се ползува с подкрепата на народа и борбата срещу нея е вече недопустима.

А през май 1925 г. към двете загадки се прибавя трета, още по-голяма: в мрачно настроение Савинков се хвърля от непреградения с решетка прозорец във вътрешния двор на Лубянка и гепоушниците, тези ангели-хранители, просто не успяват да го удържат и спасят. Но Савинков им оставя все пак за всеки случай оправдателен документ (за да си нямам неприятности в службата), в който разумно и свързано обяснява защо слага край на живота си – а и това писмо е написано толкова правдиво, толкова в духа и стила на Савинков, че всички са съгласни: никой освен него не би написал, че се самоубива, съзнавайки политическия си банкрут. (Дори вретият и кипелият Бурцев намира обяснение за случилото се единствено в ренегатството на Савинков, без ни най-малко да се усъмнява в истинността на оставеното писмо и самоубийството. Какво да се прави, всяка проникателност си има граници.)

Ама и ние, ние, наивниците, по-късните лубянски арестанти, вярвахме и повтаряхме, че металните мрежи над лубянските стълбищни перила са от времето, когато тук се е хвърлил Савинков. Така се поддаваме на красивите легенди, че забравяме: тъмничарите имат международен опит! Американските затвори са с такива мрежи още от началото на века, та съветската ли техника да изостане?

През 1937 г. бившият чекист Артур Шрюбел, преди да умре в колимския лагер, разказва на един зек, че е бил от четиримата, които изхвърлили Савинков от прозореца на петия етаж в лубянския затвор! (И това не противоречи на днешното повествование в списание „Нева“: первазът на прозореца е нисък, почти като балконска врата – ама и стая са му избрали! Само че според съветския писател ангелите са се заяпали, а според Шрюбел са го сграбчили дружно.)

Така втората загадка – необичайно меката присъда – се разкрива чрез грубата трета.

До мен бе стигнал мъглав слух и аз го предадох през 1967 г. на М.П. Якубович, а той с още запазена младежка възбуда, със святащи очи възкликна: „Вярвам! Съпада! А не вярвах на Блюмкин, мислех, че

се хвали. “Разясни се: в края на 20-те години Блюмкин разказал при условие да пази дълбока тайна на Якубович, че той бил написал тъй нареченото предсмъртно писмо на Савинков по нареждане на ГПУ. Оказва се, че докато държали Савинков затворен, Блюмкин имал свободен достъп до килията му, за да го „развлича“ вечер. (Дали Савинков е почувствувал, че при него е зачестила смъртта – умилкващата се, дружелюбна смърт, в която не можеш да доловиш гибелта си?) Това помага на Блюмкин да усвои начина на изразяване и мисълта на Савинков, да вникне в кръга на последните му мисли.

Някои ще попитат: а защо през прозореца? Не е ли било по-лесно да го отровят? Сигурно са показвали или са предполагали, че ще трябва да показват на някого останките му.

Къде, ако не тук, ще трябва да доразкажем и за съдбата на Блюмкин, безстрашно скастрен навремето от Манделщам в цялото му чекистко всемогъщество. Еренбург започва да пише за Блюмкин – и изведнъж се засрамва и го зарязва. А има какво да се разкаже. След разгромяването на левите есери през 1918 г. убиецът на Мирбах (Вилхелм Мирбах (1871–1918) – германски дипломат, граф. От април 1918 г. посланик в Москва при правителството на СССР. Убит от Блюмкин. – Б. пр.) не само не е наказан, не само не споделя участта на всички леви есери, но бива прикоткан от Дзержински (както и в случая с Косирев) и привидно превърнат в болшевик. Държат го, изглежда, за екстрени убийства. Веднъж, в самото начало на 30-те години, го изпращат на Запад, за да извърши там тайно убийство. Ала духът на авантюризма или може би възхищението му от Троцки го отвеждат на Принцовите острови, за да пита законоучителя няма ли поръчения за СССР. Троцки му дава пакет за Радек. Блюмкин го пренася, предава го и цялата му среща с Троцки е щяла да остане в тайна, ако блестящият Радек още тогава не е бил доносник. Радек предава Блюмкин, който е погълнат от устата на чудовището, подхранвано саморъчно от него още с първото кърваво млекце.

А всички главни и знаменити процеси предстоят тепърва...

Десета глава ЗАКОНЪТ УЗРЯВА

Но къде са тези тълпи, юрнали се безумно към телената мрежа на границата със Запада, които трябва да разстрелваме по член 71 от НК за самоволно завръщане в РСФСР? Въпреки научното предвиждане няма

такива тълпи и членът, продиктуван от Ленин, остава ненужен. В цяла Русия се намира един-единствен чудак – Савинков, но дори и към него не се опитват да приложат този член. Затова пък противоположната присъда – екстерниране зад граница вместо разстрел, бива изпробвана многократно и без колебание.

Още през дните, когато готви Кодекса, Владимир Илич бърза да не забрави осенилия го замисъл и на 19 май 1922 г. пише:

„Др. Дзержински! По въпроса за изселването в чужбина на писатели и професори, помагачи на контрареволуцията. Това трябва да се подготви по-внимателно. Без подготовка ще направим куп глупости... Работата трябва да се организира така, че да изровим и постоянно и системно да издаваме тези «военни шпиони» и да ги екстернираме. Моля да се предаде поверително, без да се размножава, на членовете на Политбюро.“ (Ленин. Собр. соч., 5 изд., Т. 54, стр.256–266. – Б. а.)

Естествено, в този случай поверителността е наложена от важността и поучителността на наказанието. Повече от ясното разположение на класовите сили в Съветска Русия само се нарушава от пихтиестото безконтурно петно на старата буржоазна интелигенция, която играе в идеологическата област истинска роля на военни шпиони – и нищо по-добро не може да се измисли от това да се изчегърта и изхвърли час по-скоро застоялото бласто на мисълта.

Сам другарят Ленин е съборен вече от недъга си, но членовете на Политбюро очевидно одобряват и другарят Дзержински осъществява излавянето. В края на 1922 г. около триста най-видни руски представители на хуманитарните науки са натоварени на... шлеп?... не, на параход и пратени на европейското буннище. (Сред имената на утвърдените и именитите там са философите Н. О. Лоски, С. Н. Булгаков, Н. А. Бердяев, Ф. А. Степун, Б. П. Вишеславцев, Л. П. Карсавин, И. А. Илин; след това историците С. П. Мелгунов, В. А. Мякотин, А. А. Кизеветер, И. И. Лапшин; литераторите и публицистите Ю. И. Айхенвалд, А. С. Изгоев, М. А. Осоргин, А. В. Пешехонов. Екстернират малка група и в началото на 1923 г. в нея е например секретарят на Лев Толстой В. Ф. Булгаков. Заради компрометиращи ги познанства в групата попадат и математици – например Д. Ф. Селиванов.)

Ала постоянното и систематично излавяне се проваля. Дали поради рева на емиграцията, че по такъв начин ѝ се прави подарък, но става ясно, че и този вид наказание не е най-сполучливият, че напразно се губи такъв добър материал за разстрелване, а на онова буннище могат да израснат отровни цветя. И се отказват от подобно наказание. По-

нататъшното прочистване води все повече или към Духонин, (Н. Н. Духонин (1876–1917) – един от главните организатори на контрареволуцията, убит от войниците на революционната войска. – Б. пр.) или към Архипелага.

Утвърденият през 1926 г. (действащ до Хрушчов) и подобрен Наказателен кодекс вплита всички предишни нишки на политическите членове в единната стегната мрежа на 58-ия, която бива хвърлена за този лов. Ловът бързо се разпростира върху инженерно-техническата интелигенция – толкова по-опасна поради солидното ѝ положение в народното стопанство, и е трудно да я контролират само с помощта на Прогресивното учение. Сега вече става ясно, че съдебният процес в защита на Олденборгер е бил грешка (а там се е организиран хубав Център!), а и прибързано оправдаващото заявление на Криленко: „За саботаж на инженерите през 1920–1921 г. вече не може да става дума.“ (В. Криленко. За петъ лет..., стр. 437. – Б. а.) Не саботаж, а къде по-лошо – вредителство (това определение, струва ми се, го дава някакъв обикновен шахтински следовател).

Едва проумели какво трябва да търсят: вредителство, и мигом въпреки небивалостта на това понятие в историята на човечеството започват без усилие да го откриват във всички отрасли на промишлеността и във всички отделни производства. В тези дребни находки липсва обаче цялостен замисъл, няма го съвършенството на изпълнението, а натурата на Сталин, пък и цялата издирваща част на нашето правосъдие се стремят очевидно към това. Ала най-сетне нашият Закон вече е узрял и може да демонстрира пред света нещо действително съвършено! – единен, голям, добре съгласуван процес, този път срещу инженерите. Така се започва.

Шахтинското дело (18 май – 15 юли 1928 г.). Специално заседание на Върховния съд на СССР, председател А.Я. Вишински (който е и ректор тогава на първия МГУ), главен обвинител Н. В. Криленко (забележителна среща, нещо като предаване на юридическа щафета) (А членове са старите революционери Василиев-Южин и Антонов-Саратовски. Предразполага дори само благодушното звучене на фамилните им имена. Запомнят се. Изведнъж през 1962 г. четеш в „Известия“ некролози за жертвите на репресиите – и кой ги е подписал? Дълголетникът Антонов-Саратовски! Дали и самият той не е вкусил от това? Но за тези жертви не си спомня. – Б. а.), петдесет и трима подсъдими, петдесет и шестима свидетели. Грандиозно!!!

Уви, тъкмо в грандиозността е слабото място на този процес: ако всеки подсъдим има по три конеца за дърпане, те стават общо сто петдесет и девет, а пръстите на Криленко са само десет, на Вишински – също. Разбира се, „подсъдимите се стремяха да разкрият пред обществото своите тежки престъпления“, но не всички, само шестнадесет. А тринадесет „хитруват“. А двадесет и четирима изобщо не се признават за виновни („Правда“, 24 май 1928, стр. 3. – Б. а.). Това внася недопустима несъгласуваност, масите изобщо не могат нищо да разберат. Наред с достойнствата (впрочем постигнати още на предишните процеси) – безпомощност на подсъдимите и защитниците, неспособност да отстранят или отклонят тежката присъда, недостатъците на новия процес бият на очи, и да е за някой друг, както и да е, но за Криленко те са непростими.

На прага на безкласовото общество най-сетне сме в състояние да осъществим и безконфликтен съдебен процес (отразяващ вътрешната безконфликтност на нашия строй), при който и съдът с прокурора, и защитата, и подсъдимите дружно ще се стремят към единната цел.

А и мащабите на Шахтинското дело – то засяга единствено въгледобивната промишленост и само Донбас – са несъизмерими с епохата.

Очевидно още в деня на завършването на Шахтинското дело Криленко започва да копае нов голям гроб (в който попадат дори двама негови колеги от Шахтинското дело – обществените обвинители Осадчи и Шейн). Да не говорим с какво пристрастие и умение му помага целият апарат на ОГПУ, преминал вече в твърдите ръце на Ягода. Трябва да се създаде и да се разкрие инженерна организация, обхващаща цялата страна. За целта начело са нужни няколко силни вредителски фигури. Такава безусловно силна, нетърпимо горда, известна на всички фигура измежду инженерните среди е Пьотър Акимович Палчински. Прославен минен инженер още в началото на века, през световната война той вече е заместник-председател на Военнопромишления комитет, т.е. ръководи военните усилия на цялата частна руска промишленост. След Февруарската революция става заместник-министър на търговията и промишлеността. По време на царския режим е преследван за революционна дейност; след Октомври лежи три пъти в затвора (1917, 1918, 1922), от 1920 г. е професор в Минния институт и консултант в Държавната планова комисия. (Подробно за него в част трета, гл. 10.)

Та този Палчински е набелязан като главен подсъдим на новия грандиозен процес. Лекомисленият Криленко обаче, навлизайки в новата за себе си сфера на инженерството, не само не знае съпромата, но дори няма никаква представа за евентуалната съпротива на душите на

хората въпреки вече десетилетната си гръмка прокурорска дейност. Изборът на Криленко се оказва погрешен. Палчински издържа на всички средства, с каквито си служи ОГПУ – и не се предава, и не умира, и не подписва никаква нелепост. Заедно с него през изпитанието минават и също, изглежда, не се предават Н. К. фон Мек и А. Ф. Величко. Дали загиват вследствие на изтезанията, или са разстреляни – засега не знаем, но те доказват, че човек може да се съпротивлява и може да издържи – и с това оставят пламенния отблясък на упрек към всички следващи знаменити подсъдими.

За да скрие поражението си, на 24 май 1929 г. Ягода публикува кратко комюнике на ОГПУ за разстрела на тези тримата заради крупно вредителство и за осъждането на редица още други, неназовани по име. („Известия“, 24 май 1929. – Б. а.)

А колко време е пропиляно напразно! Почти цяла година! А колко нощни разпити! А колко следователски фантазии! И всичко на вятъра. Криленко е принуден да започва всичко отначало, да търси блестяща и силна фигура – и едновременно с това съвсем слаба и податлива. Но той толкова зле познава тази инженерска проклетата порода, че прахосва още цяла година в несполучливи опити. От лятото на 1929 г. си губи времето с Хренников, но и Хренников умира, без да приеме тази низка роля. Пречупват волята на стария Федотов, но той е текстилец, отрасълът е неизгоден. Ето ви още една изгубена година! Страната чака всеобхватен вредителски процес, другарят Сталин го чака – а на Криленко не му върви. И едва през лятото на 1930 г. някой намира, предлага: директора на Топлотехническият институт Рамзин! Арестуват го и за три месеца е подготвен и изигран великолепен спектакъл, истинско съвършенство на нашето правосъдие и непостижим образец за световното –

Процесът срещу Промпартията (25 ноември – 7 декември 1930 г.). Специално заседание на Върховния съд, същият Вишински, същият Антонов-Саратовски, същият ни любимец Криленко.

Сега вече не възникват „технически причини“, пречеши да предложим на читателя пълната стенограма на процеса – ето я („Процес Промпартии“. М. „Советское законодателство“, 1931. – Б. а.), и ни да не се допуснат чуждестранни кореспонденти.

Величав замисъл: на подсъдимата скамейка е цялата промишленост на страната, всички нейни отрасли и планови органи. (Само окото на организатора на процеса вижда пролуките, през които са се продънвали минната промишленост и железопътният транспорт.) Същевременно –

пестеливо използване на материала: обвиняеми са само осем души (отчетени са грешките по Шахтинското дело).

Ще възкликнете: как тъй осем души ще представят цялата промишленост? Но те дори са много! Тримата от осмината са само по текстила като най-важен отбранителен отрасъл. Но тогава вероятно има тълпи от свидетели? Седмина, и те същите вредители като арестуваните. Но тогава явно има купища избличаващи документи? Чертежи? Проекти? Директиви? Сведения? Съображения? Донесения? Лични бележки? Нищо подобно! Тоест – нито една хартийка! Че как така ГПУ не си е отваряло очите? Толкова свят да арестува и нито една бележчица да не спипа? „Много книга е имало“, но „всичко е унищожено“. Защото: „Къде да държим архива?“ На процеса се изнасят само няколко открити вестникарски статийки – емигрантски и наши. Но как ще се води обвинението?!... Че нали Николай Василиевич Криленко е тук. Не му е първица. „Най-добрата улика при всички обстоятелства е все пак признанието на подсъдимия.“ („Процес Промпартии“. М. „Советское законодателство“, 1931, стр. 452. – Б. а.)

И то какво признание – не дадено насила, а искрено, когато разкаянието изтръгва от гърдите цели монолози и ти се иска да говориш, да говориш, да разобличаваш, да бичуваш! Предлагат на стария Федотов да седне, стига толкова – не, той се натиска да дава още обяснения и тълкувания! На пет заседания подред не става нужда дори да се задават въпроси: подсъдимите говорят ли, говорят, обясняват, дори искат допълнително думата, за да добавят пропуснатото. Те дедуктивно излагат всичко необходимо за обвинението без всякакви въпроси. След изчерпателните обяснения Рамзин дава за още по-голяма яснота дори кратки резюмета като за посредствени студенти. Подсъдимите се боят най-вече да не би нещо да остане неразяснено, някой неразобличен, нечие име неизречено, нечие вредителско намерение – неразтълкувано. И как хулят самите себе си! „Аз съм класов враг“, „Аз съм продажник“, „Нашата буржоазна идеология...“

Прокурорът: „Това е било грешка от ваша страна, нали?“ Чарновски: „И престъпление!“ За Криленко просто няма работа, пет заседания той си пие чая с бисквитите и каквото друго му донесат.

Но как подсъдимите издържат такъв емоционален взрив? Магнетофонен запис няма, а защитникът Оцеп описва: „Думите на обвиняемите се лееха делово, хладно и професионално спокойно.“ И таз добра! Толкова разпалени изповеди – а делово, хладно? Нещо повече: изглежда, те мънкат своя разкаян и твърде гладък текст толкова безизразно, че

Вишински често ги подканва да говорят по-високо и по-ясно, защото нищо не се чува.

Стройността на процеса ни най-малко не се нарушава и от защитата: тя е съгласна с всички възникнали предложения на прокурора; обвинителната му реч тя нарича историческа, своите пък защитни доводи – тесногръди и произнесени с грях на сърцето, защото „съветският защитник е преди всичко съветски гражданин“ и „заедно с всички трудещи се защитата изпитва чувство на възмущение“ от престъпленията на доверителите си. (Процес Промпартии. М. Советское законодателство, 1931, стр. 488. – Б. а.) В съдебното следствие защитата задава плахи скромни въпроси и тутакси се отказва от тях, ако Вишински я прекъсне. Адвокатите всъщност защитават само двамината безобидни текстилци и не спорят за състава на престъплението или за квалифицирането на действията, а само: няма ли как доверителят им да избегне разстрела? Дали „неговият труп ще бъде по-полезен от неговия труд“, другари съдии?

А какви са зловонните престъпления на тези буржоазни инженери? Ето ги. Преследват снижаване на темповете на развитие (например годишният прираст на продукцията е едва 20–22 на сто, докато трудещите се са готови да дадат 40–50 на сто). Забавят темповете при добива на местните горивни материали. Недостатъчно бързо развиват Кузбас. Използват теоретико-икономическите спорове (да се снабдява ли Донбас с електричество от Днепрогес? Да се строи ли свръх-магистралата Москва–Донбас?) за забавяне на решенията на важни проблеми. (Докато инженерите спорят, работата чака, нали?) Задържат разглеждането на инженерните проекти (не ги утвърждават начаса). В лекциите си по съпругат прокарат антисъветска линия. Инсталират остаряло оборудване. Замразяват капиталите (инвестират ги в скъпо струващо и дългосрочно строителство). Правят ненужни ремонти. Лошо използват метала (а те не разполагат с пълен асортимент на желязото). Създават диспропорции между цеховете, между суровините и възможността да ги обработват (това особено добре личи в текстилния отрасъл, където построяват една-две фабрики повече, отколкото това допуска събраната реколта памук). След това извършват скокове от минималистски към максималистски плановете. И започват явно вредителско ускорено развитие на същата тази злополучна текстилна промишленост. Ала най-важното: планират (без изобщо да ги извършват) диверсии в енергетиката. По такъв начин вредителството се извършва не като повреда и аварии, а планово и

оперативно, за да доведе през 1930 г. до всеобща криза и дори до икономически паралич! Не е довело до това само благодарение на насрещните промишлени планове на масите. (Удвояване на цифрите!)

– Дрън-дрън!... – ще реагира скептично читателят.

Как? Малко ли ви е? Но ако повторим на процеса всеки пункт и вземем да го предъвкваме по пет, по осем пъти, може би няма да изглежда толкова малко?

– Дрън-дрън!... – знае си своето читателят от 60-те години. – А не се ли е стигнало до провал именно поради насрещните планове? Как да не възникне диспропорция, след като всяко профсъюзно събрание, без да си има представа от Държавния план, може както си иска да прекроява всички пропорции.

О, горчив е прокурорският хляб! Решено е да се публикува всяка дума! Значи инженерите също ще четат. Щом си се хванал на хорото, ще го играеш! И Криленко се хвърля безстрашно да разсъждава и разпитва за инженерни подробности! И вътрешните страници, и притурките на огромните вестници се изпълват с технически тънкости, изписани със ситен шрифт. С надеждата, че всеки читател ще се обърка, че не ще му стигнат нито вечерите, нито почивните дни, за да прочете всичко, а ще му се натрапят само рефрените през абзац: Вредители! Вредители! Вредители!

А ако все пак прояви настойчивост? И прочете всяка думичка?

Тогаваше види зад отегчителните самообвинения, скалъпени абсолютно глупаво и неумело, че лубянската примка е хвърлена там, където не ѝ е място. Че от грубата примка излита силно крилата мисъл на XX век. Ето ги арестантите – изловени, покорни, сломени, а мисълта изхвърква! Дори наплашените уморени езици на подсъдимите успяват да ни назоват и кажат всичко.

Ето в каква обстановка се работи. Калининков: „Защото у нас е създадено техническо недоверие.“ Ларичев: „Искаме ли, или не, трябва да добием тези четиридесет и два милиона тона нефт (тоест така ни е наредено отгоре)... защото четиридесет и два милиона тона все едно не могат да се добият при никакви условия.“ („Процес Промпартии“, стр. 325.)

Между тези две невъзможности е притисната цялата работа на нещастното поколение наши инженери. Топлотехническият институт се гордее с главното си изследване – рязко е повишен коефициентът на използването на горивото; въз основа на това в перспективния план са залегнали по-ниски нужди от добив на горивни материали – значи

вредили са, като са намалявали топливния баланс! Включват в транспортния план преоборудването на всички вагони с автоматично прикачно устройство – значи вредили са, хвърляли са пари на вятъра! (Автоматичното устройство ще се внедри напълно и ще изплати капиталовложенията едва след доста време, а на нас ни дай резултат веднага!) За да използват по-добре единичните железопътни линии, решават да изготвят помощни локомотиви и по-големи вагони. Това не е ли модернизация? Не, вредителство е! – защото ще трябва да се харчат средства за укрепване на повърхностната част на мостовете и коловозите! От дълбокото икономическо разсъждение, че в Америка капиталът е евтин и работната ръка скъпа, а у нас е обратното и поради това не трябва да подражаваме папагалски, Федотов заключава: не ни е необходимо сега да купуваме скъпи американски конвейерни машини, в близките десет години ще е изгодно да купуваме по-евтините не толкова съвършени английски и да поставим на тях повече работници, а след десет години и бездруго ще трябва да ги сменяме, каквито и да са били, тогава ще купим и по-скъпите. Пак вредителство! – под формата на икономия той не иска в съветската промишленост да има модерна техника! Започват да строят нови фабрики от железобетон вместо от по-евтиния бетон с обяснението, че за сто години те ще се рентират – и това е вредителство! Замразяване на капиталите! Поглъщане на дефицитна арматура! (За зъбни протези ли да я пазят?)

От скамейката на подсъдимите Федотов с готовност отстъпва:

– Разбира се, днес, когато е скъпа всяка копейка, го смятате за вредителство. Англичаните казват: не съм толкова богат, за да купувам евтини неща...

Опитва се меко да обясни на твърдоглавия прокурор:

– Различните теоретични подходи дават различни норми, които в края на краищата са (за такива ще ги сметнат) вредителски... (стр. 365).

Е, как по-ясно може да го каже наплаганият подсъдим?... Което за нас е теория, за вас е вредителство! За вас е важно да вземете какво да е днес, без да мислите ни най-малко за утре...

Старият Федотов се опитва да разясни къде потъват хилядите и милионите заради дивия юруш на петилетката: памукът не се сортира на място и на фабриките не се изпраща съответстващият на предназначението им сорт, разпращат го небрежно, размесен. Но прокурорът не иска да чуе! С упоритостта на абсолютен тъпанар той десет пъти по време на процеса се връща ли, връща към по-нагледния, по детински елементарен въпрос: защо са взели да строят „фабрики дворци“ – с високи

етажи, широки коридори и прекалено усъвършенствувана вентилация? Нима това не е явно вредителство! Нали така изваждат капитала от обръщение, и то безвъзвратно!!! Буржоазните вредители му обясняват, че Комисариатът по труда иска да строи за работниците в страната на пролетариата просторно и с повече въздух (ще рече, в Народния комисариат по труда има също вредители, запишете!), лекарите настоявали етажите да са високи девет метра, Федотов ги намалил на шест метра – а защо не на пет?! Пак вредителство! (А ако ги бе снишил до четири и половина – щеше да е вече нагло вредителство: явно намерение да се създадат за свободните съветски работници кошмарните условия на капиталистическите фабрики.) Обясняват на Криленко, че от общата стойност на цялата фабрика с оборудването тук става дума за три процента от сумата – не, отново, отново и отново се лови за височината на етажа! И как са посмели да поставят такива мощни вентилатори? Имали са предвид най-горещите летни дни... Толкова ли не може без тях през горещините? Нищо няма да им стане на работниците и да се поизпотят малко!

И в същото време: „Диспропорциите бяха заложени от самото начало. Всичко бе организирано през куп за грош още преди да възникне «Инженерният център».“ „Всъщност никакви вредителски действия не се налагат... Достатъчни са съответните действия, за да си дойде всичко от само себе си“. Чарновски не би могъл да се изрази по-ясно! Разбира се, след дългите месеци на Любянка и вече от подсъдимата скамейка. Достатъчни са съответните действия (тоест посочените от ръководещите ги некадърници) – и немислимият план подкопава сам себе си; ето го вредителството им: „Имахме възможност да произведем например хиляда тона, а трябваше (тоест според глупашкия план) да ги докараме до три хиляди, а ние не взехме мерки за такава продукция.“

Съгласете се, за официална, прегледана и прочистена стенограма от ония години това не е малко.

Криленко много пъти довежда своите артисти до уморени интонации – от глупостите, които ги принуждава да мелят неспирно, та да те е срам за драматурга, но си принуден да играеш заради трохичката живот.

Криленко: Съгласен ли сте?

Федотов: Съгласен съм... Макар в общи линии, че да не мисля... (стр. 425).

Криленко: Потвърждавате ли?

Федотов: Впрочем... отчасти... Всъщност... да (стр. 356).

Инженерите (тези, дето са на свобода, още неприбраните, на които

предстои бодро да работят след съдебното охулване на цялото им съсловие) нямат изход. Всичко е лошо. И така лошо, и инак лошо. Лошо е да вървят напред, лошо е да дърпат назад. Ако бързат – вредителска привързаност, ако не бързат – вредителско протакане. Ако развиват предпазливо отрасъла – умишлено го бавят, саботират; ако се подчинят на скоковете по приумица – вредителска диспропорция. Ремонтът, подобряването, капиталната подготовка са прахосване на капиталите; работата до пълното износване на оборудването – диверсия! (И следователите узнават всичко това от самите тях чрез лишаване от сън – карцер, – а сега вече сами посочете убедителни примери къде бихте могли да навредите.)

– Дайте някой ярък пример! Дайте някой ярък пример за вашето вредителство! – подканя нетърпеливият Криленко.

(Ще ви дадат, ще ви дадат и ярки примери! Ще има кой да напише в близко време историята на техниката през тия години! Той ще ви даде всички примери и непримери. Ще оцени всичките гърчове на вашата припадъчна петилетка, изпълнена за четири години. Ще узнаем тогава колко народно богатство и сили са били хвърлени на вятъра. Ще узнаем как всички най-добри проекти са били прахосани, а лошите изпълнени по най-калпавия начин. Е, щом като безценните инженери се ръководят от хунвейбини, какво хубаво може да се очаква? Дилетантите ентузиастично увеличават още повече броя на тъпите началници.)

Да, по-подробно не е на сметка. Колкото по-подробно, толкова по-малко заслужават разстрел злодеянията.

Но чакайте, това още не е всичко! Главните престъпления тепърва предстоят! Ето ги и тях, ясни и разбираеми дори за неграмотния!!! Промпартията: 1/ подготвяла е интервенция; 2/ получавала е пари от империалистите; 3/ осъществявала е шпионаж; 4/ разпределяла е портфейлите в бъдещото правителство.

И толкоз! Всички уста са затворени. И всички опоненти оборват глави. И се чуват само тропотът на демонстрациите и ревът през прозорците: Смърт! Смърт! Смърт!

А по-подробно не може ли?... А защо ви е по-подробно? Е, дадено, само че ще бъде още по-страшно. Всички тях ги е ръководил френският генерален щаб. Няма си друга работа Франция, нито трудности, нито партийни борби, само да й подсвирнеш – и дивизиите й ще тръгнат на интервенция! Отначало я набеязват още за 1928 г. Но не се споразумяват, не успяват да се подготвят. Както и да е, отлагат я за 1930 г. Отново не постигат съгласие. Тогава – за 1931 г. Всъщност какво излиза?

Франция няма да воюва, само ще получи (заради общата организация) част от Украйна. Англия съвсем пък няма да воюва, но за респект обещава да изпрати флот в Черно и Балтийско море (за което ще получи кавказкия нефт). Кой ще воюват ли? Стоте хиляди емигранти (те отдавна са се разбягали, пръснали са се, но само като им подсвирнат, веднага ще се съберат). Сетне – Полша (за нея – половината Украйна). Румъния (известни са блестящите ѝ успехи през Първата световна война, тя е страшен противник). Латвия! И Естония! (Тези две малки страни ще захвърлят на драго сърце грижите за своите млади държавни устройства и ще връхлетят върху нас с цялата си мощ.) А най-страшно е направлението на главния удар. Как, няма то е известно? Да! Ще започне от Бесарабия и по-натагък, опирайки се на десния бряг на Днепър – направо към Москва (Кой е прокарал върху цигарената кутия тази стрелка за Криленко? Дали не същият, който измисли цялата ни отбрана през 1941 г.? – Б. а.). И в този решаващ момент по всички железопътни линии... ще има взривове ли? Не, ще се създадат задръствания! Промпартията ще отвърти бушоните на електроцентралите и целият Съюз ще потъне в мрак, и всички машини ще спрат, включително и текстилните! Ще се развихрят диверсии. (Внимание, подсъдими! Преди закритото заседание да не се назовават диверсионните методи! Нито заводите, нито географските точки! Както и фамилните имена, било на чужденците, било на нашите!) Прибавете тук смъртоносният удар по текстилната промишленост, който ще бъде нанесен по това време! Добавете, че две-три текстилни фабрики се строят вредителски в Белорусия, за да послужат като опорна база на интервентите (стр. 356), ни най-малко не се шегуват! Като имат вече текстилните фабрики, интервентите неумолимо ще се юрнат към Москва! Но ето го и най-коварния заговор: искали са (без да успеят) да пресушат кубанските мочурища, полеските блата и тресавището около Илменското езеро (Вишински забранява да се назовават точните места, но един от свидетелите се изпуска) – и тогава пред интервентите ще се разчистят най-кратките пътища, и те, без да наквасят крака и конски копита, ще стигнат до Москва. (Защо е било толкова трудно на татарите? Защо Наполеон не е намерил Москва? Ами заради полеските и илменските блата. А ако ги пресушат, белокаменната хубавица става съвсем достъпна!) И още, добавете още, че, уж като дъскорезници, са построени (не, няма да посочим местата, това е тайна!) хангари, та самолетите на интервентите да не стоят на дъжда. Построени са още (местата няма да посочим!) помещения за интервентите! (Къде ли са квартирували бездомните окупатори от всичките предишни войни?...)

Подсъдимите получават всички инструкции от загадъчните чужденци, господата К и Р (имената им в никакъв случай не бива да се споменават! Нито държавите, към които принадлежат) (стр. 409). А в последно време пристъпват дори към „подготовка на изменническите действия на отделни части от Червената армия“ (родовете войски не бива да се посочват! Частите също! Фамилните имена също!). Наистина не са го направили, но са имали намерение (също без да го осъществят) да сформират в някакво централно армейско учреждение група финансисти, бивши офицери от бялата армия. (Ах, от бялата армия ли? Запишете, да се арестуват!) Групи от антисъветски настроени студенти... (Студенти ли? Запишете, да се арестуват.)

(Впрочем напразен труд. Да не вземат трудещите се да си помислят, че всичко отива към гибел, че съветската власт е изгървана пусулата? Тук също се внася яснота: много нещо е било замислено, но малко е свършено! Нито един промишлен отрасъл не е понесъл съществени загуби.)

Но защо все пак интервенцията не се е състояла? Поради различни сложни причини. Ту защото Поанкаре не е избран във Франция, ту защото нашите емигранти индустриалци смятат, че бившите им предприятия не са достатъчно възстановени от болшевиките – нека болшевиките поработят по-добре! Пък и все не могат да се споразумеят с Полша и Румъния.

Така да бъде, не е имало интервенция, но затова пък е имало Промпартия! Стига ли до ушите ви тропотът на демонстрантите? Стига ли до ушите ви ропотът на трудещите се маси: „Смърт! Смърт! Смърт!“ Това са „същите онези, на които в случай на война ще се наложи да изкупят с живота си, с лишения и страдания резултатите от действията на тези лица“ (стр. 437 – из речта на Криленко).

(Наистина пророчески казано: именно – с живота си, с лишения и страдания ще изкупят през 1941 г. доверчивите демонстранти действията на тези лица! Но накъде сочите с пръст, прокуроре? Къде сочи пръстът ви?)

Защо все пак Промпромишлена партия? Защо партия, а не Инженерно-технически център? Свикнали сме с Център!

Да, имало е и Център. Но са решили да се преобразуват в Партия. Така е по-авторитетно. По-лесно ще е да се борят за портфейли в бъдещото правителство. Това „мобилизира инженерно-техническите маси в борбата им за властта“. А срещу кого ще се борят? Ами срещу другите партии! Първо – срещу Трудовата селска партия, тя наброява двеста

хиляди души! Второ – срещу меншевишката партия! А Центърът? Точно тези три партии трябва да образуват Обединен център. Но ГПУ ги разгромява. Пак добре, че ни разгромиха! (Подсъдимите до един се радват на това.)

(Сталин го блазни да разгроми още три партии! Какво са за славата му някакви си три „центъра“!)

А щом е партия – ще има и ЦК, да, свой ЦК! Вярно, без никакви конференции, без никакви избори. Който е поискал, се е записал, четири-пет души. Все си отстъпват един на друг. Включително и председателското място. Заседания също няма нито на ЦК (никой не помни, но Рамзин добре помни, ще каже!), нито в отрасловите групи. Същинска пустиня... Чарновски: „Формално нямаше Промпартия.“ А колко членове наброява? Ларичев: „Трудно е да им се направи сметка, точният състав не се знае.“ А как са вредили? Как са предавали директивите? Ами така, кой с когото се срещне в учреждението – предава му устно. А понатък всеки вреди по убеждение. (Е, Рамзин ще назове уверено две хиляди членове. Щом ще арестуват две хиляди, колко му е да арестуват и пет хиляди. В СССР, според данните на съда, има всичко тридесет-четиридесет хиляди инженери. Значи всеки седми ще бъде арестуван, останалите шестима ще бъдат сплашени.) А контактите с Трудовата селска партия? Ами като се срещнат с нея в Плановата комисия или във Висшия съвет на народното стопанство – „планират систематични актове срещу селските комунисти“...

Къде вече сме го виждали? Ах, да, в „Аида“. Радамес го напътствуват преди похода, оркестърът гърми, осем воини стоят с шлемове и копия, а две хиляди са нарисувани на заден план върху платно.

Такава е и Промпартията.

Но нищо, минава, играе се! (Сега дори не ни се вярва колко страшно и сериозно ни бе изглеждало всичко това тогава, колко ни бе потискало. Че и ни се набива с повторения, всеки епизод се разглежда по няколко пъти. И от това ужасните видения се множат. Че и още, за да не бъде безинтересно, подсъдимите изведнъж „забравят“ нещо незначително, „опитват се да го замажат“ – но моментално „ги притискат с кръстосани показания“ и излиза живо като в МХАТ (Московски художествен академичен театър. – Б. пр.).

Но Криленко прекалява. Замисля да разобличи още от една страна Промпартията – да покаже социалната ѝ база. А тук вече опира до класовата стихия, анализът няма да подведе. И Криленко отстъпва от системата на Станиславски, не раздава ролите, впуска се в импровизация:

нека всеки разкаже за живота си, как се е отнасял към революцията, как е стигнал до вредителството. И това необмислено допълване – на действието с една човешка картина – изведнъж разваля и петте акта.

Първото, което узнаваме изненадани, е, че и осмината корифеи на буржоазната интелигенция са от бедни семейства. Син на селянин, син на многодетен канцеларски чиновник, син на занаятчия, син на селски учител, син на амбулантен търговец... И осмината са учили при оскъдни условия, сами са припечелвали за своето образование, и от каква възраст? – от дванадесет, от тринадесет, от четиринадесет години! Кой с даване на уроци, кой като огън на локомотив. И което е най-чудовищно: при царизма никой не им е слагал бариера пред образованието! Всички те нормално са завършили реални гимназии, след това висши технически училища, стават големи изтъкнати професори. (Как така? А ни разправяха, че... само децата на помешчиците и капиталистите... Нали календарите уж не лъжеха?...)

А сега например, в съветско време, инженерите са много затруднени: на тях им е почти невъзможно да дадат на децата си висше образование (да си спомним, че децата на интелигенцията са последно качество). Съдът не спори. И Криленко не спори. (Подсъдимите сами бързат да направят уговорката, че, естествено, върху фона на общите победи това не е съществено.

Започваме лека-полека да различаваме и подсъдимите (до този момент те говорят по един и същ начин). Възрастовата черта, която ги разделя, е и чертата на порядъчността. Обясненията на тези, които са към шестдесетте, че и отгоре, пораждаят съчувствие. Но четиридесетгодишните Рамзин и Ларичев и тридесет и девет годишният Очкин (същият, който прави донос срещу Главното управление на топливната промишленост през 1921 г.) са напористи и безсрамни, а всички основни показания срещу Промпартията и за интервенцията идват от тях. Рамзин е такъв (при предишните му необикновени успехи), че никой от инженерите не му подава ръка – нищо, преглъща го! А по време на процеса от половин дума схваща намеците на Криленко и прави точни формулировки. Всички обвинения се градят върху казаното от Рамзин по памет. Самообладанието и напорът му са такива, че действително би могъл (по нареждане на ГПУ, разбира се) да води в Париж пълномощни преговори за интервенцията. Не пада по-долу и Очкин: още на двадесет и девет години се ползувал с „безграничното доверие на Съвета по труда и отбраната и на Совнарком“.

Това не може да се каже за шестдесет и две годишния професор

Чарновски: анонимни студенти издевателствуват над него в стенвестника: след като е чел двадесет и три години лекции, го викат на общо студентско събрание „да даде отчет за работата си“. (Не се явява.)

А професор Калининков оглавява-през 1921 г. открита борба срещу съветската власт – по-точно: професорската стачка! Да си спомним тяхната академична автономия. (Част първа, глава втора. – Б. а.) През 1921 г. професорите от Московското висше техническо училище преизбират Калининков за ректор за още един мандат, а народният комисариат не иска да признае това и назначава свой човек. Тогава се вдигат на стачка и студентите (още ги няма истинските пролетарски студенти), и професорите – цяла година Калининков е ректор въпреки волята на съветската власт. (Едва през 1922 г. ще видят сметката на тяхната автономия, и то след редица арести.)

Федотов е на шестдесет и шест години и неговият инженерен стаж във фабриката е с единадесет години по-голям от този на цялата РСДРП. Работил е във всички предачни и текстилни фабрики в Русия (колко омразни са такива хора, как ти се иска по-скоро да се отървеш от тях!). През 1905 г. напуска директорското място при Морозов, отказва се от високата си заплата – предпочита да иде на „червеното погребение“ на работниците, убити от казаците. Сега е болен, зле е със зрението, вечер не може да излиза на улицата, да ходи дори на театър.

Та тези ли хора подготвят интервенция, икономическа разруха?

Чернавски години наред не знае свободна вечер, преподава и разработва новите науки (организацията на производството, научните начала на рационализацията). Запомнил съм от дете инженерните професии от онова време, именно такива бяха те: вечер не ги оставяха на мира разните дипломати, проектанти, аспиранти и те се прибираха при семействата си едва в единадесет вечерта. Помислете, само тридесет хиляди в цялата страна, в началото на петилетката – направо ги разкъсваха на части!

И тъкмо те – да подготвят криза? И да шпионират срещу подаяние?

Рамзин казва само едно честно нещо пред съда: „Пътят на вредителството е чужд на вътрешната нагласа на инженерството.“

На целия процес Криленко кара подсъдимите да се унижават и извиняват, че са „полуневежи“, направо „невежи“ в политиката. Защото политиката е много по-трудна и стои по-високо от някакво си там металознание или турбостроене! В нея не помагат нито главата, нито образованието. Не, отговорете, с какво настроение посрещнахте Октомврийската революция? – Скептично. – Тоест веднага враждебно? Защо? Защо? Защо?

Криленко не ги оставя на мира със своите теоретични въпроси и от изтърваните съвсем по човешки случайни думи в разрез с ролите им ни се разкрива сърцевината на истината – как е било в действителност, от какво е надут целият този сапунен мехур.

Първото нещо, видно от инженерите след октомврийския преврат, е разрухата. (И наистина започва разруха за дълги години) Друго, което виждат, е лишаването от най-елементарни свободи. (И тези свободи вече никога няма да се върнат.) Как са могли инженерите да възприемат диктатурата на работниците – на тези свои помагачи в промишлеността, слабо квалифицирани, непознати нито с физическите, нито с икономическите закони на производството, но ето че са заели най-важните кресла, за да ръководят тях, инженерите? Защо инженерите да не смятат за по-естествено такова изграждане на обществото, при което начело ще са тези, които могат разумно да направляват неговата дейност? (И ако оставим настрана нравственото ръководене на обществото, нима не към това води днес цялата социална кибернетика? Нима професионалните политици не са цирей върху врата на обществото, пречещи му свободно да върти главата си и да движи ръцете си?) И защо инженерите да нямат политически възгледи? Нали политиката не е дори род наука, а емпирична област, неописвана от никакъв математически апарат, че и податлива още на човешкия егоизъм и слепите страсти. (Дори на процеса Чарновски изрича: „Политиката трябва все пак до известна степен да се ръководи от техническите изводи.“)

Дивашкият натиск на военния комунизъм може само да отвращава инженерите, инженерът не може да участва в безсмислието – затова до 1920 г. повечето от тях бездействуват, макар и да изпадат в крайна мизерия. Започва НЕП – инженерите се залавят ентузиазирани за работа: те възприемат НЕП-а като симптом, че властта се е вразумила. Но уви, условията не са предишните: на инженерството се гледа не само като на социално подозрителна прослойка без право да изучи дори децата си; инженерството не само е платено неизмеримо по-ниско от своя принос в производството; но като го държат отговорно за успеха на производството и дисциплината в него, го лишават от правата да поддържа тази дисциплина. Сега вече всеки работник може не само да не изпълнява разпорежданията на инженера, но безнаказано да го оскърбява и дори да го удря – и като представител на управляващата класа работникът в случая *винаги е прав*.

Криленко възразява: Помните ли процеса срещу Олденбергер? (Гост ест как го защищавахме.)

Федотов: Да. За да бъде привлечено вниманието ви върху положението на инженера, той трябваше да пожертвува живота си.

Криленко (разочаровано): Е, въпросът не стоеше така.

Федотов: Той умря, а и не само той. Той умря доброволно, а мнозина бяха убити (стр. 228).

Криленко мълчи. Значи е истина. (Прелистете още веднъж процеса на Олденбергер, представете си гонението, на което е бил подложен. И финала: „Мнозина бяха убити.“)

И така, инженерът е виновен за всичко, преди още да е извършил каквото и да е! А не дай си боже действително да сбърка някъде, нали и той е човек? Направо ще го разкъсат, ако колегите му не го прикрият. Нима те ще оценят откровеността?... Значи понякога инженерите са принудени и да лъжат партийното началство?

За да възстановят авторитета и престижа си, инженерите наистина трябва да се обединят и да се спасяват един друг – те всички са под заплаха. Но за такова обединяване не е нужна никаква конференция, не са нужни никакви членски книжки. Като всяко взаимно разбирателство между умни, точно мислещи хора, то се постига с тиха немногословност, дори със случайно казани думи, гласуванията са абсолютно излишни. От резолюции и партийна тояга се нуждаят само ограничените умове. (Тъкмо това Сталин никак не иска да разбере, а след него и следователите, и цялата им компания! Те нямат опит в такива човешки взаимоотношения, никога не са виждали нещо подобно в партийната си история!) А такова единство отдавна вече съществува между руските инженери в огромната неграмотна страна, то е проверено вече от няколко десетилетия – но ето че новата власт узнава за него и изпада в тревога.

А през това време настъпва 1927 г. Къде се е изпарило благоразумието на НЕП-а! НЕП е бил, както излиза, цинична измама. Предлагат се безразсъдни нереални проекти за свръхиндустриален скок, обявяват се невъзможни планове и поръчения, Какво остава на колективния инженерен разум да прави в тези условия – на инженерното ръководно ядро на Държавната планова комисия и на Съвета на народното стопанство? Да се подчини на безумието ли? Да се отдръпне в сянка? За тях както и да е, на хартия могат да напишат какви ли не цифри, но „на нашите другари, на работниците практики няма да е по силите да изпълнят тези поръчения“. Значи трябва да гледат да поснижат тези планове, да ги регулират разумно и изобщо да се откажат от най-нереалните. Да имат нещо като своя инженерна Планова комисия за коригиране на глупостите на ръководителите – и най-смешното – в техен интерес! И в интерес на

цялата промишленост и на народа, защото разорителните решения винаги трябва да се отклоняват и разлетите и пръснатите милиони да се вдигат от земята. Сред всеобщата шумотевица за количеството, за изпълнението и преизпълнението на плана трябва да се отстоява лозунгът „качеството е душата на техниката“. И студентите трябва да бъдат възпитавани в този дух.

Ето я тънката нежна тъкан на истината. Както е в действителност.

Но няма ще го кажеш гласно през 1930 г.? Разстрелът не ти мърда! А за яростната тъпва това е малко, не личи!

Затова мълчаливият и спасителен за цялата страна сговор на инженерството трябва да бъде представен като грубо вредителство и интервенция.

Ето как в неизмислената картина изниква пред нас безплътното – и безплодно! – видение на истината. Режисьорската работа удря на камък. Федотов се изпуска да спомене за безсънните нощи (!) през осемте месеца предварителен арест; за някакъв важен работник от ГПУ, който му (!) стиснал ръката неотдавна. (Значи са се били споразумели? Изпълнявайте ролята си – и ГПУ ще удържи на обещанието си!) А ето че свидетелите, чиято роля е несравнимо по-малка, започват да се объркват.

Криленко: Участвували ли сте в тази група?

Свидетелят Кирпотенко: Два-три пъти, когато се разработваха въпросите за интервенцията.

Точно това ни трябва!

Криленко (насърчително): И какво по-нататък?

Кирпотенко (пауза): ...Освен това не знам нищо друго.

Криленко го подтиква, припомня му.

Кирпотенко (тъпо): Освен интервенцията не знам нищо друго (стр. 354).

А на очната му ставка с Куприянов при него вече и фактите не се покриват. Криленко се сърди и крещи на несхватливите арестанти:

– Тогава трябва да уеднаквите отговорите си! (Стр. 358.)

Но ето че в антракта зад кулисите всичко отново е натъкмено до стандарта. Всички подсъдимите отново са кукли на конци и всеки чака да го дръпнат. И Криленко дръпва наведнъж и осмината: чуйте, индустриалците в емиграция са напечатали статия, че не е имало никакви преговори с Рамзин и Ларичев и че не знаят за никаква „Промпартия“, а показанията на подсъдимите са измъкнати по всяка вероятност с изтезания. Е, какво ще кажете на това?...

Господи, колко възмутени са подсъдимите! Те се прекъсват един

друг в нетърпението си всеки пръв да се изкаже! И помен няма от измъченото спокойствие, с което няколко дена са унижавани и себе си, и своите колеги! От тях просто блика клокочещо негодувание срещу емигрантите! Те горещо молят да направят писмено изявление за вестниците – колективно писмено изявление на подсъдимите в защита на методите на ГПУ! (Е, и това ако ме е украшение, и това ако не е брилянт!)

Рамзин: Нашето присъствие тук е достатъчно доказателство, че не сме били подлагани на мъки и изтезания!

А нима струват нещо тия изтезания, след като обвиняемите не могат да бъдат изведени пред съда!

Федотов: Престоят в затвора донесе полза не само на мен... Аз дори се чувствавах там по-добре, отколкото на свобода.

Очкин: И аз, и аз!

Криленко и Вишински просто проявяват благородство, като се отказват от такова колективно писмено изявление. А биха го написали! И подписали!

Дали все още някой има подозрения? Другарят Криленко ще го ослепи с блясъка на своята логика: „Да допуснем дори за секунда, че тези хора не казват истината – защо тогава именно те си арестувани и защо изведнъж решават да проговорят?“ (Стр. 452.)

Каква силна мисъл! – как за толкова години обвинителите не са се досетили: самият факт на арестуването доказва вече виновността! Ако подсъдимите са невинни – защо тогава ще ги арестуват? А вече след като са ги арестували – значи са виновни!

И действително: защо решават да проговорят?

„Да оставим настрана въпроса за изтезанията!... Психологически да поставим въпроса: защо се признават за виновни? А аз ще попитам: а какво им остава да правят?“ (Стр. 454.)

Само колко вярно! Колко психологично! Който е имал честта да пребивава в това учреждение, нека си спомни: а какво му остава да прави?...

(Иванов-Разумник (Иванов-Разумник. Тюръми и ссилки. Ню-Йорк, 1953. – Б. а.) пише, че през 1938 г. лежал с Криленко в една килия в Бутирки и мястото на Криленко било под наровете. Живо си представям това (самият аз съм бил принуден да се завирам под тях): наровете там са толкова ниски, че можеш да се промушиш отдолу по мръсния асфалтов под само по лакти, но отначало новакът трудно свиква и пълзи на четири крака. Завре глава, а вирнатият му задник остава отвън. Мисля, че на върховния прокурор му е било особено трудно да свикне и

неизмършавелият му още задник дълго ще е стърчал за чест и слава на съветското правораздаване. Признавам си греха, със злорадство си представям този заклещен задник и той някак ме успокоява в дългото описание на тези процеси.)

Нещо повече – продължава да развива мисълта си прокурорът, – ако всичко това (за изтезанията) е истина, необяснимо остава какво принуждава всички единодушно, без каквито да било отклонения и спорове, да се признават така в хор? Че къде биха могли да влязат в такъв гигантски сговор? Нали не поддържат контакти помежду си по време на следствието?!

(След няколко страници оцелелият свидетел ще ни разкаже къде...)

Нека този път не аз на читателя, а той на мен ми разясни в какво се състои прословутата „загадка на московските процеси през 30-те години“ (отначало се чудят на „Промпартията“, сетне загадката се прехвърля върху процесите срещу партийните вождове).

Нали от две хиляди замесени са се изправили пред съда не двестатриста, а само осем души. Да дирижираш хор от осем човека не е толкова трудно. А Криленко може да избира измежду хиляди и две години той избира. Палчински не се пречупва и е разстрелян (и посмъртно обявен за „ръководител на Промпартията“, като такъв го споменават в показанията, макар че от него не е оставена нито думичка). По-късно се надяват да измъкнат нужното от Хренников – и той не се огъва. И само забележка под линия със ситен шрифт: „Хренников е умрял по време на следствието.“ За глупаците пишете с дребен шрифт, но ние знаем! И ще напишем с двойно големи букви: **ИЗТЕЗАВАН ДО СМЪРТ ПО ВРЕМЕ НА СЛЕДСТВИЕТО!** (Посмъртно и той е обявен за ръководител на Промпартията. Да има поне един мъничък факт от него, поне едно показание в общия хор – нито едно. Защото не е дал нито едно!) И изведнъж находка – Рамзин! На това му се вика енергия, хватка! На всичко е готов – само и само да се измъкне жив! А такъв талант! Арестуват го в края на лятото, малко преди самия процес – а той не само се вживява в ролята, но като да е съчинил дори цялата пиеса, че и обхваща маса сроден материал, всичко при него пасва, всяко фамилно име, всеки факт. Ето ви и образец от ленивото му красноречие: „Дейността на Промпартията бе толкова разклонена, че дори при единадесетдневната продължителност на процеса не е възможно да бъде разкрита в пълни подробности“ (тоест: търсете! търсете още!). „Твърдо съм уверен, че в инженерните кръгове все още се е запазила една малка антисъветска прослойка“ (ам-ам, ловецете още!). И само колко го бива: знае, че е гатанка и трябва

художествено да я обясни. И безчувствен като дърво, изведнъж открива в себе си „чертите на руското престъпление, пречиштането от което е възможно само чрез всенародно покаяние“.

Рамзин незаслужено е отпаднал от руската памет. Мисля, че напълно е заслужил да стане нарицателен тип за циничен и ярък предател. Бенгалски огън на предателството! Не само Рамзин е такъв през тази епоха, но той е като на длан пред нас.

Та значи най-трудното за Криленко и ГПУ е да не сбъркат в избора на лицата. Но рискът не е голям: следственият брак винаги може да бъде пратен в гроба. А които минат през решетото и ситото – полекувай ги, поугои ги и ги изкарай на процеса!

И в какво тогава е гатанката? Как да ги обработят ли? Ами така: искате ли да живеете? (Ако не заради себе си, заради децата, заради внуците.) Не разбирате ли, че нищо не ни струва да ви разстреляме още тук, в двора на ГПУ? (Това не буди съмнение. А който още не го е разбрал, ще мине курса на лубянските изтезания.) Но и за нас, и за вас е по-изгодно, ако ни изиграете известен спектакъл, чийто текст ще напишете самите вие като специалисти, а ние, прокурорите, ще го разучим и ще се помъчим да запомним техническите термини. (На процеса Криленко понякога се обърква, казва колоос на вагона вместо на локомотива.) Ще ви бъде неприятно, позорно да правите лъжливи разкрития – трябва да го преглътнете! Нали най-важното е да останете живи! – А каква е гаранцията, че след това няма да ни разстреляте? – А за какво да ви отмъщаваме? Вие сте прекрасни специалисти и не сте се провинили в нищо, ние ви ценим. Вижте сами – толкова вредителски процеси вече минаха и всеки, който се е държал прилично, сме го оставяли жив. (Да се пощадят послушните подсъдимите от предишния процес, е важно условие за успеха на следващия. Така като верижна реакция тази надежда се предава чак до Зиновиев – Каменев). Стига обаче да изпълните всички наши условия до последното! Процесът трябва да се задейства в полза на социалистическото общество!

И подсъдимите изпълняват всички условия...

Целият професионализъм на интелектуалната инженерна опозиция се представя за мръсно вредителство, разбираемо и за последния невежа. (Но още не се е стигнало до счуканото на ситно стъкло, сипано в чиниите на трудещите се! Това още и на прокурорите не е дошло наум.)

Следва – мотивът за идейността. Започнали са да вредят ли? – от враждебна идейност, но сега вече са се осъзнали задружно, нали? – също от идейни подбуди, покорени (в затвора) от пламения доменен лик

на третата година от Петилетката! В последната си дума те наистина молят за живота си, но не това е най-важното за тях. (Федотов: „За нас не може да има прошка! Обвинителят е прав!“) За тези странни подсъдими сега, на прага на смъртта, най-важното е да убедят народа и целия свят в непогрешимостта и далновидността на съветското правителство. Рамзин особено усърдно превъзнася „революционното съзнание на пролетарските маси и на техните вождове“, които „съумяха да намерят неизмеримо по-верни пътища в икономическата политика“, отколкото учените, и значително по-правилно пресметнаха темповете на народното стопанство. Сега вече „аз разбрах, че трябва да се направи рязко усилие, че трябва да се извърши скок, Това се говори у нас през 1930 г., когато Мао е още млад и зелен. – Б. а. () че трябва да се шурмува...“ (стр. 504) и т.н. Ларичев: „Отмиращият капиталистически свят капитулира пред Съветския съюз.“ Калинин: „Диктатурата на пролетариата е неизбежна необходимост... Интересите на народа и интересите на съветската власт се сливат в една целенасоченост.“ Впрочем и на село „генералната линия на партията, унищожаването на кулачеството са правилни“. Те имат време за всичко да си почешат езиците, докато очакват присъдата... Разкажките се интелигенти намират сили дори и за едно такова предсказание: „Колкото повече се развива обществото, толкова повече индивидуалният живот ще се стеснява... Колективната воля е висша форма“ (стр. 510).

Така с общите усилия на осмината са постигнати всички цели на процеса:

1. Всички недостатъци в страната, и гладът, и студът, и одрипавяването на хората, и бъркотията, и явните глупости – за всичко са виновни вредителите инженери.

2. Народът е напласен от надвисналата интервенция и е готов на нови жертви.

3. Инженерната солидарност е нарушена, цялата интелигенция е напласена и разединена.

И за да не останат никакви съмнения, Рамзин обявява още веднъж ясно тази цел на процеса:

„Исках, в резултат на сегашния процес срещу Промпартията, да се постави веднъж завинаги кръст върху тъмното и позорно минало на цялата интелигенция“ (стр. 49).

Не му отстъпва и Ларичев: „Тази каста трябва да бъде разрушена... Няма и не може да има лоялност сред инженерството!...“ (Стр. 508.) И Очкин: интелигенцията е „мекотело, тя няма, както каза държавният

обвинител, гръбнак, това е абсолютна безгръбначност... Нюхът на пролетариата е неизмеримо по-висок.“ (Стр. 509.) (И винаги, кой знае защо, най-важното у пролетариата е неговият нюх... Всичко все през носа.)

Е, бива ли да разстрелват такива усърдни хора? Отначало на главните обвиняеми е обявена смъртна присъда, но мигом е заменена с по десет години. (И Рамзин потегля да организира топлотехническо учебно заведение в затвора.)

Така десетилетия наред се пише историята на нашата интелигенция – от анатемата на двадесета година (читателят помни: „не мозък на нацията, а лайно“, „съюзник на черните генерали“, „наемен агент на империализма“) до анатемата на тридесета.

Да се чудим ли, че думата „интелигенция“ се е утвърдила у нас като хулна?

Ето как се фабрикуват публичните съдебни процеси! Търсещата Сталинова мисъл постига най-сетне своя идеал. (Как смотаните Хитлер и Гьобелс да не му завидят и да не станат за срам и смях с подпалването на райхстага?...)

Стандартът е постигнат – и сега може да се придържаме с десетилетия към него. Той може да се повтаря всеки сезон – както нареди Главният режисьор. Главният благоволява да насрочи следващия спектакъл само след три месеца. Къси срокове за репетициите, но нищо. Гледайте и слушайте! Само в нашия театър! Премиера на

Процеса срещу Съюзното бюро на меншевиките (1–9 март 1931 г.). Специално заседание на Върховния съд, председател, кой знае защо, Шверник, а иначе всички познати – Антонов-Саратовски, Криленко, помощникът му Рогински, са налице. Режисьорите се държат уверено (а и материалът не е технически, а партийен, познат) и изведнъж на сцената – четиринадесет подсъдими.

И всичко минава дори не гладко, а зашеметяващо гладко.

...Тогава бях на двадесет години, вече трета година внимателно изчитах цялата политика в големите „Известия“. Бях изгълтал и буква по буква стенограмите на тези два процеса. Още в Промпартията усещаш ясно с хлапешкото си сърце преувеличаването, лъжата, скалъпеността, но там поне имаше грандиозен декор – всеобща интервенция! Парализиране на цялата промишленост! Разпределение на министерски портфейли! Докато в процеса срещу меншевиките, макар и същият, декорът бе избелял и актьорите артикулираха вяло, спектакълът бе скупен до

смърт, бе някакво унило бездарно повторение. (Нима Сталин с дебелията си като на носорог кожа го е почувствувал?) Как да си обясним иначе, че отменя трудово-селската партия и няколко години няма процеси?)

Ще бъде скучно да коментираме отново по стенограмата. Но разполагам с непосредствения разказ на един от главните подсъдими на този процес Михаил Петрович Якубович, а сега молбата му за реабилитиране, в която излага изопачаванията, прониква в нашия спасител – Самиздат, и хората вече четат как е било всичко. (Письмо М.Якубовича Генералному Прокурору СССР, 1967 („Архив Самиздата“, Мюнхен, АС 150). – Б. а.)

Реабилитацията му е отказана: та нали техният процес е влязъл в златните скрижали на нашата история, един камък да се измъкне от тройката – и всичко ще рухне! М.П. Якубович си остави нереабилитиран, но за утешение му е отпусната лична пенсия заради революционната му дейност! Какви ли ненормални неща няма у нас.

Неговият разказ ни обяснява ясно целия низ от московски процеси през 30-те години.

Как е съставено несъществуващото „Съюзно бюро“? На ГПУ е спуснато по план да докаже, че меншевиките умело се промъкват и се добират с контрареволуционна цел до редица важни държавни постове. Истинското положение не пасва на схемата: действителните меншевики не заемат никакви постове. Но такива и не попадат на процеса. (В.К. Иков, разправят, действително бил член на нелегалното, тихо живуркащо и нищо невършещо бюро на меншевиките, но на процеса дори не знаят за това. Иков минава на втори план, получава осмица.) По схемата на ГПУ трябва да има двама от Висшия съвет на народното стопанство, двама от Народния комисариат на търговията, двама от Държавната банка, един от Централния съюз на потребителните кооперации и един от Плановата комисия. (Колко скучно само скалпено!) Ето защо арестуват подходящи по длъжности хора. А дали наистина са меншевики – тъй се било говорело. Мнозина изобщо не са никакви меншевики, но им е заповядано да се смятат за такива. ГПУ ни най-малко не се интересува от истинските политически възгледи на обвиняемите. Не всички осъдени дори се познават. За свидетели привличат където каквито меншевики намерят. (Всички свидетели по-късно непременно получават присъди.)

Сред тях е и Кузма Антонович Гвоздев, човек с горчива съдба – същият Гвоздев, председател на работническата група при Военнопромишления комитет, когото Февруарската революция освобождава отначало от „Крести“, а сетне го прави министър на труда. Гвоздев става

един от мъчениците, прекарали най-дълго в ГУЛАГ. Чекистите го залавят за пръв път през 1919 г., но той успява тогава да се измъкне (затова пък държат дълго семейството му в обсадно положение като под арест, дори не пускат децата му на училище). По-късно отменят арестуването му, но през 1928 г. го прибират окончателно и оттогава той лежи без прекъсване до 1957 г. Същата година се връща тежко болен и скоро след това умира.

Рамзин отново е тук като свидетел и говори услужливо и многословно. Но ГПУ възлага този път надеждите си на главния подсъдим Владимир Густавович Громан (печално известен деец от Държавната дума) и на провокатора Петунин.

Но да ви представим най-сетне М.Якубович. Започва революционната си дейност твърде млад, преди да е завършил гимназия. През март 1917 г. вече е председател на Смоленския совдеп. Под, напора на убеждението (което постоянно го тласка нанякъде) той се проявява като красноречив оратор. На конгреса на Западния фронт прибързано обявява за врагове на народа журналистите, които призовават войната да продължи – и то през април 1917 г.! Едва не го вдигат от трибуната на щикове, той иска извинение, но веднага намира за речта си такива ходове и така увлича аудиторията, че накрая отново назовава въпросните журналисти врагове на народа, но вече под буря от аплодисменти – и го включват в делегацията на Петросъвета. Едва пристигнал в Петроград, бива кооптиран на бърза ръка, както става тогава, във военната комисия на Петросъвета, където влияе върху назначаването на армейските комисари, (Да не бъде бъркан с полковник Якубович от генералния шаб, който пак тогава на същите заседания е представител на Военното министерство. – Б. а.) в края на краищата заминава като комисар в армията на Югозападния фронт и лично арестува Деникин в Бердичево (след метежа на Корнилов), дори ужасно съжالياва, че тогава не са разстреляли Деникин на място.

Светлоок, винаги много искрен и винаги изцяло обзет от своя, реална или нереална идея, той минава в меншевишката партия за млад, а и наистина е такъв. Това не му пречи обаче дръзко и разпалено да предлага на ръководството проектите си като например този: през пролетта на 1917 г. да се състави с-д правителство или меншевиките да влязат през 1919 г. в Коминтерна (Дан и другите неизменно отхвърлят всичките му варианти). През юли 1917 г. мъчително преживява и смята за съдбоносна грешка, че социалистическият Петросъвет е одобрил събирането на войски от Временното правителство срещу болшевиките, макар те да са

се вдигнали на оръжие. Почти веднага след октомврийския преврат Якубович предлага на своята партия изцяло да подкрепи болшевиките и чрез участието и въздействието си да подобри създавания от тях държавен строй. В края на краищата си спечелва проклятието на Мартов, а към 1920 г. окончателно напуска меншевиките, убеден, че е безсилен да ги вкара в пътя на болшевиките.

Нарочно се спирам толкова подробно върху тези неща, за да бъде ясно: Якубович не е меншевик, а болшевик през цялата революция, при това най-искрен и напълно безкористен. А през 1920 г. той е и смоленски губернски продоволствен комисар (сред тях – единственият неболшевик) и дори бива отличен от Народния комисариат на продоволствието като най-добър] (Твърди, че се е справял, без да прибъгва до наказателни отряди; не знам; пред съда споменава, че е поставял преградни отряди.) През 20-те години редактира „Торговая газета“, заема и други важни длъжности. Арестуват го през 1930 г., когато ГПУ трябва да излови по план именно такива „промъкнали се“ меншевики.

Както и всички други, той попада на следователи касапи и те прилагат спрямо него цялата гама – и ледения, и задушния горещ карцер, и боя по половите органи. Мъките са такива, че Якубович и другарят му по участ Абрам Гинзбург си прерязват от отчаяние вените. След възстановяването им повече не ги изтезават и бият, подлагат ги само на двуседмично лишаване от сън. (Якубович изрича: „Да мога да заспя! По дяволите съвестта и честта...“) А на това отгоре и очните ставки с другите, вече капитулирали, също го подтикват „да си признае“, да плещи нелепости. Пък и самият следовател (Алексей Алексеевич Наседкин): „Знам, знам, че не е имало нищо такова! Но от нас искат!“

Веднъж, викнат при следователя, Якубович заварва там измъчен арестант. Следователят се усмихва: „Мойсей Исаевич Тейтелбаум ви моли да го приемете във вашата антисъветска организация. Поговорете си по-свободно без мене, аз ще изляза.“ Излиза. Тейтелбаум наистина моли: „Другарю Якубович, моля ви, приемете ме във вашето Съюзно бюро на меншевиките! Обвиняват ме, че съм вземал подкупи от чужди фирми, заплашва ме разстрел. Предпочитам да умра като контра, отколкото като криминален престъпник!“ (А по-вероятно са му обещали, че като контра ще го пощадят. И не греша: получава детска присъда – пет години.) Колко ли са му липсвали на ГПУ меншевики, че са принудени да попълват броя на обвиняемите с доброволци!... (На Тейтелбаум му се поверява дори важна роля: да държи връзка със задграничните меншевики и с Втория интернационал! Но щом са дали дума – пет години,

и нито ден повече.) Якубович приема с одобрението на следователя Тейтелбаум в Съюзното бюро.

Приема и други, които не молят за това, например И. И. Рубин, който успешно отрича всичко на очната ставка с Якубович. После дълго мотаят, „доразпитват“ в Суздальския затвор. Там той се оказва в една килия с Якубович и Шер, свидетелствували срещу него (а когато се връща в килията от карцера, те се грижат за него, дават му от храната си). Рубин пита Якубович: „Как можа да ви хрумне, че съм член на Съюзното бюро?“ И Якубович отвръща (изумителен отговор, обхващащ цяло столетие от живота на руската интелигенция): „Целият народ страда – и ние, интелигентите, трябва да страдаме.“

Но в следствието на Якубович има и такъв вдъхновяващ момент: извикан е лично от Криленко на разпит. Оказва се, че се познават прекрасно, защото през същите години на „военния комунизъм“ (между първите процеси) в същата Смоленска губерния Криленко е пристигал да укрепва продоволствената работа и дори е спал в една стая с Якубович, И ето какво казва сега Криленко:

– Михаил Петрович, ще ви кажа откровено: аз ви смятам за комунист! (Това много ободрява, повдига духа на Якубович.) Не се съмнявам във вашата невинност. Но партийният ни дълг с вас е да завършим този процес. (Заповядал го е на Криленко лично Сталин. И Якубович приема идеята разтреперан – досущ като работлив кон, който сам бърза да навре глава в хамута.) Моля ви по всевъзможен начин да ни помагате, да окажете съдействие на следствието. А на съда в случай на непредвидено затруднение, в най-сложната минута ще помоля председателя да ви даде думата.

!!!

И Якубович обещава. Обещава със съзнание за дълг. Моля ви се, такова отговорно поръчение съветската власт не му е възлагала през всичките години на службата му.

Няколко дни преди процеса в кабинета на старши следователя Дмитрий Матвеевич Дмитриев е свикано първото организационно заседание на Съюзното бюро на меншевиките: за да координират действията си и всеки по-добре да разбере своята роля. (По същия начин заседава и ЦК на „Промпартията“! Ето къде подсъдимите „са могли да се срещнат“, от което толкова се чуди Криленко.) Но има толкова много натрупани лъжи, които просто не се запомнят, че участниците се объркват, една репетиция не е достатъчна и се налага да ги събират втори път.

С какви чувства се изправя Якубович на процеса? За всички

понесени мъки, за цялата лъжа, натъпкана в гърдите му – да вдигне пред съда световен скандал ли? Но нали:

1) Това ще бъде удар в гърба на съветската власт! Това ще бъде отрицание на неизменната цел, за която Якубович живее, на целия път, по който той се измъква от погрешния меншевизъм и стига до правилния болшевизъм;

2) след такъв скандал няма да го оставят да умре, няма просто да го разстрелят, а отново ще го подложат на изтезания, вече за да му отмъстят, ще го докарат до лудост, а тялото му и без това е измъчено от инквизициите. Къде да търси нравствена опора за още едно ново изтезание? От какво да почерпи мъжество?

(Записал съм тези негови аргументи по горещата звукова следа на думите му – рядък случай да получиш нещо като посмъртно обяснение на участник в такъв процес. И аз намирам, че това е все едно Бухарин или Риков да обяснят причината за своята загадъчна покорност пред съда: същата искреност, същата партийна преданост, същата човешка слабост, същата липса на нравствена опора за борба – заради това, че не може да има лична позиция.)

На процеса Якубович не само покорно повтаря цялата серия от предвкани лъжи, по-далеч от които не стига фантазията нито на Сталин, нито на неговите помагачи, нито на измъчените подсъдимите, но и изиграва своята, обещана на Криленко, вдъхновена роля.

Така наречената Задгранична делегация на меншевиките (фактически цялото ръководство на техния ЦК) помества във „Vorwast“ своето официално разграничаване от подсъдимите. Там пише, че това е една крайно позорна комедия, изградена върху показания на провокатори и на нещастните обвиняеми, принудени на това от терора; че в преобладаващото си мнозинство подсъдимите вече над десет години са излезли от партията и никога не са се връщали в нея; че на процеса фигурират смехотворно големи суми, с каквито цялата партия никога не е разполагала.

Криленко прочита члена от Наказателния кодекс и моли Шверник да предостави на подсъдимите думата (същото дърпане на всички конци едновременно, както и на процеса срещу „Промпартията“). И те всички се изказват. И до един защитават методите на ГПУ срещу нападките на меншевишкия ЦК...

Но какво си спомня сега Якубович за този свой „отговор“, както и за своята последна реч? Че не е говорил само онова, което е обещал на Криленко, че не просто е станал, а го надигнал като тресчица поток от раздражение и красноречие. Раздражение – срещу кого? Вкусил и от

изтезанията, рязал си вените, и неведнъж – загубвал съзнание, сега той искрено негодува – не срещу прокурора! Не срещу ГПУ! Не! Срещу Задграничната делегация!!! Ето ви пример за психологично превъплащаване в противоположното! В безопасност и комфорт (дори бедстващата емиграция живее, разбира се, в комфорт в сравнение с Лубянка), как са могли те там, безсъвестни и самодоволни, да не пожалят тези тук заради мъките и страданията им? Как са могли така нагло да се отречат от тези нещастници и да ги оставят на собствената им участ? (Отговорът е ефектен и организаторите на процеса тържествуват.)

Дори като разказва това през 1967 г., Якубович се тресе от гняв срещу Задграничната делегация, срещу предателството на меншевиките, срещу техния отказ, срещу измяната им на социалистическата революция, както той ги упреква още през 1917 г.

При този разговор ние не разполагахме със стенограмата на процеса. По-късно можах да я намеря и прочета: оказа се, че на същия този процес той гръмогласно тръби, че по поръчение на Втория интернационал Задграничната делегация им била давала директиви да вършат вредителства! И гръмогласно се възмущава от тях. Задграничните меншевики пишат не безсъвестно, не самодоволно, те именно жалят нещастните жертви на процеса, но подчертават, че отдавна са престанали да бъдат меншевики, което си в истина. Срещу какво толкова упорито се възмущава Якубович? И как задграничните меншевики биха могли да не оставят подсъдимите на собствената им участ?

Ние обичаме да се сърдим на безропотните, на по-слабите от нас. Има го това у човека. И аргументите сами някак лесно се намират – нали сме прави?

В обвинителната си реч Криленко казва, че Якубович е фанатик на контрареволуционната идея и затова иска за него разстрел.

И очите на Якубович се насълзват от благодарност не само в оня миг, но и досега, след като е минал през толкова много лагери и затвори, още е благодарен на Криленко, задето не го бил унижавал, оскърявал или подигравал на подсъдимата скамейка, а правилно го нарекъл фанатик (макар и на противоположната идея) и поискал за него простия благороден разстрел, слагащ край на всичките му мъки! Якубович и сам в предоставената му последна дума се съгласява: престъпленията, които признавам (той придава голямо значение на този удачен израз „които признавам“ – проницателният човек би трябвало да долови разликата: а не които съм извършил!), заслужават напълно смъртната присъда – и аз не моля за снизхождение! Не моля да ми бъде продължен животът! (До

него на скамейката паникьосаният Громан му казва: „Вие сте полудели! Вие нямате това право заради другарите си!“)

Е, и това ако не е находка за прокуратурата!

(И тази злочастна съдба – робски и искрено да помага на нашите мъчители, спохожда още веднъж, вече на стари години, Якубович – през 1974 г.: в дома за инвалиди край Караганда го посещават чекисти и успяват да го накарат да напише статия и дори правят филм с негов протест срещу „Архипелага“. Но уплетени в собствените си примки, чекистите не дават широка гласност на тези неща, защото Якубович си остава нежелателна фигура. И все пак дори през 1978 г. те го забъркаха в лъжа срещу мен. (Бележка от 1978 г.) – Б. а.)

И няма още не са ни ясни процесите от 1936–1938 г.?

И не от този ли процес Сталин започва да разбира и вярва, че ще може да избие до крак, като преди това ги набути в един такъв спектакъл, всичките си главни врагове дърдорковци?

* * *

Нека снизходителният читател ми прости! Дотук моето перо не трепна, сърцето ми не се сви и ние редяхме разказа си безгрижно, защото всичките тези петнадесет години се намираха под върнатата защита ту на законната революционност, ту на революционната законност. Но нонататък ще ни бъде мъчително: както си спомня читателят, както десетки пъти ни е обяснявано от Хрущов насам, „приблизително от 1934 г. започва нарушаването на ленинските норми на законността“.

И как да навлезем сега в тази бездна от беззаконие? Как тепърва да преплуваме това горчиво благо?

Впрочем поради именитостта на подсъдимите тези следващи процеси са в полезрението на целия свят. Те не излизат от обсега на вниманието, за тях пишат, тълкуват ги. И тепърва ще ги тълкуват. Ние само донякъде ще се докоснем до тяхната загадка.

Трябва да направим една, макар и малка забележка: издадените стенографски отчети не съвпадат напълно с казаното на процесите. Един писател, получил пропуск в числото на подбраната публика, успява да си води бегли бележки и по-късно се убеждава в тези несъвпадения. Всички кореспонденти забелязват и засечката с Крестински, когато се налага прекъсване, за да го вкарат в релсите на принудителните показания. (Представям си го така: преди процеса се съставя ведомост в случай на авария: графа първа – фамилното име на подсъдимия; графа втора – какъв метод да се приложи в почивката, ако пред съда той отстъпи

от текста; графа трета – фамилното име на чекиста, отговорен за метода. И ако Крестински внезапно се обърка, вече се знае кой трябва да търчи при него и какво да прави.)

Но неточностите в стенограмите не променят и не оправдават картината. Светът наблюдава изумен три пиеси подред, три обширни скъпи спектакъла, в които едни от най-големите вождове на безстрашната комунистическа партия, преобърнала, разтърсила цялото земно кълбо, този път излизат като умърлушени покорни козли и бляят всичко, което им е наредено, бляят срещу себе си, раболепно унижават и себе си, и своите убеждения, и признават престъпления, които изобщо не биха могли да извършат.

Няма такъв случай в писаната история. Контрастът е особено паразитен с близкия по време процес срещу Димитров в Лайпциг: Димитров отговаря като ревящ лъв на нацистките съдии, а тук неговите другари от същата тази непреклонна кохорта, пред която трепери целият свят, и най-главните от тях, наричани „ленинската гвардия“, излизат сега пред съда, облени в собствената си пикоч.

И макар много нещо оттогава да е разяснено (особено сполучливо) от Артур Кьостлер (Става дума за романа му „Мрак по пладне“ (1938). – Б. пр.) – загадката си остава широко разпространена.

Пишат за някакво тибетско биле, лишаващо човека от воля, за прилагане на хипноза. Когато търсим обяснението, не бива да отхвърляме и тези предположения: ако НКВД е разполагало с такива средства, нима има морални норми, които да му пречат да прибегне до тях? Защо пък да не отслаби и помрачи волята? А е известно, че през 20-те години големи хипнотизатори са преставали да гастролират и са постъпвали на работа в ГПУ. Достоверно е известно, че през 30-те години към НКВД съществува школа за хипнотизатори. Жената на Каменев получава свиждане с мъжа си непосредствено преди процеса и го намира със забавени рефлексии, не на себе си. (Това тя успява да разкаже, преди да я арестуват.)

Но защо Палчински или Хренников не са могли да бъдат прекършени нито с помощта на тибетското биле, нито чрез хипноза?

Не, без едно по-задълбочено, по-психологическо обяснение няма да минем.

Недоумението се подхранва особено от обстоятелството, че това са все стари революционери, нетрепнали в царските зандани, все закалени, опитни, неподатливи и така нататък борци. Но тук е налице и една елементарна грешка. Това не са същите стари революционери, тази слава те

я получават по наследство, по съседство от народниците, есерите и анархистите. Онези са атентатори и заговорници, минали през каторгата, вкусили от дългосрочните присъди, макар че и те не са помирисвали истинско неумолимо следствие (каквото в Русия изобщо не е имало). А тези не познават нито следствие, нито присъди. Не са изпитали на гърба си никакви специални „инквизиции“, никакъв Сахалин, никаква якутска каторга. За Дзержински се знае, че е препатил най-тежко от всички, че целия си живот е прекарал по тъмниците. А по нашите мерки е излежал нищо и никаква си десетка, нищо и никакъв си червонец, както по наше време всеки колхозник; вярно, от тая десетка – три години в каторжен централен затвор, но кого ще уплашиш днес с това?

Вождовете на партията, изправени пред съда през 1936–1938 г., имат в революционното си минало по някое краткотрайно и леко пребиваване в затвора, непродължителни интернирания, но каторга не са виждали. Бухарин е бил много често арестуван, но все като на шега: изглежда, не му се събира май и година да е лежал някъде, съвсем за малко също е бил на заточение на Онега (Всички данни тук са от четиридесет и първия том на енциклопедичния речник „Гранат“, където са събрани автобиографични или достоверни биографични очерци за дейците на РКП/б/. – Б. а.). Каменев с неговата дълга агитационна работа и обиколки по всички градове на Русия е прекарал две години по затворите и година и половина на заточение. При нас дори на шестнадесетгодишни хлапета лепваха веднага по пет години. Зиновиев, смешно е да се каже, не е лежал дори три месеца! Не е имал нито една присъда! В сравнение с обикновените аборигени от нашия Архипелаг те са сукалчета, нямат си представа от гъмница. Риков и И. Н. Смирнов са арестувани няколко пъти, лежат по около пет години, но техният тъмничен затвор минава някак леко, бягат без затруднения от всичките си заточения или ги лови амнистия. До затварянето им на Лубянка изобщо не са си представяли нито истински затвор, нито менгемето на несправедливото следствие. (Нямаме причини да предполагаме, че ако в това менгеме бе попаднал Троцки, нямаше да се държи толкова унижено, че жизнената му устойчивост би се оказала по-голяма: на какво отгоре? Той също минава през леки арести, без всякакви сериозни следствия, и някакви си две години е на заточение в Уст Кут. Суровостта на Троцки, като председател на Революционния военен съвет и създател на революционните военни трибунали, е придобита доста евтино и не е гаранция за истинска твърдост: именно такива, заповядали да разстрелят мнозина, се размекват пред собствената си смърт! Тези две твърдости нямат нищо общо помежду

си.) А Радек е провокатор (а и не само той на тези три процеса!). А Ягода е закоравял криминален престъпник

(Този убиец на милиони не е могъл да проумее как така по-големият от него убиец няма да намери в сърцето си солидарност в последния час. И сякаш самият Сталин седи тук, в залата, та Ягода уверено и настоятелно моли за пощада направо от него: „Аз се обръщам към Вас! За Вас аз построих два големи канала!...“ Един от присъстващите там разказва, че в този миг на прозорчето на втория етаж в залата, като зад тюлена завеса в дрезгавината, светнало огънче от кибритена клечка и пак за миг се мярнала сянката на лула. Който е бил в Бахчисарай, вероятно си спомня тази източна приумица? В заседателната зала на Държавния съвет на равнището на втория етаж има ред прозорци, заковани с ламарина с малки дупчици по нея, а зад прозорците – неосветен коридор. От залата никога не може да се разбере: има ли някой там, или не. Ханът е невидим, обаче съветът винаги заседава сякаш в негово присъствие. При явно източния характер на Сталин много е вероятно той да е наблюдавал комедиите в Октомврийската зара. Не мога да допусна, че би се отказал от такова зрелище, от такава наслада.)

А всъщност цялото ни недоумение е свързано единствено с вярата ни в необикновеността на тези хора. Нали не се чудим защо в обикновените протоколи на обикновените граждани има толкова клевети срещу тях самите и срещу другите? – приемаме го като нещо обяснимо: човекът е слаб, отстъпва. А ето че смятаме предварително Бухарин, Зиновиев, Каменев, Пятаков, И. Н. Смирнов за свръхчовеци – и само това всъщност е причина за недоумението ни.

Наистина за режисьорите на спектакъла тук е като че ли по-трудно да подберат изпълнители, отколкото в предишните инженерни процеси: там е възможно да се изприказват куп приказки, а тук трупата е малка, всички познават главните изпълнители и публиката държи те непременно да играят.

Но все пак има подбор! Най-далновидните и решителните измежду обречените не се оставят да попаднат в ръцете им и се самоубиват, преди да бъдат арестувани (Скрипник, Томски, Гамарник). Оставят се да бъдат арестувани тези, които искат да живеят. А такива ще правят каквото им наредят!... Ала и измежду тях някои се държат някак по-иначе на следствието, опомнят се, проявяват упоритост и загиват в неизвестност, но поне не позорно. Защо например не извеждат на публични процеси Шляпников, Рудзутак, Постишев, Енукидзе, Чубар, Косиор, че и същия този Криленко, макар че техните имена биха украсили напълно

тези процеси?

Изведнъж именно най-податливите! Подбор все пак има.

Подборът се прави измежду малцина, но затова пък Мустакавият режисьор добре познава всеки от тях. Той знае и че изобщо са малодушни и познава поотделно слабостите на всекиго. Точно в това е неговата мрачна изключителност, главната психологична тенденция и постижението в живота му: да вижда слабостите на хората на най-ниското равнище на битието.

И Н. И. Бухарин, който от дистанцията на времето ни се струва най-възвишения и светъл ум сред опозорените и разстреляни вождове (и на когото Кьостлер очевидно посвещава талантливото си изследване) – и него Сталин вижда също изцяло на най-ниското равнище, където човекът се изравнява със земята, и дълго го държи в мъртва хватка, дори си играе с него като с мишле, поотпускайки го по малко. Бухарин написва от кора до кора цялата наша действаща (бездействаща), толкова прекрасна на слух конституция – той свободно пърха в подоблачните висини и си въобразява, че е надхитрил Коба: пробутал му е конституция, която ще го принуди да смекчи диктатурата. А самият той е вече в устата му.

Бухарин не обича Каменев и Зиновиев и още когато след убийството на Киров ги съдят за пръв път, казва пред свои близки: „Че какво? Не ги ли знаем що за хора са? Може и да е имало нещо...“ (Класическата формула на посредствения човек от ония години: „Сигурно все нещо ще е имало... У нас току-така за нищо няма да те приберат.“ И това през 1935 г. го казва първият теоретик на партията!) По време на втория процес срещу Каменев–Зиновиев през лятото на 1935 г. Бухарин е на лов в Тянь Шан и не знае нищо. Чак когато слиза от планината във Фрунзе, прочита смъртната присъда на двамата и статиите във вестниците, от които вижда какви унищожителни показания са дали те срещу него. Да не мислите, че се е втурнал да спре цялата тази разправа? Или пък е апелирал към партията, че се върши нещо чудовищно? Не, само бие телеграма до Коба: спрете разстрела на Каменев и Зиновиев, за да... може Бухарин да пристигне за очна ставка с тях и да се оправдае.

Късно! На Коба са му достатъчни именно протоколите, за какво са му нужни очни ставки?

Но още дълго не закачат Бухарин. Той загубва главното си редакторство в „Известия“, всякаква дейност, всякакво място в партията – и в своето кремълско жилище, в Увеселителния дворец на Петър I, живее половин година като в затвор. (Впрочем през есента отива на вилата си

– и кремълските часовои му козируват, като нищо да не се е променило.) Вече никой не го навестява и не му звъни. През всичките тези месеци той непрекъснато пише писма: „Скъпи Коба!... Скъпи Коба!... Скъпи Коба!...“, на които не получава нито един отговор.

Той все още търси сърдечен контакт със Сталин! А скъпият Коба присвива очи и вече репетира... Години преди това той е изпробвал ролите и знае, че Бухарчик ще се справи отлично със своята. Та нали вече се е отрекъл от своите арестувани и заточени ученици и привърженици (малобройни впрочем), понесъл е тяхното разгромяване. (Успява да опази единствено Ефим Цейтлин, и то не за дълго. – Б. а.) Понася разгромяването и охулването на собствените си идеи, неоформени дори както трябва. А ето, дори все още главен редактор на „Известия“, все още кандидат-член на Политбюро, приема като нещо законно разстрела на Каменев и Зиновиев. Не се възмущава нито гръмогласно, нито дори шепнешком. А всички тези неща са всъщност проби за ролята!

А още преди, отдавна, когато Сталин заплашва, че ще го изключи (както и всички тях в различни периоди) от партията – Бухарин (както и всички те!) се отрича от възгледите си, само и само да остане в партията! Не е ли и това проба за ролята? Ако те се държат така, докато са още на свобода, докато са още по върховете на почестите и властта – когато телата им, храната и сънят им попаднат в ръцете на лубянските суфльори, всички безупречно ще се подчинят на текста на драмата.

Какво е плашело най-вече Бухарин в тези месеци преди ареста му? Достоверно е известно: да не го изключат от Партията! Да не се лиши от Партията! Да не остане извън Партията, макар и жив! Та тъкмо на тази (обща за всички тях!) черта великолепно залага скъпият Коба, откакто самият той е станал Партията. Бухарин (всички те!) няма своя лична гледна точка, своя наистина опозиционна идеология, въз основа на която да се обособи и утвърди. Сталин ги обявява всички за опозиция, преди да са станали такива, и по този начин ги лишава от всякаква мощ. И всичките им усилия се насочват към едно – да се удържат в Партията. И то така, че да не навредят на Партията!

Прекалено много необходими, за да бъдат независими!

На Бухарин е предоставена всъщност главната роля. И нищо не бива да бъде претупано и пропуснато в работата на Режисьора с него, в работата на времето и в собственото му вживяване в ролята. Дори го пращат предишната зима в Европа за ръкописите на Маркс, та външно да бъде доказана мрежата от обвинения в установяване на връзки, както и че безцелният му, запълнен с гастроли свободен живот още по-

неотклонимо предопределя завръщането му на главната сцена. И вече накрая, под сгъстяващите се облаци на черните обвинения – дълъг, безкраен неарест, изтощителни терзания в домашната изолация, които много по-сигурно разрушават волята на жертвата, отколкото прякото насилие на Лубянка. (Това също няма да му се размине, то също ще трае година.)

Веднъж Каганович повиква Бухарин и в присъствието на висшестоящи чекисти му урежда очна ставка със Сокольников. Последният дава показания за „паралелен Десен център“ (тоест паралелен на троцкисткия), за нелегалната дейност на Бухарин. Каганович води енергично разпита, накрая нарежда да изведат Сокольников и приятелски казва на Бухарин: „Ама че лъже, мамичата му!...“

Вестниците обаче продължават да поместват възмущенията на масите. Бухарин се обажда по телефона в ЦК. Пише писма: „Скъпи Коба...“ – с молба да бъдат публично свалени обвиненията срещу него. Тогава Прокуратурата излиза с уклончивото заявление: „За обвиненията срещу Бухарин не са намерени обективни доказателства.“

През есента Радек му звъни и иска да се срещнат. Бухарин му отказва: и двамата сме обвиняеми, защо да си навличаме нова сянка на съмнение? Но техните служебни вили от „Известия“ са една до друга и една вечер Радек го навестява: „Каквото и да говоря по-късно, знай, че в нищо не съм виновен. Впрочем ти ще оцелееш: ти не си свързан с троцкистите.“

И Бухарин вярва, че ще оцелее, че няма да го изключат от партията – това би било чудовишно! Към троцкистите той наистина се е отнасял винаги лошо: всички те се поставиха извън партията и ето какъв е резултатът! А трябва да се държат заедно и ако вършат грешки, да ги вършат пак заедно.

На ноемврийската манифестация (своето сбогуване с Червения площад) той показва редакционния си пропуск и се качва с жена си на трибуната за гости. Изведнъж до него се приближава въоръжен червеноармеец. Изтръпва! Нима тук? В такава минута?... Не, червеноармеецът козирува: „Другарят Сталин е изненадан защо сте застанали тук. Той ви моли да заемете мястото си на Мавзолея.“

Така е обливан ту с вряла, ту с ледена вода половин година. На 5 декември Бухариновата конституция е приета с ликуване и я наричат за вечни времена „сталинска“. На декемврийския пленум на ЦК довеждат Пятаков с избити зъби, съвършено неузнаваем. Зад гърба му стоят занемели чекисти (ягодинци, Ягода също е проверяван и подготвян за

ролята си). Пятаков дава отвратителни показания срещу Бухарин и Риков, които са седнали тук сред вождовете. Орджоникидзе поставя длан на ухото си (той недочува): „Кажете, доброволно ли давате всички тези показания?“ (Забележка! И Орджоникидзе ще получи куршума си.) „Напълно доброволно“ – олюлявайки се, казва Пятаков. А през почивката Риков пошушва на Бухарин: „Томски прояви воля, още през август разбра и сложи край на живота си. А ние с тебе като глупаци останахме да живеем.“

Веднага след това гневно и проклинащо се изказват Каганович (как само му се искало да вярва в невинността на Бухарчик! – но нямало как...) и Молотов. А Сталин? – какво широко сърце! Каква липса на злопаметност: „Все пак смятам вината на Бухарин за недоказана. Риков може би е виновен, но не и Бухарин.“ (Някой въпреки неговото желание трупата обвинения срещу Бухарин!)

От ледената – та във врялата вода. Така се отслабва волята. Така човек се вживява в ролята си на пропаднал герой.

И започват непрекъснато да му носят вкъщи протоколи от разпити: на някогашни младежи от Института за червена професура, и на Радек, и на всички останали – и всички те дават най-тежки доказателства за Бухариновата черна измяна. Носят му ги вкъщи не като на обвиняем, о, не! – а като на член на ЦК, просто за сведение...

Най-често, след поредния нов материал, Бухарин се обръща към двадесет и две годишната си жена, родила му съвсем наскоро син през пролетта: „Чети ти, аз не мога!“ – и зарива глава под възглавницата. Държи два револвера у дома си (и Сталин му дава достатъчно време!) – не слага обаче край на живота си.

Не говори ли това, че се е вживял в предназначенията му роля?...

Гледа се още един публичен процес – и разстрелват още една партия... А Бухарин все още го щадят, а Бухарин не го прибират...

В началото на февруари 1937 г. той решава да обяви гладна стачка у дома си, за да накара ЦК да изясни случая и да снесе обвиненията от него. Обявява я в писмо до Съпия Коба и честно я издържа. Тогава се свиква пленум на ЦК с дневен ред: 1. За престъпленията на Десния център. 2. За антипартийното поведение на другаря Бухарин, намерило израз в обявената от него гладна пачка.

И Бухарин започва да се колебае: ами ако наистина е оскърбил с нещо Партията?... Брадясал, измършавял, вече и на външен вид арестант, той се домъква на пленума. „Какви си ги измисляш?“ – съчувствено го пита Съпият Коба. „Ама как, при такива обвинения? Искат и от

партията да ме изключат...“ Сталин се мръщи, като чува такава нелепост: „Никой няма да те изключи от партията!“

И Бухарин му вярва, възвръща си бодростта, на драго сърце се кае пред пленума и тутакси преустановява стачката. (Вкъщи: „Я ми отрежи малко салам! Коба ми каза, че няма да ме изключват.“) Нов хода на пленума Каганович и Молотов (колко дръзки са само! Не се съобразяват дори със Сталин!) (От какви пребогати показания се лишаваме, за да пощадим благородната старост на Молотов! – Б. а.) наричат Бухарин фашистки наемник и настояват да бъде разстрелян.

И Бухарин отново пада духом, а през последните си дни започва да готви „писмо до бъдещия ЦК“. Заучено наизуст и по този начин запазено, неотдавна то стана известно на целия свят. Без обаче да го разтърси. (Както и „бъдещия ЦК“. А адресът само какъв е! „До ЦК“, къде по-голям морален авторитет.) Защото какво решава да предаде на потомството този критичен блестящ теоретик в последното си послание? Още един вопъл да го възстановят в партията (със скъп позор заплаща той тази преданост!). И още едно уверение, че „напълно одобрява“ всичко, извършено до 1937 г. включително. А значи – не само всички предишни издателски процеси, но и всички зловонни потоци на нашата огромна тъмнична канализация!

Така се е увлякъл в писането, че заслужава да го натикат в тях...

И идва моментът, когато този мускулест човек, ловец и борец, напълно узрява да бъде предаден в ръцете на суфльорите и асистент-режисьорите! (В провежданите за забавление схватки пред членовете на ЦК колко пъти само е туширал Коба! Кой знае дали и това не е могъл да му прости Коба.)

И както е подготвен, както е опустошен до такава степен, че вече и да го изтезават не си струва – с какво може да бъде по-силна позицията му в сравнение с тази на Якубович през 1931 г.? В какво не е подчинен на същите онези два аргумента? Дори е още по-слаб, защото Якубович жадува за смъртта, а Бухарин се бои от нея.

И остава накрая елементарният диалог с Вишински по схемата:

– Вярно ли е, че всяка опозиция против Партията е борба против Партията? – Изобщо – да. Фактически – да. – Но борбата против Партията не може да не прерасне във война против Партията, нали? – По логиката на нещата – да. – Значи с убежденията на опозицията в края на краищата са могли да бъдат извършени всякакви низости против Партията (убийства, шпионаж, разпродажба на родината)? – Но позволете, те не са били извършени. – Но биха могли, нали? – Е, чисто теоретично...

(Нали са теоретици!...) – Но нали за вас висши интереси си остават интересите на Партията? – Да, разбира се, разбира се! – Остава тогава да постигнем съгласие по нещо съвсем незначително: трябва да реализираме евентуалността, трябва в интерес на заклеяването на всяка бъдеща опозиционна идея да признаем за извършено всичко, което е могло теоретично да се извърши. Нали е могло? – Могло е... Така че възможното трябва да признаем за действително, това е всичко. Малка философска модификация. Споразумяваме ли се?... Да, и друго! Всъщност на вас ли да обясняваме: ако вие сега пред съда отстъпите и кажете нещо по-различно – сами разбирате, това ще бъде от полза за световната буржоазия и просто ще навредите на Партията. Е, и, естествено, самия вас ви очаква тогава не съвсем лека смърт. А мине ли всичко добре, то се знае, ще ви оставим да живеете: ще ви изпратим тайно на остров Монте Карло и там ще работите върху икономиката на социализма. – Но на миналите процеси вие, струва ми се, разстрелвахте? – Е, как може да сравнявате – те и вие! И освен това оставихме мнозина от тях, това беше само за вестниците.

Така че загадката може би не е чак толкова голяма?

Все същата непобедима мелодия след толкова много процеси, само че с вариации: та нали ние с вас сме комунисти! И как сте могли така да се надигнете срещу нас? Разкайте се! Ами че вие и ние заедно сме ние!

Бавно зрее историческото разбиране в обществото. А когато узрее – толкова е просто наглед. Подсъдимите не са могли да имат още толкова ясна позиция нито през 1922 г., нито през 1924 г., нито през 1937 г., че да изкрещят с вдигната глава срещу тази вцепеняваща, смразяваща мелодия:

– Не, с вас заедно ние не сме революционери!... Не, с вас заедно не сме руснаци!... Не, с вас заедно не сме комунисти!...

И си мисля, че само да бяхме креснали – и щяха да рухнат декорите, да падне мазилката на грима, режисьорът щеше да хукне по задната стълба, суфльорите щяха да се изпокрият из мишите си дупки. И навън щяха да настъпят направо шестдесетте години!

* * *

Но дори и отлично удалите се спектакли са скъпи, главоболни. П Сталин решава да не прибегва повече до публични процеси.

По-точно смята през тридесет и седма година с един замах да организира широка мрежа от публични процеси в районите, за да стане нагледна за масите черната душа на опозицията. Но не се намират

подходящи актьори, една по-щателна подготовка се оказва непосилна, а и самите обвиняеми не са чак толкова сложни – от цялата работа Сталин само се излага, но малцина са тези, които знаят това. На няколко процеса той претърпява несполука и е принуден да се откаже.

Струва си да споменем тук за един такъв процес – за Кадийското дело, чиито подробни стенограми вече започват да се печатат в ивановския областен вестник.

В края на 1934 г. в един загътен край на Ивановска област на границата с днешните Костромска и Нижегородска област се създава нов район, център на който става старинното спокойно село Кадий. Новите ръководители идват тук от различни места и започват да се опознават едва в селото. Те заварват загътен, печален, осиромашал край, изтощен от зърнодоставките, вместо, напротив, да бъде подпомогнат с пари, машини и разумно ръководене на икономиката. Така се случва, че първият секретар на райкома Фьодор Иванович Смирнов се оказва човек със здраво чувство за справедливост, завеждащият районния поземлен отдел Ставров – кореняк мъжага, от селяните-„интензивници“, т.е. от ония грижовни и начетени селяни, които през 20-те години поддържат своето стопанство на научна основа (за което са и поощрявани тогава от съветската власт; тогава още няма решение всички тези интензивници да бъдат очистени). Благодарение на това, че влиза в партията, Ставров не загива при разкулачването. (А може би и той е разкулачвал?) Опитват се на новото си място да направят нещо за селяните, но отгоре ваят директиви и всяка една от тях – против техните начинания: сякаш нарочно измислят там, горе, как да направят по-горчив и по-труден живота на селяните. Един ден кадийци написват докладна до областта с искане да се снижи планът на зърнодоставките – районът не е в състояние да го изпълни, рискуват да изпаднат в пълна нищета. Трябва да си спомним обстановката през 30-те години (а и през 30-те ли само!), за да оценим какво светотатство е това срещу Плана и какъв бунт срещу властта! Но по онова време мерките не се вземат още фронтално и отгоре, а са оставени на местната самодейност. Докато Смирнов е в отпуска, заместникът му Василий Фьодорович Романов, втори секретар, прокарва такава резолюция на районния комитет: „Успехите на района щяха да са още по-блестящи(?), ако не беше троцкистът Ставров.“ Заведено е „лично дело“ срещу Ставров. (Интересен е похватът: чрез разделяне! На първо време Смирнов да бъде уплашен, неутрализиран, принуден да се отдръпне и по-късно да се заемат с него – тъкмо така в малки мащаби изглежда Сталиновата тактика в ЦК.) На бурни партийни събрания се изяснява обаче,

че Ставров е толкова троцкист, колкото и римски йезуит. Председателят на потребителната кооперация Василий Григориевич Власов, човек със случайно, повърхностно образование, но със самобитни способности, често срещани за почуда сред руснаците, кооператор за пример, красноречив, находчив в споровете, разпалващ се до най-висок градус за това, което смята за вярно, убеждава партийното събрание да изключи от партията Романов – секретаря на районния комитет, за клевета! И Романов получава мъмрене! Последната му дума е твърде характерна за този тип хора и за тяхната увереност в общата обстановка: „Макар тук да доказвах, че Ставров не е троцкист, аз съм сигурен, че той е троцкист. Партията ще проучи случая, както и решението за моето мъмрене.“ И партията проучва: почти незабавно районното НКВД арестува Ставров. След един месец и председателя на районния изпълнителен комитет естонец Универ – и вместо него председател на районния изпълнителен комитет става Романов. Ставров го откарват в областното НКВД и там той признава: троцкист е; цял живот е поддържал връзка с есерите; член е в своя район на конспиративна дясна организация (също достоен за онова време букет, липсва само връзката му с Антантата). А може и изобщо нищо да не е признавал, но това никой никога няма да узнае, защото умира в ивановската „Лубянка“ след изтезания. А листовите на протоколите са вече попълнени. Скоро арестуват и секретаря на районния комитет Смирнов като ръководител на предполагаемата дясна организация; завеждащия районния финансов отдел Сабуров и още тоз-онзи.

Интересно как се решава съдбата на Власов. Съвсем до неотдавна той е призовавал да бъде изключен от партията новият председател на Районния изпълнителен комитет Романов. Читателят вече знае как ужасно обижда той районния прокурор Русов (4 глава). Обижда и началника на районното НКВД Н.И. Крилов с това, че възразява срещу обвиненията за мнимо вредителство на двама свои отракани и схватливи кооператори със съмнителен социален произход. (Власов често взема работа всякакви „бивши“ – те чудесно си разбират от работата и при това се трудят съвместно; за разлика от тях пролетарските избраници не ги бива за нищо, а и нищо не искат да вършат.) И все пак НКВД още е склонно да търси компромис с кооперацията! Заместникът на районното НКВД Сорокин отива лично в потребителната кооперация и предлага на Власов да даде за НКВД безплатно („по-нататък все някак ще ги оправдаем“) платове за седемстотин рубли. (Кокошкар! А за Власов това са две месечни заплати, той дори троха не е посегнал да вземе незаконно.) „Не дадете ли, ще съжалявате.“ Власов го изгонва: „Как смеете да

предлагате на мен, комуниста, такава сделка!“ Още на другия ден в потребителната кооперация идва Крилов вече като представител на районния комитет на партията (този маскарад и всичките му методи са душата на тридесет и седма година!) и нарежда да се свика партийно събрание с дневен ред: „За вредителската дейност на Смирнов – Универ в потребителната кооперация“, докладчик – другарят Власов. Тук всяка дребна хватка е направо бисер! Никой засега не обвинява другаря Власов! Но достатъчно е да му кажат две думи за вредителската дейност на бившия секретар на районния комитет в неговата – на Власов, област и НКВД ще попита: „А къде бяхте вие? Защо не ни сигнализирахте своевременно?“ В подобно положение мнозина се объркват и изпадат в безизходно положение. Но не и Власов, който незабавно им отвърща: „Няма да правя доклад, нека Крилов докладва – нали той арестува Смирнов и Универ и води делото им!“ Крилов отказва: „Не съм запознат със случая.“ Власов: „Щом дори вие не сте запознат със случая, значи сте ги арестували неоснователно!“ И събранието просто не се свиква. Но често ли смеят хората да се отбраняват? (Обстановката през тридесет и седма година няма да е пълна, ще пропуснем някои силни хора и силни решения, ако не споменем, че късно вечерта на същия ден в кабинета при Власов влизат старши счетоводителят на районната потребителна кооперация Т. и заместникът му Н. и му носят десет хиляди рубли: „Василий Григориевич, бягайте тази нощ! Още тази нощ, иначе сте загубен!“ Но Власов смята, че е недостойно за един комунист да бяга.) На сутринта в районния вестник се появява остра дописка за работата на районната потребителна кооперация (та нали нашият печат винаги е вървял ръка за ръка с НКВД!), а до вечерта нареждат на Власов да представи в районния комитет отчет за работата си (на всяка крачка – общосъюзният тип!).

Тече 1937 г., втората година на *Mikojan-prosperity* в Москва и в други големи градове. И досега понякога човек среща у журналистите и писателите спомени как още тогава започнало да настъпва изобилие. Това е влязло в историята и рискува да остане там. А всъщност през ноември 1936 г., две години след отмяната на хлебните купони, в Ивановска област (и в други области) се получава тайно разпореждане за забрана на търговията с брашно. В ония години повечето домакини в малките селища и особено по селата още месят сами хляба, тъй като няма фурни. Забраната върху търговията с брашно означава: не яжте хляб! В районния център Кадий се образуват прекомерни, невиждани дотогава опашки за хляб (впрочем и по тях нанасят удар: през февруари 1937 г. се

забранява в районните центрове да се меси черен хляб, изключение прави само скъпият бял хляб). Тъй като в Кадийския район няма други фурни освен районната, от селата започват да прииждат за черен хляб. Районната потребителна кооперация има брашно в складовете си, но с две забрани са преградени всички пътища до това то да бъде дадено на хората!!! Власов обаче намира начин да се справи с положението и въпреки хитрите държавни постановления да нахрани района през споменатата година: обикаля колхозите и в осем от тях се уговаря в пустеещите „кулашки“ къщи да се направят обществени фурни (т.е. просто да занесат там дърва и жените да застанат до готовите руски пеци, но – вече обществени, а не лични), потребителната кооперация пък се задължава да ги снабдява с брашно. Колко просто е винаги решението, когато вече е намерено. Без да строи фурни (няма и средства), Власов ги открива за един ден. Преставя да продава брашното, непрекъснато го отпуска от склада и търси допълнително брашно от областта. Преставя да продава черен хляб в районния център, но дава на района черен хляб. Да, той не нарушава буквата на постановлението, но нарушава духа на постановлението – да пести брашното и да мори народа, така че има за какво да го критикуват в районния комитет.

След тази критика Власов изкарва още една нощ на свобода, а през деня е арестуван. Същинско наежено малко петле (дребен на ръст, винаги се държи наперено, с вирната глава), той се опитва да не даде партийната си книжка (предишния ден в районния комитет не са вземали решение да го изключват!) и депутатската си карта (избран е от хората и няма решение на районния изпълнителен комитет да му бъде отнет депутатският имунитет!). Но милиционерите не разбират от такива формалности, нахвърлят се върху него и му ги отнемат със сила. От районната потребителна кооперация го водят в НКВД по улицата на Кадий през деня и младият му стоковед, комсомолец, го зърва от прозореца на кооперацията. Тогава все още не всички (особено наивниците по селата, са се научили да говорят не това, което мислят. Стоковедът възкликва: „Виж ги, мръсниците! И моя шеф прибраха!“) Още тук, без да е излязъл от стаята, го изключват и от районния комитет, и от комсомола и той се понася по познатата ни пътечка към бездната.

Власов го арестуват късно в сравнение с другарите му по същото дело. Делото е почти завършено без него и вече се готвят да го превърнат в публичен процес. Отвеждат Власов в ивановската „Лубянка“, но върху него – нали е последен, вече не прилагат разпити с изтезания. Изправят го на два разпита, без да викат нито един свидетел, и папката на

следственото дело е препълнена със сведения от районната потребителна кооперация и с изрезки от районния вестник. Обвиняват Власов: 1) в създаване на опашки за хляб; 2) в недостатъчен асортиментен минимум от стоки (сякаш тези стоки ги е имало някъде и някой ги е предал на Кадий); 3) в излишъци от закупена сол (а това е задължителен „мобилизационен“ резерв – по стара традиция в Русия винаги са се страхували в случай на война да не останат без сол).

В края на септември обвиняемите ги изкарват на публичен процес в Кадий. Пътят, който трябва да се измине, не е малък (да си припомним евтинията на ОСО и на закритите процеси!): от Иваново до Кинешма – арестантски вагон, от Кинешма до Кадий – сто и десет километра с автомобили. Автомобилите са повече от десет – проточват се в необичайна колона по безлюдното старо шосе и пораждат из селата почуда, страх и предчувствие за война. За безупречността и респектиращата организация на целия процес отговаря Ключин (началник на поверителния отдел в областното НКВД за контрареволуционните организации). Охраната се състои от четиридесет души от резерва на конната милиция и всеки ден от 24 до 27 септември водят подсъдимите по Кадий с извадени саби и насочени срещу тях нагани от районното НКВД до недостроения клуб и обратно – през селото, в което до неотдавна те са били правителство. Прозорците в клуба вече са поставени, но сцената не е готова, няма електричество (изобщо в Кадий не е прокаран ток) и вечер съдът заседава на газени лампи. Публиката я карат от колхозите поред. Идва на тълпи и целият Кадий. Седят не само на пейките и по первазите, но нагъсто по пътеките, така че се събират до седемстотин души всеки път. Предните пейки са запазени постоянно за комунистите, та съдът винаги има благожелателна подкрепа.

Специално пристигналият областен съд е представен от неговия заместник-председател Шубин и от членовете Биче и Заозьоров. Обвинението се води от випусника на Дерптския университет, областния прокурор Карасик (макар всички обвиняеми да се отказват от защита, налагат им служебен адвокат, за да не остане процесът без прокурор). Обвинителното заключение, тържествено, сурово и дълго, се свежда до това, че в Кадийския район е действувала конспиративна деснобухаринска група, създадена в Иваново (сиреч чакай арести и там) и поставяща си за цел чрез вредителство да свали съветската власт в село Кадий. (Десните не са могли да намерят за начало по-затънтено място!)

Прокурорът представя молба: макар Ставров да е умрял в затвора, да се прочетат тук предсмъртните му показания и да се смятат за дадени

пред съда (а нали върху показанията на Ставров са изградени всъщност всички обвинения срещу групата!). Съдът е съгласен да включи показанията на умрелия, все едно, че е жив (с това обаче предимство, че вече никой от подсъдимите не може да ги оспори).

Но кадийските невежи не улавят тези професионални тънкости и чакат – какво ще стане по-нататък. Прочитат се и отново се протоколират показанията на убития по време на следствието. Пристъпва се към разпит на подсъдимите и – ето ти излагация! – всички се отказват от своите показания, направени на следствието!

Неизвестно как биха постъпили в този случай в Октомврийската зала на Дома на съветите – но тук безсрамно решават да продължат! Съдията ги упреква: как сте могли да давате пред следствието други показания? Универ, изнемощял, едва чуто: „Като комунист не мога да разказвам пред публичен съд за методите на разпит в НКВД.“ (Ето ви и модела на бухаринския процес! Ето какво ги сковава: те най-вече гледат да не би народът да си помисли нещо лошо за партията. Техните съдии отдавна са махнали с ръка на тази грижа.)

През почивката Клюгин обикаля килиите на подсъдимите. Към Власов: „Чу ли как Смирнов и Универ се отметнаха, мръсниците му с мръсници? Ти трябва да се признаеш за виновен и да разкажеш цялата истина!“ – „Само истината! – на драго сърце се съгласява неотпадналият още физически Власов. – Само истината, че вие по нищо не се различавате от германските фашисти!“ Ключин побеснява: „Внимавай, курво, да не заплатиш с кръвта си!“ (Скоро, скоро ще се пролее и твоята собствена! Клюгин ще бъде заловен заедно със стадо енкаведисти на Ежов и ще бъде съсечен в лагера от доносника Губайдулин. – Б. а.) От този момент отредената в процеса второстепенна роля на Власов е заменена с главна – на идеен вдъхновител на групата.

Ето кога всичко става ясно на тълпата, задръстила проходите. Съдът безстрашно се мъчи да разговаря за опашките за хляб, за това, което е болка на всички тук (макар, разбира се, преди процеса хлябът да се продава неограничено и без опашки). Въпрос към подсъдимия Смирнов: „Знаехте ли за опашките в района?“ – „Да, естествено, те се точеха от магазина чак до зданието на районния комитет.“ – „И какво предприехте?“ Въпреки изтезанията Смирнов е запазил звучния си глас и спокойната увереност в правотата си. Този едър рус човек с простовато лице не бърза и залата чува всяка негова дума: „Тъй като нито един от апелите ни до областните организации не помогна, възложих на Власов да напише докладна записка до другаря Сталин.“ – „И защо все пак не сте я

написали?“ (Те още не знаят!... Изгървали са този факт!) „Написахме я и аз я пратих по куриер право в ЦК, прескачайки областта. Има запазено копие от нея в досиетата на районния комитет.“

Залата притаява дъх. Съдът изпада в паника и не би трябвало да задава повече въпроси, но един все пак се престашава:

– И какво?

Този въпрос е на устата на всички в залата: „И какво?“ Смирнов не ридае, не стене за изгубения идеал. (Ето кое липсва на московските процеси!) Той отговаря високо, спокойно:

– Нищо. Нямахте отговор.

В уморения му глас се долавя: всъщност това и очаквах.

Не е имало отговор! От Башата и Учителя не е имало отговор! Публичният процес вече достига връхната си точка! Вече показва на масите черната душа на Людоеда! Съдът вече може да приключва! Но не, за такова нещо не им стигат нито такт, нито ум. И те още дни се въртят около този гаф.

Прокурорът излиза от кожата си: двуличие! Значи така! С едната ръка сте вредили, а с другата сте се осмелили да пишете на другаря Сталин! Че на всичко отгоре чакали и да им отговори??? Нека подсъдимият Власов ни обясни – как му е хрумнало такова кошмарно вредителство – да прекрати продажбата на брашното! Да прекрати печенето на ръжен хляб в районния център!

Дори не става нужда да вдигат на крака петлето Власов, той сам бърза да скочи и крещи на всеослушание:

– Съгласен съм да отговоря изчерпателно за това пред съда, ако вие, прокуроре Карасик, напуснете трибуната на обвинителя и седнете до мен!

Нищо не се разбира. Шум, викове. Въдворете ред, на какво прилича?...

Получил по този начин думата, Власов на драго сърце разяснява:

– За забраната да продаваме брашното, за забраната да печем хляб излязоха постановления от президиума на Областния изпълнителен комитет. Постоянен член на президиума е областният прокурор Карасик. Ако това е вредителство – защо не сте наложили прокурорска забрана? Значи вие сте вредител преди мен?...

Прокурорът се задъхва, ударът е точен и бърз. Объркан е и съдът, мънка:

– Ако се наложи (?), ще съдим и прокурора. А днес съдим вас. (Две правди – зависи от ранга!)

– Настоявам да ги изгоните от прокурорската катедра! – кълве го неумолимият Власов.

Почивка...

Е, какво възпитателно значение за масите може да има подобен процес?

А те си знаят своето. След разпита на обвиняемите започват да разпитват свидетелите. Счетоводителят Н.

– Какво знаете за вредителската дейност на Власов?

– Нищо.

– Как е възможно?

– Бях в свидетелската стая, не съм чул какво се е говорило.

– Не е нужно да сте чули! През ръцете ви са минали много документи, не може да не знаете.

– Всички документи бяха наред.

– Погледнете тази купчина районни вестници, дори тук е казано за вредителската дейност на Власов. А вие да не знаете нищо?

– Че питайте тези, дето са писали статиите!

Управителката на магазина за хляб.

– Кажете, много ли хляб има съветската власт?

(Ха сега де! Какво да отговори?... Кой смее да каже: не съм го броил?)

– Много...

– А защо стават опашки при вас?

– Знаем ли?...

– От кого зависи това?

– Знаем ли?...

– Как да не знаете? Кой ви беше ръководител?

– Василий Григориевич.

– Какъв, по дяволите, Василий Григориевич! Подсъдимият Власов! Значи от него е зависело.

Свидетелката мълчи.

Председателят диктува на секретаря: „Отговор. Вследствие на вредителската дейност на Власов са възниквали опашки за хляб въпреки огромните запаси от хляб, с които разполага съветската власт.“

Надмогвайки собствените си опасения, прокурорът държи дълга гневна реч. Защитникът защитава предимно себе си, като подчертава, че интересите на родината са му скъпи колкото на всеки честен гражданин.

В последната си дума Смирнов не моли за нищо и за нищо не се

разкайва. Доколкото можем да съдим днес, той е човек твърд и прекалено чистосърдечен, за да опази главата си през тридесет и седма година.

Когато Сабуров моли да пощадят живота му – „не за мен, за невръстните ми дечица“, Власов с досада го дръпва за самото: „Не ставай глупак!“

Самият Власов не пропуска последния случай да прояви дързост:

– Не ви смятам за съд, а за артисти, превърнали съда във водевил по написани роли. Вие сте изпълнители на гнусната провокация на НКВД. И бездруго ще ме осъдите на разстрел каквото и да ви кажа. Единственото, в което вярвам: ще дойде време – и вие ще застанете на нашето място!...

(Казано най-общо, само в това греша. – Б. а.)

Съдът обмисля присъдата от седем вечерта до един часа през нощта, а в залата на клуба горят газени лампи, подсъдимите седят под извадени саби, народът бучи, не се разотива.

Както дълго пишат присъдата, така дълго я четат: тя гъмжи от какви ли не фантастични вредителски действия, връзки и замисли. Смирнов, Универ, Сабуров и Власов са осъдени на разстрел, двама на десет години лишаване от свобода, един – на осем. Освен това изводите на съда водят до разобличаването и на комсомолска вредителска организация в Кадий (не губят време, натикват и нея в затвора; нали помните младия стоковед?), а в Иваново – на център на конспиративни организации, които от своя страна са подчинени, естествено, на Москва (рони се почвата под краката на Бухарин).

След тържествените думи „на разстрел!“ съдията оставя пауза за аплодисменти – но в залата цари мрачно напрежение, чуват се въздишки и плач на чужди хора, викове на припадащи роднини, никой не ръкопляска дори от двете предни пейки, където са членовете на партията, а това е вече съвсем неприлично. „Ох, майчице мила, какво правите?!“ – крещи залата срещу съда. Отчаяно се задавя в плач жената на Универ. И в полутъмната зала тълпата се раздвижва. Власов виква към предните пейки:

– Защо не ръкопляскате, мръсници? Нали сте комунисти?

Заместник-командирът на охранителния взвод притичва и започва да тика револвера си в лицето му. Власов посяга да му го изтръгне. Един от милиционерите се намесва и дръпва своя заместник-командир, допуснал такава грешка. Началникът на конвоя командува: „За бой!“ – и тридесетте карабини на милиционерската охрана заедно с pistolетите на местните енкаведисти се насочват срещу подсъдимите и тълпата

(впечатлението е такова, че тя ще се хвърли да освобождава осъдените).

Залата е осветена само от няколко газени лампи и полутъмнината увеличава общата бъркотия и страха. Окончателно убедена ако не от съдебния процес, то от насочените срещу нея карабини, тълпата е обхваната от паника и се юрва през глава не само към вратите, но и към прозорците. Изпращава дървения, дрънчат стъкла. Жената на Универ, почти прегазена, в безсъзнание, остава да лежи под столовете до сутринта.

Така се минава без аплодисменти...

Да посветим няколко реда и на осемгодишната Зоя Власова. Тя обича до полуда баща си. Повече не издържа в училище. (Заяждат я: „Баща ти е вредител!“, тя се хвърля да се бие: „Баща ми е добър!“) След съда живее една година (дотогава не е боледувала), през която нито веднъж не се засмива, ходи с наведена глава и старите жени предсказват: „В земята гледа, скоро ще умре.“ Умира от възпаление на мозъчната кора и на смъртното си легло непрекъснато крещи: „Къде е татко? Дайте ми татко!“

А осъдените не само не бива да бъдат веднага разстреляни, но трябва дори да бъдат охранявани още по-ревностно, защото те няма какво повече да губят, а за разстрела трябва да ги откарат в областния център.

С първата задача – да го преведат по нощните улици до НКВД, се справят така: всеки осъден е съпровождан от петима. Един носи фенер. Друг върви отпред с насочен пистолет. Двама държат осъдения на смърт за ръцете и по пистолет в свободната си ръка. Още един върви отзад, прицелен в гърба на осъдения.

Останалите милиционери са разположени равномерно, за да предотвратят нападението на тълпата.

Сега всеки разумен човек ще се съгласи, че ако НКВД би взело да се разтакава всеки път с публични процеси, никога нямаше да изпълни великата си задача.

Ето защо публичните политически процеси не намериха почва в нашата страна.

Единадесета глава ВИСШАТА МЯРКА

Смъртното наказание в Русия има зъбчата история. В Кодекса на Алексей Михайлович (Алексей Михайлович (1629–1676) руски цар от 1645 г. При царуването му укрепва централната власт и се оформя

крепостното право. – Б. пр.) се прилага смъртно наказание в петдесет случая, във военния устав на Петър I има вече двеста такива параграфа. А Елизавета, без да отменя законите, предвиждащи смъртно наказание, не ги прилага нито веднъж: разправят, че при възшествието си на престола дала обет да не екзекутира никого – и през всичките двадесет години на царуването си не осъжда никого на смърт. А при това е водила Седемгодишна война! – и пак не прибягва до тази мярка. Ето ви един удивителен пример за средата на XVIII век, половин столетие преди якобинската касапница. Вярно, ние сме свикнали да осмиваме цялото си минало; да не признаваме никоя добра постъпка или намерение за такава. Елизавета също може да бъде очернена: заменя смъртното наказание с камшичен бой, разкъсване на ноздри, с жигосване на думата „крадец“ върху тялото и с вечно заточение в Сибир. Ала в защита на императрицата ще запитаме: а как по-сурово би могла да постъпи въпреки обществените представи? Може би и днешният осъден на смърт ще предпочете доброволно всичко това, стига слънцето да не угасне за него, само че в хуманността си ние не му го предлагаме. И може би в хода на тази книга читателят сам ще се убеди, че двадесет, а дори и десет години в нашите лагери са къде по-тежки от наказанията на Елизавета?

Според сегашната терминология тя е имала в случая общочовешки поглед, а Екатерина II – класов (и, ще рече, по-верен). Струвало й се е ужасно, опасно да не екзекутира съвсем никого. И в защита на себе си, на трона и на строя, т.е. в политическите случаи (Мирович, (Василий Я. Мирович (1740–1764) – подпоручик от Смоленския полк, опитал се да освободи от Шлиселбургската крепост Иван VI Антонович, правнука на Петър I. Екзекутиран. – Б. пр.) московският чумен бунт, (Народно въстание в Москва през септември 1771 г. по време на чумна епидемия, предизвикано от глада и полицейския произвол. – Б. пр.) Пугачов) тя признава екзекуцията за напълно уместна. А за криминалните престъпници – защо да не бъде смятана и за отменена?

При Павел отмяната на смъртното наказание е потвърдена. (А войните не са били малко, но в полковете не е имало трибунали.) И през цялото дълго царуване на Александър I смъртното наказание се прилага само за военни престъпления, извършени по време на поход (1812 г.). (Тук ще ни възразят: а боят до смърт с пръчки? Не ще и дума, негласни убийства, разбира се, е имало, но нима едно профсъюзно събрание не може също да доведе човека до смърт? И все пак Божият живот да зависи от гласуването на съдиите – за половин век, от Пугачов до декабристите, такова нещо не се е случвало в нашата страна дори и на

държавните престъпници.)

След обесването на петимата декабристи смъртното наказание за държавните престъпления у нас не е отменено, то бива потвърдено с кодексите от 1845 и 1904 г., попълвано и с военнаказателните закони – но е отменено за всички престъпления, разглеждани от обикновени съдилища.

И колко души са екзекутирани през този период в Русия? Вече цитирахме (осма глава) статистическите данни на либералните дейци от 1905–1907 г.: за осемдесет години 894 смъртни наказания, т.е. средно по единадесет души на година. Да приведем и по-строгите цифри на експерта по руско наказателно право Н. С. Таганцев. (Н. С. Таганцев. Смертная казнь. СПб. 1913. (Вече се спирахме върху „Таганското дело“ в Осма глава). – Б. а.) До 1905 г. смъртното наказание в Русия е извънредна мярка. За тридесет години – от 1876 до 1905 г. (времето на народолюбците и на терористичните актове, а не на намерения, изказани в кухните на общите жилища; времето на масови стачки и селски вълнения; времето, през което възникват и укрепват всички партии на бъдещата революция), са екзекутирани 486 души, т.е. около седемнадесет души на година в цялата страна. (Тук влизат и екзекуциите за криминални престъпления!) (В Шлисселбург от 1884 до 1906 г. са екзекутирани... тринадесет души. – Б. а.) За годините на първата революция и нейното потушаване броят на смъртните присъди се покачва стремително, като поразява въображението на руснаците, разплаква Толстой и възмущава Короленко и мнозина други: от 1905 до 1908 г. са екзекутирани около 2200 души (по четиридесет и пет на месец). Но тези присъди са предимно за терор, убийства и бандитизъм. Това е епидемия от екзекуции, както пише Таганцев. (И тя тутакси отминава.)

Странно е да четеш, че когато през 1906 г. се въвеждат военнополовите съдилища, един от най-сложните проблеми е: кой да привежда присъдите в изпълнение? (Изискването е не по-късно от двадесет и четири часа след прочитането на присъдата.) Това се предоставя на войсковите части, но прави неприятно впечатление на войската. А доброволец за палач често не се намира. Докомунистическите глави не са се досещали, че един палач може да разстреля много хора и отзад в тила.

Временното правителство още с встъпването си в длъжност отменя изобщо смъртното наказание. През юли 1917 г. го възстановява за действащата армия и фронтните области – за военни престъпления, убийства, изнасилвания, мародерство и грабеж (с каквито тогава тези райони изобилствуват). Това е една от най-непопулярните мерки,

погубила Временното правителство. Лозунгът на болшевиките преди преврата е: „Долу смъртното наказание, възстановено от Керенски!“

Настойчиво се твърди, че в Смолни в самата нощ на 25 срещу 26 октомври възниква дискусия: дали да не се отмени завинаги с един от първите декрети смъртното наказание? И тогава Ленин осмива утопизма на своите другари, той добре знае, че без смъртно наказание няма да направи и крачка в построяването на новото общество. При съставянето обаче на коалиционното правителство с левите есери болшевиките отстъпват пред погрешните им понятия и от 28 октомври 1917 г. смъртното наказание все пак е отменено. Нищо хубаво, естествено, не може да се очаква от тази „добродушна“ позиция. (А и как го отменят? В началото на 1918 г. Троцки нарежда да бъде съден Алексей Шчастни, току-що произведен адмирал, задето се е отказал да потопи Балтийския флот. Председателят на Върховния трибунал Карклин изрича бързо на развален руски: „Да бъде разстрелян до двадесет и четири часа.“ По залата преминава вълнение: отменено е! Обвинителят Криленко разяснява: „Какво ви вълнува? Смъртното наказание е отменено. Ние не наказваме Шчастни, ние го разстрелваме.“ И го разстрелват.)

Ако се съди по официалните документи, смъртното наказание е възстановено изцяло от юни 1918 г. – не, не е „възстановено“, а е установено като нова ера в историята на екзекуциите. Ако приемем, че Лацис (Вече цитираният обзор „Два года борьбы...“, 1920, стр. 75. – Б. а.) не намалява цифрата, а просто не разполага с пълни данни, и че революционните трибунали са свършили поне същата съдийска работа, каквато ЧК е свършил без съд, ще установим, че в двадесет централни губернии на Русия за шестнадесет месеца (юни 1918 – октомври 1919 г.) са разстреляни над 16 хиляди души, т.е. повече от хиляда на месец. (Като сме почнали да сравняваме, ето ви и това: за осемдесетте върхови години на Инквизицията (1420–1498) в цяла Испания са осъдени на клада 10 хиляди, т.е. около 10 души на месец. – Б. а.) (Между другото, тогава са разстреляни председателят на първия руски (Петербургски, 1905 г.) съвет на работническите, селските и червеноар-мейските депутати Хрустальов-Носар и художникът, който създава за цялата Гражданска война ескиза на юначната червеноармейска униформа.)

А съществуват още и революционни военни трибунали (вж. осма глава).

Впрочем настъпилата през 1918 г. ера на екзекуциите смразява и опиянява Русия може би дори не с тези произнесени или непроизнесени като присъда единични разстрели, превърнали се по-късно в хиляди.

Още по-страшна ни се струва модата на воюващите страни, а после и на победителите – да се потопяват шлеповете, всеки път с непресметнати, непреброени, дори неизвикани поименно стотици хора, особено офицери и други заложници – във Финския залив, в Бяло, Каспийско и Черно море, че и в Байкал. Това не влиза в нашата тесносьдебна история, но също е история на нравите, откъдето следва и всичко по-нататък. Дали в продължение на всички наши векове, като се почне от първия Рюрик, е имало период на такива жестокости, на толкова убийства, с каквито болшевиките съпровождат и завършват Гражданската война?

Ще пропуснем един характерен зъбец, ако не споменем, че смъртното наказание е отменяно... чрез 1920 г., да! Някой изследовател може да изпадне дори в затруднение пред тази доверчивост и беззащитност на диктатурата, лишила се от меч на възмездието, когато Деникин е още в Кубан, Врангел в Крим, а полската конница се стяга за поход. Но, първо, този декрет е твърде благоразумен: той не се разпростира върху революционните трибунали, а само върху ЧК и тилловите трибунали. Ето защо е могло набелязаните за разстрел предварително да бъдат откарвани по-близо до лобните места. Така например за историята остава запазено следното разпореждане:

„Поверително. Циркулярно

До председателите на ЧК, ВЧК – за специалните отдели

Предвид отмяната на смъртното наказание предлагаме всички лица, които по числящите им се различни престъпления подлежат на смъртно наказание, да бъдат отправяни в районите на военните действия, в местата, където декретът за отмяната на смъртното наказание не е в сила.

15 април 1920 г. 325/16.756

Завеждащ спец. отдел на ВЧК

/подпис/ Ягода“

Второ, декретът е подготвен чрез предварителна чистка в затворите (чрез масови разстрели на арестуваните, които по-късно могат да бъдат обхванати от „декрета“. В архивите е запазено заявление на бутирските затворници от 5 май 1920 г.:

„При нас, в Бутирския затвор, вече след подписването на декрета за отмяна на смъртното наказание бяха разстреляни през нощта 72 души. Нещо кошмарно по своята подлост.“

Но, трето, което е най-утешителното, действието на декрета е

краткосрочно – четири месеца (докато отново не се препълнят тъмници-те). С декрет от 28 май 1920 г. на ВЧК е върнато правото да разстрелва.

Революцията бърза да преименува всичко, та всяко нещо да бъде видяно като ново. Така и „смъртното наказание“ е преименувано във висша мярка и не на „наказание“ дори, а на социална защита. В основите на наказателното законодателство от 1924 г. ни се дава обяснението, че тази висша мярка е наложена временно, до пълната ѝ отмяна от Централния изпълнителен комитет.

И през 1927 г. действително започват да я отменят: оставят я само за престъпления срещу държавата и армията (член 58 и военните закони), е, вярно, още и за бандитизъм (но е известно широкото политическо тълкуване на „бандитизма“ през ония години, че и днес: от басмача до литовския партизанин всеки въоръжен националист, несъгласен с централната власт, е „бандит“, как тъй да се лишим от този член в закона? И бунтуващият се лагерист, и участникът в градските вълнения са също „бандити“). По членовете, защитаващи частните лица, по членовете за убийство, грабеж и изнасилване – разстрелът е отменен във връзка с десетгодишнината от Октомври.

А към петнадесетгодишнината от Октомври се добавя смъртно наказание и по закона от „седми-осми“ – по онзи най-важен закон на вече настъпващия социализъм, който обещава на всеки поданик куршум за всяка държавна троха.

Както винаги с особено настървение до този закон прибъгват особено в началото – през 1932–1933 г. И тогава особено старателно разстрелват. В това мирно време (още приживе на Киров) само в ленинградските Крести през декември 1932 г. своята участ очакват едновременно двеста шестдесет и пет осъдени на смърт (По свидетелството на Б., разнасял храна по килиите на осъдените на смърт. – Б. а.) – а за цялата година само в Крести те са повече от хиляда.

И що за злодеи са това? Откъде толкова затворници и размирници? Там например лежат шест колхозници от района на Царское село, чиято вина е такава: след като окосили (със собствените си ръце) на колхоза, замахнали няколко пъти с косите по бабуните, та да занесат сено на кравите си. Нито един от шестимата не е помилван от ВЦИК и присъдата е приведена в изпълнение!

Каква ти Салтичих? (Салтичиха (Дария Са.апикова) (1730–1801) помещица, измъчила до смърт повече от сто крепостни. – Б. пр.) Кой най-гнусен и отвратителен помещик би могъл да убие шест селяни за няколко нещастни наръча сено?... Ами че достатъчно е да ги шибне по

веднъж с пръчката, и вече щяхме да го знаем и да прокланаме името му в училищата. (Само че в училищата не знаят, че Салтичиха е осъдена от (класовия) съд за своите зверства на единадесет години затвор в подземията на Ивановския манастир в Москва. (А. С. Пругавин. Монаштрские тюрьмы. Издание „Посредника“. 1906, стр. 39.) – Б. а.) А сега – минало-заминало. Остава ми да се надявам, че все някога разказът на моя жив свидетел ще бъде потвърден от документите. Дори никога и никого повече да не бе убивал Сталин, само за тези шестима царскоселски селяни щеше да заслужава да бъде екзекутиран! И на всичко отгоре смеят да ни крискат: „Как дръзвате да го разобличавате?“, „Да безпокоите великата му сянка?“, „Сталин принадлежи на световното комунистическо движение!“ Да. И – на Наказателния кодекс.

Впрочем с какво са по-добри Ленин и Троцки? Тъкмо от тях започва всичко.

Да се върнем обаче към безстрастието и безпристрастието. Разбира се, ВЦИК непременно би „отменил напълно“ висшата мярка, щом е обещал, но бедата е там, че през 1936 г. Бащата и Учителят „отменя напълно“ самия ВЦИК. А Върховният съвет е по-скоро като по времето на Анна Йоановна. (Анна Йоановна (1693–1740) – руска императрица от 1730 г., племенница на Петър I, възкачена на престола от Върховния таян съвет. Фактически по нейно време управлява Е. И. Бирон. – Б. пр.) Тук и „висшата мярка“ става наказание, а не някаква си там „защита“. Разстрелите от 1937–1938 г. не се вменят вече в „защитата“ дори за Сталиновото ухо.

Ще се намери ли юрист или историк на наказателните процеси, който да ни предостави проверена статистика? Къде се намира специалното хранилище, в което да проникнем и да прочетем цифрите? Няма такива. Няма и да има. Затова ще се осмелим да повторим само цифрите слухове, които се носят още прясно през 1939–1940 г. под сводовете на Бутирки и изтичат от арестуваните големи и средни по значимост ежовци, минали набързо през килиите (виж, те са знаели!). Та тези ежовци разправяли, че през споменатите две години в Съюза са разстреляни половин милион „политически“ и четиристотин и осемдесет хиляди криминални престъпници (59–3, разстрелват ги като „опора на Ягода“; по този начин е ударен и „старият апашки благороден“ свят).

Може ли да смятаме тези цифри за невероятни? Като имаме предвид, че разстрелите са извършени не за две години, а само за година и половина, трябва да очакваме (за 58 член) средно двадесет и осем хиляди разстреляни на месец. Това за Съюза. А колко са били местата за

разстрелите? По най-скромните пресмятания – сто и петдесет. (Повече са, разбира се. Само в Псков например към много от черквите в бившите отшелнически килии са пригодени помещения на НКВД за изтезания и разстрели. Дори през 1953 г. в тези черкви още не пускат екскурзианти: имало „архиви“; там и паяжините не се чистят по десет години, такива са им „архивите“. Преди започването на реставрационните работи изкарват оттам костите с камиони.) На едно място, в един и същи ден са извеждали на разстрел по шестима души. Нима е фантастично? Дори е посмалено! От Краснодар свидетелствуват, че в главното здание на ГПУ на улица Пролетарска през 1937–1938 г. всяка нощ са разстрелвали над двеста души! (Според други източници до 1 януари 1939 г. са разстреляни един милион и седемстотин хиляди души.)

През Отечествената война ио различни поводи прилагането на смъртното наказание ту се разширява (например при военизирането на железниците), ту се обогатява по форми (от април 1943 г. – указ за смърт чрез обесване).

Всички тези събития забавят донякъде обещаната пълна, окончателна, за вечни времена отмяна на смъртното наказание, но народът ни все пак я дочаква с търпение и преданост: през май 1947 г. Йосиф Висарионович пробва пред огледалото колосан нагръдник, харесва се – и диктува на Президиума на Върховния съвет отмяната на смъртното наказание в мирно време (и замяната му с двадесет и пет години, с тъй наречената четвъртинка).

Но нашият народе неблагоприятен, престъпен и неспособен да цени великодушieto. Ето защо управляващите охкат, охкат две години и половина без смъртно наказание и на 12 януари 1950 г. издават указ с противоположно съдържание: „Предвид на постъпили заявления от националните републики (Украйна?...), от профсъюзите (милите профсъюзи, винаги знаят какво е нужно), от селските организации (това ще е продиктувано насън, Милостивецът разпердушинва всички селски организации още в годината на Великия прелом), както и от дейците на културата“ (това вече е напълно правдоподобно) Смъртното наказание се връща за вече натрупалите се „родоотстъпници, шпиони и атентатори диверсанти“.

Върнали се веднъж към нашия обичаен дръвник, така и продължават, без много да умуват: 1954 г. – и за умишлено убийство; май 1961 г. – за присвояване на държавно имущество, за фалшифициране на пари, за терор в местата за лишаване от свобода (за тези, които убиват доносниците и заплашват лагерната администрация); юли 1961 г. – за

нарушаване на правилата за валутни операции; февруари 1962 г. – за посегателство (замахване с ръка) срещу живота на милиционерите и дружинниците; пак тогава – за изнасилване; и веднага след това – за рушветчийство.

Ала всичко това е временно, до пълната отмяна. И днес пише така.

Излиза, че най-дълго сме изкарали без смъртно наказание при Елизавета Петровна.

* * *

В своето благополучно и съпяло съществуване си представяме осъдените на смърт като белязани от съдбата немногобройни самотници. Инстинктивно сме убедени, че тъкмо ние никога няма да попаднем в килия за осъдени на смърт, че за това е нужна ако не тежка вина, то във всеки случай ярък живот. Трябва ни още много нещо да претръскаме в главите си, докато проумеем: през смъртните килии са минали безчет най-сиви хорица за най-обикновени постъпки и – на когото както провърви – много често са получавали не помилване, а висшата (както за по-кратко арестантите наричат „висшата мярка“; те не търпят високопарни думи и назовават нещата някак по-грубо и по-лаконично).

Агроном от районен поземлен отдел получава смъртна присъда за грешки в анализа на колхозното зърно! (А може и да не е угодил на началството с анализа?) – 1937 г.

Мелников, председател на занаятчийска задруга (произвеждаща макари за конци!), е осъден на смърт за това, че в работилницата им става пожар от локобилна искра! – 1937 г. (Вярно, че го помилват – заменят присъдата му с десетка.)

През 1932 г. в познатите ни Крести чакат смъртта си: Фелдман – за намерена у него валута; Файтелевич, студент в Консерваторията, за продажба на стоманена лента за писци. Съществуващата от паметивека търговия – поминъкът и занимавката на евреина, също става достойна за смъртно наказание!

Да се чудим ли тогава, че смъртна присъда получава и ивановският селски момък Гераска: на пролетния Никулден се веселил в съседното село и след като здравата се натряскал, ударил е кол по задницата – не милионера, не, а милионерския кон! (Наистина напук на същата милиция смъкнал от селсъвета дъската с надписа му, после откъснал шнура на общоселския телефон и изкрещял: „Мамицата им на тия дяволи!...“

Нашата съдба да попаднем сред осъдените на смърт се решава не от

това дали сме направили, или не сме направили нещо, а от въртенето на голямото колело, от хода на външните могъщи обстоятелства. Например Ленинград е обсаден. Какво трябва да мисли неговият висш ръководител другарят Жданов, ако в дейността на Ленинградската държавна сигурност през онези сурови месеци няма смъртни присъди? Ами че органите бездействуват, не е ли така? Трябва да се разкриват големи конспиративни заговори, ръководени от немците отвън. Защо при Сталин през 1919 г. такива заговори са били разкривани, а при Жданов през 1942 г. да ги няма? Речено-сторено: открити са няколко разклонени заговора! Вие си спите в своята неотоплена ленинградска стая, а черната ръка насочва вече острите си нокти към вас. И от вас в случая не зависи нищо. Набелязва се, да речем, генерал-лейтенант Игнатовски – прозорците му гледат към Нева и той изважда носната си кърпа да издуха носата си – сигнал! А освен това като инженер Игнатовски много обича да си побъбри с моряците за техниката. Засечен е! Арестуват го. Настъпва времето на разплатата! – и така, посочете четирidesетте членове на организацията ви. Той ги назовава. И ако сте разпоредител в Александринка, шансовете ви да бъдете назован не са големи, но ако сте професор в Технологичния институт – ето ви и вас в списъка – и какво зависи от вас? А по такъв списък всички ги очаква разстрел.

И всички са разстреляни. Ала ето как остава жив Константин Иванович Страхович, бележит руски хидромеханик: някаква си там голяма клечка в Държавна сигурност е недоволен, че списъкът е къс и хората за разстрел са малко. Тогава набелязват Страхович като подходящ център за разкриване на нова организация. Изправят го пред капитан Алтшулер: „Така значи? Нарочно сте признали на бърза ръка всичко и сте решили да идете на онзи свят, за да не издадете конспиративното правителство? Какъв сте били в него?“ И ето че, докато лежи в килията на осъдените на смърт, Страхович е включен в нов следствен кръг! Той предлага да го смятат за министър на просветата (иска му се всичко да свърши по възможност по-бързо!), но за Алтшулер това е малко. Следствието продължава, междувременно разстрелват групата на Игнатовски. На един от разпитите Страхович кипва: не че толкова му се иска да живее, но е крайно уморен непрекъснато да умира и, главно, тази лъжа му е страшно противна! И на кръстосания разпит в присъствието на някакъв голям чин тропва по масата: „Не мен, а вас всички трябва да разстрелят! Отказвам повече да лъжа! Оттеглям напълно показанията си!“ И това избухване се оказва спасително! – не само че прекратяват следствието, но и за дълго го забравят в килията на чакащите смъртната си

присъда.

Вероятно на фона на всеобщата покорност да избухнеш от отчаяние винаги помага.

И ето – толкова хора са разстреляни – отначало хиляди, след това стотици хиляди. Ние делим, умножаваме, въздишаме, проклинаме. И все пак това са цифри. Те смайват ума, после се забравят. Но ако някога близките на разстреляните дадат в едно издателство снимките им и бъде издаден албум от няколко тома с тях, то при прелистването им и от последния поглед в помръкналите им очи бихме почерпали много нещо за своя оставащ живот. Такова четене, почти без букви, би се наслоило завинаги в сърцата ни.

Мои познати, бивши зекове, са създали такъв обред у дома си: на 5 март, в деня на смъртта на Главния убиец, нареждат върху маси снимките на разстреляните и умрелите в лагера – няколко десетки, колкото са могли да съберат. И през целия ден в жилището им цари тържественост – полуцърковна, полумузейна. Траурна музика. Посещават ги приятели, гледат снимките, мълчат, слушат, говорят тихо помежду си: тръгват си, без да се сбогуват.

Ако би могло навсякъде да бъде така... В сърцето ни да остане поне някаква дракотина от толкова много смърт.

За да не е напразно всичко все пак!...

Как става всичко това? Как чакат хората? Какво чувствуват? За какво мислят? До какви решения стигат? И как ги отвеждат? И какво изпитват в последните минути? И как именно... това... тях... това?...

Естествена е мъчителната жажда на хората да надзърнат зад завесата (макар че никой от нас никога няма да го разбере). Естествено е също, че изпиталите този ужас разказват не за най-последното – нали са ги помилвали.

Какво е по-нататък, го знаят само палачите. Но те няма да говорят. (Прословутият чичо Льоша от Крести, който извива ръцете отзад, слага им белезници, а ако извежданият се провикне в нощния коридор: „Сбогом, братлета!“, му запушва и устата – защо ще ви разказва той? А навярно сега ходи добре облечен из Ленинград. Ако го срещнете в пивницата на островите или на стадиона – попитайте го!)

Ала и палачът не знае всичко докрай. Под съпровождащия машинен грохот той стреля безшумно с пистолет в тила на човека и и обречен тъпо да не разбира какво върши. И той не знае всичко докрай! Знаят го само убитите – значи никой.

Вярно, и творецът – неявно и неясно, но и той знае нещо за онова, което е непосредствено преди куршума, преди въжето.

Та тъкмо от помилваните и от творците сме си съставили приблизителната картина за килията на очакващите смъртта си. Знаем например, че нощем не спят, а чакат. Че се успокояват едва на разсъмване.

Нароков (Марченко) в романа си „Мнимите стойности“, (Ню Йорк. Издателство „Чехов“, 1952. – Б. а.) доста изгубил от претенцията да пише като Достоевски и дори да рови още по-надълбоко в душите и да умилява – все пак твърде сполучливо описва килията на осъдените на смърт и самата сцена на разстрела. Не може да се провери, но внушава достоверност.

Предположенията на някои по-раншни творци като например Леонид Андреев сега вече по принуда биват отнасяни към криловските времена. Пък и как един фантаст би могъл да си представи например килиите на осъдените на смърт от тридесет и седма година? Той непременно ще вземе за отправна точка психологическия момент: как чакат? Как се прислушват?... Кой би могъл да предвиди и да ни опише такива неочаквани усещания на обречените:

1. Осъдените на смърт страдат от студ. Спят върху циментовия под до прозореца при минус три градуса (Страхович). Тук ще замръзнеш още преди разстрела.

2. Осъдените страдат от теснотия и задуха. В единични килии държат натикани по седем (не по-малко), десет, петнадесет или двадесет и осем осъдени на смърт (Страхович, Ленинград, 1942 г.). И така натъпкани, те чакат седмици и месеци! Хич не ти е до кошмара на седемте обесени! (Прави се аналогия с „Разказ за седемте обесени“ на Леонид Андреев. – Б. пр.) Хората вече не мислят за изпълнението на присъдата, не се боят от разстрела, а – как да си изпънат в момента краката? Как да се обърнат? Как да глътнат въздух?

През 1937 г., когато в тъмниците на Иваново – Вътрешната, 1, 2 и КПЗ, лежат едновременно до четиридесет хиляди души, макар че едва ли са били пригодени за повече от три-четири хиляди, в затвор № 2 натъпкват едновременно: следствени, осъдени на лагер, осъдени на смърт, със заменена смъртна присъда, че и крадци – и всички те стоят няколко дни в голямата килия така притиснати, че никой не е в състояние да повдигне или свали ръката си, а заклещените до нарове рискуват да си счупят краката в колената. Това става през зимата и за да не се издушат, са принудени да строшат стъклата на прозорците. (В същата килия очаква смъртта си Алаликин, вече осъден, с бяла като сняг коса, член на

РСДРП от 1898 г., напуснал партията на болшевиките през 1917 г., след Априлските тезиси.)

3. Осъдените на смърт страдат от глад. Те чакат след смъртната си присъда толкова дълго, че главно усещане за тях става не страхът от разстрела, а мъките на глада: къде да намерят нещо за ядене? През 1941 г. Александър Бабич прекарва в Красноярския затвор, в килията на осъдените на смърт седемдесет и пет денонощия. Вече напълно се бил отчаял и очаквал разстрела като единствено възможния край на своя злополучен живот. Подува се от глад – и изведнъж заменят разстрела му с десет години. Оттук и тръгва по лагерите си. А какъв е изобщо рекордът по стоене в килия за осъдени на смърт? Знае ли го някой?... Всеволод Петрович Голицин – старши (!) в килията, прекарва в нея сто и четиридесет денонощия (1938 г.) – но дали това е рекордът? Славата на нашата наука академик Н.И. Вавилов чака да го разстрелят няколко месеца, ако не и цяла година; като осъден на смърт бива евакуиран в Саратовския затвор, там го хвърлят в килия под земята без прозорци и когато през лятото на 1942 г. е помилван и преместен в обща килия, не може да ходи и го изнасят за разходката на ръце.

4. Осъдените на смърт страдат без медицинска помощ. От дългия си престой в килията за осъдени на смърт Охрименко се разболява сериозно (1938 г.). Не само не го вземат в лечебницата, но и лекарката дълго не се появява. Когато пък идва, не влиза в килията, а през решетката на вратата, без да го преглежда или да го пита за нещо, му подава прахове. А у Страхович започва водянка в краката, той обяснява това на надзирателя – и му изпращат... зъболекар.

Но дори когато лекарят се намесва – дали трябва да лекува осъден на смърт, т.е. да продължи очакването на смъртта? Или хуманността на лекаря е в това да настоява за по-скорошния му разстрел? Ето ви друга сценка от Страхович: влиза лекарят и докато разговаря с дежурния, сочи с пръст осъдените на смърт: „Покойник!... Покойник!... Покойник!...“ (Така той определя за дежурния дистрофиците, един вид, защо да измъчваме повече хората, време е да бъдат разстреляни!)

А и наистина, защо ги държат толкова време? Палачите ли не стигат? Да не забравяме, че на мнозина осъдени на смърт предлагат и дори ги молят да подпишат молба за помилване, а в случаите, когато те прекалено упорствуват, не искат повече сделки – подписват и от тяхно име, без да ги питат. Е, а хартийките ще вървят по криволичещите пътища на машината най-малко няколко месеца.

Тук навярно нещата опират до различните функции на двете

ведомства. Съдебно-следственото ведомство (както сме чували от членовете на Военната колегия – едно неделимо цяло) преследва разкриването на кошмарно-зловещите дела и не може да не определя достойно наказание за престъпниците – разстрел. Но веднага щом присъдите бъдат произнесени и записани в актива на следствието и съда – самите тези чучела, наричани осъдени, не представляват повече интерес: и наистина, щом няма никакви заговори, нищо в живота на държавата няма да се промени от това дали осъдените ще останат живи, или ще умрат. И така те са оставени напълно да зависят от преценката на тъмничното ведомство. То пък, присъединено към ГУЛАГ, гледа на осъдените вече от стопански съображения, техните цифри са – не повечко да се разстрелват, а да се прати повечко работна ръка на Архипелага.

Така началникът на затвора на Големия дом Соколов гледа и на Страхович, на когото в края на краищата му доскучава в килията за осъдени на смърт и той моли да му предоставят хартия и молив за научни занимания. Отначало написва тетрадката „За взаимодействието между течността и твърдото тяло, движещо се в нея“, „Изчисляване на балистите, ресорите и амортизаторите“, след това „Основи на теорията за устойчивостта“. Затварят го в самостоятелна „научна“ килия, хранят го по-добре от останалите, започват да пристигат поръчки от Ленинградския фронт, той им разработва „стереоскопична стрелба по самолети“ – и завършва с това, че Жданов заменя смъртната му присъда с петнадесет години лишаване от свобода (но пощата от Голямата земя просто се движи бавно: скоро от Москва идва обикновено помилване, и то пощедно от това на Жданов: само десет години.

Всички тетрадки на Страхович от затвора и досега са цели. А „научната му кариера“ зад решетките едва тогава започва. Предстои му да възглави един от първите в СССР проекти за турбореактивен двигател.

Следователят Кружков (да-да, същият онзи разбойник) решава да използва за свои лични цели математика доцент А.Н.П. в килията му за осъдени на смърт: работата е там, че той следва задочно! И ето че извиква П. от килията и му възлага да решава задачи по теория на аналитичните функции от своите (а по всяка вероятност дори не и от своите) контролни работи.

Така че какво разбира световната литература от предсмъртните страдания?...

Най-сетне (разказът на Чавдаров) килията за осъдени на смърт може да бъде използвана като елемент от следствието, като метод за въздействие. Двама непризнаващи се за виновни (Красноярск) биват

внезапно извикани пред „съда“, „осъждат“ ги на смърт и ги прехвърлят в килията на смъртниците. (Чавдаров се изпуска да каже: „Съдът за тях бе инсцениран.“ Но когато всеки съд е инсцениран, с каква друга дума да назовем този лъжесъд? Сцена на сцената, спектакъл, вмъкнат в спектакъла.) Тук вече ги оставят да изпитат докрай този бит на чакащите смъртта си. След това им вкарват ухо, уж също от осъдените на смърт. И те изведнъж започват да се разкайват, задето толкова са упорствували на следствието, и молят надзирателя да предаде на следователя, че са готови да подпишат всичко. Дават им да подпишат заявление, след което ги извеждат от килията през деня – значи не на разстрел.

Ами нали истинските обречени на смърт в тази килия, послужили като материал за следователската игра – нали те също чувствуват нещо, когато гледат как „разкайлите се“ ги помилват? Но това са вече режисьорски рискове.

Говори се, че през 1939 г. Константин Рокосовски, бъдещият маршал, бил извеждан два пъти през нощта в гората уж на разстрел: насочвали дулата срещу него, сваляли ги и го връщали в затвора. Това също е висша мярка, прилагана като следователски метод. И нищо, било каквото било, жив и здрав е човекът и не се обижда.

А човек почти винаги се оставя покорно да го убият. Защо така хипнотизира смъртната присъда? Най-често помилваните не си спомнят някой в тяхната килия да се е съпротивявал. Но има и такива случаи. През 1932 г. затворниците със смъртни присъди в Ленинградските Крести отнемат на надзирателите револверите и стрелят. Това налага да се въведе следната техника: поглеждат през шпионката кого трябва да изведат, нахълтват в килията едновременно петима невъоръжени надзиратели и се хвърлят да заровят едного. Със смъртни присъди в килията са осем-десет души, но всеки от тях е пратил апелация до Калинин, всеки чака помилване и затова: „Ти умри днес, а аз утре.“ Те правят път и гледат безучастно как връзват обречения, как той крещи за помощ, как му натикват в устата малка детска топка. (Че дори и тази детска топка – ще се досети ли човек за всичките й възможни приложения?... Какъв добър пример за лектора по диалектика!)

Надеждата! Дали тя повече крепи, или разслабва? Ако във всяка такава килия осъдените на смърт дружно се хвърляха да душат палачите, дошли да ги отведат, нямаше ли да се прекратят тези смъртни изпълнения по-сигурно, отколкото чрез апелациите до ВЦИК? Щом вече си застанал на ръба на гроба, какво ти коства да се съпротивяваш?

Но нима и при ареста всичко не е обречено по същия начин? И все пак арестуваните – на колене, като с отрязани крака, пълзят с никаква надежда.

* * *

Василий Григориевич Власов помни, че през нощта след присъдата, когато го водят по тъмния Кадий и от четирите страни му размахват четири пистолета, е мислел само едно: да не вземат да го разстрелят в този момент, провокаторски, уж при опит за бягство. Значи още не е бил повярвал в присъдата си! Още се е надявал да живее...

После го затварят в милицията. Слагат го да легне върху канцеларската маса, а двама-трима милиционери остават да дежурят край него на светлината на газената лампа. Чува ги да си говорят: „Четири дни слушах, така и не разбрах: какво са сторили?“ – „Зарежи, не е за нашия ум работа!“

Държат Власов в тази стая пет денонощия: чакат потвърждаването на присъдата, за да го разстрелят в Кадий: конвоирането на осъдените на смърт до друго място е твърде трудно. Някой подава от негово име телеграма за помилване: „Не се признавам за виновен, моля да не ми се отнема животът.“ Отговор няма. През всичките тези дни ръцете му така се тресат, че той не може да доближи лъжицата до устата си и пие направо от чинията. Навестява го, само за да му се подиграва, Ключин. (Скоро след Кадийско го дело очаква да го преместят от Иваново в Москва. Същата година тези пурпурни звезди на гулаговското небе имат ярки изгреви и залези. Наближава времето и те да изпопадат в същата яма, но засега не знаят това.)

Не пристига нито потвърждение на присъдата, нито помилванте и се налага да карат четиримата осъдени в Кинешма. Качват ги в четири камионетки – във всяка по един осъден със седем милиционери.

В Кинешма ги натикват в подземие на манастира (манастирската архитектура, очистена от монашеската идеология, се оказва много подходяща за нас). Там вкарват и други осъдени на смърт. По-късно ги прехвърлят с арестантски вагони в Иваново.

В двора на сточната гара отделят трима: Сабуров, Власов и един от друга група, а останалите откарват веднага – значи на разстрел, за да не препълват затвора. Така Власов се прощава завинаги със Смирнов.

Тримата останали са затворени в пронизващата от студ октомврийска влага в двора на тъмница № 1 и са държани там четири часа, докато експедират, довеждат и обискират другите етапи. Всъщност още

нищо не доказва, че няма да ги разстрелят до вечерта. Тези четири часа те седят на земята и напрегнато гадаят участта си! В един момент Сабуров решава, че ги извеждат на разстрел (а ги водят в килията), и макар да не вика, така се вкопчава в ръката на съседа си, че той закрепва от болка. Охраната помъква Сабуров по земята и го бодне с щиковете.

В затвора има четири килии за осъдени на смърт – в един и същ коридор с детските и болничните килии! Тези за осъдените на смърт са с по две врати: обикновена дървена с шпионка и желязна решетеста, а всяка врата е с две ключалки (ключовете за едната се държат от надзирателя, а за другата – от блокския, за да не ги отключват един без друг. 43-та килия е през една стена със следователския кабинет и през нощта, когато осъдените чакат да ги изведат на разстрел, до слуха им стигат страшните писъци на изтезаваните.

Власов попада в 61-ва килия. Тя е единична: дълга около пет метра, широка малко повече от метър. Два железни кревата са здраво захванати с дебели нитове към пода, на всеки креват като валета върху карта за игра – т.е. единия с краката към главата на другия, лежат по двама със смъртни присъди. И още четиринадесет – напреки върху циментовия под.

В очакване на смъртта всеки разполага с по-малко от квадратен аршин! Макар отдавна да е известно, че дори мъртвецът има право на три аршина земя – че и те дори са се стрували малко на Чехов.

Власов пита дали разстрелват веднага. „Ами ето, ние отдавна сме тук, а все още сме живи...“

И започва очакването – такова, каквото вече го знаем: през цялата нощ никой не спи, чакат напълно отпаднали да ги изведат на смърт, вслушват се във всеки лек шум по коридора (това разтегнато очакване лишава още повече човека от способността да се съпротивлява). Особено тревожни са нощите, последвали дните, когато неколцина биват помилвани: те си отиват с радостни възгласи, а страхът в килията се съгъстява – заедно с помилването от високите инстанции са постъпили и откази за други и през нощта е възможно да ги изведат...

Понякога нощем гърмят ключалки, сърцата се свиват – моят ред ли е или на някого другиго? А ключарят е отворил дървената врата по някоя дребна причина: „Махнете ония неща от прозореца!“ От това отваряне на вратата може би всичките четиринадесет скъсяват с година разстоянието до бъдещата си смърт; ако вратата се отвори още петдесетина пъти така – няма да става нужда да се хаят куршуми! Но как са му благодарни, че се е разминало: „Веднага ще ги махнем, гражданино

началник!“

Сред сутрешния си тоалет, освободени от страха, те заспиват. После надзирателят внася бакичката с чорбата и казва: „Добро утро!“

За кого друго на тоя свят е по-добро то, отколкото за тях! Благодарни за топлината на този глас и топлината на този буламач, те заспиват този път до пладне. (Само сутрин са в състояние да хапнат! През деня, вече будни, повечето от тях не могат да сложат нищо в уста. Някои получават храна отвън – близките могат да знаят, а могат и да не знаят за смъртната присъда, – тази храна е обща за килията, но така си и остава да гние във вмирисания спарен въздух.)

Денем в килията все има някакво леко оживление. Идва началникът на блока – или мрачният Тараканов, или по-отзивчивият Макаров, – предлага им листове за заявления, пита дали който има пари, не иска да му се купи тютюн от лавката. Тези въпроси им звучат или твърде странно, или извънредно човешки: все едно, че изобщо не са осъдени на смърт.

Осъдените изрязват дъната на кибритените кутии, бележат ги като плочки на домино и играят. Власов се разтоварва, като разказва на някого за потребителната кооперация, а това винаги добива у него комичен характер. (Разказите му за кооперацията са невероятни и си струва да се преразкажат отделно.) Яков Петрович Колпаков, председател на районния изпълнителен комитет в Судогда, болшевик от 1917 г., от фронта, седи десетки дни в една и съща поза – стиснал глава с ръцете си, с лакти на коленете, винаги загледан в една и съща точка на стената. (Би трябвало да си спомня пролетта на седемнадесета година като весела и лека!... А някои (офицерите) и тогава са били убивани.) Словоохотливостта на Власов го дразни: „Как можеш?“ – „А ти за рая ли се готвиш? – озъбва му се Власов с характерния за неговия край изговор на «о»-то. – Аз само едно съм си наумил – ще кажа на палача: единствено ти – не съдиите, не прокурорът, – единствено ти си виновен за моята смърт, помни го цял живот! Ако ви нямаше вас, доброволните палачи, нямаше да има и смъртни присъди! И нека убива, мерзавецът!“

Колпаков го разстрелват. Разстрелват и Константин Сергеевич Аркадиев, бивш завеждащ александровския (във Владимирска област) районен поземлен отдел. Прощаването с него е някак особено тежко. Посред нощ нахлуват шест души от охраната, грубо го подканват, а той, мек, възпитан, дълго върти и мачка ушанката си в ръце, отлагайки момента на раздялата – раздялата с последните земни хора. И когато изрича последното „прощавайте“, вече почти няма глас.

В първия миг, когато посочват жертвата, на останалите им олеква („Не съм аз!“) – но после, след извеждането му, едва ли им става по-леко, отколкото на отведения. През целия следващ ден мълчат и не ядат.

Впрочем Гераска, който бе громил съвета, много яде и много спи, по селски устрои живота си и тук. Сякаш не може да повярва, че ще го разстрелят. (Наистина не го разстрелват: заменят присъдата му с десет години лишаване от свобода.)

Някои пред очите на другарите си по участ побеляват за три-четири дни.

Когато чакането на смъртта прекалено се проточва, косите порастват и всички от килията са отвеждани на бръснар и на баня. Затворническият бит си има своите правила, не признава присъдите.

Някои престават да говорят и да разсъждават свързано и въпреки това ги оставят да дочакат тук своята участ. Полуделите в килията за осъдени на смърт, така и полудели ги извеждат на разстрел.

Но и помилваните не са малко. Тъкмо през есента на 1937 г. за пръв път след революцията са въведени присъди от петнадесет и двадесет и пет години лишаване от свобода и те предотвратяват много разстрели. Заменят смъртни присъди и с десетки. Дори и с петорки, в страната на чудесата са възможни и такива чудесии: снощи си бил достоен за разстрел, днес сутринта ти лепват детска присъда, ставаш лек престъпник и имаш шанс да се движиш в лагера без конвой.

В килията им лежи и В.Н. Хоменко, шестдесетгодишен кубанец, бивш есаул, „душата на килията“, ако килията за осъдени на смърт може да има душа: пуска шеги, усмихва се под мустак, не показва, че му е тежко. Още след японската война става негоден за строева служба и се специализира в коневъдството, служи в губернското поземлено управление, а към 30-те години е „инспектор по фонд «Коне»“ на РККА към ивановското областно поземлено управление, т.е. нещо като наблюдаващ да се предават най-добрите коне на армията. Затварят го и го осъждат на разстрел, задето вредителски препоръчвал жребците да се кастрират до три години и с това „подкопавал боеспособността на Червената армия“. Хоменко подава касационна жалба. След петдесет и пет дни влиза блоковият началник и му прави забележка, че не е адресирал жалбата си до нужната инстанция. И Хоменко още тук, върху стената, с молива на блоковия, зачерква едното учреждение и написва другото, сякаш се касае за кутия цигари. С тази нескопосна поправка жалбата скита още шестдесет дни, така че Хоменко чика смъртта си цели четири месеца. (А след още някоя и друга година и бездруго ще я дочака като

всички нас! Нима целият наш свят не е килия на осъдени на смърт?...)
И ето че пристига – пълна реабилитация! През това време Ворошилов лично издава нареждане: жребците да се кастрират до три години. Ту сечи му главата, ту сложи го на софрата!

Следват помилване подир помилване и мнозина започват да хранят някаква надежда. Но като сравнява своето дело с това на другите и главно поведението си пред съда, Власов е сигурен, че за него няма изход. Пък и нали все някои ще трябва да бъдат разстреляни? Поне половината от получените смъртна присъда? И той не се съмнява, че ще бъде разстрелян. Единственото, което желае, е да не преклони глава. Присъщата му отчаяност се възвръща, трупа се в него и той се настройва да се държи дръзко докрай.

Отваря му се такъв случай. При една от обиколките си в затвора началникът на следствения отдел на ивановското НКВД Чингули, който знае защо (по-скоро за да изопне нервите), нарежда да му отворят вратата на тяхната килия и застава на прага.

– Кой лежи тук по Кадийското дело?

Той е по копринена риза с къси ръкави, каквито току-що са се появили по него време и още минават за женски. А и от самия него или от същата тази риза се носи сладникава миризма на парфюм, която нахлува в килията. Власов пъргаво скача на кревата и виква пронизително:

– Кой е тоя колониален офицер?! Вън оттук, убиецо!!! – И силно и гъсто заплюва Чингули в лицето.

И го улучва!

Чингули се избърсва и се дръпва. Защото има право да влиза в тази килия само с шестима пазачи, а и не се знае – има ли го.

Едно благоразумно зайче не бива да постъпва така. Ами ако тъкмо у този Чингули сега е твоето дело и тъкмо от него зависи да ти парафира помилването? А и не току-тъй пита: „Кой лежи тук по Кадийското дело?“ Сигурно точно затова е дошъл.

Но идва момент, когато вече ти се отщява, когато вече ти е противно да бъдеш благоразумно зайче. Когато зайчето изведнъж проумява, че всички зайчета стават единствено за месо и кожухчета и затова печалбата ти се изразява най-много в отсрочка, но не и в живота. Когато ти иде да креснеш: „Бъдете проклетни, по-скоро стреляйте!“

Именно това чувство на озлобление обхваща Власов през прекараните четиридесет и един дена в очакване на разстрела. В Ивановския затвор му предлагат два пъти да подпише заявление за помилване – а той отказва.

Но на четиридесет и втория ден го извикват в бокса и му предават, че Президиумът на ЦИК на СССР заменя висшата мярка на наказание с двадесет години лишаване от свобода в трудово изправителен лагер плюс още пет години лишаване от граждански права.

Пребледнелият Власов се усмихва криво и дори успява да каже:

– Чудна работа. Мене ме осъдиха за това, че не вярвам в победата на социализма в една отделна страна. Но няма Калинин вярва, щом мисли, че и след двадесет години в нашата страна ще има нужда от лагери?...

Тогава това изглежда недостижимо – след двадесет години. Странно, те се оказват нужни и след четиридесет.

Дванадесета глава ТЮРЗАК

Ах, тази добра руска дума острог (В древна Русия: крепостна стена от плътно вкопани и заострени отгоре стълбове, в по-късно време – затвор, тъмница, тюрма. – Б. пр.) – каква сила има в нея! И как само е изкована! В нея сякаш са вложени тези яки стени, през които няма излизане. И всичко е събрано в тези шест звука – и строгост, и острога (Харпун (рус). – Б. пр.), и острота (таралежова острота, когато в лицето ти се забиват игли, когато фъртуната те брули по замръзналата муцуна, по очите; заострените колове пред зоната, пък и остротата на бодливата тел), и думата осторожност (Предпазливост (рус). – Б. пр.) (арестантската) се присламчва някъде наблизно – а рог? Ами че рогът стърчи, напипра! Насочен право срещу нас!

А ако хвърлиш поглед върху целия този „осторожен“ руски обичай и бит, върху това заведение през последните, да речем, деветдесет години, комай виждаш вече не един, а два рога: народоволците започват от връхчето на рога – там, където най-силно боцка, където е непоносимо да го изгърпи дори гръдната кост – и постепенно всичко започва да се забля, да става овално, да се спуска надолу, към основата на рога, и да се превръща в нещо, което дори съвсем не е сякаш вече рог, а мъхесто открито челце (това е началото на ХХ век) – но после (след 1917 г.) бързо се напипват първите прешленчета на втория рог и по него, през чатала, през „нямате право“ всичко това започва отново да расте, да се удължава, заостря, вроговява – и към тридесет и осма година отново се впива под шията на човека в падинката между ключиците: тюрзак!

(ТЮРемное ЗАКлючение (официалният термин). (На бълг.: тъмничен затвор). – Б. пр.) И сам о кат о стражева, ношна и далечна камбана – по един удар в годината: Тонни! (ТОН – Тюрьма Особого Назначения (На бълг.: Затвор със специално предназначение). – Б. пр.)

Ако трябва да проследим тази парабола по някой от шлиселбургските затворници („Паметен труд“ на Вера Фигнер), в началото е страшничко: затворникът си има номер и никой не се обръща към него по фамилно име; жандармите са дресирани – като на Лубянка: нито една човешка дума. Понечиш да кажеш: „Ние...“ – „Говорете само за себе си!“ Гробна тишина. Килията тъне във вечен полумрак, стъклата са матови, подът – циментов. Горното прозорче се отваря за четиридесет минути през деня. Храната се състои от рядка зелева чорба и каша. Не ти е позволено да вземаш от библиотеката научни книги. Две години не виждаш никакъв друг човек. Едва след три години – номерирани листове хартия.

А после, полека-лека, просторът се разширява, закръглява: появяват се бял хляб и чай със захар; имаш ли пари, купуваш си туй-онуй; и пушенето се разрешава; на прозорците поставят прозрачни стъкла, горното прозорче е отворено постоянно, стените се боядисват в по-светли тонове; по някое време започваш да получаваши и книги от санктпетербургската библиотека по абонамент; между зеленчуковите градини – само решетки, може да разговаряте и дори да си изнасяте един на друг лекции. А ето че затворническите ръце напират с искане към затвора: още земица ни дайте, още! Ето че два от обширните дворове на затвора са подготвени за насаждения. А цветята и зеленчуците наброяват вече четиристотин и петдесет сорта! Налице са вече научни колекции, дърводелска работилница, ковачница, припечелваме по някоя пара, купуваме си книги, дори политически (П. А. Красиков (същият, който ще осъди на смърт митрополит Вениамин) чете в Петропавловската крепост „Капиталът“ (пък и лежи там само една година, освобождават го). – Б. а.), а от чужбина – списания. И си кореспондираме с близките. Разходка? Разхождаме се, ако щеш, цял ден.

И постепенно, спомня си Фигнер, „вече не надзирателят ни крепеше, а ние него“. А през 1902 г. той отказва да отправи жалбата й, заради което тя му скъсва пагоните! И като следствие: идва военният следовател и всячески се извинява пред Фигнер заради невежия надзирател!

Как стават това отпускане и разширяване? Фигнер си го обяснява донякъде с хуманността на отделните коменданти, а донякъде и с това, че „жандармите свикваха с охраняваните“. Немалко се дължи и на твърдостта на арестантите, на тяхното достойнство и умение да се държат. И

все пак си мисля: решават го въздухът на времето, тази обща влажност и свежест, изпреварващи буреносния облак, този ветрец на свободата, обляхнал вече обществото! Без него всеки понеделник си щял да учиш с жандармите Краткия курс (но тогава не са умеели), а те да те строят и да ти запушват устата. И вместо „памятен труд“ Вера Николаевна щеше да получи за скъсването на пагоните – куршум в мазето.

Размърдването и охлабването на царската тъмнична система става, разбира се, не от само себе си, а от това, че цялото общество заедно с революционерите я е разклащало и осмивало както е могло. Царизмът проигрва главата си не в уличните престрелки през февруари, а няколко десетилетия преди това: когато младежите от заможните семейства започват да смятат престога в затвора за чест, а за безчестие един армейски (и дори гвардейски) офицер да се ръкува с жандарм. И колкото повече охлабва тъмничната система, толкова по-очевидна става победоносната „етика на политическите престъпници“, толкова по-явно усещат членовете на революционните партии своята сила и силата на своите закони, а не на държавните.

Тъкмо тогава в Русия идва Седемнадесета година с Осемнадесета върху раменете си. Защо пристъпваме веднага към Осемнадесета? Предметът на нашия разбор не ни позволява да се задържаме на Седемнадесета: от март нататък всички политически затвори (а и за криминални престъпления), срочните и следствените, и цялата каторга опустяват. Не е ясно как са свързвали двата края тъмничните и каторжните надзиратели – най-вероятно благодарение на картофите от градините към затворите. (От 1918 г. положението им значително се подобрява, а на Шпалерна дори през 1928 г. все още са на служба на новия режим и си живеят чудесно.

Още от последния месец на 1917 г. започва да става ясно, че без затвори няма да може, че някои просто няма къде да бъдат държани освен зад решетките (вж. 2 глава) – просто защото за тях няма място в новото общество. Та ето кога се преминава от опипването на мястото между рогата към напипването на втория рог.

Естествено, веднага се декларира, че ужасите на царските зандани повече никога няма да се повторят: че не може да има никакво превъзпитаване чрез изтезания, никакво тъмнично мълчание, единични килии, единични разходки и всякакво там извеждане под строй, и дори заключени килии! (Сборник „От тюрем к воспитательным учреждениям“. М., „Советское законодательство“, 1934. – Б. а.) – срещайте се помежду си, скъпи гости, разговаряйте колкото щете, оплаквайте се един на друг от

болшевиките. А вниманието на новите затворнически власти е насочено към боевата служба на външната охрана и към приемането на царското наследство от тъмничния фонд (тъкмо тази държавна машина не би следвало да се руши и да се строи отново). За щастие се установява, че Гражданската война не е нанесла повреди на основните централни затвори. Само дето ще трябва да се откажат от тези опорочени стари названия. И започват да ги наричат политизолатори, та чрез това двойствено понятие членовете на бившите революционни партии да бъдат признати за политически противници и да се наблегне не върху наказателния характер на решетките, а върху необходимостта тези старомодни революционери само да бъдат изолирани (и очевидно временно) от прогресивното развитие на новото общество. С тази мотивировка сводовите на старите централни затвори (а Суздалският като че ли още от Гражданската война) посрещат разните есери, анархисти и социалдемократи.

Всички те се връщат тук със съзнанието за своите арестантски права и с отдавна проверената традиция – как да ги отстояват. За тях е нещо законно (извоювано по времето на царя и потвърдено от революцията) специалната политдажба (включваща и половин кутия цигари на ден); покупките от пазара (извара, мляко); свободните многочасови разходки през деня, обръщението на надзирателите към тях на „вие“ (а те самите да не стават прави пред тъмничната администрация); предоставянето на общи килии за съпружеските двойки; разполагането в килията с вестници, списания, книги, писмени принадлежности и лични вещи, включително бръснари и ножици; три пъти месечно – изпращане и получаване на писма; свиждане веднъж в месеца; непреграждани, разбира се, с нищо прозорци (тогава още е неизвестно понятието „намордник“); безпрепятственото ходене от една килия в друга; дворчетата за разходките да са със зеленина и люляци; да има свободен избор на другар при разходките и право на прехвърляне на чувалчето с пощата от едно дворче за разходки в друго; интернирането на бременните жени да става два месеца преди раждането. (От 1918 г. не се стесняват да вкарват в затвора и бременни есерки. – Б. а.)

Но всичко това е само политрежим. Политическите затворници от 20-те години обаче помнят добре и още нещо: своето самоуправление и отгук усещането, че в затвора си част от едно цяло, брънка от една общност. Самоуправлението (свободно избрани старши, защитаващи пред администрацията всички интереси на всички затворници) отслабва тъмничния гнет върху отделния човек, поема го едновременно върху плещите на всички и чрез сливането на всички гласове увеличава

многократно всеки протест.

И те се заемат да отстояват всичко това! А тъмничните власти се заемат да ги лишат от него! И започва глуха борба, в която не се пръскат артилерийски снаряди и само нарядко гърмят пушечни изстрели, а дрънченето на строшените стъкла се чува най-много на половин верста. Води се глуха борба за остатъците от свободата, за остатъците от правото да имаш мнение, води се глуха борба почти двадесет години – но за нея не са издадени фолианти с илюстрации. И всичките й етапи, списъците на победите и списъците на пораженията сега са почти недостъпни, тъй като на Архипелага няма писменост, а устното изложение се прекъсва със смъртта на хората. До нас долитат понякога само случайни пръски от тази борба, и то осветени от отразена, лунна, непряка светлина.

А и ние оттогава сме си въобразили кой знае какво! – на нас ни дай танкови битки, атомни взривове – що за борба е това, ако килиите са заключени с катинари, а затворниците, за да осъществят правото си на контакти, почукват открито по стените, крещат си от прозорците, спускат си бележки на конец от етаж на етаж и претендират поне ръководителите на партийните фракции да имат правото свободно да обхождат килиите? Що за борба е това, ако анархистката Анна Г-ва (1926 г.) или есерката Катя Олицка (1931 г.) се отказват да станат прави, когато в килията им влиза началникът на Лубянската тъмница? (И този дивак ги лишава за наказание от правото... да излизат от килията по нужда.) Що за борба е това, ако две момичета – Шура и Вера (1925 г.), за да изразят протеста си срещу унижаващата личността лубянска заповед да се разговаря шепнешком, запяват на висок глас в килията (за цъфнали люляци, за пролетта) – и тогава директорът на затвора, латвиецът Дукес, ги влачи за косите по коридора до клозета? Или ако (1924 г.) в арестантския вагон от Ленинград студенти пеят революционни песни, а конвоят ги лишава заради това от вода? Те му крещат: „Царският конвой не би си го позволил!“ – а конвоят се нахвърля да ги бие? Или ако есерът Козлов при прехвърлянето му от Кем нарича гръмогласно охраната палачи, заради което е тъгрен по земята и бит?

Да, свикнали сме под доблест да разбираме само военната доблест (или тази да летиш в космоса), която дрънчи с ордените си. Забравихме другата доблест – гражданската, – а само тя! само тя! само тя е нужна на нашето общество! Само тя ни липсва...

През 1923 г. във Вятския затвор есерът Стружински и другарите му се барикадират (колко са били, кои са били, срещу какво са

протестирали?) в килията си, заливат дюшеците с газ и се самозапалват съвсем в традицията на Шлиселбург, за да не ровим и по-надълбоко. Ала какъв шум се надига тогава, как се вълнува цялото руско общество! А сега ни Вятка знае, ни Москва, ни историята. А в същото време човешкото месо продължава да пращи на огъня!

В това е и първата соловецка идея: Соловки са идеалното място, откъдето половин година не се поддържа връзка с останалия свят. Оттук не ще те чуят, че крещиш, можеш, ако ти хрумне, и да се самозапалиш. През 1923 г. тук прехвърлят от Пертоминск (Онежкия полуостров) лишени от свобода социалисти и ги разделят в три уединени малки манастира.

Саватиевският манастир се състои от двете постройки на бившата странноприемница, част от езерото влиза в зоната. През първите месеци като че ли всичко е наред: и политрежимът, и това, че някои от близките ги пускат на свиждане, а тримата ръководители на трите партии водят постоянно преговори с тъмничното началство. А зоната на манастира е зона на свободата, в нейните граници арестантите могат и да говорят, и да мислят, и да вършат всичко без забрана.

Ала още тогава, в зората на Архипелага, макар и ненаричани все още „зловонки“, пълзят тежки упорити слухове: политрежима го ликвидират... политрежимът се премахва...

И наистина, в средата на декември, когато навигацията спира и няма никаква връзка със света, началникът на соловецкия лагер Айхманс (Звучи почти като нациста Айхман... – Б. а.) обявява: да, получена е нова инструкция за режима. Не всичко, разбира се, им се отнема, о, не! – ще се ограничи само кореспонденцията им и още едно-друго, но най-важното е, че от днес, 20 декември 1923 г., излизането от помещенията по всяко време на денонощието се прекратява и ще се разрешава само деном до шест вечерта.

Фракциите решават да протестират, набират доброволци от средата на есерите и анархистите: те трябва в деня, в който забраната влиза, да излязат на разходка именно от шест часа. Но ръцете на началника на Саватиевския манастир Ногтьов така го сърбят да грабне пушката, че още преди шест вечерта (а може би часовете не се покриват? По радиото тогава не дават точно време) конвоите влизат с пушки в зоната и откриват огън по законно разхождащите се. Три залпа. Шестима убити, трима тежко ранени.

На другия ден пристига Айхманс: това е печално недоразумение. Ногтьов ще бъде уволнен (преместен и повишен). Погребват убитите.

Над соловецкия пущинак запява хор:

Вий жертва паднахте в неравна борба...

Дали не е разрешена за последен път тази проточена мелодия по току-що загиналите? Поставят голям валчест камък върху гроба им и изсичат върху него имената на убитите. (През 1925 г. обръщат камъка с надписа надолу. Бродещите по Соловки туристи могат да потърсят, да погледат! – Б. а.)

Не може да се каже, че пресата скрива това събитие. В „Правда“ е поместена дописка със ситен шрифт: затворниците нападнали конвой и шестима от тях били убити. Честният вестник „Роте фане“ описва бунта на Соловки.

Сред есерите в Саватиевския манастир е и Юрий Подбелски. Той събира медицински документи за соловецкия разстрел, за да бъдат някога публикувани. Но година по-късно при прехвърлянето му в Свердловск му правят обиск, откриват в куфара му двойно дъно и така се прекъсва руската История...

И все пак отстояват режима! И цяла година никой не повдига дума за неговата промяна.

Да, през цялата 1924 г.! А в самия ѝ край отново плъзват упорити слухове, че през декември пак се канят да въвеждат новия режим. Драконът е огладнял, жадува за нови жертви.

Тогава социалистите от трите манастира – Саватиевския, Троицкия и Муксалмския, пръснати дори по различни острови, успяват конспиративно да се уговорят и в един и същ ден всички партийни фракции от трите манастира подават ултимативно заявление до Москва и до администрацията в Соловки: или до края на навигацията да бъдат изведени всички оттук, или да им оставят предишния режим. Срокът на ултиматума е две седмици, иначе всички до един ще обявят гладна стачка.

Такова единство не може да бъде пренебрегнато. Такъв ултиматум не може да мине покрай ушите ти. Един ден преди изтичането на срока Айхманс посещава манастирите един по един, за да обяви, че Москва отказва. И в определения ден и в трите манастира (вече загубили връзката помежду си) започва гладна стачка (не суха, пият вода). В Саватиевския манастир гладуват около двеста души. Болните са освободени от стачката. Един лекар измежду затворниците обхожда всеки ден гладуващите. Колективното гладуване се поддържа винаги по-трудно от едноличното: то се равнява по най-слабите, а не по най-силните. Има смисъл

да се гладува само с безотказна решителност и когато всеки добре познава лично останалите и им вярва. При наличието на различни партийни фракции, при няколко стотици хора разногласията и моралните терзания заради другите са неизбежни. След петнадесет денонощия в Саватиевския манастир решават да проведат тайно (носят урната по стаите) гласуване: да продължат ли гладната стачка, или да я прекъснат.

А Москва и Айхманс изчакват: те и така са сити, а и столичните вестници не се задъхват от репортажи за гладната стачка, нито пък край Казанската катедрала се свикват студентски митинги. Дълбоката изолация вече уверено формира нашата история.

Манастирите прекъсват стачката. Не я спечелват, но, както се оказва, и нищо не губят: режимът през зимата си остава предишният, само натоварват допълнително затворниците да секат дървета за огрев от гората, но това не е лишено от здрав смисъл. През пролетта на 1925 г. решават обратно – че гладната стачка е спечелена: арестантите от трите гладуващи манастира са откарани от Соловки на материка! Край значи на полярната нощ и на половингодишното откъсване от света!

Но ги поема много суров (за онова време) конвой и им отпускат крайно оскъдна дажба за из път. А скоро коварно ги измамват: под предлог, че на старшите ще е по-удобно да живеят в „щабния“ вагон с общото стопанство, ги оставят без ръководство: вагона със старшите го откатат във Вятка и го подкарват към Тоболския изолатор. Едва тогава става ясно, че гладната стачка от миналата есен е изгубена: силното и влиятелно ръководство на старшите е отстранено, за да се затегне режимът на останалите. Ягода и Катанян лично ръководят въдворяването на бившите соловчани в отдавна построеното, но дотогава незаселено тъмнично здание на Верхнеуралския изолатор, който бива „открит“ от тях по този начин през пролетта на 1925 г. (с началник Дупер) и на който предстои да се превърне в страшилище за много десетилетия.

На новото място на бившите соловчани се отнема незабавно правото да се разхождат свободно: килиите се държат заключени. Успяват все пак да си изберат старши, но вече нямат право да прехождат от килия на килия. Забранява им се неограничената размяна на пари, вещи и книги между килиите, както става преди това. При всеки опит да разговарят през прозорците, часовоят стреля от кулата по килиите. Изразяват протеста си чрез чупене на стъкла и на тъмничния инвентар. (Днес в нашите затвори доста май ще се замислиш дали да трошиш стъклата на прозорците, току-виж, не поставят нови за през зимата, нищо чудно. Това не е като по време на царизма, когато стъкларят е тичал веднага.)

Борбата продължава, но вече с отчаяние и в неизгодни условия.

През 1928 г. (по разказа на Пьотър Петрович Рубин) по някаква причина във Верхнеуралския изолатор избухва нова обща стачка. Но този път ги няма предишната строго-тържествена обстановка, дружеските окуражавания, лекарската помощ. През един от дните на гладуването тъмничарите нахлуват в килиите с превъзхождащи по численост сили и започват да бият обезсилените хора с тояги и ботуши. Пребиват ги от бой – и с това гладната стачка приключва.

* * *

За наивната си вяра в гладуването сме подведени от опита на миналото и от литературата на това минало. А гладната стачка е чисто морално оръжие, тя предполага, че у тъмничаря е останало все малко нещо от съвест. Или че той се страхува от общественото мнение. Само при тези условия гладуването има ефект.

Царските тъмничари са още зелени: ако затворникът им реши да гладува, те се вълнуват, ахкат, прислужват му, настаняват го в болницата. Примери колкото щете, само че нашият труд е посветен на друго. Смешно е дори да се каже, че на Валентинов е било достатъчно да гладува дванадесет дни, за да се извоюва не някаква режимна привилегия, а пълно освобождаване от следствие (и заминава в Швейцария при Ленин). Дори в Орловския каторжен централен затвор вдигналите се на гладна стачка неизменно побеждават. Те постигат смекчаване на режима през 1912 г.; а през 1913 г. – още по-голямо, включително правото на обща разходка за всички политически каторжници – явно толкова освободена от надзор, че на нея успяват да съчинят и изпратят извън затвора своето обръщение „Към руския народ“ (на каторжниците в Централния затвор!), което е публикувано (да не повярваш! кой от нас е лудият?) през 1914 г. в първи брой на „Вестник каторги и ссилки“ (М. Н. Гренет. История царской тюрьмы! М., 1963, Т. V, гл. 8, стр. 304. – Б. а.) (а дори наличието на подобен вестник е вече нещо, дали да не опитаме и ние да издаваме такъв?). През 1914 г. благодарение само на пет денонощия гладна стачка, е, вярно, и без вода, Дзержински и четиримата му другари успяват да получат всичките си многобройни (битови) искания. (Пак там, стр. 311. – Б. а.)

През ония години, като изключим мъките на самото гладуване, пред затворника не възникват никакви други опасности или трудности. Заради гладната му стачка не го пребиват от бой, не го съдят втори път, не му увеличават присъдата, не го разстрелват, не го местят другаде.

(Всичко това се въвежда по-късно.)

През революцията от 1905 г. и след нея затворниците се чувствуват до такава степен стопани на затвора, че дори не става нужда да прибегват до гладуване, а или унищожават държавното имущество (протест), или се изхитрят да обявят стачка, макар за затворниците това комай няма дори смисъл. Така в град Николаев през 1906 г. сто деветдесет и седем затворници от местния затвор обявяват „стачка“, съгласувана безусловно с привържениците им отвън. По повод на стачката навън се разпространяват позиви и всеки ден започват да се събират митинги пред тъмничните стени. Тези митинги (а затворниците – то се знае, са накацали по прозорците, по които няма „намордници“) принуждават администрацията да удовлетвори исканията на „стачкуващите“ затворници. След това – едните от улицата, другите през решетките на прозорците, запяват дружно революционни песни. Това продължава (безпрепятствено, и то по време на следреволюционната реакция) осем денонощия! Тогава подобни събития стават и в Одеса, и в Херсон, и в Елисаветград. Ето колко леко се е постигала тогава победата.

Интересно е да сравним между другото как протичат гладните стачки при Временното правителство, макар че няколкото болшевики, които лежат от юли до Корнилов (Има се предвид метежът на Корнилов от края на август 1917 г. – Б. пр.) (Каменев, Троцки, малко по-дълго и Расколников), нямат повод да гладуват, тъй като тяхното изобщо не е режим.

През 20-те години бодрата картина на гладните стачки се помрачавя (тоест зависи от коя гледна точка...). Този широко разпространен и наглед толкова оправдал себе си начин за борба бива възприет, естествено, не само от признатите за „политически“, но и от непризнаваните от тях – от „каерите“ (Петдесет и осми член) и от всякаква случайна публика. Само че тези стрели, толкова пробивни преди, нещо затыпяват или пък още при излитането им ги лови желязна ръка. Наистина още се приемат писмени заявления за гладни стачки и в тях все още не се вижда нищо подривно. Но биват изработени неприятни нови правила: гладуващият трябва да бъде изолиран в специално единично помещение (в Бутирки – в Пугачовската кула); за гладната стачка не трябва да знаят не само вдигналите се на митинги отвън, не само съседните килии, но дори и килията, в която решилият да гладува е лежал до последния ден – нали и хората в нея са общественост, нали и от тях трябва да го изолират. Мярката се обосновава с това, че администрацията трябвало да се убеди дали гладуването протича честно – дали килията не дава от

храната си на гладуващия. (А преди как са проверявали? На „честна“ дума ли са я карали?...))

И все пак през тези години чрез гладни стачки са постигнати поне някои лични искания.

От 30-те години в държавната мисъл се извършва нов поврат по отношение на гладните стачки. Дори ей такива хилави, изолирани, полузадушени гладни стачки отварят работа на държавата. Не е ли по-идеално затворниците изобщо да нямат претенции и решения – вместо тях да мисли и да решава администрацията? Всъщност само такива затворници могат да съществуват в новото общество. И ето че от 30-те години престават да се приемат узаконените дотогава заявления за гладни стачки. „Гладната стачка като средство за борба вече не съществува!“ – обявяват през 1932 г. на Екатерина Олицка, а и на още много други. Властта отмени вашите гладни стачки – и баста! Но Олицка не разбира от дума и започва да гладува. Оставят я да гладува в изолация петнадесет денонощия. След това я прехвърлят в болницата и за да я изкушат, поставят пред нея мляко и сухари. Тя обаче не се поддава и на деветнадесетия ден удържа победа: получава право на по-продължителна разходка, на вестници и помощи от политическия Червен кръст. (Ето как трябва да се поназори човек, за да получи тези законни помощи!) А изобщо това е нищожна, твърде скъпо платена победа. Олицка си спомня, че и други са обявявали такива безсмислени гладни стачки: за да издействуват правото си на колети или на другар по свой избор при разходките, гладували по двадесет дни. Струвало ли си е? В Тъмниците от нов тип изразходваните сили не се възстановяват. Сектантът Колосков решава също да гладува – и на двадесет и петия ден умира. Може ли изобщо да си позволи човек да гладува в Тъмницата от нов тип? Ето какви мощни средства срещу гладните стачки се появяват у новите тъмничари в условията на изолация и поверителност:

1. Търпение от страна на администрацията. (Виждаме го достатъчно добре от предишните примери.)

2. Измама. Също ефективна при изолация. Когато всяка стъпка се проследява от вестникарските кореспонденти, трудно можеш да измамиш някого. А у нас – защо пък и да не измамим? През 1933 г. в Хабаровския затвор С. А. Чеботарьов гладува седемнадесет денонощия с искането да се съобщи на семейството му къде се намира (пристигат по процеса на КВЖД и изведнъж той „изчезва“, започва да се безпокои какво ли си мисли жена му). На седемнадесетия ден при него идват заместник-началникът на краевото ОГПУ Западни и хабаровският

краеви прокурор (по чиновете им може да се съди, че продължителните гладни стачки не са чак толкова чести) и му показват телеграфна квитанция (един вид, съобшили сме на жена ви!) – с това го уговарят да приеме бульона. А квитанцията не е действителна! (Защо все пак тези високи чинове се тревожат? Едва ли за живота на Чеботарьов. Очевидно през първата половина на 30-те години администраторът все още е носел някаква лична отговорност за продължителните гладни стачки.

3. Насилствено изкуствено хранене. Този похват е възприет несъмнено от зверилника. И е възможен само при пълна секретност. През 1937 г. изкуственото хранене се прилага очевидно вече с пълна пара. Така например при общата гладна стачка на социалистите в Ярославския централен затвор на петнадесетия ден всички биват подложени на изкуствено хранене.

Това действие доста наподобява изнасилване – и наистина е такава: четирима огромни мъже се нахвърлят върху слабото същество, за да престъпят една забрана – само веднъж да я престъпят, а как ще бъде понататък – не е важно. От това изнасилване следва и пречупването на волята: няма да е твоето, а моето, лежи и се подчинявай! Разтварят ти устата с пластина, разширяват пролуката между зъбите и ти напъхват маркуч: „Гълтай!“ А ако не гълташ, напъхват ти маркуча по-навътре и течният хранителен разтвор попада направо в хранопровода. Допълнително ти масажират корема, за да не повърнеш поетото. Усещането е: морална оскверненост, сладене в устата и ликуване на всмукващия стомах до приятна наслада.

Науката също не стои на едно място, разработват се и други начини за хранене: с клизма през задния проход, с капки през носа.

4. Нов поглед върху гладната стачка: тя е продължение на контрареволуционната дейност в тъмницата и трябва да бъде наказана с допълнително лишаване от свобода. Този аспект обещава да породи изключително богато ново разклонение в практиката на Тъмницата от нов тип, но си остава повече в областта на заплахите. И го спира, разбира се, не чувството за хумор, а просто мързелът: защо ни е всичко това, когато разполагаме с търпение? С търпението и още веднъж с търпението на сития пред гладния.

Някъде в средата на 1937 г. идва директива: занапред администрацията на затвора изобщо няма да носи отговорност за умрелите от гладуване! Изчезва последната лична отговорност на тъмничарите! (Сега вече краевият прокурор не би дошъл при Чеботарьов.) Нещо повече, за да не се вълнува и следователят, е предложено: дните по време на

гладуването да се зачеркват от следствения срок на подследствия, т.е. не само да се смята, че не е имало гладуване, но дори – че затворникът през тези дни се е намирал на свобода! Така единствената осезаема последица от гладуването остава изтощеният организъм на арестувания!

Това ще рече: да умираш ли искате? Моля!

Арнолд Рапопорт има нещастieto да обяви гладна стачка в Архангелския вътрешен затвор тъкмо когато пристига тази директива. Той започва особено тежко гладуване, и то, забележете, много опасно – „сухо“, тринадесет денонощия (сравнете ги с петте денонощия на такова гладуване при Дзержински, а и дали той е бил в отделна килия? – и пълна победа). И през тези тринадесет денонощия в отделната килия, където го преместват, понякога наднича фелдшерът, и нито лекар, нито някой от администрацията изобщо се интересува: какво преследва той с това гладуване? Така не го и питат... Внимание му обръщат единствено надзирателите – старателно обискират килията му, изгърсват от дрехите му скритата махорка и няколко клечки кибрит. А Рапопорт иска да постигне прекратяване на следователските издевателства. Той се подготвя за гладуването си научно: преди това получава колет и изяжда само кравето масло и кравайчетата, като една седмица преди това се е отказал и от черния хляб. Гладуването го докарва дотам, че дланите му стават прозрачни. Помни: чувствувал се е лек и е имал ясна мисъл. Добрата засмяна надзирателка Маруся влиза веднъж при него в единичната килия и му прошепва: „Не гладувайте повече, няма да ви помогне, така ще си умрете! Трябваше една седмица по-рано...“ Той я послушва и прекратява гладуването, без да постигне нещо. Все пак му дават горещо червено вино с бяло хлебче, после надзирателите го отнасят на ръце в общата килия. След няколко дни разпитите му са подновени. (Гладуването му обаче не минава съвсем напразно: следователят проумява, че Рапопорт има достатъчно воля и готовност да умре, и следствието бива смекчено. „А ти, излиза, си бил вълк!“ – казва му следователят. „Вълк съм – потвърждава Рапопорт – и никога няма да стана куче за вас“)

По-късно Рапопорт обявява още една гладна стачка – при прехвърлянето си в Котлас, но тя преминава по-скоро в комични тонове. Той обявява, че иска ново следствие и че няма да тръгне с етапа. На третия ден му съобщават: „Стягай се за етапа!“ – „Нямате право! Аз съм гладуващ.“ Тогава четирима юначаги го вдигат, пренасят го и го хвърлят в банята. След банята също на ръце го отнасят до пропуската. Нямащо какво да прави – става и тръгва след етапната колона – че отзад потеглят вече кучетата и щиковите.

Ето как Тъмницата от нов тип побеждава буржоазните гладни стачки.

Дори и за силен човек не остават никакви средства за съпротива срещу тъмничната машина освен самоубийството. Но дали самоубийството е борба? Дали не е подчинение?

Есерката Е. Олицка смята, че именно троцкистите и последвалите ги по-късно в затворите комунисти силно са навредили на гладната стачка като на начин за борба: твърде лесно я обявяват и твърде лесно я прекратяват. Дори И. Н. Смирнов, техният вожд, казва тя, след като преди московския процес гладува четири денонощия, бързо капитулира и прекратява гладуването. Разправят, че до 1936 г. троцкистите дори отхвърляли по принцип каквато и да било гладна стачка против съветската власт и никога не са поддържали гладуващите есери и с. д.

Напротив, винаги са чакали за себе си поддръжка от с.р. и с.д. По време на карагандо-колимския етап през 1936 г. те наричат „предатели и провокатори“ тези, които отказват да подпишат тяхната протестна телеграма до Калинин – „против изпращането на авангарда на революцията (разбирай тях) в Колима“. (По разказа на Макотински.)

Историята ще прецени доколко този упрек е верен или не. Ала и никой не се разплаща по-тежко за гладните стачки от троцкистите (тепърва ще се върнем в третата част към техните гладувания и стачки в лагерите).

Лекотата, с която се обявяват и прекратяват гладните стачки, е при съща вероятно изобщо на поривистите натури, проявяващи бързо чувствата си. И все пак такива натури е имало и сред старите руски революционери, имало ги е нейде и в Италия, и във Франция, ала никъде, нито в Русия, нито в Италия, нито във Франция не са могли да ги отвикнат от гладуванията така, както са ни отвикнали нас в Съветския съюз. По всяка вероятност по време на гладните стачки през втората четвърт от нашия век има не по-малко жертви и издръжливост, отколкото през първата. В страната обаче вече няма обществено мнение! И тъкмо затова Тъмницата от нов тип се укрепва и вместо лесно постиганите победи затворниците търпят тежки поражения.

Минават десетилетия – и времето си казва думата. Гладната стачка – първото и най-естественото право на арестанта, става вече чужда и неразбираема и за самия него, така че все по-малко кандидати се намират за нея. На тъмничарите пък тя започва да им изглежда глупост или злостно нарушение.

Когато през 1960 г. Геннадий Смелов, битовак, обявява в

Ленинградския затвор продължителна гладна стачка, прокурорът все пак решава да настане веднъж в килията му (а може би и случайно, по време на обиколката си) и го запитва:

– Защо се мъчите?

Смелов му отвръща:

– Истината ми е по-скъпа от живота!

Тази фраза така поразява прокурора със своята безсмисленост, че на следващия ден Смелов е откаран в ленинградската лудница за затворници. Лекарката му заявява:

– Предполагат, че сте шизофреник.

* * *

По пръстените на рога и вече към върха се възправят бившите централни затвори, а сега, в началото на тридесет и седма година, и специзолаторите. Вече се изцежда последното несъвършенство, последните остатъци от въздуха и светлината. И гладната стачка на оределите и грохнали социалисти в Ярославския изолатор в началото на тридесет и седма е един от последните отчаяни опити.

Затворниците още настояват, както и преди, за всичко – и за старши, и за свободно общуване между килиите, но едва ли самите те вече се надяват. С петнадесетдневното си гладуване, макар и завършило с хранене със сонда, те като че ли облекчават донякъде своя режим: ползват едночасова разходка, правото да четат областния вестник, да ползват тетрадки за бележки. Това успяват да си извоюват, ала в същото време им отнемат личните вещи и им налагат арестантска униформа, задължителна за специзолатора. А след известно време им отрязват и половин час от разходката. Накрая – още петнадесет минути от нея.

Това са все същите хора, прекарвани през затворите и заточението по правилата на Големия пасианс. Някои от тях десет, други дори петнадесет години са откъснати от обикновения човешки живот и познават само лошата затворническа храна и гладуването. Все още не са измрели хората, привикнали преди революцията да удържат победа над тъмничарите си. Тогава обаче те са били в съюз с Времето и срещу отслабващия враг. А този път срещу тях в съюз са и Времето, и укрепващият враг. Сред тях има и млади – такива, които се самоопределят като есери, социалдемократи и анархисти вече след като самите тези партии са разгромени и престават да съществуват – така че на новопостъпилите в тях им предстои само да лежат по затворите. През цялата тази тъмнична борба за социалистите самотата – от година на година все по-

безнадеждна, се превръща във вакуум. Вече не е както при царизма: едва прекрачили тъмничния праг – и обществото ги обсипва с цветя. Те разтварят вестниците и виждат как ги обливат с хули, направо с помя (нали Сталин смята тъкмо социалистите най-опасни за своя социализъм) – а народът мълчи, пък и по какво ще се осмелиш да съдиш, че той съчувствува на изгнаниците? Но настъпва времето, когато и вестниците прекъсват своите ругатни – до такава степен вече са безопасни, незначителни, дори несъществуващи те – руските социалисти. Извън затвора ги споменават само в минало и отдавна минало време, младежта дори не може да си представи, че някъде все още има есери и живи меншевики. И след чикменското и чердинското заточение, след Верхнеуралския и Владимирския изолатор – как да не трепнат същите тези есери и меншевики в тъмничната си изолация, че и с „намордник“ на прозореца, ами ако вождовете им са сбъркали, ами ако и програмата, и тактиката, и практиката им са били погрешни? И всичките техни действия започват да им се струват чисто бездействие. А животът, отдаден единствено на страданията – фатална заблуда.

Сянката на самотата ги поглъща отчасти и защото в най-първите следреволюционни години, приели, естествено, от ГПУ заслуженото звание политически, те също така естествено се съгласяват с ГПУ, че всички „надясно“ от тях, (Не ги обичам тези „ляво“ и „дясно“: те са условни, разменят си местата и са лишени от смисъл. – Б. а.) като се почне от кадетите, не са политически, а контрареволюционери – каери, контри, изметът на историята. И страдащите за Христовата вяра също минават за каери. И които не са нито „надясно“, нито „наляво“ (а това в бъдеще ще сме ние, всички ние!) – също се оказват каери. Така отчасти волно, отчасти неволно, като се обособяват и отдръпват от другите, те осветяват бъдещия Петдесет и осми, в чийто ров също им предстои да паднат.

Предметите и действията рядко променят облика си в зависимост от страната, от която ги наблюдаваме. В тази глава описваме състоянието на социалистите в затвора от тяхна гледна точка – и ето че то е осветено от трагичен чист лъч. Ала каерите, към които политите в Соловки се отнасят с пренебрежение – тези каери си спомнят: „Политите ли? Те бяха много противни: презират останалите, странят от тях, затворени са в своя кръг, непрекъснато настояват за полагащите им се дажди и предимства. А и непрекъснато се карат помежду си.“ И как да не почувствуващ, че в това също има истина? В безкрайните им безплодни диспути, станали вече смешни. В претенциите им за дажбени добавки пред

тълпата гладни и окаяни? През годините на съветската власт почетното звание „полити“ се оказва горчив дар. И изведнъж възниква още един упрек: защо социалистите, така лекомислено бягащи по време на царизма, са се размекнали до такава степен в съветската тъмница? Защо вече не бягат? Бягствата изобщо не са малко – но помни ли някой да е избягал социалист?

А намиращите се пък още „по-наляво“ от социалистите – троцкисти и комунисти – на свой ред странят от социалистите, защото смятат и тях за каери – и затварят обръча около рова на самотата.

Троцкисти и комунисти – и едните, и другите, смятат своята линия за по-чиста и по-висша от тази на останалите, презират (презират се и помежду си) и дори мразят социалистите, които лежат зад решетките на същото здание и се разхождат в същите гъмнични дворове. Е. Олицка си спомня, че на етапа в залива Ванино през тридесет и седма година, когато социалистите от мъжката и женската зона се провикват едни към други през оградата, за да открият своите и да им предадат новини, комунистките Лиза Котик и Мария Крутикова били възмутени, че с подобно безотговорно поведение социалистите ще навлекат на всички останали наказанията на администрацията. Те казвали: „Всичките беди ни идват на главата от тези социалистически негодници. (Задълбочено обяснение, при това колко диалектическо!) Да ги изпотрепят всичките до един!“ А споменатите вече две момичета пеят за люляка през 1925 г. на Лубянка точно защото едната е есерка, а другата опозиционерка, и нямат обща политическа песен, и дори опозиционерката не би трябвало да се обединява с есерката в съвместен протест.

И ако в царската тъмница партиите често се обединяват за съвместна борба (да си спомним бягството от Севастополския централен затвор), в съветските затвори вече всяко течение вижда неопетнеността на своето знаме в това да не се съюзява с другите. Троцкистите се борят отделно от социалистите и комунистите, комунистите изобщо не се борят, защото как може да си позволят да се борят срещу собствената си власт и собствения си зандан?

И точно затова комунистите ги затварят по-рано и при по-строг режим от другите в изолаторите и дългосрочните тъмници. През 1928 г. комунистката Надежда Суровцева няма дори право да разговаря по време на разходката в Ярославския централен затвор, докато социалистите разговарят свободно в групите си. Отнема ѝ се и възможността да се грижи за цветята в дворчето, останали от предишните борещи се затворници. Още тогава я лишават и от вестници. (Затова път Секретно-

политическият отдел на ГПУ ѝ разрешава да държи в килията си пълните съчинения на Маркс, Енгелс, Ленин и Хегел.) Разрешават ѝ свиждане с майка ѝ почти на тъмно и скоро след това съсипаната ѝ от скръб майка умира. (Какво ли е мислела за режима, в който държат нейната дъщеря?)

Дългогодишната разлика в затворническото поведение налага дълбок отпечатък и в различните награди: през тридесет и седма – тридесет и осма година социалистите също са в затвора и получават своите десет години. Но тях обикновено не ги принуждават да се самооклеветават: те не крият своите особени възгледи, представляващи достатъчен повод да бъдат осъдени. А комунистът не може да има никога особени възгледи – за какво да го съдят тогава, ако не го принудят да се самооклевети?

* * *

Макар че огромният Архипелаг се разширява все повече, затворите ни най-малко не бездействуват за сметка на това обстоятелство. Старата тъмнична традиция е все така ревностна. Всичко ново и безценно, което Архипелагът дава за възпитанието на масите, още не е достатъчно. Пълна изчерпателност се постига с присъединяването на ТОН-овете и временните затвори.

Не всеки, поглъщан от огромната Машина, трябва да се смесва с туземците на Архипелага. В лагерите не могат да бъдат показвани открито нито знатните чужденци, нито твърде известните лица и тайните затворници, нито разжалваните чекисти: тяхната работа на открито не би оправдала разгласяването и морално-политическия ущърб. (Има и такава думичка!... Небесно-блатист цвят. – Б. а.) Социалистите с тяхната постоянна борба за правата им също не могат да бъдат смесвани с масата – тях ги държат и потискат отделно уж в съответствие с техните привилегии и права. Много по-късно, през 50-те години, както тепърва ще разберем, Тъмниците със специално предназначение (ТОН) ще послужат за изолиране на бунтовниците от лагерите. През последните години от живота си, разочарован от „превъзпитаването“ на криминалните престъпници, Сталин заповядва да не ги пращат по лагерите, а също да ги осъждат на тъмничен затвор. И най-сетне, налага се да приберат на безплатна държавна издръжка и арестанти, които са толкова изтощени, че веднага биха умрели в лагерите, без да могат да излежат присъдите си. Или пък такива, които изобщо не могат да свикнат с работата там – като например слепият Копейкин, седемдесетгодишен старец, неизменно виждан на пазара в град Юриевец (Волжск). За религиозните му

песни и поговорки е осъден на десет години по КРД, но са принудени да заменят лагера със затвор.

В съответствие със задачите старият тъмничен фонд, наследен от династията на Романови, се опазва, обновява, укрепва и усъвършенствува и към него се включват и манастирите. Някои централни затвори като Ярославския са оборудвани толкова добре (вратите са обковани с желязо, във всяка килия масата, табуретката и леглото са здраво занитени към пода), че се налага да сложат само допълнително „намордници“ по прозорците и да преградят дворовете за разходки до размерите на обикновена килия (към 1937 г. в затворите са отсечени всички дървета, а зеленчуковите градини и тревните площадки са прекопани и залети с асфалт). В други като Суздалския се налага манастирските помещения да се обзаведат наново, но тъй като да затвориш тялото си в манастир или според държавния закон в тъмница, е подчинено на физически сходни задачи, зданията биват винаги лесно приспособявани. Така е приспособена за временен затвор една от сградите на Сухановския манастир – на ли и загубите на фонда трябва да се компенсират: за посещения на туристи са предоставени Петропавловската крепост и Шлиселбург. Владимирският централен затвор е разширен и достроен (голямата нова сграда по време на управлението на Ежов), той се използва редовно и през тези десетилетия през него е минал сума народ. Вече споменахме Тоболския централен затвор, а от 1925 г. започва постоянно и интензивно да се използва и Верхнеуралският. (За зла чест изолаторите са живи и в момента, в който пиша тези редове, продължават да работят.) От поемата на Твардовски „Шир след шир“ може да заключим, че по времето на Сталин не е бездействувал и Александровският централен затвор. Помалко сведения имаме за Орловския: има опазения, че той е пострадал сериозно през Отечествената война. Но до него открай време се намира и оборудваният затвор в Дмитровск (Орловск).

През 20-те години в политизолаторите (наричани от затворниците политзакритки) храната е доста сносна: на обяд – винаги месо, готви се с пресни зеленчуци, а от лавката може да се купи мляко. Храната рязко се влошава през 1931–1933 г., но положението едва ли е по-добро за тези, които са на свобода. В същото време в политзакритките не са рядкост и скорбутът, и виенето на свят от глад. По-късно храната я засилват, но не е вече предишната. През 1947 г. във Владимирския ТОН И. Корнеев се измъчва от постоянен глад: четиристотин и петдесет грама хляб, две бучки захар, два пъти топла, но не и калорична храна – и пий „до насита“ гореща вода (пак ще каже някой, че годината не е

характерна, че точно тогава и хората на свобода гладуват; затова пък през същата година великодушно разрешават в затворите да се внася храна отвън; колетите за затворниците не се ограничават). Светлината в килиите винаги е оскъдна – и през 30-те, и през 50-те години – „намордниците“ и армираните матови стъкла създават в килиите постоянен полумрак (тъмнината е важен фактор за душевна потиснатост). А и над „намордника“ се поставя допълнително мрежа, която през зимата се набива със сняг и последният достъп на светлина се прекъсва. При опит за четене само си вадиш и разваляш очите. Във Владимирския ТОН този недостиг на светлина се компенсира през нощта: до сутринта електричеството свети ярко и не може да се спи. А през 1938 г. в Дмитровския затвор (Н. А. Козирев) вечер и през нощта се пали газениче, поставено на поличка под тавана, което поглъща последния въздух; през 1939 г. се появяват електрически крушки с червени, нажежени дополовина жички. Въздухът също се нормира, горните вентилационни прозорчета са заключвани с катинар и се отварят само при ходене по нужда, както си спомнят някои и от Дмитровския, и от Ярославския затвор. (Е. Гинзбург: сутрешният хляб до обяд плесенясва, спалното бельо винаги е влажно, стените са зеленясали от мухъл.) А във Владимир през 1948 г. не чувствуват липса на въздух – вентилационното прозорче се държи постоянно отворено. Разходката в различните затвори и през различните години се колебае от петнадесет до четиридесет и пет минути. Няма го вече шлиселбургския или соловецкия допир със земята, всичко растящо е изтръгнато от корен, стъпкано е, залято е с бетон и асфалт. По време на разходка е забранено дори да вдигнеш глава към небето. „Гледай само в краката си!“ – спомнят си и Козирев, и Адамова (Казанския затвор). От 1937 г. свижданията с близките са забранени и повече не се възобновяват. Почти през всичките години е разрешено да се пращат до близките и да се получават от тях писма по два пъти в месеца (но в Казан: двадесет и четири часа след прочитането му писмото да се върне на надзирателите), както и да се правят покупки от лавката с изпращаните ограничени суми. Немаловажна част от режима са и мебелите. Адамова изразително описва каква радост е след леглата, прибирани през деня, и занитените за пода столове да видиш и пипнеш в килията (Суздал) най-обикновен креват със сламеник, най-обикновена дървена маса. Във Владимирския ТОН И. Корнеев е подложен на два различни режима: такъв (1947–1948), когато ти оставят в килията личните вещи, можеш да лежиш през деня и ключарят рядко наднича през шпионката, и такъв (1949–1953), когато килията се заключва с два катинара (единият ключ е

у ключаря, другият – у дежурния), забранява ти се да лежиш и да разговаряш на глас (в Казанка – само шепнешком!), изземат ти личните вещи, обличат те в раирани дрехи от дюшеклък, кореспонденцията – два пъти в годината и само през дни, внезапно определяни от началника на затвора (пропуснеш ли деня, повече не можеш да пишеш!), и само на лист хартия, двойно по-малък от пощенска картичка; зачестяват свирепите обиски, при които внезапно нахлуват, извеждат те навън и те събличат съвсем гол. Контактването между килиите се преследва дотам, че след всяко посещение на нужника надзирателите шарят там с фенер и осветяват всяка пролука. За надпис върху стената цялата килия се наказва с карцер. Карцерите са бич в Тъмниците със специално предназначение. В карцера човек може да попадне само задето се е изкашлял („Завийте се през глава и тогава кашляйте!“); за ходене из килията (Козирев: минаваш за „буен“); задето си вдигнал шум с обувките си (Казанка, на жените им дават мъжки обувки № 44). Впрочем Гинзбург вярно посочва, че карцерът се дава не за провинения, а по график: всички подред трябва да минат през него и да знаят какво представлява. В правилата влиза още една точка с широк обхват: „В случай на проявена недисциплинираност в карцера началникът на затвора има право да продължи престоя в него до двадесет денонощия.“ А какво ще рече „недисциплинираност“?... Ето какво се е случило с Козирев (описание то на карцера и на още много неща в режима така съвпада у всички, че се чувствава единният режимен щемпел). Загдето е ходел из килията, го вкарват пет денонощия в карцера. Есенно време помещението не се отоплява, много е студено. Оставят го по бельо и му събуват обувките. Подът е пръстен и прашен (понякога – мокра кал, в Казанка – вода). При Козирев има табуретка (при Гинзбург не). Той веднага решава, че ще загине, ще замръзне. Но постепенно започва да излъчва някаква вътрешна, тайнствена топлина и тя го спасява. Свиква да спи, седнал на табуретката. Три пъти на ден му дават по чаша гореща вода, от която става като пиян. В тристаграмовата му дажба хляб един от дежурните му пхва веднъж бучка захар, каквато не му се полага. По дажбите и променящата се светлина, проникваща през някакво прозорче с вътрешно разположение, Козирев брои дните. Но и след като изкарва определените пет денонощия, не го освобождават оттам. С наострено ухо той долавя шепот в коридора – споменава се нещо за шест денонощия или за шесто денонощие. В това се и заключава провокацията: чакат го да се обади, че петте денонощия са изтекли, че е време да го освободят – и за недисциплинираност да му продължат престоя в карцера. Но той покорно и

мълчаливо изтърпява още едно денонощие – и тогава го освобождават, като нищо да не е било. (Може пък началникът на затвора да е искал да изпробва по този начин покорността на всички останали? Карцерът е за тези, които още не са се примирили.) След карцера килията му изглежда дворец. Козирев оглушава за половин година и в гърлото му се появяват отоци. От честите карцери другарят му по килия полудява и повече от година Козирев лежи заедно с луд. (За много случаи на умопомрачение в политизолаторите си спомня и Надежда Суровцева – само тя изброява не по-малко от тези, които Новоруски посочва в двадесет и две годишния летопис на Шлиселбург.)

Не му ли се струва вече на читателя, че лека-полека сме се изкачили на върха на втория рог и той май е по-висок от първия? И по-остър?

Но мненията не се покриват, Старите лагерници твърдят и един глас, че през 50-те години Владимирският ТОН е бил курорт. За такъв го смятат и Владимир Борисович Зелдович, прехвърлен там от гара Абез, и Анна Петровна Скрипникова, попаднала в него (1956) от кеме-ровските лагери. Скрипникова е особено поразена, че редовно на десет дни се пращат заявления (тя също започва да ги пише... до ООН) и от богатата библиотека, разполагаща и с книги на чужди езици: в килията им носят пълен каталог, за да направят по него годишната си заявка.

А да не забравяме и за гъвкавостта на нашия Закон: на затвор са осъдени хиляди жени („съпруги“). Изведнъж дават знак – затворът на всички да им бъде заменен с лагер (на Колима не могат да промиват златото)! И им го заменят. Без какъвто и да било съд.

Така че дали още съществува затвор? Или той е само нещо като чаканя за лагера?

Та отгук – едва отгук – трябва да започне нашата глава. Тя трябва да разгледа трепкащата светлина, която подобно ореола на светец лека-полека започва да излъчва душата на затворения в единичната килия. Изтъргнат от житейската суета до такава абсолютна степен, че дори отброяването на изнизващите се минути е интимно общуване с Вселената – изолираният арестант трябва да се очисти от всичко несъвършено, което го е затлачвало в предишния живот и не му е позволявало да се избистри до прозрачност. Колко благородно копнеят пръстите му да ровят и прехвърлят буците градинска пръст (да, всъщност асфалт!...). Как главата му сама се вдига към Вечното небе. (Да, всъщност това е забранено!...) Какво умиление само предизвиква у него подскачащата птичка на прозореца (да, всъщност прозорец с „намордник“, мрежа и заключено с катинар вентилационно прозорче...). И какви ясни мисли, какви

поразителни понякога изводи записва той на предоставената му хартия. (Да, всъщност само ако я намери да я купи в лавката, а после, изписана, да я предаде завинаги в тъмничната канцелария...)

Но свадливите ни забележки все нещо ни объркват. Планът на тази глава трещи и се пука и вече не знаем: пречиства ли се човешката душа в Тъмницата от нов тип, в Тъмницата със специално (а и с какво ли друго?) предназначение, или окончателно загива?

Ако всяка сутрин първото, което виждаш, са очите на твоя обезумял другар – в какво да търсиш спасение за себе си в настъпващия ден? Николай Александрович Козирев, чиято блестяща астрономическа кариера бива прекъсната с ареста, се спасява само с мисли за вечното и безпределното: за Вселената – и за нейния Висш дух; за звездите; за тяхното вътрешно състояние; и за това какво са Времето и ходът на Времето.

И така започва да му се открива нова област във физиката. Единствено това го спасява в Дмитровския затвор. Но в разсъжденията си той опира до забравени цифри. Не може да продължи по-нататък – трябват му много цифри. Откъде да ги вземе в тази единична килия с нощно газениче, където дори птичка не може да влети? И ученият отправя молба към небето: Господи! Сторих всичко, което можах. Помогни ми! Помогни ми по-нататък!

По негово време на десет дни се полагала всичко на всичко една книга (той вече е сам в килията). В бедната затворническа библиотека има няколко издания на „Червеният концерт“ от Демян Бедни, които му ги носят за кой ли път в килията. Половин час след неговата молитва влизат да сменят книгата и както винаги, без да го питат, му подхвърлят – „Курс по астрофизика“! Откъде се е взела? Изключено е да я имат в библиотеката! В предчувствие за краткотрайността на тази среща Николай Александрович се нахвърля върху книгата и започва да запаметява, да запаметява всичко, което му е необходимо в момента и което може да му потрябва по-късно. Минават едва два дни, още осем дни му се полагат за книгата – и изведнъж се появява началникът на затвора, тръгнал на обиколка. Той веднага прозорливо забелязва: „Не бяхте ли астроном по специалност?“ – „Да.“ – „Веднага да му се прибере книгата!“ Но мистичната ѝ поява го отприщва за работа, която той продължава в норилския лагер.

Така че сега ще трябва да започнем главата за противостоенето на душата и решетката.

Но какво е това?... Ключът на надзирателя нагло гърми във вратата. Мрачният дежурен по блок се появява с дълъг списък: „Фамилното

име? Собственото и бащиното? Дата на раждане? По кой член? Срок? Кога изтича присъдата?... Събирайте вещите си! Бързо!“

Е, братлета, етап! Етап!... Тръгваме за някъде! Господи, благослови ни! Дано да оцелеем...

Та това е: да сме живи и здрави – ще доразкажем всичко следващия път. В четвъртата част. Стига да сме живи и здрави...

ВТОРА ЧАСТ ВЕЧНО ДВИЖЕНИЕ

И колелата не стоят,
въртят се...
И камъните мелнични
въртят се...

В.Мюлер

Първа глава КОРАБИТЕ НА АРХИПЕЛАГА

Хилядите острови на омагьосания Архипелаг са пръснати от Беринговия проток почти до Босфора. Те са невидими, ала съществуват и от остров на остров също така невидимо, но непрекъснато трябва да се превозват невидимите неволници с плът, обем и гегло.

Откъде да бъдат превозвани? С какво?

За тази цел съществуват големи пристанища – етапните затвори, и по-малки пристанища – лагерните етапни пунктове. За тази цел има стоманени закрити кораби – вагон-закове. А на пристана вместо лодки и катери ги посрещат също такива стоманени закрити бързоходни гарвани. Вагон-заковете се движат по разписание. А при нужда от пристанище до пристанище по диагоналите на Архипелага поемат и цели кервани – ешелон от червени товарни конски вагони.

Това е добре смазана система! Създавана е десетки години, без да се бърза. Създавали са я сити, униформени, спокойни хора. Конвойт от Кинешма посреща на нечетни числа в 17,00 на Северната гара в Москва етапите от бутирските, пресненските и таганските „гарвани“. Конвойт от Иваново пристига на гарата на четни числа в шест сутринта, където сваля тези, които ще бъдат прехвърлени в Нерехта, Бежецк и Бологое, и чака.

Всичко това се разиграва под носа ви, на хвърлей от вас, но незабележимо от вас (а може би си и затваряте очите). На големите гари товаренето и разтоварването на прокажените става далеч от пътническия перон, свидетели са само стрелочниците и кантонерите. На по-малките гари също се подбира някой забутан коловоз между магазините, където

„гарванът“ спира на заден ход точно пред вагон-зака. Арестантът няма кога да се огледа, да хвърли поглед към гарата, към вас и покрай влака, той успява да види само стъпалата (понякога най-долното му стига да кръста и той няма сили да се изкатери на него), а конвоите, обградили тесния проход от „гарвана“ до вагона, ръмжат и крещят: „Хайде, бързо!... Живо! Живо!...“, и току напират с насочени щикове.

И ние, бързащите по перона с деца, куфари и мрежи, нямаме време да умуваме: защо ли са прикачили към влака втори багажен вагон? Защото на него нищо не пише, а той по всичко прилича на багажен вагон – със също такива железни решетки и пълен мрак зад тях. Само че, кой знае защо, в него пътуват войници – защитниците на отечеството, и по гарите двамина се разхождат и си свирукат от двете страни на вагона, като поглеждат и под него.

Влакът потегля – и стотина прокълнати арестантски съдби и измъчени сърца се понасят по същите криволичещи релси, след същия дим, покрай същите полета, стълбове и копи сено, и дори с няколко секунди по-рано от вас, – но зад вашите стъкла следата във въздуха от мярналата се мъка ще е по-слаба дори от тази на пръсти, прокарани по водна повърхност. И нима в добре познатия, неизменен влаков бит – с комплекта спално бельо, с чая, разнасян в стъклени чаши с поставки, – нима ще сте в състояние да разберете какъв сподавен ужас е профучал три секунди преди вас през същия обем на евклидовото пространство? Нима вие, недоволните, че в купето сте четирима и ви е тясно – нима вие бихте могли да повярвате, да вникнете в думите, че в същото такова купе пред вас току-що са профучали четиринадесет души? Ами ако са двадесет и пет? Ами ако са тридесет?...

„Вагон-зак“ – какво отвратително съкращение! Както впрочем и всички съкращения, измислени от палачите. Искат да кажат, че това е вагон за затворници. Но тази дума не се е удържала никъде освен в затворническите книжа. Арестантите са свикнали да наричат такъв вагон „столипински“ или просто „столипин“.

С все по-голямото удължаване на релсовото придвижване в отечеството ни променят формата си и арестантските екипи. До 90-те години на XIX век сибирските етапи се придвижват пеша или с конска тяга. Но през 1896 г. Ленин пътува за сибирското си заточение вече в обикновен вагон трета класа (заедно с обикновени пътници), което не му пречи да протестира пред персонала на влака срещу непоносимата теснотия. Познатата на всички картина на Ярошенко „Навсякъде живот“ ни показва още твърде наивното преобзавеждане на пътническия четвъртокласен

вагон в арестантски: всичко е оставено така, както си е, и арестантите пътуват просто като хора с единственото допълнение, че на прозорците са поставени двойни решетки. Тези вагони са се движили още дълго из Русия, някои затворници помнят как са ги превозвали в такива и през 1927 г. и само са разделяли мъжете от жените. От друга страна, есерът Трушин твърди, че той и по царско време е бил превозван във вагон „столипин“, само че това е все пак в криловските времена и са били по шест души в купе.

А ето и историята на този вагон. Той наистина влиза за пръв път в употреба по времето на Столипин: конструиран е през 1908 г., но за преселниците в източните области на страната, когато се развива силно преселническо движение и подвижният състав не достига. Този тип вагони отстъпва на обикновените пътнически, но е много по-удобен от товарните, понеже има допълнителни разпределения за покъщнина или за птици (днешните „половин“ купета, карцерите), но без, разбира се, никакви решетки, нито вътре, нито на прозорците. Решетките са плод на изобретателната мисъл и аз предполагам – на болшевишката. А вагонът си остана с названието „столипински“... Министърът, извикал на дуел депутата заради „столипинската вратовръзка“ (Така по време на Столипиновата реакция са наричали бесилките. – Б. пр.), вече не би могъл да спре това посмъртно охуляване.

А и никой не може да обвини гулаговското началство, че използва термина „столипин“ – не, за него това винаги е „вагон-зак“. Именно ние, зековете, колкото да противоречим на официалното название, само и само да го наричаме по своему и по-грубо, се бяхме полъгали по прозвището, оставено ни от арестантите от предишните поколения, както не е трудно да се определи – от 20-те години. Кой ли са авторите на това прозвище? Не „контрите“, те не биха стигнали до подобна асоциация: царският министър-председател и чекистите. Това безусловно са могли да бъдат само „революционерите“, изведнъж, неочаквано за себе си всмукани в чекистката месомелачка; или есерите, или анархистите (ако прозвището се е появило в началото на 20-те години), или троцкистите (ако е било в края на 20-те). Убили навремето със змийско ухапване великия деятел на Русия, те дори посмъртно скверният с долно ужилване неговата памет.

Но тъй като този вагон излиза на мода едва през 20-те години и намира всеобщо и изключително приложение от началото на 30-те, когато всичко в нашия живот става еднообразно (и тогава навярно са създадени още много такива), справедливо ще бъде да го наричаме не

„сталински“, а „сталински“.

Вагон-закът е обикновен вагон с купета, само че от деветте купета петте, определени за арестантите (и тук, както навсякъде на Архипелага, половината от тях са предоставени на обслужващите!), са отделени от коридора не с плътна преграда, а с решетка, така че да се вижда в купетата. Решетката е от кръстосани напреки железни пръчки, както по оградите на градинките около гарите. Стига до тавана на вагона и затова в купето над коридора няма багажни ниши. Прозорците по коридора са обикновени, но отвън също са с такива решетки. А в арестантското купе няма прозорец – само малък, също преграден с решетка процеп на равнището на горните легла (тъкмо защото няма прозорци, се заблуждаваме, че вагонът е багажен). Вратата в купето е плъзгаща се: железната рамка е също с решетка.

Всичко това, гледано от коридора, прилича твърде много на някак-ва зверилница: зад гъстата решетка, върху пода и леглата са се свили някакви жалки същества, наподобяващи хора, които ви гледат жално и молят за вода и храна. Но в зверилниците животните никога не са натиквани толкова натясно.

Според изчисленията на инженерите, живеещи на свобода, в сталинското купе шестима могат да седят долу, трима – да лежат на средното легло (то е превърнато в нар, простираш се между двете стени на купето и изрязан само пред вратата, колкото да се провреш, за да се качиш или слезеш) и двама – в багажните ниши най-отгоре. Ако при това положение в купето бъдат вкарани още единадесет души (надзирателите натикват вече е ритници последните, за да затворят след тях вратата) – ще получите представа за напълно нормалния капацитет на сталинското купе. По двама ще се свият полуседнали в горните багажни ниши, петима ще се проснат върху съединеното средно легло (и те ще са най-щастливите – за тези места се избиват, ако в купето има криминални, именно те ще ги заемат), долу ще останат тринадесет души: по петима ще седнат на леглата, а трима ще се свият в прохода между краката им. Багажът ще е между хората, върху хората и под хората. И така, притиснати и със сгънати крака, те седят денонощия наред.

Не, това не се прави специално за да бъдат измъчвани хората! Осъденият е трудов боец на социализма, защо да го мъчат, той трябва да бъде използван за строителството. Но съгласете се, той не е тръгнал на гости при тъща си, трябва ли да го настанят така, че и хората на свобода да му завидят? С транспорта у нас има трудности: все ще пристигне, няма да пукне.

От 50-те години нататък, когато влаковете започват да се движат по редовни разписания, арестантите не пътуват вече много продължително – да речем, денонощие и половина – две. През войната и след нея е било по-зле: от Петропавловск (казахстанския) до Караганда вагон-закът пътува по седем денонощия (с по двадесет и пет души в купе). Дори от Куйбишев до Челябинск през август 1945 г. Сузи пътува няколко денонощия в сталински вагон и са били в купето тридесет и пет души, лежат направо един връз друг, мятат се и се борят. (За удовлетворение на тези, които се чудят и ги упрекват: защо не са се борили? – Б. а.) А през есента на 1946 г. Н. В. Тимофеев-Ресовски пътува от Петропавловск до Москва в купе, в което са натъпкани тридесет и шест души! Той виси няколко денонощия в купето между хората, без да опира крака до пода. Започват да умират – измъкват ги изпод краката на останалите (вярно, не веднага, а на следващия ден), та става малко по-широко. Цялото пътешествие до Москва продължава три седмици. (В Москва, но законите на Страната на чудесата, Тимофеев-Ресовски е изнесен на ръце от офицерите, които го откарват с лека кола: изпращат го да движи напред науката!)

Предел ли са тридесет и шест души? Нямаме свидетелства за тридесет и седем, но като се придържаме към единствено научния метод и възпитани в борбата с „пределшчиците“ (Тези, които смятат за предел на производствените възможности старите норми и показатели и се отказват да се борят за повишаване на производителността на труда. – Б. а.), трябва да кажем: не и не! Не е предел! Може някъде да е и предел, но не и у нас! Все още в купето остават, макар и под леглата, макар и между раменете, между краката и главите кубически дециметри свободен въздух – купето е готово за още арестанти! Условно можем да приемем за предел броя на неотделените един от друг трупове, побрани в пълния обем на купето при спокойното им нареждане.

В. А. Корнеева пътува от Москва в купе с тридесет жени – повечето от тях грохнали старици, принудително изселвани заради вярата си (след пристигането си всички с изключение на две са прибрани в болницата). Не се стига до смъртни случаи благодарение на няколкото млади, здрави и отзивчиви момичета с тях, арестувани „за връзки с чужденци“. Те корят конвоя: „Не ви ли е срам да ги превозвате така? Те могат да ви бъдат майки!“ И сигурно не толкова нравствените аргументи на момичетата, колкото привлекателната им външност намира отзвук у конвоя – няколко старици са преместени в... карцера. А „карцерът“ във вагон-зак не е наказание, а блаженство. От петте арестантски купета само

четири са използвани за общи килии, а петото е разделено на две тесни полукупета с по едно горно и едно долно легло, както е при шафнерите. Тези карцери служат за изолация; там пътуват по трима-четирима – удобно и просторно.

През всичките тези вагонни денонощия в изнемога и задушаваша теснотия на арестантите им се дава вместо топла храна само солена селда или чирози (така е през всичките години, през 30-те и 50-те, през зимата и лятото, в Сибир и в Украйна, и е излишно дори да прибъгваме до примери) и съвсем не за да бъдат нарочно измъчвани с жажда. Ни най-малко, просто преценете сами – с какво да храните тези дрипльовци по време на път? Топла храна във вагона не им се полага (наистина в едно от купетата на вагон-зака има кухня, но тя е само за конвой), да им дадеш сух булгур или сурова риба треска, не върви, колкото до местните консерви – няма ли да ги разглезим? Сельодка – по-добро от това няма, и резен хляб – какво друго?

А ти вземи, не се отказвай от своята половин сельодка, щом ти я дават, и се радвай! Ако си умен – не яж тази сельодка, изтрай, скрий я в джоба си, ще я изядеш при ирекачването, там ще има вода. По-лошо е, когато дават азовска мокра хамсия, посипана с едра сол, няма да издържи в джоба ти, вземи я в полата на дрехата, в носната кърпа, в дланта си – и яж. Хамсията си я разпределят върху нечия връхна дреха, а конвоите изсипват чирозите накуп направо на пода и разпределянето им става върху леглата, върху коленете.

П. Ф. Якубович („В мире отверженнмх“, М., 1964, т. 1. – Б. а.) пише за 90-те години на миналия век, че през онова страшно време на сибирските етапи давали на човек по десет копейки дневни пари при цена на самун хляб от три килограма пет копейки, на гърне мляко от два литра – три копейки. „Арестантите си живеят живота“ – пише той. Но ето че в Иркутска губерния цените са по-високи, фунт (Стара руска мярка, около 400 г. – Б. пр.) месо струва десет копейки и „арестантите направо се мъчат“. Фунт месо на човек за един ден не е половин сельодка, нали?...

Но получиш ли риба, няма да откажат да ти дадат и хляб, че, току-виж, и захарчица. По-лошото е, когато конвойт идва и заявява: днес няма да има храна, не ви е отпусната. А може и наистина да не е отпусната: в някое тъмнично счетоводство не са вписали цифрата където трябва. А може и да са им я отпуснали, но на самите конвои да не им стига дажбата (и тях не ги хранят кой знае как) и ето че решават да свият хляба за себе си, а да раздадат само по половин сельодка – а това е вече подозрително.

И, разбира се, не за да измъчват арестанта, не му дават след солена-риба нито гореща вода (това никога), нито дори обикновена студена. Трябва да влезем в положението на конвоя: щатът е ограничен, едни стоят в коридора на пост, охраняват вагонната площадка, провират се на гарите отдолу под вагона, катерят се по покрива му: дали не е пробита нейде дупка? Други почистват оръжието си, пък и трябва да готвят полтпросветата, да зубрят бойния устав. А третата смяна спи, осем часа ѝ се полагат по закон, не е вече като през войната. И после: да пренасяш водата с кофи е, едно, далече, второ, обидно. Редно ли е съветски боец да мъкне като катър вода за враговете на народа? Понякога откарват вагон-зака за разпределяне или скачване на половин денонощие път от гарата (да е по-далеч от нежелани погледи) и тогава е трудно с водата дори за червеноармейската кухня. Е, и на това ще му намериш цаката: ще гребнеш за зековете от локомотивния тендер жълта, мътна вода със смазочно масло в нея, те на драго сърце я пият и такава, няма страшно, къде ще видят какво пият в полумрака на купето – ни прозорец, ни крушка, светлината идва от коридора. Пък и малко ли време отива, докато им я раздадеш – арестантите си нямат канчета, някои и да са ги имали, задигнали са им ги – значи трябва да ги поиш с наличните две, и докато се напият, ще има да им стоиш, да гребеш и да им подаваш. (А и току решат помежду си: първо, значи да пият здравите, пък сетне вече туберкулозните и най-накрая сифилитиците! А в съседното купе се почва отначало: първо здравите...)

В края на краищата конвоят би понесъл и това, би им мъкнал вода и би ги поил, ако те, свини такива, след като се налочат, не напират за клозета. А става така: не им ли дадеш вода през деня, не те безпокоят за клозета; дадеш ли им веднъж – водиш ги веднъж; съжалиш ли ги и им дадеш два пъти – два пъти ще ги водиш. Сметката е проста – да не им даваш вода все пак.

И не че ти се свида чак толкова едно водене до клозета, а защото това е отговорна и дори бойна операция: ангажират се за дълго един ефрейтор с двама войници. Трябва да се поставят два поста – единият до вратата на тоалетната, другият в коридора отсреща (за да не хукнат да бягат натам), а ефрейторът трябва току да отваря и да затваря вратата на купето, отначало да вкарва връщания се, сетне да пуска следващия. По устав му се разрешава да пуска само по един, за да не бъде нападат, да не започне бунт. И излиза, че отишлият до клозета задържа тридесет арестанти в своето купе и сто и двадесет в целия вагон, че и целия конвоен отряд! Ефрейторът и войниците ги побутват отзад: „Хайде!

Хайде!... Живо! Живо!“, и той бърза, препъва се, сякаш мами държавата с това, че му се е догодило до едно място. През 1949 г. в „сталина“ Москва–Куйбишев еднокракият немец Шулц, свикнал вече с подканянията на руски, подскача на единствения си крак до клозета и обратно, а конвой се къса от смях и го кара да скача по-бързо. При един такъв случай конвоирацията го блъсва на площадката пред тоалетната и Шулц пада. Ядосаният войник започва да го бие и Шулц, който от ударите не е в състояние да се изправи, изпълзва в мръсния клозет на ръце. Целият конвой наблюдава това и се превива от смях. (Това май е наречено „култ към личността на Сталин“? – Б. а.)

За да не избяга арестантът през секундите, докато е в клозета, а и за по-голяма експедитивност, вратата на тоалетната не се затваря и докато наблюдава процеса, конвой се провиква поощрително от площадката: „Живо, живо!... Свършвай, стига ти толкова!“ Понякога дава команда от самото начало: „Само по малка нужда!“, и тогава вече тия от площадката няма да те чакат за другото. И, разбира се, никога не си миеш ръцете: водата в тоалетната се пести, а и време няма. Ако арестантът се опита да се докосне до кранчето на умивалника, конвой заръмжава от вратата: „Не пипай там, излизай!“ (И да носи някой между нещата си сапун или пешкир, ще го досраме да ги извади – твърде превзето ще излезе.) Клозетът е изпоплескан. По-живо, по-живо! И като пренася стичащите се нечистотии с обувките си, арестантът се вмъква в купето, пропълзва по нечири ръце и рамене нагоре и мръсните му обувки провисват от третото легло над второто и от тях прокапва.

Когато водят до тоалетната жени, уставът на караулната служба и здравият разум изискват също да не се затваря вратата, но не всеки конвой се придържа към това, някои махват с ръка: хайде, затворете. (На всичко отгоре накрая някоя жена ще трябва да мие клозета след всички и отново стой до нея, за да не избяга.)

Но и при такова бързане, за да минат през клозета сто и двадесет души, отиват повече от два часа – повече от четвърт смяна на трима конвои! И пак няма да им угодиш! Пак някой взел-дал старец ще ти захленчи след половин час и ще те замоли да го водиш отново; разбира се, не го пускаш, той свършва работата направо в купето и ето ти нова грижа за ефрейтора: да го кара да събира и изнася в шепи туй, дето е снесъл.

Та затова ги изкарвай по-рядко до клозета! А оттук следва, че ще трябва да им носиш и по-малко вода. И по-малко храна – тогава няма да ги хваща разстройството и няма да троят въздуха, че то на какво

прилича? Не се диша във вагона!

По-малко вода! А сельодката им се полага! Да не им даваш вода, е разумна мярка, да не им даваш сельодка, вече е служебно престъпление.

Никой, никой не си е поставил за цел да ни мъчи! Конвойт действува съвсем разумно! Но ние седим като древните християни в клетка, а върху разранените ни езици посипват сол.

Също така без умисъл (понякога с умисъл) етапните конвои набутват в едно купе хората по Петдесет и осми заедно с криминални и битоваци: арестантите са прекалено много, вагоните и купетата не достигат, времето е точно определено – кога да ги подреждаш? Едното от четирите купета се оставя за жените, в останалите три, ако все пак трябва да се сортират, ги разпределят в зависимост от гарите, до които пътуват, та да ги свалят по-удобно от вагона.

И нима Христос е разпънат между разбойниците, защото Пилат е искал да го унижи? Просто денят е бил такъв – определен за разпъване, а Голгота е една, времето не стига. И го слагат между злодеите.

* * *

Страх ме е дори да си помисля какво щях да преживея, ако се намирах в положението на обикновен арестант... Конвойт и етапните офицери се държаха с мен и с моите другари учтиво... Като политически пътувах за каторгата сравнително комфортно – имах на разположение отделно от партидата криминални помещение на етапите, както и каруца, и багажът ми, цели сто кила, се превозваше с нея...

... Нарочно изпуснах в този пасаж кавичките, за да може читателят да вникне по-добре. Без кавичките пасажът звучи невероятно, нали?

Това го пише П. Ф. Якубович за 90-те години на миналия век. Книгата му е преиздадена сега като поучение за ония страшни времена. Успяваме да научим, че и на шлепа политическите са разполагали с отделна каюта и със специално място за разходка на палубата. Същото е и във „Възкресение“ на Толстой, и външният човек княз Нехлюдов може да посещава политическите затворници и да разговаря с тях. И само защото в списъка срещу фамилното име Якубович била „изпусната магическата дума политически“ (така – в Уст-Кар той е „посрещнат от инспектора на каторгата... като обикновен криминален престъпник – грубо, предизвикателно, дръзко“. Впрочем това недоразумение е разсеяно благополучно.

Какво неправдоподобно време! Изглеждало им почти престъпление

да слагат политическите при криминалните! Криминалните ги откарвали на гарата под позорен строй по улицата, а политическите са могли да пътуват с карети (болшевикът Олмински, 1899 г.). Политическите не ги хранели от общия казан, давали им джобни пари и им носели храна от гостилничката. Болшевикът Олмински отказва да приеме дори болничната храна – сторила му се много груба. (Наистина, заради всичко това апашите (престъпната маса) наричат професионалните революционери „кекави дворянчета“ (П. Ф. Якубович). – Б. а.) Блоковият в Бутирки иска извинение заради надзирателя, който се бил обърнал към Олмински на „ти“: при нас, разбирате ли, рядко идват политически, надзирателят не е знаел...

В Бутирки рядко идват политически!... Не е ли сън? А къде тогава отиват? Лубянка и Лефертово просто още ги няма!...

Подкарват Радишчев в етап, окован с вериги, и поради студеното време го намятат с „гнусния кожух“ на пазача му. Екатерина обаче незабавно се разпорежда: да му се свалят веригите и да му се набави всичко нужно за из път. Но през ноември 1927 г. Анна Скрипникова е изпратена от Бутирки за Соловки по етапен ред със сламена шапка и лятна рокля (както е арестувана през лятото, а оттогава стаята ѝ е запечатана и никой не ѝ разрешава да си вземе зимни дрехи).

Да бъдат отличавани политическите от криминалните, ще рече те да бъдат уважавани като равни съперници, да се признае, че хората могат да имат възгледи. Така дори арестуваният политически има усещането за политическа свобода!

Но откакто всички ние сме „каери“, а социалистите не отстояват положението си на „полити“ – оттогава с протеста си, че теб, политическия, те приравняват с криминалните, можеш да предизвикаш само смеха на арестантите и недоумението на надзирателите. „При нас всички са криминални“ – искрено отговарят тъмничарите.

Това смесване, тази първа потресаваща среща става или в „гарвана“, или във вагон-зака. До този момент както и да са те потискали, измъчвали и тормозили по време на следствието, всичко е идвало от сините фуражки, ти си ги различавал от човечеството, виждал си в тях само мръсната им служба. Но затова пък твоите съкилийници, макар и със съвсем различно развитие и опит, макар ти да си спорил с тях, макар те да са доносничили срещу теб – все пак са от същото обичайно, грешно и познато човечество, сред което си прекарал живота си.

Натикан в сталинското купе, тук очакваш да срещнеш само другари по нещастие. Всички твои врагове и мъчители са останали от оная

страна на решетката, от тази ти не ги очакваш. И изведнъж повдигаш глава към квадратния прорез в средното легло, към това единствено небе над теб, и виждаш там три-четири – не, не лица! не, не маймунски муцуни (маймунската муцуна е значително по-добродушна и разумна)! не, не грозотия (грозотията поне с нещо наподобява образ)! – виждаш жестоки гнусни мутри с алчен и подигравателен израз. Разглеждат те като паяци, надвиснали над муха. Тяхна паяжина е решетката и ти си се хванал в нея! Те кривят уста, сякаш се канят да те ухапят отстрани, а докато говорят, съскат и се наслаждават от това съскане повече, отколкото от гласните и съгласните в речта – а и самата им реч само по окончание-то на глаголите и съществителните напомня руската, тя е неразбираема.

Тези странни горилоиди са най-често по фланелки – в купето е задушно, жилестите им червендалести вратове, издутите им като балони рамене, татуираните им мургава гърди никога не са изпитвали тъмнично изтощение. Кой са те? Откъде са? Изведнъж от един такъв врат ще провисне – кръстче! Да, алуминиево кръстче на връвчица. Оставаш поразен и донякъде облекчен: сред тях има значи вярвачи, колко трогателно; няма от какво да се плашиш. Но тъкмо този „вярвач“ изведнъж зарязва с псувни и кръста, и вярата (те псуват отчасти на руски) и изведнъж завира разперени на чатал два пръста право в очите ти – не заплашва, а се опитва да ги избодне. В този жест „очите ти ще избода, мършо!“ е и цялата им философия и вяра! След като са способни да размажат око-то ти като гол охлюв, какво ли по теб и с теб ще пощадят? Кръстчето се люлее, ти се пулиш с още неизбодените си очи срещу този дивашки маскарад и вече не знаеш: кой от вас не е с всичкия си? Кой тепърва ще полудее?

За един миг рухват и пропадат всички човечни навици за общуване, с които си живял досега. През целия си живот – особено до ареста, но дори и след него, дори отчасти и на следствието – си се обръщал към другите хора с думи, и те са ти отговаряли с думи, и тези думи са имали някакво въздействие, могъл си или да убедиш, или да възразиш, или да се съгласиш. Помниш различни отношения между хората – молба, заповед, благодарност, – но това, пред което се озоваваш тук, е извън тези думи, извън тези отношения. Долу като пратеник на мутрите слиза най-често някакъв още непълнолетен дребосък, чиято разпуснатост, чиято наглост е три пъти по-гнусна, и този злосторник развързва торбата ти, бърка в джобовете ти – не както се претърсва, а както се бърка в своите! От тази минута нищо твоё не е вече твоё, самият ти си само каучуков калъп, върху който са наслагали излишни вещи, но вещите могат да

бъдат свалени. Нищо, нито на този малък зъл пор, нито на муцуните над теб нищо не можеш да обясниш с думи, да откажеш, да забраниш, да измолиш пощада! Те не са хора, това ти става ясно за един миг. Можеш само да биеш – или това дете, или онези грамадни твари над главата ти!

Но как ще удариш от долу на горе ония тримата? А май не е редно да биеш и хлапака, макар и да е толкова противен. Най-многого да го избуташ деликатно от себе си... Но и това не бива, защото то мигом ще те захапе за носа или ония горе незабавно ще ти разцепят главата (на всичко отгоре носят и ножове, само че няма да ги вадят заради тебе – за какво да си цапат ръцете).

Поглеждаш съседите си, другарите – хайде да им се опълчим заедно или да протестираме официално! Ала всички тези другари, твоят Петдесет и осми член, са ограбени един по един още преди да дойдеш тук, а сега си седят смирено, превити одве и пак добре, ако гледат някъде встрани, че инак гледат така, сякаш това не е насилие, не е грабеж, а природно явление: тревата расте, дъждът вали.

Защото сме изпуснали времето, господа, другари и братя! Трябваше да се сещате кои сте, когато Стружински се самозапали във вятската килия, че и преди това, когато ви обявяваха за „каери“.

И така, ти се оставяш да ти смъкнат палтото, а в самото ти напипват и изтръгват защитата двадесетачка, торбата ти е хвърлена горе, проверена е и всичко, което твоята сантиментална жена е скътала след присъдата за дългия ти път, остава там, горе, а на теб в торбичката ти се връща четката за зъби...

Макар че не всеки се е подчинявал така през 30-те и 40-те години, деветдесет и девет на сто са се примирявали. (Разказвали са ми редки случаи, както когато трима сплотени млади и здрави мъже устояли на рецидивистите, но не за да защитят общата справедливост, ограбваните край тях, а себе си, поддържайки въоръжен неутралитет.) Как е могло да се случи така? Мъже! Офицери! Войници! Фронтоваци!

За да се бие смело, човек трябва да е подготвен за този бой, да го очаква, да е наясно с неговата цел. А тук са нарушени всички условия: без да познава предварително апашката среда, човек не може да очаква този бой, а най-вече просто не разбира необходимостта от него, до последния миг си въобразява (погрешно), че негови врагове са само сините фуражки. Трябва още дълго да се образова, докато разбере, че татуираните гърди са всъщност задниците на самите фуражки, това е откритото признание, което пагоните няма да направят гласно: „Умри днес ти, а аз утре!“ Арестантът новак иска да минава за политически, тоест той е с

народа, а държавата е срещу тях. А тук неочаквано отзад и отстрани те напада някаква чевръста сган и всички разграничавания се объркват, яснотата по този въпрос става на пух и прах. (Арестантът дълго още ще се лута, докато си даде сметка, че тази сган действа съвместно с тъмничарите.)

За да се бие смело, човек трябва да усеща гърба си защитен, да има подкрепа отстрани, да чувства почва под краката си. Всички тези условия са разрушени за Петдесет и осми. След като мине веднъж през месомелачката на политическото следствие, човек е сломен телом: той е гладувал, не е спал, мръзнал е по карцерите, търкалял се е, пребит от бой. И само да е телом – той е сломен и духом! На него му е втъпявано и доказвано, че и възгледите му, и поведението му в живота, и отношенията му с хората – всичко е било погрешно, защото го е довело до разгром. В туптящата топчица, изхвърлена от машинното отделение на съда, за да поеме по дългия етап, е останала само жаждата за живот, без изобщо да проумява какво става наоколо. Да сломи окончателно човека, напълно да го разедини от другите – ето какво цели следствието по член 58. Осъдените трябва да разберат, че най-голямата им вина, докато са били на свобода, е бил опитът им да контактуват някак или да се обединят помежду си без участието на партийния секретар, профсъюзния председател и администрацията. В затвора това прераства дори в страх от всякакви тъмнични колективни действия: една и съща жалба да се отправя от двама или на един и същ лист хартия да се подпишат двама. Отстранени вече за дълго от всякакво обединяване, лъжеполитическите не са готови да се обединят и срещу рецидивистите. Нито да им дойде наум да си приготвят за вагона или междинните затвори оръжие – я нож, я бокс. Първо, за какво им е? Срещу кого? Второ, употребиш ли го, както си обременен със зловещия член 58, при повторно съдебно дело можеш да получиш и разстрел. Трето, още преди това, при обиска, ако намерят нож у теб, те очаква наказание, което не е същото както при рецидивиста: при него ножът е белег за бабайтлък, традиция, неосъзнатост, при теб – терор.

И най-сетне, в по-голямата си част арестуваните по член 58 са кротки хора (а често и стари, болни), служили си цял живот с думи, а не с юмруци, които и сега, както преди, не могат да дигнат.

А рецидивистите не минават през подобно следствие. Цялото им следствие се свежда до два разпита, лек процес и лека присъда, като дори тази лека присъда не я излежават докрай, а ги освобождават предсрочно: или ги амнистират, или пък самите те бягат. (В.И. Иванов (днес в

Ухта) е осъждан девет пъти по член 162 (за кражба), пет пъти по член 82 (за бягство), общо тридесет и седем години затвор – и ги излежава за пет-шест години. – Б. а.) Никой не лишава рецидивиста от полагащите му се по закон пратки и по време на следствието – от богатите по съдържание пратки от пая на другарите му по бранш, останали на свобода. Той не слабее, не линее нито ден – и ето че по пътя се подхранва и за сметка на фраерите. Членовете от Наказателния кодекс за апашите и бандитите не само с нищо не притесняват рецидивиста, той се гордее с тях – и тази му гордост е поддържана от всички началници със сини пагони или сини околожки: „Какво от това, че си бандит и убиец, ти не си изменник на родината, ти си иаш човек, ще се оправиш.“ В тези членове не е включен единадесети параграф – за организация. Организацията не е забранена за рецидивистите – защо ли? – нека спомага за възпитаване на чувствата за колективизъм, така необходим на човека от нашето общество. И изземването на оръжието им е игра, никой не ги наказва заради оръжие – уважават техния закон („без това нещо не ги бива“). И извършеното ново убийство в килията не удължава присъдата на убиеца, а само го обкичва с лаври.

(Всъщност това си има своите дълбоки корени. Маркс осъжда lumpen-пролетариата единствено заради неговата донякъде невъздържаност и непостоянни настроения. А Сталин винаги изпитва слабост към рецидивистите – ами че с кого друго е ограбвал банките? Още през 1901 г. той е обвиняван от другарите си в партията и в затвора, че е използвал криминални престъпници срещу политическите си противници. През 20-те години се появява и услужливият термин: социално близки. В тази плоскост е и Макаренко: тези могат да бъдат превъзпитани. Според Макаренко източник на престъпленията е само „контрареволуционната конспиративна дейност“. Не подлежат на превъзпитание онези – инженерите, свещениците, дребните буржоа, меншевиките.)

И защо да не крадат, щом няма кой да ги спре? Трима-четирима задружни и нагли рецидивисти държат в подчинение няколко десетки наплашени потиснати лъжеполитически затворници.

С одобрението на началството. Въз основа на Прогресивната теория.

Но защо, след като се отказват от юмручен отпор, жертвите поне не се оплакват? Нали в коридора се чува всеки звук, а и конвойният войник се разхожда бавно покрай решетката?

Да, там е въпросът. Чуват се всеки звук, всяко жално хриптене, а конвойт продължава да се разхожда – защо не се намесва? На метър от

него, в полутъмната пещера на купето, ограбват човек – защо боецът от държавната охрана не се застъпва?

Ами по същата причина. На него му е внушено същото.

И нещо повече: след дългогодишната благосклонност към рецидивистите конвоят започва да изпитва симпатии към крадците и самият той се превръща в крадец.

От средата на 30-те до средата на 40-те години се наблюдава небивала разюзданост от страна на рецидивистите и невероятно малтретиране на политическите затворници – но никой не помни случай някой конвой да е прекратил ограбването на политическия в килията, във вагона или в „гарвана“. Ще ви разкажат обаче не един случай, когато конвоят е приемал от крадците награвените вещи, в замяна на което им е носел водка, храна (къде по-добра от дажбената), тютюн. Тези примери са вече общоизвестни. Нали и сержантът от конвоя също няма друго освен оръжието, скатания шинел, канчето и войнишката дажба. Жестоко ще е да се иска от него да конвоира облечения със скъпо кожено палто и обут с хромови ботуши народен враг, който носи кешер (чувал), натъпкан с богати градски вещи, и да се примирява с това равенство. Отнемането на този разкош е също форма на класовата борба! Какви норми да търсим тук?

През 1945–1946 г., когато започват да прииждат арестанти не от другаде, а от Европа, с невиджани европейски неща по тях или в торбите им, дори конвойните офицери не издържат. Служебната съдба, опазила ги от фронта, в края на войната ги „опазва“ и от събирането на трофеи – нима това не е справедливо?

Така че съвсем не случайно, не от привързаност, не поради липса на място, а от корист конвоят натиква рецидивистите заедно с политическите по всички купета на своя вагон-зак. И криминалните не го подвеждат: вещите се измъкват от бобрите (Така са наричани богатите зекове с „вехтории“ и бацили, тоест хранителни продукти. – Б. а.) и се прехвърлят в куфарите на конвоя.

Но как да се постъпи, ако вагонът вече е натоварен с „бобри“ и влакът е тръгнал, а рецидивисти няма и няма, просто не качват такива, днес не се появяват техни етапи нито на една гара? Известни са и няколко такива случая.

През 1947 г. карат от Москва за централния затвор във Владимир група чужденци с доста скъп багаж, както показва първият отворен куфар. Тогава конвоят сам се заема във вагона системно да им отнема вещите. За да не пропуснат нещо, конвоите събличат арестантите голи и

ги карат да седят така върху пода на вагона пред клозета, а през това време преглеждат и прибират вещите им. Но конвоят не взема под внимание, че не ги кара в лагер, а в истински затвор. С пристигането им там И. А. Корнеев подава писмена жалба, в която описва всичко подробно. Издирват този конвой и го обискират. Част от отнетите вещи са намерени и върнати, а невърнатото е платено на притежателите. Разправят, че всички от конвоя били осъдени по на десет и петнадесет години. Впрочем трудно е да се провери дали е истина, пък и съдените за криминални престъпления не се залежават дълго по затворите.

Споменатият случай обаче е изключение и ако началникът на конвоя не е бил толкова алчен, е щял да разбере, че е по-добре да стои настрана. Но ето и един по-обикновен случай, който ни кара да предполагаме, че едва ли е единствен. През август 1945 г. във вагон-зака Москва–Новосибирск (с който е прехвърлен А. Сузи) също няма крадци. А предстои дълго пътуване, тъй като влаковете тогава се движат бавно. Без да бърза, началникът на конвоя обявява в удобно за целта време обиск – поотделно на всеки, с багажа му в коридора. Събличат извикваните според тъмничните правила, но не в това е скритият смисъл на обиска, защото обискираните се връщат в претъпканата килия и всеки нож, всяко забравено нещо може да бъде предавано след това от ръка на ръка. Истинският смисъл на обиска е в проверката на всички лични вещи, които са в дрехите на арестуваните и в чувала му. Тук, до чувалите, без да губят интерес през целия дълъг обиск, присъствуват с надменен непристъпен вид началникът на конвоя – офицер, и помощникът му – сержант. Грешната алчност напират да проличи най-вече, но офицерът я потиска с преднамерено безразличие. Той прилича на стар развратник, който оглежда момиченца, но се стеснява от присъстващите, пък и от самите момиченца, защото не знае как да подходи. Колко незаменими в този момент биха били за него неколцина крадци! Но в етапа няма такива.

В етапа няма крадци, но се случват такива, които вече са докоснати и заразени от апашкия полъх на затвора. Примерът на крадците е поучителен и заразителен: той идва да подсказва, че има начин да си живееш добре в тъмницата. В едно от купетата пътуват двама доскоросни офицери – Санин (моряк) и Мережков. И двамата са осъдени по член 58, но вече са започнали да се преустройват. С поддръжката на Мережков Санин се обявява за отговорник на купето и настоява чрез конвоя да бъде приет от началника на конвоя (успява да усети какво се крие зад тази негова надменност, да разбере, че всичко опира до нуждата от

сводник!). Необичаен случай, но извеждат Санин и двамата разговарят някъде навън. По примера на Санин постъпва още един от съседното купе. Той също е изслушан.

А на сутринта раздават на арестантите не по петстотин и петдесет грама, колкото е по онова време дажбата за етапите, а по двеста и петдесет.

След раздаването на дажбата се надига тих ропот. Но само ропот – политическите се страхуват от „колективни действия“ и не се решават на нещо повече. Намира се един-единствен, който се провиква на раздаващия храната:

– Гражданино началник, колко грама има в тая дажба?

– Колкото се полага! – е отговорът.

– Искам да ми я измерят повторно, иначе няма да я взема! – високо обявява храбрецът.

Целият вагон замира. Мнозина не се докосват до храната си с надеждата, че ще им я измерят отново. В този момент се появява в целия си непорочен облик и офицерът. Всички мълчат, от което думите му се стоварват още по-тежко, още по-неотвратимо:

– Кой се бунтува срещу съветската власт?

Сърцата се свиват. (Ще ми възразят, че това е общоприет похват, че и в живота на свобода всеки началник се обявява за съветска власт и ха опитай само да спориш с него! Но за напласнените, за току-що осъдените за антисъветска дейност е много по-страшно.)

– Кой вдига бунт заради дажбата? – настойчиво пита офицерът.

– Гражданино лейтенант, аз само исках... – оправдава се вече виновният бунтар.

– Аха, ти ли, мръсноко? На теб ли не ти харесва съветската власт?

(И защо да се бунтува? Защо да спори? Нима не е по-леко да изяде тази оскъдна дажба, да преглътне, да си замълчи?... А ето че сега си докарва беля...)

– Мърша воняща! Контра! Сам си търси бесилото, на всичко отгоре и дажбата да му мерят?! Съветската власт го пои и храни, а той недоволен още? Знаеш ли какво ти се полага за такова нещо?...

Команда към конвоя: „Отведете го!“ Ключалката шраква. „Излизай, ръцете отзад!“ Извеждат клетника.

– Кой друг е недоволен? На кого още да измерваме дажбата?

(Сякаш можеш нещо да докажеш! Сякаш има къде да се оплачеш, че си получил двеста и петдесет грама, и ще ти повярват тъкмо на теб, а не на лейтенанта, според когото са раздадени точно по петстотин и

петдесет грама.)

На бито куче стига да му покажеш тоягата. Всички останали се оказват доволни и се примиряват с тази санкционираща дажба през всичките дни на дългото пътуване. Престават да им раздават и захарта – нея си я прибира конвоят.

(Това се случва през годината на двете велики победи – над Германия и над Япония, на победите, които ще възвеличат историята на нашето отечество и които внуците и правнуците ни ще изучават.)

Гладуват така ден, гладуват два, идва им от малко умът и тогава Санин казва на своето купе: „Така сме загубени, момчета. Хайде да съберем каквото имаме по-свястно – ще ида да го разменя и да ви донеса нещо да хапнете.“ И с непоколебима увереност започва да прибира едни вещи, от други да се отказва (не всички се съгласяват да дават, но и никой не ги кара насила!). После моли да го пуснат с Мережков, и странно – конвоят ги пуска. Те се отправят със събраните предмети към купето на конвоя и се връщат с нарязани самуни хляб и с махорка. Това са същите самуни – от седемте килограма, задигнати от дажбата на зековете, само че сега те се раздават не на всички по равно, а само на ония, които са дали нещо от вещите си.

И е съвсем справедливо: нали всички открито са признали, че са доволни и от намалената дажба? Справедливо е и защото вещите все нещо струват и за тях трябва да се плати. А и погледнато в перспектива, също е справедливо: тези вещи са прекалено добри за лагера, тъй и тъй ще им ги изземат или откраднат.

А махорката си е на конвоя. Войниците си поделят с арестантите своя личен тютюнец – но и това е справедливо, защото и те ядат хляба на арестантите и пият с чая захарта им, която е прекален лукс за враговете. И най-сетне, справедливо е и това, че Санин и Мережков, които не са давали нищо от личните си вещи, вземат за себе си повече от далите, защото без тях не би станала и размяната.

И така седят, притиснати в полумрака, и едни дъвчат коматите хляб, полагащи се по право и на съседите им, които обаче могат само да ги наблюдават как ядат. Конвоят не им разрешава да пушат един по един, а на два часа веднъж всички заедно – и целият вагон се изпълва с дим, сякаш нещо се е запалило. Тези, на които отначало им се е досвидяло за вещите, сега вече съжालяват, че не са предали нищо на Санин, и му предлагат да вземе този път нещо и от тях, но Санин отлага това за по-нататък.

Тази операция не би преминала така гладко и докрай, ако влаковете

през следвоенните години не пътуват толкова дълго, когато вагон-заковете често са прикачвани и откачвани по гарите, но пък нали времето е следвоенно и всяка вещь е ценна. До Куйбишев пътуват една седмица – и през цялата седмица им дават от държавата само двеста и петдесет грама хляб (впрочем блокадната норма в Ленинград е два пъти по-малка), чирози и вода. Останалия хляб трябва да купуват срещу личните си вещи. Скоро предлагането започва да надхвърля търсенето и конвоят все по-неохотно отива на размяна, все повече започва да отбира.

На разпределителния пункт в Куйбишев ги завеждат на баня и ги връщат в същия влак и в същия вагон. Поема ги нов конвой, но очевидно му е обяснено по щафета как да докопа и той нещо от вещите им – и същият начин за купуване на полагащата се дажба се възобновява чак до Новосибирск. (Не е трудно да си представим колко възприемчиво се разпространява този заразителен опит сред всички конвои.)

Когато ги свалят от влака в Новосибирск между коловозите и някакъв новак офицер идва и ги пита: „Има ли оплаквания от конвоя?“ – всички смутено мълчат.

Правилно е преценил първият началник на конвоя.

* * *

Пътниците във вагон-зака се отличават от останалите пътници във влака по това, че не знаят закъде пътуват и на коя гара ще слязат: нито имат билети, нито могат да прочетат маршрутните табели на вагоните. В Москва понякога ги товарят толкова далече от перона, че дори и московчани не се досещат: коя ли ще е тази от осемте столични гари? Арестантите престояват няколко часа, притиснати един до друг сред вонящия въздух в очакване на маневрения локомотив. Час по-скоро да дойде, да отведе вагон-зака до вече композирания влак. Ако е лято, ще чуят по високоговорителите на гарата: „Москва–Уфа тръгва от трети коловоз... Влакът Москва–Ташкент е композиран на първи коловоз...“ Значи това е Казанската гара и познавачите на географията на Архипелага и на пътищата до него започват да обясняват на другите: Воркута и Печора отпадат, за тях се тръгва от Ярославската гара; отпадат по този начин и кировските, и горкиевските лагери.

Така в жътвата на славата попадат плевели. Но дали са плевели? Защото няма пушкински, гоголевски и толстоевски лагери – а има горкиевски, и то какъв букет! Че и каторжна мина „Максим Горки“ (на четиридесет километра от Елген)! Да, Алексей Максимич... „с вашето, другарю, сърце и име“... Ако врагът не се предава... Изпуснеш се веднъж и

ето на – вече си извън литературата...

Никога не карат затворниците от Москва в Белорусия, Украйна и Кавказ, там няма къде да даят и техните си. Ослушваме се по-нататък. Уфимският влак тръгва – нашият не мърда. Ташкентският замина – ние стоим. „До тръгването на влака Москва–Новосибирск... Молим изпращачите... билетите на пътуващите...“ Потегляме. Нашият! А какво показва това? Засега нищо. И Средното Поволжие е наше, и Южен Урал. Наш е Казахстан, с джезказганските медни рудници. Наш е и Тайшет със завода за импрегниране на траверси (където, разправят, креозотът прониква през кожата в костите, а дробовете се запълват с парите му – чиста смърт. Наш е още и цял Сибир чак до Совгаван. И Колима е наша, и Норилск също е наш.

През зимата вагонът е плътно затворен и високоговорителите не се чуват. Ако конвойният отряд спазва устава, никой от него няма да обели дума за маршрута. Така ще потеглим, ще заспим, натъпкани като сардели, колелетата ще тракат и няма да разберем – гори или степи ще видим на другия ден през прозореца. През прозореца, който е в коридора. От средното легло през решетката, коридора, двете легла и още една решетка се виждат все пак коловозите на гарата и късче пространство, бягащо покрай влака. Ако стъклата не са заледени, понякога може да се прочете и името на гарата – някое си Авсютино или Ундол. Къде има такива гари?... Никой в купето не ги е чувал. Понякога може да се разбере по слънцето: на север ли ви карат или на изток. Случва се и в някое си Туфаново да натикат във вашето купе опърпано битоваче и то да ви разкаже, че го карат на съд в Данилов и го е страх да не му лепнат две години. Така научавате, че през нощта сте минали Ярославъл и, ще рече, първият етап е Вологодск. И винаги ще се намерят в купето познавачи, които мрачно ще произнесат с особено натъртване на „о“-то: „вОлОг-Одският кОнвОй не си поплюва!“

Но и да разберете посоката – това още нищо не значи: етапи и етапи се навързват пред вас върху нишката ви на възли и от всеки могат да ви поведат встрани. Не те блазни ни Ухта, ни Инта, ни Воркута, а мислиш ли, че 501-вият обект е за предпочитане – железопътната линия през тундрата, през Северен Сибир? Той е по-лош от всички други.

Горе-долу пет години след войната, когато арестантските потоци все пак започват да се побират в коритата си (или Министерството на вътрешните работи разширява щатовете?), в министерството се преборват с камарите от милиони дела и започват да изпращат всеки осъден със затворническото му дело, запечатано в плик, на който открито за

конвоя е написан маршрутът (да знаят повече от маршрута си, не е полезно, съдържанието на делата може да повлияе разлагашо). Именно тогава, ако лежите на средното легло и сержантът се е спрял близо до вас, и освен това умеете да четете нагоре с краката – може би ще смогнете да прочетете, че еди-кого си го карат в Княж-Погост, а вас – в Каргополлаг.

Е, сега започваш да се вълнуваш още повече! Какъв е този Карполлаг? Кой е чувал нещо за него?... Каква е общата работа?... (Има обща работа, която направо те вкарва в гроба, но се случва и да е по-лека.) Няма ли да е нещо, дето съвсем ще те скапе?

И как така, как в суматохата на тръгването не сте съобщили на близките си и те все още си въобразяват, че сте в сталиногорския лагер край Тула? Ако сте твърде нервни и твърде досетливи, може би ще успеете да решите и тази задача: у един ще се намери сантиметър графитено парченце, у друг – смачкано късче хартийка. Предпазливо, за да не ви забележи войникът от конвоя, който стои в коридора (а не е позволено да лежите към прохода с крака, само с глава!), свит и извърнат, вие пишете между тласъците на вагона до близките си, че внезапно са ви вдигнали от старото място и сега сте на път, че от новото място ще ви разрешат може би само по едно писмо на година, нека са готови за това. Сгънатото, на триъгълник писмо трябва да отнесете на късмет в клозета: то-ку-виж, са ви отвели там малко преди някоя гара или малко след като сте я отминали, току-виж, войникът се зазяпал – тогава натискате бързо педала, та отворът за нечистотиите да зейне и закрили го с тялото си, хвърляте писъмцето в дупката. То ще се намокри, ще се нацапа, но може да мине и да падне между релсите. Или да се измъкне дори сухо, вгърът между колелетата ще го завърти, ще го отнесе и то ще попадне под колелетата или ще излети между тях и полегато ще падне върху насипа на платното. Може би така ще си остане да лежи до дъждовете, до снега, докато загине, може би нечия ръка ще го вдигне. И ако този човек се окаже неидеен, ще изпише наново адреса, ще повтори буквите отгоре или ще пхне хартийката в друг плик – и тогава, току-виж, писмото се получило. Понякога такива писма пристигат – с доплащане, изтъркани, размазани, измачкани, но с ясният плисък на мъката...

* * *

А още по-добре е, ако час по-скоро престанете да сте така нареченият фраер – смешен новак, плячка и жертва. Деветдесет и пет на сто е сигурно, че писмото ви няма да се получи. Но и да го получат, няма да

донесе радост в дома ви. И що за живот е това – да се вълнувате всеки-часно, всекидневно, когато сте навлезли в страната на епоса? Идването и заминаването тук отстоят на десетилетия, на четвърт век. Вие никога не ще се върнете в предишния свят! Колкото по-бързо отвикнете от близките си, а и те от вас, толкова по-добре. Толкова по-облекчаващо за всички.

И си оставете колкото се може по-малко вещи, за да не им треперите! Не ви трябва куфар, защото конвоят ще ви го счупи пред вратата на вагона (а при положение, че в купето са по двадесет и пет души – какво друго ще измислите и вие самите на негово място?). И не носете нови ботуши, нито модни обувки, нито вълнен костюм: било във вагон-зака, било в „гарвана“, било при приемането ви в етапния затвор ще ви ги откраднат, ще ви ги отнемат, изтръгнат, сменят. Отстъпите ли ги без съпротива – унижението ще трови сърцето ви. Отнемат ли ви ги с бой – ще заплатите за тях с разкървавена уста. Отвратителни са ви тези нагли мутри, това подигравателно държане, този двуног измет, но ако трябва да треперите за собствеността си, не губите ли рядката възможност да наблюдавате и вниквате? Какво си мислите, с какво се различават от рецидивистите толкова живописно обрисуваните от Киплинг и Гумилъв контрабандисти, пирати, велики капитани? От същия сой са и те... Чаровни в романтичните сцени – защо са ви толкова отвратителни тук?

Разберете ги и тях. Тъмницата им е роден дом. Както и да ги глези властта, колкото и да смекчава присъдата им, колкото и да ги амнистира, вътрешната им орис ги връща отново и отново тук... Не им ли се полага за това и първата дума в законодателството на Архипелага? Навремето у нас лишаваха толкова успешно свободните граждани от правото на собственост (по-късно на самите лишаващи им хареса да имат) – отде-накъде ще бъде търпяно то в затвора? Заяпал си се, не си изял навреме своята сланина, не си разделил с приятелите си захарта и тютюна – и ето че сега апашите пребъркват твоята раница, за да поправят моралната ти грешка. В замяна на обувките ти дават някакви износени жалки калеври, в замяна на пуловера ти – изплескана хамалска дреха. Самите те не задържат за дълго тези неща у себе си: твоите обувки са повод да загубят или спечелят пет пъти на карти, а пуловера утре ще го профукат за литър водка или парче салам. След ден-два и у тях, както и у теб, няма да остане нищо от всичко това. Това е вторият закон на термодинамиката: равнищата се изравняват...

Нищо, нищо не притежавайте! – ни учат Буда и Христос, стоиците и циниците. Защо ние, алчните, все не можем да проумеем тази проста

проповед? Защо не разбираме, че имането погубва душата ни?

Е, нека солената риба се топли в джоба ти до етапния пункт, за да не те кара на жажда. За това пък изляж веднага хляба и захарта, които ти се дават наведнъж за два дни. Тогава никой няма да ти ги открадне. И край на грижите. Бъди като птичка божия!

Притежавай само това, което може да пренесеш със себе си: знай език, знай страни, знай хора. Нека пътна торба ти бъде твоята памет. Запомняй! Запомняй! Само тези горчиви семена може би ще успеят някога да поклънат.

Огледай се – около теб има хора. Може би за един от тях после ще си спомняш през целия си живот и ще се ядосваш, че не си го разпитал. И по-малко говори – повече ще чуеш. Точат се из Архипелага, от остров на остров, тънките повесма на човешките съществувания. Вият се, докосват се помежду си някоя нощ в такъв един потракващ полутъмен вагон, после отново се разделят навеки – а ти дай ухо на тихия им брътвез и на равномерното потракване под вагона. Потраква всъщност вретеното на живота.

Какви ли не невероятни истории ще чуеш тук, на колко неща ще се посмееш!

Да вземем например дребничкия подвижен французин до решетката – какво току се върти? На какво се чуди? Какво не му е ясно? Я му обясни! И го разпитай между другото: как е попаднал тук? Намира се такъв, дето знае френски, и научаваме: Макс Сантер, френски войник. Все така подвижен и любопитен е бил и на свобода, в своята *douce France*. Казвали му за добро – не се навирай там, а той се навъртал около етапния пункт за репатриране на руснаци. Един ден съветските войници го почерпили с водка и от този момент той вече нищо не си спомня. Идва на себе си в някакъв самолет, на пода. Вижда се облечен с червеноармейска рубашка и панталони, а над главата си – войнишки ботуши. За сега го осъдили на десет години лагер, но това, разбира се, е лоша шега, недоразумение, което ще се изясни, нали?... О, да, ще се изясни, драги, има да чакаш! (Предстои му и лагерна присъда, двадесет и пет години, и от Озьорлаг ще излезе едва през 1957 г.) През 1945–1946 г. никой не се чуди на такива случаи.

Това е френско-руски сюжет, а ето ви и един руско-френски. Всъщност той си е чисто руски, защото кой друг освен руснак ще навърти толкова път? Открай време у нас е имало хора, дето не са се побирали като Суриковия Меншиков в предоставената му в Беръзов къщурка. Така и Иван Коверченко – гледаш го съсухрен, среден на ръст, ама на –

не се побира. А то руснакът пращи от здраве, пък и дяволът току му налива водчица. Коверченко разказва на драго сърце за себе си, и то все през смях. Подобни истории са истински бисер, само да ги слушаш. Вярно, че дълго не проумяваш: за какво са го прибрали и защо го водят политически? Но от това „политически“ не си струва да се прави капитал. Не е ли все едно с какво гребло са те загребали?

Както всички знаят много добре, до химическа война искаха да прибегнат германците, а не ние. При изтеглянето ни от Кубан някакви заплеси оставят за беда на едно летище цели камари химически бомби – и немците могат да направят от това международен скандал. Именно тогава дават на старши лейтенант Коверченко, родом от Краснодар, двадесет парашутисти и ги прехвърлят в тила на немците, за да закопаят всички тези толкова компрометиращи бомби в земята. (Читателите вече си въобразяват, че са се досетили, и се прозяват: по-нататък е попаднал в плен и сега го третираат като изменник на родината. Нищо подобно!) Коверченко се справя превъзходно със задачата и се връща обратно през фронтната линия с всичките си двадесет парашутисти, без нито една загуба, за което е предложен за Герой на Съветския съюз.

Само че това предложение се оформя месец-два, а нашият човек не се вмества в този „Герой“! „Герой“ се дава на кротките момчета, на отличниците в бойната и политическата подготовка, а ако ти гори душата и няма къде да му кръкнеш? И след като си Герой на целия Съюз – защо толкова се стискат, мамка им, та не ти дадат поне литър водка? И Иван Коверченко яхва коня и, откровено казано, без да знае нищо за Калигула, връхлита на втория етаж при градския там военен комисар ли, комендант ли, и: изпиши ми водка, и толкоз! (Въобразил си, че така ще е по-представително, че някак си по приляга за Герой и ще е по-трудно да му откажат.) Та затова ли са го прибрали? Не, какво приказвате! Затова е предложен от „Герой“ за по-малкия „Червено знаме“.

Много му се пийва на Коверченко, ама невинаги има какво и се налага да умува. В Полша попечва на немците да вдигнат във въздуха един мост – и почувствувал този мост като свой, взел да събира от поляците до пристигането на нашата комендатура такса за минаване по моста: че без мене нямаше и да го имате, мамка ви! Цял ден и цяла нощ събира таксата (за водка), накрая му писва, стига е стърчал тук, и предлага на поляците наоколо справедливо решение: да откупят моста от него. (Тази ли е причината да го приберат? Не.) И не че им иска чак толкова, ами поляците се стискат, нищо не събират. Тогава нашият пан капитан зарязва моста – по дяволите, минавайте безплатно!

През 1949 г. е началник-щаб на парашутния полк в Полоцк. Политотделът на дивизията никак не обича майор Коверченко за това, че не дава пет пари за политвъзпитанието. Веднъж той поисква да му дадат характеристика за Академията, но когато му я дават, я поглежда и я хвърля на масата: „С такава характеристика съм не за Академията, а за бандеровците!“ (Борци за национален суверенитет в Западна Украйна, надигнали се срещу съветската власт (1943–1947). По името на ръководителя им С. Бандера (1908–1959). – Б. пр.) (Дали не е заради това?... Заради това спокойно биха могли да му тръснат десет години, но му се разминава.) Установява се още, че е пуснал незаконно в отпуск един войник. И че самият той в пияно състояние е карал камион, с който катастрофира. И за това го наказват с десет... денонощия арест. Впрочем охраняват го собствените му войници, а те го обичат беззаветно и го пускат от ареста да се разхожда свободно из селото. Той би преглътнал ареста, но политотделът почва да го заплашва със съд! Тъкмо тази заплаха смайва и оскърбява Коверченко: значи, като е да заравяш бомбите – Иване, хвърчи! А за някакъв си келяв камион – в затвора? Една нощ той излиза през прозореца и отива на Двина, качва се на скритата там моторна лодка на свой приятел и изчезва.

Оказва се, че не е пиянде с къса памет: сега вече жадува да отмъсти за всичко, което му е причинил политотделът: зарязва лодката в Литва и отива при литовците да ги моли: „Братлета, отведете ме при партизаниите! Приемете ме, няма да съжалявате, хубаво ще им натрием носовите!“ Но литовците решават, че е провокатор.

Иван има зашита в дрехите си пари. Взема си билет за Кубан, но докато стигне до Москва, вече яко се е напил във вагон-ресторанта. Ето защо, когато слиза на гарата, хвърля с присвити очи поглед към Москва и казва на шофьора на таксито: „Карай в посолството!“ – „В кое?“ – „Майната му, в кое да е.“ И шофьорът го откарва. „Кое е?“ – „Френското.“ – „Може.“

Вероятно мислите му се объркват и ако намеренията му за посолството отначало са едни, накрая вече са други, но ловкостта и силата му ни най-малко не отслабват: той не обезпокоява милиционера на входа, тихичко се шмугва в пресечката и се мятва през гладкия двуметров зид. През двора на посолството минава още по-лесно: никой не го забелязва и не го задържа, той влиза в сградата, прекосява една стая, после втора и попада на сложена маса. Какво ли няма на нея, но най-вече го поразяват крушите. Така му се прияждат, че натъпква всичките си джобове. В този момш влизат стопаните да вечерят. „Ей, вие, французи! – пръв

настъпва и се развиква Коверченко. Хрумва му, че през последните сто години Франция не е свършила нищо свястно. – Защо не вдигате революция, а? Че и Дьо Гол пробутват на власт? А ние да ви снабдяваме с кубанска пшеничка? Няма да го бъде!“ – „Кой сте вие? Откъде се взехте?“ – чудят се французите. Без ни най-малко да се смути, Коверченко налучква верния тон: „Майор от Държавна сигурност.“ Французите изпадат в паника: „Дори и така да е, не може да нахлуват по този начин. Какво ви води тук?“ – „Абе да ви таковам...!“ – без заобикалки, от сърце им заявява Коверченко. И все още му остава трезв ум да започне отстъплението си, но тук от джобовете му започват да падат крушите и позорният смях го следва зад гърба му...

Но впрочем успява да се измъкне от посолството жив и невредим, че и още някъде да иде. На другата сутрин се събужда на Киевската гара (дали този път не се е бил запътил за Западна Украйна?) и тук скоро го залавят.

На следствието го бие не друг, а Абакумов, белезите по гърба му се издуват до дебелината на ръка. Министърът го бие, естествено, не заради крушите и не заради справедливия упрек на французите, а за да признае: от кого и кога е вербуван. И му лепват двадесет и пет години.

Нямат край такива истории, но, както и всеки вагон, през нощта арестантският затихва. През нощта не дават нито риба, нито вода, нито извеждат до клозета.

И тогава, както всеки друг вагон, той се изпълва с равномерно потракване на колелетата, което с нищо не нарушава тишината. И тогава, ако и войникът се е дръпнал от коридора, от третото мъжко купе можеш да поговорих тихо с четвъртото – женското.

Разговорът с жена в затвора е нещо съвсем особено. Той крие нещо благородно, дори ако говориш за наказателните членове и присъдите.

Един такъв разговор се води цяла нощ и ето при какви обстоятелства. Това става през юли 1950 г. В женското купе се случва да има само едно младо момиче, дъщеря на московски лекар, осъден по 58–10. А в мъжките купета се надига шум: конвоят започва да натиква всички зекове от трите купета в две (по колко души се оказват в купе – хич и не питайте). И вкарват някакъв престъпник, който изобщо не прилича на арестант. Преди всичко не е остриган – и вълнистите му светлоруси коси, истински къдри, предизвикателно увенчават голямата му мъжествена глава. Той е млад, строен, с военен английски костюм. Водят го по коридора с известно уважение (конвоят се стъписва пред инструкцията,

написана върху плика на неговото дело) – и девойката успява да погълне с поглед всичко това. А той не я вижда (и как само съжалява по-късно за това!).

По шума и блъсканицата разбира, че за него се освобождава специално купе – това до нея. Ясно е, че той не бива да влиза в контакт с никого. Толкова повече ѝ се ще да поговори с него. Във вагон-зака не могат да се видят от купетата си, но затова пък могат да чуят гласовете си в тишината. Късно вечерта, когато всичко угихва, девойката сяда в края на скамейката до самата решетка и тихо го повиква (а може отначало да е затананикала едва чуто. За такова нещо конвойт би трябвало да я накаже, но той се закротва някъде и в коридора няма никой).

След като я чува, научен от нея, непознатият сяда също открая. Сега те седят гръб до гръб, притиснати до една и съща трисантиметрова дъска, а говорят през решетката, шепнешката, покрай тази дъска. Главите и устните им са толкова близко, сякаш се целунат, а не могат не само да се докоснат, но дори да се видят.

Ерик Арвид Андерсен разбира руски вече съвсем сносно, говори с много грешки, но в края на краищата изразява мислите си. Той разказва на девойката удивителната си история (по-късно ще я чуем на етапния пункт), а тя на него – простичката история на една московска студентка, осъдена по член 58–10. Но Арвин с заплепен от нея, разпитва я за съветската младеж, за съветския живот – и научава нещо съвсем различно от онова, което е знаел преди от западните левичарски вестници и от своята официална визита в тази страна.

Прекарват цялата нощ в разговор – и всичко през тази нощ се свързва за Арвид в едно: и необичайният арестантски вагон в чуждата страна; и напевното нощно потракване на влака, намиращо винаги отклик в сърцата ни; и мелодичният глас, шепотът, дъхът на момичето в неговото ухо – до самото му ухо, а той дори не може да я погледне! (Вече година и половина изобщо не е чувал женски глас.)

Покрай тази невидима (и, не ще съмнение, положително, непременно прекрасна) девойка той за пръв път започва да проглежда за Русия – и гласът на Русия му разказва през цялата нощ истината. Може и по такъв необичаен начин да опознаеш страната за пръв път... (На сутринта ще види през прозореца и нейните тъмни сламени стрехи – под печалния шепот на скрития от погледа му екскурзовод.)

И всичко това заедно е все Русия: арестантите във влака, престанали да се оплакват; девойката зад стената на сталинското купе; оттеглилият се да спи конвой; крушите, изпадали от джобовете, заровените

бомби и конят, изкачен на втория етаж.

* * *

– Жандарми, жандарми! – зарадвани, надават викове арестантите. Те се радват, че по-нататък ще ги съпровождат учтиви жандарми, а не войнишки конвой.

Пак забравих да поставя кавичките. Това го разказва не друг, а самият Короленко. („История моего современника“, Собр. соч., М., 1955, т. VII, стр. 166. – Б. а.) Ние, естествено, не се радваме на сините фуражки. Но ако попаднеш във вагон-зака, под махалото, ще се зарадваш на всекиго.

За всеки пътник на междинните малки гари е трудно да се качи във влака, а да слезе – колко му е? – мяташ долу багажа и скачаш. Не е така с арестанта. Ако местната тъмнична охрана или милиция не дойде да го свали или закъснее с две минути – пуф-паф! – влакът потегля и злочестия арестант го откарват на следващия етапен пункт. Пак добре, ако е до етапен пункт – там отново ще го зачислят на храна. Но се случва да пътуваш до края на следвания от влака маршрут, да те държат в празния вече вагон близо осемнадесет часа, след което да те върнат обратно с новата партида и пак може би никой да не дойде за теб и пак да чакаш на някоя глуха линия, и пак да седиш така, а през това време никой не ти дава храна! Ти се водиш на дажба до първата спирка, счетоводството не е виновно, че затворът те е изгървал, теб те числят вече към Тулун. И конвойят не е задължен да те храни със своя хляб. Могат да те разкарват насам-натам шест пъти (имало е такива случаи!): Иркутск–Красноярск, Красноярск–Иркутск, Иркутск–Красноярск, та след това, като зърнеш на перона на Тулун някой със синя фуражка, си готов да се хвърлиш на шията му: благодаря ти, миличък, че ме отърва!

За две денонощия във вагон-зака така ще се измъчиш, задушиш и примреш, че преди голяма гара се чудиш: дали да не се помъчиш още малко, но по-скоро да се добереш до крайната спирка на пътуването си, или да те свалят за малко на етапния пункт.

Но ето че конвойят се разшетва и разтичва. Излизат с шинелите си, блъскат с приклади. Ще рече, свалят целия вагон.

Отначало войниците от конвоя застават в кръг около стъпалата на вагона и още щом се свлечеш, смъкнеш, стовариш от тях, дружно и оглушително викват по теб от всички страни (така са научени): „Сядай! Сядай! Сядай!“ Това има силно въздействие – всички реват и не ти дават да вдигнеш очи. Свиваш се неволно като под избухващи снаряди,

бързаш (закъде ли?), навеждаш се до земята и сядаш, догонил слезлите преди тебе.

„Сядай!“ е много ясна команда, но ако си новак сред арестантите, още не я разбираш. В Иваново, на запасните коловози, по същата тази команда, прегърнал куфара си (ако куфарът е изработен не в лагера, а фабрично, купен отвън, дръжката му винаги се къса и винаги в най-неочакваната минута), аз претичах, оставих го на земята откъм дългата му страна и без да погледна как седят останалите, се тръснах връз него – че мога ли да седна направо така върху траверсите, върху тъмния, просмукан с мазут пясък с офицерския си, още не толкова замърсен, с неизрязани пешове шинел! Началникът на конвоя – червенделеста, здравеняшка руса мутра, се спусна към мен – не проумявах какво ли иска, защо? И понечи, изглежда, да ме ритне с праведния си ботуш, но нещо го възпря – не пожали лъснатото си до блясък бомбе на ботуша, засили го в куфара ми и проби капака. „Сядай!“ – поясни той. Чак тогава се сетих, че съм щръкнал като кула сред останалите зекове – и преди още да попитам: „А как да сеद्या?“, вече бях разбрал как и увит в скъпоценния си шинел, седнах както всички хора, както седят кучетата пред портите и котките на прага.

(Още пазя този куфар; когато го видя, прокарам пръсти по разкъсаната дупка. Предметите са по-паметливи от нас.)

Такова сваляне от влака е също обмислено. Ако седиш на земята на четирите си букви така, че коленете ти да стърчат пред тебе, центърът на тежестта ще се падне отзад и ще е трудно да се надигнеш веднага, още по-невъзможно е да скочиш. Освен това, като седим така притиснати, ние си пречим взаимно и поискаме ли да се нахвърлим внезапно върху конвоя, докато се размърдаме, ще ни пречукат до един.

Оставят ни да седим в очакване на „гарвана“ (той ни превозва на партиди, всички не може да ни побере наведнъж) или да ни подкарат пеша. Гледат това да стане на скрито място, та по-малко хора да ни видят, но понякога ни оставят неразумно да седим право на перона или на някоя открита площадка (в Куйбишев е така). Ето ви и изпитание за свободните граждани: ние ги заглеждаме с пълно право с любопитство, но как да ни погледнат те? С омраза? Съвестта не им позволява (единствено съветските писатели и журналисти вярват, че хората лежат „заслужено“ по затворите). Със съчувствие? Със съжаление? И таз хубава, да им се запишат имената! Че и присъда ще им тръснат, колко му е. И гордите ни свободни граждани („Четете, завиждайте, гражданин на Съюза съм аз“ (Стих от популярното стихотворение на Маяковски „Съветски

паспорт“ – Б. пр.)) свеждат виновно глави и се мъчат изобщо да не ни забелязват, сякаш имат пред себе си празно пространство. Най-смели са старите жени: тях вече не можеш да поквариш, те вярват и в Бога – и ще отчупят парче от оскъдния си твърд хлебец, за да ни го подхвърлят. Не се страхуват и бившите лагерници, битоваците, естествено. Те знаят: „Който не е бил, ще бъде, който е бил – няма да забрави“, и току гледаш, хвърлили ти някоя кутия цигари, за да им хвърлят и на тях при следващата присъда. Старческият хляб, подхвърлен от немощната ръка, не долита до нас, пада на земята, кутията цигари описва дъга във въздуха и ни уцелва, където сме най-нагъсто, а конвоят веднага щраква със затворите – срещу бабичката, срещу добрината, срещу хляба. „Ей, дърто, разкарай се!“

И светият хляб, разчупен, остава да лежи в прахта, докато не ни подкарат по-нататък.

Изобщо тези минути – когато седим на земята пред гарата – са едни от най-хубавите. Помня, в Омск ни бяха оставили така върху траверсите между две дълги товарни композиции. Оттук никой не минаваше (вероятно бяха поставили по един войник от двата края: „Оттук не може!“ А съветският човек и на свобода е възпитан да се подчинява на човека с шинел). Смрачава се. Август е. Омасленият чакъл на гарата още не е успял да изстине от дневното слънце и ни топли отдолу. Не виждаме гарата, но тя е някъде много наблизко, зад влаковете. Оттам гърми грамофон, въртят весели плочи, монотонно бучи тълпа. И кой знае защо, не мислим, че е унизително да седим като споена мръсна човешка маса на земята в някаква дупка; не ни се струва издевателство да слушаме танците на чуждата ни младеж, които ние никога вече няма да танцуваме; да си представяме, че в този момент някой някого посреща на перона, изпраща го, и може би дори с цветя. Това са двадесет минути почти на свобода: смрачава се, появяват се първите звезди, червените и зелените светлини на коловозите, звучи музика. Животът продължава без нас – и дори вече не ни е мъчно.

Обикни такива минути – и по-леко ще понасяш неволята. Иначе злобата те разкъсва отвътре.

Ако прехвърлянето на зековете до „гарвана“ крие опасности предвид намиращите се наблизко пътища и хора, конвойният устав предлага друга подходяща команда: „Хвани се под ръка!“ Нищо унизително няма в това да се хванеш под ръка! Да се хванат старците и хлапетата, момичетата и бабичките, здравите и сакатите. Ако едната ти ръка е заета с вещите – хващат те под нея, а ти хващаш с другата. В този си вид сте се

притиснали два пъти по-плътно, отколкото в обичайния строй, извед- нъж сте натезжали, всички сте станали куци от теглещия ви на една стра- на багаж, от неудобството с него, всички се клатушкате. Мръсни, сиви, недоцялани същества, тръгнали като слепци, с привидна нежност едни към други – карикатура на човечеството!

А може и изобщо да няма „гарван“. Началникът на конвоя може да се случи страхливец и да се бои, че ще се разбягате – и както сте натезжали, както се олюлявате и блъскате в багажа си, ще се помъкнете през града чак до затвора.

Съществува още една команда – карикатура вече на гъските: „Хва- ни се за петите!“ Това ще рече, на когото ръцете са свободни да хване с тях двата си крака при глезените. И в този вид: „Ходом марш!“ (Хайде, читателю, оставете книгата и се разходете така по стаята!... Е, как е? Каква е скоростта? Какво видяхте около себе си? А ако трябва да се ре- шите на бягство? Погледнете отстрани, вие сте тридесет-четиридесет та- кива гъски! (Киев, 1940 г.)

Навън може и да не е август, може да е декември 1945 г., а вас ви погват пеша при минус четиридесет градуса, за да ви прехвърлят в Пет- ропавловск. Както не е трудно да се досетите, през последните часове преди пристигането в града конвоят на вагон-зака не си прави труда да ви води до клозета, за да не цапате повече. Изтощени от следствието, премръзнали от студа, вие почти не можете да стискате, особено не ги бива да търпят жените. Какво чак толкова? Да не сте коне, че да спирате и да се разкравчат, или кучета, че да ви трябва да опрете крак до някой стобор? Щом сте хора, може и както си вървите, от кого да се стеснява- ме в нашето отечество? На етапния пункт ще се подсушите... Вера Кор- неева се навежда да си оправи обувката, изостава една крачка – конвоят мигом насъсква срещу нея овчарското куче и то през всичките зимни дрехи я захапват отзад. Не изоставай! Пада един узбек – и го налагат с приклади, ритат го с ботуши.

Не е страшно, в „Дейли Експрес“ няма да се появят снимки. И ни- кой никога няма да съди началника на конвоя до дълбоките му старини.

* * *

„Гарваните“ също водят началото си от историята. Какво друго, ако не „гарван“, е тъмничната карета, описана от Балзак? Само дето се влачи по-бавно и не я претъпкват чак толкова.

Вярно, през 20-те години още карат арестантите на пешни колони през градовете, дори през Ленинград, на кръстовищата спират

движението, докато преминат. („Така ви се пада!“ – обсипват ги с упреци от тротоарите. Още никой не знае великия замисъл на канализацията...)

Но отзивчив към техническите повей, Архипелагът не закъснява да заимствува черния гарван, а за по-ласкаво – „гарванчето“. По още калдъръмените ни улици първите „гарвани“ се появяват заедно с първите камиони. Те са с лоши ресори, друсат яко, но и арестантите да не са от стъкло? Затова пък изолацията им още тогава, през 1927 г., си я бива: нито една пролука, никаква крушка пътре, нито въздух, нито светлина. И още тогава натикват хората прави и плътно притиснати в каросериите. Не че нарочно са го замислили така, а просто поради недостиг на транспорт.

Години наред те са сиви, стоманени, очебийно затворнически. След войната обаче в столиците се сещат – започват да ги боядисват отвън с ярки цветове и да пишат „Хляб“ (арестантите са тъкмо хлябът на строежите), „Месо“ (по-точно би било да се ни ше „Кости“), че дори и „Пийте съветско шампанско!“

Отвътре „гарванът“ може да бъде просто бронирана каросерия – празна кошара. Покрай стените може да има наредени пейки. Съвсем не са удобни, с тях дори е по-лошо: натикват толкова хора, колкото могат да се поместят вътре прави, но вече един връз друг, като багаж, като денкове. „Гарваните“ могат да имат отзад бокс – тесен стоманен сандък за един човек. Или пък да има такива единични сандъци по цялата лява и дясна страна. Те се заключват като килии, а коридорът между тях е за надзирателя.

Кой би си представил подобно устройство – сложно като пчелна пита, когато гледа винската чаша в ръката на засмяна мома: „Пийте съветско шампанско!“

Натикват ви вътре със същите крясъци от всички страни: „Живо! Живо! По-бързо!“, за да няма кога да се озърнете и замислите някое бягство, натикват ви с юмруци и ритници, та да се заклещите с торбата си в тясната вратичка, да блъснете главата си в горния праг. Стоманената задна врата се щраква с усилие и потегляте.

Разбира се, превозването ви с „гарвана“ рядко трае с часове, обикновено – около двадесет-тридесет минути. Затова пък през този половин час така те подмята, така ти натъртва месата и кокалите, така прегъваш врат, ако си по-висок, че си спомняш за вагон-зака като за нещо уютно.

„Гарванът“ значи още ново прегрупиране, нови срещи, от които най-ярките, естествено, са с рецидивистите, пандизчиите. Може би не

сте имали случай да бъдете с такива хора в едно купе, може и на етапния пункт да не ви съберат в една килия – но тук сте в техните ръце.

Понякога е толкова тясно, че дори джебчиите не успяват да тафят нещо. Краката и ръцете ви са стиснати като в пранги между телата на съседите и торбите. Само при пътните ями, когато всички се тресете и ви се откъсват бърбреците, положението на краиниците ви се променя.

Понякога е по-просторно и тогава джебчиите успяват за този половин час да проверят съдържанието на всички торби, да отмъкнат бацилите и най-доброто от партакешите. От сбиване с тях ще ви удържат най-вече страховити и благоразумни съображения (оттук, капка по капка, започвате да погубвате безсмъртната си душа, като предполагате, че главните ви врагове и главните събития тепърва ви предстоят и трябва да запазите силите си за тях). А може и да се опитате да замахнете – тогава ще ви ръгнат с нож в ребрата. (Следствие няма да има, а и да има – то с нищо не заплашва рецидивиста: само дето ще се забавят на етапния пункт и няма да потеглят към далечния лагер. Съгласете се, че в схватката между социално близкия и социално чуждия държавата няма да защити последния.)

През 1946 г. запасният полковник от Осоавиахим (Дружество за съдействие на отбраната и авиационно-химическото строителство в СССР (1927–1948). – Б. пр.) Лунин разказва в бутирската килия как пред очите му в един „гарван“ в Москва навръх Осми март, докато ги прехвърлят от градския съд до Таганка, рецидивистите изнасилват подред някаква девойка (при мълчаливото бездействие на всички останали). Сутринта девойката се облича по-официално и отива в съда все още като свободна гражданка (съдят я за самоволно отлъчване от работа и това е подготвено по най-гнусен начин от началника ѝ, задето тя е отказала да живее с него). Половин час преди да се качи в „гарвана“, девойката е осъдена на пет години по указа, после я натикват вътре и ето че посред бял ден, на московските улици („Пийте съветско шампанско!“), я превръщат в лагерна проститутка. И да твърдим ли, че това го извършват рецидивистите? А не тъмничарите? А не онзи неин началник?

Пандизчийска нежност! След като изнасилват девойката, тутакси я ограбват: смъкват ѝ официалните обувки, с които е искала да смае съдиите, блузката, връчват ги на конвоите, те спират, отиват за водка, след което рецидивистите се насмукват пак за сметка на девойката.

Когато пристигат в Таганския затвор, девойката с ридания се втурва да се оплаква. Офицерът я изслушва, прозява се и се тросва:

– Държавата не може да предоставя транспорт на всеки поотделно.

Не разполагаме с такива възможности.

Да, „гарваните“ – това е „тясното място“ на Архипелага. Ако във вагон-зака няма възможност политическите да бъдат отделени от криминалните, то в „гарваните“ няма възможност да бъдат отделени мъжете от жените. И как апашите да не си поживеят „до насита“ между двете тъмници?

Ех, да ги нямаше тия пандизчии, щяхме да сме благодарни на „гарваните“ заради кратките срещи с жените! Къде ще ги видиш иначе в затворническия си живот, къде ще ги чуеш и ще се докоснеш до тях, ако не тук?

Веднъж, през 1950 г., ни караха от Бутирки на гарата доста нашироко – четиринадесет души в „гарван“ с пейки. Всички вече бяхме седнали и изведнъж натикаха при нас като последен човек някаква жена, единаединствена. Тя седна до задната врата, отначало плахо – как иначе, в компанията на четиринадесет мъже в този тъмен сандък, без всякаква защита. Но от няколкото разменени думи стана ясно, че тук всички сме свои – по Петдесет и осми.

Тя си каза името: Репина, жена на полковник, прибрали я веднага след мъжа ѝ. И внезапно един мълчалив военен, такъв наглед млад, слабичък, най-много да бъде лейтенант, я запита: „А случайно да сте лежали с Антонина Ивановна?“ – „Как? Да не сте нейният мъж? Олег?“ – „Да.“ – „Подполковник Иванов?... От Фрунзенската академия?“ – „Да!“

Какво „да“ беше само това! То се изтръгваше от свитото му гърло и страхът му какво може да научи беше повече от радостта. Той се премести до нея. През двете малки решетки на двете крила на задната врата мъглявите дрезгави петна на летния ден току пробягваха по лицата на жената и подполковника. „Лежахме заедно в една килия четири месеца в предварителния арест.“ – „Къде е сега тя?“ – „През цялото време я крепеше само мисълта за вас! Страхуваше се не за себе си, а за вас. Отначало – да не ви арестуват. После – да не ви дадат тежка присъда.“ – „Но къде е тя сега?“ – „Все се кореше заради вашия арест. Беше ѝ толкова тежко!“ – „Къде е сега?“ – „Само не се плашете. – Репина постави ръце върху гърдите му, сякаш ѝ бе близък човек. – Не издържа на напрежението. Преместиха я. Мъничко се... побърка... разбирате ли?...“

А нашето мъничко конче, бронирано със стоманена ламарина, се движи кротко в потока от шестте реда коли, спира пред светофарите и спокойно дава мигач.

С Олег Иванов се бях запознал съвсем наскоро преди това в Бутирки, и ето как. Бяха ни събрали в бокса на гарата да ни предадат вещите

от гардероба. Извикаха ни заедно на вратата. Зад отворената врата в коридора надзирателката със сива престилка ровеше в куфара му и изгърси оттам на пода златен пагон на подполковник, дявол знае как оцелял, и без да забележи, настъпи с крак големите му звезди.

Тъпчеше го с обувката си като за кинокадръ.

Обърнах му внимание: „Погледнете, другарю подполковник!“

Иванов помрачня. Все още държеше на понятието „безупречна служба“.

А ето сега и тези вести за жена му.

Всичко това той трябваше да понесе някак в продължение само на един час.

Втора глава ПРИСТАНИЩАТА НА АРХИПЕЛАГА

Разгърнете върху голяма маса просторната карта на нашата Родина. Отбележете с дебели точки всички областни градове, всички железопътни възли, всички пунктове за прехвърляне, където завършват релсовите пътища и започва река или реката прави завой и по-нататък следва пеша пътека. Какво става? Цялата карта е оплюта от заразни мухи, нали? Ето как пред вас изниква величествената карта на пристанищата на Архипелага.

Наистина това не са фееричните пристанища на Александър Грин, където пият ром в таверните и ухажват хубавелките. И освен това няма топло синьо море (водата за къпане тук е литър на човек, а за по-удобно – четири литра на четирима в един леген, и се мийте веднага!). Затова пък останалата пристанищна романтика – нечистотия, насекоми, безреде, многоезична реч и побоища – колкото щещ, че и отгоре.

Малцина зекове не са лежали в три до пет етапни затвора, мнозина ще си припомнят десетина такива, а синовете на ГУЛАГ наброяват без усилие и до петдесетина. Само че всички те се сливат в паметта ни заради своята прилика: необразован конвой; безсмислено те разкарват във връзка с делото ти; дълго чакаш под палещото слънце или в есенния студ; още по-дълго те тършуват, след като те съблекат; стрижат те с мръсна машинка; студени хлъзгави бани, зловонни нужници; спарени коридори, винаги тесни, душни, почти винаги тъмни и влажни килии; топлината на човешка плът от двете ти страни на пода или на наровете; повдигнат край на леглото откъм главата, скован от дъски; недопечен

хляб, почти тесто, чорба, сварена сякаш от силаж.

А който има бистра памет и отличава спомените един от друг, не трябва да пътува сега по страната – за него цялата география се състои от етапните затвори. Новосибирск ли? Знам, бил съм. Солидни бараки, сковани с дебели греди. Иркутск ли? Там прозорците са зазидани няколко пъти, останали са, изглежда, от царско време и всяка зидария е правена отделно, да не говорим какви отдушници са оставени. Вологда ли? Да, старо здание с кули. Клозетите са един над друг, а дървеното дюшеме е изгнило, направо капе отгоре върху долните. Усман ли? Как да го забравиш! Въшлив вонящ пандиз, стара сграда със сводове. Пък и така я натъпкват, че когато почнат да извеждат хората за етап – направо да се чудиш къде ли са могли да се поберат всичките, върволицата се точи през половината град.

Ще обидите такъв познавач, ако му кажете, че сте виждали град без етапен затвор. Със сигурност ще ви докаже, че няма такива градове, и ще бъде прав. Салск ли? Там държат етапните в КПЗ заедно със следствените. Така е във всеки районен център – и това ако не е затвор? В Сол-Илецк ли? Има и там етапен затвор! В Рибинск ли? Ами затвор № 2 – в бившия манастир? Много е спокойно, дворовете са калдъръмени, пусти, старите камъни са обрасли с мъх, в банята ведрата са дървени, чисти. В Чита ли? Затвор № 1. В Наушки ли? Там няма затвор, а етапен лагер, все тая. В Торжок ли? Там затворът е на хълма, също в бивш манастир.

Разбири, мили човече, не може да има град без тъмница! Навсякъде работят съдилища! Как ще прашате жертвите в лагера – по въздуха ли?

Естествено, от затвор до затвор има разлика. Но е невъзможно да се реши в един спор кой е по-добър, кой – по-лош. Ще се съберат трима-четирима зекове и всеки непременно ще хвали „своя“.

Да вземем макар Ивановския, не е от най-прочутите, ама попитай който е лежал там през зимата на тридесет и седма срещу тридесет и осма. Вътре нямаше отопление – и не само че не мръзняхме, но и лежахме голи на горните нарове. Избихме всички стъкла на прозорците, за да не се издушим. В двадесет и първа килия вместо предвидените двадесет души лежаха триста двадесет и трима! Под наровете имаше вода и отгоре бяха наслагани дъски, за да лежим на тях. А от счупените прозорци нахлува студ. Изобщо там, под наровете, беше полярна нощ: че и никаква светлина, спирана от тия на наровете и между наровете. Не можехме да стигнем до кофата за изпражненията, та лазехме от края на наровете. Храната я даваха не поотделно, а на десет души. Умре ли някой от

десетимата – напъхваме го под наровете и го държим там, докато не се смирише. И за него да получим дажба. И това можеше да се изгърпи, но надзирателите бяха като пощръклели – току ни погнат от една килия в друга, мира не ни даваха. Едва си се наместил и – „Ставай! Отиваш в другата килия!“ И отново се бори за място. Кой знае защо, беше голяма тъпканица – три месеца не ни водиха на баня, въшки завъдихме, от тях – рани по краката и тиф. А заради тифа обявиха карантина, та четири месеца не пращаха етапи.

– Е, тук, момчета, вината не е в затвора, ами в годината. През тридесет и седма – осма, разбира се, не само зековете, ами и камъните стехна. Иркутският също – нищо и никакъв затвор, а през тридесет и осма лекарите не смееха да си покажат носа в килията, ще минат само по коридора, а надзирателят крещи от вратата: „Който е в безсъзнание – да излиза!“

– През тридесет и седма, момчета, всички ги откарваха през Сибир на Колима, чак до Охотско море и Владивосток. На Колима параходите успяваха да извозват само по тридесет хиляди на месец, а от Москва потокът нямаше свършек. Събрали се били сто хиляди, ясно ли ти е?

– Че кой ги е броил?

– Който е трябвало, той.

– Ако става дума за владивостокската Транзитка, през февруари тридесет и седма там имаше не повече от четиридесет хиляди.

– Държаха ни по няколко месеца. Дървениците пълзяха по наровете като скакалци! На ден – половин канче вода: не достига, няма кой да я докара! Имаше цяла зона с корейци – всички измряха от дизентерия, до един! От нашата зона всяка сутрин изнасяха по сто човека. Почнахме да строим морга – запрягаха ни в каруци, пренасяхме камъните. Днеска влачиш ти, утре тебе те влачат дотам. А през есента ни връхлетя петнист тиф. И при нас беше така: не давахме мъртвите, докато не завонят – само и само да получим дажбата им. Лекарства – никакви. Промъкваме се в зоната – дайте лекарства! – а от кулите стрелят по нас. По-късно прибраха тифозните в отделна барака. Не успяваха да пренесат всички, но и оттам малцина можеха да излязат. Наровете там са на два етажа, от горните, ако си с температура, не можеш да слезеш по нужда и се изливаш върху тия под тебе! Хиляда и петстотин болни. Санитарите – всички до един криминални, вадеха златните зъби на мъртвите. Че и на живите...

– Абе стига с тая ваша тридесет и седма! А четиридесет и девета в залива Вавино, в пета зона – там какво беше! Тридесет и пет хиляди! И

по няколко месеца! – Тогава пак не смогваха да откарват за Колима. Че и всяка нощ ни натирваха от барака в барака, от зона в зона. Както при фашистите: свирки! Крясъци! „Излизай без последния!“ И всички бегом! Само бегом! Погнат за хляба сто души – бегом! За чорбата – бегом! Никакви съдини няхаме! Сипвай чорбата където знаеш – в полата на дрехата, в шепата! Водата я караха с цистерни, няма в какво да ти я налят, пуснат струята – който успее да подложи уста, това е. Пред цистерната ще се изпотрепят, а отгоре, от кулата – с автомата! Съвсем като фашистите. Пристигна генерал-майор Деревянко, началник на УСВИТЛ (Управление на Североизточните (тоест колимските) исправителни лагери. – Б. а.), излезе пред него от тълпата един военен летец, разкъса рубашката на гърдите си. „Имам седем бойни ордена! Кой ви е дал правото да стреляте по зоната?“ А Деревянко отвръща: „Стреляли сме и ще стреляме, докато не се научите да се държите както трябва.“ (Ей, „Трибунал за военните престъпления“ на Бертран Ръсел! Какво умувате, че не съберете материалец? Нима този тук не ви подхожда? – Б. а.)

– Не, момчета, всичко това са дреболии. Истински етапен затвор е Кировският. Да вземем дори не някоя специална година, а четиридесет и седма макар – в Кировския двама надзиратели наблъскваха хората в килията с ритници, само така можеха да затворят вратата. Върху триетажните нарове през септември (а Вятка не ви е на Черно море) всички седяхме голи заради горещината – а седяхме, защото нямаше място да легнем: един ред седеше над главите ни, един – в краката ни. И в прохода на пода седяха на два реда, а помежду им стояха исправени, след това се сменяха. Торбите си държахме в ръце или на колене, няма къде да ги туриш. Само рецидивистите се разполагаха на законните си места, на вторите нарове до прозореца. Толкова дървеници имаше, че хапеха и през деня, пикираха направо от тавана. И караш така по цяла седмица, че и по месец.

– Иска ми се и на мен да се намеся, да разкажа за Красная Преспя през август четиридесет и пета, през лятото на Победата, но ми е неудобно: ние все пак можехме нощем да изтегнем крака и дървениците при нас бяха по-кrotки, е, спяхме, вярно, на силна електрическа светлина, голи и облени в пот от жегата, че и мухи ни хапеха – но всичко това не се брой и е срамота да се перчиш с него. Обливахме се в пот при всяко помръдване, след храна потта направо се лееше от нас. В килията, малко по-голяма от средна по размери стая, ни държаха по сто души, притиснати така, че и на пода не можеш да стъпиш. А двете вентилационни прозорчета бяха с намордници от ламарина, при това бяхме откъм

оужната страна – те не само спираха движението на въздуха, но и се нажежаваха от слънцето и ние изнемогахме от жегата.

Този етапен затвор със славно революционно име се знае слабо от московчани, в него не се уреждат екскурзии, а и какви ти екскурзии, когато той е в експлоатация. А е съвсем наблизо. На две крачки от Новохорошевското шосе по околостръжната железопътна линия.

Няма етапен затвор, в който да не царят хаос, а и разговорите за тях са хаотични. Такава ще се окаже сигурно и тази глава: не знаеш за какво по-напред да се заловиш, за какво по-напред да разказваш. И колкото повече хора се струпват в етапния затвор, толкова по-голяма е безсмислицата. За хората е непоносимо, за ГУЛАГ неизгодно, но въпреки всичко държат хората там по цели месеци. И етапният затвор се превръща в истинска фабрика: хлебните дажби ги носят направо в строителни носилки като тухли. И връщата чорба я носят в седемдесетлитрови дървени баки с лостове, провтрени през дръжките им.

Къде по-пренаселено и явно в сравнение с останалите е в Котлаския етапен затвор. По-пренаселено, защото той отваря пътя към целия европейски руски Североизток, по-явно, защото е вече навътре в Архипелага и няма от кого какво да се крие. Това е просто парче земя, разделено с огради на клетки, заключени до една. Макар тук масово да са изпращани селяни, когато ги погват през 1930 г. (трябва да се предполага, че са били без покрив над главите си, само че сега няма кой да разкаже), през 1938 г. също далеч не всички са побрани в паянтовите едноетажни дъсчени бараки, покрити отгоре с... брезент. Под есенния мокър сняг и при застудяване хората живеят тук просто под небето, върху голата земя. Наистина, не ги оставят да се вкочаняват неподвижни, през цялото време ги броят, поддържат бодрото им състояние чрез чести проверки (там са събирани понякога до двадесет хиляди души едновременно) или чрез внезапни нощни обиски. По-късно в тези клетки опъват палатки, в някои издигат постройки от греди, двуетажни, но за да се поевтини разумно строителството, без междуетажни прегради, а като направо накамаряват шестетажни нарове с вертикални стълби от страни, по които мръшляците трябва да се катерят като моряци (устройство, подхождащо по-скоро за кораб, отколкото за пристанище). През зимата на 1944–1945 г., когато всички са вече под покрив, се побират само седем хиляди и петстотин души, от които на ден умират по петдесет и носилките до мургата са в неспирно движение. Някои ще възразят, че това е напълно сносно, смъртта възлиза под един процент на ден и при такова отношение човек може да изкара до пет месеца. Да, но нали главната коситба –

лагерната работа, също още не е започнала. Този разход от две трети от процента на ден представлява чиста фира, недопустима за който и да е зеленчуков склад.

Колкото по-навътре са в Архипелага, толкова по-явно бетонните пристанища се сменят с пристани върху пилоти.

През Карабас, етапен лагер край Караганда, чисто име е станало нарицателно, за няколко години минават половин милион души. (Юрий Карбе е регистриран там през 1942 г. вече като четиристотин тридесет и три хилядния.) Лагерът се състои от пръстени ниски постройките без пода настилка. Ежедневното развлечение е всички да излизат с вещите си навън, докато художниците варосат пода и дори нарисуват върху него килимчета, а вечерта зековете лягат и изтриват с гърбовете си и варта, и килимчетата.

В сравнение с останалите Карабас е най-достоеен за музей, но, уви, вече не съществува: на негово място е построен завод за железобетонни конструкции.

Княж-Погосткият етапен пункт (63 градуса северна ширина) е от колиби, сплетени от клони направо върху блато! Скелетът от върлини е загърнат с изподран брезент, който не опира земята. Вътре има двойни нарове също от върлини (небрежно одялани от клоните), в прохода – настилка от върлини. Под настилката жвака и избива рядка кал, която през нощта замръзва. В различните места на зоната пътечките са покрити също с жвакащи неустойчиви върлини и хората, изтощени до крайна степен, току се свличат във водата и кишата. През тридесет и осма в Княж-Погост се хранят винаги с едно и също: ситно накълцана слама, забъркана със стрити рибени кости. Това е удобно, защото в етапния пункт няма чинии, канчета и лъжици, такива не се раздават на арестантите. Подкарват ги с десетки до казана и сипват от тази каша с черпаците във фуражките, калпаците и полите на дрехите им.

А в етапния пункт Вогвоздино (на няколко километра от Уст-Мим), където лежат едновременно пет хиляди души (чувал ли е някой за Вогвоздино, преди да го споменем? А малко ли са подобни неизвестни пунктове? Умножете ги по пет хиляди!) – във Вогвоздино варят кашата рядка, но там също няма чинии, излизат от положението (което не е по силите на нашия ум!), като раздават чорбата в бански тасове за по десет души наведнъж и им предоставят да се надпреварват кой повече да изсърба. (Впрочем и в Котлас е същото.)

Вярно, че във Вогвоздино никой не стои повече от година. (По година остават само съвсем закъсалите, от които всички лагери се

отказват.)

Фантазията на литераторите бледнее пред туземната действителност на Архипелага. Когато искат да напишат най-осъдителното, най-очернящото за затвора, го упрекуват винаги заради кофата с изпражнени-ята. Кофата! Тя е символ на затвора в литературата, символ на унижението, на зловонието. О, лекомислен писателю! Нима тази кофа е нещо лошо за арестанта? Тя е най-милосърдното хрумване на тъмничарите. Целият ужас започва от мига, когато в килията няма кофа.

През тридесет и седма в някои сибирски затвори липсват такива кофи, те просто не достигат! Предварително не са подготвени, сибирската промишленост не успява да догонва размаха на присъдите. За новосъздадените килии не се намират кофи по складовете. В старите килии има кофи, но от време оно малки, и сега се налага благоразумно да бъдат изнесени, защото за новото попълнение не вършат работа. Така например, ако Минусинският затвор е построен навремето за петстотин души (Владимир Илич не попада тук, той пътува като свободен гражданин), а сега вече в него държат десет хиляди – ще рече, и всяка кофа за ходене по нужда трябва да се увеличи двадесет пъти! Но тя не се увеличава...

Нашите руски пера пишат на едро, преживели сме какво ли не, а почти нищо не сме описали и назвали, ала за западните автори с техния навик да разглеждат през лупа всяка клетчица на битието, да разклащат аптекарското шишенце в лъчистия сноп на прожектора, това е епопея, това са още десет тома „По следите на изгубеното време“: да разкажат за душевния смут на човека, когато килията е претъпкана двадесеткратно, а няма кофа и до клозета водят хората един път в денонощието! Естествено, тук има много технически начини, които са им неизвестни: за тях не е изход да пикаеш в брезентовата качулка и изобщо биха отхвърлили съвета на съседа да свършват работата в ботуша си! А между другото това е почерпан от проверената мъдрост съвет и ни най-малко не означава да си развалиш ботушите, нито пък да се сведе функцията им до кофа за ходене по нужда. Това значи: ботушът трябва да се свали, да се обърне наопаки, след това кончовът да се подгъне навън и по този начин да се образува закръглен улей, толкова желаният съд! Но затова пък с какви психологически варианти западните автори биха обогатили своята литература (без каквото и да е риск банално да повторят прочутите майстори), стига само да знаеха режима в същия този Минусински затвор: за храната четирима разполагат само с една чиния, а питейната вода се полага по едно канче на човек за през целия ден (канчетата има). И ето че единият от четиримата използва общата чиния, за да

облекчи напираштата го отвътре потребност, но преди обяда отказва да предостави своя запас от вода за измиването ѝ. Каква конфликтна ситуация! Какъв сблъсък между четири характера! Какви нюанси!

(Не се шегувам. Тъкмо така се разкрива дъното на човека. Само че руското перо няма кога да опише това, а руският човек няма кога да го прочете. Не се шегувам, защото само лекарите ще ви кажат как месеците в такава килия погубват за цял живот здравето на човека, дори да не е бил разстрелян по времето на Ежов и да е реабилитиран при Хрушчов.)

Това е положението, а ние мечтаехме да си поемем дъх и да се позатъпчем на пристанището! Притиснати и превити в купето на вагон-зака в продължение на няколко денонощия, как мечтаехме само за етапния затвор! В него ще се поизпънем, ще се изправим. В него ще си утолим като хора жаждата със студена и гореща вода. В него няма да ни принуждават да купуваме от конвоя полагаемата ни се дажба срещу собствените си вещи. В него ще ни дадат топла храна. И най-последно ще ни заведат на баня, където да се облеем с гореща вода и да престанем да се дръгнем. Понатъртваме се в „гарвана“, в който сме подхвърляни от единия до другия край, подчиняваме се на крясъците: „Хвани се под ръка!“, „Хвани се за петите!“, и си даваме кураж: нищо, нищо, скоро ще сме в затвора! А там вече...

Но дори и нещо от нашите блянове да се сбъдне, пак ще бъде окаляно.

Какво ни очаква в банята? Никога не можеш да предвидиш. Изведнъж започват да стрижат жените до дъно (Красная Пресня, ноември, 1950 г.). Или ние, върволица голи мъже, стоим на опашка да ни стрижат жени. Във вологодската парилка дебелия леля Мотя се провиква: „Застанете в редица, мъже!“ – и насочва към нас тръба, от която бълва пара. И Иркутският затвор не остава назад: по-естествено е обслужващият в банята да е мъж, затова мъж маже и жените между краката с дезинфекционна четка. Или да вземем Новосибирския затвор, в който през зимата в студената умивалня от крановете тече ледена вода; арестантите се осмеляват да протестираат пред началството; идва един капитан, подлага без колебание ръка под крана: „А аз ви казвам, че водата е гореща, ясно ли е?“ Вече е банално да разказваме, че има бани изобщо без вода; че в дезинфекционното изгарят вещите ви; че след банята ви карат да бягате боси и голи по снега за вещите си (Контраразузнаването на 2-ри бело-руски фронт в Бродници, 1945 г., и аз съм търчал).

Още с първите крачки по време на етапа откривате, че се намирате в ръцете не на надзирателите, не на пагоните и мундирите, които, хич да

не е, все пак се придържат към някакъв писан закон. Тук вие сте в ръцете на нагаждачите на етапа. На намръщения баняджия, който ще дойде за вашия етап: „Хайде тръгвайте да се къпете, господа фашисти!“, и на разпределящия наряда с шперплатова дъсчица, който претърсва строя с очи и ви подканя да бързате; и на избърснатия, но оставил си все пак малко перчемче възпитател, който се потупва с навит на руло вестник по крака и поноглежда към вашите торби; и на още други неизвестни ви нагаждачи, които проникват с рентгенови очи в куфарите ви – как само си приличат! И къде ли само не сте ги виждали по вашия кратък етапен път, не такива чистички, не такива сресани, но същите добичета с безжалостно озъбени мутри?

Ааа! Ами че това е същата онази пандизчийска пасмина! Същите възпети от Угъсов апаша! Същите Женка Лютия, Серьога Звяра и Димка Червото, само че вече не зад решетката, а умити, станали доверени лица на държавата и наблюдаващи с понт (С понт – с много важен (но престорен) вид. – Б. а.) за дисциплината – вече нашата. Ако се вгледате с малко повече въображение в тези мутри, може дори да си представите, че те имат руски произход, че някога са били селски чада, а бащите им са се наричали я Клим, я Прохор или Гурий и че дори са устроени по наше подобие: с две ноздри, с два ириса в очите, с розов език, за да преглъщат храната и да изговарят някои руски звуци, но съчетавани в съвсем нови думи.

Всеки началник на етапен затвор си прави следната сметка: за всички работи по щат може да плаща на роднините си, които си седят въщи, или да поделя същите пари между тъмничното началство. А от социално близките – достатъчно е да им свирнеш, и колкото щеш мераклии ще се намерят за тази работа, само и само да се закачат за етапния затвор, да не ги изпратят в шахтите, в рудниците, в тайгата. Всички тези разпределящи нарядите, писари, деловодители, възпитатели, баняджии, бръснари, склададжии, готвачи, миячи на съдове, перачи, кърпачи на бельо – всички те са вечноетапни, получават затворническа дажба и се водят към килиите; останалите мръвки те и без началството ще измъкнат от общия казан или от торбите на арестантите. Всички тези етапни нагаждачи не без основание смятат, че няма лагер, в който да са при подобри условия. Ние попадаме при тях още недоизцедени и те ни цедят до насита. Те са, които ни обискират вместо надзирателите, а преди тараша предлагат да предадеш парите си на съхранение и съвсем сериозно пишат някакъв списък – само че колкото вие сте видели този списък с парите, толкова и ние! „Събраха ни парите по списък!“ – „Кой ви ги е

събрал?“ – чуди се офицерът. „Ами идва тук един!“ – „Кой именно?“ Нагаждачите не са го видели... „Защо сте му дали парите си?“ – „Ние мислехме...“ – „Една патка мислила, мислила! По-малко трябва да мислите!“ Толкоз. Предлагат ни да оставим нещата си пред банята: „Никой няма да ви ги пипне! Кому са изтрябвали?“ Ние ги оставяме, пък и как да влезеш с тях в банята. Връщаме се: пуловерите ни ги няма, кожените ръкавици – също. „А какъв ти беше пуловерът?“ – „Сив...“ – „Е, значи е отишъл да се изкъпе!“ Случва се и честно да ни отнемат вещите: в замяна на това, че са прибрали куфара ти на съхранение; че са те вкарали в килия без рецидивисти; че по-скоро ще гледат да те пратят отгук с етап; че повече няма да те пращат никъде. Просто не ни ограбват направо.

„Е, не, това не са обикновените криминални! – разясняват ни компетентните сред нас. – Това са песовете, (Рецидивисти, изменили на апашкия закон и влезли в сътрудничество с лагерното началство. – Б. а.) дето са приели да служат. А честните крадци си седят по килиите.“ Но това някак трудно достига до нашите питомни мозъци. Маниерите им същите, татуировката – и тя. Може да са врагове на ония, ама и на нас не са приятели, там е работата...

А през това време ни оставят на двора под самите прозорци на килиите. Прозорците са с „намордници“, не можеш да надникнеш през тях, но оттам дрезгаво-доброжелателно ни съветват: „Ей, нашите! Тук редът е такъв: при обиска изземат всичко насипно – чая, тютюна. Ако носите нещо такова, изстреляйте го насам през прозореца, за да ви го запазим.“ Какво знаем ние? Ние сме фраери, питомни зайчета. Може пък наистина да прибират чая и тютюна. Чели сме в голямата литература за всеобщата арестантска солидарност, затворникът не може да лъже затворник! Обръщат се благожелателно – „нашите!“ И ние им изстрелваме кесиите си с тютюна. Чистопробните джебчии ги ловят и се кискат отгоре: „Ех, че сте тъпанари, фашисти с фашисти!“

Ето с какви лозунги, макар и да не висят по стените, ни посреща етапният затвор: „Не търси тук правдата!“ „Всичко, което притежаваш, ще трябва да го дадеш!“ Всичко трябва да дадеш! – това ти го повтарят и надзирателите, и конвоят, и криминалната сбирщина. Ти си травмиран от своята дълга присъда, мислиш как да си поемеш дъх, а всички наоколо гледат как да те ограбят. Всичко се нарежда така, че да смаже политическия, който и без това е потиснат и изоставен. „Всичко трябва да дадеш...“ – безнадеждно поклаща глава надзирателят в Горкиевския етапен затвор и Анс Бернщейн с облекчение му връчва командирския си шинел – не просто така, а срещу две глави лук. Какво да се оплакваш от

рецидивистите, след като гледаш как всички надзиратели на Красная Пресня носят хромови ботуши, каквито никой не им е отпуснал? Чисто и просто джебчийската пасмина прави тараш в килиите, а после пробутва всичко това на надзирателите. Какво да се оплакваш от рецидивистите, след като „възпитателят“ от КВЧ също е рецидивист и пише характеристиките на политическите (Кемеровски етапен пункт)? В Ростовския ли етапен затвор да търсиш правда срещу рецидивистката пасмина, ако тя от памтивека им е роден дом?

Разправят, че през 1942 г. в Горкиевския затвор арестантите офицери (Гаврилов, военният техник Шчебетин и др.) все пак се вдигат да се бият с криминалните и ги накарват да си подвият опашките за дълго. Но това се възприема всякога като легенда: в една ли килия само ще мирясат? За колко време ще мирясат? А къде са гледали сините фуражки, когато чуждите са биели социално близките? Виж, когато разказват как в Котловския етапен затвор през четиридесета година на опашката пред лавката криминалните се опитвали да изтръгнат от ръцете на политическите парите им и в отговор те се хвърлили да се бият така, че не могли да ги спрат, и тогава на помощ на криминалните в охраняваната зона влезли с картечници – в това вече няма да се усъмниш, то си върви като по ноти!

И колко неразумни са близките ни! Чудят се откъде да намерят пари на заем (толкова пари никой няма вкъщи) и ти пращат някакви вещи, пращат ти храна – последната лепта на вдовицата, но това всъщност е дар с отровно действие, защото от гладен, ала затова пък свободен, те прави неспокоен и страхлив, лишава те от започналото просветление, от застиващата твърдост, от единственото, което ти е нужно, преди да рухнеш в пропастта. О, мъдра притча за камилата и иглените уши! Тези вещи ти пречат да минеш в небесното царство на свободния дух. И у другите, с които „гарванът“ те е докарал, виждаш също такива торби. „Сбирщина мръсници“ – ръмжат срещу нас рецидивистите в „гарвана“, но ние сме петдесетина, а те само двама и засега са принудени да кротуват. Но ето че вече второ денонощие ни държат на пресненската гара върху мръсния под със свити в теснотията крака, никой от нас обаче не наблюдава живота, всеки мисли само как да даде куфара си на гардероб. Макар това да се смята за наше право, разпределящите наряда отстъпват пред искането ни само защото затворът е московски и ние все още не сме загубили столичния си вид.

Какво облекчение – вещите са на сигурно място (което ще рече, че ще ни бъдат отнети не този път, а по-нататък). Само вързопчетата със

злощастната храна още се кандилкат в ръцете ни. Нас, бобрите, са ни събрали заедно в твърде голямо количество. Започват да ни разпращат по килиите. Със същия Валентин, с когото едновременно се разписахме по ОСО и който с умиление предлагаше да започнем в лагера нов живот, ни натикват в някаква килия. Тя още не е претъпкана: свободно се минава и под наровеите е просторно. Според класическото правило горните нарове са заети от криминалните: по-старшите са до самите прозорци, младоците – по-навътре. На долните нарове е разположена неутралната сива маса. Никой не ни напада. Без да се оглеждаме и да преценим – нали сме неопитни, – пълзим по асфалтовия под и се навираме под наровеите – там дори ни се струва уютно. Наровеите са ниски и по-едриите мъже трябва да пълзят на лакти, долепени до пода. Допълзваме. Ще останем да си лежим тихо тук, в кратки приказки. Но не би! В схлупения полумрак, тихомълком, на четири крака, като едри плъхове, към нас от всички страни се прокрадват хлапета – още съвсем невръстни, някои по на дванадесет години, но Кодексът приема и такива, те са осъдени по наказателни дела за криминални престъпления и тук вече продължават квалификацията си сред крадците. Насъскали са ги срещу нас! Те мълчаливо пълзят от всички посоки и цяла дузина ръце теглят и измъкват от нас и изпод нас цялото ни богатство. Абсолютно мълчаливо, чува се само злобното им сумтене! Ние сме в капан: ни да се понадигнем, ни да помръднем. Не минава и минута и те ни измъкват торбата със сланината, захарта и хляба – и тях вече ги няма, а ние лежим като последни глупаци. Отстъпваме без бой храната си и оттук нататък можем, ако искаме, пак да си лежим, но това е вече просто невъзможно. Надигаме задници и пъплим смешно заднишком, за да излезем изпод наровеите.

Дали съм страхливец? Струвало ми се е, че не съм. Навирал съм се направо под бомбите в откритата степ. Решавал съм да тръгна по черен път, явно миниран с противотанкови мини. Оставал съм напълно хладнокръвен, докато изведа батареята си от обкръжение и още веднъж се върна обратно за повредената газка. Защо сега не сграбча един от тези човеко-плъхове и не натрия розовата му муцуна в черния асфалт? Бил малък ли? Ха, тръгни тогава срещу големите. Не... На фронта ни крепи някаква допълнителна мисъл (може би съвсем измамно): за нашето армейско единство? за навременната ни намеса? за дълг? А тук нищо не ти е възложено, няма устав, всичко трябва да налучкваш напосоки.

Изправлям се на крака и се обръщам към старшия, към главатаря. Всички отнети ни продукти лежат на горните нарове до самия прозорец пред него: хлапетата плъхове не са хапнали нито троха, дисциплината е

непоклатима. Предната страна на главата, която у двуногите обикновено се нарича лице, у главатаря е направена от природата с отвращение и омраза, а може би е станала такава от хищническият живот – крива, провиснала, с ниско чело, с първобитен белег и съвременни метални коронки на предните зъби. С дребни очички, колкото да вижда винаги познатите предмети и да не се възхищава на хубостите на света, той ме гледа както глиган – елена, без ни най-малко да се съмнява, че може винаги да ме повали.

Той чака. А какво правя аз? Скачам горе, за да цапна поне веднъж с юмрук тази мутра и да се плъсна след това долу в прохода? Уви, не.

Подлец ли съм? Винаги съм знаел, че не съм. Но ето че на мен, ограбения, унижения, ми е обидно отново да пълзя по корем под наровете. И възмутен, казвам на главатаря, че след като ни е отнел продуктите, би могъл поне да ни отстъпи място на наровете. (Ами да, за един градски човек, за един офицер – няма това не е естествено оплакване?)

И какво мислите? Главатарят е съгласен. Нали по този начин ми давам сланината; признавам висшата му власт; установявам сходството във възгледите си с него – той също би прогонил най-слабите. Заповядва на двамина от сивите неутрални да напуснат долните нарове до прозореца, за да се настаним ние. Те покорно се преместват. Ние лягаме на техните места. Известно време все още скърбим за своите загуби (моят брич не съблязнява тая пасмина, не отговаря на тяхната униформа, но един вече опипва вълнения панталон на Валентин, харесал му е). И едва вечерта долавяме укоряващия шепот на съседите си: как сме могли да търсим защита у криминалните, а двамина от своите да напъхаме на предоставеното ни място под наровете? И едва тогава моята подлост пронизва съзнанието ми и цял се заливам с червенина (и дълги още години ще се червя при всеки спомен за тази ни постъпка). Сивите арестанти на долните нарове са мои братя, 58-1-6, пленници. Нали до не тъй отдавна се бях клел, че ще нося отговорност за тяхната съдба? А ето че сега ги напъхам под наровете? Вярно, и те не ни защитиха от криминалните – но откъде-накъде ще се бият за нашата сланина, след като самите ние не правим това? Още докато са били в плен, достатъчно жестоките боеве са им отнели вярата в, благородството. Все пак не ми бяха причинили никакво зло, а аз им го причиних.

Та ето как си блъскаме и блъскаме хълбоците, зурлите, за да се превърнем поне с годините в хора... За да се превърнем в хора...

* * *

Но дори на новака, когото етапният затвор лющи и одира, той му е нужен, нужен! Той му дава постепенност в прехода към лагера. Човешкото сърце не може да издържи отведнъж такъв преход. Човешкото съзнание не може така бързо да се ориентира в мрака, който го е обгърнал. Това трябва да става постепенно.

Освен това етапният затвор дава на новака привидност за връзка с дома му. Оттук той пише първото си законно писмо: понякога – че не е разстрелян, понякога – за посоката на етапа, винаги това са първите необичайни думи до вкъщи от човека, прео-ран вътрешно от следствието. Там, вкъщи, го помнят още предишния, но той никога вече не ще бъде такъв – и изведнъж това като мълния ще се прокрадне в някой разкритвен ред. Разкритвен, защото, макар писмата от етапния затвор и да са разрешени и в двора да виси пощенска кутия, няма откъде да си набавиш нито хартия, нито моливи, още по-малко има с какво да ги подстриш. Впрочем намира се разгладена обвивка от махорка или захар и ако все пак у някого в килията се случи молив – побралите се там редове излизат във вид на нечетливи драсканици, които ще породят сговор или раздор в семейството.

Понякога такава едно писмо погва безразсъдната жена да догони мъжа си на етапния пункт и най-много, което може да постигне, е да го натовари с излишни вещи, без никога да си издействува свиждане с него. Една такава жена е дала според мен сюжет за паметник на всички жени – и е посочила дори мястото му.

Случката става в Куйбишевския етапен затвор през 1950 г. Той е разположен в низина (от която обаче се виждат Жигульовските теснини на Волга), а непосредствено над него, опасвайки го от изток, се извисява дълъг тревист хълм. Той е зад зоната и по-високо от нея и не може да се види отдолу как се стига до него. Рядко се случваше да се появи там някой, понякога пасяха кози, тичаха деца. И ето че един летен и навъсен ден на хребета му се показва някаква жена – гражданка. Сложила длан над очите си, тя въртеше глава ту насам, ту натам, докато накрая се взря в нашата зона. По това време в различните дворове на зоната се разхождаха затворниците от три многолюдни килии – и сред тези струпани нагъсто триста обезличени мравки жената се мъчеше да различи на това дъно своя човек! Дали се надяваше, че ще ѝ го посочи сърцето? Сигурно не ѝ бяха дали свиждане – и тя се е покатерила на тази стръмнина. Всички, които бяхме на дворовете, я забелязахме и загледахме. При нас, в низината, нямаше вятър, а горе при нея трябва яко да брулеше, защото отмяташе и развяваше дългата ѝ рокля, жакета и косите и издаваше

цялата ѝ любов и тревога.

Мисля, че една статуя на такава жена именно там, върху хълма над етапния затвор, с лице към Жигульовските теснини, както беше застанала тя, би могла поне малко от малко да обясни нещо на нашите внуци.

(Все някога ще бъде отразена и в паметници толкова потайната, толкова почти забравената вече история на нашия Архипелаг! Аз например винаги рисувам във въображението си още един паметник: някъде на Колима, нависоко – един преогромен Сталин с размери, в каквито той самият е мечтаел да се види – с многометрови мустаци, с озъбената уста на лагерен комендант, опъващ с едната си ръка юздите, а с другата размахал камшик, за да шибне впряга – впряга от стотици хора, навързани по петима и повлекли хомота. Някъде на края на Чукотка около Беринговия проток това също би изглеждало добре. (Вече бях написал за това свое виждане, когато прочетох „Барелефът върху скалата“ от Алдан-Семьонов, дори в цензурираната лагерна повест се натъкнах на много сходни неща. Разправят, че на жигульовския хълм Могутов над Волга, на километър от лагера, също имало един огромен Сталин за параходите, нарисуван с маслени бои върху скалата.) – Б. а.)

Кой знае как така дълго не я разкараха оттам – сигурно охраната я мързеше да се катери. После един войник се заизкачва нагоре, взе да вика, да маха с ръце – и я пропъди.

Етапният затвор дава на арестанта и обзор, и широта на погледа. Дето се вика, няма какво да ядеш, ама го караш на веселба. В тукашното несекващо движение, в смяната на десетки и стотици лица, в откровеността на разказваните истории и на разговорите (в лагера така не говорят, там навсякъде се страхуват да не настъпят пипалата на оперативния работник), се обновяваш, вникваш, прояснява ти се и по-добре започваш да разбираш какво става с теб, с народа, дори със света. Ще се намери някой чудак в килията, който ще ти разкрие такива неща, каквито никога не си чел.

Ненадейно вкарват в килията нещо странно: висок млад военен с римски профил, с неостригани светли къдрици, с английски мундир – ще речеш, направо от Нормандското крайбрежие, офицер от дебаркиращата армия. Влиза така гордо, сякаш очаква, че всички пред него ще станат. А се разбра, че просто не е допускарал да се окаже сред приятели: лежи вече две години, без нито веднъж да е влизал в килия, и дотук – до самия етапен затвор, са го карали тайнствено в отделно купе. За пръв път сега ненадейно, по погрешка, а може и умишлено, е вкаран в нашата

обща конюшня. Той обхожда килията, вижда офицера от вермахта с немския му мундир, спира се да говори с него на немски и ето че те вече яростно се впускат в спор, готови да грабнат сякаш оръжието, ако разполагаха с такова. Пет години, откакто войната е свършила, пък и ни е втълпявано, че на Запад войната се била водила само проформа, и на нас ни е странно да наблюдаваме тяхната взаимна ярост: толкова време този немец бе лежал сред нас, а ние, руснаците, нито веднъж не се бяхме спречкали с него.

Никой не би повярвал на разказа на Ерик Арвид Андерсен, ако главата му не бе пощадена от обръсване – същинско чудо за целия ГУЛАГ; ако нямаше тая чудна осанка; ако не говореше свободно английски и немски. По неговите думи син на шведски не дори милионер, а милиардер (е, може малко и да послъгваше), по майчина линия – племенник на английския генерал Робъртсън, командувач английската окупационна зона в Германия. Шведски посланик, служил през войната доброволец в английската армия и дебаркирал вероятно в Нормандия, след войната става кадрови шведски военен. Ала социалните проблеми също не го напускат, жаждата за социализъм у него е по-силна от привързаността към бащините капитали. С дълбоко съчувствие следи той съветския социализъм и дори нагледно се убеждава в неговото процъфтяване, когато пристига в Москва в състава на шведска военна делегация. Канят ги по банкети, разведжат ги по разни вили, контактът им с обикновените съветски граждани съвсем не е затруднен – срещат се с миловидни артистки, които не бързат за никаква работа и на драго сърце прекарват времето заедно с тях, дори на четири очи. И окончателно убеден в тържество то на нашия строй, след връщането си на Запад Ерик излиза в печата със защита и прослава на съветския социализъм. Но тъкмо тук прекалява и това го погубва. Точно през тези години, четиридесет и седма – четиридесет и осма, нашите привличат как ли не прогресивни западни млади хора, готови публично да се отрекат от Запада (въобразяват си, че ако посъберат още десетина-двадесет такива, Западът ще се разклати и рухне). След статията му във вестника Ерик е сметнат за подходящ в това отношение. Точно тогава той служи в Западен Берлин, оставил е жена си в Швеция и по извинителна мъжка слабост посещава някаква неомъжена немкиня в Източен Берлин. Точно там го спипват една нощ (съвсем като в пословицата – „тръгнал за кумицата, попаднал в тъмницата“. Това отдавна е станало практика и той не е първият). Откарват го в Москва, където Громико, обядвал някога в дома на баща му в Стокхолм и запознал се там със сина, този път с ответно гостоприемство предлага

на младия човек публично да заклеими и целия капитализъм, и собствения си баща, в замяна на което му обещава незабавно пълна капиталистическа осигуреност в Съветската страна до края на живота. Но макар материално да не губи нищо, Ерик за учудване на Громико се възмущава и изгързвава куп оскърбителни думи. Усъмнили се в твърдостта му, нашите го затварят в някаква вила в Подмосковието, хранят го като принц от някоя приказка (понякога „ужасно го репресират“: престават да приемат поръчките му за менюто за следващия ден и вместо желаното пиле му сервират антрекот), отрупват го с произведенията на Маркс, Енгелс, Ленин и Сталин и изчакват една година, за да се „подкове“. За тяхна изненада и това не става. Тогава вкарват при него един бивш генерал-лейтенант, вече излежал две години в Норилск. Надявали са се вероятно генерал-лейтенантът да стъписа Ерик с лагерните ужаси. Той обаче явно изпълнява зле възложената му задача или пък не иска да я изпълнява. За десетте месеца съвместно пребиваване генералът научава Ерик само на развален руски и затвърждава породилото се у него отвращение към сините фуражки. През лятото на 1950 г. повикват Ерик още веднъж при Вишински, там той още веднъж отказва да бъде вербуван (съвсем не по правилата погавза битието за сметка на съзнанието!). Тогава Абакумов лично му прочита присъдата: двадесет години лишаване от свобода (за какво?). Те вече сами съжаляват, че са се захванали с такова мамино синче, но и не могат да го пуснат да се върне на Запад. Точно тогава го вкарват в отделно купе, точно тогава чува той през тънката стена между купетата историята на съветската девойка, а на сутринта вижда през прозореца гнилосламената рязанска Русия.

Тези две години напълно затвърдяват верността му към Запада. Той вярва сяпа в Запада, не иска да признае неговите слабости, смята за несъкрусими западните армии, за непогрешими неговите политици. Не ни вярва, когато му казваме, че докато е бил затворен, Сталин се решава да блокира Берлин и успява да осъществи напълно благополучно своя замисъл. Млечнобялата шия на Ерик и кремавите му страни пламват от негодувание, когато ние се присмиваме на Чърчил и Рузвелт. Не по-малко убеден е, че Западът не ще търпи неговото затваряне; че всеки момент по сведения от Куйбишевския затвор тяхното разузнаване ще узнае, че не се е удавил в Шпрее, а че лежи затворен в Съветския съюз – и тогава ще го откупят или разменят. (С тази си вяра в своята съдба, различна от тази на останалите арестанти, той напомня нашите добронамерени ортодокси.) Въпреки жарките ни схватки той канеше Панин и мен в Стокхолм при подходящ случай („нас всички ни знаят – с уморена

усмивка казваше той, – баща ми почти издържа двора на шведския крал“). А засега синът на милиардера нямаше с какво да се бърше и аз му подарих един опърпан пешкир. Не след дълго го отпратиха по етапа му.

(Оттогава съм питал случайни познати шведи или заминаващи за Швеция: как да разбере за такова семейство? Чували ли са нещо за такъв безследно изчезнал човек? В отговор само ми се усмихваха: Андерсен в Швеция е нещо като Иванов в Русия, а такъв милиардер не знаели. И едва сега, след двадесет и две години, като препрочитам написаното от мен, изведнъж ме озарява: ами да, на него му е било забранено, разбира се, да ползува истинското си име! Абакумов го е предупредил, естествено, че в противен илучай ще го унищожат физически! И той тръгва по затворите и етапите като шведски Иванов. И единствено с незабранените странични подробности от своята биография оставя в паметта на случайно срещнатите някаква следа за погубения си живот. По-скоро, още се е надявал да го спаси – съвсем по човешки, подобно на милионите опитни морски свинчета в тази книга: докато излежава присъдата си, а сетне възмутеният Запад ще го освободи. Не бе разбрал силата на Изтока. И че не може такъв свидетел, проявил подобна твърдост, нетипична за кекавия Запад, да бъде някога освободен. А много е възможно да е жив и до днес. (Бележка от 1972 г.) – Б. а.)

А прехвърлянето все продължава! – вкарват, изкарват, поединично, на тумби, подкарват нанякъде цели етапи. На пръв поглед такова организирано, такова планово осмислено движение – дори не е за вярване колко нелепости има в него.

През 1949 г. се създават Специалните лагери – и по нечие върховно решение подкарват масово жени от лагерите на европейския Север и Заволжието – през Свердловския етапен затвор – за Сибир, Тайшет и Озьорлаг. Но вече през петдесета година Някой намира за удобно да изпраща жените не в Озьорлаг, а в Дубровлаг – в Темники, в Мордовия. И ето че същите тези жени, вкусили от всички удобства на гулаговските пътешествия, се точат през същия този Свердловски затвор – на запад. През петдесет и първа година са създадени нови спецлагери в Кемеровска област (Камишлаг) – ето къде, оказва се, е нужен женският труд! И злополучните жени този път ги погват към кемеровските лагери пак през триж проклетия Свердловски затвор. Идват времена на освобождаване – но не за всички, разбира се! И жените, останали да доизлежават присъдите си сред всеобщото хрущовско облекчаване на положението, отново са подкарани от Сибир през Свердловския затвор към Мордовия:

по-сигурно ще е да са събрани на едно място.

Нали нашето царство си е вътрешно, островчетата до едно са си наши, разстоянията за руския човек не са чак толкова големи.

Такива случаи има и с отделни зекове, клетници. Шендрик – весел момък здравеняк с простодушно, честно, дето е думата, лице, се труди в един от куйбишевските лагери и не предчувствува дебнешката го съдба. Но тя го настига. В лагера постъпва строго разпореждане – и не какво да е, а на самия министър на вътрешните работи (откъде ли може да знае министърът за съществуването на Шендрик?!). – незабавно този Шендрик да бъде откаран в Москва, в затвор № 18. Хващат го, помъкват го към Куйбишевския затвор, оттам, без да го бавят – в Москва, ала не в някакъв си там затвор № 18, а с всички заедно в прословутата Красная Пресня (Самият Шендрик не знае за някакъв затвор № 18, никой не му е обявявал това.) Но бедата му не дреме: не минават и две денонощия и ето че го грабват отново и го подкарват този път към Печора. Все победна и неприветлива става природата зад прозореца. Момъкът се изплашва: той знае, че е по нареждане на министъра, и щом толкова бързо го отмъкват на север, значи министърът разполага със страхотни материали срещу него. Освен другите изтощителни перипетии по пътя, му открадват и триденвната дажба хляб и той пристига в Печора олюляващ се от изтощение. Печора го посреща неприветливо: както е гладен и премаял, го погват веднага на работа в мокрия сняг. За двата дни там той не смогва дори нито веднъж да изсуши ризата си, нито да напълни матрака си със смърчови клони, и ето че му нареждат да сдаде всичко получено и отново го грабват и го повеждат още по-нататък – към Воркута. По всичко личи, че министърът е решил да затрие Шендрик, вярно, не само него, а целия етап. Във Воркута го оставят на мира цял месец. Той ходи на обща работа, макар и несъзвел се още от дългите преходи, започва да се примирява със заполярната си съдба. И изведнъж го викат през деня от шахтата и го погват запъхтян да сдава в лагера получените вещи, а след час вече го карат на юг. Той като че ли не мирише вече на лична разправа! Докарват го в Москва, в затвор № 18. Държат го там един месец. После някакъв подполковник го извиква и го пита: „Къде се губехте досега? Вярно ли е, че сте машиностроителен техник?“ Шендрик потвърждава. И тогава го откарват на... Райските острови! (Да, има и такива в Архипелага!)

Тази хорска шетня, тези съдби и истории разнообразяват доста живота в етапния затвор. И старите лагеристи ти набиват в главата: лежи и кротувай! Тук те хранят с гарантийка, (Дажба, гарантирана от ГУЛАГ

при липса на работа. – Б. а.) без дори гръб да превиваш. А когато не е тясно, можеш и да се напиш до насита. Изтегни се и лежи от чорба до чорба. Ще се нагладуваш, ама и ще се належиш. Само който е вкусил от общите лагерни работи, разбира, че етапният затвор е почивен дом, щастлива спирка по нашия път. А носи и изгода: докато спиш през деня, присъдата тече по-бързо. Да убием деня, а нощите не ги виждаме.

Вярно, тъмничарите помнят, че трудът е създал човека и само трудът може да превъзпита престъпника. Затова те намират понякога допълнителна работа за арестантите, а понякога и за да укрепят финансите си, те погват на работа и тази своя лежача арестантска работна сила.

Пак в същия този Котласки затвор работата преди войната не е полека, отколкото в лагерите. За един зимен ден шест-седем изтощени арестанти, запрегнати в тракторни (!) шейни, трябва да ги теглят дванадесет километра по Двина до устието на Вичегда. Затъват в снега и падат, шейните засядат. На пръв поглед не би могла да се измисли по-изморителна работа! Но това е все още разгривка, а не работа. Там, при устието на Вичегда, те трябва да натоварят шейните с по десет кубика дърва – и в същия състав, в същия впряг (няма го Репин, а за новите художници това вече не е сюжет, а грубо възпроизвеждане на натурата) да закарат шейните в родния затвор! Така че лагерът не е нищо! – преди да стигнеш в него, ще пукнеш. (Бригадир на тези работи е Колупаев, а кончетата – електроинженер Дмитриев, интендантският полковник Беляев, познатият ни вече Василий Власов, трудно ми е сега да изброя всички.)

През войната арзаматският етапен затвор храни арестантите с листа и стъбла от цвекло, но за сметка на това организира работата на постоянни начала. Там има шивачници, общарско-тепавичарски цех (където в гореща вода с киселини държат готовата плъст за валенките).

През лятото на 1945 г. в Красная Преспя ходехме от душните, със застоял въздух килии доброволно на работа, заради възможността цял ден да сме на чист въздух; заради възможността безпрепятствено и на спокойствие да покличем в тихия дъсчен нужник (а ето какво средство за поощрение се изпуска често!), напечен от августовското слънце (това бяха дните на Потсдам и Хирошима) и да послушаеме мирното бръмчене на някоя самотна пчела; най-сетне, заради възможността да получим вечерта сто грама хляб повече. Отвеждаха ни до пристана на Москва река, където се разговарваха трупи. Ние трябваше да ги изтърколим, пренесем и наредим от едни стифи на други. Силите, които изразходвахме, надхвърляха значително получаваното обезщетение. И все пак с удоволствие ходехме там.

Често ми се случва да се червя при спомена за младите си години (а тъкмо там преминаха те). Но което огорчава, то и приучва. Оказа се, че от офицерските пагони, които едва две години бяха потрепвали, бяха се поклащали на раменете ми, се е посипал отровен златен прах в кухнята между ребрата ми. На същия речен пристан – също лагер, също зона с наблюдателни кули – ние не бяхме тукашни, а временни бачкатори и нямаше нито дума, нито пък слух да ни оставят да отбиваме наказанието си в този лагер. Но когато ни строиха първия път, за да мине покрай строя ни разпределящият наряда и да избере с поглед временните бригадири, моето нищожно сърце щеше да изхвъркне изпод вълнената риза: мен! мен! мен ме избери!

Не ме избраха. А и защо го бях пожелал? Само дете щях да допусна и други позорни грешки.

О, колко е трудно да се отлепи човек от властта!... Това трябва да се проумее.

* * *

По едно време Красная Пресня едва не става столица на ГУЛАГ – в смисъл, че където и да те пратят, нея не може да отминеш, също както и Москва. Както в Съюза от Ташкент за Сочи или от Чернигов за Минск е най-удобно да минеш през Москва, така и арестантите ги прекарваха отвсякъде и отвред през Пресня. Та точно това време можах да заваря и аз. В Пресня нямаше къде игла да падне. Строяха допълнителен блок. Само транзитните ешелони от товарни влакове с осъдени контрареволуционери минаваха край Москва по околен път, но все пак недалеч от Пресня, може би за да ни поздравят с локомотивните си свирки.

Макар и да пристигаме в Москва, за да се прекачим на друг влак, ние все пак имаме билет и храним надеждата рано или късно да поемем по своя маршрут. На Пресня обаче в края на войната и след нея не само пристигащите, но и най-високопоставените, дори шефовете на ГУЛАГ не можеха да предскажат кой закъде ще пътува. Тогава тъмничният режим още не бе кристализирал, както през 50-те години, на никого не вписваха никакви маршрути и назначения, а само служебни указания: „Строго да се охранява!“, „Да се използва само за обща работа!“ Сержантите от конвоя внасяха в дъсченото отделно здание на затворническата канцелария купища тъмнични дела, окъсани папки, криво-ляво вързани с разпърпан канап или с книжния му ерзац, и ги тръсваха върху стелажите, масите, под масите и просто на пода (също както техните първообрази лежаха в килиите), те се развързваха, разпиляваха и

разбъркваха. Една, втора, трета стая се задръства с тези разбъркани дела. Секретарките от тъмничната канцелария – охранени лениви цивилни жени с шарени рокли, се потяха от жегата, вееха си с ръце и флиртуваха с тъмничните и конвойните офицери. Някоя от тях не искаше, а и нямаше сили да се рови в този хаос. А ешелоните трябваше да бъдат отпращани! – няколко пъти седмично по един червен ешелон. И всеки ден по стотина души с моторни коли – в близките лагери. Делото на всеки зек трябваше да се изпраща заедно с него. Кой би се занимавал с такава главоболна работа? Кой би сортирал делата и подбирал етапите?

И всичко това се поверява на няколко разпределители на нарядите – на няколко песове или полуцветни (Полуцветен е всеки, който се присламчва към апашкия свят по дух и се старее да усвоява всичко от него, но все още не е удостоен от апашкия закон. – Б. а.) от тъмничните нагаждачи. Те свободно се разхождат по коридорите на затвора, отбиват се в зданието на канцеларията, от тях зависи дали ще тикнат твоята папка в някой лош етап, или ще те оставят дълго да им се умилкваш, за да ти подберат по-добър етап и да я пратят с него, (Че има лагери, в които те чака неминуема смърт, в това новаците не се и съмняват, но че наред с тях съществуват и някакви добри, е чиста илюзия. „Добри“ могат да бъдат не лагерите, а само по-различните жребии в тях, а това се урежда вече на място.) Цялото бъдеще на арестантите зависи от някой друг арестант, с когото може би трябва да издебнеш да поговориш (пък било то и чрез баняджията), на когото трябва може би да пхнеш сухо (пък било то и чрез склададжията), и това е по-лошо, отколкото ако съдбите протичат сяпо. Тази невидима изгървана възможност – заради една кожена куртка да тръгнеш за Налчик вместо за Норилск, заради килограм сланина да тръгнеш за Сребряни Бор вместо за Тайшет (а може да си останеш без кожената куртка и без сланината, и пак да не уредиш нищо) – само разяжда и угрижва измъчената ти душа. Може някои да успяват, да се уреждат по този начин, но по-блажени са тези, които няма какво да дадат или не се поддават на тази паника.

Покори ли се на съдбата, откаже ли се напълно да урежда живота си, признае ли, че не е в състояние да предвиди кое е по-добре и кое по-лошо, арестантът се освобождава донякъде от оковите, става по-спокоен и дори възвишен.

Така натъркаляни в килиите си, арестантите лежат, а съдбите им – на непобутнати купища в стаите на тъмничната канцелария. Разпределящите нарядите посягат към оня ъгъл с папките, където им е по-лесно да се присегнат. Случва се някои зекове да киснат по два-три месеца в

проклетата Пресня, докато други я прелитат със скоростта на метеори. Това струпване, тази припряност и този хаос с делата в Пресня (както и в други затвори) водят понякога до размяна на присъдите. Това не заплашва член Петдесет и осми, защото присъдите по него, ако перифразираме Горки, са Присъди с голяма буква, замислени са за дълго, а когато наистина им се види краят – той така и не настъпва. Но големите крадци и убийци имат сметка да се сменят с някой наивен битовак. Сами или чрез свои съучастници те се лепват до такъв и съчувствено започват да го разпитват, а той, без още да знае, че човек с малка присъда не бива да разкрива нищо за себе си в етапния затвор, разказва простодушено, че се казва, да речем, Василий Парфьонич Еврашкин, роден през 1913 г. в Семидубие, където и живее, и трябва да лежи една година по член 109 за нехайство. После този Еврашкин спи, а може и да не спи, но в килията е такъв шум, пред отвореното прозорче на вратата е такава тъпканица, че е невъзможно да се добереш дотам и да чуеш как зад него в коридора бързо изчитат списъка с имената за етапа. Извикват повторно някакви фамилни имена след това от вратата в килията, но Еврашкин не го повикват, защото едва изrekli това име в коридора, криминалният подлизурски (бива си го за това, когато трябва) провира мутра и бързо шепне: „Василий Парфьонич, 1913 година, село Семидубие, член 109, една година.“ И хуква за багажа си. Истинският Еврашкин се прозява, ляга на нарочете и търпеливо чака да го извикат на другия ден, след месец, докато накрая се осмелява да обезпокои блоковия: защо не го пращат по етапа му? (А някакъв Звяга го търсят всеки ден по всички килии.) И когато след още един месец или половин година се канят да проверят всички по делата им, остава само делото на Звяга, рецидивист, двойно убийство и ограбване на магазин, десет години, плюс един плахичък арестант, който се представя за Еврашкин, от снимката нищо не личи, а всъщност той е Звяга и ще го натикат в наказателния Ивделлаг, защото в противен случай трябва да си признаят, че са допуснали такава грешка. (А вече никой не знае къде е Лъже-еврашкин, когото са изпратили с етапа, списъците не се пазят. Освен това с едногодишна само присъда са го изпратили я на селскостопански работи, я е разконвоиран, я са му зачели три дни за един или е избягал – и отдавна вече си е у дома, а най-вероятно лежи в затвора по ново дело с нова присъда.) Намират се и такива чудаци, които продават малките си присъди за един-два килограма сланина. Разчитат, че по-късно работата ще се изясни от само себе си и ще могат да удостоверят личността си. Отчасти е вярно. (Впрочем, както пише П. Якубович, продажба на дългосрочни присъди има и през

миналия век, това е стар затворнически номер. – Б. а.)

През годините, когато арестантските дела пристигат без посочване на мястото за излежаване на присъдата, етапните затвори се превръщат в пазари за роби. Желани гости там стават купувачите, тази дума все повече се чува по коридорите и в килиите без всякаква ирония. Навсякъде в промишлеността е вече традиция да не чакаш със скръстени ръце какво ще ти пратят по планово разпределение от центъра, а пращаш хора, които да подтикват и подканят; така и в ГУЛАГ: туземците по островите мрат; макар да не струват пукната пара, те все пак са на сметка и за тяхното доставяне трябва повечко самоинициатива – да не падне планът. Купувачите трябва да бъдат хора съобразителни, окати, добре да гледат какво получават и да не позволяват да им пробутват за стока мършляци и инвалиди. Какъв купувач си, ако подбиращ етапа по папките? Добросъвестните търговци настояват да прекарат стоката жива и гола пред очите им. Точно така се казва без сянка на ирония – стоката. „Е, каква стока карате?“ – пита купувачът на бутирската гара, след като вижда седемнадесетгодишната Ира Калина.

Дори и да се променя човешката природа, това едва ли става по-бързо от промяната в облика на земното кълбо. Не ще съмнение, че същото чувство на любопитство, любуване и преценка, изпитвано преди двадесет и пет века от търговците на пазара за робини, изпитват и гулаговските чиновници в Усманския затвор през 1947 г., когато те, двадесетина мъже с униформата на МВД, се разполагат на няколко маси, покрити с чаршафи (за по-голяма тежест, иначе е неудобно все пак), а арестуваните жени, съблечени в съседния бокс, трябва да минат голи и боси пред тях, да се завъртят, да се спират и да отговарят на въпросите им. „Отдръпни ръцете!“ – заповядват те на онези, които заемат защитните пози на антични статуи (офицерите наистина подбират наложници за себе си и своето обкръжение).

Така тежката сянка на утрешната лагерна битка заслонява в различни прояви пред новака арестант невинните духовни радости на етапния затвор.

При нас в пресненската килия бяха вкарали за две нощи един спецнарядник, който легна до мен. Пътуваше по спецнаряд, тоест в Централното управление му бяха издали удостоверение, което го следваше от лагер в лагер, а в него пишеше, че той е строителен техник и трябва да бъде използван на новото място само като такъв. Спецнарядникът пътува в общите вагон-закове, лежи в общите килии на етапните затвори, но сърцето му не е свито: той е защитен от удостоверението си, никой

няма да го погне да сече дървета в гората.

Жестокият решителен израз бе главното в лицето на този лагерник, излежал вече по-голямата част от присъдата си. (Не знаех още, че точно такъв израз с течение на времето ще легне върху лицата на всички ни, защото жестокият решителен израз е национален признак на гулаговските островитяни. Особите с мек отстъпчив израз бързо измират на островите.) С подигравателна усмивчица, сякаш бяхме двуседмични кутрета, той наблюдаваше първите ни главоболия.

Какво ни очаква в лагера? Той ни поучаваше съчувствено:

– С първата ви крачка в лагера всеки ще гледа да ви преметне и оберете. Не вярвайте на никого освен на себе си! Оглеждайте се: не се ли промъква някой да ви ухапе. Такъв наивник бях и аз преди осем години, когато пристигнах в Каргополлаг. Свалиха ни от ешелона и конвоят се приготви да ни поведе: десет километра до лагера, рохкав дълбок сняг. До нас спират три шейни. Един здравеняк – конвоят не му възрази с нищо – ни обявява: „Братлета, качвайте багажа, ще ви го откараме!“ Спомняме си: чели сме в книгите, че вещите на арестантите ги пренасяли с каруци. Мислим си: не е чак толкова безчовечно в лагера – я какви грижи! Натоварихме си нещата. Шейните заминаха. Край. Повече никога не ги видяхме. Дори празните куфари и торби.

– Как е възможно такава нещца? За тях закон няма ли?

– Не задавайте глупави въпроси. Закон. Закон е тайгата. А правда не е имало в ГУЛАГ и няма да има. Този каргополски случай е просто символ на ГУЛАГ. После, ще трябва да свиквате: в лагера никой нищо не върши даром, никой нищо – от добро сърце. За всичко се плаща. Ако ви се предлага нещо безкористно, знайте, че е номер, провокация. Най-главното: избягвайте общите работи! Избягвайте ги от първия ден! Попаднете ли още от първия ден на общите, спукана ви е работата, няма измъкване.

– Общи работи ли?...

– Общите работи са основните, които се извършват във всеки лагер. В тях се включват осемдесет процента от арестантите. И всички до един хвърлят топа. Всички. На тяхно място докарват нови – пак за общи работи. Там ще изцедят последните ви сили. И винаги ще сте гладни. Винаги мокри. Без обувки. В дрипи. Удряни в кантара. В най-лошите бараки. И никой няма да ви лекува. В лагера живеят само тези, които не са на обща работа. Гледайте на всяка цена да се измъкнете. Още от първия ден.

На всяка цена!

На всяка цена ли?...

На Красная Пресня усвоих и приех тези – ни най-малко не преувеличени – съвети на жестокия спецнарядник. Не го попитах само: а къде е пределът на цената? Къде е краят ѝ?

Трета глава КЕРВАНИТЕ НА РОБИТЕ

Пътуването във вагон-зака е мъчително, в „гарвана“ – непоносимо, в етапния затвор скоро оставаш също без сили – затова да ги забравим по-бързо и да пристигнем без отлагане с червените вагони в лагера.

Както винаги интересите на държавата и тук съвпадат с интересите на личността. Държавата също предпочита да праща осъдените в лагера по най-краткия маршрут, да не претоварва градските магистрали, автотранспорта и персонала на етапните затвори. Това отдавна са го разбрали в ГУЛАГ и отлично са го усвоили: точат се кервани от краснухи (червени конски вагони), кервани от шлепове, а където няма вече ни релси, ни вода – кервани от пешаци (арестантите нямат право да експлоатират колетите и камилите).

Червените ешелони са винаги за предпочитане, когато съдилищата работят бързо или етапните затвори са препълнени – в такива случаи може да се отпратят наведнъж много арестанти. Така биват отправяни селяните през 1929–1931 г. Така изселват Ленинград от Ленинград. През 30-те години така заселват Колима: всеки ден столицата на нашата родина Москва е изригвала такъв ешелон до Совгаван, до пристанище Ванино. Всеки областен град също изпраща червени ешелони, макар и не ежедневно. През 1941 г. така изселват Републиката на немците от Поволжието в Казахстан и оттогава всички останали нации – също. През 1945 г. с такива ешелони докарват руските блудни синове и дъщери от Германия, от Чехословакия, от Австрия и просто ония, които сами са се прехвърляли там от западните граници. Така през 1949 г. събират осъдените по член Петдесет и осми в Специалните лагери.

Вагон-заковете се движат по баналното железопътно разписание, червените ешелони – по важна заповед, подписана от важен генерал на ГУЛАГ. Вагон-закът не може да пътува за никъде, в края на маршрута му винаги има гара, градче – колкото и да е мижаво, и КПЗ с покрив над главата, Но червеният ешелон може да пътува за никъде: където и да пристигне, веднага от морето, степта или тайгата се издига нов остров

на Архипелага.

Не всеки червен вагон и не незабавно вози арестанти – отначало трябва да бъде подготвен. Но не в смисъла, в който би си помислил читателят: да бъде изметен и почистен от въглищата и ворта, превозвани в него преди хората – това невинаги се прави. И не в смисъла, че ако е зима, да бъде запушен с кълчища и да се постави печка. (Когато се построява железопътният участък от Княж-Погост до Ропча, още невключен в общата железопътна мрежа, по него тутакси започват да превозват арестанти – във вагони, в които няма нито печки, нито нарове. Зековете лежат през зимата на вледенения заснежен под, без да получават топла храна, тъй като влакът изминава участъка за по-малко от едно денонощие. Който може мислено да лежи там, да преживее тези осемнадесет-двадесет часа, нека ги преживее!) А подготовката е следната: трябва да се провери дали подът е здрав, дали няма дупки по него, по стените и тавана на вагоните; малките им прозорчета да бъдат укрепени солидно с решетки и в пода да бъде изрязана дупка за оттичане и мястото да се стигне специално с ламаринена обшивка с наковани нагъсто гвоздеи; трябва да бъдат разпределени по ешелона равномерно и с необходимата плътност вагонните площадки (на тях застават на пост войниците от конвоя с картечници), а ако площадките са малко, да се направят допълнителни; трябва да бъдат направени стъпила до покрива; да се намерят места за прожекторите и да им се осигури безотказно електро-захранване; да бъдат направени дървени чукове с дълги дръжки; да се прикачи шабен първокласен вагон, а ако липсва такъв – добре обзаведени и отоплени товарни вагони за началника на караула, за оперативния работник и за конвоя; трябва да бъдат уредени кухни – за конвоя и арестантите. Едва след всичко това може да се тръгне покрай вагоните и да се напише полегато с тебешир: „спецоборудване“ или някакво там „нетрайни продукти“. (В „Седмият вагон“ Евгения Гинзбург описва много ярко етапа с червените вагони и до голяма степен ни освобождава сега от нуждата да се спираме върху неговите подробности.)

Подготовката на вагона е завършена – оттук нататък предстои сложната бойна операция по качването на арестантите във вагоните. Тук има две важни задължителни цели: качването да стане незабелязано за хорските очи и арестантите да бъдат тероризирани.

Натоварването трябва да стане незабелязано от жителите, защото с ешелона се превозват наведнъж около хиляда души (ще рече, най-малко двадесет и пет вагона), това не ви е малката групичка от вагон-зака, която може да бъде преведена пред хората. Всички, естествено, знаят, че

арести се извършват всеки ден и всеки час, но никой не бива да се ужда от вида на събраните заедно. В Орел през тридесет и осма година няма къща в града, от която да не са арестували някого, пък и селските каруци с плачещи жени задръстват площада пред орловския затвор както в „Екзекуцията на стрелците“ на Суриков. (Ах, да има кой да ни нарисува някога и това! Как ли не: не е модерно, не е модерно...) Но светските хора не бива да виждат, че за едно денонощие се пълни цял ешелон (в Орел през същата година го правят). И младежта не бива да вижда това: младежта е нашето бъдеще. Ето защо само нощем – непрекъснато, няколко месеца наред – подкарват от затвора пеша към гарата черната колона на етапа („гарваните“ са заети с новите арести). Наистина, жените се опомнят, те някак научават – и се прокрадват през нощта през целия град до гарата, причакват там влака на резервните козовози, тичат покрай вагоните, препъват се в траверсите и релсите, провикват се пред всеки вагон: еди-кой си не е ли тук?... Такъв и такъв няма ли?... И тичат до следващия вагон, а до този дотърчават други: еди-кой си не е ли тук? И изведнъж вик от запечатания вагон: „Тук съм! Тук съм!“ Или: „Търсете! Тук е, но в друг вагон!“ Или: „Жени, чуйте! Жена ми е тук някъде наблизко, край гарата, изтърчете да й съобщите!“

Тези недостойни за нашата съвременност сцени свидетелствуват единствено за неумелата организация по товаренето на хората в ешелоните. Грешките се вземат под внимание и някоя нощ ешелонът се обгражда от широк кордон ръмжащи и лаещи овчарски кучета.

И в Москва, било от стария Сретенски затвор (сега вече и арестантите не го помнят), било от Красная Пресня, качването в червените ешелони става само през нощта, това е закон.

Конвоят избягва излишната яркост на дневното светило, но използва нощните слънца – прожекторите. Те са удобни с това, че може да се насочат към необходимото място – там, където групата на скованите от страх арестувани седи на земята в очакване на командата: „Следващата петорка – стани! Към вагона бегом марш!“ (Само бегом! За да не се оглеждаш, за да не преценяваш, за да търчиш като сподирен от кучета и да се страхуваш само да не паднеш.) Да се насочат към неравната пътечка, по която арестуваните тичат; към стъпалата, по които се катерят. Враждебните призрачни снопове на прожекторите не само осветяват: те са важна театрална част от арестантската паника заедно с резките кръсци, заплахи и удари с прикладите по изоставашите; заедно с командата „Седни на земята!“ (А понякога, както в споменатия Орел на площада пред гарата: „На колене!“ И подобно на богомолци хиляди

хора се свличат на колене); заедно с тази напълно излишна, но твърде важна за паниката прибежка до вагона; заедно с яростния лай на кучетата; заедно с насочените дула (на пушките или автоматите, зависи от десетилетието). Главното е волята на арестанта да бъде смазана, съкрушена, та той нито за миг да не помисли за бягство, да не осъзнае още дълго своето ново предимство: от каменните стени на затвора е преминал в тънкодъсчения вагон.

Но за да се натоварят организирано през нощта хиляди хора във вагоните, тъмничарите трябва да започнат да ги изкарват от килиите и да ги обработват за етапа от предната сутрин, а конвойят през целия ден дълго и строго да ги приема в затвора и да държи приетите часове наред вече не по килиите, а на двора, направо на земята, за да не се слоят със затворените. Така че нощното натоварване във вагоните е за арестантите само облекчителен финал на целия изтощителен ден.

Наред с обичайните поименни повиквания, проверки, стрижене, дезинфекциране на дрехите и къпане основна част на подготовката за етапа е генералният тараш (обиск). Той се извършва не от тъмничарите, а от приемащия конвой. Съгласно инструкцията за червените етапи и оперативно-бойните мерки за тях на конвоя предстои да извърши този обиск така, че да не остави на арестантите нищо, което да спомогне за евентуално бягство: да прибере всичко пробождащо-режещо; да прибере всевъзможните прахове (за зъби, захар, сол, тютюн, чай), за да не бъде ослепен с тях конвойят; да из земе въженца, канапи, колани и други подобни, защото всичко това може да бъде използвано при бягство (а значи – и каишките! И ето че отрязват каишките, с които е стегната протезата на еднокракия инвалид – и той нарамва крака си и подскача на здравия си, подкрепян от съседите си). Останалите вещи – ценните, както и куфарите следва по инструкция да бъдат събрани в един вагон, служещ за гардероб, а в края на етапа да бъдат върнати на собствениците им.

Но слаба, хлабава е властта на московската инструкция за вологодския или куйбишевския конвой, затова пък неговата власт над арестантите е телесна. И с това се решава третата цел на операцията по товаренето на хората: да се изземат по справедливост струващите си неща от враговете на народа в полза на неговите синове. „Седни на земята!“, „Застани на колене!“, „Съблечете се голи!“ – до тези уставни конвойни команди се свежда основната власт, с която не можеш да спориш. Та нали голият човек губи увереността си, той не може гордо да се изправи и да разговаря с облечения като с равен. Започва обиск (Куйбишев, лятото

на 1949 г.). Голите преминават с вещите си и съблечените дрехи в ръце, а наоколо – множество застанали нащрек въоръжени войници. Обстановката е такава, сякаш няма да ги поведат с етапа, а веднага ще ги разстрелят или изгорят в газови камери – състояние, когато човек престава да се грижи вече за своите вещи. Конвоят върши всичко преднамерено рязко, грубо, нито дума с обикновен човешки глас, тъй като задачата е да сплаши и потисне. Куфарите се изтръскват (вещите на земята) и се събират на отделна камара. Всичко от рода на табакери, портфейли и други жалки арестантски „ценности“ се прибира и вече анонимно се захвърля в сложената за целта бъчва. (И тъкмо това, че не е каса, сандък, чекмедже, а бъчва – кой знае защо, особено много потиска голите, на които им се струва безполезно да протестират.) На голия му приляга само да заприбира трескаво от земята обискираните си парцали, да ги върже на вързопче или в одеялото си. Валенките? Можеш да ги сднеш, хвърли ги ей тук, разпиши се във ведомостта! (Не ти дават разписка, а се разписваш, че си ги хвърлил в купчината!) И когато последният камион с арестанти заминава вече по тъмно, арестантите виждат как войниците от конвоя се спускат да разграбват по-приличните кожени куфари от камарата и да подбират най-хубавите табакери от бъчвата. А след тях бързат да се вредят надзирателите, а накрая и етапните нагаждачи.

Ето какво значи да се доберете за едно денонощие до конския пагон! Е, поне сега сте се намъкнали вътре с облекчение, просвате се връз дъските на наровете, тресчиците на които се забиват в тялото ви. Но какво ти облекчение, какъв ти конски вагон?! Арестантът отново е притиснат между студа и глада, между жаждата и страха, между пасмината рецидивисти и конвоя.

Ако във вагона има криминални (а тях не ги отделят, естествено, и в червените ешелони), те се разполагат на своите традиционни най-добри места върху горните нарове до прозореца. Това през лятото. Отгатнете сега – къде им е мястото през зимата? Ами че до печицата, то се знае, в тесен обръч около нея. Както си спомня бившия крадец Минаев (Неговото писмо до мен („Литературная газета“, 22. I. 1963). – Б. а.), през лютите студове на 1949 г. през целия път от Воронеж до Котлас (това са няколко денонощия) отпускат на техния „конски“ вагон три кофи въглища! Криминалните не само се наместили около печката, не само отнели на фраерите всичките им топли дрехи, за да ги навлекат на себе си, но не пренебрегнали и партенките, които измъкнали от ботушите им, за да ги навият около апашките си крака. Умри ти днес, а аз утре! – Малко

по-зле е с храната – криминалните получават цялата дажба на вагона отвън и подбират от нея най-доброто или което си харесат. Лошчилин си спомня трите денонощия на етапа Москва–Перебори през 1937 г. И защото са само три денонощия, вместо топла, им дават суха храна. Крадците прибират за себе си раздаваните бонбони вместо захар, а хляба и селюдката разрешават да се дели; значи не са били гладни. Когато се дава топла храна, а криминалните привършват последните си запаси, те започват да делят и чорбата (триседмичният етап Кишинев–Печора, 1945 г.). Въпреки това рецидивистите не се отказват по пътя и да извършват обир: виждат, че един естонец е със златни зъби – затискат го легнал и му ги избиват с ръжена за печката.

Предимството на червените ешелони според зековете е в топлата храна: на затъntenите гари (пак където няма да ги видят хора) ешелоните спират и по вагоните се разнася чорба и каша. Но и топлата храна ще ти я дадат така, че да ти излезе през носа. Или (както в същия този кишиневски ешелон) ще ти налят чорбата в същите кофи, в които ти дават и въглищата. А и няма с какво да ги измиеш! Защото и питейната вода в ешелона е мерена, още по кът и от чорбата. Така и хрускаш въглища, докато изсърбаш чорбата. Или пък ще донесат чорбата и кашата за целия вагон без достатъчно паници, вместо четиридесет и пет, да речем – двадесет и пет, че и с командата: „По-живо, по-живо! И другите вагони искат да ядат, не сте само вие!“ Как сега да ядеш? Как да делиш? Невъзможно е да се разпреди справедливо по паниците, значи трябва на око, и да сипваш по-малко, за да не оставиш последните без нищо. (Първите викат: „Разбъркай, разбъркай!“; последните мълчат: не се ли бърка, гъстото ще остане на дъното за тях,) Първите ядат, последните едва изчакват – нали са гладни, пък и чорбата в баката изстива, а отвън вече ги подканят: „Е, свършихте ли? Още ли се мотааете?“ Сега ще се сипе и на вторите – не повече, не по-малко, не по-гъсто, не по-рядко, отколкото на първите. А накрая правилно трябва да се отгатне добавката и да се разлее поне по на двама в една паница, През цялото това време четиридесет души не толкова ядат, колкото гледат как се дели храната и се измъчват.

Няма да те сгреят, няма да те защитят от престъпната пасмина, нито ще те напият и нахранят – но не те оставят и да спиш. Денем охраната държи под око целия влак и релсите отзад, та никой да не се хвърли от прозореца или да легне на релсите, нощем пък ги мъчи проявяваната бдителност. С дървени чукове на дълги дръжки (гулаговски стандарт) нощем при всяко спиране започват силно да чукат с тях, та да ехти по

всяка дъска на вагона: дали вече не са прерязали някоя? А спре ли влакът, вратата на вагона се разтваря. Светлина на фенери или дори лъч от прожектор: „Проверка!“ Това ще рече: скачай на крака и бъди готов да притичаш, където посочат – наляво или надясно. Вътре нахлуват от конвоя с чукове (а други с автомати се наежили в полукръг отвън) и сочат: наляво! Значи левите остават на място, десните бързо притичват натам като подскачащи бълхи, един през друг, както сварят. Който е по-тромав, който се е зазяпал, го млатят с чуковете по хълбоците, по гърбина-та, да го посьживят. Войнишките ботуши тъпчат вече вашето мизерно ложе, разхвърлят вашите парцали, светят с фенери и чукат с чуковете – няма ли някъде нещо срязано? Няма. Тогава те застават по средата и започват да ви прекарват с броене отляво надясно: „Първи!... Втори!... Трети!...“ Достатъчно би било да ви посочат с пръст при преброяването, но това няма да всява страх. По-нагледно, по-безпогрешно, по-бодро и по-бързо е това да става със същия чук по вашите хълбоци, рамене, глави, където попадне. Оказва се, че сте четиридесет души – колкото трябва. Следва да се разхвърли, освети и провери с чуковете и лявата страна. Край, измитат се, вагонът се заключва. До следващото спиране ще поспите. (Не може да се каже, че тревогата на конвоя е съвсем напразна – сръчните успяват да бягат от червените вагони. Ето на, проверяват с чука някоя дъска – а нея вече са почнали да я срязват. Или изведнъж сутринта при раздаването на чорбата конвоят вижда: сред небръснатите лица има няколко бръснати. И обкръжават вагона с автомати: „Предайте ножовете!“ А това е просто контешка прищявка на криминалните и подражаващите им: Омръзнало им е да ходят небръснати и ето че са принудени сега да предадат легенчето и бръснача.)

Червеният ешелон се отличава от директните влакове за далечно пътуване и по това, че пътуващият в него не знае дали изобщо ще слезе от него. Когато в Соликамск разтоварват ешелона от ленинградските затвори (1942 г.), целият насип се покрива с трупове, само малцина успяват да пристигнат живи. През зимите на 1944–1945 и 1945–1946 г. в селището Железнодорожни (Княж-Погост), както и във всички главни възли на Севера, от Ижма до Воркута, арестантските ешелони от освободените територии – ту прибалтийски, ту полски, ту немски, ту нашите от Европа – се движат без печки и пристигат с трупове в един или два заделени за целта вагони. Това ще рече, че по пътя са прибирали старателно труповете от вагоните с живите, за да ги пренесат в тези с мъртъвците. Невинаги е така. На гара Сухобезводна (Унжлаг) често чак когато отворят вагона при пристигането, разбират кой е жив и кой умрял: щом

не излиза, значи е мъртъв.

Страшно и смъртоносно е пътуването през зимата, защото, зает изцяло със сигурността, конвойт не е в състояние да мъкне и въглища за двадесет и пет печки. Но и пътуването в жегата не е за предпочитане: от четирите малки прозорчета две са плътно заковани, покривът на вагона се напича; а вода трябва да се носи за хиляди хора и конвойт няма да се бъхта я, след като не може да напои дори и един вагон-зак. Затова арестантите смятат, че най-добри месеци за етапите са април и септември. Но и най-добрият сезон не е достатъчен, ако ешелонът пътува три месеца. (Ленинград–Владивосток, 1935 г.) А ако той е предвиден наистина за такова дълго пътуване, в него е замислено да има и политическо възпитание за бойците от конвойа, и духовно напътствие за осакатените души: при такъв ешелон в отделно купе пътува така нареченият кум – оперативен работник. Той предварително се е готвил за етапа още в затвора и хората са разпределени по вагоните не как да е, а по списъци с неговия параф. Тъкмо той утвърждава отговорника на всеки вагон, обучава и вкарва във всеки вагон по някой доносник. При продължителни спирания той намира повод да извика от вагона един или друг, разпитва ги за какво се говори. За такъв оперативен работник е срамът да завърши пътуването без резултати. И ето че по време на пътя той скалъпва на някого следствие и след пристигането в крайния пункт на арестанта, токувиж, му лепнали нова присъда.

Е, не, да бъде проклет и този червен конски етап с неговото не-отклоняване, с директния му маршрут! Който му е сърбал попарата, няма да го забрави. Дано по-бързо в такъв случай стигнем в лагера! По-скоро да му се види краят!

Човекът сам по себе си е едновременно надежда и нетърпение. Като че ли в лагера оперативният ще бъде по-снизходителен или доносниците – не толкова безсъвестни – тъкмо обратното! Като че ли, когато пристигнем, няма да ни повалят със същите заплахи и кучета на земята: „Седни!“ Като че ли, ако във вагона навее сняг, на земята ще се натрупа по-малко. Като че ли, ако сега ни стоварят, ще значи, че вече сме пристигнали, а няма да ни прехвърлят оттук нататък върху откритите платформи на някоя теснолинейка. (А как ще ни возят на откритите платформи? Как ще ни конвоират? – това си е вече проблем на конвойа. Ето как: заповядват ни да се свием, да се проснем на пода, след което ни покриват с общ огромен брезент, както моряците на „Потьомкин“ за разстрела. То и за брезента благодарим! Цял ден превозват Оленьов и другарите му на Север през октомври върху открити платформи:

натоварват ги, а не пращат локомотив. Отначало завалява дъжд, после стяга студ и парцаливите дрехи на зековете замръзват върху телата им.) Влакчето те подхвърля по пътя, страничните дъски на платформата започват да се пукат и чупят и току някой изхвъркне от клатушкането под колелата. А ето ви и гатанка: ако ще пътувате от Дудинка сто километра по теснолинейката при полярен студ върху открити платформи, къде, смятате, ще се настанят криминалните? Отговорът е: по средата на платформата, за да може „добитъкът“ да ги сгрыва от всички страни и да не изхвърчат случайно под колелата. Правилно. Още един въпрос: а какво ще видят зековете с пристигането на теснолинейния влак в крайния му пункт (1939 г.)? Ще има ли там някакви постройки? Не, нито една. А землянки? Да, но вече запълнени, не са за новопристигналите. Значи незабавно ще трябва да започнат да си копаят землянки? Не, защото как се копае почвата през полярната зима? Вместо това ще идат да добиват метал. А къде ще живеят? Какво – да живеят ли? Ах, да живеят... Ще живеят в палатки.

Но и не всеки път с теснолинейка... Не, естествено. Ето ви описанието на едно пристигане: гара Ерцево, февруари 1938 г. Отварят вагоните през нощта. Покрай вагоните – огньове и на светлината им хората са разтоварени върху снега. Преброяване, построяване, отново преброяване. Студ – минус тридесет и два градуса. Етапът е донбаски. Хората са арестувани още през лятото, затова са с половинки обувки и сандали. Опитват се да се сгреят край огньовете – изблъскват ги: не са ги запалили за това, а за да има светлина. Пръстите се вкочаняват от първия миг. Снегът се набива в леките обувки и дори не се топи. Никаква пощада. Команда: „Строй се! Преброй се!... Крачка вдясно... Крачка вляво... без предупреждение... Марш!“ Удържаните със синджири кучета почват да вият в мига, когато чуват любимата си команда. Охраната, навлечена с кожухчетата си, тръгва и обречените ги следват с летните си дрехи през дълбокия сняг без никаква пъртина сред тъмната тайга. Пред погледа – никаква светлинка. Потрепва полярното сияние – първото и навярно последното за тях... Смърчовете пропукват от студа. Събутите хора отмерват и тъпчат снега с вкочанените си ходила и глезени.

Или да вземем пристигането на Печора през януари 1945 г. („Наши-те войски освободиха Варшава!... Нашите войски отрязаха Източна Прусия!“) Голо снежно поле. Изхвърлените от вагона са накарани да седнат в снега по шест души в редица, дълго ги броят, объркват се и отново ги броят. Вдигат ги и ги подкарват шест километра по снежната пустош. И този етап е от юг (Молдавия), всички са с кожени обувки.

Пускат овчарските кучета да ги следват по петите и те тикат зековете от последната редица с лапи в гърба, въвират муцуните си в тила им (в тази редица вървят двама свещеници – старият беловлас отец Фьодор Флоря и подкрепящият го млад отец Виктор Шиповалников). Какво е предназначението на кучетата? Не, какво е самообладанието на тези кучета – та на тях толкова им се иска да хапят!

Накрая пристигат. Приемателната лагерна баня: хората се събличат на едно място, притичват голи през двора, за да се изкъпят на друго. Но този път са готови да изтърпят всичко: повечето мъки са зад гърба им. Вече са пристигнали. Стъмва се. И изведнъж се разбира, че в лагера няма свободни места, лагерът не е готов да приеме етапа. И след банята отново строят хората, преброяват ги, ображдат ги с кучетата и отново, помъкнали вещите си, поемат пак същите шест километра, само че този път в мрак през снега обратно към своя ешелон. А вратите на вагоните през всичките тези часове са били оставени отворени, вагоните са изстинали, в тях не е останала дори следа от предишната жалка топлинка, пък и в края на пътуването всичките въглища са изгорени и няма откъде да вземат нови. Така прекарват нощта, сутринта им дават да подвччат чирози (а за жадните – сняг колкото щеш!) и ги повеждат отново по същия път.

И това е пак случай с благополучен край! Така или иначе, лагерът е налице, ако не ги приеме днес, ще ги приеме утре. И изобщо по традиция червените ешелони пристигат на голо място и краят на етапа често става ден на откриването на нов лагер, така че под полярното сияние могат и просто да оставят хората в тайгата и да заковат върху някой смърч дъсчица с надпис: „Първи ОЛП“ (Отделен лагерен пункт). Тъкмо там ще дъвчат цяла седмица чирози и ще замесват тестото със сняг.

А ако лагерът е образуван поне две седмици по-рано – това ще е вече комфорт, ще има вече топла храна и макар без паници, макар първото и второто да се сипват заедно за шестима в бански тасове, шесторката застава в кръг (маси и столове също няма), двама държат с левите ръце дръжката, а с десните се редуват да гребат чорбата. Повтарям ли се? Вогвоздино? Не, това са Перебори, 1937 г., разказва Лошчилин. Не аз се повтарям, а ГУЛАГ.

...А по-нататък на новациите ще назначат бригадири измежду старите лагерници, които бързо ще ги научат да живеят, да се оправят с положението и да мамят. И още от първата сутрин те тръгват на работа, защото часовникът на Епохата върви и не чака. Това не ви е царският каторжен Акатуй с трите дни почивка за новопристигналите. (П. Ф.

Якубович. В мире отверженных. М.-Л. 1964. – Б. а.)

* * *

Постепенно стопанството на Архипелага разцъфтява, прокарани са нови железопътни линии и вече до много такива места се пътува с влак – съвсем доскоро дотам се е стигало само по вода. Но има още живи туземци, които разказват как са плавали по река Ижма в истински древно-руски ладии с по сто души в тях и как сами са гребали. Как по реките Печора и Уса са стигали до родния лагер с рибарски лодки. И до Воркута са карали зековете с шлепове: по река Адзва с големи до товарно-разтоварния пункт на Воркутлаг, и оттам по-нататък – с плитководен шлеп още десет дни. Целият шлеп гъмжи от въшки и конвоят разрешава хората да се качват един по един горе и да изтръскват паразитите във водата. Ладийните етапи също не продължават до края на маршрута, а се прекъсват било поради претоварване, било заради пренасянето им, било за пешеходни преходи.

Там също се поддържат свои затвори – направени от върлини или палатъчни – Уст-Уса, Помоздино, Шчеля-Юр. Със свой собствен режим. Със свои конвойни правила и, естествено, със свои специални команди, и специални хитрости на конвоя, и специални изпитания за зековете. Но, изглежда, не ще можем да опишем вече тази екзотика, затова няма да се залавяме с нея.

Северна Двина, Об и Енисей знаят кога започва превозването на арестантите с шлепове – по време на разкулачването. Тези реки текат право на Север, а шлеповете са търбухести, обемни – само с тях е могло да се изхвърли цялата тази сива маса от жива Русия в неживия й Север. В обемното корито на шлепа хората са нахвърляни един връз друг и там те лежат и мърдат като раци в кошница. А високо по бордовете като върху скали са накацали часовете. Понякога тази маса е извозвана открито, понякога е покривана с голям брезент – дали за да не бъде виждана, дали за да се охранява по-лесно, но не в защита от дъждовете, разбира се. Самото превозване в такъв шлеп е вече не етап, а бавно убийство. При това почти не ги хранят, а след като веднъж ги захвърлят в тундра – вече окончателно. Оставят ги да умират насаме с природата.

Шлеповите етапи по Северна Двина (и по Вичегда) продължават чак до 1940 г., дори зачестяват: прекарват с тях освободените западни украинци и западни белоруси. Арестантите в трюмовете стоят изправени един до друг – и не едно денонощие. Използуват за урината си буркани, които предават от ръка на ръка, за да ги излеят през илюминаторите,

а по-сериозната работа я свършват направо в гащите.

Превозването по Енисей с шлепове се налага, става постоянно за десетилетия наред. В Красноярск, на брега, през 30-те години са построени навеси, под които в студените сибирски пролети арестантите зъзнат по едно-две денонощия в очакване да бъдат извозени. (През 1897 г. В. И. Ленин се качва на „Свети Николай“ на пътническото пристанище както всеки свободен гражданин. – Б. а.) Енисейските етапни шлепове имат постоянно оборудван трюм – триетажен, тъмен. Само през дълбокия като кладенец отвор, където е трапът, прониква мъждива светлина. Конвойт живее в каютата на палубата. Часовите охраняват изходите от трюма и наблюдават водната повърхност – не е ли изплувал някой. Охраната не слиза от трюма, каквито и стонове и вопли за помощ да идват оттам. И никога не извежда арестантите на палубата за разходка. В етапите през тридесет и седма–тридесет и осма, четиридесет и четвърта – четиридесет и пета (а е близко до ума, че и впромеждутъка) долу, в трюма, не се оказва никаква лекарска помощ. Арестантите на „етажите“ лежат натъркаляни плътно в две редици: единият ред с глави към бордовете, другият – към краката на първия ред. До кофата за изпразненията може да се мине само през хората. Невинаги разрешават кофите да се изнасят навреме (бъчвата с нечистотиите по стръмния трап нагоре – може да си го представи човек!), те се препълват, от тях се стича по пода на етаж, а оттам и на долните етажи. А хората лежат. Храната я разнасят с баки по етажите помагачи от самите арестанти, тя се раздава пак там, във вечния мрак (днес може би ползуват вече електричество), на светлината на газени фенери. Един такъв етап до Дудинка трае понякога цял месец. (Сега, естествено, се стига и за седмица.) Заради плитчините и други задръжки по вода се случва пътуването да се проточи, взетите продукти да не стигнат и тогава няколко денонощия изобщо не хранят хората (нито пък после, естествено, компенсират „стария недостиг“).

Съобразителният читател този път и без автора може да добави: рецидивистите се настаняват на горния етаж, по-близо до отвора – до въздуха и светлината. Когато се раздава хлябът, те награват толкова от него, колкото им трябва, и ако етапът е труден, без стеснение подмитат заветната патерица (отнемат дажбата на сивите „добичета“). Убиват времето си през дългото пътуване с комар: правят си сами картите, залагат събраното преди това от фраерите, като обискират поголовно всички, разположени в един или друг сектор на шлепа. Известно време отнетите вещи се разиграват по няколко пъти между пасмината джебчии, след което се препращат горе, на конвоя. Да, читателят се е досетил: конвойт

също е в играта и прибира откраднатите вещи за себе си или за да ги продаде на пристанищата, в замяна на което носи допълнителна храна на криминалните.

А няма ли съпротива? Има, но съвсем рядко. Ето един запомнил се случай. През 1950 г. в подобен шлеп с подобна подредба, но морски – по-голям, в етапа от Владивосток до Сахалин седем момчета по член петдесет и осми оказват с голи ръце съпротива на близо осемдесет криминални (от песовете и както винаги с ножове). Тези песове обискират целия етап още във Владивостокския етапен затвор „Три-десет“, при това много по-старателно и от най-старателните тъмничари – нали знаят всички начини къде и как се крие нещо, и все пак никога при никакъв тараш не се намира всичко. И изобщо знаят това, обявяват хитро: „Който желае, може да си купи махорка.“ Миша Грачов изважда три рубли, скрити във ватенката му. Песът Володка Татарина му крясва: „Как смеш да не си плащаш данъците, мършо?“ И скача да му ги грабне. Но армейският старшина Павел (фамилното му име не се е запомнило) го отблъсва. Володка Татарина се спуска да му забие двата си пръста в очите. Павел го поваля на пода. Скатат наведнъж двадесет-тридесет от песовете, а до Грачов и Павел застават Володя Шпаков, бивш армейски капитан; Серьожа Потапов; Володя Реунов, Володя Третюхин, също бивши армейски старшини; и Вася Кравцов. И какво? Работата приключва само с няколко взаимни удара. Дали защото се проявява неизменната истинска страхливост на криминалните (прикривана винаги с престорена агресивност и безцеремонност), или им попречва близостта на часовая (това става под самия люк), а те пътуват и пестят силите си за по-важна обществена задача – да вземат връх над честните крадци в Александровския затвор (същия, описан от Чехов) и на Сахалинския строеж (не, разбира се, за да строят) – но отстъпват, задоволяват се със заплахата: „Веднъж само да стъпим на сушата – ще ви направим на кайма!“ (Реваншът така и не се състои и момчетата не стават „на кайма“. В Александровския затвор песовете се натъкват на неприятност: той е завладян от „честните апаши“.)

В параходите, пристигащи на Колима, всичко е като на шлеповете, само че в по-големи размери. И досега, колкото и странно да е, има останали живи от арестантите, пратени там с известната мисия на „Красин“ през пролетта на 1938 г. в няколко стари кораби-корита – „Джурма“, „Кулу“, „Новострой“ и „Днепрострой“, на които „Красин“ проправя път през пролетните ледове. Там също в студените мръсни трюмове са пригодени три етажа, но плюс това на всеки етаж има

двуредни нарове, сглобени от върлини. Не навсякъде е тъмно: тук-таме светят газеничета и фенери. Отделните сектори се пускат последователно на разходка по палубата. Във всеки кораб се превозват по три-четири хиляди души. Цялото пътуване трае повече от седмица, през това време хлябът, взет във Владивосток, плесенява и етапната норма се намалява от шестстотин на четиристотин грама. За храна дават риба, а що се отнася до питейната вода... Е, да, да, няма защо да злорадствуваме, с водата има временни трудности. В сравнение с речните етапи тук на всичко отгоре има и морски бури, морска болест, изтощените и измъчени хора повръщат и нямат сили да станат от пода, покрит навсякъде с отвратителен слой от повърнатото.

По пътя се случва един политически епизод. Корабите трябвало да преминат през пролива Лаперуз – досама Японските острови. И ето че картечниците изчезват от корабните наблюдателници, конвоите се преобличат цивилно, трюмовете са плътно затворени, излизането на палубите е прекратено. А в корабните документи още от Владивосток е записано предвидливо, че превозват не, пази боже, затворници, а работници, вербувани за Колима. Множество японски морски съдове и лодки се навъртат около корабите, без нищо да подозират. (А с „Джурма“ в друг един случай през 1939 г. криминалните се промъкват от трюма до помещението с храната, разграбват го, след което го подпалват. Това става точно до Япония. От „Джурма“ бълва дим, японците предлагат помощ, но капитанът отказва да я приеме и дори не отваря люковете. Вече на прилично разстояние от японците трупове на издушилите се от дима биват изхвърлени зад борда, а обгорелите полунегодни продукти се предават в лагера за дажба на арестантите.)

Оттогава се изнизват десетилетия, но колко случаи има в световните морета, където не превозват уж вече зекове, а съветски граждани търпят бедствия, ала поради същата тази потайност, представяна за национална гордост, се отказва чуждата помощ! Нека ги ядат акулите, но не приемаме подадената ни ръка! Потайността е нашето раково заболяване.

Малко преди Магадан керванът засяда между ледовете, не може да му помогне и „Красин“ (твърде рано е за навигацията, но бързат да доставят работна ръка). На 2 май стоварват зековете на леда, без да са достигнали до брега. Пред очите на пристигналите се открива безрадостният вид на тогавашния Магадан: мъртви хълмове, нито дървета, нито храсти, нито птици, единствено няколко дървени къщи и двуетажното здание на Далстрой. (Главно управление на строежите в Далечния север. – Б. пр.) Все пак се разиграва трудово възпитание, тоест правят се,

че са докарали не кости за застилане на златоносната Колима, а времен-но изолирани съветски граждани, които тепърва ще се върнат към твор-чески живот – посрещането става с далстроевския оркестър. Той свири маршове и валсове, а измъчените полуживи хора се помъкват на сива върволица по леда, повлекли след себе си своите московски вещи (този изцяло политически огромен етап почти не включва криминални) и на-рамили другите полуживи – ревматици или безноги (безногите също из-лежават присъди).

Забелязвам обаче, че сега ще започна да се повтарям, че ще бъде скучно да пиша и скучно да се чете, защото читателят знае вече всичко предварително: сега ще ги откарат с камиони на стотици километри и после още десетки ще трябва да извървят пеша. И там ще положат осно-вите на нови лагнунктове и от първата минута на пристигането си ще ръгнат на работа, а за храна ще получат чирози и брашно, замесвано със сняг. И ще спят на палатки.

Да, така е. А засега, през първите дни, ще ги настанят тук, в Мага-дан, също на палатки, на север от полярния кръг, тук ще ги освидетелст-вуват медицински, тоест ще ги оглеждат голи и според състоянието на задниците им ще се реши доколко са годни за труд (разбира се, всички ще се окажат годни). И, естествено, ще ги поведат на баня, в съблекал-нята на която ще трябва да оставят кожените си палта, разкошните ко-жуси, вълнените пуловери, костюмите от фино сукно, наметалата, боту-шите и валенките. (Ами че това не са някакви загубеняци селяндури, а партийна върхушка – редактори на вестници, директори на тръстове и заводи, служители в областни комитети, професори по политикономия, в началото на 30-те години те все още носят хубави дрехи.) „А кой ще ги пази?“ – ще се усъмнят новациите. „Че кому са изтрябвали вашите дрехи?“ – ще се обидят обслужващите. – Влизайте да се къпете спокой-но.“ И те влизат. А излизането става през друга врата и там те ще полу-чат черни памучни панталони и ризи, лагерни ватенки без джобове, обувки от свинска кожа. (О, това не са дреболии! това е раздяла с пре-дишния живот – със званията, с длъжностите, с високомерието.) „А къде са нашите дрехи?“ – ще вдигнат те вой. „Вашите дрехи са си у вас вкъ-щи! – ще джафне някой началник. – В лагера няма нищо ваше! При нас в лагера е комунизъм! Марш, водещият!“

Е, щом е комунизъм – какво повече да възразяват? Нали за този ко-мунизъм са жертвували живота си?

* * *

Има и други етапи – с каруци и просто пеши. Спомнете си във „Възкресение“ – прекарват ги в слънчев ден от тъмницата до гарата. В Минусинск пък, през 194... , след като цяла година не ги извеждат дори на разходка, хората се отучват до ходят, да дишат, да гледат света – и изведнъж ги строят и подкарват цели двадесет и пет километра до Абакан. Десетки умират по пътя. За това няма да бъде написан голям роман, нито дори глави от роман: не можем оплака всички мъртви на гробището.

Пешият етап е дядото на железопътния, дядото на вагон-зака и на „червените вагони“. В наше време все по-рядко се прибегва до него освен в случаите, когато механичен транспорт не може да стигне до дадено място. Така са прехвърлени от блокадния Ленинград в някакъв ладожки участък осъдените, за да ги натоварят там на червените вагони (жените ги водят заедно с пленените немци, а нашите мъже ги отпъждат от жените с щикове, за да не вземат хляба им. Който падне, мигом го събуват и хвърлят в камиона – все едно дали е жив или мъртъв). Така през 30-те години изпращат всеки ден по сто души от Котлаския етапен затвор до Уст Вим (около триста километра), а понякога и до Чибю (повече от петстотин). Веднъж през 1938 г. прекарват така и цял женски етап. В тези етапи хората изминават на ден по двадесет и пет километра. Конвоят върви с едно-две кучета, подкарва изоставащите с приклади. Наистина, вещите на зековете, казанът и продуктите се карат отзад на каруци и с това етапът напомня класическите етапи от миналия век. Има и етапни къщи – ограбени домове на разкулачени селяни с избити прозорци и откачени врати. Счетоводството на Котлаския затвор отпуска на етапа продукти за теоретично пресметнато време, ако всичко по пътя върви гладко, и никога нито за ден повече (общ принцип на всяко наше счетоводство). При задръжки по пътя – продуктите се разпределят за по-дълго време, минава се на чорбица от ръжено брашно без сол, а може и съвсем без нищо. Тук има известно отстъпление от класиката.

През 1940 г. етапът, в който е А. Я. Оленьов, е подкаран след шлеповете пеша по тайгата (от Княж-Погост до Чибю), без изобщо да получава храна. Хората пият блатна вода, от която хващат дизентерия. Падат без сили – кучетата разкъсват дрехите на падналите. В Ижма ловят риба с панталоните си и я ядат жива. (А на някаква поляна им обявяват: тук ще строите железопътната линия Котлас–Воркута!)

Пеши етапи са практикувани и по други места на нашия европейски Север, докато по същите маршрути, по насипите, направени от същите тези първи арестанти, не потеглят веселите червени вагони, понесли

следващите арестанти.

Пешите етапи се отличават със своя техника, разработвана там, където се случва да прекарват по-често и повече хора. Когато водят по пътеката в тайгата етап от Княж–Погост до Весляна и някой зек падне и не може да продължи – какво да го правят? Разумно помислете – какво? Няма да бавят целия етап я! Нито пък да оставят при всеки паднал и изостанал по един войник – войниците са малко, а арестантите – много. Значи?... Войникът остава с него за малко, след това догонва останалиите, вече сам.

Дълго време има постоянни пеши етапи от Карабас до Спаськ. Всичко на всичко някакви си тридесет и пет – четиридесет километра, но те трябва да бъдат изминати за един ден от хиляда души наведнъж, а повечето от тях са много изтощени. Предполага се, че мнозина ще паднат и изостанат с предсмъртна апатия, с безразличие – ако щеш, стреляй, вече не могат да вървят. Повече не се страхуват от смъртта – но от тоягата, от неуморимата тояга, отново и отново стоварваща се където падне? – от тоягата няма как да не се уплашат и ще тръгнат! Това е проверено, така е. И ето че колоната на етапа се обгражда не само с обичайната верига от автоматчици, която я следва на петдесетина метра, но и от вътрешна верига от войници без оръжие, но с тояги. Те бият изоставящите (както впрочем го предсказва и другарят Сталин), бият ли, бият – а зеконете напрягат сили и вървят! – и мнозина от тях пристигат по някакво чудо! Те не знаят, че това е тояжната проверка и че онези, които тъй и тъй ще легнат под тоягите и няма да продължат повече – тях ги прибират движещите се отзад каруци. Организационен опит! (Могат да ни попитат: а защо не ги качат веднага в каруцата?... А отде толкова каруци, че и коне? У нас вече са ги заменили с трактори. Пък нали и овесът струва пари?...) През 1948–1950 г. тези етапи са често явление.

А през 20-те години пешият етап е един от основните. Бях малък, но ги помня добре по улиците на Ростов на Дон, откъдето ги прекарваха, без да се притесняват от това. Между другото, знаменитата команда „...стреля без предупреждение!“ тогава звучеше иначе поради все пак различната техника: конвоят тогава (стр. 670) беше въоръжен само с шашки. Командуваха така: „Крачка встрани – конвой, стреляй, сечи!“ Звучи силно – „стреляй, сечи!“ Направо си го представяш – как ей сегинка ще ти разсекат главата отзад.

Дори и през 1936 г. (февруари) през Нижни Новгород карат пеши етап от отвъдволжки старци с дълги бради, с домашно тъкани ямурлуци, с цървули и навуца – „Отмираща Русия“... И изведнъж пътя им

пресичат три автомобила с председателя на ВЦИК Калинин. Спират етапа. Калинин профучава покрай него, без да прояви интерес.

Затворете очи, читателю. Чувате ли тракане на колелета? Това са вагон-заковете. Това са червените вагони. Всяка минута на денонощието. Всеки ден на годината. А ето че се плиска вода – там плават арестантски шлепове. А ето и ръмжащите мотори на „гарваните“. Непрекъснато някого товарят, натикват, прекачват. А това пък що за шум е? – препълнените килии на етапните затвори. А този вой? – жалбите на окрадените, изнасилените, пребитите.

Разгледахме всички начини за транспортиране на арестантите – и намерихме, че всички те са от лоши по-лоши. Огледахме етапните затвори – и не видяхме нито един що-годе поносим. И дори последната човешка надежда, че занаят ни чака по-добро, че в лагера ще е по-поносимо, е измамна.

В лагера ще е още по-лошо.

Четвърта глава ОТ ОСТРОВ НА ОСТРОВ

А превозват зековете на Архипелага и просто с единични дървени лодки от един остров на друг. Това се нарича – спецконвой. Представлява най-непритесненият вид превозване и почти не се различава от пътуването на свобода. Ала малцина имат случая да бъдат така превозени. С мен в арестантския ми живот това е ставало три пъти.

Спецконвойът се дава по нареждане на високите персони. Не трябва да го бъркаме със спецнаряда, който се подписва в апарата на ГУЛаг. Най-често спецнарядникът пътува с общите етапи, макар че и на него му се случват дивни отрязъци от пътя (правещи му толкова по-голямо впечатление). Например пътува латвиецът Анс Бернщейн по спецнаряд от Севера за Долна Волга на селскостопанска командировка. Карат го в условията на всички описани притеснения, унижения, с ласци кучета, с насочени насреща му щикове, с крясъците „крачка надясно, крачка наляво...“ – и не щеш ли, свалят го на малката гара Занзеватка, където го среща самотен спокоен надзирател без каквото и да е оръжие. Той се прозява: „Дадено, ще нощуваш при мен, а засега можеш да се поразходиш, утре ще те откарам в лагера.“ И Анс се разхожда! Разбирате ли какво означава да се разхожда за човек, осъден на 10 години, който много пъти вече се е прощавал с живота, когото току-що са карали във

вагон-зак, а утре го очаква лагер, и ето че сега той ходи и гледа как кошките ровят в градинката на гарата, как жените, неуспели да продадат маслото и пьепешите си, се канят да си тръгват. Той се отдалечава встрани на три, четири, пет крачки и никой не крещи след него „стой!“, с невярващи пръсти докосва листенцата на акациите и почти плаче.

А спецконвоят е целият вече някакво чудо, отначало докрай. Общи-те етапи този път не те засягат, ръцете си не държиш отзад, не се събли-чаш гол, не сядаш направо върху земята и дори на никакъв обиск не те подлагат. Конвоят се държи с теб дружелюбно и дори ти говори на „вие“. Изобщо, предупреждава те той, при опит за бягство ние, както е прието, стреляме. Пистолетите ни са заредени, те са в джобовете ни. Да пътуваме обаче просто, дръжте се непринудено, да не личи, че сте затворник. (Много моля, обърнете внимание, че и тук, както винаги, интересите на отделната личност и интересите на държавата напълно съвпадат.)

Моят лагерен живот прие рязък обрат в деня, когато със сгърчените си пръсти (от стискането на инструмента бяха престанали да се разгъват) гледах да попадна на развода в дърводелската бригада, а народникът ме отведе настрана и с внезапно уважение ми каза: „Знаеш ли, по нареждане на министъра на вътрешните работи...“

Изтръгнах. Разводът замина, а нагаждачите в зоната ме наобиколиха. Едни говореха: „Ще ти тръснат нова присъда“, други: „Ще те освобождават“. Но всички бяха единодушни в това, че няма да се мине без министър Круглов. И аз също взех да се колебая между новата присъда и освобождаването. Съвсем бях забравил, че половин година преди това в нашия лагер идва някакъв тип, за да ни даде да попълним отчетни карти на ГУЛАГ (след войната с тази работа се бяха заловили в най-близките лагери, но едва ли я бяха свършили). Най-важната графа там беше „специалност“. И за да си вдигнат цената, зековете пишеха най-ценните гулаговски специалности: „бръснар“, „шивач“, „магазинер“, „хлебар“. А аз примижах и написах: „ядрен физик“. Никога не съм бил ядрен физик, само дете преди войната бях слушал нещо в университета, знаех названия на атомните частици и параметрите – и реших да се пиша такъв. Беше 1946 г., имахме страшна нужда от атомна бомба. Но самият аз не бях придал значение на тази карта, бях я забравил.

Има една отколешна, абсолютно недостоверна, от никого непотвърдена легенда, която, мине, не мине, чуваш в лагерите: нейде на същия този Архипелаг имало мънички райски острови. Никой не ги е виждал, никой не е бил там, а който е бил – мълчи, не проговаря. На тези

острови, разправят, текаат млечни реки между брегове от крем, с по-малко от сметана и яйца там не хранят; там е чисто, винаги топло, работата е умствена и сто пъти секретна.

И ето че тъкмо на тези райски острови (на арестантско просторечие – шарашки) попаднах да излеждавам останалата половина от присъдата си. На тях дължа това, че останах жив, в лагерите за нищо на света не бих доживял до края на присъдата. На тях дължа, че пиша това изследване, макар че за самите тях в тази книга не съм предвидил място (за тях има вече роман). Та именно от тези острови – от един на друг, от втори на трети ме превозваха със спецконвой: двама надзиратели и аз.

Ако душите на мъртвите прелитат понякога сред нас, виждат ни, разчитат леко нашите дребни подбуди, а ние не ги виждаме и не познаваме тях, безплътните, то такава е и пътуването със спецконвой.

Ти се потапяш в гъстотата на свободата, блъскаш се с пътниците в чакалнята на гарата. Успяваш да хвърлиш поглед върху обявите, които определено не могат по никаква линия да се отнасят до теб. Седиш на старовремския „диван“ за пътници и слушаш странни и нищожни разговори: за това, че някакъв мъж биел жена си или я зарязал; че свекървата не се разбира с булката; че съседите в общата квартира оставят лампата в коридора да свети и не си изтриват краката; че някой на някого пречи в службата; че на някого предлагат хубаво място, но той не се решава да се мести: лесно ли е да зарежеш старата работа? И ти слушаш всичко това – и тръпки пробягват по гърба и главата ти: толкова ти е ясна истинската мярка за нещата във Вселената! Мярката за всички слабости и страсти! – А тези грешници изобщо не са в състояние да я видят. Истински жив, наистина жив си само ти, безплътният, а всички тези само по недоразумение се имат за живи.

Бездната между вас е необятна! Не можеш нито да им викнеш, нито да заплачеш за тях, нито да ги разтърсиш за раменете: ами че ти си дух, ти си призрак, а те – материални тела.

Как да им внушиш прозрението? просветлението? в съня? – братя! хора! За какво ви е даден животът?! В глух среднощен час вратите на килиите за осъдените на смърт се отварят – и измъкват на разстрел хората с великата им душа. По всички железопътни линии в страната в тази минута, сега, хора лижат с нагарчащите си езици след сельодката сухите си устни, те бленуват за щастие да опънат крака, за успокоението след облекчаване в нужника. На Колима земята се размръзва на метър дълбочина само през лятото – и само тогава закопават в нея костите на умрелите през зимата. А вие – под синьото небе, под горещото слънце,

имате право да се разпоредите със съдбата си, да идете да пиете вода, да се протегнете, да се запътите накъдето си щете без конвой – какво там електричество в коридора? какво ви бърка свекървата? Най-главното в живота, всичките му загадки, ще ви ги изсипя сега, искате ли? Не тичайте след призрачното – за имущество, за звание: хабите си за това нервите с десетилетия, а се конфискува за една нощ. Живейте със спокойно чувство за превъзходство над живота – не се плашете от бедата и не се измъчвайте по щастието, все тая: и едното, и другото са мимолетни. Бъдете доволни, че не мръзнете, че жаждата и гладът не разкъсват с нокти вашите вътрешности. Стига да не ви е пречупен гръбнакът, да ходите на двата си крака, да сгъвате двете си ръце, да виждате с двете си очи и да чувате с двете си уши, за да не завиждате на никого! А и защо ли? Завистта към другите най-много разяжда хората. Протъркайте очите си, обмийте сърцата си – и най-много ще оцените тези, които ви обичат и които са благоразположени към вас. Не ги обиждайте, не ги хулете, с никого от тях не се разделяйте в разпра: няма знаете дали това не е последната ви постъпка преди ареста и няма да остане такава в тяхната памет!...

Но войниците от конвоя гледат в джобовете си черните дръжки на пистолетите. И ние тримата седим един до друг, на вид непиещи момчета, спокойни приятели.

Търкам челото си, затварям очи, отварям ги – пак този сън: от никого неконвоирано множество хора. Добре помня, че едва днес съм нощувал в килията и утре отново ще бъда в килия. А тук някакви си контролори с перфориращи клещички: „Вашият билет!“ – „Там, у другаря е!“

Вагоните са пълни („пълни“ според представите в живота на свобода – никой не лежи под скамейките, нито пък седи на пода и по пътеките). Казано ми е да се държа непринудено, това и правя: виждам в съседното купе място до прозореца и се прехвърлям там. А за конвоиращите ме няма места в това купе. Те остават в старото и оттам ме наблюдават с влюбени очи. В Перебори се освобождава едно място през масичката срещу мен, но преди моя конвоир го заема мутрест момък с полушубка и кожен калпак, с прост, но солидно скован дървен куфар. Веднага познавам куфара: лагерно производство, made in Архипелаг.

„Уф!“ – изпъшква момъкът. Светлината е слаба, но виждам: целият е зачервен, качването е станало със сбиване. И измъква манерка: „Ще пийнеш ли биричка, другарю?“ Знам, че моят конвой изнемогва в съседното купе: не се полага да пия алкохол, не може! Но трябва да се държа

просто. И казвам небрежно: „Ами налей!“ Бира ли??? Бира!!! От три години не съм пил нито глътка! (Утре в килията ще се хваля: пих бира!) Момъкът ми налива и аз пия, обзет от трепет. Става тъмно. Във вагона няма електричество – следвоенна разруха. В стария фенер зад преградката над вратата гори парченце свещ, една на четири купета: на двете отпред и двете отзад. Ние с момъка разговаряме приятелски, почти без да се виждаме един друг. Както и да се прегъва моят конвой – нищо не може да чуе от потракването на колелетата. В джоба си имам пощенска картичка до вкъщи. Сега ще взема да обясня на моя простоват събеседник кой съм и ще го помоля ла я пусне в кутията. Ако се съди по куфара му, и самият той е лежал. Но той ме изпреварва: „Знаеш ли, едва измолих да изляза в отпуск. Две години не ме пускаха, такава кучешка служба.“ „Че каква ти е службата?“ – „Е, къде ще знаеш. Аз съм асмодей (Буквално зъл дух, сатана (библ.). – Б. пр.), сини пагони, никога ли не си ги виждал?“ Пфу, да му се не види макар, как не съобразих веднага: Перебори е център на Волголаг, а колкото до куфара, накарал е зековите безплатно да му го сковаг. Ама и нашия живот тук си го бива: на две купета два асмодея вече са малко! – трети се настанил. А може би и четвърти някъде се е притаил? А може дори във всяко купе да ги има?... Или пък още някой от нашите да пътува със спецконвой?...

Моят момък все хленчи, оплаква се от съдбата. Тогава му възразявам загадъчно: „А тези, дето ги охраняваш дето по десет години лежат за нищо и никакво – на тях по-леко ли им е?“ Той веднага се сгушва и замлъква до сутринта: в полумрака и преди това е видял неясно, че аз съм в нещо полувоенно – шинел, рубашка. Мислел е – просто военен, а сега вече кой ли знае: може да съм чекист? Бегълци да ловя? Защо съм в този вагон? А той лагера пред мен взел да ругае...

Парченцето свещ във фенера се е стопило, но все още гори. От третата полица за багажа някакъв младок с приятен глас разказва за войната – за истинската, за каквато не пишат в книгите, бил сапър, разказва случаи, покриващи се с истината. И ти става приятно, че все пак непреградената истина се налива в нечий уши.

Бих могъл да разкажа и аз... Не бих имал дори нищо против!... Не, моля ви се, достатъчно. От четирите години на моята война няма и помен. Вече не вярвам, че това е било, и да си спомням не искам. Двете години тук, двете години на Архипелага закриха за мен фронтовите пътища, всичко закриха. Клин клин избива.

И ето че прекарал само няколко часа сред хората на свобода, аз чувствавам: устата ми са неми, няма какмо да правя сред тях, като вързан

съм тук. Искам – свободна реч! Насам в родината! Искам – вкъщи, на Архипелага!

Сутринта забравям картичката върху горната полица на вагона: като мине кондукторката да бърше вагона, ако е човек, ще я пусне в кутията...

Излизаме на площада от Ярославската гара. Моите надзиратели пак се случиха новаци, не познават Москва. Ще вземем трамвай „Б“, решавам вместо тях. Насред площада на трамвайната спирка – навалица, часовете преди работа. Надзирателят показва на ватмана книжката си от МВД. Ние важно стоим през целия път на предната платформа като депутати от Моссъвет и не ползуваме билети. Не пускат някакъв старец: не си инвалид, ще се качиш от задната врата!

Стигаме до Новослободска, слигаме – и за пръв път виждам Бутирския затвор отвън, макар да ме докарват в него за четвърти път и мога с лекота да начертая вътрешното му разположение. У, каква сурова висока стена, заела два квартала! Сърцата на московчани се свиват при вида на разтварящата се стоманена паст на тези порти. Но аз без съжаление оставям московските тротоари, влизам като у дома си през сводестата куличка на портала, усмихвам се в първия двор, виждам познатите резбовани дървени главни порти – и не ме вълнува, че сега ще ме поставят – ето, вече ме поставят – обърнат с лице към стената и ще ме попитат: „Грите имена?... Година на раждане?...”

Грите имена!... Аз съм Скитник между звездите! Вързали са тялото ми, но душата ми не им е подвластна.

Знам: след няколко часа неизбежни процедури над моето тяло – бокс, обиск, връчване на квитанции, запълване на входна карта, дезинфекция и баня – ще ме вкарат в килия с два купола, с надвиснала арка по средата (всички килии са такива), с два големи прозореца, с една дълга маса-шкаф – и там ще срещна непознати ми, но непременно умни, интересни, дружелюбни хора и те ще вземат да ми разказват, както и аз на тях, и вечерта не ще ни се иска веднага да заспим.

А върху паницата ми ще има шамповано (за да не бъде откънатата на етапа): „Бу-Тюр“ (Съкратено от Бутирска тюрма. – Б. пр.) Санаториум Бутюр, както се смеехме тук предишния път. Малко известен санаториум на затлъстелите сановници, желаещи ла отслабнат. Те тътрят коремите си в Кисловодск, там крачат по маршрутни пътеки, приклякат, потят се цял месец, за да смъкнат два-три килограма. А в санаториума Бу-Тюр, съвсем под носа им, всеки от тях би отслабнал с половин пуд за една седмица без каквито и да е упражнения.

Това е проверено. Не са регистрирани никакви изключения.

* * *

Една от истините, в която те убеждава затворът, е тази, че светът е тесен, просто изключително тесен. Вярно, че Архипелаг ГУЛАГ, пръснат върху същото пространство, което заема и Съветският съюз, е много по-малък по броя на своите жители. Колко точно са те в Архипелага, е невъзможно да се каже. Може да се допусне, че по едно и също време в лагерите не са се намирали повече от дванадесет милиона (на мястото на умрелите Машината доставя нови). И че политическите не са надхвърляли половината. Шест милиона? – нещо като малка страна, Швеция или Гърция например, там мнозина се познават. Нищо чудно, че във всяка килия на всеки етапен затвор, малко като нададеш ухо или се разговориш, непременно ще намериш със съкилийниците си общи познати. (Какво има за чудене, след като Долган, прекарал цяла година в единични килии, попада след Сухановка, след рюминските инквизиции и болницата в лубянската килия, представя ни се – и пъргавия Ф. веднага реагира: „Ааа, аз ви знам!“ – „Откъде ще ме знаеш? – чуди се Долган. – Грешите.“ – „Ни най-малко. Нали сте същият онзи американец Александър Долган, за когото буржоазната преса лъжеше, че са ви похитили, а ТАСС я опровергаваше? Тогава още не бях арестуван и четох.“

Обичам момента, когато в килията пускат някой нов (не новак – такъв влиза потиснат, смутен, а зек, който вече е лежал). И самият аз обичам да влизам в нова килия (впрочем Бог да ми е на помощ, повече да не влизам) – безгрижна усмивка, широко жестикулиране: „Как е, братлета? – хвърля той възопчето си върху нараве. – Какво ново през последната година в Бутирки?“

Пристъпваме към запознанството. Някакъв младеж, Суворов, член 58. На пръв поглед с нищо незабележителен, но ето, ето: в Красноярския етапен затвор с него лежал някой си Махоткин...

– Почакайте, да не е полярният летец?

– Да-да, на негово име...

– ...има остров в Таймирския залив. А самият той лежи по член 58–10. Та кажете, значи са го пуснали в Дудинка?

– Откъде сте научили? Да.

Отлично. Още една брънка в биографията на напълно непознатия Махоткин. Никога не съм го срещал, никога може би няма да го срещна, но дейната памет е запечатала всичко, което знам за него: Махоткин получава десетка, ала островът не може да бъде преименуван, защото е

нанесен върху картата на целия свят (това не ви е гулаговски остров). Изпращат го в Болшево, на авиационна шарашка, там той, летецът, се измъчва сред инженерите, няма да му позволят да лети. Шарашката е разделена на две – Махоткин попада в таганрогската ѝ половина и като че ли всички контакти с него са прекъснати. В другата половина, в рибинската, ми разказваха, че той молел да му разрешат да лети до Далечния север. Този път узнавам, че му били разрешили. Това едва ли е от някакво значение за мен, но аз го запомням. А след десет дена ще се окажа в един бутирски бокс на банята (има такива премили боксове в Бутирки с кранове и чебърчета, за да не става навалица в главната баня) с още някой си Р. Него също не познавам, но се оказва, че половин година лежал в бутирската болница и сега го пращат на рибинската шарашка. Така че след още три дни – и в Рибинск, този затворен ковчег, където всякаква връзка на зековите с външния свят е прекъсната, ще стане известно и това, че Махоткин е в Дудинка, и къде са изпратили мен. Та това е всъщност арестантският телеграф: внимание, памет и срещи.

А този симпатичен мъж с роговите очила? Разхожда се из килията и си тананика с приятен баритон Шуберт:

И пак ме мъчи младостта,
ала далеч смъртта е...

– Сергей Романович Царапкин.

– Знаете ли, аз ви познавам. Нали сте биолог? Невъзвращенец? От Берлин?

– Откъде ме знаете?

– Ами на, светът е тесен! През четиридесет и шеста година с Николай Владимирович Тимофеев-Ресовски...

...Ех, каква килия бяхме! – най-знаменитата в моя затворнически живот!... Това беше през юли. Докараха ме в Бутирки от лагера по загадъчното „нареждане на министъра на вътрешните работи“. Докараха ме следобед, но всички в затвора бяха толкоз заети, че приемните процедури продължаваха единадесет часа и едва в три часа през нощта, измъчен от престоая си по боксовете, влизам най-сетне в 75-а килия. Осветена с две ярки електрически крушки под двата си купола, килията спеше. Натъркаляни върху пода, хората се мятаха в съня си от летния зной: горещият въздух не влизаше през прозорците, преградени с намордници. Бръмчеха безсънни мухи и кацаха по спящите, които потрепваха

конвулсивно. Някои бяха покрили очите си с носни кърпи срещу силната светлина. Кофата за по нужда разнасяше силно зловоние – в такава горещина разлагането се ускорява. В килията, предвидена за 25 човека, бяха натъпкани, не чак толкова прекалено, близо осемдесет души. Лежах плътно върху наровете отляво и отдясно и върху допълнителни скари, наредени в прохода. Навсякъде изпод наровете стърчеха крака, а традиционната бутирска маса-шкаф беше изместена до кофата. Едва намерих къде да се свра на пода, за да легна. Ставащите да идат до кофата ме прескачаха непрекъснато до сутринта.

По команда „стани!“, викната през хранилката, всичко се размърда: взеха да прибират напречните скари и да изместват масата към прозореца. Наобиколиха ме за интервю – новак ли съм или от лагерниците. Оказа се, че в килията се срещат два потока: обичайният, от току-що осъдени и изпращани в лагерите, и насрещният поток от лагерници, до един специалисти, – физици, химици, математици, инженер-конструктори, изпращани неизвестно къде, но в някакви благополучни научноизследователски институти. (Тук се успокоих, че министърът няма да ми лепва допълнителна присъда.) Приближи ме човек на средна възраст, с широка кост (но силно омършавял), с нос, леко извит като на ястреб.

– Професор Тимофеев-Ресовски, президент на научно-техническото дружество на 75-а килия. Нашето дружество се събира ежедневно след сутрешната дажба около прозореца отляво. Бихте ли излезли пред нас с някакво научно съобщение? И какво именно?

Застигнат неподготвен, аз стоях пред него с дългия си износен шинел и зимния си калпак (арестуваните през зимата са обречени и през лятото да ходят със зимните си дрехи). Пръстите ми все още не се бяха разгънали от сутринта и бяха целите в рани. Какво научно съобщение можех да направя? Тук си спомних, че наскоро в лагера разполагах две нощи с внесена отвън книга – официален отчет на военното министерство на САЩ за първата атомна бомба. Книгата бе излязла тази пролет. Никой ли в килията още не я е виждал? Напразен въпрос, естествено, никой. Така съдбата ми се усмихна, като ме застави да се забъркам в същата тази атомна физика, която бях посочил в ГУЛАГ.

След получаването на дажбата се събрахме до левия прозорец около десетина души от научно-техническото дружество. Направих своето съобщение и бях приет в дружеството. Някои неща бях забравил, други ми оставаха неясни – Николай Владимирович, макар вече година да лежеше в затвора и нямаше откъде да знае нещо за атомната бомба, попълваше непрекъснато пропуските в разказа ми. За дъска ми служеше

празна кутия от цигари, в ръцете си държеш незаконно парченце графит. Николай Владимирович ми ги вземаше и чертаеше, и ме прекъсваше толкова уверено, сякаш беше физик от лос-аламовската група.

Той наистина бе работил с един от първите европейски циклотрони, но за облъчване на мухите дрозифили. Бе от най-големите генетици на съвременността. Още лежал в затвора, когато Жебрак, без да знае този факт (а може и да го е знаел), има смелостта да напише за едно канадско списание: „Руската биология не отговаря за Лисенко, руската биология – това е Тимофеев-Ресовски“ (когато започва разгромяването на биологията през 1948 г., припомват това на Жебрак). В брошурата си „Какво представлява животът“ Шрьодингер намира място два пъти да цитира Тимофеев-Ресовски, вече отдавна прибран в затвора.

А ето че сега той е пред мен и блести със сведения от всички възможни науки. Притежаваше широта, каквато учените от следващите поколения дори не искат да имат (или са се изменили възможностите на обхвата?). Сега бе толкова изтощен от глада по време на следствието, че тези упражнения му костваха много напрежение. По майчина линия бе от изпадналите калужки дворяни на река Реса, по бащина – далечен потомък на Степан Разин, и у него доста се чувствуваше казашката якост – в широката му кост, в солидността му, в твърдия отпор срещу следователя, но затова пък понасяше глада много по-мъчително от нас.

А историята е следната. През 1922 г. немският учен Фогт създава в Москва института за мозъка, моли да командирова с него за постоянна работа двама способни завършили студенти. Така Тимофеев-Ресовски заедно с Царапкин са изпратени в неограничена по време командировка. Макар и откъснати от идеологическото ръководство, те постигат доста нещо в науката и когато през 1937 (!) г. им нареждат да се върнат в родината, това се оказва за тях инерционно невъзможно: не могат за зарежат нито логиката на своите работи, нито апаратурата, нито учениците си. Не могат още и защото в родината ще трябва вече публично да залаят с нечистотии цялата си петнадесетгодишна работа в Германия – единственият начин, който би им дал право да съществуват (а и би ли им го дал?). Така че стават невъзвръщеници, без да престават обаче да са патриоти.

През 1945 г. съветските войски влизат в Бух (североизточно предградие на Берлин). Тимофеев-Ресовски ги посреща радостно, с цял-целеничък институт: всичко се нарежда от добре, по-добре, вече няма нужда да се разделят с института! Пристигат представители, оглеждат и казват: Хм, опаковайте всичко в сандъци, ще го пренесем в Москва. – Това

е невъзможно! – възпира ги Тимофеев. – Всичко ще иде по дяволите! Апаратурата е подготвяна с години! – Хмм... – съмнява се началството. И скоро Тимофеев и Царапкин са арестувани и откарани в Москва. В наивността си те мислят, че без тях институтът няма да работи. Нека не работи, но да възтържествува генералната линия! На Болшая Лубянка лесно доказват на арестуваните, че са изменници НА (КЪМ?) родината, осъждат ги по на 10 години и ето че сега президентът на научно-техническото дружество на 75-а килия се чувствава горд, че никъде не е допуснал грешка.

В бутирските килии дългите, крепящи нарове са много ниски: дори на тъмничната администрация не ѝ идва наум, че под тях ще спят арестанти. Ето защо отначало подаваш на съседа шинела си, за да го разстеле до себе си, след това лягаш по корем върху пода на пътеката и пропълзваш. По пътеката ходим, подът под наровете се мете най-много веднъж в месеца, ще си измиеш ръцете едва след вечерното посещение на клозета, и то без сапун – трудно е да кажеш, че усещаш тялото си като съсъд Божи. Но аз съм щастлив! Там, на асфалтовия под, заврял като куче под наровете, от които в очите ме се посипва прах и трохички, се чувствавам абсолютно, безусловно щастлив. Добре го е казал Епикур: и липсата на разнообразие може да се изживее като удоволствие след предшестващите го разнообразни неудоволствия. След лагера, който ми се струваше вечен, след десетчасовия работен ден, след студа, дъждовете и болките в гърба – о, какво щастие е по цели дни да лежиш, да спиш и пак да получаваш 650 грама хляб и два пъти на ден топла храна – от комбиниран фураж, от делфиново месо. С една дума – санаториум Бу-Тюр.

Спането – това е най-важното. Лягаш по корем, завиваш се отгоре и спиш! По време на сън не изразходваш сили и не измъчваш сърцето си – а присъдата си тече ли, тече! Когато факелът на нашия живот пращи и хвърля искри, ние проклинаме необходимостта да проспиваме бездарно осем часа от денонощието. Когато сме злочести и обезнадеждени – благословен да си, четиринадесетчасов сън!

Но в тази килия останах цели два месеца, можах да си отспя за година назад и година напред, за това време се придвижих под наровете до прозореца и отново се върнах до кофата за по нужда, после се прехвърлих върху наровете и по тях стигнах до арката. Накрая спях малко – поглъщах напитката на живота и се наслаждавах. Сутрин – научно-техническото дружество, после шах, четене на книги (свестните бяха тричетири на осемдесет души, за тях трябваше да се чака ред), двадесет

минути разходка – мажорен акорд! Не се отказваме от разходката дори ако трябва да вървим под проливен дъжд. А главно – хора, хора, хора! Николай Андреевич Семьонов, един от създателите на Днепрогес. Неговият приятел от пленничеството Фьодор Фьодорович Карпов. Язвително находчивият Виктор Каган, физик. Завършилият консерваторията Володя Клемпнер, композитор. Дървосекачът и ловецът от вятските лесовете, непроницаем като горско езеро. Ен-те-есоветецът от Европа Евгений Иванович Дивнич. Той е и православен проповедник, но не се затваря в рамките на богословието, а ругае марксизма, твърди, че в Европа вече отдавна никой не гледа на това учение сериозно – и аз влизам в спор, нали съм марксист. Само преди година колко уверено бих го атакувал с цитати, колко унищожително бих му се надсмивал! Но тази първа арестантска година се е наслоила в мен – кога е станало това? Не съм и забелязал с толкова нови събития, планове, и значения, че вече не мога да кажа: те не съществуват! Това е буржоазна лъжа! Сега трябва да признавам: да, те съществуват. И тутакси всичките ми доводи отслабват и съм оборван почти като на шега.

И отново се точат пленници, пленници и пленници – потокът им от Европа не секва втора година. И отново руски емигранти – от Европа и от Манджурия. С емигрантите познати се търсят така: от коя страна идвате? А такъв и такъв не познавате ли? Естествено, че го знае. (Тук научавам за разстрела на полковник Ясевич.)

И старият немец – същият онзи пълен немец, сега вече изпостелял и болен, когото някога в Източна Пруссия (преди двеста години?) карах да носи куфара ми. О, колко е малък светът!... Виж ти, пак да се срещнем! Старецът ми се усмихва. Той също вече ме е познал и дори се радва като че ли на срещата ни. Той ми е простил. Осъден е на 10 години, но му остава да живее много по-малко... И друг един немец – върли-нест, млад, но дали защото не знае нито дума по руски – безмълвен. От пръв поглед няма да познаеш дори, че е немец: криминалните са му смъкнали от гърба всичко немско, дали са му в замяна избеляла съветска рубашка. Той е прочут германски ас. Първата му кампания е войната между Боливия и Парагвай, втората – испанската, третата – полската, четвъртата – над Англия, петата – Кипър, шестата – Съветският съюз. Доколкото е ас, не би могъл да не разстрелва от въздуха жени и деца! – военен престъпник, 10 години затвор и 5 намордника. – И, разбира се, имаме в килията един благонадежден (от рода на прокурор Кретов): „Правилно са ви затворили, мръсници, контрареволуционери! Историята ще смеле костите ви, ще идете за наторяване!“ – „И ти, куче, ще идеш

за наторяване!“ – крещат му в отговор. „Не, моето дело ще го преразгледат, осъден съм невинно!“ Килията вие, кипи. Беловлас учител по руски става върху нарове, бос, и като новопоявил се Христос простира ръце: „Деца мои, да се помирим!... Деца мои!“ Вият и срещу него: „В Брянската гора са твоите деца! Вече не сме ничии!“ Само синове на ГУЛАГ...

След вечерята и вечерното отвеждане до нужника нощта се прокрадва до намордниците на прозорците, на тавана светват изморителните електрически крушки. Денят разделя арестантите, нощта ги сближава. Вечер не се водят спорове, устройват се лекции или концерти. И тук отново блести Тимофеев-Ресовски: посвещава цели вечери на Италия, Дания, Норвегия, Швеция. Емигрантите разказват за Балканите, за Франция. Някакъв изнася лекция за Корбюзие, друг – за нравите на пчелите, трети – за Гогол. Тук здравата се пуши! Димът изпълва килията, плава като мъгла, прозорецът не го изсмуква заради намордника. До масата застава Костя Киула, мой връстник, кръглолик, със сини очи, дори карикатурно несъразмерен, и ни чете свои стихове, съчинени в затвора. Гласът му се прекръшва от вълнение. Стихотворенията му се наричаха: „Първият полет“, „На жена ми“, „Към сина ми“. Когато в затвора възприемаш на слух стиховете, написани също в затвора, не мислиш дали авторът се придържа към силабично-тоничната система и дали римите са асонанси или пълни. Тези стихове са кръвта на сърцето ти, сълзите на жена ти. В килията плачеха. (Не ще откликне, изчезнал е Костя Киула. Боя се, че не е между живите. – Б. а.)

От тази килия започнах и аз да пиша стихове за затвора. А там четях на глас Есенин, почти забранен преди войната. Младият Бубнов – от пленниците, а преди това, струва ми се, незавършил студент, следеше четците молитвено, по лицето му се разливаше сияние. Той не беше специалист, пътуваше не от лагера, а за лагера и най-вероятно – съдейки по чистотата му и прямия му характер – за да умре там, такива там не живеят. И тези вечери в 75-а килия бяха за него и за другите – в забавеното спускане към смъртта, внезапен образ на прекрасния свят, който съществува и ще съществува, но в който проклетата съдба не им бе отпуснала ни една година, ни една млада годинка.

Хранилката на вратата се спуска и въртохайската муцуна крясва: „Отбой!“ Не, дори преди войната, когато следвах в два вуза едновременно, когато припечелвах по нещо от частни уроци и се опитвах да пиша – и тогава, струва ми се, не съм имал такива пълни, покъртителни, такива наситени дни, както в 75-а килия през онова лято...

– Но почакайте – казвам аз на Царапкин, – оттогава обаче от някой си Деул, хлапак, получил на шестнадесет години петорка (не училищна, разбира се) за „антисъветска агитация“...

– Как, и вие ли го познавате?... Той беше с нас в един етап до Караганда...

– Чувах, че сте се уредили лаборант по медицински анализи, а Николай Владимирович е бил през цялото време на обща работа...

– И много отслабна. Довлякоха го полумъртъв от вагона в Бутирки. Сега лежи в болница и от Четвъртия спецотдел (Четвъртият спецотдел на Министерството на вътрешните работи се занимава с разработването на научни проблеми, за което използва квалифицирани работници. – Б. а.) му отпускат краве масло, дори вино, но дали ще се изправи на крака, е трудно да се каже.

– А вас Четвърти спецотдел викал ли е?

– Да. Питаха дали не смятаме все пак за възможно след шестте месеца в Караганда да се заемем с организирането на нашия институт на родна земя...

– И вие бурно се съгласихте, така ли?

– И как още! Вече отчетохме грешките си. Освен това цялото оборудване, вдигнато от мястото му и заковано в сандъци, е пристигнало и без нас.

– Каква преданост към науката от страна на МВД! Моля ви, попейте още малко Шуберт!

И Царапкин тананика, вперил тъжен поглед в прозореца (в очилата му се отразяват тъмните намордници и светлите горни части на прозорците):

Vom Abendrot zum Morgenlicht
War mancher Kopf zum Greise.
Wer glaubt es? Meiner ward es nicht
Auf dieser ganzen Reise

(Загуби ли човек покой,
за миг уж побелявал.
Дали? Изминах пътя свой,
съвсем без бял да ставам.)

* * *

Мечтата на Толстой се е сбъднала: арестантите вече не са

принуждавани да присъствуват на порочната църковна служба. Затворническите черкви са закрити. Вярно, запазили са се техните здания, но те сполучливо са използвани за разширяване на самите затвори. Така в Бутирската черква са задържани две хиляди души повече, а за една година оттам ще преминат и петдесет хиляди, ако за всяка партия сложим по две седмици.

Попадам в Бутирки за четвърти или пети път и уверено забързан през затворения между тъмничните корпуси двор, дори с едно рамо пред надзирателя (така конят без камшик и юзди бърза за вкъщи, където го чака овесът му), понякога забравям да погледна към квадратната черква, преминаваща в осмоъгълник. Тя стои някак странно посред квадратния двор. Намордниците ѝ не са вече съвсем технически решени, не са стъклоарматурни както в централното здание на затвора, а посивяла, взела да загнива дървена обшивка, издаваща второстепенността на зданието. Там като че ли е вътрешнобутирският етапен затвор за току-що осъдени.

А някога, през 1945 г., го преживях като голяма и важна крачка: след присъдата на ОСО ни вкараха в черквата (подходящ момент да се помолим!), качиха ни на втория етаж (а бяха приспособили и трети) и от осмоъгълния вестибюл ни пръснаха по различни килии. Мен ме вкараха в югоизточната.

Беше просторна и квадратна и държаха в нея по онова време двеста души. Спяхме, както навсякъде, върху нарове (там те са едноетажни), под тях и просто на пътеките, върху облицования с плочки под. Не само намордниците върху прозорците бяха второстепенни, но и всичко тук се поддържаше сякаш не като за синове, а като за заварени деца на Бутирки: в тази пълпеща маса не даваха нито книги, нито шах или шашки, прибираха алуминиевите паници и щърбавите изпочупени дървени лъжици също от храна до храна от страх да не бъдат отгмъкнати в бързината при етапите. Дори и чашите им се свидеха за заварениците, та миехме паниците след чорбата, за да излочим пак от тях чая си. Липсата на лични прибори в килията поразяваше най-вече тези, които имаха щастието или нещастieto да получават колето от близките си (а през тези последни дни преди далечния етап близките им не жалеха средства, за да им пратят непременно нещо). Тези близки нямаха, разбира се, нужното тъмнично образование и не можеха да получат някакъв добър съвет в приемната на затвора. Ето защо те не изпращаха единствено разрешените за арестантите пластмасови съдове, а стъклени или метални. През хранилката на килията всички тези сладка, мед, кондензирано мляко се

изсипваха и изгребваха безжалостно от бурканите в каквото се намира у арестантите, а в черковната килия те не разполагат с нищо, следователно направо в шепите, в устата, в носната кърпа, в полите на дрехата – нещо съвсем нормално за ГУЛАГ, но за центъра на Москва? Че и отгоре на всичко – „по-живо, по-живо!“ – подканя ги надзирателят, сякаш закъсняват за влака (а примира, защото се надява да доизгребе прибраните буркани). В черковните килии всичко бе временно, лишено дори от илюзията за нещо постоянно, каквато съществува в килиите за следствените и очакващите да се явят пред съд. Арестантите – това смляно месо, този полуфабрикат за ГУЛАГ, ги държаха тук през тези неизбежни дни, докато не се освободи за тях малко място на Красная Пресня. Единственото хубаво тук беше, че ходехме три пъти на ден сами за чорбата. (През деня не раздаваха каша, но чорба – три пъти. Това е милосърдно, защото чувствувах по-често нещо горещо и запълващо стомаха ти.) Тази привилегия се обяснява с обстоятелството, че в черквата нямаше асансьори както в останалия затвор и надзирателите не искаха да се преморяват. Големите тежки баки трябваше да се пренасят на големи разстояния, през двора и после по стръмните стълби – доста трудна работа, силите са малко, но всеки се хващаше да я върши, за да излезе на двора сред зеленината и да чуе пеенето на птиците.

В черковните килии въздухът беше по-различен: полъхваше от предсещаните въздушни течения на бъдещите етапи, от предветрието на полярните лагери. В черковните килии се извършваше обредът на свикването – към това, че присъдата е произнесена, и то съвсем сериозно; към това, че колкото и жесток да е новият период в живота ти, мозъкът трябва да се преустрои и да го приеме такъв, какъвто е. Това се постига трудно.

Тук и съставът не беше постоянен както в следствените килии, които се превръщаха в нещо подобно на семейство. Тук ден и нощ вкарвах и изкарвах поединично и с десетки, затова през цялото време се размествахме по пода и нарове и рядко се случваше да лежиш със съседа си повече от две денонощия. При среща с интересен човек трябваше да го разпитваш без отлагане, иначе го изпускаш окончателно.

Така изпуснах автомобилния шлосер Медведев. Докато разговаряхме, се сетих, че император Михаил бе споменавал неговото име. Да, той бе обвиняем по същото дело, един от първите, който бил чел „Възвание-то към руския народ“ и не обадил за него. Медведев бе получил непросително, позорно малка присъда – едва три години! – и това по член 58, по който и петте години се смятаха за детска присъда. Явно бяха

сметнали все пак императора за луд, а останалите са ги помилвали по класови съображения. Но едва се наках да разбера как Медведев се отнася към всичко това – и ето че него го изведоха „с вещите“. По някои признаци би могло да се съди, че ще го освободят. С това се потвърждаваха първите слухове за сталинската амнистия, стигнали през това лято до нас, за амнистията на никого, за амнистията, след която дори под нараве не ставаше по-просторно.

Отправиха в етап моя съсед – стар шуцбундовец (на всички тези шуцбундовци, задъхващи се в консервативна Австрия, тук, в родината на световния пролетариат, през 1937 г. тръснаха по десетка, и по островите на Архипелага те намираха своя край). И до мен се настани мургав човек с черна като катран коса, с женствени очи – тъмни вишни, ала с едър разширен нос, загрозяващ лицето му до карикатура. Цяло денонощие лежахме един до друг в мълчание, едва през второто той намери повод да ме запита: „За какъв минавам според вас?“ Говореше свободно руски, правилно, но с акцент. Поколебах се: имаше нещо като че ли кавказко в него. Той се усмихна: „Лесно се пишех за грузинец. Наричаха ме Яша. Всички ми се смееха. Събирах профсъюзния членски внос.“ Оглеждах го. Наистина комична фигура: дребосък, непропорционално лице, беззлобна усмивка. И изведнъж той се напрегна, чертите му се изостриха, очите му се присвиха и като замах на черна сабя ме шибнаха думите:

– А аз съм разузнавач от румънския генерален щаб, лукотенант Владимиреску!

И ми разказа историята на своята „работа“ у нас в тила, по време на войната. Дали беше така, или не, но звучеше внушително.

В целия този мой дълъг арестантски летопис не ще срещнете повече нито един истински шпионин. За единадесет години затвор, лагери и заточение това беше единствената ми подобна среща, докато другите нямаха и такава. Нашите многотиражни комикси заблуждават младежта, че Съветските органи ловят само от този род хора.

Достатъчно бе да се огледа човек в оная черковна килия, за да разбере, че излавят преди всичко тъкмо тази младеж. Войната свършваше, можеха да си позволят разкоша да арестуват всеки, когото си набележат: повече не се налагаше да ги взимат войници. Разправят, че от 1944 до 1945 г. през Малая (областната) Лубянка била минала „демократическата партия“. Според мълвата в нея влизали петдесетина хлапаци със свой устав и членски книжки. Най-възрастният сред тях – ученик от 10-и клас в едно московско училище, им бил генерален секретар. В московските затвори през последната година на войната се мяркаха и

студенти, срещам ги тук и там. И аз като че ли не бях стар, но те бяха още по-млади...

Колко незабелязано са израснали! Докато ние – аз, човекът, осъден заедно с мен, моите връстници, – воювахме четири години на фронта, тук е расло още едно поколение! Като че ли съвсем до неотдавна бяхме тъпкали паркета на университетските коридори със съзнанието, че сме най-младите и най-умните в страната и на земята!!! И изведнъж по плочките на тъмничните килии към нас пристъпват бледи надменни младоци и ние поразени научаваме, че най-младите и най-умните не сме вече ние – а те! Но това не ме обиждаше, още тогава бях готов с удоволствие да се посместя. Беше ми позната тяхната страст да спорят с всички, да знаят всичко. Позната ми беше гордостта им, че са си избрали достойна участ и че не съжаляват за това. В тръпките от ужас – потрепането на тъмничния ореол около самовлюбените и умни муцунки.

Месец по-рано в друга една бутирска полуболнична килия, още щом стъпих на пътеката ѝ, още преди да съм видял място за себе си, пред мен се изпречи с предвкушване на разговор-спор, дори с молба за такъв, бледожълт младеж с нежно като на евреин лице, омотан, въпреки че бе лято, с парцалив прострелян войнишки шинел: тресеше го. Казваше се Борис Гамеров. Взе да ме разпитва, разговорът се плъзна отчасти по нашите биографии, отчасти по политиката. Не помня по какъв повод споменах за една от молитвите на вече покойния президент Рузвелт, публикувана в нашите вестници, и заключих като за нещо неоспоримо:

– Разбира се, това е лицемерие.

И изведнъж жълтеникавите вежди на младежа трепнаха, бледите му устни се напрегнаха, той сякаш се понадигна и попита:

– За-що? Защо не допускате, че един държавен деец може искрено да вярва в Бога?

Нищо повече не каза! Да оставим настрана какъв е Рузвелт, но от каква посока идва нападението, а? Да чуеш такива думи от роден през 1923 г.?... Можех да му отговоря с твърде уверени фрази, но по затворите увереността ми се бе вече разклатила, а главното: във всеки от нас отделно от убежденията живее някакво чисто чувство и то ми подсказваше, че сега съм изказал не свое убеждение, а нещо натрапено ми острани. И не съумях да му възразя. Само го попитах:

– А вие вярвате ли в Бога?

– Разбира се – отвърна ми спокойно той.

Разбирало ли се? Разбирало се... Да, комсомолската младост бързо се изпарява, изпарява се навсякъде. И НКГБ едно от първите го

забелязва.

Въпреки младостта си Боря Гамеров вече не само беше воювал като сержант противотанкист на четиридесет и пет милиметровките „прощавай, родино!“, но и бе ранен в белите дробове, без да го излекуват докрай, от което бе започнал туберкулозен процес. Демобилизирали го като инвалид, след което постъпва в Биологическия факултет на МГУ – и така в него се преплитат две прежди: едната – от войниклъка, другата – от неглупавия и съвсем не мъртъв студентски живот в края на войната. Събират се в кръжок на размишляващите и разсъждаващите за бъдещето (макар че никой не им възлага такова нещо) – и ето че набитото око на Органите набелязва трима сред тях и ги излавя. Бащата на Гамеров е ликвидиран в затвора или е разстрелян през 1937 г. и синът бърза да поеме същия път. На следствието изразително казва на следователя няколко свои стихотворения. (Много съжалявам, че не съм запомнил нито едно и не мога вече да ги издира, иначе бих ги приложил.)

В продължение на няколко месеца моят път се пресичаше с този и на трима младежи, съдени за едно и също нещо: в друга бутирска килия успях да видя Вячеслав Доброволски. След това в бутирската черква ме настигна и Георгий Ингал, най-големият от всички тях. Въпреки младостта си вече бе кандидатствувал за Съюза на писателите. Имаше много живо перо, пишеше в контрастни съпоставки, пред него при евентуално политическо смирение биха се открили ефектни и празни литературни пътища. Вече привършвал роман за Дебюси. Но първите успехи не прекъснали творческата му възискателност, на погребението на своя учител Юрий Тинянов държал реч, в която казал, че той е отровен – така си осигурява 8-годишна присъда.

Точно тогава ни завари и Гамеров и в очакване на Красная Пресня имах случая да се сблъскам с тяхната обща гледна точка. Това стълкновение бе трудно за мен. По онова време бях много прилежен в разбирането си за света, което не бе в състояние нито да признае новия факт, нито да оцени новото мнение, преди да намери за него етикет от готовия запас: или е колебаеща се дребно-буржоазна раздвоеност, или – войнствуващ нихилизъм на декласираната интелигенция. Не помня Ингал и Гамеров да са нападали пред мен Маркс, но помня как нападаха Лев Толстой – и то от коя посока! Толстой отрича църквата! – Но той не взема предвид нейната мистична и организираща роля! Той отхвърля библейското учение! – Но за най-новата наука в Библията няма противоречия, нито дори в първите й редове за сътворението на света. Отхвърля държавата! – Но без нея ще настъпи хаос! Проповядва сливане на

умствения и физическия труд у човека! – Но това е безсмислена нивелировка на способностите му! И най-сетне, както можем да се убедим по Сталиновия произвол, историческата личност може да бъде всемогъща, а Толстой ѝ се подиграва!

И преди затвора, и през годините в затвора дълго смятах, че Сталин е отклонил съдбоносно хода на съветската държавност. Но ето че Сталин умря кротко – и толкова ли чак се промени курсът на кораба? Единственият собствен, личен отпечатък, който той дава на събитията, са неговата унила тъпота, опърничавост, самовъзхваляване. А в останалото Сталин върви точно по указания от Ленин път и следва съветите на Троцки.

Момчетата ми рецитираха свои стихове и искаха в замяна мои, но аз още не бях написал нищо. Особено много декламираха те Пастернак, когото превъзнасяха. Някога бях чел „Животът – мой брат“ и не ми беше допаднал, бях решил, че стои далеч от простите човешки пътища. Но момчетата ми откриха последната реч на Шмит пред съда и тя ме прониза, до такава степен подхождаше за нас:

Живях години трийсет аз
с любов към края свиден и
снихождение от вас не чакам...

И да видя. Ето колко светло бяха настроени и Гамеров, и Ингал: не ни трябва вашето снизхождение! Нас не ни гнети лишаването ни от свобода, ние се гордеем с него! (Макар че кой е в състояние да не се измъчва от това? Младата жена на Ингал, няколко месеца след като го прибират, се отрича от него и го напуска. Гамеров пък покрай революционните си търсения не бе успял да си намери близка душа.) Нима не тук, между тъмничните стени, се открива великата истина? Тясна е килията, но нима животът на свобода не е още по-тесен? Нима нашият измъчен и измамен народ не лежи редом с нас под наровете и на пътеката?

За родния изстрадал кът
с врага ни бих се здраво
и за изминалия път
сега не съжالياвам.

Младежта, затворена в тъмничните килии с политически присъди, никога не е средната младеж на страната, а винаги тази, която е отишла далеч напред. През ония години на цялата останала младеж предстоеше

тепърва да се „разложи“, да се разочарова, да стане равнодушна, да обикне сладкия живот – и чак след това да започне може би мъчително изкачване от тази уютна седловинка към новия връх – след двадесетина може би години? Но през 1945 г. младичките арестанти, осъдени по член 58–10, бяха прескочили цялата тази бъдеща пропаст на равнодушието с един скок – и бодро носеха своите глави – високо под секирата.

Вече осъдени, откъснати и самовглъбени, московските студенти съчиниха в бутирската черква песен и я пееха в настъпващия здрач с още неукрепналите си гласове:

Три пъти редим се на опашка
през деня за порция чорба,
а с иглата скришом, по апашки
всеки шие за из път торба.

Нас за себе си не ни и пука,
всички сме отдавна в кюпа май,
че едва ли ще ни върнат тука
от далечния сибирски край...

Боже мой, наистина ли всичко бяхме пропуснали да видим? Докато газехме глината на плацдармите, докато се прегъвахме в снаряжните ями и навирвахме стереотръбите от храстите, тук е израсла и е поела пътя си още една младеж! И не натам ли е поела? Натам, закъдето ние не смеехме и да помислим? – бяхме възпитани по-различно.

Нашето поколение ще се върне, и като предаде оръжието си, и като подрънква с ордените си, ще разказва гордо бойни случки, а по-малките ни братя само ще направят гримаса: ех, вие, нескопосници!...

ТРЕТА ЧАСТ ТРУДОВО-ИЗТРЕБИТЕЛНИТЕ

Само кой е ручал еднъжка от
една съдина с назе, може да ни разбира.

(от писмо на гуцулка, бивша зечка)

Това, което трябва да намери място в тази част, е необозримо. За да схванеш и обхванеш неговия див смисъл, трябва много живота да прекараш в лагерите – в същите, в които и един срок не можеш изкара док-рая, ако не се наредиш на по-лека работа, защото лагерите са изобретени за изтребване.

Ето защо: който по-дълбоко е гребнал, по-пълно е вкусил, той вече от гроба няма нищо да разкаже. Главното за тези лагери вече никой никога не ще разкаже.

И непосилен е за отделното перо целият обем на тази история и на тази истина. Това, което написах, е само контролно прозорче към Архипелага, а не обзор от наблюдателна кула. Но за щастие изплуваха и ще изплуват още няколко книги. Може би в „Колимски разкази“ на Шаламов читателят по-точно ще усети безжалостния дух на Архипелага и предела на човешкото отчаяние.

Но нали вкусът на морето може да се разбере и от една глътка.

Първа глава ПРЪСТИТЕ НА АВРОРА

Розовопръстата Еос, така често споменавана от Омир, наричана от римляните Аврора, помилва със своите пръсти и първото ранно утро на Архипелага.

Когато нашите съотечественици чуха по Би Би Си, че според М. Михайлов концентрационни лагери съществуват в нашата страна още през 1921 г., мнозина от нас (а и на Запад) бяха потресени: нима толкова от рано? Нима още през 1921 г.?

Разбира се, че не! Разбира се, че Михайлов греши. През 1921 г. концентрационните лагери вече действуват с пълна сила (те дори получават вече завършения си вид. Много по-точно ще бъде да кажем, че

Архипелагът се ражда под изстрелите на „Аврора“.

А и как да бъде другояче? Да разсъдим.

Нима Маркс и Ленин не ни учат, че трябва да разрушим старата буржоазна машина за принуда и в замяна на нея да създадем незабавно нова? А в машината за принуда влизат: армията (нали не се чудим, че в началото на 1918 г. е създадена Червената армия?); полицията (още преди армията е обновена и милицията); съдът (от 24 ноември 1917); и – тъмницата. Откъде-накъде при установяването на диктатурата на пролетариата ще трябва да се бавим с новия вид тъмница?

Тоест изобщо да се бавим с тъмницата, все едно дали е стара или нова, е просто невъзможно. Още през първите месеци след Октомврийската революция Ленин настоява за „най-решителни и драконовски мерки за повдигане на дисциплината“ (В. И. Ленин – Полное собр. соч., т. 36, с. 217. – Б. а.). А възможни ли са драконовски мерки без тъмница?

Какво ново е способна да внесе в случая пролетарската държава? Илич напипва нови пътища. През декември 1917 г. той предлага комбинация от следните евентуални наказания: „конфискация на цялото имущество... тъмничен затвор или изпращане на фронта и принудителни работи за всички престъпили настоящия закон“ (Пак там, т. 35, с. 176, – Б. а.). Ще рече, смеем да отбележим, че основната идея на Архипелага – принудителните работи, е издигната още през първия следоктомврийски месец.

А и Владимир Илич не може да не се замисля върху бъдещата наказателна система, докато седи кротко с приятеля си Зиновиев сред ухаещото окосено сено в Разлив, сред бръмченето на пчелите. Още тогава той пресмята и ни успокоява, че: „потискането на експлоатиращото малцинство от мнозинството на довчерашните наемни роби е до такава степен сравнително лека, проста и естествена работа, че тя ще коства много по-малко кръв... ще струва много по-евтино на човечеството“ в сравнение с предишното потисничество на мнозинството от малцинството. (В. И. Ленин. Полное собр. соч., т. 33, с. 90. – Б. а.)

И колко по-евтино ни струва това „сравнително леко“ вътрешно потисничество от началото на Октомврийската революция? Според пресмятанятия на емигрирания професор по статистика И. А. Курганов от 1917 до 1959 г., без да включваме военните загуби, само от терористично унищожаване, потискане, глад, повишена смъртност в лагерите и включвайки дефицита от понижената раждаемост... са загинали 66,7 милиона души (без този дефицит – 55 милиона).

Шестдесет и шест милиона! Петдесет и пет!

Кой човек – все едно наш или чужд – няма да изтръпне?

Ние, естествено, не гарантираме за цифрите на професор Курганов, но нямаме официални. След като бъдат отпечатани официалните, специалистите ще могат да ги съпоставят критично. (Още сега се появиха няколко изследвания с използване на премълчаната и разпиляна съветска статистика – но същото страшно множество от погубени напират и в тях.)

Тук са интересни и други едни цифри. Какъв е щатът в централния апарат на страшното III отделение, стиснало за гърлото цялата велика руска литература? При създаването му – шестнадесет човека, в разцвета на дейността му – четиридесет и пет. Дори за най-затънтеното ГубЧК направо смешна цифра. Или колко политзатворници заварва в царската Тюрма на Народите Февруарската революция? (Да не забравяме, че към „политзатворниците“ в предишната Русия спадат също експроприаторите, извършителите на въоръжен грабеж, политическите убийци.) Някъде всички тези цифри ги има. По всяка вероятност само в Крести такива затворници са били повече от петдесет човека, и в Шлиселбург шейсет и трима, и неколкостотин се завръщат от сибирско заточение или каторга (от Централния александровски затвор са освободени около двеста), а и малко ли са още във всяка губернска тъмница! Все пак интересно – колко? Ето например цифрата за Тамбов, взета от тогавашните местни вестници. Февруарската революция, разтворила вратите на тамбовската тъмница, заварва там политзатворници... 7 (седем) човека. В Иркутската те са значително повече – двадесет. (Излишно е да се напомня, че от февруари до юли 1917 за политика не затварят, а след юли лежат едва единици, и то при крайно свободен режим.)

Ето ви обаче нова беда: първото съветско правителство е коалиционно, част от народните комисариати се налага да бъде предоставена на левите есери и един от тях за съжаление се оказва Народният комисариат на юстицията. Ръководен от гнили дребнобуржоазни представи за свободата, този НКЮ довежда наказателната система едва ли не до пълна разруха, присъдите са учудващо меки и почти не се използва прогресивният принцип за принудителния труд. През февруари 1918 г. председателят на СНК другарят Ленин изисква да се увеличат местата за излежаване на присъди и да се засилят наказателните репресии, (В. И. Ленин. Полное собр. соч., т. 54, с. 391. – Б. а.) а през май, вече поел конкретно ръководството, той нарежда (Пак там, т. 50, с. 70. – Б. а.) да се дават за рушвет не по-малко от десет години тъмничен затвор плюс десет години принудителен труд, тоест общо двадесет. Подобна скала е могла

на първо време да се стори песимистична: нима след двадесет години ще има още нужда от принудителен труд? Но ние знаем, че принудителният труд се оказа извънредно жизнена мярка и дори и след петдесет години е твърде популярен.

Дълги месеци още след Октомври тъмничният персонал си остава навсякъде царският, само комисарите на затворите са нови. Тъмничарите най-безочливо създават свой профсъюз („съюз на тъмничните служещи“) и установяват в тъмничната администрация изборното начало! Не остават по-долу и затворниците: те също имат вътрешно самоуправление (Окръжно на НКЮ от 24.4.1918: затворниците, където това е възможно, да бъдат привлечени към самоконтрол и самонаблюдение). Подобна арестантска слободия („анархична разпуснатост“) не отговаря, разбира се, на задачите на диктатурата на прогресивната класа и слабо спомага за прочистването на руската земя от вредните насекоми. (Какво повече да говорим, след като не са затворени тъмничните черкви! – и нашите, съветските затворници ходят на драго сърце там в неделя, макар и само да се поразтърпат.)

Естествено, и царските тъмничари не са съвсем безполезни за пролетариата, все пак – това е специалност, важна за най-близките цели на революцията. Затова предстои „да бъдат подбирани тези лица от тъмничната администрация, които не са загубели и затъпели напълно в нравите на царската тъмница (а какво значи «напълно»? и как ще разбереш това? забравили са «Боже, царя ни пази» ли?) и могат да бъдат използвани за работа по новите задачи“. (Сборник „Советская юстиция“. М. 1919, с. 20. – Б. а.)

(Например стегнато отвърщат „тъй вярно“, „съвсем не“? Или бързо превъртат ключа в ключалката?) Разбира се, и самите тъмнични здания, килии, решетки и ключалки, макар на пръв поглед и да остават същите, но само на пръв поглед, всъщност получават ново класово съдържание, висок революционен смисъл.

И все пак навикът на съдилищата до средата на 1918 г. по инерция да осъжда изключително само „на тъмничен затвор“ забавя събарянето на старата държавна машина в нейния тъмничен дял.

В средата на 1918-а, а именно на 6 юли, става събитие, чието значение не се разбира от всички, събитие, известно повърхностно като „потушаване на метежа на левите есери“. А всъщност това е преврат, едва ли отстъпващ на този от 25 октомври. На 25 октомври е провъзгласена властта на Съветите на Депутатите, поради което е наречена съветска власт. Но първите месеци тази нова власт е още силно помътнена от

участието в нея и на други партии освен болшевишката. Макар коалиционното правителство да е създадено само от болшевики и леви есери, в състава на Всерусийските конгреси (II, III и IV) и на избраните на тях ВЦИК-ове попадат и представители на другите социалистически партии – есери, социалдемократи, анархисти, народни социалисти. От това ВЦИК-овете придобиват нездравия характер на „социалистически парламенти“. Но в течение на първите месеци на 1918 г. с редица решителни мерки (подкрепяни от левите есери) представителите на другите социалистически партии или биват изключвани от ВЦИК (с негово решение – една своеобразна парламентарна процедура), или не се допускат да бъдат избрани в него. Левите есери са последната чужда партия, все още съставляваща една трета от парламента (V Конгрес на Съветите). Настъпва накрая време да се отървем и от тях. На 6 юли 1918 г. те са поголовно изключени от ВЦИК и СНК. По този начин властта на Съветите на Депутатите (по традиция наричана съветска) престава да противостои на волята на болшевишката партия и взема формата на Демокрация от Нов Тип.

Едва от този исторически ден може да започне сериозно преустройство на старата тъмнична машина и създаването на Архипелага. (На дървенияшки-пламения език на Вишински „единственият имащ в света истинско световно историческо значение процес на създаване върху развалините на буржоазната система от тъмници, от тези «мъртви домове», построени от експлоататорите за трудещите се, на нови учреждения с ново социално съдържание“ („От тюрем к воспитательным учреждениям“. Под редакцията на Вишински. „Советское законодательство“. М. 1934, с. 5). – Б. а.)

А посоката на това желано преустройство е отдавна ясна. Още Маркс в „Критика на Готската програма“ посочва, че единственото средство за превъзпитаване на затворниците е производителният труд. Разбира се, както обяснява много по-късно Вишински, „не трудът, който изсушава ума и сърцето на човека, но вълшебникът, който от нищо, от нищожество превръща хората в герои“. („От тюрем к воспитательным учреждениям“, с. 10. – Б. а.) Защо нашият затворник не бива да си чеше езика в килията или да чете книжки, а трябва да се труди? Ами защото в Републиката на Съветите няма място за безделие по принуда – за „принудителен паразитизъм“, който е възможен при паразитния царски строй, например в Шлиселбург. Такова арестантско безделие просто е в противоречие с основите на трудовия строй на Съветската република, залегнали в конституцията от 10.7.1918 г.: не трудещите се да не ядат.

Ще рече, ако затворниците не бъдат привлечени на работа, според новата конституция ще бъдат лишени от храна.

Централният наказателен отдел към НКЮ, създаден през май 1918 г. (и оглавяван вече от болшевиките, левите есери след Бресткия мир излизат от правителството), незабавно принуждава тогавашните зекове да работят („започва да организира производителен труд“). Но законодателно това е обявено вече след юлския преврат, а именно на 23 юли 1918 г. – във „Временна инструкция за лишаването от свобода“ (тя просъществува през цялата Гражданска война до ноември 1920): „Лишениите от свобода трудоспособни се привличат задължително към физически труд.“

Може да се каже, тъкмо от тази Инструкция от 23 юли 1918 г. (само девет месеца след Октомврийската революция) започват лагерите и се ражда Архипелагът. (Кой би казал, че раждането е било преждевременно?)

Необходимостта от принудителен труд на затворниците (и без това впрочем на всички вече ясна) е допълнително изяснена на VII Всесъюзен Конгрес на Съветите: „Трудът е най-добрият начин да се парализира разлагашото влияние... на безкрайните разговори между затворниците, в които по-опитните просвещават новациите.“ („Отчет НКЮ VII Всесюзному Съезду Советов“, с. 9. – Б. а.)

Не закъсняват и комунистическите съботници и същият този НКЮ призовава: „Необходимо е да се приучат (затворниците) към комунистически, колективен труд.“ („Материали НКЮ“. 1920. Вип. VII, с. 137. – Б. а.) Тоест вече и духът на комунистическите съботници да се пренесе в принудителните лагери!

Така тази припряна епоха натрупва наведнъж много задачи, за решаването на които отиват десетилетия.

Основите на „поправително-трудова политика“ са включени ни VIII конгрес на РКП(б) (март 1919) в новата партийна програма. Пълното организационно оформяне обаче на лагерната мрежи в съветска Русия съвпада строго с първите комунистически съботници (12 април – 17 май 1919 г.): постановленията на ВЦИК за лагерите с принудителен труд излизат на 15 април 1919 и на 17 май 1919 („Собрание Узаконений РСФСР за 1919 год“, 12, с. 124, и 20, с. 235. – Б. а.). Според тях лагерите за принудителна работа се създават (с усилията на Губчк) задължително във всеки губернски град (за удобство – в чертата на града или в някой манастир, или и близко имение) и в няколко околии (засага – не във всички). Лагерите трябва да побират всеки поотделно не по-малко от

триста души (за да може трудът на зековете да покрие разносните по охраната и администрацията) и да се намират под ръководството на Губернските Наказателни Отдели.

И все пак лагерите за принудителен труд не са първите лагери в РСФСР. Читателят вече няколко пъти е прочел в присъдите, издавани от трибуналите (част първа, глава 8) – „концлагер“ и е решил, може би, че сме допуснали грешка? че необмислено сме прибягнали до по-късната терминология? Не.

През август 1918 г., няколко дни преди покушението на Ф. Каплан срещу него, в телеграма до Евгения Бош (На тази забравена сега жена е поверена тогава в ръцете (по линия на ЦК на ЧК) съдбата на цялата Пензенска губерния. – Б. а.) и до пензенския губизпълком (те не съумяват да се справят със селското въстание) Владимир Илич пише: „съмнителните (не «виновните», но съмнителните – А.С.) да бъдат затворени в концентрационен лагер извън града“ (В. И. Ленин. Полное собр.соч., т. 50, с. 143–144. – Б. а.). А освен това „...да се премине към безпощаден масов терор...“ това още не е декретът за терора).

А на 5 септември 1918, десет дни след тази телеграма, е издаден Декретът на СНК за Червения Терор, подписан от Петровски, Курски и В. Бонч-Бруевич. Освен указанията за масови разстрели там по-специално се казва: „да се гарантира защитата на Съветската Република от класовите врагове чрез тяхната изолация в концентрационни лагери“. („Собрание Узаконений РСФСР за 1918 год“, 65, статъя 710. – Б. а.)

Та ето къде – в писмата на Ленин, а след това в декрета на Совнаркома е намерен и мигом подхванат и утвърден този термин – концентрационен лагер – един от най-важните термини на XX век, термин с широко международно бъдеще! И ето кога – през август и септември 1918 г. Самата дума е вече употребявана през Първата световна война, но по отношение на военнопленниците, на нежелателните чужденци. Тук тя за пръв път се употребява за граждани на собствената страна. Пренасянето на значението е обяснимо: концентрационният лагер за пленници не е затвор, а необходимост от тяхното съсредоточаване като предпазна мярка. Така и за съмнителните съотечественици се предлагат вече извън съдебни предпазни мерки. За енергичния Ленинов ум, представил си мислено телените заграждения около неосъдените, не е било трудно да намери и нужната дума – концентрационни!

Впрочем ръководителят на реввоентрибуналите пише буквално: „Затварянето в концентрационни лагери придобива характера на изолирането на военнопленници.“ (Динишевский. Революционние Военне

Трибунали. Издание Реввоен трибунала Республики. М., 1920, с. 40. – Б. а.) Тоест откровено: с правото на завоевателя, с всички белези на военните действия – само че срещу собствения народ.

И докато лагерите за принудителен труд на НКЮ влизат в раздела „обща места за изолация“, то концлагерите изобщо не са „общо място“, а се водят на пряко подчинение на ЧК за особено враждебни елементи и за заложници. В концлагерите по-нататък попадат наистина и чрез трибуналите; но, така или иначе, там прибират не осъдени, а единствено по признака враждебност. („От тюрем к воспитательным учреждениям“. – Б. а.) За бягство от концлагер срокът се увеличава (също без присъда) в десеторен размер! (Лозунгът тогава е: „Десет за един!“, „Сто за един!“) Ще рече, ако някой, осъден на пет години, бъде хванат при бягство, срокът му автоматично се удължава до 1968 г. При втори опит за бягство от концлагера се прилага разстрел. (И, разбира се, той се прилага усърдно.)

В Украйна концентрационните лагери се създават със закъснение – едва през 1920 г.

Дълбоки са лагерните корени, само че ние им губим местата и следите. За повечето от първите концлагери вече няма кой да ни разкаже. Само по последните свидетелства на още неизмрелите първи концлагеристи може нещо да се улови и спаси.

Властите тогава предпочитат да организират концлагерите в бившите манастири: здрави затворени стени, яки здания и – незаети (нали монасите не са хора, колко му е да бъдат изхвърлени). Така например в Москва има концлагери в Андрониковия манастир, в Новоспаския и Ивановския. В петроградската „Красная газета“ от 6 септември 1918 г. четем, че първият концлагер „ще бъде уреден в Нижни Новгород, в пустеещия женски манастир... На първо време се проектира в концентрационния лагер в Нижни Новгород да се пратят 5 хиляди души“ (курсивът мой – А. С).

В Рязан уреждат концлагер също в бившия женски манастир (Казанския). Ето какво се разказва за него. Затварят там търговци, свещеници и „военнопленници“ (така наричат заловените офицери, неслужещи в Червената армия). Но и неопределени личности (толстоистът И. Е-в, за чиято съдба вече знаем, попада също тук). Към лагера има и работилници – тъкачна, шивашка, обущарска и (през 1921 г. вече се наричат така) – „обща работи“, ремонт и строителство в града. Извеждат ги под конвой, но поединично, според вида на работата, пускат майсторите и самички, без конвой, и жителите ги хранят по къщите си. Населението на Рязан твърде съчувствено се отнася към лишенците („лишени от

свобода“ , а не затворници, е официалното им название тогава), на минаващата през града колона раздават милостиня (сухари, варено цвекло, картофи) – конвоят позволява тези подаяния и лишенците делят всичко получено по равно. (На всяка крачка – не наши обичаи, не нашата идеология.) Най-късметливите лишенци се нареждат по специалността си в учрежденията. (Е-в – в железниците.) И тогава получават пропуск за свободен достъп в града (а ношуват в лагера).

В концлагера (1921 г.) храната е следната: двеста грама хляб (плюс още двеста грама на изпълняващите нормата), сутрин и вечер – гореща вода за чай, през деня – канче чорба (в нея – няколко десетки зърна булгур и картофени обелки).

Лагерният живот се разнообразява, от една страна, с доносите на провокаторите (и с арестите по доносите), от друга – с драматичен и хоров кръжец. Дават концерти за рязанското гражданство в залата на бившето благородно събрание, духовият оркестър на лишенците свири в градската градина. Лишенците все повече се опознават и сближават с жителите и това се оказва по-натагък нетърпимо – и започват тогава да изпращат „военнопленниците“ в Северните лагери със Специално предназначение.

Поуката от лабилността и недостатъчната суровост на концентрационните лагери се състои в това, че те не бива да се намират в обкръжението на цивилния живот. Тъкмо това налага създаването на специалните северни лагери. (Концентрационните биват ликвидирани след 1922 г.)

Струва си да разгледаме по-добре нюансите на тази розова лагерна зора.

След края на Гражданската война създадените от Троцки две трудови армии поради силния протест от страна на задържаните войници биват разпуснати – и с това ролята на лагерите за принудителен труд в структурата на РСФСР, естествено, се засилва. Към края на 1920 г. в РСФСР има 84 лагера в 43 губернии (Центральный госуд. архив Октябрьской революции, ф. 393, оп. 13, д. 1в, л. 111. – Б. а.). Ако може да се вярва на официалната (макар и поверителна) статистика, там се държат през това време 25 336 души и освен това още 24 400 „военнопленници от Гражданската война“ (ЦГАОР, ф. 393, оп. 13, д. 1в, л. 112. – Б. а.). Двете цифри, особено последната, ни изглеждат силно намалени. Като отчетем обаче, че тук не влизат арестуваните в системата на ЧК, където чрез разтоварване на затвори, потапяне на шлепове и други видове масови унищожения пресмятането на бройката много пъти започва от

нулата и отново от нулата, може тези цифри и да са верни. По-нататък те се наваксват.

Първите лагери за принудителен труд ни се струват сега като някаква неосезаемост. Хората, минали през тях, сякаш никому нищо не са разказали – няма свидетелства. Художествената литература, мемоарите се спират върху военния комунизъм и там споменават за разстрелите и тъмниците, но нищо не казват за лагерите. Къде са се намирали тези лагери?... Как са изглеждали?...

Инструкцията от 23 юли 1918 г. има този основен (отбелязан от всички юристи) недостатък, че в нея не се казва нищо за класовата диференциация на затворниците, тоест, че едни от тях трябва да бъдат държани при по-лек, а други при по-строг режим. Но в нея е посочен трудовият режим – и това вече ни позволява да си представим някои неща. Работният ден е определен на осем часа. Неомислено, поради липса на опит, е решено за положения от затворниците труд, освен за стопанските работи в самия лагер, да се плаща... (чудовишно, перото ми не може да го изпише)... 100 % по разценките на съответните профсъюзи. (Карат ги да работят в съответствие с конституцията, но имат намерение да плащат пак според конституцията, няма какво да се каже.) Вярно, че от трудовото възнаграждение удържат стойността за издръжката на лагера и охраната. „Добросъвестните“ имат привилегиата да живеят на частна квартира, а в лагера да отиват само за работа. За „особено трудолюбие“ обещаваат предсрочно освобождаване. А изобщо подробни указания за режима няма, за всеки лагер е различно. „В периода на изграждането на новата власт и предвид крайното претоварване на местата за изолация (курсивът мой – А. С.) не можеше да се мисли за режим, когато цялото внимание бе насочено върху разтоварването на затворите.“ („Материали НКЮ“. Вип. VII. – Б. а.) Четеш подобно нещо като вавилонски клинописен текст. Колко въпроси наведнъж: какво ли е ставало в тези клетки тъмници? „Нашите тъмнични порядки са безобразни... Най-краткосрочното пребиваване се превръща в мъчение“ (К.Х.Данишевский. Революционни Военни Трибунали, с. 39. – Б. а.). Какви ли социални причини налагат подобно претоварване? Да разбираме ли „разтоварването“ като разстрели, или като разпращане по лагерите? И какво ще рече – не можеше да се мисли за режим? – значи НКЮ е нямал време да опазва затворника от произвола на местния началник на лагера, само така ли да го разбираме? Инструкция за режима няма, в годините на революционното правосъзнание всеки дребей може да прави със затворника каквото си пожелае?

От скромната статистика (все от същия сборник „От тъмниците до възпитателните учреждения“) узнаваме: работата в лагерите е предимно тежка, неквалифицирана. През 1919 г. само 2,5 % от работят в занаятчийски работилници, през 1920 г. – 10 %. Известно е също така, че в Москва се формират от затворници няколко „ударни“ бригади за ремонт на водопровода, отоплението и канализацията в национализираните московски здания. (И тези очевидно безконвойни арестанти обикалят с гаечни ключове, с поялници и тръби из Москва, из коридорите на учрежденията, из квартирите на тогавашните големци, повиквани от съругите им по телефона за ремонт, а ето че не попадат в нито едни мемоари, в нито една пиеса, в нито един филм.) Ами ако такива специалисти невинаги има в затвора? Може да се предполага, че тогава ги затварят, за да ги има.

По-нататъшните сведения за тъмнично-лагерната система, каквато е тя през 1922 г., ние черпим от щастливо запазилия се отчет пред X конгрес на Съветите на началника на всички места за изолация в РСФСР другаря Е. Ширвинт (РСФСР. Главное Управление Местами Заключение НКВД. „Пенитенциарное дело в 1922 году“. М. Типография Московской губернской Таганской тюрьмы. – Б. а.). През същата година се обединяват за пръв път всички места за изолация на НКЮ и НКВД (с изключение на специалните места за изолация на ГПУ) в единен ГУМЗак (Главное Управление Мест Заключение (Главное управление на местата за изолация. – Б. а.)) и минават под крилото на другаря Дзержински. (Имайки под другото си крило местата за изолация на ГПУ, той с ненаситна жажда иска да оглавява и всички останали.) ГУМЗак обединява 330 места за изолация с общ брой на лишените от свобода – 80–81 хиляди, – значително набъбнал в сравнение с 1920 г.: „Тази година се констатира постоянно нарастване на настанените в местата за изолация.“ Но от тази брошура узнаваме (стр. 40), че заедно със затворените по линията на ГПУ затворниците никога не са по-малко от 150 хиляди, а понякога достигат и до 195 хиляди. „Броят на населението в местата за изолация става все по-устойчив“ (стр. 10), „процентът на изпратените от ревтрибуналите не само не пада, но проявява определена тенденция към нарастване“ (стр. 13). А в районите на доскорошните народни вълнения – в централночерно-земните губернии, в Сибир, на Дон и в Северен Кавказ, броят на подследствените възлиза на 41–43 % от всички затворници, което е прилична перспектива за нарастване на лагерите.

В системата на ГУМЗак през 1922 г. влизат: поправително-трудови те домове (сиреч – тъмниците с излежаване на присъди), домовете за

предварителна изолация (сиреч – следствените), етапните, карантинните, изолационните тъмници (Орловската „не е в състояние да побере всички труднопоправими“, а са възстановени „Крести“, така чудесно разтворили врати през февруари 1917 г.), селскостопанските колонии (с изкореняване на храсти и пънове на ръка, без сечива), трудовите домове за непълнолетни и концентрационните лагери. Добре е развито пенитенциарното дело, не ще и дума! В затворите „на всеки 5 места се падат по 6 човека и нещо, при това има и много такива сгради, в които на едно място се падат по трима и повече души“ (стр. 8).

За зданията (тъмнични и лагерни) научаваме, че са в упадък, който не отговаря дори на елементарните санитарни изисквания, „в такова негодно състояние, че ... цели блокове и дори цели изправителни домове се налага да бъдат затворени“ (стр. 17). За храненето. „През 1921 г. местата за изолация са в тежко положение: дажбите на затворниците не достигат.“ От 1922 г. заради преминаването на местни бюджети „материалното положение на местата за изолация трябва да се смята почти за катастрофално“ (стр. 2), местните губизпълкоми дори отказват пълната дажба за затворниците. В началото на годината Държавната планова комисия отпуска на 150–195 хиляди затворници 100 хиляди дажби, хранителните норми се намаляват, някои от продуктите изобщо не се дават (три четвърти от затворниците получават по-малко от 1 500 калории), а от 1 декември 1922 г. всички места за изолация, с изключение на петнадесет с общодържавно значение, са свалени изцяло от доволствие. „Затворниците гладуват“ (стр. 41).

Държавата иска, иска да има Архипелаг, само че няма с какво да го изхранва!

Разценките за работата са вече снижени. „Снабдяването с вещеве доволствие е крайно незадоволително... Трябва да се очаква, че то ще придобие катастрофален характер“ (стр. 42). „Недостигът на гориво се изпитва почти повсеместно.“ Смъртността през октомври 1922 г. възлиза според ГУМЗак на не по-малко от 1 на сто. Това значи, че през зимата предстои да измрат 6, че дори и 10 на сто, така ли?

Това не може да не се отрази и върху охраната. „Повечето надзиратели буквално бягат от службата, а някои се занимават със спекула и влизат в сделки със затворниците“ (стр. 43) – и колко ли такива още ги ограбват! „Силно нарастват длъжностните престъпления сред сътрудниците, подтиквани към това от глад.“ Мнозина преминават на по-добре заплатена работа. „Има изправителни домове, в които са останали само началникът и един надзирател“ (може да си представим колко не го

бива за нищо), и „се налага за надзиратели да се подбират буквално затворници измежду най-образцовите.“

И само каква дзержинска сила на духа и вяра в комунистическото наказателно дело са необходими, за да не бъде разпуснат този измиращ Архипелаг, а да се пренася в светлото бъдеще!

И какво? Към октомври 1923 г., още в началото на безоблачните години на НЕП-а (и още доста далеч от култа на личността), се държат: в 355 лагера – 63 297 лишени от свобода, в 207 изправителни домове – 48 163, в 105 домове за изолация и затвори – 16 765, в 35 селскостопански колонии – 2 328 и още 1041 непълнолетни и болни (ЦГАОР, ф. 393, оп. 39, д. 48, л. 13, 14. – Б. а.).

И всичко това още без лагерите на ГПУ! Обнадеждаващо нарастване! Мърморковците са посрамени. Партията отново се оказва права: затворниците не само не умират, но нарастват едва ли не два пъти, а места за изолация – дори повече от два пъти, без да рухнат от това.

Има и друга показателна статистика: претъпкването на лагерите (броят на затворниците расте по-бързо от организирането на лагерите). На 100 щатни места се падат през 1924 г. – 112 затворници, през 1925 г. – 120, през 1926 г. – 132-ма, през 1927 г. – 177 (А. А. Герцензон. Борба с престъпността в РСФСР. М., Юриздат. 1928, с.103. – Б. а.). Който е имал участта да лежи, добре разбира какъв е лагерният бит (вероятността от място върху нарове, от паница в столовата или от ватенка на гърба) при положение, че на едно място се падат 1,77 затворници.

С развитието на лагерната система се разгръща смела „борба и срещу тъмничния фетишизъм“ във всички страни на света, включително и в предишната Русия, където нищо не са могли да измислят освен тъмници и тъмници. („Царското правителство, превърнало в една огромна тъмница цялата страна, развива с някакъв изтънчен садизъм своята тъмнична система“ („От тюрем к воспитателным учреждениям“, с. 431. – Б. а.).)

Макар че до 1924 г. и на Архипелага „обикновените трудови колонии“ са все още недостатъчни. През тези години преобладават „закритите места“ за изолация – е, те и после не намаляват, естествено. (В доклада от 1924 г. Криленко изисква да се увеличи броят на изолаторите със специално предназначение – изолатори за не-трудещите се и за особено опасните сред трудещите се (каквото очевидно ще се окаже по-късно и самият Криленко). Тази негова формулировка влиза в Трудово-изправителния кодекс от 1924 г. точно в този си вид.

А на прага на „реконструктивния период“ (значи от 1927 г.) „ролята

на лагерите... – как мислите? Сега, след всички победи? – ... нараства – в защита от най-опасните враждебни елементи, от вредителите, кулачеството и контрареволуционната агитация“ (И. Л. Авербах. От преступления к труду. Под редакцией Вишинского. „Советское законодательство“, 1936. – Б. а.).

И така, Архипелагът няма да потъне в морските дълбини! Архипелагът ще живее!

Както при сътворяването на всеки Архипелаг стават някъде невидими размествания на важни опорни пластове, преди да се възправи пред нас картината на света, така и тук се извършват изключително важни размествания и преименувания, почти недостъпни за нашия ум. Отначало цари първобитна бъркотия, местата за изолация се ръководят от три ведомства: ВЧК (др. Дзержински), НКВД (др. Петровски) и НКЮ (др. Курски); в НКВД имаме ту ГУМЗак (Главното управление на местата за изолация, веднага след Октомври 1917 г.), ту ГУПР (Главно Управление за Принудителни Работи), ту отново ГУМЗак; в НКЮ – Тъмничното Управление (декември 1920 г.), след това облагозвучено в Централен изправително-трудоов отдел (1921 г.). Разбира се, такова разсредоточаване не е от полза на наказателно-изправителното дело и Дзержински настоява за единство на управлението. Апропо, точно тогава става почти неусетното срастване на НКВД с ВЧК: от 16 март 1919 г. Дзержински става по съвместителство и нарком на вътрешните работи. А през 1922 г., както вече споменахме, той налага и преминаването в негови ръце в НКВД на всички места за изолация от НКЮ (25.6.1922 г.).

Успоредно с това се извършва и преустройването на лагерната охрана. Отначало това са войски от ВОХР (Вътрешна Охрана на Републиката), после ВНУС (Вътрешна Служба), през 1919 г. те се сливат с корпуса на ВЧК („Власть Советов“, 1919, 11, стр. 6–7. – Б. а.), а представител на техния Военен съвет става пак Дзержински. (И все пак, и все пак, до 1924 г. постъпват оплаквания за многобройни бягства, за ниско равнище на дисциплината на служителите. (ЦГАОР, ф. 393, оп. 47, д. 89, л. 11. – Б. а.)) Едва през юни 1924 г. с декрет на ВЦИК–СНК в корпуса на Конвойната стража е въведена военна дисциплина и комплектуване чрез Народния комисариат по военните и морските работи. (Пак там, оп. 53, д. 141, лл. 1, 3, 4. – Б. а.)

Пак успоредно с това през 1922 г. се създава Централно бюро за Дактилоскопична регистрация и Централна ферма за служебни кучета.

А през това време ГУМЗак на СССР се преименува в ГУИТУ на СССР (Главно управление на трудово-изтребителните учреждения), а

след това и в ГУИТЛ към ОГПУ и неговият началник става едновременно и началник на Конвойните войски на СССР.

Колко вълнения! Колко стълбища, кабинети, часови, пропуски, печати, табели!

А от ГУИТЛ, сина на ГУМЗак, се пръква и нашият ГУЛАГ.

Втора глава АРХИПЕЛАГЪТ СЕ РАЖДА ОТ МОРЕТО

В северното Бяло море, където нощите половин година са бели, Големият Соловецки остров възправя сред водата белите си черкви, укрепени с крепостни стени от валчести камъни, ръждиво-червени от полепналите по тях лишеи – и сиво-белите соловецки чайки постоянно кръжат над твърдината и кръскаат.

„В това бледо сияние сякаш липсва грехът. Сякаш природата още не се е доразвила до греха“ – така възприема Пришвин Соловецките острови.

(И единствено самите монаси му изглеждат грешни, след като Соловки са светиня. Става дума за 1908 г. и според тогавашните либерални понятия не е прието да се каже нищо одобрително за духовенството. А на нас, преминалите през Архипелага, тези монаси биха ни се сторили ангели. Въпреки че имат възможност да ядат „до пръсване“, монасите от Голготско-Разпятския скит не си позволяват по големите празници дори риба, дори постна храна. Без някой да им пречи да спят колкото си искат, те бдят денонощно (в същия скит), бдят целогодишно, през цялото време четат псалтира с поменуване на всички православни християни, живи и умрели. Сякаш са предчувствували какво ще става в бъдеще. – Б. а.)

Без нас са се издигнали тези острови от морето, без нас са се изпълнили с двеста рибни езера, без нас са се заселили с диви петли, зайци, елени, а лисици, вълци и други хищни зверове тук никога не е имало.

Настъпвали са и са отстъпвали ледници, гранитните камъни са се натрупвали около езерата; езерата са замръзвали през соловецката зимна нощ, ревяло е морето от вятъра и се е покривало с ледена каша, а туктаме и с лед; пламенеели са полярните сияния върху половината от небесния свод; и отново е просветвало, и отново се е затопляло, и смърчовите са издигали все по-високо все по-яките си стволове, кудкудякали и кръскаали са птици, тръбно са ревели елени – кръжала е планетата с

цялата световна история, царства са падали и възниквали, а тук все не се появявал ни хищен звяр, ни човекът.

Понякога дотук се добирали новгородчани и точно те са включили островите в Обонежката патица (Администр.-териториална единица на Новгородската земя до нач. на XVIII в. Земите около Онежкото езеро (днес територията на Карелската АССР). – Б. пр.). Живели са тук по едно време и карели. Половин столетие след Куликовската битка и половин хилядолетие преди ГПУ монасите Саватий и Зосима прекосили с лодка седефеното море и решили, че този остров без хищни зверове е свят. Те полагат началото на Соловецкият манастир. Оттогава се въздигат тук Успенската и Преображенската катедрала, черквата „Усекновение на Секирной горе“ (т.е. „Посичане (главата на Йоан Предтеча) на Секирения хълм“ – Б. пр.) и още двадесетина черкви, и още толкова параклиса, скитът Голготски, скитът Троицки, скитът Саватиевски, скитът Муксалмски и уединените в най-глухите места убежища на отшелници и схимници. Тук са вложили труда си мнозина – отначало самите монаси, сетне и манастирските селяни. Езерата се съединяват чрез десетки канали. Езирната вода се прекарва по дървени тръби до манастирите. И най-удивителното – през XIX век в плитчините на Муксалма израства дига от огромни валчести камъни. На Голяма и Малка Муксалма започват да пасат тучни стада, монасите обичат да се грижат за животните – било домашни или диви. Соловетската земя се оказва не само свята, но и богата, в състояние да изхрани хиляди и хиляди (Специалистите по историята на техниката разправят, че Филип Количев (надигнал глас срещу Иван Грозни) бил внедрил през XVI в. селскостопанска техника на Соловки – такава, че и след три века можела да служи за пример. – Б. а.). В зеленчуковите градини растат стегнати бели сладки зелки (кочаните им – „соловецки ябълки“). Всички зеленчуци са тукашни и всички първосортни, в оранжерии се отглеждат цветя, дори рози. Че и бостани ли не щеш. Развиза се рибният поминък – улов в морето и рибовъдство в оградени от морето „владишки рибарници“. В течение на вековете и десетилетията се появяват мелници за собствено жито, свои дъскорезници, свои съдини от собствените грънчарски работилници, своя леярна, своя ковачница, своя книговезница, своя обработка на кожи, своя работилница за карети и дори своя електростанция. И тухлите със сложна конфигурация, и малките морски съдове – всичко си правят сами.

Никога обаче не е имало още, няма – а и ще го бъде ли? – народно развитие без военна или тъмнична мисъл.

Военната мисъл! Как така някакви си безразсъдни монаси ще

живеят просто на остров? Островът е на границата на Великата Империя и, ще рече че, той трябва да дава отпор на шведи, датчани и англичани, а отгук следва, че трябва да изгради крепост с дебели осем метра стени и да издигне осем кули, и да пробие тесни бойници, а от катедралната камбанария да осигури наблюдателен обзор. (фот. 1) (И идва момент, когато манастирът се отбранява срещу англичаните през 1808 и 1854 г. и устоява; но през 1667 г. в борбата срещу никонианците (Никон (1605–1681) – руски патриарх от 1652 г. Прокарва църковни реформи, породили разкол. Тезата му, че „свещеничеството стои над царството“, довежда до разрив с царя. Съборът от 1666–1667 г. му отнема патриаршеския сан. Изпратен е на заточение. – Б. пр.) монахът Феокист предава крепостта на царския болярин, като му показва тайния ходник.)

Тъмничната мисъл! Къде по-хубаво от това – на изолиран остров, че и с яки каменни стени. Има къде да държи важните престъпници, а и пазачите са налице. Не им пречим да си спасяват душите, но нека и те ни пазят добре затворниците. (Колко вяра е разрушило в човешките души това тъмнично съвместителство в някои християнски манастири!)

Дали е мислил за подобни неща Саватий, когато е слизал ни светия остров?...

Докарвали са тук църковни еретици, докарвали са и политически еретици. Тук лежи Авраамий Палицин (и тук умира); чичото на Пушкин – П. Ганибал – за съчувствието му към декабристите. Вече в дълбока старост е затворен тук последният атаман на Заположката войска Калнишевски, освободен е след дълги години, прехвърлил вече стоте.

Но всички тези все още можем да изброим по имена. (Държавната тъмница на Соловки съществува от 1718 г. През 80-те години на XIX в. командувачият войските на С.-Петербургския военен окръг великият княз Владимир Александрович посещава Соловки и намира, че военните там са напълно излишни, след което изтегля войниците от Соловки: От 1903 г. соловецката тъмница прекратява съществуването си (А. С. Пругавин. Монастирские тюрьмы в борьбе с сектанством. Издание „Посредника“, с. 78–81). – Б. а.)

Върху древната история на соловецката манастирска тъмница вече в съветско, вече в лагерно време е метнато булото на модерния мит, което обаче вкарва в заблуда съчинителите на справочници и исторически описания, и сега вече в няколко книги можем да прочетем, че соловецката тъмница е служела за изтезания; че в нея е имало куки за разтягане на тялото и бичове, и жигосване. Но всичко това са атрибути на доелизаветинските следствени затвори или на западната инквизиция и изобщо

не са присъщи на руските манастирски тъмници, а всичко това е измислено от недобросъвестни и несведущи изследователи.

Старите соловчани добре помнят шута Иванов, този „анти-религиозен бацил“ според лагерното определение. Преди това е бил прислужник на новгородския архиепископ, арестуван, задето продавал църковни ценности на шведи. Попада на Соловки през 1925 г. и усилено крои как да се измъкне от общите работи и от гибел. Специализира се по антирелигиозната пропаганда сред затворниците и става, естествено, сътрудник на ИСЧ (Информационно-следствена част – какво откровено название!). Нещо повече: разпалва апетитите на лагерните ръководители с предположенията, че тук монасите са заровили много съкровища – и тогава под негово ръководство се създава Комисия по разкопките. Тази комисия копае месеци наред – уви, монасите провалят психологическите сметки на антирелигиозния бацил: на Соловки не се намират никакви заровени съкровища. Тогава, за да излезе с чест от положението, Иванов започва да представя подземните стопански, складови и отбранителни помещения като тъмнични и за изтезания. Сечивата за изтезанията, естествено, не са могли да се запазят за толкова столетия, но куката (за окачване на заклани животни) свидетелствува недвусмислено, че тук е имало уреди за разтягане. За XIX столетие е по-трудно да се обясни защо не са останали никакви следи от инквизиции и идва заключението, че „от миналия век режимът в соловецката тъмница значително се е смекчил“. „Откритията“ на антирелигиозния бацил са в духа на времето, те утешават донякъде разочарованото началство и биват поместени в лагерното списание „Соловецки острови“, а по-късно отпечатани отделно в соловецката печатница – и така с успех се пуска димна завеса върху историческата истина. (Замисълът е толкова по-уместен, като се има предвид, че процъфтяващият Соловецки манастир се ползува с голяма слава и уважение по цяла Русия до самото навечерие на революцията.)

Но когато властта преминава в ръцете на трудещите се, възниква въпросът какво да се прави с тези заклетите готованци монасите. Изпращат при тях комисари, социално проверени ръководители. Манастирът е обявен за совхоз, на монасите е наредено да се молят по-рядко, а повече да се трудят в полза на работниците и селяните. Монасите се трудят и невероятната на вкус сельодка, която ловят благодарение на това, че специално знаят местата и времето за хвърляне на мрежите си, се изпраща в Москва за кремълската трапеза.

Изобилието от ценности обаче, съсредоточени в манастира, особено в ризницата, разваля спокойствието на някои от пристигналите

ръководители и наставници: вместо да преминат в (техните) трудови ръце, ценностите лежат като безполезни религиозни вещи. И тогава в известно противоречие с Наказателния закон, но точно според общия дух на експроприиране на нетрудовото имущество манастирът бива запален (25 май 1923 г.) – повредени са постройките, изчезват много ценни предмети от розницата, а главно – изгарят всички регистрационни книги, вследствие на което не може вече да се определи, колко и какво именно е унищожено. (Антирелигиозния бацил се позовава и на този пожар, за да обясни защо е толкова трудно сега да се намерят на практика предишните килии и инструменти за изтезания – Б. а.)

Какво може да ни подсказе революционното правосъзнание (нюх), след като няма проведено дори никакво следствие? Кой може да е виновен за подпалването на манастирското богатство, ако не черната монашеска сбирщина? Да бъдат в такъв случай изхвърлени на материка, а на Соловецките острови да се концентрират Северните лагери със Специално предназначение (СЛОН)! Осемдесетгодишните и дори столетните монаси молят на колене да бъдат оставени да умрат на „свещената земя“, но са прогонени до един с пролетарска непреклонност, остават само най-необходимите: рибарските задруги (Премахват ги от Соловки едва към 1930 г. – и оттогава уловът се прекратява: никой повече не може да намери оная сельодка в морето, сякаш тя е напълно изчезнала. – Б. а.) и специалистите по животновъдство на Муксалма; и отец Методий, който слага киселото зеле; и отец Самсон, леярят; и някои други подобни полезни отци. (Определят им отделено от лагера кътче от манастира със самостоятелен изход – Селдените порти (фот. 2). Те биват наречени трудова комуна, но като снизхождение към тяхната пълна заблуда им оставят за молитви Онуфриевската черква на гробището.)

Така се сбъдва една от любимите пословици, повтаряна постоянно от арестантите: свято място празно не остава. Замлъква камбанният звън, загасват кандилата и свещниците, не звучат повече литургии и всенощни служби, не се мънка денонощният псалтир, рушат се иконостасите (в Преображенската катедрала ги оставят) – затова пък храбрите чекисти със свръхдълги, чак до петите шинели, със специални отличителни соловецки черни маншети и петлици и с черни околожки на фуражките без звезди пристигат през юни 1923 г. да създават образцово-строг лагер, гордостта на работническо-селската Република.

Концентрационните лагери, макар и класови, са признати по това време за недостатъчно строги. Още през 1921 г. биват основани в подчинение на ЧК Северните лагери със специално предназначение –

СЛОН. Първите такива лагери възникват в Пертоминск, Холмогори и дори близо до Архангелск. („Соловецкие острова“, 1930, № 2–3, стр. 55, из доклада на началника на УСЛОН другаря Ногтев в Кеми. Когато показват сега на екскурзиантите в устието на Двина така наречения „лагер на правителството на Чайковски“, трябва да се знае, че тъкмо този е един от първите чекистки „северни лагери със специално предназначение“. – Б. а.) Тези места обаче са били, изглежда, смятани като трудни за охраняване, неперспективни за съсредоточаване на големи маси затворници. И погледите на началството се обръщат, естествено, към съседните Соловецки острови – с вече уредено и функциониращо стопанство, с каменни постройки, на двадесет–четиридесет километра от материка, достатъчно близко за тъмничарите, достатъчно отдалечено за бегълците и половин година без връзка с материка – къде по-костелив орох от Сахалин.

Какво значи Специално предназначение, още не е формулирано и разработено в инструкциите. Но, разбира се, на първия началник на соловецкия лагер Ейхманс са му обяснили устно на Лубянка. А той от своя страна – на своите близки помощници с пристигането си на острова.

* * *

Сега едва ли някой може да учуди бившите зекове, пък и просто хората от 60-те години, с историята за Соловки. Но нека читателят си представи, че е човек от чеховска и следчеховска Русия, човек от Сребърния век на нашата култура, както са наричани 1910-те години, там възпитан, макар дори потресен от гражданската война – но все пак привикнал с приетата при хората храна, облекло, взаимно словесно обръщение, – и тогава именно да престъпи портите на Соловки – в Кемперпункт (На финландски това място се нарича Вегеракша, т.е. „жилище на вещици“ – Б. а.). Това е етапният затвор в Кеми, унилият, без дръвче, без храстче Попов остров, съединен с материка чрез дига. Първото нещо, което попадналият на това голо, мръсно място вижда, е карантинната рота (арестантите тогава са групирани по „роти“, „бригадите“ още не са формирани), в която всички са облечени с... чували! – с обикновени чували: краката им под тях се показват като изпод рокля, а за главата и ръцете са пробити дупки. (На кого ли освен на руснака може да му щукне такова решение!) Докато износва на гърба собствената си дреха, новакът ще избегне чувала, но преди още да е разгледал хубаво чувалите, ще види легендарния ротмистър Курилко.

Курилко (или заместващият го Белобородов) застава пред етапната колона с дълъг чекистки шинел с черни, навяващи страх маншети, които изглеждат върху нявгашното руско войнишко сукно като предвестник на смъртта. Той рипва върху бъчва или друго някое възвишаващо се място и се обръща към новопристигналите с неочаквана пронизваща ярост: „Еееей! Внима-ни-е! Това тук не е съ-вец-ка, а соло-вец-ка република! Набийте си го в главите! Още не е стъпвал прокурорски крак на соловецка земя! И няма да стъпи! Запомнете! Изпращат ви тук не за превъзпитание!

Кривото дърво само брадва го оправя! А редът при нас е такъв: кажат ли ти «стани» – ставаш, «легни» – лягаш! В писмата си до близките пишеш: жив, здрав, всичко е наред! Точка!...“

Именитите дворяни, столичните интелегенти, свещениците, моллите и невежите средноазиатци се вцепеняват като гръмнати – къде се е чуло и видяло подобно нещо! А Курилко, останал незабелязан през гражданската война, ала вписал сега чрез този исторически похват името си в анализите на цяла Русия, се разпадва все повече с всеки следващ удачен кръсък и израз, един от друг по-образни.

(Интересна е историята на Курилко. Все някога ще се опитат да установят личността му. През революционните години съществува възможността да се присвои чужд чин и чуждо име. Но ето ви две следи, които получих от читатели, за всеки случай. Полковник Курилко командуваше още преди 1914 г. 16-и сибирски стрелкови полк; в края на войната получава контузия вече като генерал, награден е със златно оръжие, Георгиевски кръст и много ордени. Синът му Игор е още кадет в 1-ви московски кадетски корпус през лятото на 1914 г., а през 1915 г. отива на фронта, воюва и е награден с Георгиевски медал, а по-късно и с Георгиевски кръст; през пролетта на 1916 г. завършва съкратен курс на Александровското училище като прапорщик. Друга следа: полковник Курилко е един от ръководителите на белогвардейска конспиративна организация в Москва през лятото на 1919 г. Организацията бива разкрита, следват масови разстрели (около седем хиляди души?), но Иван Алексеев (бащата на моя кореспондент) и братът на професор И.Илин, известни само на Курилко, не са издадени от него и не са потърсени. – Б. а.)

И като се любува на себе си и прелива от словоохотливост (и вътрешно може би със злорадство: къде се криехте, лалугерчета, докато воювахме с болшевиките? По дупките си ли мислехте да изчакате? Ама ето че ви измъкнаха оттам! На ви сега за вашия говнян неутралитет!) – Курилко започва да ги строява:

– Здравей, първа карантинна рота!... (Трябва да отвърнат отсечено: „Здра!“) Лошо, повтори! Здравей, първа карантинна рота!... Лошо!... Това „здра“ трябва да се чуе на Соловки оттатък пролива! Да се сринат стените от вашите двеста гърла!!! Отначало! Здравей, първа карантинна рота!

Курилко следи всички да викат, докато не почнат да падат от изтощение, след което минава към учението – бягане на ротата около пилона:

– Вдигни коленете!... Коленете!

На него самия също не му е леко, и той е вече нещо като трагичен актьор в края на петото действие преди последното убийство. И след половинчасовото учение обещава на вече падащите и падналите, на просятите на земята с прегракнал глас:

– По корем ще ми лазите!

И това е само първата тренировка, за да бъде прекършена волята на новопристигналите. А в черно-дървената гниещо-смадлива барака им заповядват „да легнат да спят на ребро“ – това пак добре, това е, когато отделонните те турят срещу подкуп на нарочете. Останалите ще стоят през нощта прави между нарочете (а провинилият се ще бъде поставен между кофата за по нужда и стената, та всички да си вършат работата пред очите му).

И това са все още благословените допреломни, докултовски, доизвратени, донарушени Хиляда Деветстотин Двадесет и Трета, Хиляда Деветстотин Двадесет и Пета... (А от 1927-а става правило на нарочете да лежат само криминалните и да замерват оттам интелегентите със собствените си въшки.)

В очакване на парахода „Глеб Бокий“ (В чест на председателя на московската тройка на ОГПУ – незавършил образованието си млад човек:

„Макар да бе младеж с чар,
Но иначе студент двойкар.“

(Из „дружеска епиграма“ в списание „Соловецкие острова“, 1929, № 1. Глупавата цензура не си дава сметка какво пропуска.) – Б. а.) те ще поработят още известно време в кемския етапен затвор и някой ще бъде накаран да тича около пилона и да повтаря, без да спира: „Аз съм канапчия, хем не работя, хем на другите преча!“; а инженера, паднал с кофата, докато е изнасял нечистотиите, целият изпоплескан в тях, не го

пускат в бараката, а го оставят да се вледени в нечистотиите.) После конвойт ще се провикне: „Да няма изоставащи! Стреля се без предупреждение! Ходом марш!“ И ще прищракат със затворите: „Ще ни нервирате, а?“ А през зимата ги карат да вървят пеша по леда, помъкнали лодките след себе си, за да преплават топлика. Но щом водната повърхност се разтопи, ги натоварват в трюма на парахода и така ще ги натъпчат, че докато стигнат до Соловки, неколцина непременно ще се издушат, без да могат да видят белоснежния манастир зад ръждиво червените му стени.

Още в първите часове новакът ще изпита по всяка вероятност и соловецката насмешка в банята: той се е съблякъл, първият баняджия на тапя бърсалката в бъчвата с разтворения в нея лютив сапун и го намазва; вторият с ритник го отправя долу някъде по наклонената дъска или по стълбите; там, долу, него – зашеметения, трети баняджия го залива с кофа вода и мигом четвърти го изблъсква в облекалния, където намира „партушините“ си безредно захвърлени. (В тази насмешка е предвиден целият ГУЛАГ! И неговият темп, и човешката цена.)

Така започва да вдишва новакът соловецкия въздух! Този непознат още за страната въздух, но вече определящ на Соловки бъдещата атмосфера на Архипелага.

Тук новакът вижда пак облечени с чували хора; или с обикновени „дивилни“ дрехи – у кого по-запазени, у кого по-оръфани; или със специфичните за Соловки къси наметала от сукно за шинели (това е привилегия, признак за високо положение, така е облечен административният състав), с ушанки-соловчанки от същия материал; и внезапно сред арестантите се мярва човек... с фрак! Но не, никой не му се чуди, никой не извърща към него глава и не му се смее. (Нали всеки износва това, с което е дошъл. Този клетник е бил арестуван в ресторант „Метропол“ и е принуден да излежава присъдата си с фрак.)

Списание „Словецкие острова“ (1930 г. бр.1) нарича получаването на стандартния тип облекло (С течение на годините всички стойности търпят преоценка – онова, което е смятано за привилегия в лагера със Специално предназначение през 20-те години – да се носи безплатно облекло, се превръща в белег за принуда в Специалните лагери през 40-те години: там вече е привилегия да носиш не безплатно облекло, а нещо свое, колкото незначително и да е то, макар дори ушанка. Обяснението е не само в икономическите причини, а и във вълната на епохата: първото десетилетие да го виждаш в идеала на приобщаването към Общото, а през следващото десетилетие да се откажеш от този идеал. – Б. а.)

„мечта за повечето арестанти“. Единствено детската колония е изцяло обличана. А на жените например не дават нито бельо, нито чорапи, нито дори кърпи за глава – прибрали Фьокла с лятна рокля – да ходи тъй и през полярната зима. Това е причината повечето арестанти да стоят в ротните помещения дори само по долно бельо и да не ги извеждат насилно на работа.

Безплатното облекло е толкова ценно, че на никого на Соловки не прави впечатление такава нелепа сцена: посред зима арестантът си сваля дрехите и обувките пред стените на манастира и ги предава грижливо, след което пробягва гол двеста метра до друга група хора, където го обличат. Това означава: предават го от крепостното управление на управлението на филимоновския железопътен клон, (Преместват тук железопътната линия Старая Руса–Новгород. – Б. а.) но ако го предадат с дрехите му, приемачите му могат и да не ги върнат или да ги обменят, да излъжат.

А ето ви и друга зимна сцена – същите нрави, макар причината да е друга. Лазаретът на санитарната част е признат за антисанитарен, наредено е да бъде срочно попарен и измит с вряла вода. Но къде да даят болните? Всички помещения са препълнени, по плътност населението на Соловецкия архипелаг превъзхожда Белгия (а да не говорим за соловецката крепост). Без много умуване изнасят всички болни върху одеялата им на снега в продължение на три часа. След изпарването на помещенията ги вкарват обратно.

Нали не сме забравили, че нашият новак е възпитаник на Сребърния век? Той нищо още не знае нито за Втората световна война, нито за Бухенвалд. Той вижда: отдельонните с шинелните си наметала в изпънат строеж си козируват един на друг и на ротните командири – и пак те подгонват своите работници с дълги тояги, сопи (и дори глаголтът е вече ясен за всички: сопосвам). Той вижда: шейните и каруците са теглени не от коне, а от хора (впрегнати по няколко в една) – и също е изфабрикувана нова дума – вридро (Временно Исполняющий Должность Лошади). (Временно изпълняващ длъжността на кон. – Б. пр.)

А от другите соловчани научава и много по-страшни неща от това, което виждат очите му. Чува пагубната дума – Секирка. Това означава храма „Усекновение на Секирната планина“ (фот. 3). На двата му етажа са приспособени карцери. Във всеки карцер от стена до стена има заздани пръти с дебелината на китка, върху които наказаните арестанти са принудени да седят през целия ден. (За пренощуване лягат на пода, но един връз друг, помещението е претъпкано.) Прътите са на такава

височина, че краката не опират до земята. Никак не е лесно да се запази равновесие, през целия ден арестантът полага усилия да се задържи. Смъкне ли се оттам, надзирателите се втурват да го бият. Или пък: извеждат го отвън на стълбата с триста шестдесет и пет стръмни стъпала (от храма до езерото, построени от монасите); завързват човека по дължината на тялото му към една греда за тежест и го блъсват надолу (стъпалата са толкова стръмни, че гредата с човека не се задържа върху тях, включително и върху двете малки площадки).

Е, няма защо да ходим чак в Секирка заради прътите, тях ще ги намерите и във винаги препълнения карцер на крепостта. Или пък ще те накарат да седиш на ръбест камък, върху който също дълго не ще се задържиш. А през лятото – „пън пън“, което ще рече гол срещу комарите. Но в този случай наказаният трябва да се наблюдава; а ако го вържат така гол за някое дърво, комарите сами ще му видят сметката. Ако пък е през зимата, го обливат с ледена вода. Понякога оставят цели роти на снега заради някое провинение. Или друго – натирват човека в тресавището край езерото и го държат там затънал до гърлото. А ето ви и още един начин: запрягат кон в празни стръки, към които връзват виновния за краката, някой от охраната яхва коня и го пришпорва по горското сечище, докато стоновете и виковете отзад заглъхнат.

Новакът е сломен духом още преди да е започнал соловецкия си живот, безкрайната си тригодишна присъда. Но съвременният читател ще избърза, ако реши, че има насреща си открита система за унищожаване, лагер на смъртта. Е, не сме толкова прости! В тази първа експериментална зона, както по-късно и в другите, както и в най-всеобхватната от всички – СССР, ние не действваме открито, а наслоено, смесено – и поради тази причина толкова успешно и толкова дълго.

Не щеш ли, през портите на крепостта с важен вид влиза някакъв юначага, яхнал козел, и никой не му се надсмива. Кой ли е той? И защо е яхнал козел? Това е Дегтярьов, някогашен конен пазач (да не го бъркаме със съименника му, началника на войските на Соловецкия архипелаг). Поискал да му дадат кон, но на Соловки конят е лукс, затова му дали козел. А в чест на какво? Той завежда Дендрологическия разсадник. Тук, на Соловки, се отглеждат екзотични дървета.

Тъкмо с този козелски ездач започва соловецката фантастика. За какво са тези екзотични дървета на Соловки, където дори обикновеното разумно зеленчуково стопанство на монасите е вече съсипано и зеленчуците са рядкост?

Екзотични дървета при Полярния кръг са необходими за това, че и

Соловки, както цялата Съветска република, преобразяват света и изграждат новия живот. Но отде семена, средства? Там е работата: за семена за Дрендологическия разсадник има пари, няма пари само за изхранването на работниците от дърводобива (храненето става още не според нормите, а според средствата).

Ами археологическите разкопки? Да, у нас работи Комисия за теренни проучвания. Толкова е важно да знаем своето минало.

Пред Управлението на лагера има цветна леха с изобразен от цвета симпатичен слон, „У“-то върху попоната му означава У-СЛОН – (Управление на Соловецките лагери със Специално предназначение). Същият ребус ще видите и върху соловецките бонове, пуснати в обращение вместо пари в тази северна държава. Какъв приятен домашен маскарад! Всичко тук е толкова мило, няма шегаджията Курилко е искал само да ни уплаши?

Паричното обращение в лагерите на ГПУ е в ход дълги години. Специалните парични знаци помагат за по-добрата изолация на тези лагери. С пристигането си в лагера дори всички чиновове от администрацията и охраната, толкова повече арестантите, трябва да предадат всички намиращи се у тях съветски пари и да получат срещу тях книжки с „разплащателни квитанции“ (върху плътна хартия, с воден знак) със стойност от по две, пет, двадесет, петдесет копейки, от една, три и пет рубли, различаващи се според това кога са пуснати по подписите на различните членове на Колегията на ОГПУ – Г. Бокий, Л. Коган или М. Берман. За укриване на държавни пари в лагера се полага разстрел. (Една от целите на подобна строгост е да се затрудни бягството.) Тези квитанции се прилагат за всички разплащания върху територията на всички лагери на ГПУ. При освобождаването (ако изобщо настъпва...) притежателят на сумата отново я получава в държавни монети и банкноти. След 1932 г. при рязкото нарастване на лагерната система всички тези квитанции са иззети. (Според данните, получени от М.М. Биков.)

Издават си и собствено списание – също „Слон“ (от 1924 г., първите му броеве излизат на пишешца машина, от брой 9 се набира в манастирската печатница), от 1925 г. – „Соловецките острова“, в двеста екземпляра и дори с приложение – вестник „Новие Соловки“ (да скъсаме с проклетото монашеско минало!). От 1926 г. – подписка из цялата страна и увеличен тираж – голям успех! През 20-те години Соловки не само не ги крият, но дори проглушават ушите на всички с тях. Соловки играят открито, Соловки се гордеят открито (имат смелостта да се гордеят!), Соловки се споменават в съветските песни, на Соловки се смеят в

естрадни куплети. Нали класите изчезват (къде ли?) и за Соловки също скоро ще настъпи краят.

А и над списанието – някаква през куп за грош цензура: арестантите (по сведение на Глубоковски) пишат хумористични стихчета за Тричленката на ГПУ – и това минава! Че ги и пеят след това от естрадата на соловецкия лагер направо в лицето на пристигналия Глеб Бокий:

Обещаха ни какви ли не стоки
Вул, Василиев, Фелдман и Бокий...–

и на началството му е драго да ги слуша. (Как да не е поласкано! Още си само студент, а вече те вкарват в историята.) И припевът:

След като ни пратихте в затвора,
каним ви: елате, мили хора!
Нека с нас от три до пет години
времето ви радостно да мине!

искат се! Харесва им! (На никого не му идва наум, че в това има пророчество!...)

През 1927 г. списанието спира да излиза: режимът прави поврат, не му е до

шеги. Но и по-късно, през 1929 г., след значителните събития на Соловки и общия поврат във всички лагери към превъзпитание, списанието се възобновява и излиза до 1932 г.

А загубилият свян Шепчински, син на разстрелян генерал, простира лозунг над входната порта:

Соловки – на работниците и селяните!

(Не по-малко пророчество! Но това не се харесва, досещат се и го свалят.)

Артистите от театралната трупа получават костюми, ушити от филоните на свещениците. „Релсите кънтят.“ Кълчещите се под звуците на фокстрота двойки (загниващият Запад) – и победоносна червена ковачница, нарисувани в дълбочината на сцената (Ние)!

Фантастичен свят! Не, шегува се негодникът Курилко!...

А съществува още и Краеведческо соловецко дружество, което издава своите отчети-изследвания. За неповторимата архитектура на XVI столетие и за соловецката фауна тук се пише с такива подробности, с

такава преданост към науката и кротка любов към предмета, сякаш скучаещите чудаци-учени са се събрали на острова, гонени от научна страст, а не са арестанти, преминали вече през Лубянка и треперещи да не попаднат на Секирения хълм, оставени голи на комарите или вързани за стръките на коня. На всичко отгоре в тон с добродушните краеведи и самите соловецки диви животни и птици още не са измрели, не са избити, не са прогонени, дори не са наплашени – още през двадесет и осма година зайците излизат доверчиво на цели сюриси до самия път и любопитно наблюдават как водят арестантите към Анзер.

Как е станало така да не изтрепят зайците? Обясняват на новака: животните и птиците тук нямат страх, защото има заповед на ГПУ: „Пестете патроните! Нито един изстрел, освен срещу арестантите!“

И така, всички страхове са били напразни. Но – „Дръпни се! Дръпни се!“ – крещят посред бял ден в двора на крепостта, многолюден като Невския проспект, трима самодоволни млади хора, с лица на наркомани (предният разгонва тълпата затворници не с тояга, а с камшик), мъкнат под мишниците свлечен, с провиснали нозе и ръце човек по долно бельо – страшно е да се гледа неговото стичащо се като желе лице! – мъкнат го под камбанарията (фот. 4, фот. 5), ей там под арката, натикват го през нисичката врата и го застрелват в тила – там той се свлича надолу по стръмните стъпала, където могат да се струпат до седем-осем души, а после изпращат хора да измъкнат трупове и нареждат на жените (майките и съпругите на избягалите в Константинопол; вярващи, неотстъпили от вярата си и непозволили да откъснат от нея децата им) – да измият стълбището.

(А сега върху камъните, където са влачели по този начин хората, на същото място в двора, на завет от соловецкия вятър, жизнерадостни туристи, пристигнали тук да разгледат прословутия остров, цвърчат с часове, играйки волейбол. Те не знаят. Ами ако знаеха? Пак така щяха да си играят на волейбол. Впрочем екскурзоводите, намекнали, че тук не е било само манастир, а и лагер, са изгонени. И гледат да не пускат туристите отвъд Големия Соловецки остров: за да не виждат Секирения хълм, нито дори Троицкия скит (и днес са запазени много от тъмничните решетки, във вратите – следи от хранилките), нито Саватиевския. (В него се е запазил например подземният карцер, където и в зноен ден се вкоченяваш за минута.) – Б. а.)

Толкова ли е трудно това да стане през нощта, тихо? А защо пък тихо? Тогава и куршумът ще иде на вятъра. През деня пред очите на толкова хора куршумът има възпитателно въздействие. Той поразява

десетки наведнъж.

Разстрелват и по друг начин – направо на Онуфриевското гробище, зад женската барака (бивш приют за бедни стари богомолки) – така се нарича пътят покрай женската барака: разстрелен. Виждали са как през зимата по снега извеждат човека бос, по долно бельо (това не е с цел да го изтезават! Това е, за да не бъдат прахосани обувките и дрехите му), с ръце, вързани с тел зад гърба (Соловецки похват, повторен с труповете в Катин. Някой си е спомнил – дали по традиция? Или от личен опит? – Б. а.), а осъденият върви горд, изправен и дърпа с устни, без да може да си помогне с ръцете, запалената си, последна в живота му цигара. (Този маниер издава в него офицера. Тук са събрани хора, воювали седем години по фронтите. Така например осемнадесетгодишният син на историка В.А. Пото на въпроса на нарядника за професията му повдига рамене: „Картечар.“ Поради младостта си и в разгара на гражданската война не е успял да усвои друга.)

Фантастичен свят! Понякога тези неща съвпадат. Много неща в историята се повтарят, но се случват и съвсем неповторими съчетания, кратки по време и по място. Такъв е нашият НЕП. Такива са и ранните Соловки.

Твърде малък брой чекисти (че и полупровинили се отгоре на това), едва двадесет-четиридесет души пристигат тук, за да държат в подчинение хиляди, много хиляди. Отначало очакват по-малко, но Москва изпраща, изпраща и изпраща. За първата половина на годината, до декември 1923 г., се събират повече от две хиляди затворници. А през 1928 г. само в 13-а рота (рота за общи работи) крайният в редицата при преброяването отговаря: „376-и! Строй по десет!“ – което ще рече 3 760 души, също толкова има и в 12-а рота, а още повече са в „17-а рота“ – общите гробищни ями. А освен Крепостта има вече и „командировки“ – Саватиєво, Филимоново, Муксалма, Троицкая, „Зайчетата“ (Заешките острови). Към 1928 г. са вече около шестдесет хиляди. И колко само „картечари“ сред тях, дългогодишни бойци, бойци по рождение? А от 1926 г. вече прииждат и отявлени рецидивисти от всички сортове. И как да ги удържиш така, че да не въстанат?

Само чрез ужас! Само чрез Секирката! Чрез прътовете! Чрез комарите! Чрез връзването за пънове! Чрез дневните разстрели! Москва изпраща етап след етап, без да се съобразява с местните сили – но Москва не ограничава ни най-малко своите чекисти с никакви фалшиви правила: всичко, направено за реда, е направено и нито един прокурор действително никога няма да стъпи на соловецка земя.

А освен това – тюлена наметка с мъниста: ерата на равенство – и Нови Соловки! Самоохрана за затворниците! Самонаблюдение! Само контрол! Ротни, взводни, отделонни командири – всички от средата на арестантите. И самодейност, и саморазвлечение!

А зад ужаса и под тюлената наметка – що за хора? Какви?

Отколешни аристократи. Кадрови военни. Философи. Учени. Художници. Артисти. Лицеисти.

Ето неколцина соловчани, останали в паметта на оцелелите: Ширинска-Шахматова, Шереметева, Шаховска, Фицтум, И.С. Делвиг, Багратуни, Асоциани-Еристов, Гошерон де ла Фос, Сиверс, Г.М. Осоргин, Клот, Н.Н. Бахрушин, Аксаков, Комаровски, П.М. Воейков, Вадболски, Вонлярярски, В. Левашов, О.В. Волков, В. Лозино-Лозински, Д. Гудович, Таубе, В.С. Муромцев. Бившият кадетски водач Некрасов. Финансистът проф. Озеров. Юристът проф. А.Б. Бородин. Психологът проф. А.П. Суханов. Философите проф. А.А. Мейер, проф. С.А. Асколков, Е.Н. Данзас, теософът Мьобус. Историците Н.П. Анциферов, М.Д. Присьолков, Г.О. Гордон, А.И. Заозерски, П.Г. Васенко. Литературоведите Д.С. Лихачов, Цейтлин, лингвистът И.Е. Аничков, ориенталистката Н.В. Пигульовска. Орнитологът Г. Поляков. Художниците Браз, П.Ф. Смотрички. Актьорите И.Д. Калугин (Александринка), Б. Глубоковски, В.Ю. Короленко (племенник на писателя). През 30-те години, вече малко преди ликвидирането на Соловки, тук е и отец Павел Флоренски.

По възпитание, по традиции – твърде горди, за да покажат потиснатост или страх, за да вият, да се оплакват от съдбата дори на приятелите си. Признак за добрия тон е всичко да се прави с усмивка, дори ако отивам на разстрел. Сякаш цялата тази полярна ревяща като море тюрма е малко недоразумение по време на пикник. Шегуват се. Надсмиват се над тъмничарите си.

Ето ви го и слона върху боновете и върху цветната леха. Ето ви и козела вместо кон. И щом като 7-а рота е аристократична, ротният и ще бъде Кунст. (От немското Kunst – изкуство. – Б. пр.) Щом е Бери-Ягода – ще е началник на зърносушилка. (Ягода на руски значи зърно на горски плод. – Б. пр.) Ето ви и шегите с будалите, с цензорите на списанието. Ето ви и песничките. Георгий Михайлович Осоргин ходи и шеговито пита: „Comment vous portez-vous на острову?“ – „А лагер ком а лагер“.

Тъкмо тези шегички, тази подчертана независимост на аристократичния дух дразни повече от всичко соловецките тъмничари-полуживотни. С изключение на духовенството на никого не се разрешава да ходи в последната манастирска черква – ползувайки се от това, че работи в

санитарните части, Осоргин скришом отива на великденското утринно богослужение. Болен от петнист тиф, той отнася в Анзер на епископ Пьотър Воронежки мантията и Светите Дарове. По донос го затварят в карцера и го осъждат на разстрел. През същия този ден слиза на соловецкото пристанище неговата млада (а и самият той няма още четиридесет години) жена! Осоргин моли тъмничарите си да не помрачават свиждането на жена му. Обещава им, че няма да ѝ даде да се задържи повече от три дни и веднага щом си тръгне, е готов да го разстрелят. И ето какво значи това самообладание, което с анатемосването на аристокрацията сме забравили ние, скимтящите от всяка дребна беда, от всяка дребна болка: три дни е непрекъснато с жена си – и не ѝ дава да се досети! Нито с една дума не се издава! Не допуска да отпадне гласът му! Да се помрачи погледът му! Само веднъж (жена му е жива и сега вече си спомня), докато се разхождат покрай Светото езеро, тя се обръща и вижда как мъжът ѝ мъчително се е хванал за главата. „Какво ти е?“ – „Нищо“ – веднага се съвзема той. Тя е могла още да остане – той я моли да си замине. Черта на времето: убедил я да вземе със себе си топлите му дрехи, щял уж за следващата зима да получи нови в санитарната част – нали това са толкова ценни неща, той ги дава на семейството си. Когато параходът се отделя от пристанището – Осоргин свежда глава. След десет минути той вече се съблича за разстрела.

И все пак някой им подарява тези три дни. Тези три осоргински дни, както и други някои случаи, показват до каква степен соловецкият режим още не е стегнат от бронята на системата. Създава се впечатлението, че въздухът на Соловки смесва странно в себе си вече крайната жестокост с почти още добродушното неразбиране: докъде ще доведе всичко това? Кои соловецки черти стават зародиш на великия Архипелаг и на кои е съдено при първия кълн да изсъхнат? Все пак соловчани още нямат общото твърдо убеждение, че са запалени пещите на полярния Освиенцим и че огнищата им са отворени за всички, докарани веднъж тук. (А нали е било именно така!...) Заблудата идва още и от обявените им твърде кратки присъди: рядко десет години, че и пет не така често, а най-вече три, все три. Още не им е ясна тази лукава игра на закона: да те смажат и да те отпуснат, да те смажат и да те отпуснат. И това патриархално неразбиране – докъде ще доведе? – не може да не окаже никакво влияние върху охраняващите затворници, а може би донякъде и върху тъмничарите.

Колкото и ясно да е изписано навсякъде разлепеното, обявено, искривано класово учение, че унищожението е единствената заслужена

участ за врага, все пак е трудно да си представиш такова унищожаване на всеки конкретен човек с два крака, с коса, очи, уста, шия и рамене. Може да повярваш, че се унищожават класи, но хората от тези класи би трябвало като че ли да останат?... През очите на руските хора, израсли с други, великодушни и неопределени понятия, като през неподходящи за зрението очила редовете ни жестокото учение никак не могат да се възприемат буквално. Сякаш съвсем наскоро са минали месеците и годините на открито обявения терор – а все пак е невъзможно да се повярва!

Тук, на първите острови на Архипелага, се предава и неустойчивостта на първите години, на средата на 20-те години, когато в цялата страна още не се знае: всичко ли вече е забранено? Или обратно, оттук нататък ще почне и да се разрешава? Русия все още толкова много вярва на възторжените фрази! И само няколко замислени глави са прогледнали и знаят кога и как всичко това ще бъде прекършено.

Пожарът е повредил кубетата – а градежът е вечен... Земя, обработена на края на света, и сега разорявана. Непokoйно море,менящо цветовете си. Тихи езера. Доверчиви животни. Безпощадни хора. И заедно с всички тайни на първия остров от Архипелага албатросите отлитат за през зимата към Бискайския залив. И нищо не ще разкажат на безгрижните плажове, на никого в Европа не ще разкажат.

Фантастичен свят... И една от главните недълговечни фантазии: лагерният живот е управляван отчасти – от белогвардейци! Така че Курилко не е отделен случай.

И ето защо. Зад стените на манастира единственият свободен чекист е дежурният по лагер. Караулите пред портите (наблюдателни кули няма), наблюдателните засади по островите и залавянето на бегълците са предоставени на охраната. В охраната освен волнонаемни се набират убийци на битова основа, фалшификатори на пари, други рецидивисти (но не крадци). А кой да се занимава с цялата вътрешна организация, кой да ръководи Административната част, кои да бъдат ротни и отделнони? Не свещениците я, не сектантите, не непманите, не учените, нито пък студентите (те никак не са малко тук, а студентската фуражка на главата на соловчанина е предизвикателство, дързост, знак и заявка за разстрел). Така че най-подходящи остават бившите военни. А какви други военни тук освен белите офицери? Така без съгласение и едва ли по предварителен замисъл се формира соловецкото сътрудничество между чекистите и белогвардейците.

А къде е принципността на едните и другите? Изненадващо ли е? Поразително ли е? Учудващо е само за този, който е свикнал с класово-

социалния анализ и не умее иначе. Но пък на такъв аналитик всичко на този свят му е чудно, понеже светът и човекът никога не се вливат в неговите предварително подложени олуци.

А соловецките тъмничари ще вземат и дявола на служба, щом не им отпускат червени щатове. Наредено е: затворниците да се самоконтролират (самопотискат). И на кого най-добре да се възложи това?

А колко му е на вечните офицери, на кадровите военни, да поемат организацията поне на лагерния живот (на лагерното потисничество) в свои ръце? И как да се подчиниш и да гледаш, че някой се заема с тази работа, без да го бива за нея? В какво превръщат пагоните човешкото сърце – вече говорихме в тази книга. (Само почакайте, ще дойде време и червените командири да ги натикат в затвора – и ще видите как ще се натискат за самоохраната, за възможността да се докопат до тази безсмислена пушка, стига да им се доверят!... Вече писах: а ако нас ни беше призовал Малюта Скуратов?...) Е, и това е възможно при белогвардейците: и бездруго песента ни е изпята, и бездруго всичко е пропаднало, карай да върви! А освен това: „колкото по-зле, толкова по-добре“, ще ви помогнем да създадете такива безумни Соловки, каквито нашата Русия не е и сънувала – нека се покриете с тази незавидна слава. Или още: всички наши се съгласиха, а аз какво – поп ли съм, че да бъда счетоводител в склада?

И все пак главната соловецка фантазия не е само в това, а: като завладяват Административната част на Соловки, белогвардейците започват да се борят с чекистите! Вашият лагер е отвън, нашият – отвътре. И кой къде ще работи и къде ще бъде пратен – това е работа на Административната част. Ние не се натискаме навън и вие не се пъхайте в нашите работи.

Как ли не! – именно отвътре целият лагер трябва да бъде просмукан от доносниците на Информационно-следствената част! Това е първата и страшна сила в лагера – ИСЧ. (Оперативните работници са подбрани също измежду затворниците, това е венецът на самонаблюдението.) И тъкмо с нея се наема да се бори белогвардейската АЧ! Всички други части – Културно-възпитателната, Санитарната, които са от толкова значение по-късно в лагерите, тук са хилави и жалки. Едва крета и Икономическата част начело с Н.Френкел – завеждащия „търговията“ с външния свят и несъществуващата „промишленост“; още не са набеязани пътищата на нейния възход. Борят се две сили – ИСЧ и АЧ. Започва се с немския етапен пункт: до отделенията се приближава току-що пристигналият поет Ал. Ярославски и му зашепва на ухото.

Отдельонният изкрещява отсечено като военен: „Бил си таен – ще станеш явен!“

Информационно-следствената част разполага със Секирка, карцерите, доносите и личните дела на затворниците, от нея зависят и предсрочните освобождавания, и разстрелите, в нея е цензурата на писмата и колетите. А Административната част назначава на работа, извършва преместванията по острова и разпраща етапите.

Административната част установява доносниците, за да ги отпрати с етапа. Изляват доносниците, те бягат, крият се в помещенията на ИСЧ, но ги настигат и там, разбиват стаите на ИСЧ, измъкват ги и ги отправят с етапите. (Интересно как в зората на Архипелага започват именно с това, към което ще се върнем и ние в късните Специални лагери: с удар по доносниците – Б. а.)

(Изпращат ги на Кондостров за дървен материал. Фантастиката продължава и там: разобличени и унизени, те издават на Кондостров стенвестник „Доносник“ и с печален хумор се „разобличават“ един друг – вече в „угодничене“ и др.)

Тогав ИСЧ започва дела срещу ревнителите на Административната част, увеличава присъдите им, праща ги в Секирка. Но дейността ѝ се усложнява от това, че разкритият таен сътрудник според тълкуването през ония години (член 121 от НК: „разгласяването ... от длъжностно лице на сведения, неподлежащи на опо вестяване“, и независимо от това дали това разгласяване е допуснато умишлено от него, и доколко той е „длъжностно лице“) се смята за престъпник и ИСЧ вече не може да защитава и освобождава разкритите доносници. Пипнат ли те – сам си виновен. Кондостров е почти узаконен.

Врѣх на „военните действия“ между ИСЧ и АЧ става случаят през 1927 г., когато белогвардейците нахлуват в ИСЧ, разбиват огнеупорната каса, от която изваждат и огласяват първите списъци на доносниците – провалените оттук нататък сътрудници! След това с всяка изминала година Административната част отслабва: бившите офицери стават все по-малко за сметка на все повечето рецидивисти (например „чубаровците“ – по нашумелия ленинградски процес срещу насилниците). И постепенно бива преодоляна. (Чак до 1972 г. на тавана на Саватиевския скит се запазва един ръкопис – дневник на зек от 20-те години (изглежда, на политически, защото там се описва как са хранили политическите). На една от първите страници се споменава за покушение на млад белогвардеец срещу чекистки генерал. По-нататък никой нищо не е прочел: ръкописът е приборан от КГБ. – Б. а.)

Впрочем от 30-те години започва и новата лагерна ера, когато и Соловки престават да бъдат Соловки, а стават редови „изправително-трудова лагера“. Изгрява черната звезда на идеолога на тази ера Нафталин Френкел и висш закон на Архипелага става неговата формула:

„От затворника трябва да вземем всичко през първите три месеца – а след това повече не ни е нужен!“

* * *

Къде ги сега Саватий, Зосима и Герман? И кой ли го е измислил – да се живее до Полярния кръг, където няма скотовъдство, не се лови риба, не растат жито и зеленчуци?

О, майстори в разоряването на цветущата земя! Които така бързо – за година, две – довеждат образцовото манастирско стопанство до пълен и необратим упадък! Как успяват? Чрез грабеж и извозване? Или довършват всичко на място? И при наличието на хиляди незаети ръце – да не умеят да добият нищо от земята.

Само за волнонаемните – мляко, сметана, плюс прясно месо, плюс първокачественото зеле на отец Методий. А за затворниците – развалена риба треска, солена или сушена, рядка булгурена или просена чорба без картофи, никога нито зелева чорба, нито борш. И като резултат – скорбут, и дори „канцеларските роти“ са с абсцеси, да не говорим за общите... От далечните „командировки“ етапите се връщат „на четири крака“ (буквално пълзят от пристанището на ръце и крака).

От паричните (от вкъщи) запаси имат право да използват през месеца девет рубли – има лавка в параклиса на Герман. А колет се полага веднъж месечно, отваря го ИСЧ и ако не им дадеш подкуп, обявяват, че много неща от това, което ти е изпратено, не ти се полагат, например булгур. В Николската черква и в Успенската катедрала нарочите нарастват до четириетажни. Не живее по-просторно и 13-а рота в постройката към Преображенската катедрала (фот. 6). Представете си плътната тълпа пред този малък вход: три хиляди и петстотин души се мъчат да влязат през него на връщане от работа. Чакане по цял час на опашка за гореща вода. В съботни дни вечерните проверки продължават до късна нощ подобно на предишните богослужения... Държи се, разбира се, строго на хигиената: стрижат задължително косите и брадите (включително и на всички свещеници). Още – скъсяват дългополите дрехи (особено расата), тъй като в тях е главната зараза. (Шинелите на чекистите са до земята.) Вярно, през зимата за болните и старите е невъзможно да се доберат от ротните нарочите до банята; те седят по белчо или в

чувалите си и въшките ги довършват. (Мъртвите ги крият под наровете, за да им получат дажбата – макар това да не е изгодно за живите: въшките припъгълзват от изстиващия труп върху топлите тела на оставащите.) Зад крепостните манастирски стени има лоша санитарна част с лоша болница, а във вътрешността на Соловки няма никаква медицина.

Изключение прави само Голготско-Разпятиевският скит на Анзер, наказателната „командировка“, където лекуват с... убийство. Там, в Голготската черква, лежат и умират от глад и от жестокостите и изтощените свещеници, и сифилитиците, и престарелите инвалиди, и младите рецидивисти. По молба на умиращите и за да облекчи задачата си, тамошният голготски лекар дава на безнадеждните стрихнин. През зимата брадясалите трупове ги държат по бельо дълго време в черквата. После ги поставят в преддверието, подпрени до стената – по този начин заемат по-малко място. А когато ги изнесат навън, ги мятат надолу от Голготския хълм.

Необичайно е названието на хълма и скита, то не се среща никъде другаде. Според преданието (ръкопис от XVIII столетие, Държавната обществена библиотека, Соловецки патерик) на 18 юни 1712 г. на йеромонах Йов в подножието на този хълм по време на нощното му молитвено бдение се явява Богородица „в небесната си слава“ и му казва: „Отнине този хълм ще се нарича Голгота и на него ще се въздигне черква и Разпятиевски скит. И ще се покрие той с неизброими страдания.“ Така ги нарекли и така ги построили, ала повече от двеста години предсказанието не се сбъдвало и нямало изгледи да се сбъдне. След соловецкия лагер това вече не може да се каже.

През 1975 г. хора, които са били там, разказват: хълмът е разрушен (през 60-те години още е съществувал), но стените му са се запазили, тук-там се виждат стенописи.

Внезапно в Кем пламва епидемия от тиф (1928 г.), измират 60 на сто от хората, но тифът се прехвърля и на Големия Соловецки остров, където в неотопляваната „театрална“ зала лежат едновременно стотици тифозни. И стотици попълват гробището. (За да не им объркат сметката, нарядчиците записват името на всеки върху ръката му и оздравяващите си разменят присъдените срокове с мъртвците-краткосрочници, като си преписват върху ръцете имената им.) А през 1929 г., когато тук с десетки хиляди прииждат „басмачите“, тоест арестанти от Средна Азия, непризнаващи съветската власт, пламва пренесена от тях нова епидемия с поява на черни петна по тялото и неизбежна смърт. Това не би могла да бъде чума или вариола, както предполагат соловчани, тъй като тези

две болести са вече напълно победени в Съветската република, а наричат болестта „азиатски тиф“. Поради неумение да я лекуват я изкореняват така: ако в килията се разболе един, всички останали ги заключват, не ги пускат, и им подават само храната – докато не измрат до един.

Какъв научен интерес бихме имали да установим, че Архипелагът още не си дава сметка за своята същност в Соловки, че детето още не е опознало нрава си! И след това да проследим как постепенно този нрав започва да се проявява. Уви, не е така! Макар и да няма от кого да се учи, макар и да няма от кого да взима пример, нито пък да има такава наследственост, Архипелагът бързо узнава и проявява своя бъдещ характер.

Така че много нещо от бъдещия опит вече е намерено на Соловки! Вече съществува терминът „да се измъкнеш от общите работи“. Всички спят на нарове, а някои дори и на дървени миндери; в храма има по цели роти, а някъде и до двадесет души в стая, но и по четири-пет души другаде. Някои вече са си присвоили правото да огледат новия женски етап и да си изберат жена (при наличието на хилядите мъже има едва сто и петдесет – двеста жени, по-късно повече). Вече се води и борбата за топлите места чрез сервилни похвати и предателство. Вече се свалят контрите от канцеларските им длъжности – и пак ги възстановяват, защото рецидивистите не могат да се справят. Вече се съгъстява лагерният въздух от постоянните зловещи слухове. Вече се превръща във висше правило на поведение: не се доверявай на никого! (Това измества и замразява наивния оптимизъм на Сребърния век.)

Волнонаемните започват също да се възползват от сладостите на лагерната обстановка, да опознават вкуса ѝ. Семействата им получават правото да ползват безплатно труда на готвачки от лагера, винаги могат да поискат да им се прати въщи някой да им нацепи дървата или перачка, шивачка, бръснар. Ейхманс си построява вила под полярния кръг. С широк размах се развихря и Потъмкин – бивш драгунски вахмистър, после комунист, чекист и накрая началник на Кемския етапен пункт. В Кем той открива ресторант, оркестрантите му са завършили консерваторията, сервитьорките му са с копринени рокли. Пристигащите другари от Главното управление на лагерите, от Москва с купонния ѝ режим, могат тук да пируват разкошно в началото на 30-те години, сервира им княгиня Шаховска, а сметката е чисто условна, около тридесет копейки, останалото го поема лагерът.

Пък и соловецкият Кремъл все още не е целите Соловки, това е все още най-привилегированото място. Истинските Соловки дори не са и

скитовете (където след откарването на социалистите се учредяват трудови „командировки“), а в дърводобива, в далечните златодобивни мини. Ала тъкмо за тези отдалечени затънтени места сега е най-трудно да се узнае нещо, защото тъкмо тези хора не са останали живи. Известно е, че още тогава им забраняват през есента да си изсушават дрехите; през зимата при дълбоките снегове не ги обличат, не ги обуват; а продължителността на работния ден се определя от задачата – работният ден свършва тогава, когато тя бъде изпълнена, докато не се изпълни, няма връщане под покрив. Още тогава се „откриват“ нови „командировки“ в съвсем неподготвени необитаеми места, на които се изпращат по неколкостотин души.

Но като че ли през първите години на Соловки и „командировките“, и даването на непосилни задачи са още епизодични, в изблик на минутна злоба, те не са станали още система-менгеме, икономиката на страната още не е опряла до тях, не са се утвърдили петилетките. През първите години в СЛОН, изглежда, няма твърд, спуснат отвън стопански план, пък и не се държи особена сметка на това колко човекодни се падат за работа в самия лагер. Затова с такава лекота могат изведнъж да заменят осмислените стопански работи с наказание: да преливат вода от една в друга дупка на леда, да пренасят дървени трупи от едно място на друго и обратно. В това има жестокост, да, но и патриархалност. Когато работните „командировки“ стават обмислена система, обливането с вода на студа и връзването за пънове под комарите се оказва вече излишно, напразно изразходване на сили от палача.

Разполагаме със следната официална цифра: до 1929 г. в РСФСР са обхванати от труд само от 34 до 41 на сто от всички затворници („От тюрем к воспитателным учреждениям“, стр. 115. – Б. а.) (а и не би могло да бъде иначе при тогавашната безработица в страната). Наистина това е само „външен“ труд, тук не се отчита стопанският труд по обслужването на самия лагер. Но за останалите 60–65 на сто от затворниците не се намира и стопански труд. Това съотношение не може да не се прояви и на Соловки. Установено е, че през 20-те години там е имало доста затворници, получили никаква постоянна работа (отчасти заради полуголото им състояние) или заели твърде условна длъжност.

Онази първа година на първата петилетка, разтърсила цялата страна, разтърсва и Соловки. Новият (от 1930 г.) началник на УСЛОН Ногтев (същият началник на Саватиевския скит, който разстрелва социалистите) под „шепота на изненадата в изумената зала“ докладва на волнонаемните от град Кем такива цифри: „Като се изключи собственият

дърводобив на УСЛОН, нарастващ с абсолютно изключителни темпове“, само по „външните“ поръчки на Железопътното строителство и КарелЛес УСЛОН е доставял дървен материал; през 1926 г. – за 63 хиляди рубли, през 1929 г. – за 2 355 хиляди (37 пъти повече!), през 1930 г. още три пъти повече. Пътното строителство в Карело-Мурманския край през 1926 г. е изпълнено за 105 хиляди рубли, през 1930 г. – за 6 милиона – 57 пъти повече. („Соловецкие острова“, 1930, № 2–3, стр. 56–57. – Б. а.)

Това е краят на предишните затънтени Соловки, където не знаят как да ликвидират затворниците. Трудът чародей идва на помощ!

Соловки се създават чрез Кемския етапен пункт и пак чрез него, достигнали своя разцвет, започват от края на 20-те години да се разпростираат назад, към материка. И най-тежкото, което може да сполети този път затворника, са тези „командировки“ на материка. Преди това Соловки имат на материка само Сорока и Сумски посад – крайбрежни манастирски владения. Сега вече раздутият СЛОН забравя манастирски-те граници.

На запад от Кем, през блатата, затворниците започват да прокарват Кем-Ухтинския магистрален път, „смятан някога почти за неосъществим“. (Пак там, стр. 75. – Б. а.) През лятото тънат в блатата, през зимата се вкочанясват. Соловчани изпитват панически страх от тази автострада и дълго тътне над манастирския двор заплахата: „Какво? На Ухта ли искаш да идеш?“

Друг такъв път е Парандовският (от Медвежегорск). При прокарването му чекистът Гашидзе заповядва да поставят в скалата взрив, сетне праща там каери и наблюдава през бинокъл как литват във въздуха.

Разправят, че през декември 1928 г. на Красная Горка (Карелия) оставяли затворниците за наказание (неизпълнение на нормата) да нощуват в гората – и сто и петдесет човека умират от замръзване. Това е обиचाен соловецки похват и не буди съмнение.

По-трудно е да се повярва на един друг случай: на Кем-Ухтинския път недалеч от селището Кут през февруари 1929 г. една рота затворници от около стотина души за неизпълнение на нормата е натикана в огъня, където изгаря.

Това ми го разказва един-единствен човек, очевидец на случая: професор Дмитрий Павлович Калистов, стар соловчанин, който почина неотдавна. Да, не събрах засичащи се показания за това (и както изглежда, никой не ще ги събере, а и за много неща не ще се намери дори едно показание). Но няма тези, които оставят хората да замръзнат или пък ги взривяват, няма не ще дръзнат и да ги горят? Дали единствено защото

техниката за това е по-сложна?

Предпочитащите да вярват не на живи хора, а на печатния текст нека прочетат за прокарването на път от същия УСЛОН чрез също такива зекове и през същата година, само че на Колския полуостров:

„С големи трудности прокарахме път по долината на река Бела, покрай брега на езерото Вудяров до планината Кукисвумчор (Апатити) на разстояние от 27 километра, настилайки блатата... – с какво, мислите, настилайки ги! Така ти се върти на езика да го кажеш, нали? Но не на хартия... – с греди и пясъчни насипи, като изравнявахме капризните релефи на ронещите се каменисти склонове на планината.“ Сетне УСЛОН построява там и железопътна линия – „11 километра за един зимен месец... (А защо трябва да е за един месец? Защо не се отложи до лятото?) Задачата изглеждаше неизпълнима. 300 000 кубика изкопни работи. (Зад Полярния кръг! През зимата! Нима това е пръст? По-твърда от гранит!!!) Всичко трябваше да се върши изключително с ръчна сила – с кирка, лом и лопата. (Дали са имали поне ръкавици?...) Многобройните мостове задържаха хода на работите. Денонощно се трудехме на три смени, прорязвахме полярната нощ със светлината на петромаксови лампи, прокарвахме просеки през смърчовите гори, изкоренявахме пъновете сред снежните вихрушки, засипващи пътя със сняг над човешки бой...“ (Г. Фридман. „Сказочная биль“ („Соловецкие острова“, 1930, № 4, стр.43-44). – Б. а.)

Прочетете това. А сега затворете очи. И си представете: себе си, безпомощния гражданин, въздишащ по Чехов – в ледения ад! Себе си, туркмена с тубетейка – в нощната виелица! И изкоренявайте пъновете!

И това е през най-добрия светъл период на 20-те години, преди какъв да е още „култ към личността“, когато бялата, жълтата, черната и червената раса на Земята гледат на нашата страна като на факел на свободата. (О, Бертран Ръсел! О, Хюлет Джонсън! О, къде бе вашата пламенееща съвест тогава! – Б. а.) Това е през годините, когато от естрадите се пеят забавни песнички за Соловки.

Така незабележимо – чрез възлагане на работни задачи – се разпада замисълът за изолиран на островите лагер със специално предназначение. Архипелагът, родил се и съзрял на Соловки, започва своето злокачествено настъпление по страната.

Възниква проблемът: да се разстеля пред него територията на тази страна – и да не му се позволи да я завоюва, да я въвлече, да я уподоби на себе си. Всяко островче и всяка речичка на Архипелага да бъдат

опасани с враждебността на съветския вълнолом. Двата свята да съществуват един до друг, но не и да се слоят!

Та нали този ногтевски доклад под „шепота на изненадата“ се изнася заради резолюцията, заради резолюцията на трудещите се от Кем. (А по-нататък – във вестниците! А по-нататък ще го окачат по селищата.)

„...засилващата се класова борба в СССР... и нарасналата както никога опасност от война (У нас винаги е както никога, не по-малко. – Б. а.)... изисква от органите на ОГПУ и УСЛОН още по-голяма сплотеност с трудещите се, още по-голяма бдителност... Чрез организиране на общественото мнение... да се поведе борба срещу сдушаването между свободните граждани и затворниците, укриването на бегълците, изкупуването на крадените и държавните вещи от затворниците... и срещу всевъзможните злостни слухове, разпространявани за УСЛОН от класовите врагове.“

И какви ли са тези „злостните слухове“? Че в лагера хората лежат съвсем за нищо. И как там ги довършват.

Следва още точката: „Дълг на всеки е своевременно да уведомява...“ („Соловецкие острова“, 1930, № 2–3, стр. 60. – Б. а.)

Мръсните му свободни граждани! Те дружат със зековете, укриват бегълците. Това е страшна опасност. Ако не бъде пресечена, няма да е възможен никакъв Архипелаг. И страната е пропаднала. И революцията е пропаднала.

И срещу „злостните“ слухове се пускат честни прогресивни слухове: че в лагерите има само убийци и насилници, че всеки беглец е опасен бандит! Заклучвайте се, страхувайте се от тях, спасявайте децата си! Излавяйте ги, съобщавайте за тях, облекчете работата на ОГПУ! А за тези, които не помагат, ни съобщавайте!

Сега вече, с разрастването на Архипелага, бягствата се увеличават: горските и пътностроителните командировки обричат хората на смърт – и все пак там беглецът чувствава под краката си материка, това е все пак някаква надежда. Мисълта за бягство терзае соловчани още когато СЛОН е изолиран остров. Доверчивите очакват края на тригодишната си присъда, предвидливите вече разбират, че нито след три, нито след двадесет и три години ще видят свободата. И следователно свободата е само в бягството.

Но как да избягаш от Соловки? Половин година морето е покрито с лед – и не изцяло, на места с дупки, и се вдигат виелици, стягат мразове, надвисват мъгли и мрак. А през пролетта и по-голямата част от лятото – бели нощи, дежурните катери виждат надалеч. Едва с нарастването на

нощите, през късното лято и есента, настъпва подходящото за тази цел време. Не в манастира, естествено, а на командировките тези, които ползват по-голям участък за движение и повече време, сковават някъде в гората недалеч от брега лодка или сал и се измъкват нощем (понякога и просто върху някоя греда) напосоки, с надеждата най-вече да срещнат чуждестранен параход. На острова узнават за бягството по суетенето на охраната, по тръгването на катерите – и радостна тревога обхваща соловчани, сякаш самите те са избягали. Питат се шепнешком: не са ли ги заловили още? Не са ли ги намерили още?... Вероятно мнозина са се издавали, без да се доберат доникъде. Някои може би са достигали карелския бряг и са се укривали там в дълбока нелегалност.

А знаменитото бягство в Англия става от Кем. Този смелчак (името му ни е неизвестно, на ви проява на заинтересуваност!) знаел английски, но скрива това. Успява да попадне при натоварването на един дървоносач в Кем – и там се разбира с англичаните. Конвоите откриват отсъствието му, задържат парахода почти цяла седмица, няколко пъти го обискират, но не намират беглеца. (Оказва се, че при всеки обиск, идващ от брега, него го спускали от другия борт по котвената верига под водата с дихателна тръбичка в устата.) Плащат огромна неустойка за задържането на парахода и решават наслуки, че арестантът се е удавил, след което пускат парахода.

Освен този случай по море успява да избяга и групата на Безсонов, петима души (Малзагов, Малбродски, Сазонов, Приблудин).

А в Англия започват да излизат книги дори, струва ми се, с преиздания (Юр. Дм. Безсонов, „Моите 26 затвора и бягството ми от Соловки“). (Тях също ли не сте чели, сър Бертран Ръсел?... – Б. а.)

Тази книга изумява Европа. И, разбира се, упрекуват автора беглец в преувеличаване, пък и приятелите на Новото Общество е трябвало просто да не повярват на тази клеветническа книга, тъй като тя противоречи на вече известното: както описват рая на Соловки германският комунистически вестник „Роте фане“ (надяваме се, че неговият кореспондент е попаднал по-късно и лично на Архипелага) и албумът за Соловки, разпространяван от съветските посолства в Европа: превъзходна хартия, достоверни снимки на уютните килии. (Надежда Суровцева, наша комунистка в Австрия, получава такъв албум от виенското посолство и опровергава възмутена плъзналата по Европа клевета. По това време сестрата на бъдещия ѝ съпруг вече е излежала присъдата си на Соловки, а и на самата Суровцева предстои след две години да се разхожда в двора на Ярославския изолатор с другите арестувани.)

Клевета като клевета, но е допуснат досаден пробив! Тогава комисия от ВЦИК под председателството на „съвестта на партията“ другаря Солц (фот. 8) заминава да узнае какво става там, на тези Соловки (ами че те нищо не знаят!...). Но впрочем тази комисия минава само по Мурманската железопътна линия, пък и там нищо особено не свършва. А на острова решават за най-добре да изпратят – не, молят го да замине! – великия пролетарски писател Максим Горки, току-що завърнал се в пролетарското си отечество. Къде по-добро опровержение на гнусната чуждестранна измислица от неговото свидетелство!

Слухът за това бързо достига до Соловки – затуптяват арестантските сърца, охраната изпада в паника. Човек трябва да познава затворниците, за да си представи тяхното очакване! В гнездото на безправие, произвола и мълчанието ще кацне соколът и буревестникът! Първият руски писател! Ето кой ще им даде да се разберат! Ето кой ще ги постави на място! Той, бащицата, ще ги защити! Очакват Горки почти като всеобща амнистия.

Вълнува се и началството: гледа да скрие уродливото и да хвърли прах в очите. Натирват цели етапи на далечни „командировки“, та зад стените на манастира да останат по-малко арестанти; изписват от санитарната част много болни и привездат всичко в пълна чистота. Натикват освен това отсечени борови дръвчета (за няколко дни няма да изсъхнат без корените си) по „алеята“ до детската колония, открита три месеца преди това, гордостта на УСЛОН, където всички са добре облечени и няма социално чужди деца и където малолетните се възпитават и спасяват за бъдещия живот при социализма.

Само в Кем кой знае къде са зяпали: на Поповия остров затворниците товарят „Глеб Бокий“ по долно бельо или в чувалите си – и не щеш ли, идва свитата на Горки да се качи на парахода. Изобретатели и мислители! Ето достойна задача за вас: гол остров, ни храст, ни прикритие някакво – и на триста крачки от затворниците се показва свитата на Горки. Вашето решение?! Как да се прикрие този срам, тези мъже в чували? Цялото пътуване на Хуманиста ще загуби смисъла си, ако в този момент той ги види. Е, разбира се, той ще се постарее да не ги забележи – но помогнете все пак! Да ги издавим в морето? Ще има да пляскаат... Да ги заровим в земята? Няма да успеем... Не, само достойният син на Архипелага може да намери изход! Надзирателят командува: „Прекрати работата! Събери се! Още по-плътно! Седни на земята! Не мърдай!“ И хвърлят отгоре им брезент. „Който мръдне – ще го убия!“ И бившият носач се качва по трапа, че и наблюдава още пейзажа от парахода цял час

преди тръгването му – и нищо не забелязва...

Това става на 20 юни 1929 г. Знаменитият писател слиза на пристанището в Бухта Благоденствие. Редом с него върви снаха му, цялата в кожа (черна кожена фуражка, кожена куртка, кожен брич и високи тесни ботуши) – жив символ на ОГПУ рамо до рамо с руската литература.

В обкръжението на командния състав на ГПУ Горки минава с бърза широка крачка по коридорите на няколко общежития. Всички врати на стаите са широко разтворени, но той почти не ги прекрочва. В санитарната част му строят в две редици с чисти престилки лекарите и сестрите, но той не ги и поглежда, отминава. По-нататък чекистите от УСЛОН го повеждат безстрашно на Секирка. И какво? Карцерите са безлюдни и най-важното – никакви пръти! По скамейките са насядали крадци (те вече не са никак малко на Соловки) и до един... четат вестници! Никой от тях не смее да стане и да се оплаче, но са се наговорили: да държат вестниците обратно. И Горки се доближава до един и мълчаливо му обръща вестника както трябва. Забелязал е! Досетил се е! Няма да си иде така! Ще ги защити!

(Другарката от ГПУ, спътницата на Горки, също си е упражнила перото и записва следното: „Запознаваме се с живота на Соловецкия лагер. Посещавам музея. Всички се отправяме на «Секирпланина». Оттам се открива изумителен изглед към езерото. Водата в езерото е със студен тъмносин цвят, около езерото – гора, сякаш омагьосана, светлината се мени, припламват върховете на боровете и огледалното езеро става огнено. Тишина и удивително красиво. На връщане минаваме покрай торфени находища. Вечерта слушаме концерт. Гощаваха ни с местна соловецка сельодка, тя е дребна, но поразително нежна и вкусна, топи се в устата“ („М. Горький и син“, М, „Наука“, 1971, стр. 276). – Б. а.)

Посещават детската колония. Всичко е толкова културно! – всеки на отделно одърче с дюшече. Всички се гушат, всички са доволни. И изведнъж едно четиринадесетгодишно момче казва: „Слушай, Горки! Всичко, което виждаш, е лъжа. А искаш ли да знаеш истината? Да ти я кажем ли?“ Да, кимва писателят. Да, иска да знае истината. (Ех, момченце, защо разваляш едва-едва изградилото се благополучие на литературния патриарх? Дворец в Москва, имение в Краймосковието...) Наредено е всички да излязат – и децата, и дори съпровождащите ги гепеушници – и момчето час и половина разказва на върлинения старец. Горки излиза от бараката, облян в сълзи. Пред него спира каляска, за да го отведе на обяд във вилата на началника на лагера. А децата се спускат в бараката: „За комарите каза ли?“ – „Казах!“ – „За прътите в карцера каза

ли?“ – „Казах!“ – „За вридлиото каза ли?“ – „Казах!“ – „А как ни изритват по стълбите?... А за чувалите?... А за ношувките в снега?...“ Всичко, всичко, всичко е казало правдолюбивото момче!!!

Но дори името му не знаем.

На 22 юни, вече след разговора с момчето, Горки записва в „Книгата за отзиви“, специално турена за този случай:

„Не съм в състояние да изразя впечатленията си с няколко думи. Не ми се ще, пък и е неприлично (!) да се впускам в шаблонни похвали за изумителната енергия на хората, които като бдителни и неуморими стражи на революцията умеят в същото време да бъдат необикновено смели творци на културата.“ („Соловецкие острова“, 1929, № 1, стр. 3. (В събраните съчинения на Горки тези записани впечатления ги няма. – Б. а.))

На 23-ти Горки отплава. Едва неговият параход се отделя от брега – момчето го разстрелват. (Сърцевед! Познавач на хората! – как е могъл да не вземе момчето със себе си?!)

Така укрепва в новото поколение вярата в справедливостта.

Казват, че там, във върховете, главата на литературата се дърпал, не искал да публикуват похвалите му за УСЛОН. Ама как така, Алексей Маскимович?... Ама пред буржоазна Европа! Ама тъкмо сега, тъкмо в този момент, толкова опасен и сложен!... А режимът? Ще сменим, ще сменим режима.

И се печата, и се препечатва в голямата свободна преса – нашата и западната, от името Сокола-Буревестник, че напразно плашат хората със Соловки, че затворниците там живеят отлично и се превъзпитават отлично. Така Горки,

умирайки, благослови

(Известен стих на Пушкин, в който той има предвид поета Державин, предрекъл малко преди смъртта си неговия гений под впечатление на стихотворението му „Възпоминание в Царское село“. – Б. пр.)

Архипелага...

Приписах жалкото поведение на Горки след завръщането му от Италия и до смъртта му на заблудите и отслабване на ума. Но неотдавна публикуваната му кореспонденция от 20-те години дава основание това да се обясни с нещо по-лошо: с користта. Озовал се в Соренто, Горки с изненада забелязва, че не е обкръжен със световна слава, а по-сетне – и с пари (а е придружен от цял двор прислужници). Става ясно, че трябва

да се връща в Съюза заради парите и съживяване на славата и да приеме всички условия. Тук той става доброволен пленник на Ягода. И Сталин напразно го убива, за да се презастрахова: той би възпял и тридесет и седма година.

А колкото до режима – става, както вече е обещано. Режимът е променен – в 11-а кариерна рота стоят сега вече по цели седмици плътно един до друг. На Соловки пристига комисия, вече не на Солц, а следствено-наказателна. Тя си изяснява и разбира (с помощта на местната ИСЧ), че всички жестокости на соловецкия режим се дължат на белогвардейците (Административната част) и изобщо на аристократите, и отчасти на студентите (на същите ония, които още от миналия век разбунват Санкт-Петербург). И несполучливото абсурдно бягство на умопомрачения Кожевников (бивш министър на Далекотоизточната република) с Шепчински и Дегтярьов – конния ездач, се раздухва в голям фантастичен заговор на белогвардейците, канещи се уж да завладеят парахода и да отплават, и започват да подбират съучастници, и макар никой да не се признава в такъв заговор, към делото се привличат все повече арестанти.

Гони се цифрата „триста“. Набират я. И през нощта срещу 15 октомври 1929 г., като прибират и заключват всички по помещенията, отварят обикновено заключените Свети порти за най-прекия път до гробището. Извеждат хора на партиди през цялата нощ. (И всеки път това е съпроводено от отчаяния вой на вързаното нейде куче Блек, което, изглежда, подозира, че тъкмо в тази партида водят неговия стопанин Баградуни. В ротите броят партидите по воя на кучето, поради силния вятър изстрелите се чуват слабо. Този вой действа така на палачите, че на следващия ден застрелват и Блек, и всички останали кучета.)

В разстрела участвуват споменатите вече трима морфинисти, началникът на охраната Дегтярьов и... началникът на културно-възпитателната част Успенски. (Това съчетание е учудващо само за повърхностния поглед. Този Успенски има, дето се вика, типична биография, тоест не най-разпространената, но концентрирала в себе си същността на епохата. Революцията го заварва като син на свещеник. Какво го очаква? Анкети, ограничения, заточение, преследване. И няма начин да заличиш баща си, да го измениш. Не, има начин, решава Успенски: той убива своя баща и обявява на властите, че е направил това от класова омраза! Правилно чувство, това дори почти не е убийство! Получава лека присъда и веднага тръгва в лагера по културно-възпитателната линия, бързо се освобождава и ето че го заварваме вече като волнонаемен началник

на КВЧ на Соловки. Не ни е известно дали сам е настоявал да участвува в споменатия разстрел, или са му предложили да потвърди класовата си позиция. В края на същата тази нощ го виждат как вдига краката си един по един над мивката, за да измие кръвта от кончовите на ботушите си.) (Фот. 16, крайният отдясно е може би той, но е възможно и да е еднофамилец.)

Стрелят пияни, неточно – и на сутринта огромната засипана яма още помръдва.

През целия октомври, че и през ноември докарват за разстрел допълнителни партии от материка. (В една от тях е разстрелян и Курилко.)

След известно време цялото това гробище е изравнено със земята от затворниците под звуците на оркестър.

(Тази площадка е на триста метра южно от Светите порти (водени са били покрай стените на манастира до края му, а сетне по-нататък, без да завиват), доста голяма, осемдесет на осемдесет метра, изчистена от дървета, удобна за строеж. През лятото на 1979 г. там започват изкопни работи за жилищни сгради–и ескаваторът изгребва само кости. Туристите (а сред тях и бивши зекове, които не си правят илюзии) разглеждат черепите. Дори и след полагагането на фундамента около него се въргалият безброй много ребра, ключици, челюсти, лопатки, тазови кости, пищяли, фаланги от пръсти и гръбначни прешлени. – Б. а.)

След тези разстрели е сменен началникът на СЛОН: вместо Ейхманс идва Зарин и се смята, че с него започва ерата на новата соловецка законност.

Впрочем ето каква е тя. През лятото на 1930 г. довеждат на Соловки няколко десетки „истински православни“, наричани „сектанти“: на отделни места, под различни названия, в страната съществуват множество православни общини, приели възванието на патриарх Тихон от 1918 г. за анатема на съветската власт и независимо от обрата в центъра неотстъпили и по-късно от това анатемосване. Тези хора („имеславци“) се отричат от всичко, което идва от антихриста: не получават никакви съветски документи, не подписват нищо на тази власт и не се докосват до нейните пари. Начело на тази новодоведена група стои белобрад осемдесетгодишен старец, сляп, с дълга тояга. На всеки грамотен човек е ясно, че тези фанатици за нищо на света няма да приемат социализма, защото за целта ще е нужно да имат работа с най-различни хартийки–и по-добре в такъв случай да умрат. Изпращат ги на Заешкия остров – най-малкия в Соловецкия архипелаг, – пясъчен, без никакво дръвче,

пустинен, с лятна къщурка, останала от предишните монаси рибари. И им предлагат да им отпуснат двумесечна дажба, но при условие, че ще се разпишат във ведомостта за нея. Разбира се, те отказват. Тогава се намесва неуморимата Анна Скрипникова, по това време, въпреки младостта си и младостта на съветската власт, арестувана вече за четвърти път. Тя снове между счетоводството, нарядниците и самия началник на лагера, който осъществява хуманния режим. Призовава ги отначало към милост, после – да пратят и нея със „сектантите“ на Заешките острови като счетоводен работник със задължението да им дава дневна дажба и да води цялата отчетност. Това като че ли не противоречи на лагерната система! – а ѝ отказват. „Но нали храните умопомрачените, без да искате от тях да ви се разписват!“ – крещи Анна. Зарин само се размива. А нарядничката отвърща: „Може би това е директива на Москва – отде да знаем...“ (И това е, разбира се, указание от Москва! Кой би се нагърбил иначе с отговорност? Добре са го замислили безбожниците как да уморят тези вярващи, но подобен план е невъзможно да се осъществи в гъсто населените средноруски земи, затова ги изпращат тук.) И ги отправят без храна. След два месеца (точно след два, защото трябва да им се предложи да се разпишат за следващите две месеца), когато пристигат на Малкия Заешки остров, намират само изкълваните им трупове. Всички са на място, нито един не е избягал.

Та кой да търси сега виновните? – през 60-те години на нашия велик век?

Впрочем и Зарин скоро е снет – за либерализъм. (И, струва ми се, е осъден на десет години.)

* * *

От края на 20-те години обликът на Соловецкия лагер започва да се мени. От безгласна клопка за обречените каери той все повече се превръща в нов тогава, а сега вече стар за нас вид общобитов „поправително-трудова“ лагер. Бързо нараства в страната броят на „особено опасните сред трудещите се“ – и погват към Соловки битоваците и хулиганите. На соловецка земя стъпват закоравели и начинаещи крадци. Приижда също така голям поток крадли и проститутки. (При среща на Кемския етапен пункт първите крещат на вторите: „Може да крадем, но със себе си не търгуваме!“ А вторите им отвърщат дръзко: „Търгуваме с нашето си, а не с крадено!“) Работата е там, че по цялата страна е обявена (не във вестниците, естествено) борба с проституцията и започват да ги излавят по всички големи градове и на всички тръсват по шаблон три

години, а много от тях ги изпращат на Соловки. Теоретично е ясно, че честният труд бързо ще ги превъзпита. Кой знае защо обаче, упорито държейки се за своята социално унижителна професия, те още по пътя измолват да мият пода в казармите на конвоя и прикоткват след себе си червеноармейците, като по този начин подронват устава на конвойната служба. Със същата лекота те се сдружават и с надзирателите – и не безплатно, разбира се. Още по-добре се уреждат те на Соловки, където глътът за жени е огромен. Дават им най-хубавите стаи в общежитието, всеки нов ден им носи нови вещи и подаръци, „монахините“ и другите каретки припечелват от тях от бродирание на долните им ризи – и разбогатели, както никога преди това, с куфари, натъпкани с коприна, след излежаване на присъдата си те се завръщат в Съюза да заживеят честен живот.

А крадците въвеждат игрите на карти. Крадлите пък решават, че им е изгодно да раждат деца на Соловки: там няма ясли и чрез детето може да се освободят от работа за през целия си кратък срок на пребиваване. (Преди тях каерките избягват този начин.)

На 12 март 1929 г. Соловки приемат и първата партида непълнолетни, по-нататък те следват една след друга (всички под шестнадесетгодишна възраст). Отначало ги настаняват в детската колония до манастира със същите онези одъри с дюшеци за пред хората. Те укриват безплатно раздаденото им облекло и крещат, че няма в какво да излязат на работа. След това и тях ги разпращат по горите, оттам те се разбягват, объркват имената и присъдите си, излавят ги, не могат да ги идентифицират.

С притока на социално-здравия контингент се поокопитва и Културно-възпитателната част. Издига се призивът за ликвидиране на неграмотността (но крадците и бездруго отлично различават купите от трепите), окачват лозунга: „Всеки затворник – активен участник в социалистическото строителство!“, и дори измислят термина прековаване (точно тук го измислят).

Но ето вече е септември 1930 г. – обнародвано е обръщението на ЦК към всички трудещи се за разгръщане на съревнованието и ударничеството – и могат ли затворниците да останат настрана? (Ако вече и на свободните граждани им нахлузват ярема, какво остава за тях?)

По-нататък сведенията, които имаме, постъпват не от живи хора, а от книгата на учения юрист Ида Авербах (И. Л. Авербах. От преступления к труду. – Б. а.), затова предлагаме на читателя да приема за чиста монета само една шестнадесета, само една двеста петдесет и шеста от

тях, а понякога дори и с обратен знак.

През есента на 1930 г. е създаден соловецки щаб за съревнование и ударничество. Отявлените рецидивисти, убийци и грабители изведнъж „влизат в ролята на пестеливи стопански и технически ръководители, на способни културни работници“. (Г. Андреев си спомня: избиваха ни зъбите – „давай кубиси, контра!“) Крадците и бандитите, едва прочели обръщението на ЦК, зарязват ножовете и картите си и изгарят от жажда да създадат в лагера комуна. Според устава член може да бъде произхождащият от бедняшко-средняшка или работническа среда (а трябва да се каже, че всички рецидивисти се записват в Отчетно-разпределителната част като „бивши работници“ – почти се сбъдва лозунгът на Шепчински „Соловки – на работниците и селяните!“) – и в никакъв случай не осъденият по Петдесет и осми член. (Че и на всичко отгоре комунарите предлагат да се съберат присъдените за излежаване години на всички, след което да се раздели полученото число на броя на участниците, по този начин да се изчисли средният срок и след неговото изтичане всички едновременно да бъдат освободени! Въпреки комунистичността на предложението обаче чекистите го намират за политически незряло.) Лозунгът на Соловецката комуна е: „Да се издължим на работническата класа!“, и един още по-добър: „От нас – всичко, на нас – нищо!“ (Този лозунг, вече напълно зрял, е достоен дори за общосъюзно разпространение.) И ето какво зверско наказание бива измислено за провинилите се членове на комуната: да им се забранява да излизат на работа! (Къде по-сурово наказание от това за крадеца!!!)

Впрочем соловецкото началство, не толкова разпалено като култивзпитрабработниците, не се доверява особено на апашкия ентузиазъм, а прилага ленинския принцип: „дарна работа – ударно снабдяване!“ Това ще рече: прехвърлят комунарите в отделни общежития с по-меки постели, обличат ги по-топло и започват да ги хранят отделно и по-добре (за сметка на останалите, естествено). Това се харесва много на комунарите и те се заричат да не гонят и да не пъдят от комуната вече никого.

Такава комуна е по вкуса и на некомунарите – и всички подават заявления за постъпване в комуната. Но е решено да не бъдат приемани в нея, а да се създаде втори, трети, четвърти „трудов колектив“, вече без такива привилегии. И нито един колектив не приема осъдени по Петдесет и осми член, макар най-разпуснатите престъпници да ги поучават чрез вестника: време е, един вид, да проумеете, че лагерът е трудова школа!

И разпращат със самолети доклади в ГУЛАГ: соловецки чудеса!

Бурен прелом в настроението на рецидивистите! Цялата енергия на престъпния свят се трансформира в ударничество, в съревнования, в изпълнение на промишления финансов план! Там се дивят и разпространяват опита.

Така започват да живеят Соловки: част от лагера е в трудови колективи и процентът на изпълнение там не просто нараства, а – два пъти! (КВЧ обяснява това с влиянието на колектива, а ние разбираме, че това е обикновена лагерна тухта.)

(Поправят ме, че трябвало да пиша туФта, както било прието по апашки, а туХта било селско преименуване като Хвьодор. (Тухта или туфта означава на апашки жаргон нещо, което всъщност го няма, най-вече – измисления обем на работите. – Б. р.) Но тъкмо това ме умилява: туХта е по-близо до руския език, а туФта е съвсем чуждо. Въвели са думата апашите, а я възприема целият руски народ, така че нека да бъде туХта. – Б. а.)

Другата част от лагера е „неорганизирана“ (и ненахранена, и необлечена, и на тежките работи) – и, естествено, не се справя с нормите.

През февруари 1931 г. конференцията на соловецките ударни бригади постановява: „С широката вълна на соцсъревнованието да отвърнем на новата клевета на капиталистите за принудителния уж труд в СССР.“ През март ударните бригади са вече сто тридесет и шест. А през април изведнъж се пристъпва към генералната им чистка, защото „класово-чуждият елемент е проникнал, за да разложи колективите“. (На ви загадка: Петдесет и осми не припарва и до прага, кой им ги разлага? Трябва да се подразбира: станала е очевидна тухтата. Яли-пили и се веселили, направили сметката – и ахнали, и трябва да подгонят някого, за да се раздвижат останалите.)

А под прикритието на радостната шумотевица се извършва безшумната работа по разпрашването на етапите: от майчиния соловецки тумор Петдесет и осми плъзва в отдалечените пагубни места да открива нови лагери.

Разправят, че един (дали само един?) претоварен шлеп със затворници потънал (а дали случайно?).

А от Анзер извеждат неколцина затворници един по един, тайно. Охраната недоумява: какви ли пък ще са тези тайни зекове? (На Соловки и през 1975 г. живеят още: бившият лагерен пазач Ершихин; неговата жена, бивш заседател па тройка в Кем; бившите надзиратели Беличкин, Третяков и Шимонаев. А надзирателският син Чеботарьов е председател на Изпълнителния комитет на острова. – Б. а.)

Разтворете, читателю, картата на руския Север. Морският път от Соловки за Сибир минава покрай Нова Земя. Веднъж в годината (юни – юли) натам се движат кораби начело с ледоразбивач, те превозват нови зекове и продоволствието на лагерите за годината. На Нова Земя също има лагери от много години и те са най-страшните, защото тук попадат „без право на кореспонденция“. Оттук не се е завърнал никога нито един-едничък зек. Какво са работили там тези нещастници, как са живели, как са умирали – това не знаем и до ден-днешен.

Но все някога ще получим свидетелства!

Трета глава МЕТАСТАЗИТЕ НА АРХИПЕЛАГА

Архипелагът не се развива сам по себе си, а заедно с цялата страна. Докато в страната царува безработица – няма и набиране на арестанти за работна ръка и арестите се извършват не като трудова мобилизация, а като помитане на пътя. Но когато се решава да се разбъркат с огромна бъркачка всичките сто и петдесет тогавашни милиони, когато е отхвърлен планът за свръхиндустриализацията и вместо него прищпорват свръх-свръх-свръхиндустриализацията, когато са замислени вече и разкулачването, и обширните обществени работи на първата петилетка, в навечерието на Годината на Великото Пречупване се променя и отношението към Архипелага и всичко на Архипелага.

На 26 март 1928 г. Совнаркомът (значи – още под председателството на Риков) разглежда състоянието на репресивната политика в страната и състоянието на местата за изолация. За репресивната политика се стига до заключението, че е недостатъчна. Постановява се (ЦГАОР, ф. 393, оп. 78, ед.хр. 65, лл. 369–372. – Б. а.): спрямо класовите врагове и класово чуждите елементи да се прилагат сурови репресивни мерки, лагерният режим да стане по-строг. И още: принудителните работи да не бъдат заплащани на затворниците и да станат стопански оправдани за държавата. И: „да се смята за в бъдеще за необходимо разширяването на капацитета на трудовите колонии“. Тоест чисто и просто се предлага да бъдат подготвени по-големи лагери преди планираните масови арести. (Троцки също предвижда тази стопанска необходимост, само че той отново предлага своята трудова армия със задължителна мобилизация. Все от един дол дренки. Но дали за да противоречи на своя опонент, или за да пресече решително у хората всякакви молби и надежди за

връщане, Сталин решава да прекара трудовата армия през тъмничната машина.) Приключва безработицата в страната – вече има икономически смисъл от разширяването на лагерите.

Ако през 1923 г. на Соловки има затворени не повече от три хиляди души, към 1930 г. те са вече около петдесет хиляди плюс още тридесет хиляди в Кем. От 1928 г. соловецкият рак започва да пълзи – отначало по Карелия – за прокарване на пътища, за експортен дърводобив. Със същото усърдие СЛОН започва „да продава“ инженери: разпращат ги без конвой на работа в северните области, а заплатата им се изплаща в лагера. Във всички точки на Мурманската железопътна линия от Лодейное Поле до Тайбола към 1929 г. се появяват вече лагерните пунктове на СЛОН-а. Сетне движението се насочва по вологодската линия – при това толкова оживено, че се налага на гара Званка да отворят диспечерски пункт на СЛОН-а. Към 1930 г. в Лодейное Поле укрепва и застава на краката си СвирЛаг, в Котлас пък се образува КотЛаг. От 1931 г. с център в Медвежегорск се ражда БелБатЛаг (Тази е официалната дата, а фактически от 1930 г., но организационният период е скрит заради краткостта на сроковете, славата и историята. И тук тухта... – Б. а.), на който предстои в близките две години да прослави Архипелага во веки веков и на петте материка.

А злокачествените клетчици пълзят ли, пълзят. От едната страна не ги пуска морето, а от другата – финландската граница, но нищо не им попречва да открият лагер край Красная Вишера (1929 г.), а най-важно – пътищата на изток по руския Север са безпрепятствени. Доста рано се прокарва пътят Сорока–Котлас. („Ще построим Сорока преди срока!“ – дразнят соловчани С. Алимов, който обаче продължава в същия дух и си спечелва име на съчинител на песнички.) Раковите клетчици допълзват до Северна Двина, където образуват СевДвинЛаг. Отминават и нея и се насочват безстрашно към Урал. През 1931 г. там е основано Северноуралско отделение на СЛОН-а, което скоро създава самостоятелните СоликамЛаг и СевУралЛаг. Березниковският лагер започва строителството на голям химически комбинат, как ли не превъзнасян навремето си. През лятото на 1929 г. от Соловки е изпратена на река Чибия експедиция от безконвойни затворници, водени от геолога М. В. Рушчински, да издирват нефт, намерен там още през 80-те години на XIX столетие. Експедицията е успешна – и на Ухта възниква лагер – УхтЛаг. Но той също не застива на място, а бързо пуска своите метастази на североизток, завладява Печора – и се преобразува в УхтПечЛаг. Скоро той има Ухтинско, Печорско, Интинско и Воркутско отделение – все основи

на бъдещите големи самостоятелни лагери.

Но и тук още много нещо е пропуснато.

Овладеяването на обширния северен край, лишен от пътища, налага прокарването на железопътна линия: от Котлас през Княж-Погост и Роча до Воркута. (Наистина тази линия се строи дълго. Участъкът ѝ в района на река Вим от Княж-Погост до Ропча е готов през 1938 г., а цялата окончателно – едва в края на 1942 г.)

Така от бездните на тундрата и тайгата се надигат стотици средни и малки нови острови. В движение, в боен строй, се създава и новата организация на Архипелага: лагерните управления, лагерните отделения, лагерните пунктове (ОЛПи – отделни лагерни пунктове, КОЛПи – комендантски, ГОЛПи – главни), лагерни участъци (те пък се делят на „командировки“ и „подкомандировки“). А в Управленията има Отдели, а в отделенията – Части: I – Производствена, II – Отчетно-Разпределителна (ОРЧ), III – Опер-Чекистка.

(А в дисертациите в същото време се пише: „Обрисуват се в бъдеще контурите на възпитателни учреждения за отделни недисциплинирани членове на безкласовото общество“ (сборник „От тюрем...“, с. 429). Дали наистина с премахването на класите няма да има и престъпници? Но някак дъхът ти спира, като си помислиш, че утре ще сме безкласово общество и никой няма да лежи!... Все пак отделни недисциплинирани ще полежат... Безкласовото общество също няма да е без опандизени.)

Така че цялата северна част на Архипелага е рожба на Соловки. Ала не единствено на тях! След великия призив на съветската власт трудово-изправителните лагери и колонии напъпват по цялата ни необятна страна. Всяка област си открива свои трудово-изправителни лагери и колонии. Милиони километри бодлива тел се точат ли, точат, като се пресичат, преплитат, проблясват весело с шиповете си покрай железопътните линии, покрай шосетата, покрай градските покрайнини. И навесите на уродливите лагерни кули стават най-неизбежната черта на нашия пейзаж и само по учудващо стечение на обстоятелствата не сме попаднали върху платната на художниците или във филмовите кадри.

Още от Гражданската война усилено се мобилизират за лагерните нужди манастирските здания, които с разположението си са идеално приспособени за изолация. Борисоглебският манастир в Торжок е превърнат в етапен пункт (съществуващ и до днес), Валдайският (разделен с езеро от бъдещата вила на Жданов) – в колония за малолетни, Нилов манастир на селигерския остров Столбни – в лагер, Саровският манастир – в гнездо на Потминските лагери, и така нататък, без да му се

вижда крайт. Изникват лагери в Донбас, по горното течение на Волга, по средното, по долното, в Среден и Южен Урал, в Задкавказието, в централен Казахстан, в Средна Азия, в Сибир и в Далечния изток. Официално се съобщава, че през 1932 г. площта на селскостопанските трудово-поправителни колонии в РСФСР е заемала 253 хиляди хектара, в УССР – 56 хиляди („От тюрем к воспитателным учреждениям“, с. 136–137. – Б. а.). При средно хиляда хектара на колония ще получим над триста „селски стопанства“, тоест най-второстепенни и с по-лек режим лагери!

Разпределянето на затворниците по близките и далечни лагери се решава лесно с постановление на ЦИК и СНК от 6.11.1929 г. (И всичко съвпада все с годишнини...) Отменя се предишната „строга изолация“ (пречеща на съзидателния труд), става правило в общите (близките) места за лишаване от свобода да се изпращат осъдените с присъда до три години, а тези от три до десет – в отдалечените райони („Собрание Законов СССР“, 1929, № 72. – Б. а.). Тъй като Петдесет и осми никога не получава по-малко от три години, той целият поема на Север и в Сибир – да ги усвоява и да загине.

А през това време ние маршируваме под ударите на барабаните!...

* * *

На Архипелага упорито се носи легендата, че „лагерите са измислени от Френкел“.

Струва ми се, че тази непатриотична и дори оскърбителна за властта измислица е достатъчно опровергана в предишните глави. Макар и с оскъдни средства, надявам се, успяхме да покажем раждането на лагерите за потискане и принудителен труд още през 1918 г. Без помощта на какъвто и да е Френкел се решава, че затворниците не бива да губят времето си в нравствени размисления (цел на съветската трудово-изправителна политика съвсем не е индивидуалното поправяне в неговото традиционно разбиране), а трябва да се трудят и при това нормите им да бъдат по-големи, почти непосилни. Преди още всякакъв Френкел вече говорят: „Поправяне чрез труд“ (а се подразбира още от времето на Ейхманс като „изтребление чрез труд“).

Но дори не е нужно съвременно диалектическо мислене, за да се досетиш, че затворниците могат да се използват за тежки работи в слабонаселени местности. Още през 1890 г. в Министерството на пътищата възниква мисълта да бъдат привлечени каторжните заточеници от Приамурския край за прокарането на релсов път. Каторжниците са просто

заставени, а на преселените заточеници и на административно изселените е разрешено да работят срещу обещанието да им се съкрати срокът с една трета или наполовина (впрочем те предпочитат с бягство да ликвидират целия срок отведнъж). От 1896 до 1900 г. на околбайкалския участък работят повече от хиляда и петстотин каторжници и две хиляди и петстотин преселени заточеници.

А изобщо на руската каторга през XIX век се наблюдава обратното развитие: трудът става все по-малко задължителен, той замира. Дори Карийската каторга към 90-те години се превръща в място за излежаване на присъдата без принудителни работи. По същото време се смекчават и трудовите изисквания в Акатуйския затвор (П. Якубович). Така че привличането на каторжници за околбайкалския път е по-скоро временна нужда. Не сме ли свидетели отново на „двата рога“ или на параболата, както и при срочните затвори (Първа част, 9 глава); клон на смекчаването и клон на ожесточаването.

Колкото до мисълта, че осмисленият (и, то се знае, неизтощителният) труд помага на престъпника да се поправи, тя е известна още преди Маркс да се е бил родил и към нея са се придържали в руското тъмнично управление още през миналия век. П. Курилов, известно време началник на тъмничното управление, свидетелствува: през 1907 г. арестантските работи са широко организирани; техните изделия се отличават с ниски цени, арестантите са ангажирани с производително време и при излизането от затвора разполагат с парични средства и занаятчийски познания.

И все пак Френкел наистина става нерв на Архипелага. Той е един от тези щастливи дейци, които Историята жадно очаква и призовава. Лагерите съществуват и преди него, но нямат още окончателната и единна форма, правеща впечатление със съвършенството си. Всеки истински пророк се появява именно тогава, когато е крайно нужен. Френкел се появява на Архипелага към началото на метастазите му.

Нафталий Аронович Френкел, турски евреин, е роден в Константинопол. Завършва търговски институт и се заема с търговия на дървен материал. В Мариупол основава фирма и скоро става милионер, „дърводобивният крал на Черно море“. Притежава параходи и дори издава в Мариупол собствен вестник „Копейка“, със задачата да опорочава и баламосва конкурентите си. По време на Първата световна война Френкел прави някакви спекулации с оръжие през Галиполи. През 1916 г. предуща бурята в Русия и още преди февруарската революция прехвърля капиталите си в Турция, и самият той през 1917 г. се връща в

Константинопол.

Той би могъл и по-нататък да води същия сладко-тревожен живот на комерсант, без да познае горчивата мъка и да се превърне в легенда. Но някаква фатална сила го влече към червената държава. (Впрочем тъкмо от февруари 1917 г. мнозина съвсем не революционни емигранти бързат да се върнат в Русия и с готовност и зловещо помагат на всички стадии на революцията.) По непроверен слух Френкел става в ония години резидент на съветското разузнаване в Константинопол (вероятно по идейни подбуди, защото е трудно иначе да си обясним за какво му е било нужно това). Но напълно проверено е, че през годините на НЕП той пристига в СССР и тук по тайно поръчение на ГПУ създава, уж от свое име, черна борса за закупуване на ценности и злато срещу съветски книжни рубли (предшественик на „златната кампания“ на ГПУ и на Торгсин (Торгсин – Общосъюзно обединение за търговия с чужденци. – Б. пр.)). Предприемчивите хора и борсовите посредници го помнят добре от миналите времена и му имат доверие – и златото се стича в ГПУ. И най-мъдрият си е достатъчно прост.

Неуморимият и необидчив Френкел обаче още на Лубянка или на път за Соловки е заявил нещо най-горе. Очевидно озовал се в капана, той решава и този си живот да подложи на делово разглеждане. Закарват го на Соловки през 1927 г., но веднага го отделят от етапа, настаняват го в тухлена будка извън чертите на манастира, предоставят му за извършване на услуги дневален и му разрешават свободно да се движи по острова. Вече споменахме, че той става началник на Икономическата част (привилегия на волнонаемен) и изказва своята знаменита теза за използването на затворника през първите три месеца, след което нито той, нито трупът му са нужни на някого. От 1928 г. той е вече в Кем. Там създава изгодна помощно предприятие. Превозва в Кем трупаните с десетилетия от монасите и нахалост лежачи в манастирските складове кожи, събира арестуваните кожухари и обушари и доставя обувки и кожена галантерия във фирмения магазин на Кузнецки мост (управляван от ГПУ, което събира и касовия приход, но дамичките, купуващи обувки, не знаят това – пък и когато и самите тях скоро след това изпратят на Архипелага, те няма да си спомнят, не ще им стане ясно).

Веднъж, през 1929 г., за Френкел пристига самолет от Москва, който го откарва на среща със Сталин. Най-добрият Приятел на затворниците (и Най-добрият Приятел на чекистите) разговаря с интерес три часа с Френкел. Стенограмата на този разговор никога няма да стане известна, защото такава просто няма, но е ясно, че Френкел разгръща пред

Бащата на народите ослепителни перспективи за построяването на социализма чрез труда на затворниците. Много нещо от географията на Архипелага, описвано сега от нас с покорното ни перо, той нахвърля със смела четка върху картата на Съюза под пуфтенето на лулата на своя събеседник. Именно Френкел и очевидно именно тогава предлага всеобхватната система за лагерно отчитане по групите А-Б-В-Г, недавашо вратичка за измъкване нито на лагерния началник, нито, толкова повече, на арестанта: всеки, който не работи като обслужващ в лагера (Б), не е признат за болен (В) и не излежава карцер (Г), трябва всеки ден от излежаваната присъда да изработва своята смяна (А). Световната история на каторгата не знае още такава универсалност! Именно Френкел и именно в този разговор предлага да се зареже реакционната система на равенството в храненето на арестантите и нахвърля единна за целия Архипелаг система за преразпределяне на оскъдния продукт – хлебен график и график на топлата храна, впрочем заимствуван от ескимосите: те държат рибата на прът пред бягащите кучета. Предлага още приспадане от присъдата и предсрочно освобождаване като награда за добра работа. Вероятно пак тук бива установено и първото опитно поле – великият Беломорстрой, където предприемчивият спекулант ще бъде скоро назначен не като началник на строителството и не като началник на лагера, а на специално въведена за него длъжност „началник на работите“ – главен надзирател на полето на трудовата битка.

А ето го и него самия (фот. 9). Добре се вижда изпълващата лицето му зла античовешка воля. Но в книгата за Беломор, в желанието си да прослави Френкел, един от съветските писатели ще напише за него: „Той се появява с бастун в ръка на трасето ту тук, ту там, мълчаливо минава покрай работещите и се спира, облегат върху бастуна, прибрал единия крак зад другия, и стои така с часове... Очи на следовател и прокурор, устни на скептик и сатирик... Човек с голямо властолюбие и гордост, той смята, че главното за един началник е властта, абсолютна, непоколебима и неделима. Ако за властта е необходимо да се страхуват от теб – нека се страхуват.“ И дори намира за уместно да се възхити от „безжалостния му сарказъм и неприветливост, сякаш нито едно човешко чувство не е присъщо на този началник“. („Беломорско-Балтийский канал имени Сталина“. История строительства. Госиздат. „История фабрик и заводов“, 1934, стр. 213, 216. – Б. а.)

Последната фраза като че ли може да послужи за ключ към характера и биографията на Френкел.

В началото на Беломорстрой той е освободен, получава за

Беломорканал орден „Ленин“ и е назначен за началник на строителството на БАМЛаг. („Байкало-Амурската магистрала“ е бъдещо название, а през 30-те години БАМЛаг достроява втората железопътна Сибирска магистрала там, където още я няма.) Но с това далеч не завършва кариерата на Нафталин Френкел, само че ще е по-подходящо да я доразкажем в следващата глава.

* * *

Цялата дълга история на Архипелага за половин столетие не е намерила почти никакво отражение в публичната писменост на Съветския съюз. Тук изиграва роля същата зла случайност, по която лагерните наблюдателни кули никога не попадат в кинокадрите, нито в пейзажите на художниците.

Не е така обаче с Беломорканал и Волгоканал. За всеки от тях разполагаме с книга и най-малко можем да напишем тази глава, като се ръководим от документалното съветско свидетелство.

В съвестните изследвания, преди да бъде използван някой източник, се полага той да бъде характеризирани. Така и ще постъпим.

Ето че пред нас лежи този том с форма почти като на църковно Евангелие и с барелефа на полубожество върху картонената му корица. Книгата „Беломорско-Балтийски канал «Сталин»“ е издадена от ГИЗ през 1934 г. и е посветена от авторите ѝ на XVII конгрес на партията, очевидно тя е излязла точно за конгреса. Тя представлява добавка към „История на фабриките и заводите“ на Горки. Нейни редактори са: Максим Горки, Л. Л. Авербах и С. Г. Фирин. Последното име е слабо известно в литературните кръгове, ще обясним защо. Семьон Фирин, въпреки младостта си, е заместник-началник на ГУЛаг. Измъчван от авторско честолюбие, той написва за Беломор и своя отделна брошура. Напротив, по-прославен от Леополд Леонидович Авербах (брат на вече познатата ни Ида Леонидовна Авербах) няма в съветската литература – той е отговорен редактор на списание „На литературном посту“, главният, който налага писателите със сопа, при това е племенник на Свердлов.

(Чудесното семейство на Свердлови остава някак си в сянката на революционната история, благодарение на ранната смърт на Яков, успял обаче добре да се включи в извършваните екзекуции, в това число и на царското семейство. Та ето – това са милите му племенници, плюс още синът му Андрей, изключителен следовател палач (че и на всичко отгоре, от любопитство, се представял за арестуван и влизал в килията като ухо). А жената на Свердлов Клавдия Новгородцева пази в дома си

елмазно-брилянтовия партиен фонд, награбен от болшевиките през революцията: бандата на Политбюро приготвя този запас за в случай, че властта се провали и се наложи бързо да напусне държавните здания. – Б. а.)

Историята на книгата е следната: на 17 август 1933 г. сто и двадесет писатели тръгват на разходка по току-що завършения канал с параход. Техническият ръководител на канала затворникът Д. П. Витковски е свидетел как по време на преминаването на парахода през шлюза тези хора с бели костюми, струпали се на палубата, канят със знаци при себе си затворниците от територията на шлюза (а впрочем там повечето са хора но експлоатацията, а не строители) и в присъствието на началника на канала питат затворника обича ли своя канал, своята работа, смята ли, че тук се е превъзпитал, и достатъчно ли се грижи тяхното ръководство за бита им. Куп въпроси, но всички в този дух, и всички задавани през борда, че и пред началството, и само докато параходът мине през шлюза. След тази разходка 84 писатели по някакъв начин успяват да се измъкнат от участие в Горкиевия колективен труд (може би все пак са писали свои възторжени стихотворения и очерци), останалите 36 съставят авторския колектив. След напрегнат труд през есента на 1933 г. и зимата те създават този уникален опус.

Книгата е издадена като за вечни времена, за да може потомството да я чете и да се удивлява. Но по фатално стечение на обстоятелствата повечето от прославяните и фотографирани в нея ръководители са разобличени след две-три години като врагове на народа. Естествено, че и тиражът на книгата е иззет от библиотеките и унищожен. Унищожават я през 1937 г. и частните ѝ притежатели, за да не си навлекат заради нея съдебна присъда. Днес има оцелели много малко екземпляри от нея и няма надежда да бъде преиздадена – и толкова по-осезателно чувстваваме върху себе си бремето на това да не позволим да погинат за нашите съотечественици ръководните идеи и факти, описани в тази книга. Справедливо ще бъде да се запазят за историята на литературата и имената на авторите. Е, макар поне тези: Максим Горки, Виктор Шкловски, Всеволод Иванов, Вера Инбер, Валентин Катаев, Михаил Зошченко, Лапин и Хащревин, Л. Никулин, Корнелий Зеленски, Бруно Ясенски (главата: „Да довършим класовия враг“), Е. Габрилович, А. Тихонов, Алексей Толстой, К. Фин.

Необходимостта от тази книга за затворниците, строили канала, Горки обяснява така: „каналоармейците (Така решават да ги нарекат за повдигане на духа (или в чест на злополучната трудова армия?). – Б. а.)

нямат думи“ да изразят сложните чувства от превъзпитанието си – затова пък писателите имат в излишък такива думи и ето че ще помогнат. Нейната необходимост за писателите той обяснява ето как: „Мнозина литератори, след като се запознаха с канала... се заредиха с енергия и това ще се отрази отлично върху тяхната работа... Сега вече в литературата *ще се появи настроение, което ще я тласне напред* и ще я постави на равнището на нашите велики дела“ (курсивът мой – А. С. Това равнище ние и до днес усещаме в съветската литература). Е, необходимостта от книгата за милионите читатели (мнозина от тях и сами скоро ще трябва да попаднат на Архипелага) се разбира от само себе си.

Каква е гледната точка на авторския колектив върху предмета? Преди всичко: увереност в правотата на всички присъди и във виновността на всички докарани на канала. Думата „увереност“ е дори твърде слаба: според авторите този въпрос е недопустимо да се обсъжда или поставя. За тях това е толкова ясно, колкото че нощта е по-тъмна от деня. С помощта на богатия си запас от думи и образи те внедряват в нас всички човеконенавистнически легенди от 30-те години. Думата „вредител“ се трактува от тях като основа на някакво инженерско същество. И агрономите, изказващи се против ранната сеитба (може би в сняг и в кал?), и иригаторите, напоявали Средна Азия, всички до един са за тях вредители. Във всички глави на книгата тези писатели говорят за съсловието на инженерите само снизходително, както за порочна и низка порода. На страница 125 книгата обвинява значителната част от руското дореволюционно инженерство в шарлатанство. Това вече не е индивидуално обвинение, ни най-малко. (Да разбираме ли, че инженерите са вредили следователно и на царизма?) И това се пише от хора, никой от които не е способен дори да извлече най-простия квадратен корен (каквото умеят да правят в цирка някои коне).

Авторите ни повтарят всички налудничави слухове от ония години като историческа несъмненост: че в заводските столове тровели работниците с мишеморка; че ако надоеното в совхозите мляко прокисва, това не е от глупава пипкавост, а диверсии на врага: да накара страната да се подува от глад (така и пишат). Те пишат обобщено и безлично за зловещия обобщен кулак, който е „постъпил в завода и подхвърля болтове в машината“. Какво пък, те – познавачите на човешкото сърце – са в състояние по-лесно да си въобразят: човекът по някакво чудо се е отървал от заточение в тундрата, скрива се в града, по още по-голямо чудо постъпва в завода, вече умирайки от глад, и вместо този път да започне да изхранва семейството си, той напъхва болтове в машината!

Напротив, авторите не могат и не искат да съдържат своето възхищение от ръководителите на каналното строителство, от работодателите, които, въпреки 30-те години, те упорито наричат чекисти, като приучват и нас към този термин. Те се възхищават не само от ума, волята и организацията им, но и във висш човешки смисъл от самите тях като удивителни същества: Показателен е например епизодът с Яков Рапопорт (фот. 10). Този недоизучил се студент от Дерптския университет, евакуиран във Воронеж и станал в новата си родина заместник-председател на губернската ЧК, а след това заместник-началник на строителството на Беломор-строй, според думите на авторите при обиколката на строителството останал недоволен от това как работниците карат ръчните колечки и задал на инженера унищожителния въпрос: а вие помните ли на какво е равен косинус от четиридесет и пет градуса? Инженерът е смазан и засрамен от ерудицията на Рапопорт и тутакси коригира своите вредителски нареждания, а работниците подкарват количките си на високо техническо равнище. С подобни анекдоти авторите не само художествено обогатяват своето изложение, но и ни повдигат на научна висота.

И колкото по-висок пост заема работодателят, толкова с по-голямо преклонение е описан от авторите. Несдържани похвали се сипят за началника на ГУЛаг Матвей Берман (фот. 11) (М. Берман – М. Борман, отново разлика само в една буква... Айхманс – Айхман... – Б. а.) Много възторжени похвали са отправени и към Лазар Коган, бивш анархист, преминал през 1918 г. на страната на победилите болшевики и доказал верността си към тях на поста началник на Специалния отдел на IX армия, сетне заместник-началник на войските на ОГПУ, един от организаторите на ГУЛаг, а накрая началник на строителството на Беломорканал (фот. 12). Но толкова повече авторите могат да се присъединят към думите на другаря Коган за железния нарком: „Другарят Ягода е нашият главен, нашият постоянен ръководител.“ (Най-вероятно точно това да е погубило книгата! Славословията към Генрих Ягода и неговият портрет (фот. 13) са изтръгнати дори от запазилия се за нас екземпляр и дълго трябваше да търсим тази снимка.)

Толкова повече този тон се внедрява в лагерните брошури. Ето ви пример: „На шлюз № 3 пристигнаха почетни гости (портретите им висят във всяка барака) – другарите Каганович, Ягода и Берман. Хората заработиха по-бързо. Там горе се усмихнаха – и усмивката им се предаде на стотиците хора в изкопа.“ (Ю. Куземко. „3-й шлюз“. Издание Културно-воспитателного отдела Дмитлага, 1935. „Не подлежи на

разпространение извън лагера.“ Заради редкостта на изданието може да ви препоръчаме едно друго съчетание: „Каганович, Ягода и Хрущов инспектират лагерите на Беломорканал“. D. D. Runes. „Despotism“, NY, 1963, p. 262. – Б. а.) И в казионните песни:

Сам Ягода ни води и учи
с поглед зорък и здрава ръка.

Общият възторг пред лагерния режим на живота води авторите до следния панегирик: „В което и кътче на Съюза да ви захвърли съдбата, дори и в най-загътеното, организацията на ОГПУ там носи отпечатъка на ред... акуратност и съзнателност.“ А каква организация на ГПУ може да има в загътените краища на Русия? Ясно, че само в лагерите. Лагерите като светлици на прогреса – ето ви равнището на нашия исторически извор.

Изказва се и самият главен редактор. На последното събиране на беломорстройци на 25.8.1933 г. в град Дмитров (те вече са се прехвърлили на Волгоканал) Горки казва: „От 1928 г. се вглеждам как ОГПУ превъзпитават хората.“ (Това ще рече – още преди Соловки, преди онова разстреляно момченце; с всяко завръщане в Съюза все се вглежда.) И вече едва сдържаш сълзите си, се обръща към присъстващите чекисти: „Дяволи такива, самите вие не знаете какво сте свършили...“ Авторите отбелязват: тук чекистите само се усмихнаха. (Те поне знаят какво са свършили...) Горки пише за изключителната скромност на чекистите и в самата книга. (Тази тяхна нетърпимост към гласността е наистина трогателна черта.)

Колективните автори не просто премълчават за смъртните случаи на Беломорканал, тоест не се придържат към страхливата рецепта на полуистината, а направо пишат (стр. 190), че никой неумира на строителството! (Вероятно те изхождат от следната сметка: канала го започват сто хиляди и го завършват сто хиляди. Значи всички са останали живи. Те изпускат само етапите, погълнати от строителството през двете люти зими. Но това е вече на равнището на косинуса на шарлатанското инженерство.)

Авторите не виждат нищо по-вдъхновяващо от този лагерен труд. В робския труд те виждат една от най-висшите форми на пламенното съзнателно творчество. Ето и теоретичната основа на превъзпитанието: „Престъпниците са рожба на предишните гнусни условия, а нашата страна е красива, могъща и великодушна, трябва да я направим още по-

красива.“ Според тях всички тези докарани насила на канала никога не биха намерили своя път в живота, ако работодателите им не бяха ги заставили да съединят Бялото море с Балтийското. Защото „човешката суровина се обработва неизмеримо по-трудно от дървото“. Що за език, ама и дълбочина! Кой го е казал? – това го казва Горки в книгата, когато оспорва „словесния външен блясък на хуманизма“. А Зошченко, вникнал дълбоко, пише: „Превъзпитанието не е желание да спечелиш доверието и да се освободиш (такива подозрения все пак е имало? – А. С.), а всъщност преустройство на съзнанието и гордост за строителя.“ О, човекопознавачо! Теглил ли си ти ръчна количка на канала при лагерна дажба?...

От тази достойна книга, тази слава на съветската литература, ще се ръководим и ние занаятчийски в нашите съждения за канала.

Как се случва, че за първия велик строителен обект на Архипелага е избран тъкмо Беломорканал? Дали сведущата икономическа или военна необходимост не е принуждавала Сталин към това? Когато стигнем до края на строителството, ще можем уверено да отговорим, че – не. Дали неговият благороден дух не се е разпалвал от амбицията да се съревновава с Петър Първи, премъкнал по суша своя флот между две морета, или с император Павел, при който се прави първият проект на този канал? Едва ли Мъдрият е знаел това. На Сталин е необходимо гигантско строителство – все едно къде, което да погълне много работна ръка и много човешки живота (излишъка хора след разкулачването), с надеждността на газкамерите, но по-евтино от тях, което да остави същевременно велик паметник на неговото царуване от типа на пирамидите. В любимия му робовладелчески Изток, от който Сталин най-често черпи в живота, са обичали да строят огромни канали. И аз почти виждам как, като разглежда с любов руско-европейския Север, където е събрана по-голямата част от лагерите, Властителят прокарва в центъра на тази земя линия от море до море с края на лулата си.

Като пристъпва към строителството на канала, той трябва да го обяви непременно за срочно. Защото в ония години не се прави нищо в нашата страна, без да е срочно. Ако това строителство не би било срочно, хората не би трябвало да умират и разчистват площ за новото общество.

„Каналът трябва да бъде построен в кратък срок и да струва евтино! – такова е указанието на другаря Сталин!“ (А който е живял тогава, помни какво значи Указание на Другаря Сталин!) Двадесет месеца – ето

колко отпуска Великият Вожд на своите престъпници и за канала, и за превъзпитанието им: от септември 1931 до април 1933 г. Дори две пълни години не може да им даде – толкова бърза. Панамският канал, който е дълъг 80 км, се строи 28 години, Суецкият, с дължина 160 км – 10 години, Беломорско-Балтийският, от 227 км – за по-малко от две години, какво ще кажете? Извадена е два милиона и половина кубометра скална маса, земекопните работи възлизат на 21 милиона кубометра. Ами задръстването на местността с валчести камъни. Ами блатата. Седемте шлюза на Повенчанската каскада, дванадесетте шлюза за спускане в Бяло море, 15 баража, 12 водоизпускателя, 49 диги, 33 канала. Бетонните работи възлизат на 390 хиляди кубически метра, сандъчно-скарни съоръжения – 921 хиляди (Постановление Совета Народних Комиссаров, Москва, Кремль, 2.8.1933. „Беломорско-Балтийский канал“, с. 401. – Б. а.). И „това не е Днепрострой, на който са предоставени дълъг срок и валута. Беломорстрой е възложен на ОГПУ без нито копейка валута“!

Ето че сега вече ни става все по-ясен замисълът: толкова е нужен значи този канал на Сталин и страната, че нито копейка валута. Нека при вас работят едновременно сто хиляди затворници – къде по-ценен капитал от този? И след двадесет месеца предайте канала! Нито ден отсрочка.

Как да не освирепееш срещу инженерите вредители. Те казват: ще правим бетонни съоръжения. Чекистите отвръщат: в никакъв случай. Инженерите казват: нужно е много желязо. Чекистите: заменете го с дърво! Инженерите казват: необходими са трактори, кранове, строителни машини! Чекистите: нищо такова не ще има, нямаме нито копейка, правете всичко на ръка!

Книгата нарича това „дръзка чекистка формулировка на техническото поръчение“ („Беломорско-Балтийский канал“, с. 82. – Б. а.). Тоест рапопортовският косинус... (Между другото в различните тиражи на „Беломор“ този косинус е различен.)

Така бързае, че за този северен проект докарваме ташкентци, хидротехници и иригатори от Средна Азия (тъкмо навреме ги настаняват тук). От тях на Фуркасовска улица (зад Большая Лубянка) се създава Специално (отново „специално“, любимата дума!) конструкторско бюро (Така че това е едно от най-ранните мошенически заведения от Райските острови. Тук се споменава и за още едно подобно: Специално конструкторско бюро в Ижорския завод, конструирало първия знаменит блуминг. – Б. а.). (Впрочем чекистът Иванченко пита инженера Журин: „А

защо трябва да се проектира, след като има проект за Волго-Донския канал? Ами че стройте по него.“)

Така бързат, че започват да правят проекта, преди още да са запознати с местността! И, естествено, в Карелия се пращат проучвателни групи. Нито един конструктор няма право да напусне бюрото си, да не говорим за изпращането му в Карелия (бдителност). Ето защо непрекъснато се разменят телеграми: Каква е там котата? Какъв е теренът?

Така бързае, че ешелоните със затворниците непрекъснато пристигат на бъдещото трасе, а там няма още нито бараки, нито снабдяване, нито инструменти, нито точен план – какво трябва да се върши. Няма бараки – затова пък има ранна северна есен. Няма инструменти – затова пък тече първият месец от двадесетте. (Плюс няколкото несъществуващи месеци за организационен период, които никъде не са записани.)

Така бързае, че пристигналите най-после на трасето инженери не разполагат с ватманова хартия, чертежни линии, кабарчета (!) и дори с електрическа светлина в работната барака. Те работят на газеничета и това напомня за Гражданската война! – възхищават се нашите автори.

С веселия тон на същински шегаджии те ни разказват: жените пристигат с копринени рокли, а тук получават ръчни колички! И „кой с кого ли не се среща тук в Тунгуд: някогашни студенти, есперантисти, съратници в белите отреди“! Съратниците в белите отреди отдавна вече са се срещнали на Соловки (или още по-рано са потопени и лежат на дъното на Бяло или Каспийско море), а виж, че есперантистите и студентите също получават беломорски колички, мерси за тази информация на авторите. Почти задавяйки се от смях, те ни разказват: докарват от красноводските лагери, от Сталинабад, от Самарканд туркмени и таджики с бухарски халати и чалми – а тук карелски студове! На ви изненада за басмачите! Тук нормата е два кубически метра гранитна скала – да се разбие и изнесе на сто метра с количката! А снегът се сипе и всичко затрупва, количките се прекатурват от подложените в снега дъски.

Но да оставим авторите да говорят: количката се клатушка по мокрите дъски, преобръща се, „човекът с такава количка напомня впрегнат кон“ (стр. 112–113); „количката се товари цял час“ дори не със скална маса, а със замръзнала почва. Или по-обща картинка: „В уродливата падина, посипана със сняг, е пълно с хора и камъни. Хората се движат насам-натам, препъват се о камъните. По двама, по трима те се навеждат и като обхващат валчестия камък, се мъчат да го вдигнат. Камъкът не помръдва. Тогава повикват четвърти, пети...“ Но тук на помощ се приличва техниката на нашия славен век: „камъните се изтеглят от изкопа с

мрежа“ – а мрежата се издърпва с въже, а въжето – „с барабан, задвижван от кон“! Или пък друг похват – дървени вдигачки за вдигане на камъните (фот. 14). И дори още – от първата механизация на Бело-морстрой – отпреди 5 века, отпреди 15 века? (фот. 15)

И на тези ли хора викате вредители? Ами че те са гениални инженери! От XX век са ги захвърлили в пещерния – и гледайте, пак са се справили!

Основният транспорт на Беломорстрой? Количките за извозване на пръстта, узнаваме от книгата. Но има още и беломорски фордове! Ето какво са те: тежки дървени платформи, поставени върху четири кръгли дървени пъна (валяка) – два коня теглят такъв „форд“ и откарват камъните. А количката се кара от двама – но нанагорнищата се изтегля с куки. А как да се свалят дърветата без триони и брадви? И тук е помогнала нашата съобразителност: завързват дърветата с въжета и бригадите на смени ги дърпат – разклащат ги на различни страни! Бива си я нашата досетливост! А защо? А защото каналът се строи по инициатива и поръчение на другаря Сталин! – е написано във вестниците и го повтарят по радиото всеки ден.

Да си представим такова бойно поле и на него „с дълги пепелносиви шинели или кожени куртки“ – чекисти. Те са само 37 човека на сто и петдесет хиляди затворници, но всички ги обичат и тази любов движи карелските камъни. Ето (фот. 16), те са се спрели, другарят Френкел сочи с ръка, другарят Фирин примлясва с устни, другарят Успенски (отцеубиецът? соловецкият палач?) нищо не казва – и съдбите на хиляди хора са решени за днешната мразовита нощ или за целия този полярен месец.

Тъкмо в това е величието на този строеж, че се извършва без съвременна техника и без никакви доставки от страната. „Това не са ви темповете на щърбавия европейско-американски капитализъм. Това са социалистически темпове!“ – гордеят се авторите (стр. 356). (През 60-те години ние знаем, че това се нарича Големия Скок.) Цялата книга прославя именно техническата изостаналост и примитивност. Няма кранове ли? Ще имаме свои! И се правят дървени дерик-кранове, като само триещите се метални части към тях си ги отливат сами. „Собствена индустрия на канала!“ – ликуват нашите автори. И колелетата на количките се отливат също в саморъчно направени шахтени пещи.

Толкова неотложно е необходим на страната каналът, че не се намират за строителството колелета за ръчните колички! За ленинградски-те заводи това би била непосилна поръчка!

Не, несправедливо ще е този дивашки строеж на XX век, този

канал, построен „с ръчни колички и кирки“ – несправедливо ще е да го сравняваме с египетските пирамиди: та пирамидите са строени със съвременна за времето им техника. А у нас при налична техника – с четиридесет века назад!

Там е цялата работа я, че за газови камери няма газ.

Бъдете инженер в тези условия! Всички диги – от пръст, водоизпускателите – дървени. През пръстените диги – постоянни течове. С какво да уплътняват? – разкарват по дигите коне с колички! (Само конете още заедно със затворниците не са жалени от Сталин и страната – защото те са кулашки животни и също трябва да измрат.) Много е трудно да се отстранят течовете и да се свърже пръстта с дървото. Желязото трябва да се замени с дърво! И инженер Маслов изобретява ромбовидни дървени врати за шлюзовете. За стените на шлюзовете няма бетон! С какво да се укрепят? Сещат се за древноруските сандъчно-гредови скари – дървени скели, високи 15 метра, засипани отвътре със земна маса. Ползвайте техниката на пещерния век, но носите отговорност по XX век: скъса ли се някъде дигата – ще ви струва главите.

Железният нарком Ягода пише до главния инженер Хрустальов: „По постъпващите донесения (тоест от доносници и от Коган-Френкел-Фирин) вие не проявявате и не чувствувате необходимата енергия и заинтересуваност от работата. Заповядвам ви да отговорите незабавно – имате ли намерението незабавно (ама и езикът, дето го държи!)... да се заемете както подобава за работата... и да заставите добросъвестно да работи онази част от инженерите, които саботират и провалят...“ Какво може да отговори главният? Нали трябва да остане жив... „Съзнавам своята престъпна мекост... разкайвам се за собствената си неорганизираност...“

А през това време в ушите неуморимо се набива: „Каналът се строи по инициативата и поръчението на другаря Сталин!“ „Радио в бараката, на трасето, край ручея, в карелската къща, от камиона, радиото, неспящо нито денем, нито нощем (въобразете си го), тези безбройни черни уста, черни маски без очи (образно) крещят непрекъснато: какво мислят за трасето чекистите по цялата страна, какво е казала партията.“ Същото мисли и ти! Същото мисли и ти! „Природата като научим – свобода ще получим!“ Да живее социалистическото съревнование и ударничество! Съревнования между бригадите! Съревнование между фалангите (250–300 човека)! Съревнования между трудовите колективи! Съревнование между шлюзовете! Накрая и вохровците (От ВОХР – военизирана

охрана. – Б. пр.) влизат със зековете в съревнование (с. 153)?!...

Но главната опора, разбира се, са социално близките, тоест крадците! (Тези понятия вече имат пълно покритие на канала.) Разчувствуваха се Горки им крещи от трибуната: „Който и да е капиталист граби повече, отколкото всички вие, взети заедно!“ (С.392) Апашите реват поласкани. „И едри сълзи бликнаха от очите на бившия джебчия.“ Разчита се на това да се използва за строителството „романтизмът на правонарушителите“. Е, а това как да не ги ласкае! Разказва един крадец от президиума на събора на ударниците: „По два дена хляб не получавахме, но това не ни плаши. (Ами че те винаги ще могат някого да оберат.) Гордеем се, че с нас разговарят като с хора (е което инженерите не могат да се похвалят). Скалите при нас са такива, че сондите се трошат. И нищо, справяме се.“ (С какво се справят? А и кой се справя?...)

Това е класова теория: да се опреш в лагера на своите срещу чуждите. За Беломор не е написано как се хранят бригадирите, не? за Березники ни разказва един свидетел (И.Д.Т.): отделна кухня за бригадирите (до един – от рецидивистите) с дажба по-добра от военната. За да бъдат пестниците им яки и да знаят за какво да се свиват...

На 2-рия лагпункт – кражби, изтръгване от ръцете на съдини и талони за чорбата, но за такива простъпки криминалните не ги отписват от ударниците: това не засенчва тяхното социално лице, техния производствен порив. Храната се доставя на обекта студена. Крадат се дрехи от сушилните – нищо, справяме се! Повенец – „наказателно градче, хаос и неразбория“. В Повенец не пекат хляб, докарват го от Кем (погледнете на картата). На участъка Шижен не се определя нормата за храната, в бараките е студено, хората са възлясали, боледуват – нищо, справяме се! Каналът се строи по инициативата... Навсякъде КВБ – култ-възпитателски! (Едва пристигнал в лагера, хулиганът незабавно става възпитател.) Трябва да се създаде атмосфера на постоянна бойна тревога! Внезапно се обявява шурмува нощ – удар по бюрокрацията! И ето че в края на вечерната работа тръгват по стаите на управлението култвъзпитателите и шурмуват. Изведнъж – пробив (не на вода, на процентите) в отделението в Тунгуд! Шурм! Решено: да се удвои трудовата норма! Не ти е работа! (С. 302) Изведнъж някаква бригада изпълнява дневната си норма, кой знае защо, с 852 %! Иди разбери как е възможно! По този случай се обявява всеобщ ден на рекордите! Удар по забавящите темповете! В някаква бригада раздават „премиални пирожки“ (фот. 17). Но защо лицата им са такива измъчени? Въжделяван момент – а липсва радостта...

Като че ли всичко върви добре. През лятото на 1932 г. Ягода обикаля трасето и остава доволен, този благодетел на затворниците. Но през декември идва телеграма от него: нормите не се изпълняват, да се прекрати бездейното шляене на хилядите хора. (В това вярваш! Това го виждаш!) Трудовите колективи потеглят на работа с избелели знамена. Установява се: според постъпилите сведения вече няколко пъти са изгребани по 100 % кубатура! А каналът така и не е завършен! Немарливите работяги засипват сандъчно-гредовите скари вместо с камъни и пръст – с лед! А през пролетта той започва да се топи и водата пробива! И ето новите лозунги на възпитателите: „Туфтата (Подчинявам се на това «ф» само защото в случая цитирам. – Б. а.) е най-опасното оръжие на контрареволуцията“ (а криминалните тухтят повече от всички: това да се засипват скарите с лед е само тяхна идея!). Още един лозунг: „Туфтахът е класов враг!“ – и се възлага на крадците да разобличават тухтата, да контролират предаването от каеровските бригади! (Най-добрият начин да припишеш изработеното от каерите – на себе си.) „Туфтата е опит да се провали цялата трудово-изправителна политика на ГПУ“ – ето какво значи тази ужасна тухта! „Туфтата е разхищение на социалистическата собственост!“ През февруари 1933 г. лишават от свобода предсрочно освободените инженери – за разкрити тухта.

При такъв подем, при такъв ентузиазъм – откъде тази тухта? За какво им е притрябвала на затворниците?... Очевидно чрез нея се разчита да се реставрира капитализмът. Тук не може да не е набъркан черният пръст на бялата емиграция.

В началото на 1933 г. – нова заповед на Ягода: всички управления да се преименуват в щабове на бойни участъци! 50 % от апарата да бъде хвърлен в строителството! (А ще има ли лопати за всички?...) Да се работи на три смени (нощта е почти полярна)! Хората да се хранят направо на обекта (с изстинала храна)! За тухта – съд!

През януари – шумр на водораздела! Всички фаланги с кухните и имуществото си са хвърлени на едно място! Не за всички стигат палатките, спят върху снега – нищо, справяме се! Каналът се строи по инициативата...

От Москва – заповед № 1: „До края на строежа да се обяви непрекъснат шумр!“ След края на работния ден закарват да работят на трасето машинописките, канцелистките, перачките.

През февруари – забраняват се свижданията по целия Бел-БлатЛаг – дали заради заплахата от петнист тиф, дали за да се пришпорят зековете.

През април – непрекъснат четиридесет и осем часов шумр – ураа! –

тридесет хиляди души не спят!

И към 1 май 1933 г. народният комисар Ягода докладва на любимия Учител, че каналът е готов в определения срок.

През юли 1933 г. Сталин, Ворошилов и Киров предприемат приятна разходка с параход, за да огледат канала. Има фотография – те седят на плетени кресла на палубата, „шегуват се, смеят се, пушат“. (А между другото Киров е вече обречен, но не знае това.)

През август се състои разходката на сто и двадесетте писатели.

Няма кой да обслужва Беломорканал на място, изпращат разкулачени („спецпреселници“), Берман сам избира местата за техните селища.

По-голямата част от „каналоармейците“ е изпратена да строи следващия канал – Москва–Волга.

(На августовския събор на каналоармейците Л.Коган провъзгласява: „Не е далеч съборът, който ще бъде последен в системата на лагерите... Не са далеч годината, месецът и денят, когато изобщо няма да са нужни трудово-изправителни лагери.“ Вероятно разстрелян, той така и не е узнал колко жестоко се е излъгал. А впрочем може би той и сам не е вярвал на това, което говори? – Б. а.)

* * *

Да оставим сега Колективния шегобиен том.

Колкото и мрачни да изглеждат Соловки, соловчани, етапирани да завършат присъдения им срок (а и живота си) на Беломор-канал, едва тук усещат, че няма повече шегги, едва тук разбират какво представлява истинският лагер, за който постепенно узнахме всички ние. Вместо соловецката тишина – нестихващите псувни и дивият шум на раздорите плюс възпитателната агитация. В бараките на медвежегорския лагпункт при Управлението на Бел-БалтЛаг спят дори не по четирима във вагонките (вече изобретени), а по осем души: на всяка дъска по двама като срещуположните фигури в картите за игра. Вместо манастирските зидани здания – изложени на ветровете временни бараки, че и просто палатки, че и направо върху снега. И доведените от Березники, където работели също по 12 часа, намират, че тук е по-тежко. Дни на рекорди. Нощи на шурмове. „От нас всичко – на нас нищо...“ В навалицата, в буркотията при взривяването на скалите – много смъртни случаи или осакачени. Изстинала чорба, изсърбвана между камъните. За работата там – вече споменахме. Храната – а каква може да бъде храната през 1931–1933 г.? (Скрипникова разказва, че в медвежегорския стол дори на волнонаемните се поднасяла мътна течна маса с глави от хамсия и

отделни просени зрънца. (Впрочем тя си спомня, че бежанците от Украйна са пристигали в Медвежегорск да намерят някаква работа близо до лагера и така да се спасят от глада. Зековете ги викали и от зоната изнасяли на своите да хапнат! Твърде правдоподобно. Само дето не всички са съумели да се измъкнат от Украйна. – Б. а.) Облеклото – свое, доизносвано. И само едно обръщение, един тормоз, една приказка: „Давай!... Давай!... Давай!...“

Говори се, че през първата зима, от 1931–1932 г., са измрели сто хиляди – толкова, колкото е и постоянната численост на канала. Защо да не вярваме на това? По-скоро тази цифра е дори намалена: в сходни условия в лагерите през военните години смъртността от един процент на ден бе нещо обикновено, известно на всички. Така че на Беломорканал са могли да измрат сто хиляди за три месеца и нещо. А това е и друга зима, пък и между тях си. Спокойно може да предположим, че са измрели и триста хиляди.

Това освежаване на състава за сметка на измирианията, постоянната замяна на умрелите с нови живи зекове трябва да се има предвид, за да не се чудим: към началото на 1933 г. общият едновременен брой на затворниците в лагерите може би още не надхвърля един милион. Секретната „Инструкция“, подписана от Сталин и Молотов на 8 май 1933 г., посочва цифрата 800 хиляди. („Инструкция всем партийно-советским работникам и всем органам ОГПУ, суда и прокуратурам“, 8.5.1933. Архив Смоленского обкома ВКП(б). Публикувана в „Социалистический вестник“, Ню-Йорк–Париж, 1955, № 4 (681), с. 52. – Б. а.)

Д.П. Витковски, соловчанин, работещ на Беломорканал като технически ръководител и със същата тази тухта, тоест с приписването на несъществуващи обеми на работата, спасил живота на мнозина, рисува („Полжизни“ („Половин живот“. – Б. пр.), самиздат) такава вечерна картина:

„След края на работния ден на трасето остават трупове. Снегът засипва лицата им. Някой се е свил под обърнатата количка със скрити в ръкавите ръце и така е замръзнал. Друг е застинал със завряна между коленете глава. Там пък са замръзнали двама, прислонили се един към друг с гърбовете си. Това са селски момчета, най-добрите работници, каквито може да има. Изпращат ги на канала направо с десетки хиляди, като гледат в един лагерпункт да не попадат заедно баща и син, в такъв случай ги разделят. И веднага им дават такава норма за чакъла и камъните, която и лятно време не може да се изпълни. Никой не може да ги научи, да ги предупреди, те по селски отдават всичките си сили, бързо

слабейт – и ето че замръзват, прегърнати по двама. Нощем минават шейни и подбират трупове. Коларите ги захвърлят в шейните и те изтрополяват като дървета.

А през лятото от неприбраните навреме трупове остават само костите. И заедно с чакъла попадат в бетонобъркачката. Така попадат в бетона на последния шлюз край град Беломорск и остават завинаги там.“

Освен всичко останало тук ръководителите на строежа надминават по жестокост самия Господар. Макар Сталин да е казал „нито копейка валута“, все пак разрешава 400 милиона. А те, за да се докарат пред него, изхарчват по-малко от една четвърт – 95 милиона и 300 хиляди рубли. (А. Прусак. Из истории Беломорканала. „Вопроси истории“, 1945 г., № 2, с. 143. – Б. а.)

Многотиражният вестник на Беломорстрой се задава да разказва как мнозина каналоармейци, „естетически увлечени“ от великата задача, в свободното си време (и, разбира се, без да получават и хляб за това) облицоват стените на канала с камъни – изключително за красотата.

Струвало си е да изидат върху полегатите стени на канала и шестте фамилни имена на главните помощници на Сталин и Ягода, на главните надзорници на Беломорканала, на шестимата наемни убийци, като запишат на всеки по най-малко четиридесет хиляди живота: Семьон Фирин, Матвей Берман, Нафталин Френкел, Лазар Коган, Яков Рапопорт, Сергей Жук (фот. 18).

Че още и – началникът на ВОХР в Бел-БалтЛаг – Бродски и попечителят от ВЦИК – Соли.

Плюс всичките 37 чекисти, които са били на канала.

Плюс 36-имата писатели, възпели Беломорканал. (Сред тях и Алексей Н. Толстой, преминал по канала (трябвало е да плати за своето положение), „с плам и вдъхновение разказваше за видяното, като рисуваше примамливи, почти фантастични и в същото време реални... перспективи за развитието на района и влагаше в разказа си цялата жар на творческото си увлечение и писателско въображение. Той буквално се задъхваше да говори за труда на строящите канала, за *модерната техника* (курсивът мой – А.С.)...“ Богданов-Березовский. „Встречи“. Изд-во „Искусство“, М., 1967, с. 58. – Б. а.) Да не забравяме още и Погодин.

За да могат минаващите оттам параходни екскурзианти да четат и мислят.

Само че на ти беда – екскурзианти няма!

Как да няма?

Ами на, няма. И параходи няма. По разписание нищо не пътува там.

През 1966 г., завършвайки тази книга, реших да мина по великия Беломор (фот. 19), да погледам със собствените си очи. Да се посъстезавам с онези сто и двадесет. Но нищо не стана. Нямахме с какво да се пътува. Освен с товарен съд. А там проверяват документите. И доколкото името ми е достатъчно набедено, веднага ще възникне подозрение: за какво е тръгнал? И така, за да остане книгата цяла, по-добре е да не пътувам.

И все пак отмъничко можах да се промъкна. Отначало – Медвежегорск. И досега – много барачни постройки от ония времена. И величественият хотел с 5-етажната стъклена кула. Ами че как – тук са вратите на канала! Нали тук ще гъмжи от отечествени и чуждестранни гости... Така си е останал празен, дали го за интернат.

Пътят за Повенец. Хилава гора, камъни на всяка крачка.

От Повенец стигам веднага до канала и дълго вървя покрай него, подтичвам по-наблизо до шлюзовете, за да ги разгледам. Забранени зони, сънлива охрана. Но туй-онуй се вижда добре. Стените на шлюзовете са предишните, от същите онези сандъчно-гредови скари, разпознавам ги по изображенията. А ромбоидните врати на Маслов са сменени с метални и вече не ги разтварят ръчно.

Но защо е така тихо? Мъртвило, никакво движение нито по канала, нито при шлюзовете. Никъде не снове обслужващ персонал. Там, където 30 хиляди души не са спели но цели нощи, сега и денем всички спят. Не надуват сирените си параходи. Вратите не се разтварят. Хубав юнски ден – защо не?...

Така преминах покрай пет шлюза на Повенчанската „каскада“ и след петия седнах на брега. Изобразен върху всички папиросни кутии, така крайно необходим на нашата страна – защо мълчиш, Велики Канал?

Някакъв цивилен се приближи до мен с проверяващ поглед. Питам простодушно: къде може да се купи рибка? И как да тръгна по канала? Оказа се, че е началникът на охраната на шлюза. Защо, питам, няма пътен транспорт? – Какви ги приказваш, чуди ми се той, как може? Ами че американците това и чакат. Преди войната все още имаше, а след войната – не. – Ами да идват, какво пречи? – Че как може да им се показва?! – А защо изобщо никой не пътува? – Пътуват. Но малко. Виждаш ли, плитко е, пет метра. Исакаха да го реконструират, ама сигурно ще се строи нов до него, истински.

Ех, началниче, това го знаем отдавна: през 1934 г., едва-що успели да раздадат ордените – вече излизат с проект за реконструкция. И първата точка е: да се направи по-дълбоко дъно на канала. А втората: успоредно с днешните шлюзове да се построи дълбоководна линия за океанските параходи. Бързата кучка – слепи ги ражда. Заради ония срокове, заради ония норми са излъгали за дълбочината и са намалили пропускателната способност: трябвало е да хранят работягите с някакви тухтени кубометри. (Скоро тази тухта я налагат на инженерите: дават им по нови десетки.) А 80 километра от Мурманската железопътна линия се пренася, за да освободи трасето. Пак добре, че колелата на количките не са се похабили... И – накъде какво да извозват? Ето на, изсекли близката гора – откъде да карат сега дървения материал? От Архангелск в Ленинград ли? Че дървения материал и в Архангелск ще го купят, чужденците отдавна го купуват там. А и половин година каналът е скован от лед, ако не и повече. Каква необходимост е имало от него? Ах, да, военна. Да прехвърлят по него флота.

– Съвсем плитък е – оплаква се началникът на охраната, – дори подводниците не могат да минат: товарят ги на шлепове и така ги изтеглят.

А какво остава тогава за крайцерите?... О, тиранино отшелник! О, нощен безумецо! В какво кошмарно бълнуване си измислил всичко това?!

И закъде си бързал, проклетнико? Какво те е парило и бодяло, та за двадесет месеца? Нали тези четвърт милион можеха да останат живи? Е, есперантистите, да речем, са ти заседнали в гърлото – а селските момчета малко ли щяха да изработят? И колко пъти щеше да ги вдигаш в атака – за родината, за Сталин!

– Скъпичко ни е струвало – казвам на началника на охраната.

– Затова пък бързо го построиха! – уверено отвърща той.

Де твоите кокали да бяха останали тук!...

Спомням си гордата фотография от беломорския том: староруски кръст, използван като опора за електрическите жици (фот. 20).

Де вашите кокали да бяха!...

Същия ден прекарах осем часа край канала. За цялото това време мина само един самоходен шлеп от Повенец за Сорока и един, от същия тип, от Сорока за Повенец. Номерата им бяха различни и само по номерата можах да различа, че първият не се връщаше. Защото бяха натоварени абсолютно еднакво: с еднакви иглолистни греди, вече престояли,

годни само за огрев.

А ако направим сметка, ще получим нула.

И четвърт милион наум.

* * *

А след Беломорско-Балтийския идва ред на канала Москва–Волга, закъдето тръгват веднага и работягите, и началникът на лагера Фирин, и началникът на строежа Коган. (Орденът „Ленин“ за Беломор заварва вече и двамата там.)

Но този канал се оказва поне нужен. Той славно продължава и развива всички традиции на Беломор и тук ние още по-добре ще разберем по какво се отличава Архипелагът през периода на бурните му метастази от застоялия соловецки период. Ето кога трябва да си спомним и съжалим за мълчаливите жестоки Соловки. Този път от изнемошелите се иска не само работа, не само да къртят с кирки неподатливите камъни. Не, преди още да отнемат живота им, те влизат и в гръдта им и бъркат в душите им.

Ето какво най-много тежи на каналите: от всекиго се иска плюс всичко останало и да имитира ентузиазъм. Вече досущ превърнали се в кожа и кости, те трябва да изобразяват обществен живот. С вдървяващ се от глад език всеки трябва да излиза с речи, призоваващи за изпълнение на плановете! И за откриване на вредителите! И за наказване на вражеската пропаганда, на кулашките слухове (всички лагерни слухове минават за „кулашки“). И да се озърта да не би змията на недоверието да оплете и самия него с нова присъда.

Като ги гледа сега човек тези безсрамни книги, в които така гладко и възторжено е представен животът на обречените, почти не е за вярване, че това се е писало сериозно и сериозно се е четяло. (Предвидливият Главлит (Главно управление държавните тайни в печата. – Б. пр.) унищожава тиражите им, така че и този попаднал ни екземпляр е един от последните.)

Отгук нататък наш Вергилий ще ни бъде прилежната ученичка на Вишински Ида Авербах. (И.Л.Авербах. „От преступления к труду“, под ред. Вишинского. Изд-во „Советское законодательство“, 1936. – Б. а.)

За да затегнем дори един прост винт, трябва, първо, да проявим старание: да не отклоним оста, да не изкривим винта настрани. И чак когато влезе от малко – може да освободим втората ръка и тогава завинтвай и си подсвиркван.

Четем Вишински: „Именно благодарение на възпитателната задача нашият трудово-изправителен лагер принципно се различава от буржоазния затвор, където цари открито насилие.“ (Пак там. – Б. а.) „В противоположност на буржоазните държави у нас насилието в борбата с престъпността играе второстепенна роля, а центърът на тежестта е пренесен върху организационно-материалните, културно-просветните и политико-възпитателните мероприятия.“ (Предисловие на Вишински към сборника „От тюрем...“ – Б. а.) (Грябват големи усилия, за да не изтърчи: вместо тоягата – график за дажбата плюс агитация.) И ето ви вече: „...успехите на социализма оказват своето вълшебно (така е и написано: вълшебно!) влияние и върху... борбата с престъпността.“ (Предисловие на Вишински към книгата на Авербах. – Б. а.)

Авербах бърза да поясни след своя учител: задачата на съветската трудово-изправителна политика е да превърне най-калпавия човешки материал (спомнете ли си за „суровината“? за „паразитите“? – А.С.) в пълноценни активни съзнателни строители на социализма.

Само дето това коефициентче... Четвърт милион калпав материал прахосан, 12 хиляди и петстотин активни съзнателни освободени предсрочно (Беломорканал)...

А нали всъщност още VIII конгрес на партията през 1919 г., когато бушува Гражданската война, когато очакват Деникин край Орел, когато тепърва предстоят и Кронщат и Тамбовското въстание – още VIII конгрес определя: да се замени системата за наказания (тоест изобщо никой да не бъде наказван?) – със система за възпитание!

„Принудително“ – добавя този път Авербах. И пита риторично (подготвила вече смайващия ни отговор): но как именно? Как може да се промени съзнанието в полза на социализма, ако в свободния живот то вече се е формирало враждебно, а лагерната принуда се възприема като насилие и може да усилва само враждата? И ние с читателя сме в затруднение: дали наистина е така?...

Нищо подобно, сега тя ще ни зашемети: чрез производителен осмислен труд с висока цел! – ето с какво ще бъде преодоляно всяко враждебно или неустойчиво съзнание. А за тази цел, оказва се, е нужна: „концентрация на работите на гигантските обекти, поразяващи въображението с грандиозността си“! (Ах, ето за какво бил значи Беломор, а ние будалите нищо не сме разбрали...) С това се постига „нагледност, ефективност и строителен патос“. При което непременно „работа от нулата до завършването“ и „всеки лагерник“ (днес още не умрял) „чувства политическия резонанс на своя личен труд, заинтересуваността на

цялата страна от неговата работа“.

А забелязвате ли как винтът вече плавно се навива? Може би и накриво, но ние губим способността да му се съпротивяваме? Бащата е прокарал лулата си по картата, но той ли ще му мисли за оправданието? Винаги ще се намери някоя Авербах: „Андрей Януариевич, хрумна ми такава идея, как мислите, да я прокарам ли в книгата?“

Но това още нищо не е. Необходимо е, още преди да излезе от лагера, затворникът вече да е „възпитан за висшите социалистически форми на труда“.

А какво е нужно за това?... Винтът се е застопорил.

Ех, наивници! И съревнование, и ударничество!!! Кое хилядолетие сме сега, мили хора? „Не просто работа, а героична работа!“ (Заповед № 190 на ОГПУ.)

Съревнование за преходното червено знаме на централния щаб! На районния щаб! На щаба на отделението! (Фот. 21) Съревнование между лагерните пунктове, между съоръженията, между бригадите! „Заедно с присъденото червено знаме се прикрепва и духов оркестър! Той по цели дни свири на победителите по време на работа и по време на вкусното хранене“ (фот. 22). Вкусното ядене не го виждаме на снимката, но пък виждаме един прожектор. Това е за нощните работи. Волгоканал се строи денонощно. (Използува се оркестър и в други лагери: строят, го на брега и свири там няколко денонощия подред, докато затворниците разговарват без смяна и без почивка дървените трупи от шлепа. И.Д.Т. бил оркестрант на Беломор и си спомня: оркестърът озлобяваше работниците (оркестрантите са освобождавани от общите работи, имат самостоятелно легло, носят военна униформа). Крещат им: „Лентяи, паразити! Елате тук да бачкате!“ – Б. а.) Във всяка затворническа бригада има тройка по съревнованието. Отчитане и резолюция! Резолюция – и отчитане! Резултатите от шурма за водозащитна преграда през първата петдневка! През втората петдневка! Общолагерен вестник „Превъзпитание“. Неговият лозунг: „Да потопим своето минало на дъното на канала!“ Неговият призив: „Да работим без почивни дни!“ Общ възторг, общо съгласие! Челен ударник казва: „Разбира се. За какви почивни може да става дума? Волга не признава почивни дни, водата всеки момент може да се покачи.“ А как е с почивните дни Мисисипи?... – Дръжте го, той е кулашки агент! Точката по задълженията гласи: „Да се пази здравето на всеки член от колектива.“ О, каква човечност! Не, ето за какво било – „за да се намали броят на неизлизащите на работа“. „Да не се боледува и да не се ползват освобождавания от работа!“ Червени

дъски. Черни дъски. Дъски за показателите: дните, оставащи до предаването на строежа, какво е направено вчера, какво днеска. Почетна книга. Във всяка барака – почетни грамоти, стентабла на превъзпитанието, графици, диаграми (колко ли безделници търчат и пишат). Всеки затворник трябва да бъде в курса на целия политически живот на страната! Ето защо на развода (за сметка на сутрешното време, разбира се) – производствена петминутка, а след завръщането в лагера (когато краката не те държат) – политическа петминутка. В обедните часове не се разрешава на арестантите да се пръсват или да спят – събират ги на политически четения! Щом на свобода се изучават Шестте условия на другаря Сталин, значи и всеки лагерник трябва да ги зубри наизуст! (Трябва да отбележим, че интелигентите, докопали се до ръководни длъжности на канала, използват умно тези шест условия: „Всеобхватно да се използват специалистите“? – значи изтеглете инженерите от общите работи. „Да не се допуска текучество на работната сила“? Значи забранете етапите! – Б. а.) Щом на свобода е в сила постановление на Съвета на народните комисари за уволняване при самоотлъчка, то и тук следва разяснителна работа: всеки, който днес отказва да работи и симулира след освобождаването си, ще бъде заклеймен с презрението на масите в Съветския съюз. Такъв е редът: за да получиш званието ударник (и, ще рече, допълнителна храна) – не са достатъчни само производствени постижения! Необходимо е още: а) да се четат вестници; б) да обичаш своя канал; в) да умееш да разказваш за неговото значение.

И – чудо! О, чудо! О, преображение и възнесение! „Ударникът“ престава да усеща дисциплината и труда като нещо, натрапено му отвън, а – като вътрешна потребност! (Е, наистина, е, разбира се, нали свободата не е свобода, а осъзната решетка.) Нови социалистически форми за поощряване! – раздаване на значки за ударен труд. И какво мислите, какво мислите? „Значката за ударник се цени от работниците по-високо от дажбата!“ Да, по-високо от дажбата! И цели бригади „самоволно излизат на работа два часа преди развода“. (Ах, какъв произвол! И как ли ще трябва да постъпи конвоят?) И остават там и след завършването на работния ден! В буря? – работят и в буря! (Нали конвоят няма да ги пусне.) Ето каква е тя, ударната работа!

О, горене! О, кибритени клечки! Въобразявах си, че ще горят с десетилетия...

А техниката, за нея говорихме на Беломор: на нанагорнището ръчната количка се издърпва, прикачена отпред за кука – как иначе ще я изкачиш догоре? (Фот. 23) Иван Немцов изведнъж решава да върши

работа за петима! Речено-сторено: изхвърля за една смяна... 55 кубически метра пръст! (Ю. Куземко. „За шлюз“. Дмитлаг. 1935. – Б. а.) (Да пресметнем: това са по 5 кубометра на час, един кубически метър за 12 минути – дори при най-леката земна маса, опитайте!) Обстановката е такава: помпи няма, кладенците не са готови – срещу водата се бориш с голи ръце! А жените? Повдигат самостоятелно камъни по 4 пуда! (Брошура „Каналоармейка“, Дмитлаг, 1935. „Не подлежи на разпространение извън лагера“. – Б. а.; Един пуд = 16,38 кг. – Б. пр.) Преобръщат се колички, камъните летят връз главите и краката. Нищо, справяме се! Ту – „до кръста във вода“, ту – „непрекъснати 62 часа работа“, ту – „три дни 500 човека дълбаят замръзналата земя“ – и то без полза. Нищо, справяме се!

Щастието си с лопата боева
откопахме дръзко край Москва!

Онова „особено весело напрежение“, което донасят от Беломорско-Балтийския канал. „На шурм вървахме с песни весели и буйни“...

И в хубаво, и в лошо време
над нормата пак ще дадем!

А ето ви и самите ударнички (фот. 24), пристигнали са за събора на ударниците. Отстрани, до влака – началникът на конвоя, отляво още един конвой. Нещо не твърде въодушевени и щастливи са лицата им, макар че тези жени не трябва да мислят нито за децата, нито за дома си, а само за канала, който така са обикнали. Времето е доста студено, някои са с валенки, други с ботуши, но ето я втората отляво на първия ред – крадла с крадени обувки – къде другаде да се поперчи, ако не на събора? А ето и друг такъв събор (фот. 25). На плаката: „Москва с Волга тук ще съберем. Ще завършим бързо с безрезервна дързост!“ А как ще стане всичко това – нека инженерите си поблъскаат главите. Лесно се вижда, слабите усмивки са за пред апарата, а изобщо тези жени са твърде умерени, едва ли ще вземат думата, а чакат от събора поне веднъж добре да ги нахранят. Това са предимно обикновени селски лица (Всички снимки са от книгата на Авербах. Тя ни предупреждава: никъде не са снимани кулаци и вредители (тоест само най-добри селски и интеллигентски лица), ще рече, „още не е дошло времето“ и за тях. Уви, вече няма и да

дойде. Мъртвите не могат да се върнат. – Б. а.). А на пътеката стърчи един от самоохраната, Юда, много му се иска да излезе на снимката. А ето (фот. 26) и една ударна бригада, технически напълно обзаведена с коне и каруци, тъй де, не е вярно, че разчитаме само на голите си ръце!

Но тук се натъкваме на малка спънка – „след завършването на Беломорканал се появяват в различни вестници доста много ликуващи статии, парализиращи сплашващото действие на лагерите... Толкова се прекалява с описанията на Беломор, че пристигащите на канала Москва–Волга очакват реки от масло и мед и предявяват невероятни претенции към администрацията“ (дали не са стигнали дотам да искат чак чисто бельо?). Така че, като ще лъжеш, лъжи, но с мярка. „Над нас и днес се вее знамето на Беломор“ – пише вестник „Превъзпитание“. Умерено. И достатъчно.

Впрочем и на Беломорканал, и на Волгоканал не си правят илюзии: „лагерното съревнование и ударничеството трябва да бъдат свързани с цялата система на привилегиите“, за да могат привилегиите „да стимулират ударничеството“. „Главната основа на съревнованието е материалната заинтересованост.“ (! – дали не сме се отметнали? Не сме ли се обърнали на сто и осемдесет градуса? Провокация! Не се подавайте!) И е замислено така, че от производствените показатели да зависят и храненето, и жилището, и облеклото, и бельото, и честотата в посещението на банята (който работи лошо – нека ходи с дрипи и въшки!), и предсрочното освобождаване, и почивката, и свижданията! Връчването например на ударническа значка е чисто социалистическа форма на поощряване. Но когато значката дава право на предсрочно продължително свиждане, тя става по-ценна и от дажбата!...

„След като в свободния живот според съветската конституция е в сила принципът който не работи, не трябва да яде, защо лагерниците трябва да бъдат поставяни в привилегировано положение?“ (Най-трудното при организирането на лагерите е да не се допусне те да станат места за привилегии!) Графикът в Дмитлаг (от Г. Димитров): санкционен казан – мътна вода, санкционна дажба – гриста грама. Сто процента дават право на осемстотин грама и на допълнителни 100 грама срещу заплащане в лавката. И тогава „подчиняването на дисциплината започва от егоистичните мотиви (заинтересоваността от подобряване на дажбата) – и се издига до социалистическата заинтересованост от червеното знаме“!

Но главното са приспаданията! Приспаданията! (Зачитането на един отработен ден за повече, което се приспада от присъдения срок.)

Щабовеите по съревнованието дават на затворника характеристика. За приспаданията е необходимо не само да бъдеш превъзпитан, но и да си заангажиран в обществена работа! А на онзи, който в миналото е бил нетрудов елемент, приспадат по-малко дни, броят им е мизерен. „Той може само да се замаскира, но не и да се поправи! Той има нужда да прекара по-дълго в лагера, да бъде проверен.“ (Например кара количка по нанагорницето – а може би не работи, а само си дава вид?)

И какво правят предсрочно освободените?... Как какво? Те се само-закрепват! Толкова са обикнали канала, че не искат да го напуснат! „Те до такава степен се увличат, че след като се освободят, остават на изкопчийски работи до края на строежа!“ (И.Л. Авербах. „От преступления к труду“, с. 164. – Б. а.) (Доброволно да взят колички по нанагорницето. Трябва ли да вярваме на автора? Разбира се. Нали в паспорта е сложен щемпелът: „бил е в лагерите на ОГПУ“. И повече никъде няма да ти дадат работа.)

Но какво е това? Развалила се е машинката за славеево чуруликане – и при това прекъсване долавяме умореното дишане на правдата: „дори и престъпният свят е обхванат от съревнованието едва 60%“ (щом вече и крадците не се съревновават!...); „лагерниците често намират, че привилегиите и наградите се раздават неправилно“; „характеристиките се пишат шаблонно“; „дневалният минава по характеристиките системно като ударник изкопчия, за което му се приспада от лагерния срок, докато истинският ударник е лишаван от това право“; (У нас всичко се върши с краката нагоре и дори наградите понякога водят до обратния резултат по най-нелепия начин. За отлична работа в един от архангелските лагери на ковача Парамонов му приспадат две години от присъдените му десет. Това е причината крайт на осмата му година да се случи през военните години и като излежаваш по Петдесет и осми член, той не е освободен, а оставен „до специално (отново специално) разпореждане“. Когато войната свършва, осъдените по същото с Парамонов дело излежават десетте си години и са освободени. А той бъхти още цяла година след тях. Прокурорът се запознава с жалбата му, но нищо не може да направи: „специалното разпореждане“ остава още в сила по целия Архипелаг. – Б. а.) „мнозина (!) изпитват чувство на безнадеждност“. (V съвещание на правниците през 1931 г. ненапразно порицава това начинание: „широкото и с нищо неоправдано условно-предсрочно освобождаване и приспадане на работните дни... прави нереални съдебните присъди, подронва наказателната репресия и отстъпва от класовата линия“. – Б. а.)

А славеевото чуруликане отново се подема, но с метални нотки! Нали помните най-главното поощрение? „Жестоко и безпощадно налагане на дисциплинарни наказания“! Заповед на ОГПУ от 28. 11. 1933 г. (и това – за през зимата, за да не се разтакават на работа)! „Всички непоправими лентяи и симуланти да бъдат изпращани в отдалечените северни лагери с пълно лишаване от право на привилегии. Злостните отказвачи и подстрекатели да бъдат предавани на съда на лагерните колегии. При най-малък опит за проваляне на желязната дисциплина всички да бъдат лишавани от вече получените привилегии и предимства.“ (Например за опит да се сгрееш до накладения огън...)

И все пак отново пропуснахме най-главното звено, ех, ама и ние! Всичко казахме, без най-главното. Чуйте, чуйте! „Колективността е принцип и метод в съветската трудово-изправителна политика.“ Нали трябва да има „трансмисии от администрацията към масите“! „Само опряна на колективите, многобройната администрация на лагерите може да променя съзнанието на затворниците.“ „От нисшите форми на колективната отговорност до висшите форми: въпрос на чест, въпрос на слава, въпрос на доблест и геройство!“ (Оплакваме се от своя език, че с вековете избледнявал. А ако се замислим – не! Той става все по-благороден. Някога са казвали като файтонджии: юзди! А сега: трансмисии! Навремето – всяка коза за свой крак. А сега вече е колективна отговорност.)

„Бригадата е основна форма за превъзпитание“ (заповед по Дмитлаг, 1933). „Това ще рече, доверие към колектива, което е невъзможно при капитализма!“ (Но напълно възможно при феодализма: провинил се някой селяк, съблечи всички до един и ги наложи с тояги. А е благородно все пак: доверие към колектива.) „Това ще рече, самоинициатива от страна на лагерниците в превъзпитанието.“ „Това е психологическо обогатяване на личността от страна на колектива“! (Не, наистина какви думички! Ами че с това психологическо обогатяване Авербах направо ни взема ума! Ето какво е да си учен човек.) „Колективът повишава чувството за човешко достойнство на всеки затворник и по този начин препъствава осъществяването на всякаква система за морално потискане!“

И ето че тридесет години след Ида Авербах се случи и на мен да кажа две думи за бригадата, просто за това как стоят там нещата, а на Запад хората съвсем превратно, съвсем изопачено са разбрали това: „Бригадата е основният принос на комунизма в науката за наказанията (кое-то е съвсем вярно, това и Авербах не го отрича)... Тя е колективен организъм, който живее, работи, храни се, спи и страда едновременно в една

безжалостно-принудителна симбиоза.“ (Ernst Pawel. „The Triumph of Survival“. – The Nation, 1963, 2 Febr. – Б. а.)

О, без бригадата лагерът все още може да се преживее! Без бригадата все още си личност, все още избираш линията на поведението си. Без бригадата можеш поне гордо да умреш – в бригадата и да умреш ще ти позволят само подло, по корем. От началника, от десетника, от надзирателя, от конвоя – от всички тях можеш да се скриеш и да издебнеш минутка за почивка, някъде ще се напънеш по-слабо, другаде ще вдигнеш по-леко. Но от трансмисиите – от другарите по бригада, няма где да се скриеш, няма нито спасение, нито пощада за теб. Ти не можеш да не искаш да работиш, не можеш да предпочетеш смъртта пред работата, подчинен на съзнанието, че си политически. Няма такива работи! Щом си излязъл извън зоната, щом са те отметнали на изхода – всичко свършено този ден от бригадата ще се дели вече не на 25, а на 26, и целият бригадирски процент ще падне заради теб от 123 на 119, от рекордърския казан бригадата ще мине на редовно хранене, всички ще загубят просената каша и стоте допълнителни грама хляб. А твоите другари ще дебнат как работиш къде по-добре от всякакви надзиратели! И бригадирският юмрук ще те накаже по-вразумяващо от целия народен комисариат на вътрешните работи!

Та ето какво представлява самоинициативността в превъзпитание-то. Ето какво представлява психологическото обогатяване па личността от страна на колектива.

Сега вече сме съвсем наясно по тези неща, но на Волгоканал самите организатори още не смеят да вярват какъв здрав нашийник са намерили. За тях обикновената обща бригада е на последно място и само трудовият колектив се разбира като висша чест и поощрение. Дори през май 1934 г. половината от зековете в Дмитлаг са още „неорганизирани“, тях... не ги приемат в трудовите колективи! Взимат ги в „трудовите артели“, и то не всички: без свещениците, сектантите и изобщо вярващите (който се откаже от религията – а целта си заслужава това! – го приемат с месечен изпитателен срок). В трудовите колективи приемат без желание осъдените по Петдесет и осми, и то ако присъдата е по-малка от пет години. Колективът си има свой председател, съвет, а демокрацията в него е съвсем необуздана: събранията на колектива се свикват само с разрешението на културно-възпитателната част и само в присъствието на ротния (ами да, има още и роти!) възпитател. Разбира се, в сравнение със сбирщината колективите ги поддържат с допълнителна храна: на най-добрите колективи предоставят зеленчукови градини в зоната (не

отделно за хората, а по колхозния начин – за добавка в общия казан). Колективът се дели на секции и през всеки свободен час се занимават ту с проверка на бита, ту с разглеждане на кражбите и прахосването на държавното имущество, ту с издаването на стенвестници, ту с разглеждане на дисциплинарните нарушения. На събрание на колективите по цели часове се обсъжда важно въпросът: как да бъде превъзпитан лентяят Вовка? Симулантът Гришка? Колективът има дори правото сам да изключва своите членове и тогава не им се приспада нищо от срока, но администрацията много по-сурово, разпуска цели колективи, „продължаващи престъпните традиции“ (тоест ако не водят колективен живот). Най-увлекателни обаче са периодичните чистки на колективите – от лентяи, от недостойни, от доносници (представящи трудовите колективи като взаимношпионски организации) и от проникналата агентура на класовия враг. Установява се например, че еди-кой си, вече в лагера, прикрива кулашкия си произход (за което всъщност е попаднал в лагера) – и ето че този път го заклеймяват и изгонват – не от лагера, разбира се, а от трудовия колектив. (Художници реалисти! О, пресъздайте тази картина: „Чистка в трудовия колектив!“ Тези бръснати глави, тези изтощени лица с напрегнати изражения, тези парцали по телата им – и тези озлобени оратори! Ето оттук типажът добре проличава (фот. 27). А на когото е трудно да си го представи, да знае, че и на свобода е същото. И в Китай също.) И чуйте: „Задачите и целите на чистката се довеждат до знанието на всеки лагерник предварително. След това пред лицето на обществеността всеки член на колектива дава отчет.“ (Всички непосочени цитати в тази глава са по книгата на Авербах. Но понякога комплектувах заедно различни нейни фрази, друг път съкращавах непоносимото многословие – все пак за дисертацията си тя е трябвало да разтяга, а ние не разполагаме с толкова място. Смисъла им обаче не съм изопачил никакъде. – Б. а.)

А още – разобличаване на псевдоударниците! Или избори за култ-съвети! Или мъмрене на тези, които трудно ликвидират своята неграмотност! Или самите занятия по ликвидирането на неграмотността: „Не сме ро-би! Ро-би не сме!“ Или песните?

Този край на гори и блата
ще ни стане щастлива родина.

Или направо напират от гърдата:

И даже най-прекрасните ни песни
не ще разкажат никога докрай
как на земята няма по-чудесна
от нашата страна – същински рай.

(Песенни сборници Дмитлага, 1935. А музиката се е наричала каналоармейска и в конкурсната комисия са влизали живеещите на свобода композитори Шостакович, Кабалевски, Шехтер... – Б. а.)

Та всичко това, казано на лагерен език, е да чуруликаш.

О! Дотам ще те докарат, че ще проплачеш за ротмистър Курилко, за простата къса пътечка, водеща към разстрела, за явното соловецко безправие.

Боже! На дъното на кой канал да потопим това минало?!

Четвърта глава АРХИПЕЛАГЪТ СЕ ВКАМЕНЯВА

А часовникът на историята бие.

През 1933 г. на януарския пленум на ЦК на ЦКК, вече конкретно замислил практически цифри колко още и още двуноги в тази страна да ликвидира, Великият вожд обявява, че толкова обещаваното от Ленин и толкова жадуваното от хуманистите „отмиране на държавата ще дойде не чрез отслабването на държавната власт, а чрез нейното *максимално засилване, необходимо, за да се ликвидират остатъците от умиращите класи...*“ (Курсивът мой. – А. С.) А тъй като те доживяват края на дните си, „апелирайки към изостаналите слоеве от населението и мобилирайки ги срещу съветската власт“ – а пък към изостаналия слой може да причислим и всеки човек от неумиращата класа, – стигаме до това, че: „Искаме да свършим с тези елементи бързо и без особени жертви.“ (Сталин. Сочинения, М., 1951, т. 13, с. 211–212. – Б. а.) (Как именно „без особени жертви“, Бащата не пояснява.)

Това е толкова неочаквано гениално, че не е достъпно за ума на всеки, но Вишински е на своето място като верен съучастник и незабавно подхваща: „И следователно максимално укрепване на трудово-изправителните учреждения!“ (Сборник „От тюрем...“, предговор. – Б. а.)

Встъпване в социализма чрез максимално укрепване на тъмницата! – това не е виц от хумористично списание, а думи на генералния прокурор на Съветския съюз! Така че „ежовите ръкавици“ (Буквално:

„таралежови ръкавици“, т.е. стягане на юздите. В случая удачна аналогия със зловещата фигура на Ежов. – Б. пр.) са налице и без Ежов.

Ами че втората петилетка, ако някой си спомня (само че никой у нас нищо не помни; паметта е най-слабото място у руснаците, особено паметта за злото), втората петилетка покрай блестящите си (до ден-днешен неизпълнени) задачи има и такава: „Да се изкоренят отживелиците на капитализма в съзнанието на хората.“ Ще рече, това изкореняване да се завърши още през 1938 г. Разсъдете сами, защо е трябвало толкова бързо да се изкоренява?

„Съветските места за лишаване от свобода на прага на втората петилетка в никакъв случай не само не губят, но дори засилват своето значение.“ (Не е изтекла и година от предсказанието на Коган, че лагери изобщо няма да има в близкото бъдеще. Но той не е знаел януарския пленум.) „В епохата на встъпването в социализма ролята на трудово-изправителните учреждения като оръдие на пролетарската диктатура, като орган за репресия, като средство за принуда и възпитание (принудата е вече на първо място) трябва да се засили дори още повече с годините.“ (Сборник „От тюрем...“, с. 449. Един от авторите е Апетер, новият началник на ГУЛАг. – Б. а.) (А по дяволите ли да иде иначе НКВД при социализма?)

Кой ще упрекне нашата Прогресивна Теория в изоставане от практиката? Всичко това е публикувано черно на бяло, но ние не умеехме още да четем. 1937 година бе публично предсказана и обоснована.

Ала какво наистина става с Архипелага през 1937 г.? В съответствие с Вишински Архипелагът значително „укрепва“: рязко нараства неговото население. Но въпреки разпространената представа това става далеч не само за сметка на арестуваните през 1937 г. свободни граждани: превръщат се в зекове и „спецпреселниците“. Това е приключването с колективизацията и разкулачването, с тези, които са могли да останат живи и в тайгата, и в тундрата, разорени, без покрив над главата, без покъщнина и сечива, благодарение на здравата им селска жилка такива още неизмрели остават милиони. И ето че „специалните селища“ за заточените престават да бъдат такива – но не за сметка на това, че ги оставят да се върнат по предишните си места или на свобода, не, тях изцяло ги включват в ГУЛАГ. Такива селища се обграждат с бодлива тел, ако това не е извършено още по-рано, и се превръщат в лагерни пунктове (целият Норилски комбинат възниква по този начин), с течение на времето други пък биват етапирани в други лагери вече като зекове (децата им – в детски домове). Ето ви и многомилionenната добавка – отново

селска! – която определя главния прилив на Архипелага през 1937 г. Макар в самото село през същата година да няма такива масови арести както в града (впрочем също популярни несръчно) – като цяло населението на Архипелага е предимно селско, както си спомнят свидетелите.

Ето как Архипелагът нараства до тези гигантски размери – но дали режимът може да стане още по-суров? Излиза, че може. Пометени са с рунтава лапа всички фльонги и джувчици. Трудови колективи ли? Да се забранят! Виж ти какво измислили – самоуправление в лагерите! Посполучливо нещо от бригадите и така няма да бъде измислено. Какви ти политбеседи? Да се прекратят. Затворниците трябва да работят и съвсем не е задължително да разбират. На Ухта били обявили „ликвидация на последната вагонка“? Политическа грешка! Да не би пък на пружинени легла да искате да ги поставяме? Да ги натикаме във вагонките, че и двойно повече! Приспадане на присъдените срокове? Първо тях трябва да отменим! Иначе излиза, че съдилищата работят за тоя, що духа! А как ще бъде с тези, на които вече нещо е приспаданото от присъдата? Да се смята за недействително. А свижданията, които още се разрешават в някои лагери? Да се забранят повсеместно. В един затвор са дали да бъде погребан навън трупът на някакъв свещеник. С всичкия ли сте? Ето ви повод за антисъветски демонстрации. Това трябва да се наказва за назидание! Да се разясни: трупове на умрелите принадлежат на ГУЛАГ, а гробовете им са абсолютно секретни. Професионално-технически курсове за затворници ли? Да се закрият! Да са учили, докато са били на свобода. Какво ВЦИК? Какво решение на ВЦИК? Подписано от Калинин?... Тук сме НКВД. Като излязат на свобода, нека сами се учат. Графици, диаграми? Да се смъкнат от стените, които след това да се варосат. А може и да не се варосват. Що за ведомост е това?

Заплати за затворниците ли? Окръжно на ГУМЗАК от 25. 11. 1926 г., двадесет и пет процента от заплащането на работника да съответствува на квалификацията в горската промишленост? Млък! Да се скъса. Самите вас ще лишим от заплати! Затворник, че и да му се плаща отгоре на това! Да се благодари, че не са го разстреляли. Трудово-изправителният кодекс от 1933 г.? Забравете го завинаги, да се из земе от всички лагерни сейфове! „Всяко нарушение на общосъюзните кодекси за труда... само след съгласуване във ВЦСПС? Как ли не! Член 75 – «при по-тежка работа да се увеличи дажбата»?“ Кръ-гом! При по-леката – да се намалява. Точно така, хем и фондовете ще са цели.

Трудово-изправителният кодекс с неговите стотици членове като да бе погълнат от акула и двадесет и пет години след това не само никои не

го чу, ни видя, но дори и не подозираха подобно название.

Раздрусват Архипелага и се убеждават, че още като се почне от Соловки и толкова повече по време на каналите, цялата лагерна машина се е разхлабила недопустимо. И ето че се залавят да я стегнат.

Преди всичко охраната не я бива за нищо, това не са изобщо лагери: по наблюдателните кули има часови само нощем; на стража стои един-единствен невъоръжен пазач, когото лесно може да уговориш и да излезеш за известно време; в зоната се допуска да има газени фенери; няколко десетки затворници се съпровождат до работата им от един-единствен войник. Сега вече около цялата зона е прокарано електрическо осветление (при политически надеждни електротехници). Бойците от охраната получават боен устав и военна подготовка. В задължителните служебни щатове се включват обучени овчарски кучета с прикрепени към тях кучкари и треньори с отделен устав. Лагерите добиват най-сетне напълно съвременния си известен на нас вид. Тук не може да се проследи в колко битови дреболии е стегнат и доведен до крайна строгост лагерният режим. И колко само дупчици са открити, през които дотогава все още е възможно Архипелагът да бъде наблюдаван отвън. Всички тези връзки сега вече са прекъснати, дупките запушени, прогонени са и разните там последни „наблюдателни комисии“.

В книгата не ще се намери друго място, където да обясним какво е това. Нека си позволим по-дълъг коментар за любознателните.

Лицемерното буржоазно общество е измислило, че трябва да следи за състоянието на местата за изолация и за хода на превъзпитанието на арестантите. В царска Русия съществуват „дружества за опекунство над затворите“ – „за подобряване на физическото и нравственото състояние на арестантите“, както и, благотворителни затворнически комитети и дружества за затворнически патронаж. В американските затвори пък наблюдателните комисии от представители на обществеността през 20-те и 30-те години вече придобиват широки права: дори за предсрочно освобождаване (не ходатайство за него, а направо освобождаване, без съд). Впрочем нашите диалектически законоведи сполучливо възразяват: „Не трябва да забравяме от средите на кои класи се съставят комисииите – те приемат решения в съответствие със своите класови интереси.“

У нас нещата стоят по-иначе. С първата „Временна инструкция“ от 23. 7. 1918 г., създава първите лагери, се предвижда създаването на Разпределителни комисии при губернските Наказателни отдели. Те разпределят всички осъдени по седем вида лишаване от свобода, учредени в

ранната РСФСР. Тази работа (заменяща сякаш съдилищата) е толкова важна, че Народният комисариат на правосъдието в отчета си от 1920 г. нарича дейността на разпределителните комисии „нерв на наказателното дело“. Съставът им е много демократичен, през 1922 г. например това е Тройката: началник на губернското управление на НКВД, един член на президиума на губернияския съд и началникът на местата за изолация в дадена губерния. По-късно към тях се присъединяват по един човек от губРКИ и Губпрофсъвета. Но вече към 1929 г. са страшно недоволни от тях: те прибегват до предсрочно освобождаване и до привилегии за класово чуждите елементи. „Това е десноопортюнистична практика на ръководството на НКВД.“ Ето я причината разпределителните комисии да бъдат отменени през същата тази година на Великия прелом, а мястото им да бъде заето от Наблюдателни комисии, за председатели на които се назначават съдии, а за членове – началник на лагера, Прокурор и представител на обществеността – от средата на работниците в надзорсъстава, от милицията, от районния изпълнителен комитет и от комсомоли. Както точно възразяват нашите юристи, не трябва да се забравя от средите на кои класи... Ах, простете, това вече го писах... На Наблюдателните комисии се възлага: от НКВД – да решават въпросите по приспадането на срока и предсрочното освобождаване, от ВЦИК (ще рече, от парламента) – попътно да следят изпълнението на промишлено-финансовия план.

Та тъкмо тези наблюдателни комисии са разпуснати в началото на втората петилетка. Откровено казано, никой от затворниците не охва тази загуба.

Апропо и за класите, щом стана вече дума за тях. Един от авторите на същия този сборник – Шестакова, въз основа на материалите от 20-те и началото на 30-те години прави „странен извод за сходството между социалния състав в буржоазните затвори и у нас“: за нейна собствена изненада се оказва, че и тук, и там лежат... трудещи се. Е, естествено, тук има някакво диалектично обяснение, но тя не го намира. Ще добавим от себе си, че това „странно сходство“ е донякъде нарушено през – 1937–1938 г., когато освен огромното селско попълнение в лагера приждат и хора с високо държавно положение. Но много скоро съотношението се възстановява. Всички многомилionни потоци през войната и след нея са само потоци от трудещи се.

Попътно и лагерните „фаланги“, макар че в тях, струва ми се, вече прозира социализмът, през 1937 г. за отлика от Франко са преименувани в „колони“. Оперативните работници в лагера, които дотогава се

съобразяват със задачите на общата работа и плана, този път придобиват напълно самостоятелно ръководно значение в ущърб на всяка производителна работа, на всеки щат от специалисти. Не ликвидират наистина културно-възпитателната част, но то е отчасти защото чрез нея е удобно да се събират доноси и да се намират доносници.

Така около Архипелага се спуска желязна завеса. Никой освен офицерите и сержантите от НКВД не може вече да влиза и излиза през лагерния портал. Установява се хармоничен ред, който и самите зекове скоро свикват да смятат за единствено възможен, какъвто и ще го описваме в тази част от книгата – вече без развяването на червени парцали и повечето като трудов, отколкото като „изправителен“.

И тогава лъсват вълчите зъби! И тогава зейват бездните на Архипелага!

– С консервени кутии ще те обуя, и пак ще идеш на работа!

– Не стигнат ли траверсите, вас ще сложа!

Тъкмо тогава през Сибир започват да се движат товарни ешелони с картечница върху всеки трети покрив и арестантите по Петдесет и осми член ги натикват в изкопи за по-голяма сигурност. Тъкмо тогава, още преди първия изстрел на Втората световна война, когато цяла Европа още танцува фокстрот, в Мариинското разпределително управление (вътрешнолагерен препращателен пункт в Мариинските лагери) не успяват да се изчистят от въшките и ги свалят от дрехите с пелинови метлички. Пламва тиф – и за късо време 15 000 (петнадесет хиляди) умрели са захвърлени в един ров – прегънати, голи, с дори изрязани от тях за икономия долни гащи. (За тифа във Владивостокския транзитен затвор вече писахме.)

И само с една придобивка от миналите години ГУЛАГ не се разделя: с поощряването на рецидивистите, на измета на обществото, На тях още по-последователно се предоставят всички „командни постове“ в лагера. Още по-последователно ги насъскват срещу осъдените по Петдесет и осми член, позволяват им безпрепятствено да грабят, бият и убиват. Апашите стават нещо като вътрешнолагерна полиция, като лагерни щурмоваци. (През годините на войната в редица лагери напълно отменят надзирателския състав, като доверяват неговата работа на комендатурата – на рецидивистите песове, които действуват още по-старателно от надзирателите: ами че никой не им забранява да бият както си искат.)

Разправят, че през февруари–март 1938 г. НКВД получава секретна инструкция: да се намали броят на затворниците! (Не чрез освобождаването им, разбира се.) Не виждам тук нищо невъзможно: това е логична

инструкция, тъй като не достига нито подслонът, нито облеклото, нито храната. ГУЛАГ изнемогва.

Именно тогава се натръшкват да гният страдащите от подагра. Именно тогава началниците на конвоите започват да проверяват точността на картечния си прицел по препъващите се зекове. Именно тогава всяка сутрин дневалните измъкват след дежурство мъртвците и ги нареждат на купчини.

На Колима – този Полюс на студа и жестокостта в Архипелага, същият този прелом се извършва с рязкост, достойна за Полюса.

Според спомените на Иван Семьонович Карпунич-Бравен (бивш командир на дивизия 40 и командир на корпус 12, умрял неотдавна, без да завърши записките си, останали разпокъсани), на Колима се установява неопишуемо жесток режим на хранене, работа и наказания. Затворниците гладуват до такава степен, че на извора Заросший изяждат трупа на кон, пролежал през юли повече от седмица, който вони и целият гъмжи от мухи и червеи. На рудника Утиний зековете изяждат половин бъчва грес, докарана за смазване на ръчните колички. На Милга се хранят с лишеи като елените. При затрупване на проходите със сняг раздават за далечните мини по сто грама хляб на ден, без никога да отпуснат за минал период. Безбройните „мръшляци“, неспособни вече да вървят, са мъкнати с шейни от други „мръшляци“, още не толкова отпуснати. Изоставашите ги бият с тояги, насъскват кучетата. По креме на работа при 45 градуса под нулата им забраняват да кладат огньовете и да се греят (на криминалните това се разрешава). Самият Карпунич изпитва и „студено ръчно сондиране“ с двуметрова желязна сонда и извозването на „торфовете“ (земна маса с чакъл и обли камъни) при 50 градуса под нулата върху шейни, в които се впрягат четирима души (плазовете са от сурово дърво и кошът върху тях – от сурови дъсчени капаци); като пети човек при тях върви бутач от апашите, „отговарящ за изпълнението на плана“, който ги бие със сопа. А ето как началникът на лагпункта Зелдин наказва неизпълняващите нормите (а какво ще рече – неизпълняващи, след като изработеното от тези по Петдесет и осми член винаги измамнически се приписва на криминалните?): зимно време в забоя съблича хората голи, облива ги със студена вода и ги кара да се прибират тичешком в лагера; през лятото пък – отново ги съблича голи, ръцете им се връзват отзад за общ прът, и ги оставя приковани под облаци от комари (войникът от охраната стои с противокомарна мрежа). Най-сетне, просто ги бият с приклади и ги затварят в карцери.

На Милга (в отделния лагерен пункт Елген) при началника

Гаврилка за жените, неизпълняващи нормите, тези наказания са по-леки: просто зимно време палатката им не се отоплява (но може да тичат около нея, за да се стоплят), а по сенокос при комарите – незащитена колиба от пръчки (спомени от Слиоизберг).

Ще ми възразят, че тук няма нищо ново, никакво развитие: че това е примитивно връщане от кресливо-възпитателните Канали към неприкритите Соловки. Как не! А може би това е Хегеловата триада: Соловки – Беломор – Колима? Теза – антитеза – синтеза? Отрицание на отрицанието, но обогатено?

Така например на Соловки май няма карета на смъртта. Имам предвид спомените на Карпунич за Марисния извор (66-и км. Среднеканското трасе). Цели десет дни началникът търпи неизпълнението на нормата. След десетия ден провиненият бива затварян в изолатор при намалена дажба и изкарван въпреки това на работа. Но който и в този случай не изпълнява нормата си – го чака каретата: поставен върху тракторна шейна дървен кош с размери 5×3×1,8 метра от сурови греди, скрепени със строителни скоби. Малка вратичка, вътре без прозорци и без каквото да било, никакви нарове. Вечерта най-провинилите се, затъпели и вече безразлични, ги извеждат от изолатора, вкарват ги в каретата, която се заключва с огромен катинар, и ги откарват с трактора на 3–4 км от лагера в дерето. Някои отвътре крещят, но трактора го откачат от шейната и го връщат след едно денонощие. След едно денонощие катинарът се отключва и трупове се изхвърлят. Снежните виелици ги засипват.

А през лятото на „малките командировки“ за изолатор служи някоя яма в замръзналата почва (в такива ями якутите запазват добре в пресен вид рибата и месото). Покриват ямата отгоре с греди, ако пък я изкопаят по-плитка, затвореният вътре не може да се изправи в цял ръст, а стои и отича, прегънат на две. (Да седне, разбира се, е невъзможно.)

В Отделния лагерен пункт на Експедиционното южно управление неизпълнението на нормите се наказва още по-просто: началникът на ОЛП лейтенант Григориев отива в мината с пистолет – и там всеки ден разстрелва двама-трима неизпълняващи нормата (спомени на Томас-Сговио).

Затягането на колимския режим външно се ознаменува с това, че за началник на УСВИТЛАГ (Управлението на Североизточните лагери) е назначен Гаранин, а за началник на Далстрой вместо командира на дивизията на латишките стрелци Е. Берзин – Павлов. (Апропо съвсем не-нужна въртележка, плод на сталинската подозрителност. Какво е пречело на стария чекист Берзин и другарите му да изпълнят новите искания?

Прекрасно биха разстрелвали и те.)

Биват отменени (за осъдените по Петдесет и осми член) последните почивни дни (полагат се три такива през месеца, но не ги дават редовно, а през зимата, когато е зле с нормите, изобщо не ги дават), работният ден през лятото нараства до 14 часа, студовете при 45 и 50 градуса под нулата се признават годни за работа и „констатирането“ на непригоден за работа ден се разрешава само от 55 градуса надолу. По произволно решение на отделни началници извеждат на работа и при минус 60. (Мнозина колимчани не си спомнят изобщо за какъвто и да е термометър в своя ОЛП.) На мина Горний отказващите да работят ги връзват за шейни (пак плагиат от Соловки) и така ги влачат до забоя. На Колима става практика конвоят да не пази само затворниците, но да отговаря и за изпълнението на плана им, поради което не трябва да дреме, а вечно да ги подтиква.

Че плюс всичко, без началството, скорбутът също коси хората.

Но и всичко това се оказва малко, още недостатъчно режимно, още недостатъчно намалява броя на затворниците. И започват „гаранинските разстрели“, преките убийства. Понякога под грохота на тракторите, понякога и без. Много лагпунктове са известни с разстрелите си и масовите гробове: и Оротукан, и изворът Полярний, и Свистопляс, и Анушка, и дори селхозът Дукча, но повече от всички останали се прочуват мините Золотистий (началник на лагпункта Петров, оперативни работници Зеленков и Анисимов, началник на мините Баркалов, началник на районния отдел на НКВД Буров) и Серпантинка. На Золотистий извеждат денем бригадите от забоя и веднага ги разстрелват наред. (Това не е в замяна на нощните разстрели, те са си отделно.) Началникът на Юглаг Николай Андреевич Агланов обича, когато пристигне тук, да си подбере на развода някоя от провинените в нещо бригади, заповядва да я отвеждат настрани и сам започва да стреля с пистолет по изплашените, скупчени хора с радостни крясъци. Труповете не ги заравят, те се разлагат през май – и тогава пращат оцелелите „мръшляци“ да ги заравят – срещу подсилена дажба, дори плюс спирт. На Серпантинка разстрелват всеки ден 30–50 души под навеса близо до изолатора. След това труповете се пренасят с тракторни шейни отвъд хълма. Трактористите, товарачите и гробарите живеят в отделна барака. След разстрелването на самия Гаранин разстрелват и всички тях. Съществува и друга техника: отвеждат обречения до дълбокия шурф със завързани очи и стрелят в ухото или тила му. (Никой не разказва за каквата и да било съпротива.) Серпантинка е закрита, а изолаторът ѝ е изравнен със земята, както и всичко

видимо, свързано с разстрелите. Засипани са и ония шурфове (През 1954 г. на Серпантинная откриват промишлени запаси от злато (преди това не са допускали, че го има там). И се принуждават да го вадят между човешките кости: златото е по-ценно. – Б. а.). В мините, където разстрелите не се извършват открито, се прочитат или разлепват афишчета, в които фамилните имена са изписани с големи букви, а мотивировките – с дребни: „за контрареволуционна агитация“, „за оскърбление на конвоя“, „за неизпълнение на нормата“.

От време на време разстрелите се прекъсват, тъй като планът по добива на златото се проваля, а по замръзналото Охотско море не могат да докарат нова партида затворници (М. И. Кононенко очаква по този начин на Серпантинка повече от половин година да го разстрелят и остава жив.)

Освен това става все по-явно ожесточението в прибавянето на нови срокове към старите. Гаврик на Милга оформя това картинно: отпред пътуват на коне с факли (полярна нощ), а отзад влачат хора с въжета по земята за ново дело в районното НКВД (30 километра). В други лагпунктове е съвсем делнично: отчетно-разпределителната част подбира хората по фишовете им: наближи ли краят на непрактично краткия им срок, ги викат направо на по 80–100 души и дописват на всеки по нови десет години (разказ на Р.В.Рец).

Аз почти изключвам Колима от обсега на тази книга. Колима в Архипелага е отделен материк, тя е достойна за свои отделни повествования. А на Колима й „провървя“: там успява да остане жив Варлам Шаламов и вече е написал много; там остават живи Евгения Гинзбург, О. Слюзберг, Н. Суровцева, Н. Гранкина и други – и всички те написват мемоари. (Как се е получило толкова нагъсто, докато неколимишки мемоари почти няма? Дали не защото на Колима наистина е изпратен цветът на арестантския свят? Или, колкото и да звучи странно, в „близките“ лагери умират по-дружно? – б.а.) Ще си позволя само да приведа няколко реда от В. Шаламов за гаранинските разстрели:

„Много месеци и ден и нощ на сутрешните и вечерните проверки се четяха безчислени заповеди за разстрел. Музиканти от битоваците свиреха туш при 50-градусов студ преди и след прочитането на всяка заповед. Димящи бензинови факли разкъсваха тъмата... Цигарената хартия на заповедта се покриваше със скреж и някой от началниците, четящ заповедта, отмахваше снежинките с ръкавица, за да разчете и извика по-редното фамилно име на осъдения на разстрел.“

Така Архипелагът завършва втора петилетка и, ще рече, навлиза в социализма.

* * *

Началото на войната разтърсва островното началство: ходът ѝ отначало е такъв, че би могъл да доведе и до гибелта на целия Архипелаг, а не дай си боже и до това работодателите да отговарят пред работниците. Доколкото може да се съди от впечатленията на зековете от различни лагери, такава насока на събитията поражда две различни поведения у господарите. Едни – по-благоразумните или страхливите, смекчават режима, опитват се да разговарят по-човешки, особено през седмиците на военните поражения. Разбира се, те не могат да подобрят храната или издръжката. Други – от по-упоритите и злобните, напротив, започват да се държат с осъдените по Петдесет и осми член още по-супово и жестоко, сякаш им предвещават смърт преди всякакво освобождаване. В повечето лагери на затворниците дори не съобщават за началото на войната на 22 юни – типично за нашето необоримо пристрастие към потайността и лъжата! Едва в понеделник на 23-ти зековете узнават от разконвоираните и волнонаемните. И да има някъде радио (Уст-Вим, на много места по Колима), то е изключено през цялото време на нашите военни несполуки. В Уствимлаг изведнъж забраняват писмата до къщи (а да получават такива могат), и близките им решават, че всички са разстреляни. В някои лагери (вътрешно предчувстват насоката на бъдещата политика) започват да изолират тези по Петдесет и осми член от битоваците в строго охранявани зони, поставят по наблюдателните кули картечници и открито им заявяват пред строя: „Вие тук сте заложници! (Ах, още действа зарядът на Гражданската война! Как трудно се забравят тези думи, колко лесно е да си ги спомниш!) Ако Сталинград падне – всички ще ве разстреляме!“ С такова настроение туземците разпитват за сводките: държи ли се Сталинград, или вече са го взели. На Колима в такива спецзони събират немци, поляци и по-видните от Петдесет и осми член. Но започват веднага (август 1941 г.) да освобождават изобщо поляците. (От Золотистий се освобождават 186 поляци (от две хиляди и сто, доведени там една година преди това). Те попадат в армията на Сикорски, на запад – и там, както изглежда, разказват за Золотистий. През юни 1942 г. той е окончателно закрит. – б.а)

Навсякъде на Архипелага (след разтварянето на пакетите с мобилизационните наредби) освобождаването на Петдесет и осми се прекратява от първите дни на войната. Има дори случаи на връщане от пътя на

вече освободените. В Ухта на 23 юни група освободени е вече извън зоната и чака влака, когато конвоят я връща обратно, че и с ругатни: „Вие сте виновни за войната!“ Карпунич получава документ за освобождаването си на 23 юни сутринта, но неуспял още да отmine стражата, му го отнемат с измама: „Я го покажете!“ Той го показва – и остава в лагера за още пет години. Това се смята – по специално разпореждане. (Войната вече завършва, а в много от лагерите забраняват дори да се ходи в УЧР и да се пита кога ще ги освободят. Работата е там, че след войната на Архипелага хората не достигат и много от местните управления, дори когато Москва разрешава освобождаването на хора, издава свои собствени „специални разпоредби“, за да задържат работната сила. Тъкмо така е задържана в Карлаг Е.М.Орлова – което става причина да не заваля умиращата си майка.)

От началото на войната (въз основа на същите тези, вероятно мобилизационни наредби) са намалени хлебните дажби в лагерите. С всяка следваща година вдичко се влошава, включително и самите продукти: зеленчуците се заместват с фуражно крѐмно цвекло, булгурът – с фий и трици. (Колима се снабдява от Америка и там, напротив, се появява туктаме и бял хляб.) Но във важните производства вследствие отслабването на арестантите продуктивността на труда толкова много пада (5 до 10 пъти), че намират за по-изгодно да върнат довоенните норми за хранене. Много лагерни производства получават поръчки за целите на отбраната и похватните директори на такива заводчета се изхитрят понякога да хранят зековете допълнително, от помощните си стопанства. Там, където се раздават заплати, те са по 30 рубли: според пазарните цени по време на войната – по-малко от един килограм картофи на месец.

Ако запитат лагерника от времето на войната каква му е най-високата, крайната и абсолютно непостижимата цел, той би отвърнал: „Един път да се наям до насита с черен хляб – пък след това и да умра.“ Тук погребват през войната не по-малко хора, отколкото на фронта, с тази разлика, че поетите не ги възпяват. През цялата зима на 1941–1942 г. Л.А. Комогор е включен на тази лека работа в „слабосилната команда“: опакова в ковчежни обшивки от четири дъски по двама мъртъвци, поставени обратно един на друг, и така по 30 сандъка всеки ден. (Очевидно лагерът се намира наблизко, щом трябва да опаковат.)

Изнизват се първите месеци на войната и страната се приспособява към военния начин на живот; който трябва – отива на фронта, който трябва – се помъква в тила, който трябва – ръководи и си бърше устата след пиене. Така и в лагерите. Оказва се, че страховете са били

напразни, че всичко си стои стабилно, че веднъж навита, пружината ще действа и в бъдеще безотказно. Който отначало прави мили очи пред зековите – сега вече освирепява и нищо не може да го възпре или ограничи. Оказва се, че формите на лагерния живот са определени правилно веднъж завинаги.

Седем лагерни епохи ще спорят пред вас коя от тях е била по-лоша за човека – вслушайте се във военната. Има и такава приказка: който през войната не е бил на лагер, нищо не знае.

През зимата на 1941–1942 г. във Вятлаг само в бараките на ИТР и машинните работилници мъждука някакъв живот, останалите представляват замръзващо гробище (а Вятлаг има за задача да доставя именно дърва – за Пермската железопътна линия).

Ето какво нещо са лагерите през военните години: повече работа, по-малко храна, по-малко топливо, по-лошо облекло, по-свиреп закон, по-строги наказания – но и това още не е всичко. Зековите поначало са лишени от възможност за външен протест – този път войната им отнема правото и за вътрешен. Всеки негодник с пагони, успял да избегне фронта, размахва пръст и поучава: „А на фронта хората не умират ли?... А хората на свобода не работят ли? А колко е хлебната дажба в Ленинград?...“ И дори вътре в себе си човек не намира какво да възрази. Да, на фронта умират, легнали в снега. Да, на свобода се напрягат с всички сили и гладуват. (И нима отстъпва на кой да е лагер свободният трудов фронт, където на отведените насила неомъжени момичета им определят в гората по седемстотин кв.м площ за сеч и ги хранят направо с помия.) Да, по време на ленинградската блокада дажбата е по-малка от тази в лагерния карцер. По време на войната целият злокачествен тумор на Архипелага се смята (или иска да мине) за нещо като важен, необходим орган на тялото на Русия – той като че ли също работи за войната! От него също зависи победата! И всичко това пада като фалшива оправдаваща светлина върху изпънатите телени мрежи, върху размахващия пръст гражданин началник – и докато умираш от гниещите клетки на този тумор, ти дори си лишен от предсмъртното удоволствие да го прокълнеш.

За осъдените по Петдесет и осми член лагерите през войната са особено тежки с вторите срокове, които се стоварват върху главите им по-безпощадно от всякаква брадва. За да се измъкнат самите те от фронта, оперативните работници откриват в отдалечените настрани глухи места, на дърводобивните малки „командировки“, заговори с участие на световната буржоазия, планове за въоръжени въстания и масови бягства. Такива тузове на ГУЛАГ като Яков Мойсеевич Мороз, началник на

Ухтпечалаг, особено поощряват в своите лагери следствено-съдебната дейност. (Дали не защото сам преди това е следовател? Но на разпит убива един арестант, получава битова десетка, административна лагерна работа, след което е амнистиран.) В Ухтпечалаг се сипят като из ведро присъди за разстрел и на по 20 години: „за подстрекателство в бягство“, „за саботаж“. А колко пък са хората, които не стигат до съд, чиито съдби се определят от звездните предначертания: не се харесал Сикорски на Сталин – през една нощ залавят на Елген тридесет полякини, откарват ги и ги разстрелват.

Има много зекове – и това не е измислица, това е истина, – които от първите дни на войната подават заявления: молят да бъдат изпратени на фронта. Вкусили от най-силно вонящия лагерен черпак, те молят този път да ги изпратят на фронта, за да защитават тази лагерна система и да умрат за нея в наказателната рота! („А ако остана жив – ще се върна да долежа присъдата си...“) Правоверните ни уверяват сега, че те именно молели за това. Има и такива (оцелели от разстрелите троцкисти), но не чак толкова: повечето се уреждат на тихи местенца в лагерите (не без съдействието на комунистите началници), където могат да размишляват, разсъждават, да си припомнят и да чакат, докато в наказателната рота повече от три дни не биха опазили главите си. Този порив не е в идейността, не, а в сърдечността – точно тук се разкрива руския характер: по-добре да умра наред чистото поле, отколкото в гнилата кочина! Да взема въздух, за малко да стана „като всички“, непотискан граждански. Да се измъкна от тукашната застояла обреченост, от допълнително присъдените срокове, от безмълвната гибел. При някои мотивировката е още по-проста, но съвсем не позорна: преди да умреш там, ще те екипират, нахранят, напият, докато пристигнеш, че ще можеш да гледаш и през прозореца на вагона, може би и с момичета ще размениш някоя дума по гарите. А плюс всичко това и великодушната прошка: толкова се натърпяхме от вас, а ние – ето какви сме!

За държавата обаче няма икономически и организационен смисъл да предприема тези излишни размествания, да праща едни от лагера на фронта, а други вместо тях в лагера. За всеки е определен собствен кръг на живот и смърт; където са ги натикали, там да пукнат. Понякога вземат на фронта битоваци с малки присъди за излежаване, само че тях ги изпращат не в наказателни роти, а в обикновената действаща армия. Съвсем не често, но има случаи, когато вземат и измежду осъдените по Петдесет и осми член. Но Владимир Сергеевич Горшунов го вземат през 43-та от лагера на фронта, а в края на войната го връщат в лагера

вече с увеличена присъда. На оперативните работници във войсковите части е по-лесно да намотават на тях като набелязани такива нови присъди, отколкото на новопостъпилите.

Но лагерните власти не пренебрегват съвсем този порив на патриотизъм. При дърводобива няма как, а виж: „Да дадем въглища над плана – това е светлина за Ленинград!“, „Да подкрепим гвардейците с мини!“ – това оказва въздействие, разказват очевидци. Арсений Фармаков, почтен човек с уравновесен темперамент, разказва, че техният лагер работел с увлечение за фронта: той се канел да опише това. Зековете се обиждали, когато не им разрешавали да събират пари за танковата колона („Джидинец“). (Това се нуждае от многократно обяснение, както и цялата съветско-германска война. Защото десетилетията се изнизват. Не успяваме да се ориентираме и да разберем сами себе си в един слой, а вече се наслажда следващият с нова пепел. Нито през едно десетилетие не е имало свобода и чистота в информацията – и от удар до удар хората не успяват да се ориентират нито в себе си, нито в другите, нито в събитията. – Б. а.)

А наградите са общоизвестни, обявяват ги скоро след войната: за дезертърите, измамниците и крадците – амнистия, за осъдените по Петдесет и осми член – Специалните лагери.

Колкото повече приближава края на войната, толкова все по-жесток става режимът за Петдесет и осми член. Защо да ходим далеч – я в джидинските, я в колимските лагери? Край самата Москва, почти в чертите на столицата, в Ховрино, в западния завод на Стопанското управление на НКВД има режимен лагер, където командува Мамулов – всевластен поради това, че родният му брат е началник на секретариата на Берия. Този Мамулов взема когото си иска от краснопресненския етапен затвор, а в своето лагерче налага такъв режим, какъвто му се харесва. Така например той нарежда свижданията с близките (разрешени широко навсякъде в краймосковските лагери) да стават през две мрежи както в затворите. В общезитията пък въвежда такъв ред: силните електрически крушки не се гасят през нощта, следи се непрекъснато да не би спящите да се завият през студените нощи с ватенките си (такива ги будят), карцерът е с чист циментов под и с нищо повече – също както във всеки солиден затвор. Но нито едно наказание, което е определил, не му носи удовлетворение, освен ако преди това лично не разкървави носа на провинилия се. В неговия лагер надзирателите (мъже) извършват и нощни набези в бараката с 450 жени. Нахлуват внезапно с диви кръсъци и с командата: „Строй се до леглата!“ Полуоблечени, жените наскочват и

надзирателите обискирват и тях, и леглата им с дребнаво старание, каквото се иска за намирането на игла или любовна записчица. За всяка находка се дава карцер. Началникът на отдела – главният механик Шклиник – ходи в нощна смяна по цеховете, прегънат като горила, и само да забележи, че някой е задрямал, тръсва глава, присвива поглед и мята с размах по него я чук, я клещи или парче желязо.

Такъв е режимът, който лагерниците от Ховрино завоюват с работата си за фронта: те произвеждат през цялата война мини. За този вид работа заводът е приспособен и пригоден от затворник инженер (уви, не мога да си спомня как се казва, но името му няма да пропадне, естествено), който създава и конструкторско бюро. Той лежи по 58-и и принадлежи към онази отвратителна за Мамулов порода хора, която не отстъпва от своите мнения и убеждения. И той трябва да търпи този негодник! Но у нас няма незаменими хора! И когато производството вече достатъчно потръгва, един ден в присъствието на цялата канцелария (а и нарочно в тяхно присъствие! – нека всички знаят, нека разказват! – та ето на, ние разказваме) при този инженер нахълтва Мамулов с двама помагачи, влачат го за брадата, хвърлят го на пода, тъпчат го с ботуши до кръв и го пращат в Бутирки да получи втора присъда заради политически изказвания.

Това мило лагерче се намира на петнадесет минути разстояние с електрическата железница от Ленинградската гара. Макар и недалеко, място нелеко.

(Новаците измежду зековете, попаднали в краймосковските лагери, гледат да останат в тях, ако имат близки в Москва, а и изобщо: струва им се все пак, че оттук не ще полетиш в дълбоката невъзвратима бездна, че все пак тук си на ръба на цивилизацията. Но това е самоизмама. Тук хранят обикновено по-зле – изхождат от това, че повечето затворници получават колет, тук не им дават дори бельо. А главно, в тези лагери се носят вечно тревожни слухове за далечни етапи, животът се крепи върху острието сякаш на шило, невъзможно е дори за едно денонощие да имаш увереността, че ще го прекараш на едно място.)

* * *

В такива форми се вкаменяват островите на Архипелага, но не трябва да се мисли, че като се вкаменяват, престават да пускат метастази.

През 1939 г., преди Финландската война, затворените в гулаговската alma mater Соловки, оказали се твърде близко до Запада, са

прехвърлени по северните морски пътища – едни на Нова земя, други в устието на Енисей, и там се вливат в създавания НорилЛаг, нараснал скоро до 75 хиляди души. Толкова злокачествени са Соловки, че дори когато умират, дават още една последна разсейка – и то каква!

Безлюдните пустини на Казахстан са завоювани от Архипелага през годините преди войната. Разраства се осмоногоото гнездо на карагандинските лагери, плъзват плодотворни разсейки в Джезказган с неговата отровена медна вода, в Моинти, в Балхаш. Плъзват лагери и в Северен Казахстан.

Набъбват тумори в Новосибирската област (мариинските лагери), в Красноярския край (канските, КрасЛаг), в Хакасия, в Бурят–Монголия, в Узбекистан, дори в Горна Шория.

Не спира да се разраства и обикнатият от Архипелага руски Север (УстВимЛаг, НиробЛаг, УсолЛаг) и Урал (ИвделЛаг).

В това изброяване има много пропуски. Достатъчно е да пишем „УсолЛаг“, за да си спомним, че в Иркутско Усолие също има лагер.

Просто няма област, било Челябинската или Куйбишевската, която да не плоди свои лагери.

Методът за преобразуване на селските населени места в лагери се прилага и след интернирането на немците от Поволжието; цели села, с хората им, до последния човек, са затворени в зона – това са селхозлагу-частъци (Каменските селхозлагери между Камишин и Енгелс).

Ще молим читателя да ни извини за многото липси в тази глава: ние прехвърляме само крехко мостче през цялата епоха на Архипелага – просто защото не сме попаднали на повече материали. А и не можехме да отправим запитвания по радиото.

Тук отново на небосклону на Архипелага прави сложен лупинг пурпурната звезда на Нафталий Френкел.

Когато започва да нанася удари по своите, 1937 г. не отминава и неговата глава: началник на БАМлаг, генерал от НКВД, той отново е затворен за благодарност на вече известната му Лубянка. Но Френкел не губи стръвта си към вярна служба, не губи желание и Мъдрият Учител да изисква от него такава служба. Започва позорната и неудачна война с Финландия. Сталин вижда, че не е готов, че захвърлена сред карелските снегове, армията е откъсната от пътищата за снабдяване, и си спомня за изобретателния Френкел и иска да му го изпратят: трябва сега, през лютата зима, без никаква подготовка, без да има нито планове, нито складове, нито автомобилни пътища, да бъдат построени в Карелия три

железопътни линии – една рокадна и две подаващи, да се построят за три месеца, тъй като е срамно за такава велика държава толкова дълго време да не се справи с палето Финландия. Ето ви един чист епизод от приказка: лош крал нарежда на лош вълшебник нещо напълно изпълнимо и невъобразимо. И вождът на социализма пита: „Може ли?“ На което радостният комерсант и спекулант на чужда валута отвръща: „Да!“ Но този път той поставя и свои условия:

1) Да бъде отделен изцяло от ГУЛАГ, да основе нова зековска империя, нов автономен ГУЛЖДС (гулжедес) – Главно управление на лагерите за железопътно строителство начело с Френкел.

2) Всички ресурси на страната – на услугите му по негова преценка (това не ви е вече Беломор!).

3) По време на тази шурмовщина ГУЛЖДС отпада също и от системата на социализма с неговото досадно отчитане. Френкел не дава отчет за нищо. Той не опъва палатки, не основава лагпунктове. При него няма никакви дажби, „столове“, „казани“. (А тъкмо той пръв въвежда столовете и казаните! Само геният отменя законите на гения!) Той стоварва на камари в снега най-хубавата храна, полушубки и валенки, всеки зек облича каквото си хареса и яде колкото си иска. Само махорката и спиртът са под контрола на неговите помощници, и само те трябва да бъдат спечелени срещу труд!

Великият Стратег не възразява. И ГУЛЖДС е създаден! Разцепен ли е Архипелагът? Не, Архипелагът само укрепва от това, нараства, още по-бързо ще започне да асимилира страната.

С карелските пътища Френкел все пак не успява: Сталин побързва да завърши войната без победител. Но ГУЛЖДС крепне и расте. Получава нови и нови поръчки (вече с обичайното си отчитане и порядки): рокадна железопътна линия покрай персийската граница, след това покрай Волга от Сизран към Сталинград, след това „Мъртвата железопътна линия“ от Салехард до Игарка и фактически БАМ: от Тайшет до Братск и по-нататък.

Нещо повече, идеята на Френкел оплодотворява и самото развитие на ГУЛАг: признава се за необходимо и ГУЛАг да се изгради по отраслови управления. Също както Совнарком се състои от народни комисарии, така и ГУЛАг създава за своята империя собствени министерства: ГлавлесЛаг, ГлавПромСтрой, ГУЛГМП (Главно управление на лагерите към минно-металургичната промишленост).

А започва и войната. И всички тези гулаговски министерства са евакуирани в различни градове. Самият ГУЛАг попада в Уфа, ГУЛЖДС

– във Вятка. Връзката между провинциалните градове кече не е така сигурна, както радиалната от Москва, и през цялата първа половина на войната ГУЛаг сякаш се разпада: той вече не управлява целия Архипелаг, а всяка окръжна територия на Архипелага попада под подчинение на Управлението, което е евакуирано тук. Така Френкел получава правото да управлява от Киров целия руски Североизток (защото освен Архипелага там няма почти нищо друго). Но ще сгрешите, ако видите в тази картина разпадането на Римската империя – след войната тя ще стане още по-могъща.

Френкел помни старата дружба: той потърсва и назначава на важен пост в ГУЛЖДС Бухалцев – редактора на своята жълта „Копейка“ в до-революционния Мариупол, чиито събратя са или разстреляни, или разгонени по света.

Френкел е надарен с големи способности не само в комерцията и организацията. Нужен му е само бегъл поглед върху редица от цифри, за да ги събере наум. Обича да се хвали, че помни по физиономия 40 хиляди затворници заедно с трите им имена, наказателния член и присъдата (в своите лагери е въвел като правило всеки да докладва тези данни при посещение на големи началници). Винаги се справя без главния инженер. Само от един поглед върху поднесения му план за железопътна гара той бързо улавя в него грешка – и тогава смачква този план, захвърля го в лицето на подчинения с думите: „Трябва да разберете, че сте магаре, а не проектант!“ Гласът му е гъгвив, обикновено спокоен. На ръст е нисък. Френкел носи железничарски генералски калпак, син отвън, червен отвътре, и винаги, през всичките години, военен образец френч – еднозначна заявка да стане държавен деец и да не бъде интелгент. Живее като Троцки, винаги във влак, обхождащ разпръснатите строителни полсражения – повиканите от неуредения им туземен бит на съвещание при него във вагона остават поразени от виенските столове и меката мебел там – и още повече се свиват пред упреците и заповедите на своя шеф. Самият той нито веднъж не влиза в бараките, не помирихва тази смрад – изисква единствено работа и работа. Особено обича да звъни до обектите нощем, за да поддържа легендата около персоната му, че никога не спи. (Впрочем в Сталиновия век мнозина велможи са свикнали с това.)

Повече не го арестуват. Става заместник на Каганович по капиталното железопътно строителство и умира в Москва през 50-те години като генерал-лейтенант, в напреднала възраст, на почит и на спокойствие.

Представям си колко е мразел тази страна.

Пета глава НА КАКВО СЕ КРЕПИ АРХИПЕЛАГЪТ

В Далечния изток дълго съществува град с верноподаническото название Цесаревич. Революцията го прекръства в град Свободни. Амурските казаци, които го населяват, са пръснати и градът опустява. Някой е трябвало да го засели. Заселват го: затворници и охраняващите ги чекисти. Целият град Свободни се превръща в лагер (БАМлаг).

Така символите сами се раждат в живота.

Лагерите не са просто „тъмната страна“ на нашия следреволюционен живот. Техният размах ги поставя не встрани, не открая, а едва ли не в центъра на събитията. Нашите петдесет години рядко са се проявили толкова последователно, толкова докрай в нещо друго.

Както всяка точка се образува от пресичането поне на две линии, всяко събитие – поне от две необходимости, така и до системата на лагерите, от една страна, ни води икономическата потребност, самостоятелно тя би могла да доведе и до трудовата армия, ала успява да се пресече с щастливо случилото се теоретично оправдание на лагерите.

И те пасват едно в друго като шип в гнездо, като издатина в дълбината. И така се ражда Архипелагът.

Икономическата потребност се проявява както винаги открито и алчно: държавата, замислила да укрепне за кратък срок (и тук три четвърти от работата срочно, както на Беломорканал!), без да прибегва до нищо отвън, се нуждае от работна сила:

а) пределно евтина, а най-добре – безплатна

б) непретенциозна, готова да бъде местена от място на място в какъвто и да е ден, необвързана със семейство, ненуждаеща се нито от благоустроен бит, нито от училища, нито от болници, а за известно време дори от кухня и баня.

Намирането на такава работна сила е възможно само чрез поглъщането на своите синове.

Теоретичното оправдание не би могло така уверено да се намери в припряността на тези години, ако не започва още от миналия век. Енгелс открива, че човекът започва не със зараждането на нравствената идея, не от мисленето – а от случайния и безсмислен труд: маймуната грабнала един камък в ръце – и оттук тръгнало всичко. Маркс пък,

засягайки едно по-близко време („Критика на Готската програма“), с не по-малка увереност нарича единствено средство за превъзпитание на престъпниците (наистина, на криминалните; той, струва ми се, не отнася още към престъпниците политическите, както правят това неговите ученици) – отново не самостоятелни размишления, не нравственото самовгълбяване, не разкаянието, не терзанието (всичко това било надстройки) – а производителния труд. Самият той през живота си не се е докосвал до кирка, не е теглил количка, не е копал въглища, не е сякъл дървета, не знаем как е цепил и дърва – но ето че написва това върху хартията, и тя не му се съпротивлява.

За последователите им сега вече не е проблем да заставят затворника ежедневно да се труди (понякога по 14 часа, както е в колимските заботи) – хем хуманно, хем преследващо неговото превъзпитаване. Напротив, да се затвори в тъмнична килия, с дворче и зеленчукова градинка, да му се даде възможност през тези години да чете книги, да пише, да мисли и спори – означава да бъде третиран „като скот“ (из същата тази „Критика“).

Наистина, през следдоктоврийското горещо време на никого не му е до тези тънкости и за още по-хуманен минава просто разстрелът. Ония, които не ги разстрелват, а ги затварят в най-ранните лагери, са изолирани не за превъзпитание, а за обезвреждане, за чисто отстраняване.

Работата е там, че и тогава има умове, заети със санкциониращата теория, например Пьотър Стучка. В „Ръководни Начала по наказателното право на РСФСР“ от 1919 г. е подложено на ново определение самото понятие наказание. Наказанието, както много свежо се твърди там, не е нито възмездие (работническо-селската държава не отмъщава на престъпника), нито изкупване на вината (не може да има никаква индивидуална вина, а само класова причинност), а отбранителна мярка за защита на обществения строй – мярка за социална защита.

Е, щом е „мярка за социална защита“, тогава е разбираемо, на война като на война, трябва или разстрел („висша мярка за социална защита“), или затвор. Но в случая се тушира някак идеята за превъзпитанието, към която през същата 1919 г. призовава VIII конгрес на партията. И главно, неясно остава: от какво да се поправя човек, ако няма вина? А нали не е възможно поправяне от класовата причинност?!

Същевременно завършва Гражданската война, през 1922 г. се учредяват първите съветски кодекси, свиква се през 1923 г. „конгрес на работниците по наказателния труд“, съставят се през 1924 г. „Основни

начала на наказателното законодателство“ – към новия Наказателен кодекс от 1926 г. (който стяга шията ни тридесет и пет години), – а новотворените понятия, че няма „вина“ и няма „наказание“, а има „социална опасност“ и „социална защита“, се запазват.

Естествено, така е по-удобно. Такава теория разрешава да бъде арестуван който и да е като заложник, като „лице, намиращо се под съмнение“ (телеграмата на Ленин до Евгения Бош), да се изпращат на заточение дори цели народи по съображения за опасност от тях (примерите са известни), но трябва да бъдеш първокласен жонгльор, та да изграждаш и поддържаеш в неопетнено състояние въпреки всичко това теорията за „превъзпитанието“.

Налице са обаче и жонгльорите, и теорията, и самите лагери се наричат именно изправителни. Дори и сега можем да припомним до много цитати.

Вишински: „Цялата съветска наказателна политика се гради върху диалектичното (?) съчетание на принципа за потискане и принуда с принципа на убеждението и превъзпитанието.“ (Предисловие на Вишински към книгата на Авербах „От преступления к труду“, с VI. – Б. а.) „Всички буржоазни пенитенциарни учреждения се мъчат «да довършат» престъпника, като му причинят физически и морални страдания“ (докато те искат да го „превъзпитат“). „За разлика от буржоазното наказание у нас страданията на затворниците не са цел, а средство. (Ами че и там май е същото – не цел, а средство. – А.С.) Целта у нас е действителното превъзпитание, та от лагерите да излязат съзнателни труженици.“

Ясно ли е вече? Макар и да принуждаваме, ние все пак превъзпитавате (и също, както се оказва, чрез страдания), само че неизвестно от какво.

Но ето веднага, на съседната страница:

„С помощта на революционното насилие трудово-изправителните лагери локализируют и обезвреждат престъпните елементи на старото общество.“ (Пак там, с. VII. – Б. а.) (И все още – старото общество! И през 1952 г. – все още „старото общество“. Умрял кон не рита!)

Та значи за превъзпитанието, за изправянето – нито дума? Локализираме и обезвреждаме?

И през същата (1934) година:

„Двудейна задача за потискане плюс възпитание на когото може.“

На когото може. Значи: изправянето не е за всички.

И у второстепенните автори вече радостно пърха взетото кой знае

откъде цитатче: „изправяне на изправимите“, „изправяне на изправимите“.

А неизправимите? В общата яма? На луната (Колима)? За претопяване (Норилск)?

От висотата на 1934-та юристите на Вишински упрекуват дори трудово-изправителния кодекс от 1924 г. в „лъжлива представа за всеобщото превъзпитание“. Защото този кодекс не пише нищо за изстребване.

Никой не обещава, че осъдените по Петдесет и осми член ще бъдат превъзпитани.

Та затова и нарекох тази част – трудово-изстребителни. Както ги чувствувахме на собствения си гръб.

А ако някои цитатчетата у юристите не си пасват, вдигнете от гроба Стучка, домъкнете Вишински – и да се разберат помежду си. Аз нямам вина.

Едва сега, докато пиша книгата си, реших да прелистя предшествениците си, и то благодарение на добрите хора, които ми помогнаха, че инак вече никъде не ще намериш съчиненията им. А докато се мъкнем в своите лекьосани затворнически дрехи, не ни идваше и наум дори, че може да има такива книги. Че целият ни живот се определя не от волята на гражданина началник, а от някакъв легендарен кодекс на труда за затворниците – и не само за нас това бе смътен слух, партенка, но и майорът, началникът на ОЛП, за нищо на света не би повярвал. Издадени в служебни закрити тиражи, от никого нечетени, дали още се пазят те в гулаговските сейфове, или са изгорени без остатък като вредителски – никой не знае. От тях не са извлечени цитати за лозунгите в културно-възпитателните кътове, нито са огласявани цифрички от дървените подиуми колко ли часа включва работният ден. Колко почивни дни се полагат на месец? Заплаща ли се трудът? Какво се полага за телесна повреда? Пък и своите ще те вземат на смях, ако зададеш такъв въпрос.

Ако трябва някой да е знаел и чел тези хуманни писания, това са нашите дипломати. Тъкмо те, струва ми се, размахват на конференциите тази книжка. И как няма да я размахват! Току-що попадам на едно цитатче – направо да те разплаче:

– в „Ръководни начала“ от 1919 г.: щом наказанието не е възмездие, не трябва да има никакви елементи на изтезание;

– от 1920 г.: да се забрани със затворниците да се говори на „ти“ (А, извинете за израза, а... „по зъбите“ – може ли?);

– трудово-изправителният кодекс от 1924 г., член 49 – „режимът трябва да бъде лишен от признаци на изтезания, да не се допускат в

никакъв случай: белезници, карцер(!), строгоединична изолация, лишаване от храна, свиждания през решетка“.

Е, достатъчно. По-късни указания няма: за дипломатите и това стига, на ГУЛАГ и това не е нужно.

Още в Наказателния кодекс от 1926 г. има член 9-и, случайно попаднах на него и го назубрих:

„Мерките за социална защита не могат да имат за цел да причиняват физическо страдание или да унижават човешкото достойнство, нито пък си поставят за задача възмездие и наказание.“

Ето ви член от най-чиста проба! В старанието си да преметна началството на законни основания аз често им повтарях този член – и всички длъжностни лица от охраната блещеха очи от учудване и негодувание. Имаше между тях служили по двадесет години, приближаващи пенсионна възраст – никога никакъв Девети член не бяха чували, впрочем те и кодекса не бяха хващали в ръце.

О, „умна предвидлива човечна администрация от горе до долу“! – както пише в „Лайф“ върховният съдия на щата Ню Йорк Лейбовиц, имал честта да посети ГУЛАГ. „Затворникът отбива срока на наказанието си, като запазва чувството за собствено достойнство“ – ето как е разбрал той това и как го е видял.

О, щастлив е щат Ню Йорк, щом има такова проникателно магаре за съдия!

Ах, сити, безгрижни, късогледни, безотговорни чужденци с бележници и химикалки! От категорията на онези кореспонденти, които още в Кем задават на зековите въпроси в присъствието на лагерното началство! Колко само сте ни навредили в тщеславната си страст да блеснете с разбиране там, където не сте разбрали нито бъкел.

„Собствено достойнство!“ У този, който е осъден без съд? Когато при слизане на гарите го карат да сяда в калта? Който под свистенето на камшика на гражданина надзирател човърка с пръсти земята, обляна с урина, и я изнася – за да не получи карцер? У онези образовани жени, които са удостоени като с велика чест да перат бельото и да хранят собствените свине на гражданина началник на лагпункта? И при първия му пьянски жест да заемат достъпна поза, за да не осакатейт утре на общите работи?

...Огън, огън! Клоните трещят и нощният вятър върти пламъка в късната есен. Зоната е тъмна, аз съм самичък до накладения огън, мога да донеса още дървени парчетии. Зоната е привилегирована, толкова привилегирована, че съм сякаш на свобода – това е райски остров, това

е конструкторското „пандиз-бюро“ в Марфино (Предградие на Москва, където в бившата семинария е имало конструкторско бюро, в което са работели затворници с висока професионална квалификация. – Б. пр.) през неговото най-привлекателно време. Никой не бди над мен, не ме прибира в килията, не ме гони от огъня. Увил съм се във ватенката – все пак е студеничко на резкия вятър.

А тя – колко ли часа вече поред стои на вятъра, застанала мирно с наведена глава и ту плаче, ту замира неподвижно. От време на време започва отново да моли с жалостив глас:

– Гражданино началник!... Простете!... Простете, това няма да се повтори...

Вятърът донася нейния стон до мен, сякаш тя стене над самото ми ухо. Гражданинът началник разпалва печката си в дежурната стая и не откликва на молбите ѝ.

Това става в граничещия с нас лагер, откъдето техните работници идват в нашата зона да прокарат водопровода, да ремонтират старото здание на семинарията. Между мен и момичето има гъсто сплетена бодлива тел; то е на две крачки от дежурния, под ярката светлина на фенера, стои обезсилено, вятърът развява сивата му работническа пола, вледенява краката и забрадената му с лека кърпа глава. През деня, когато бяха копали отсам, беше топло. И едно друго момиче се спуснало в дерето, припъзляло към Владикинското шосе и избягало – охраната се била заяпала. А по шосето се движи московски градски автобус, когато се усещат – момичето вече го няма. Вдигат тревога, идва вбесен мрачният майор, крещи, че за това бягство, ако не намерят избягалата, целият лагер ще бъде лишен от свиждания и полагащите се за месеца колети. Ръководителките на бригадите също освирепяват и крещят, особено една, която злобно върти очи: „Да я хванат веднъж, проклетницата, че с ножицата – цък! цък! – да ѝ острижат главата пред строя!“ (Това не е оригинално нейно хрумване, така наказват жените в ГУЛАГ.) А това момиче тук въздъхва и казва: „Поне вместо нас да подиша на свобода!“ Надзирателят дотува думите ѝ и ето че сега си носи наказанието: всички ги връщат в лагера, а нея я поставят в строеж „мирно“ на входа. Това става в шест часа вечерта, а сега е единадесет през нощта. При всеки опит да потупа с крака, за да се сгрее, дежурният отвътре ѝ крясва: „Стой мирно, к... да не стане по-лошо!“ Момичето не смее да шавне и само плаче:

– Простете ми, гражданино началник!... Пуснете ме в лагера, повече няма да се повтори!...

Но дори в лагера никой няма да ѝ каже: Светицо! Влез!... А затова

и толкова дълго не я пускат да се прибере, защото утре е неделя и не е нужна за работата.

Такова едно русичко, простодушно, необразовано момиченце. Осъдено за някоя макара конци. Колко опасна мисъл си изказала обаче, сестричко! И искат сега да ти дадат урок за цял живот.

Огън, огън!... Воювахме и се взирахме в пламъка на огъня – гадахме по него каква ще е Победата... Вятърът пръсва във въздуха недогорели огнени шлюпки.

На този огън и на теб, момиче, обещавам: целият свят ще узнае от мен за това.

Това става в края на 1947 г., преди чествуването на тридесетгодишнината от Октомври, в нашия престолен град Москва, току-що отпразнувал осемстотингодишнината на своите жестокости. На два километра от общосъюзната селскостопанска изложба. На по-малко от километър от останкинския Музей на крепостното изкуство.

* * *

Крепостните!... Това сравнение не случайно се натрапва в съзнанието на мнозина през малкото време за размисъл. Не отделни черти, а целият главен смисъл в наличието на крепостното право и Архипелага е един и същ: това са обществени устройства за принудително и безжалостно използване на безплатния труд на милиони роби. Шест дни в седмицата, а често и седемте, туземците на Архипелага излизат на изтощителен ангарийен труд, който не им носи никаква лична изгода. Не им остават нито петия, нито седмия ден да работят за себе си, тъй като издръжката им се отпуска като месячина (Месечна издръжка за слугите на помешчика. – Б. пр.) – съответно лагерна дажба. По същия принцип тях ги делят на ангарийни (група „А“) и домашни (група „Б“), обслужващи непосредствено помешчика (началника на лагпункта) и имението (зоната). За недъгави (група „В“) се признават само ония, които вече съвсем не могат да слязат от печката (от наровете). Приблизително еднакви са и наказанията за провинилите се (група „Г“), с тази разлика, че предвид собствените си интереси помешчикът наказва с по-малка загуба на работни дни – с камшици в конюшната, при него изобщо няма карцер, докато началникът на лагпункта в съответствие с държавната инструкция вкарва виновния в ШИзо (изолатор със санкциониращ режим) или БУР (барака с усилен режим). Както и помешчикът, началникът на лагера може да вземе когото си иска за лакей, готвач, бръснар или шут (може да направи и крепостен театър, ако това му харесва), да определи която

си иска робиня за икономка, любовница или слугиня. Подобно на помешчика той може да върши ненаказано глупости, да проявява необузвано нрава си. (Началникът на химкиния лагер майор Волков вижда някакво момиче да суши на слънцето разпуснатите си след измиване дълги меки златисти коси; кой знае защо, това го разгневява и той отсича: „Да се остриже!“ И моментално остригват косите на момичето. 1945-а.) Смени ли се помешчикът или началникът на лагера, всички роби покорно остават да чакат новия, гадаят за неговите навици и предварително се поставят под неговата власт. Без да е в състояние да предвиди волята на господаря, крепостният и не се замисля за утрешния си ден – затворникът също. Крепостният не може да се ожени без волята на господаря си – да не говорим за затворника, който само при снизхождението на началника може да го сдобие с лагерна жена. Както крепостният няма пръст в своята робска съдба – той не носи вина за своето рождение, така и затворникът не я подбира – той също попада на Архипелага по чистата воля на съдбата.

Това сходство отдавна е възприето от руския език: „Нахранихте ли хората?“, „Изпратихте ли хора на работа?“, „Колко хора имаш на разположение?“, „Прати ми човек!“ Хора, човеци – за какви става дума? Така се говори за крепостните. Така се говори за затворниците. (И, разбира се – за колхозниците и черноработниците, но това сравнение няма да развиваме сега. – Б. а.) Така е невъзможно обаче да се каже за офицерите, за ръководителите – „колко хора имаш?“ – никой дори няма да разбере.

Но, ще ни възразят, все пак не са чак толкова много сходствата с крепостните. Разликите са повече.

Ще се съгласим: разликите са повече. Но ето кое е учудващото: всички разлики са в полза на крепостното право! Всички разлики са в ущърб на Архипелага ГУЛАГ!

Крепостните работят от зори до късна вечер. Зековете започват в тъмно и завършват в тъмно (а и невинаги завършват). При крепостните неделните дни са нещо неприкосновено, че и всичките там дванадесет главни празника и храмови чествувания, и малко ли дни от Коледа до Богоявление (маскирали са се!). Преди всеки неделен ден затворникът се вълнува: ще му разрешат ли почивката, или не? Други празници той изобщо не познава (както Волга – почивните...): 1-ви май и 7-и ноември носят повече мъки с обиските си и режима, отколкото радост от празника (а някои затворници ги затварят редовно всяка година през тези дни в карцера). За крепостните Рождество Христово и Великден са били

истински празници; те изобщо не са знаели какво е това личен обиск било след работа, било сутрин („Застани до леглото!“). Крепостните са живели под постоянен покрив, считали са го за свой собствен и когато нощем са лягали – на печката, на одъра или скамейката, – са знаели: това точно място си е мое, отколе спя тук и така ще бъде и занаят. Затворникът не знае в каква барака ще го бутнат утре (и дори не са сигурни, когато се връщат от работа, че и този път ще спят на същото място). Те нямат „свой“ нарове, „своя“ вагонка. Където ги отведат.

Господарският крепостен притежава собствен кон, собствено рало, собствени брадва, коса, вретено, кошове, съдини, дрехи. Дори домашната прислуга, пише Херцен (А. И. Герцен. „К старому товаришу“. Собр. соч., изд-во Академии наук, М, 1960, Т. XX, с. 585. – Б. а.), е притежавала всякакви „парцали“, които са оставяли като наследство на близките си и които почти никога не са били отнемани от помешчика. Зекът е длъжен да сдава зимните си дрехи през пролетта, летните – през есента. При инвентаризациите изтръскват торбата му и всеки излишен парцал се отнема в полза на държавата. Няма право дори на джобно ножче, дори на паница, а от живите твари – само на въшки. Крепостният чат-пат ще хвърли мрежа да улови някоя рибка. Зекът лови риба само с лъжицата за чорбата. Крепостният е имал я Сивушка, я козица, я кокошки. Зекът никога не помирихва дори мляко, а кокоши яйца не вижда с десетилетия, че и няма да знае какво е това, ако ги види.

През по-голямата част от своята история предишната Русия не познава глада. „В Русия от глад никой не е умрял“ – гласи пословицата. А пословиците току-тъй не изникват. Крепостните, макар и роби, са били сити.

(Подобни свидетелства са оставили всички столетия. През XVII век Юрий Крижанич пише, че селяните и занаятчиите в Московията живеят по-заможнo от западните, че най-бедните жители в Русия ядат хубав хляб, риба, месо. Дори в Смутното време „старите житници не са изтощени, и по полята стоят камари от снопи, хамбарите са преизпълнени с кръстци и с копни, и с камари от жито за четиринадесет години“ (Акраамий Палицин). През XVIII век Фонвизин, като сравнява осигуреността на руските селяни с тази на селяните на Лангендок, в Прованса, пише: „Намирам, съвсем безпристрастно, че състоянието на нашите е несравнимо по-щастливо.“ През XIX век Пушкин пише за крепостното село: „Навред заможност след положен труд.“ – Б. а.)

А Архипелагът живее десетилетия наред, притиснат от жесток глад. Между зековете възникват вечни свади за някоя рибя опашка от кофата

за боклука. Поне за Рождество Христово и Великден и най-последният крепостен мужик е отговявал със сланина. Но и най-първият работник сред първите в лагера може да вкуси сланина само ако я получи в колет.

Крепостните са живеели на семейства. Продажбата или размяната на крепостния отделно от семейството му е било признавано на всеослушание от всички за варварство, предизвиквало е негодуванието на публичната руска литература. Нека да са стотици, дори хиляди (макар че толкова едва ли) изтръгваните от семействата им крепостни. Но не милиони. Зекът е разлъчен със семейството си от първия ден на ареста и в половината от случаите – завинаги. Ако синът е арестуван с бащата (както сме чували от Витковски) или жената заедно с мъжа, то най-често гледат да не допуснат срещата им в един и същ лагпункт; ако пък се срещнат случайно, ги разделят колкото се може по-бързо. По същия начин всеки зек и зечка, свързвали се в лагера за кратка или истинска любов, бързо се наказват с карцер, разделят ги и ги разпрачат на различни места. И дори най-сентименталните пишещи дами – Шагинян или Тес – не проронват ни една беззвучна сълзица в къпичките си за това. (Е, може и да не са знаели. Или да са смятали, че така трябва.)

А и самото прехвърляне на крепостните от едно място на друго не става с бясна припряност: оставяли са ги да си съберат покъщнината, движимите си вещи и да се пренесат спокойно не по-далеч от петнадесет, най-много четиридесет версти. Затова пък етапът връхлита зека като хала: двадесет, десет минути време да предаде имуществото си на лагера, целият му живот се обръща нагоре с краката, и той се отправя някъде накрай света, може би – завинаги. През живота на един крепостен рядко се е падало повече от едно прехвърляне, а в повечето случаи крепостните са били оставяни на местата им. Затова пък е невъзможно да се посочат туземците на Архипелага, които да не познават етапите. А мнозина биват прехвърляни по пет, по седем, по единадесет пъти.

На крепостните се е удавало да се измъкнат на оброк (Данък в натура или пари, плащан от селяните на помещичика съгласно крепостното право. – Б. пр.) – така те са оставали далеч от погледа на проклетия господар, търгували, забогатявали, живеели като свободни хора. А дори безконвойните зекове живеят в същата тази зона и от сутринта се включват в същото производство, където провеждат и колоната на останалите.

Домашната прислуга е представлявала в по-голямата си част развратени паразити („домашните слуги са просташко племе“), живеела е за

сметка на ангарийните селяни, но поне не са ги управлявали самите те. Два пъти по-мъчително за зека е това, че развратените нагаждачи го управляват и малтретират на всичко отгоре.

А и изобщо цялото положение на крепостните се е облекчавало от това, че помешчикът е бил принуден да ги щади: те са стрували пари и чрез своята работа са му носели богатство. Лагерният началник не щади затворниците: той не ги купува, не предава децата им като наследство, а щом умрат едни – му пращат други.

Не, напразно се хванахме да сравняваме нашите зекове с крепостните на помешчиците. Трябва да признаем състоянието на последните за много по-спокойно и хуманно. Ако може още приблизително да сравняваме положението на туземците от Архипелага с нечие друго, то е с това на фабричните крепостни – уралските, алтайските и нерчинските. Или с аркчеевските заселници. (А някои ми възразяват: и това не е реално, в аракчеевските селища също има и природа, и семейство, и празници. Единствено древноизточното робство подхожда за истинско сравнение.)

И само едно, само едно предимство на затворниците пред крепостните ми идва наум: затворникът попада на Архипелага дори и да е невръстно дете на 12–15 години, но все пак не от деня на раждането си! Все пак някоя и друга година успява да опита от свободата, преди да го приберат. Що се отнася по предимствата на определения съдебен срок пред пожизненото селско закрепостяване, тук съществуват много уговорки: ако срокът не е двадесет и пет години; ако членът не е 58-и; ако не бъде „до специално разпореждане“; ако не ти лепнат втора лагерна присъда; ако след нея не последва автоматично заточение; ако, след като те освободят, не те върнат тутакси обратно на Архипелага за повторно излежаване на присъдата. Уговорките са непреодолимо множество, а си струва да си спомним, че понякога господарят е освобождавал от крепостничество по прищявка...

Ето защо когато, „император Михаил“ ни съобщи на Лубянка ширещата се сред московските работници анекдотична разшифровка на ВКП (б) като Второ Крепостно Право (болшевики), това не ни се стори смешно, а пророческо.

* * *

Комунистите търсеха нов стимул за обществения труд. Мислеха, че това ще са съзнателността и ентузиазмът, лишени от всякаква корист. Ето защо толкова много държача на „великия почин“ на съботниците.

Но този почин се оказва не начало на новата ера, а конвулсия на самоотвержеността на едно от последните поколения на революцията. От губернските тамбовски материали за 1921 г. се вижда например, че още тогава мнозина партийни членове правят опити да се отклонят от съботниците – и е въведено отмятане в партийната учебна карта за участие в съботника. Този порив стига още за десетина години при комсомолците и при нас – тогавашните пионери. Но след това секва и у нас.

Как да се постъпи тогава? Къде да се търси стимулт? Пари, работа на парче, премиални? Но това намирисва явно на неотдавнашния капитализъм и трябва да мине дълго време, да дойде друго поколение, докато дъхът му престане да дразни и стане възможно да се възприема като „социалистически принцип на материална заинтересованост“.

Тогавя бръкват по-надълбоко в сандъка на историята и измъкват оттам това, което Маркс нарича „извъникономическа принуда“. В лагера и в колхоза тази находка си показва открито рогата.

Сетне им идва подръка Френкел, който като сатана сипва отрова в кипящия котел.

Известно е многократно повтаряното заклинание: „В новия обществен строй не може да има място нито за дисциплината на тоягата, на която се опираше крепостничеството, нито за дисциплината на глада, на която се държи капитализмът.“

Ето как Архипелагът съумява да съчетае чудесно едното с другото. За целта са били необходими само: 1. храна; 2. бригада; 3. две началства. (Последното не е толкова задължително: във Воркута например е имало винаги само едно началство, а работите са вървели.)

Та на тези именно три кита се крепи Архипелагът.

А ако гледаме на тях като на „трансмисии“ – точно те са, които го задвижват.

За храната вече е казано. Това е такова преразпределение на хляба и булгура, при което, за да получи средната дажба, давана на затворника в паразитните общества, без нещо да прави, нашият зек трябва порядъчно да се попревива и попъхти. Така той получава законно полагаемата му се дажба на добавъчни късчета от по сто грама, че и го смятат на всичко отгоре за ударник. Изработеното от него над стоте процента му дава право и на допълнителни (отнети преди това пак от него) лъжици каша. Какво безпощадно познаване на човешката природа! Нито тези късчета хляб, нито тези булгурени зрънца могат да оправдаят силите, изразходвани за тяхното припечелване. Но в това открай време е нещастieto на човека – той не може да разбере кое е вещта и кое – цената за

нея. Както един войник в чужда война бива вдиган в атака с чаша долнопробна водка и отдава за нея живота си, така и зекът за тези подаяния, подхлъзнал се от гредата, се дави в придошлата северна река или меси глина за кирпич в ледената вода с боси крака, които няма повече да стъпват по волна земя.

Но и сатанинската дажба не е всесилна. Не всички се хващат на тази въдица. Както крепостните някога са били разбрали: „по-добре трева да пасем, отколкото пънове да сечем“, така и зековете са осмислили: в лагера те погубва не малката дажба, а голямата. Ама че мързеливци! Ама че тъпащи! Ама че безчувствени полуживотни! Не искат да получат допълнително! Не искат къшей от този хранителен хляб, замесен от картофи, фий и вода! Те вече и предсрочно освобождаване не щат! И на почетната дъска не държат да се видят! Не искат да се издигнат до интересите на строежа и страната, не искат да изпълняват петилетките, макар петилетките да са в интереса на трудещите се! Те се пръсват по закътаните къшета на шахтите, по етажите на строителния обект, предпочитат да се скрият от дъжда в някоя тъмна дупка, стига да не работят.

Не толкова често може да се уредят такива масови работи, както чакълена кариера край Ярославъл: винаги в полезрението на надзирателите, стотици затворници са струпани там на малко пространство и само някой да престане да се движи – веднага се вижда. Това са идеалните условия: никой не смее да забави темпа, да изправи гръб, да избърше потта си, докато не свалят знамето на хълма – условния знак за почивка. А как да се постъпи в останалите случаи?

Дълго го умуват. И измислят – бригадата. Че как да не се сетят за нея? У нас и народниците са искали да влязат в социализма – чрез общината, и марксистите – чрез „колектива“. Как пишат и до днес нашите вестници? „Главното за човека е трудът и непременно трудът в колектива!“

Така в лагера няма нищо освен труд, и то само в колектива. Значи трудово-изправителните лагери са именно висшата цел на човечеството? Значи главното е постигнато?

Вече имаме повод да обясним (3 глава) как бригадата служи на психологическото обогатяване на своите членове, как служи на подтикването, следенето и повишаване чувството за достойнство. В съответствие с целите на бригадата се подбират достойни задачи и бригадири (на лагерен език – „буци“). Като държи затворниците под заплахата на тоягата и лишаване от дажбата, бригадирът трябва да се справи с бригадата в отсъствие на началството, надзирателите и конвоя. Шаламов

привежда примери, когато за един промивъчен сезон на Колима съставът на бригадата измира на няколко пъти, а бригадирът си остава все същият. В Кемерлаг такъв бригадир е Переломов – никога не прибягва до езика си – само до тоягата. Списъкът на тези фамилни имена би заел много страници, но аз не съм го и готвил. Интересно, че най-често подобни бригадири излизат от средата на рецидивистите, ще рече, от лумпените пролетарии.

Само че към какво ли не се приспособяват хората? Би било грубо от наша страна да не забележим как бригадата става понякога и естествена ядка на туземното общество подобно на семейството в цивилния живот. Самият аз съм виждал такива бригади – и не една. Наистина това не са бригадирите за общи работи – в тях някой трябва да умре, иначе останалите не биха могли да останат живи. Имам предвид обикновено специалните бригади: на електротехници, шлосери-стругари, дърводелци, бояджии. Колкото по-малобройни (до 10–12 души) са тези бригади, толкова по-явно проличава в тях началото на взаимната защита и поддръжка. (Това се проявява и в големите бригади с общи работници, но само в каторжните лагери и при специални условия. Затова – в Пета част. – Б. а.)

За такава бригада и за такава роля и бригадирът трябва да се слуми подходящ: с мярка жесток; добре познаващ всички нравствени (безнравствени) закони на ГУЛАГ; проникателен и справедлив в бригадата; със своя отработена хватка срещу началството – кой с хрипкав лай, кой тихомълком; да респектира нагаждачите, да не пропуска случая да измъкне за бригадата допълнителните сто грама, ватирани панталони, чифт обувки. Но и да поддържа връзка с влиятелните нагаждачи, от които ще узнава всички лагерни новини и предстоящи промени, всичко това му е необходимо, за да ръководи правилно. Добре да познава работите и изгодните и неизгодните участъци (и на неизгодните да умее да пробута съседната бригада, ако има такава). С остър поглед върху тухтата – къде най-лесно през тази петдневка да я намери: в нормите или в обемите. И непоколебимо да отстоява тухтата пред техническия ръководител, когато последният вече докосва писалката до листа, за да „ореже“ наряда. И да умее да пробута сухо на нормировчика. И да знае кой е доносник в бригадата (и ако не е много умен и вреден – да не го закача, че инак лош ще му изпратят). А в бригадата той винаги знае кого да ободри с поглед, кого да напсува, а и кого да остави днес на по-лека работа. И такава бригада с такъв бригадир се среща сурово и оцелява сурово. Липсват нежности, но и никой не пада. Работил съм при такива бригадири –

при Синебрюхов, при Павел Боронюк. Ако трябва да съставям и тук списък – също доста страници ще се изпишат. И от многото разказани случки може да се заключи, че най-често такива разпоредителни разумни бригадири са от „кулашките“ синове.

А как трябва да се постъпи? След като бригадата е натрапвана неотклонно като форма за съществуване, как да се постъпи? Нали трябва някак да се приспособим? Ние гинем от работа, но и за да не загинем, е възможно само чрез работата. (Разбира се, тази философия е спорна. По-вярно е да се каже: не ме учи да загивам както ти искаш, остави ме да загина както аз искам. Само че и така няма да те оставят, там е работата...)

Не е голям изборът и на бригадира: не изпълни ли бригадата по дърводобива дневната си норма от 55 „кубика“ – в карцера отива бригадирът. А не искаш ли карцер – гони хората си до смърт. Кой превари, той натовари.

А двете началства са удобни за лагерите също както на клещите им трябва и лява, и дясна челюст, двете заедно. Двете началства са като чука и наковалнята, и те коват от зека онова, което е необходимо за държавата, а грохне ли – изхвърлят го на боклука. Макар издръжката на отделното зонно (лагерно) началство силно да увеличава разходите на държавата, макар поради тъпотията, капризността и бдителността си то често да затруднява и усложнява работния процес, все пак, щом го назначават, значи тук няма грешка. Две началства, ще рече, двама мъчители вместо един, сменящи се един друг, поставени в положение на съревнование: кой ще изстиска повече от арестанта и ще му даде по-малко.

В ръцете на едното началство са съсредоточени производството, материалите, инструментите, транспортът, но почти без работната сила. Всяка сутрин конвоят довежда от лагера тази работна сила и всяка вечер я отвежда в лагера (или на смени). През тези десет или дванадесет часа, когато зековете попадат в ръцете на производственото началство, те няма нужда да бъдат възпитавани и превъзпитавани, и дори ако в течение на работния ден издъхнат – това не може да огорчи нито едното, нито другото началство: по-лесно е да се отчислят мъртъвци, отколкото изгорели дъски или отмъкнат безир. За производственото началство е важно да накара затворниците да свършат повече работа през деня, а да запише по-малко в нарядните им листове, за да покрие невъзстановимите разходи и производствените липси: та кой ли не те обира – и тръстовете, и СМУ (строително-монтажните управления), и техническите ръководители, и десетниците, и домакинът, и шофьорите, и всъщност най-

малко зековете, че и то не за себе си (няма къде да дянат отмъкнатото), а за своето лагерно началство и конвоя. А още по-големи са разхищенията от безотговорното и неиредвидливо стопанисване, както и от това, че зековете също нищо не пазят – и за да се покрият всички тези липси, има само едно средство – да се плаща по-малко на работната сила.

Лагерното началство разполага само с рабсила (ама и езикът си знае как да съкращава!). Но това е решаващото. Лагерните началници не крият: можем ли да ги понатиснем (производствениците), къде ще намерят други работници? (В тайгата и пустинята ли да ги търсят?) И затова те гледат да измъкнат за своята рабсила повече пари, които внасят в хазната, а част от тях отива за издръжката на самото лагерно ръководство за това, че охранява (от свободата) зековете, пои ги, храни ги, облича и морално ги довършва.

Както винаги при нашето обмислено социално устройство, тук се сблъскват челно два плана: производственият план има по показателя заплата най-ниските разходи, а планът на МВР донася в лагера от производството най-големите доходи. За един страничен наблюдател остава необяснимо: защо двата плана да се довеждат до сблъсък? О, в това има голям смисъл! Тъкмо сблъсъкът между плановете смазва човека. Това е принцип, простиращ се извън бодливата телена мрежа на Архипелага.

И друго е важно: тези двама началници съвсем не се отнасят враждебно един към друг, както може да се помисли, ако се съди по техните постоянни спречквания и взаимни измами. Там, където е нужно поплътно да притиснат, те се сдушват много бързо. Макар началникът на лагера да е роден баща за своите зекове, винаги на драго сърце ще признае и ще подпише акт, че за осакатяването си е виновен самият затворник, а не производството; няма да настояваме чак толкова, че затворникът се нуждае от работно облекло или че в някой от цеховете нямало вентилация (така да е, какво да се прави, временни трудности, а как бе по време на ленинградската блокада?...). Лагерното началство няма никога да откаже на производственото да вкара в карцера бригадира за грубост или работника, загубил лопатата, или инженера, изпълнил не както трябва заповедта. Не са ли тези две началства, които съставят висшето общество – индустриалните помешчици в глухите селища на тайгата? Не си ли ходят жените им една на друга на гости?

И ако все пак тухтата в нарядите непрекъснато е надувана, ако се записва изкопаване и засипване на траншея, каквато не е имало; ремонт на отоплението или струга, неизлязъл от строя; смяна на цели-

целенички стълбове, които ще престоят още десет години – това дори не е подшувано от лагерното началство, което не се съмнява, че парите, така или иначе, ще постъпят в лагера, а е дело на самите затворници (бригадири, нормировчици, десетници), защото такива са всички държавни норми: те са съобразени не със земния реален живот, а с някакъв лунен идеал. Колкото и да е самоотвержен, здрав, сит и бодър, човек не е в състояние да изпълни тези норми! Да не говорим за изтощени, хилавия, гладния и потиснат арестант. Държавното нормиране описва производството такова, каквото то не може да бъде в действителност – и с това напомня социалистическия реализъм в белетристиката. Но ако непродадените книги след това просто се претопяват, да се ликвидира промишлената тухта, е но-сложно нещо. Не и невъзможно обаче.

В постоянния кръговрат на вечното бързване директорът и техническият ръководител пропускат нещо, не успяват да открият тухтата. А волнонаемните десетници са неграмотни или пияни, или пък добронамерени към зековете (правят си сметката, че бригадирът ще отърве и тях в тежка минута). А през това време „процентчетата са изядени“, ха върни хляба от търбусите де? Счетоводните ревизии и отчети са известни с мудността си, те откриват тухтата със закъснение от месеци или години, когато и парите за тази работа отдавна са изфирясаили, и остава единствено или да дадеш под съд някого от волнонаемните, или да туриш пепел на цялата работа и да я потулиш.

Трите кита: дажбата, бригадата и двете началства са поставени под Архипелага от Ръководството. А четвъртият и главният кит – тухтата, е дело на туземците и на самия живот.

За тухтата са нужни пробивни предприемчиви бригадири, но още по-нужно, още по-важно е производствените началници да са от затворниците. Има от тях не по-малко десетници, нормировчици, плановици и икономисти, защото по тия затънтени места трудно се намират волнонаемни. Едни от зековете на тези постове се забравят, ожесточават се повече и от волнонаемните, тъпчат своя брат-арестант и вървят по трупове към предсрочното си освобождаване. Други, обратно, запазват ясно съзнание за своята родина – Архипелага, и внасят разумна увереност в управляването на производството, разумно допустима тухта в отчетността. Твърде рисковано за тях: не защото ще получат нова присъда, тъй като сроковете им и така си ги бива – къде повече от този член, по който лежат, – а да не загубят своето място, да не разсъдят началството, да не попаднат в някой лош етап – и така незабелязано да загинат. Толкова по-достойни са тяхната твърдост, техният ум, след като помагат на

своите братя да оцелеят.

Такъв е например Василий Григориевич Власов, когото знаем вече по Кадийския процес. През целия си дълъг срок (деветнадесет години без прекъсване) той запазва упоритата си убеденост, с която се държи пред съда, с която осмива Калинин и неговото помилване. През всичките тези години, когато съхне от глад и влачи хомота на непосилния труд, той не се чувствава изкупителна жертва, а истински политически и дори „революционер“, както се изразява сам в задушежни разговори. И когато благодарение на своята остра по природа хватка на стопанин, заменяща му незавършеното икономическо образование, той заема постове на производствените нагаждачи, не просто вижда в това отлагане на своята гибел, а и възможност да стъкми така колата, че да е по-леко на момчетата да я теглят.

През 40-те години на една от Уст-Вимските дърводобивни командировки (УстВимЛаб) се отличава от общата схема по това, че има едно началство: самият лагер е включен в дърводобива, отчита и отговаря за плана пред Министерството по дърводобива). Власов съвместява длъжностите нормировчик и плановик. Той е там начело на всичко, и през зимата, за да поддържа секачите, прибавя на бригадите им излишни кубичи. Една зима се случва особено сурова, момчетата в най-добрия случай изпълняват 60% от нормата си, но получават като за 125% и изкарват зимата с повишена дажба, без да спират работата дори за един ден. Извозваното обаче на „отсечените дървета“ (както е на хартия) силно изостава, до началника на лагера достигат лоши слухове. През март той изпраща в гората комисия от десетници – и те установяват недостиг от осем хиляди кубика дървени трупи! Разяреният началник извиква Власов при себе си. А той, след като го изслушва, му казва: „Дай им, началник, на всички по пет денонощия карцер, това заслужават мързеливците. Домързяло ги е да походят из гората, снегът там е дълбок. Състави нова комисия и назначи мен за председател.“ Със своята разумна тройка Власов, без да излиза от кабинета, съставя акт и „установява“ целия недостигащ дървен материал. За известно време началникът се успокоява, но през май се сепва отново: извозваните дървета са по-малко, отколкото трябва, отгоре вече питат. И пак повиква Власов. Дребничък, но винаги наперен (фот. 28), този път той не прави опит да се оправдава: няма дървета. „Как така си посмял да съставиш фалшив акт, твоята мама?!“ – „Че по-добре ли беше самият вие да идете в затвора? Ами че осем хиляди кубика са за волнонаемния три годинки, а на чекиста – пет.“ Началникът псува ли, псува, но вече е късно да наказва Власов: трябва да се

държи за него. „Какво да правим?“ – „Да изчакаме, докато водата залее всичко наоколо.“ Водата залива пътищата – и зимни, и летни. И тогава Власов занася на началника да подпише и прати по-нагоре, в Управлението, технически подробно обоснована докладна. В нея той пише, че заради твърде успешната сеч през изминалата зима осем хиляди кубика са останали неизвозени с шейните. През блатистата гора е невъзможно да се изнесат. По-нататък се пресмята колко ще струва да се прокара път на гредова основа и се доказва, че тогава извозването на тези осем хиляди кубика ще струва по-скъпо от самите тях. А след година, като пролежат лялото и есента в блатата, не ще отговарят повече на договорните условия, инвеститорът ще ги приеме само като дърва за огрев. Управлението се съгласява със смислените доводи, които не е срамно да бъдат изложени пред всяка друга комисия – и снема от сметката тези осем хиляди кубически метра.

Така тези стволове са свалени, изядени, изписани – и отново гордо се зеленят в гората. Впрочем и на държавата тези мъртви кубизи не струват кой знае колко: неколкостотин самуна черен, слепнал се клисав хляб повече. Оцелелите хиляда ствола и стотици човешки живота не влизат в сметката – никой не брои това богатство на Архипелага.

Навярно не единствено Власов се е досещал така да шмекерува, защото от 1947 г. по всички дърводобивни участъци въвеждат нов ред: комплексни звена и комплексни бригади. Сега вече секачите се обединяват с извозващите в едно звено и на бригадата се зачитат не повалените дървета, а извозените до брега на реката, откъдето ще бъдат спуснати през пролетта по течението ѝ.

И какво мислите? Че тухтата този път изчезва? Ни най-малко! Дори разцъфтява! Тя се разширява принудително, разширява се и кръгът на работниците, които се хранят от нея. Ако на читателите няма да е скучно, нека да вникнем по-внимателно.

1. Затворниците нямат право да спускат дърветата по реката (кой ще ги конвоира покрай реката? бдителност). Ето защо представител на кантората, състояща се от волнонаемни, приема дървените трупи от един предаващ (за всички лагерни бригади). Не е ли той човекът, който трябва да прояви строгост? Нищо подобно.

Предаващият от лагера надува обема на извършената работа в интерес на дърводобивните бригади и приемащият се съгласява с тях.

2. А ето защо. Кантората трябва също да храни своите волнонаемни работници, чиито норми също не са по силите им. Кантората записва и за себе си като сплавени тези добавени фиктивни дървени трупи.

3. При главната преграда на реката, където се събират дървените трупи от всички горски участъци, се намира тържището – тоест мястото за изваждането им на брега. С това отново се заемат затворниците, същият този УстВимЛаг (петдесет и двата острова на УстВимЛаг са пръснати върху територия от 250 x 250 километра, ето какво е нашият Архипелаг!) Предаващият от кантората е спокоен: приемащият от лагера приема този път обратно от него цялата тухта: на второ място, за да не подведе своя лагер, който е предал тези трупи за сплавяне, а на първо място, за да нахрани с тази тухта и своите затворници, работещи при извозването на трупите до реката (техните норми са също фантастични, те също трябва да заслужат хлебната си дажба с пот на челото)! Тук вече приемащият трябва да се поблъска за обществото: трябва не просто да приеме трупите в техния обем, а да впише покрай реалните и фиктивните греди по диаметър и дължина. Ето истинския благодетел! (Власов е имал честта да бъде и тук.)

4. Зад тържището има дъскорезница, където бичат гредите. И отново работници са зековете. Бригадите се хранят от обема на обработвания от тях дървен материал и „излишните“ фиктивни трупи повдигат тъкмо навреме процента на тяхната печалба.

5. По-нататък готовата продукция се складира, като според държавните норми тя трябва да възлиза на 65 % от обема на приетите от дъскорезницата дървени трупи. Така че и 65 % от тухтата постъпва невидимо на склад (и митичната продукция от бичени греди също се удостоверява по сортове: капази, за обработване, според дебелината на дъската, изрязани, неизрязани...). Работниците, подреждащи дъските на стифи, също получават по нещо от тази тухта.

А по-нататък? Тухтата е опряла до склада. Складът се охранява от Вохра, безконтролни „загуби“ не може да има. Кой и как ще отговори този път за тухтата?

И тук на помощ на великия принцип на тухтата се притичва един друг велик принцип на Архипелага: принципът на ластика, тоест на всевъзможните протакания. Така и тухтата остава да се води и да се прехвърля от година на година. При инвентаризациите в този див и отдалечен край на Архипелага нещата все някак се уреждат – нали всички са си свои, всичко разбират. Е, пък и не може всичко да се преброи дъска по дъска. За щастие част от тухтата „се губи“ всяка година при съхраняването, минават я в развод. Е, ще махнат някой и друг завеждащ склад, ще го пратят да работи като нормировчик. Затова пък колко народ ще бъде изхранен!

А ето ви и още един начин: при товаренето на дъските във вагоните за потребителите (а приемащ няма, вагоните ще се разпределят по-късно по ордери) се товари и тухтата, тоест вписва се излишък (да не забравяме, че от това се хранят и товараческите бригади!). Железничарите поставят пломбата и повече не се интересуват какво ще става. След известно време някъде в Армавир или Кривой Рог отварят вагона и заприходяват фактически полученото. Ако недотовареното е умерено, всички тези несъвпадащи обеми се нанасят в някаква графа и остава вече на Държавната планова комисия да си ги обяснява. Ако натовареното е надутото съвсем безочливо, получателят изпраща до УстВимЛяг рекламация, ала тези рекламации се движат с милиони други хартийки, някъде се подшиват, а с течение на времето изчезват – те не могат да противодействуват на човешкия напор да се живее. (А и никакъв Армавир не ще се реши да върне вагона назад: приемай каквото ти дават. На юг дървеният материал е кът.)

Ще отбележим, че и държавата, и Министерството на дърводобива сериозно използват в народностопанските си сведения тези фиктивни цифри за изсечени и обработени дървени трупи. Те са добре дошли и за министерството. (Така и тухтата, както повечето от проблемите на Архипелага, не се вмести в него, а добива общодържавно значение. Б. а.)

Но ето кое е най-удивителното в случая: на пръв поглед заради тухтата във всеки етап от преместването на дървения материал би трябвало той да намалява. За летния сезон обаче приемащият на тържището успява да надпише толкова тухта от извозването, че наесен в сплавкатората се образуват пред плаващата преграда на реката реални излишъци от трупи! До тях никой не е успял да се докопа, успели са да навъртят нормата и без тях. Те не бива да бъдат оставени така през зимата, за да не стане нужда напролет да се вика самолет да бомбардира. Ето защо този прахосан, вече на никого ненужен материал се спуска в Бяло море през късната есен!

Да се чудим ли, да се дивим ли? Но това е така не само на едно място. В Унжлаг например в складовете за дървен материал винаги се оставят „излишни“ трупи, които така и не попадат във вагоните и вече не се числят никъде!... И след пълното закриване на поредния склад години наред го посещават от съседните ОЛП за безстопанствени сухи дърва и горят в печките обезкоренените и обелени трупи за минни подпори, за чиято подготовка е била вложена толкова мъка.

За да не се получават тези излишъци при волнонаемните сплавачи, от лагпункта Талаг в Архангелска област се изпращат команди от

разконвоираните рецидивисти, които скришом крадат свързаните на салове трупи и ги прибират: тоест открадват в полза на лагера добития от същия този лагер дървен материал, водещ се в момента на волнонаемните работници. И в лагерите ежегодно се планира изработване на мебели от... откраднатата дървесина.

И всичко това е замислено, за да се преживее, а съвсем не за да се забогатее, а съвсем не – за да се ограби държавата.

Държавата не бива да бъде толкова безмилостна и да тласка поданиците си към измама.

Има една лагерна поговорка: без тухтата и амонала нямаше да построим Капала.

Та Архипелагът се крепи на тези неща.

Шеста глава ДОКАРАХА ФАШИСТИ

– Фашисти докараха! Фашисти докараха! – възбудено търчат из лагера и крещят младите зекове – момчета и момичета, когато два наши камиона, всеки натоварен с по тридесет фашисти, влизат в чертите на неголемия квадрат на лагера Нови Йерусалим.

Току-що сме преживели един от върховните часове на своя живот – един час пътуване дотук от Красная Пресня, – това, което се нарича близък етап. Макар да бяхме нахвърлени със свити крака в каросерията, но си бяха наши – всичият въздух, всичката скорост, всичките цветове. О, забранена яркост на света! – трамваите червени, тролейбусите сини, тълпата в бяло и пъстро. Дали те самите виждат тези цветове, докато се блъскат да се качат? А и още, кой знае защо, днес всички сгради и стълбове са украсени със знамена и флагчета, някакъв празник – 14 август, съвпадащ с празника на нашето освобождаване от затвора. (В този ден се съобщава за капитулацията на Япония, за края на седемдневната война.) На Волоколамското шосе уханието на окосеното сено ни залива на талози и предвечерната свежест на ливадите облъхва стриганите ни глави. Кой по-жадно от арестантите би могъл да вдишва този ливаден въздух? Естествената зеленина заслепява очите ни, привикнали към сивото и само сивото. Ние с Гамеров и Ингал бяхме попаднали заедно в етапа, заедно излежавяхме присъдата си и сега ни се струва, че сме се запътили да прекараме весело на някоя вила. Нищо мрачно не можеше да предвещава краят на такова прелестно пътуване.

И ето че скачаме от каросерията, разтъркваме отеκληте си крака, разкършваме се и се оглеждаме. Зоната на Нови Йерусалим ни харесва, намираме я дори симпатична: не е оградена изцяло, а само с преплетена бодлива тел и от всички страни се вижда хълмистата, жива, селска и вилна звенигородска картина. И сякаш сме част от това весело обкръжение, сякаш виждаме тази земя със същите очи, както и онези, които пристигат тук да почиват и да се наслаждават, дори я виждаме по-обемна (очите ни са свикнали с плоските стени, плоските нарове и тесните килии), дори възприемаме като по-сочна повехналата вече през август зеленина, която ни ослепява, а може би е така сочно, защото слънцето е на залез.

– Вие сте фашисти, нали? Всички ли сте фашисти? – с някаква надежда ни питат заобиколилите ни зекове. И уверили се, че сме такива, мигом се пръсват, разотиват се. С нищо повече не сме им интересни.

(Вече знаем, че „фашисти“ е прякор на осъдените по Петдесет и осми член, измислен от наблюдателните рецидивисти и приет с одобрение от началството: някога са ни наричали „каери“, но постепенно това излиза от употреба, необходимо е ефектно клеймо.)

След бързото ни пътуване на свеж въздух тук като че ли ни е по-топло и поради това още по-уютно. Продължаваме да оглеждаме малката зона с нейната двуетажна тухлена сграда за мъжете и дървена с надстройката – за жените, и със съвсем селски бараки-съборетини за помощните служби; след това – дългите черни сенки от дърветата и сградите, които вече лягат навсякъде по полето; високия комин на тухларната, запалващите се вече прозорци на двете ѝ здания.

– Какво пък! Тук не е зле... като че ли... – говорим помежду си, като се мъчим да се убедим взаимно и поотделно.

Един момък с онзи остро-напрегнат недоброжелателен израз, който започваме вече да забелязваме не само при него, се задържа по-дълго около нас, за да разгледа по-добре „фашистите“. Накривил е ниско над челото черния си лекеляв каскет, застанал е с ръце в джобовите и слуша какво бръщолевим.

– Не било лошо! – изтръгва се от гърдите му. Оглежда ни още веднъж с презрение и натъртва с изкривени устни: Су-кал-че-та!... Ще опънете петалите!

Изплюва се пред краката ни и отминава. Не е в състояние да понася повече такива глупаци като нас.

Сърцата ни се свиват.

Първата нощ в лагера!... Вие летите, летите вече по хлъзгава

гладка повърхност все по-надолу и някъде все още има спасителна издана, в която трябва да се вкопчите, но не знаете къде е тя. Във вас оживява всичко най-лошо от възпитанието ви: всичко недоверчиво, мрачно, неотстъпчиво, жестоко, внедreno чрез гладното чакане на опашка, чрез явната несправедливост на силните. Това най-лошо във вас е подсилено, мъчително изострено още и от предварителните слухове за лагерите: пазете се да не попаднете само на „общите“! Вълчи лагерен свят! Живи ще ви изядат! Който се спъне тук, го стъпкват! Само да не попаднете на общите работи! Но как да не се попадне? Къде да идеш? Какво трябва да се даде? Нещо трябва да се даде на някого! Но какво именно? Но на кого? Но как се прави това?

Не минава и час и един от нашите етапници пристига вече сдържано сияещ: назначили го за инженер-строител в зоната. И още един: на него пък разрешили да открие бръснарница за волнонаемните във фабриката. И още един: срещнал познат, ще работи в Плановия отдел. Сърцето ти замира: всичко това е за твоя сметка! Те ще оцелеят в канцелариите, в бръснарниците си. А ти ще загинеш. Ще загинеш.

Зоната. Двеста крачки от едната до другата телена мрежа, че и не трябва да се приближаваш близко до нея. Да, наоколо звениго-родските предхълмия ще се зеленят и ще сияят, а тук – гладната трапезария, циментовото мазе на ШИзо, калпавият навес над готварската печка за „индивидуално готвене“, барачката, отредена за баня, сивата будка на занемарената тоалетна с прогнилите й дъски – и няма къде да се денеш, това е всичко. Възможно е в твоя живот това островче да е последното късче земя, което още ти е съдено да тъпчеш с краката си.

В стаите са наставени празни вагонки. „Вагонката“ е изобретение на Архипелага, приспособление за спане на туземците и не се среща никъде другаде по света: това са четири дървени плоскости на два етажа върху две кръстовидни опори – откъм главата и в краката. Когато един от спящите се размърда, останалите трима започват да се клатят.

В този лагер не се полагат дюшеци или торби за пълнеж. Думата „бельо“ е непозната за туземците на новойерусалимския остров: тук няма спално, не дават и не перат долно, остава сам да се грижиш за онова, с което си дошъл. И думата „възглавница“ е непозната на домакиня на този лагер; възглавниците могат да бъдат само собствени, и то у жените и криминалните. Вечер, преди да легнеш върху голите дъски, можеш до си свалиш обувките, но помни – ще ти ги задигнат. По-добре спи с тях. И дрешките си не разхвърляй: ще задигнат и тях. Когато тръгваш сутрин на работа, нищо не трябва да оставяш в барачката – от което не се

съблазнят крадците, ще го приберат надзирателите: не се разрешава! Сутрин тръгвате на работа така, както се вдигат от стана си чергарите, дори още по-чисто: не оставяйте нито пепел от накладения огън, нито оглозгани животински кости, стаята е пуста, сякаш с метла пометено, заселвай я, ако щеш, през деня с други. И твоята спална дъска не се отличава по нищо от дъските на твоите съседи. Те са голи, оплескани, излъскани от хълбоците ни.

Но и на работа ти нищо не носиш със себе си. Сутрин събираш партакешите си, заставаш на опашка пред инвентарното помещение за личните вещи и там те се прибират в куфар или чувал. Когато се върнеш от работа – заставаш отново на опашка пред инвентарното и вземаш онова, което сметнеш, че ще ти трябва за ирещуването. Сметката ти трябва да е точна, втори път не може да идеш до инвентарното.

И така – десет години. Не губи кураж!

Сутрешната смяна се връща в лагера след два часа през деня. Тя се измива, обядва, изчаква на опашката пред инвентарното помещение – и веднага след това започва проверката. Всички, намиращи се в лагера, се строяват в редици и неграмотният надзирател ходи с шперплатова дъсчица, плюнчи с устни молива, мръщи с умствено усилие челото си и все шепне и шепне. Преброява няколко пъти строя, обхожда няколко пъти всички помещения, а през това време строените в редици зекове чакат. Ту ще сгреша нещо в аритметиката, ту ще обърка колко са болните, колко са затворените в ШИзо „без правото да излязат“. Това безсмислено губене на време продължава час, че и час и половина. Особено безпомощно и уничително се чувствуват онези, които скъпят времето си – една не много развита в нашия народ и съвсем не развита сред зековете потребност да свършиш нещо успешно дори в условията на лагера. В строя не може да се чете. Моите момчета – Гамеров и Ингал, стоят със затворени очи, те съчиняват стихове или проза, или писма – но дори и така не те оставят да стоиш в редицата, защото изглежда като че ли спиш и с това оскърбяваш проверката, а ушите ти остават отворени и псувните, и тъпите шегки, и унилите разговори ги пълнят непрекъснато. (Тече 1945 година. Вече е разграден атомът, скоро ще се формулира кибернетиката – а тук бледночелите интелектуалци стоят и чакат – „не шавай!“ – докато тъпият червенотрест истукан лениво прави наум своя баланс.) Проверката свършва, сега вече в пет и половина би могъл да легнеш да спиш (защото предната нощ е била кратка, но още по-кратка може да се окаже следващата) – след един час обаче е вечерята, времето се накъсва.

Администрацията в лагера е толкова ленива и бездарна, че нито желае, нито се сеща да раздели работниците на три различни смени в три различни помещения. След седем часа, след вечерята, първата смяна би могла да се успокои, но не стихва глъчта на ситите и неуморените, и апашорите едва сега започват да играят на карти върху пухените завивки, да си дерат гърлата и да театралничат. Ето, един крадец с вид на азербайджанец демонстративно се прокрадва, скача, обикаляйки стаята, от вагонка на вагонка по покривните им дъски и по работниците и реве: „Така е настъпвал Наполеон срещу Москва за тютюн!“ Набавил си тютюна, той се връща по същия път, като настъпва и прескача хората: „Така Наполеон е бягал за Париж!“ Всяко хрумване на криминалните е толкова поразяващо и непривично, че ние само ги наблюдаваме със зяпнали уста. От девет вечерта започва да клатушка вагонките, да топурка, да се стяга, да отнася вещите си в инвентарното помещение нощната смяна. Извеждат я към десет часа, сега поне да се поспи! Но в единадесет се връща дневната. Този път тя започва тежко да топурка, да разклаща вагонките, да се мотае, да отива за вещите си, да вечеря. Може би чак след единадесет и половина изнемогналият лагер заспива.

Но в четири и четвърт звънът на кълтящ метал се разнася над нашия малък лагер и над потъналата в сън колхозна околност, където старците помнят още добре звъна на истинските камбани. Може би и нашата лагерна среброгласа камбана е от манастира и още оттам е свикнала да вдига с първите петли монасите за молитва и труд.

„Ставай, първа смяна!“ – крещи надзирателят във всяка стая. Главата ти е като пиана от недоспиване, не можеш още да си отвориш очите – какво ти умиване! Не става нужда да се обличаш, нали си спал с дрехите... Така че – направо в трапезарията. Влизаш там, все още се олюляваш от съня. Всеки се блъска и твърдо знае какво иска: едни бързат за хляба, други за чорбата. Единствено ти се луташ като лунатик в мъждукщата светлина на лампите, без да виждаш от парата на чорбата къде трябва да получиш едното и другото. Най-сетне получаваш – петстотин и петдесет пиршествени грама хляб и глинена паница с нещо черно и горещо. Това е копривена чорба. Черни парцалчета от изварените листенца плават в чернеещата се гола водица. Нито риба, нито месо, нито мазнинка. Нито дори сол, докато се сvari, копривата поглъща всичката сложена сол, затова са решили изобщо да не я слагат: ако тютюнът е лагерното злато, то солта е лагерното сребро, готвачите гледат да я скътат. От копривената безсолна чорба ти се повдига! Колкото и да си гладен – изобщо не можеш да я изсърбаш.

Повдигни очи. Не към небето, а под тавана. Очите вече са привикнали към мъждивата светлина и този път разчитат дългия покрай стената лозунг – обичайните тапетни букви върху червена хартия:

„Който не работи – няма да яде!“

И тръпки пронизват гръдта ти. О, мъдреци от Културно-възпитателната част! Колко трябва да сте доволни, че сте намерили за лагерната трапезария този велик евангелски и комунистически лозунг. Само че в Евангелието от Матей е казано: „Трудещият се е достоен за препитание.“ Но във Второзаконието е казано: „Да не обвържеш устата на вола, когато върше.“ (Второзаконие, гл. 25(4). – Б. пр.)

А у нас – удивителна! Благодарим ви от името на вършеещия вол. Сега вече ще знам, че стискате изтънелия ми врат съвсем не от недостиг, че ме душите не просто от ненаситност, и заради светлия принцип на идното общество! Само че не виждам в лагера работещите да ядат. Нито пък неработещите да гладуват.

Разсъмва се. Бледнее предутринното августовско небе. Само най-ярките звезди се виждат още на него. На югоизток, над фабриката, където ще ни поведат сега, се виждат Процион и Сириус – най-светлите от съзвездията Малкото и Голямото Куче. Всичко ни е зарязало, дори небето заедно с тъмничарите: кучетата на небето, както и на земята, са държани на ремък от конвоите. Те лаят бясно, мятат се, искат да се доберат до нас. Отлично са ги тренирали за човешко месо.

Първи ден в лагера! И на най-големия си враг не го пожелавам! Мозъкът ти не побира несъвместимостта на цялата тази жестокост. Какво ще става? Какво ме очаква? Дълбае главата ти една и съща мисъл, а на новациите дават най-безсмислената работа само и само да ги ангажират с нещо, докато се оправят. Безкраен ден. Носиш носилки или буташ колички и с всяка количка денят се скъсява само с пет, само с десет минути, а главата ти е в състояние да размишлява само за едно: какво ще става? Какво ще става?

Разбираме безсмислието от прехвърлянето на този боклук и гледаме да разменим по някоя дума между количките. Като че ли сме се изтощили още от първите колички, като че ли сме им отдали вече изцяло силите си, а как ще ги теглим цели осем години? Гледаме да говорим за друго, за нещо, в което чувствуваме силата си, личността си – Ингал разказва за погребението на Тинянов, за ученик на когото се смята – и започваме да спорим за историческите романи: кой се решава изобщо да

ги пише? Ами че историческият роман описва неща, които авторът никога не е виждал. Обременен от отдалечеността на времето, както и от зрелостта на своя век, авторът може да си вътпява колкото ще, че добре е осъзнал миналото, но все пак е невъзможно да се живее в него и, ще рече, историческият роман е преди всичко фантастичен.

Но ето че започват да привикват новия етап по няколко души в кантората за назначения и всички ние зарязваме количките. Ингал е успял предишния ден да се запознае с някого си – и сега него, литератора, го изпращат във фабричното счетоводство, макар смехотворно да бърка цифрите и никога през живота си да не е ползувал сметало. Гамеров не го бива, дори от това да зависи живота му, да моли и да се присламчва. Назначават го за общ работник. Той идва, ляга на тревата и това е последният час, когато все още не е общ работник. Разказва ми за съсипания поет Павел Василиев, за когото никога не бях чувал. Кога тези момчета бяха успели толкова нещо да прочетат и научат?

Дъвча стръкче трева и се колебае – с какво да се пробутам: с математиката или с офицерството си? Не съм способен да се отстраня така гордо както Борис. Някога ми бяха внушавани и други идеали, но от тридесетте години насам суровият живот ни тласкаше само в една посока да се домогваме и да си проправяме път до нещо.

От само себе си се получи някак така, че когато прекрачих прага на директора на фабриката, изопнах под широкия офицерски колан гънките на рубашката от корема към хълбоците (докарал се бях този ден нарочно, нищо, че трябваше да бутам количката). Правата ми яка бе строго закопчана.

– Офицер? – веднага забеляза директорът.
 – Тъй вярно!
 – Опит в работата с хора? (Пак „с хората“, забелязвате ли? – Б. а.)
 – Имам.
 – Какво сте командували?
 – Артилерийски дивизион. (Излъгах, без да се замислям, батареята ми се стори недостатъчна.)

Той ме гледаше и с доверие, и със съмнение.
 – А тук – ще се справите ли? Тук е трудно.
 – Мисля, че да! (Изобщо не подозирах какъв хомот си нахлузвам. Главното бе да се домогна до нещо и да си проправя път!)

Той присви очи и помисли. (Съобразяваше лесно ли ще е да се превърна в куче и дали е яка челостта ми.)

– Дадено. Ще работите като сменен майстор в кариерата за глина.

И още един бивш офицер – Николай Акимов, бе назначен за майстор в кариерата. Излязохме с него от кантона сродени, радостни. Не можехме да разберем още, дори да ни го бяха казали, че сме избрали стандартното за армейците лакейско начало за излежаване на присъдата. Неинтелигентното, непретенциозно лице на Акимов издаваше, че той е пряמודушно момче и добър войник.

– Какво толкова ни плаши директорът? С двадесет човека ли няма да се справим? Нито е минирано, нито бомбардират – какво толкова има да не се справим?

Искаше ни се да възродим в себе си предишната си фронтова увереност. Същински палета, ние не разбяхме до каква степен Архипелагът не прилича по нищо на фронта, до каква степен неговата обсадна война е по-тежка от нашата експлозивна.

В армията може да командува глупак и нищожество, и то с толкова по-голям успех, колкото по-висок е заеманият от него пост. Ако на взводния командир е необходима и съобразителност, и неуморимост, и безстрашие, и разбиране на войнишкото сърце, за всеки маршал е достатъчно да мърмори, ругае и слага подписа си. Всичко останало ще направят за него в оперативния отдел на щаба, някой там акъллия офицер с неизвестно име ще му поднесе плана за операцията. Войниците изпълняват заповедите не защото са убедени в тяхната правилност (често тъкмо наопаки), а защото заповедите се предават от горе на долу по йерархия, това са заповеди машини и който не ги изпълни, се лишава от главата си.

Но на Архипелага за зека, назначен да командува другите зекове, съвсем не е така. Цялата златопагонна йерархия ни най-малко не се въздържа зад гърба ти и ни най-малко не поддържа твоята заповед: тя ще те предаде и изхвърли веднага, ако не успееш да осъществиш тези заповеди със собствените си сили, със собственото си умение. А умението е следното: или юмука ти, или безжаростно морене с глад, или такова задълбочено осъзнаване на Архипелага, че заповедта да изглежда за всеки затворник като единственото му спасение.

Зеленикавата полярна влага трябва да замени в теб топлата кръв – едва тогава ще бъдеш в състояние да командуваш зекове.

Тъкмо в тези дни от ШИзо бяха започнали да извеждат на кариерата като на най-тежка работа наказателната бригада – група рецидивисти, едва не заколили преди това началника на лагпункта (не са искали чак да го колят – не са такива ахмаци, а да го изплашат, за да ги върне обратно на Пресня: били решили, че Нови Йерусалим не е място за тях, че

тук не могат нищо да намажат). Докараха ми ги в края на смяната. Те налягаха в кариерата на завет, разголиха дебелите си къси ръце, крака, тлъсти татуирани кореми и гърди и блажено се заприпичаха на слънце след влажната изба на ШИзо. Приближих се до тях със своето военно облекло и ясно и коректно ги подканих да пристъпят към работа. Слънцето ги бе настроило благодушно, та затова само се разсмяха и ме пратиха да вървя на майната си. Възмутен и объркан, аз се отдръпнах, без нищо да постигна. В армията бих започнал с командата: „Стани!“ Но тук бе ясно, че ако някой все пак стане, ще бъде, за да ме намушка с нож между ребрата. Докато се чудех как да постъпя (нали останалата кариера гледаше и също можеше да зареже работата), смяната ми свърши. Само благодарение на това обстоятелство мога днес да пиша изследването на Архипелага.

Смени ме Акимов. Криминалните продължават да се припичат. Той ги призова веднъж, втори път им ревна командно (може би дори „Стани!“), третия път ги заплаши с началника – те наскачаха върху него, смъкнаха го в дерето на кариерата и премазаха бърбреците му с лост. Откараха го направо в областната затворническа болница, с това завърши неговата командна служба, а може би и присъдата и самият живот. (Вероятно директорът ни бе поставил като плашила за биене от криминалните.)

Кратката ми кариера на кариерата продължи няколко дни повече от тази на Акимов и ми донесе не удовлетворение, както бях очаквал, а постоянна душевна потиснатост. Влизах в шест часа сутринта в работната зона по-потиснат, отколкото ако бях копал самичък глината. Търех се напълно обезсилен към кариерата, изпълнен с омраза и към нея, и към своята роля в нея.

От фабриката за мокро пресоване до кариерата имаше теснолинейка. Там, където свършваше – равната площадка и релсите се спускаха в разработката, имаше скрипец върху платформа. Този моторен скрипец беше едно от малкото чудеса на механизацията в цялата фабрика. Работягите в кариерата трябваше да бутат вагонетките с глината по целия релсов път до скрипеца и сетне от него до фабриката. Скрипецът ги вдигаше само при изкарването от кариерата. Кариерата се намираше в най-далечния край на фабричната зона и представляваше разкопана скална повърхност. Скалните наслагвания лъкатушеха като ровини и между тях оставаха незасегнати височинки. Глината се намираше веднага под повърхността на тънък пласт. Можеше вероятно да вадим глината и от дълбочина, и изцяло на ширина, но никой не знаеше как трябва, никой

не даваше план за разработването, всичко се ръководеше от бригадира на сутрешната смяна Баринов – млад нагловат московчанин, битовак, с миловидна външност. Баринов разработваше кариерата просто където му е удобно, където можеше по-малко да се работи, а повече да се натовари. Много надълбоко не се копаеше, за да не се налага после да се изкачват стръмно вагонетките. Всъщност Баринов командуваше тези осемнадесет-двадесет души, които единствено работеха в моята смяна в кариерата. Той бе и единственият истински началник на смяната: познаваше момчетата, хранеше ги, тоест стараше се да им осигури по-добра дажба, и всеки ден единствено той мъдро решаваше колко вагонетки трябва да бъдат изкарани, но така, че да не бъдат прекалено много или малко. Баринов ми се харесваше и ако се бяхме оказали заедно някъде в затвора върху наровете – бихме се спогаждали весело. Това и сега не пречеше – така ми се щеше да се посмеем заедно с него, че ето на, директорът ме е назначил на длъжност междинен джавкаджия, а аз – нищо не разбирам. Но офицерското ми възпитание не допускаше подобно нещо. И аз се стараех да се държа с него строго и да изисквам подчинението му, макар че не само аз и не само той, но и цялата бригада виждаше, че аз съм им тръснат на главата подобно на инструктор от районния комитет по време на сеитбена кампания. Баринов се дразнеше, че са поставили над главата му некадърник, и неведнъж остроумно ме разиграваше пред бригадата. За всичко, което смятах за нужно да се направи, той тук-такси ми доказваше, че не бива. Като крещеше високо: „Майсторе! Майсторе!“; той току ме викаше от различни краища на кариерата и молеше за указания: как да се снемат старите и да се поставят новите релси; как да се закрепят върху оста изскочилите колела на количките; или че уж скрипецът е отказал да тегли и какво да правим сега; или къде да се наточи изтъпената лопата. Под неговите насмешки командният ми порив с всеки изминал ден гаснеше, вече бях доволен, ако той накараше от сутринта момчетата да копаят (което не правеше всякога) и ако не ме тормозеше с досадните си въпроси.

Тогава тихо се измъквах и се скривах от своите подчинени и началници зад високите купища откъртенa скална маса, сядах на земята и замирах. Моят дух бе скован от няколкото първи лагерни дни. О, това не е затворът! Затворът е крила. Затворът е простор за мисълта. Да гладуваш и спориш в затвора, е весело и леко. Ала опитай тук – десет години да гладуваш, да работиш и да мълчиш – опитай това! Желязната гъсеница ме всмукваше, за да ме погълне. Безпомощен, не знаех как, а така исках да се измъкна встрани. Да си поема дъх. Да дойда на себе си. Да вдигна

глава и да видя:

Ей там, зад бодливата тел, отгатык падинката – хълмче. На него – малко селце с десетина къщи. Изгриващото слънце го озарява с мирните си лъчи. Значи непосредствено до нас изобщо няма лагер! (Впрочем и там не е по-добре от лагер, но за това забравяш.) Дълго там не се забелязва никакво движение, сетне ще мине някоя стрина с кофа, ще притича някое детенце през лободата на улицата. Ще изкукурига петел, ще измучи крава – всичко това се чува ясно на кариерата. Ще джафне кученце – ех, че мил гласец! – това не ти е конвойният пес. (Когато се обсъждат конвенциите за всеобщо разоръжаване, винаги ме вълнува: при изброяване на забраняваното оръжие никой не споменава охраняващите овчарски кучета. А хората много повече страдат от тях, отколкото от ракетите. – Б. а.)

И от всеки тамошен звук, и от самата неподвижност на селото в душата ми прелива заветен покой. И твърдо зная – ако ми кажат сега: това ще ти е свободата! Ала до самата си смърт ще живееш в това село! Откажи се от градовете и от целия свят, от твоите дръзки желания, от твоите убеждения, от истината – от всичко се откажи и живей в това село (но не като колхозник!), всяка сутрин гледай изгрева на слънцето и слушай петлите. Съгласен ли си? – О, не само съм съгласен, но, Господи, прати ми такъв живот! Защото чувствавам, че няма да издържа лагера.

От другата страна на фабриката, която не виждам сега оттук, по ржевската железопътна линия гърми пътнически влак. В кариерата викат: „Нагаждаческият!“ Тук всеки влак се знае, по него се отчита времето. „Нагаждаческият“ означава девет без четвърт, а в девет отделно, извън смените ще доведат във фабриката от лагера нагаждачите – канторските и началниците. Най-любимият от влаковете е в един и половина, „Хранача“, скоро след него свършваме работа и отиваме на обяд.

Заедно с нагаждачите, а понякога, когато сърцето я заболи за работа, и по-рано, спецконвойят извежда на работа и моята началничка зечка Олга Петровна Матронина. Аз въздишам, излизам от укритието си и тръгвам покрай релсите към фабриката за мокро пресоване, за да й докладвам.

В тухларната всъщност има две фабрики – за мокро и сухо пресоване. Нашата кариера обслужва само мокрото пресоване и началник на мокрото пресуване е Матронина, инженер силикатчик. Какъв инженер е тя – не зная, но е суетлива и упорита. Та е от ония непоколебимо благонамерени, каквито вече съм виждал тук-там в килиите (а те и изобщо не са много), но на чиято изключителна висота не можах да се задържа. По

буквения ЧС като член от семейството на разстрелян тя получава 8 години чрез ОСО и ето че сега доизлежава последните си месеци. Наистина през цялата война политическите не са пускани и нея също ще я задържат до прословутото Специално разпореждане. Но и това не хвърля сянка върху нейното състояние: тя служи на партията, все едно дали е на свобода или в лагер. Тя е от болшевишкия резерват. Забражда се в лагера с червена и само с червена кърпа, макар да е прехвърлила четирidesетте (такива кърпи не носи във фабриката нито една лагерна девойка и нито една волнонаемна комсомолка). Тя не изпитва никаква обида за разстреляния си мъж и за собствените си изтърпени осем години. Всички тези несправедливости са дело, според нея, на отделни ягодинци или ежовци, а при другаря Берия прибират хората само правилно. Когато при първото ни запознанство ме видя с дрехите на съветски офицер, тя каза: „Тези, които ме затвориха, сега вече могат да се убедят в моята правоверност!“ Малко преди това написала писмо до Калинин и цитира на всички, които са склонни да я слушат или са принудени да го правят: „Дългият срок на присъдата ми не сломи моята воля в борбата за съветска власт, за съветската промишленост.“

Впрочем, когато Акимов ѝ долага, че криминалните не му се подчиняват, тя не отива сама да обяснява на тези социално близки вредността от поведението им за промишлеността, а го смъмря: „Ами че заставете ги! За това сте назначени!“ След като пребиха Акимов, тя не продължи да се бори, а написа до лагера: „Повече не ни изпращайте този контингент.“ Гледа спокойно и на това как във фабриката момичетата работят като автомати през целите осем часа, без да прекъсват еднообразните си движения пред конвейера. Тя казва: „Няма как, за механизацията има по-важни участъци.“ Вчера, в събота, се разнесе слух, че днес пак няма да ни признаят неделята (така и не ни я признаха). Момичетата автомати я обградиха плътно и жалостиво взеха да я молят: „Олга Петровна! Пак ли няма да имаме неделя? Ами че тази е третата поред! Нали войната вече свърши?“ С червената си забрадка тя негодуващо надига сухия си тъмен профил – нито на жена, нито на мъж: „Момичета, за каква неделя може да става дума? В Москва строителството е спряло по липса на тухли!“ (Тоест не че тя може да знае на какъв строеж ще изпратят нашите тухли, но с умствения си взор вижда обобщено великото строителство, докато на момичетата им се е приискало подло да се поизперат.)

Чрез мен Матрона искаше да се удвои броят на вагонетките за смяната. Тя не се съобразяваше със силите на работещите, с годността

на вагонетките и поглъщателната способност на фабриката, а само изискваше – да се удвои! (И как освен с юмрук би могъл да удвои вагонетките един страничен, непросветен в тази работа човек?) Аз не ги удвоих и изобщо при мен продукцията не се промени нито с една вагонетка – и Матронина ме ругаше безпощадно пред Баринов и работниците, без женското ѝ пипе да побере това, което знае и последният сержант: че дори ефрейторът не бива да се ругае пред редовия боец. И ето че веднъж, убедил се в пълното си поражение на кариерата и, ще рече, в неспособността си да ръководя, аз отивам при Матронина и колкото се може по-меко моля:

– Олга Петровна! Аз съм добър математик, бързо смятам. Чух, че имате нужда във фабриката от счетоводен служител. Взмете ме!

– В счетоводството?! – възмущава се тя и суровото ѝ лице става още по-мрачно, а краищата на червената ѝ забрадка се прехвърлят един връз друг на темето. – Там ще пратя коя да е девойка, а тук са ни нужни командири на производството! С колко вагонетки не изпълнихте смяната? Вървете! – И като нова Атина Палада ме отправя с протегната длан на кариерата.

А само след един ден се съкращава длъжността майстор на кариерата, аз съм разжалван, но не просто, а отмъстително. Матронина повиква Баринов и заповядва:

– Постави го да работи с лост и го дръж под око! Да товари по шест вагонетки за смяна! Да му дойде акълът!

И ето че сега, в своите офицерски одежди, с които толкова се гордея, аз отивам да копая глина. На Баринов му е весело, той е предвидил моето падение.

Ако бях разбирал по-добре скритата изчаквателна връзка между всички лагерни събития, бих могъл да предвия участва си още вчера. В йерусалимската трапезария имаше специално прозорче, откъдето се раздаваше храната за ИТР („инженерно-техническите работници“). Оттук се хранеха инженерите, счетоводителите... и общарите. След като бях назначен за майстор в кариерата, усвоих първия си лагерен навик да отивам пред това прозорче, за да получа храна. Готвачките се колебаеха, казваха, че ме няма в списъка на ИТР, но ме хранеха всеки път, по-късно дори без всякакви коментари, така че сам скоро повярвах, че съм в списъка. Както по-късно си обяснявах – аз бях за кухнята още неясна фигура: едва пристигнал, веднага се бях издигнал, държах се гордо, ходех с военни дрехи. Такъв човек, колко му е, ще стане след седмица старши нареден разпределител или старши счетоводител в зоната, или

лекар (в лагера всичко е възможно!) – и тогава всички ще са в ръцете ми. И макар че всъщност фабриката още само ме проверяваше и не ме включваше в никакви списъци, кухнята ме хранеше за във всеки случай. Но едно денонощие преди моето падане, когато още и фабриката не знаеше за него, лагерната кухня вече знаеше всичко и ми затръшна прозорчето под носа: бях се оказал евтин левак. В този малък епизод е целият въздух на лагерния свят.

Това толкова често човешко желание да се открием чрез дрехите си всъщност ни демаскира, особено под зорките лагерни погледи. Само си мислим, че се обличаме, а всъщност се събличаме и показваме колко струваме. Не разбирах, че моята военна униформа не е нещо повече от червената забрадка на Матронина. Едно проникателно око виждаше всичко това от своето прикритие. И изпрати за мен някакъв дневален. Лейтенантът ви вика, ето там, в отделната стая.

Младият лейтенант разговаря много приятно. В уютната чиста стая сме само той и аз. Предвечерното слънчице ни огрява, ветрец полюшва пердето. Той ме поканва да седна. Кой знае защо, ми предлага да напиша автобиографията си – и не можеше да направи по-приятно предложение от това. След следствените протоколи, в които аз се самооплювах като антисъветски клеветник, след униженията в „гарваните“ и препращанията ми от място на място, след конвоирането ми и затворническия надзор, след криминалните и нагаждачите, отказали да признаят в мен бившия капитан от нашата славна Червена армия, ето че този път седя на масата и неподтикван от никого, под доброжелателния поглед на симпатичния лейтенант пиша с хубаво гъсто мастило върху отлична гладка хартия, каквато в лагера няма, че съм бил капитан, че съм командувал батарея, че съм награждаван с еди-какви си ордени. И от самия факт, че пиша, в мен се завръща сякаш моята личност, моето „аз“. (Да, моят гносеологически субект „аз“! Нали все пак бях учил в университет, бях от цивилните, докато за армията оставах случаен човек? Да не говорим колко неизкоренимо е това у офицера – да изисква уважение към себе си.) И прочел автобиографията ми, лейтенантът остава напълно доволен: „Та вие сте съветски човек, нали?“ Ами как не, разбира се, защо да не съм? Колко приятно е да се измъкнеш от калта и праха и отново да станеш съветски човек, то е равносилно на половината свобода.

Лейтенантът ме моли да намина при него след пет дни. За тези пет дни обаче съм принуден да се разделя с военната си униформа, защото е неудобно да копя глината с нея. Скривам рубашката и брича в куфара, а от инвентарното помещение получавам кърпени иззелели вехтории,

изпрани, след като сякаш цяла година са гнили в боклукчийската кофа. Това е важна крачка, макар още да не съзнавам значението ѝ: душата ми още не е зековска, но кожата ми става такава. Остриган до голо, измъчван от глад и притискан от врагове, скоро ще придобия и зековски поглед: неискрен, недоверчив, забелязващ всичко около себе си.

В такъв именно вид се явявам след пет дни пред оперативния работник, без още да разбирам каква цел преследва той. Него обаче го няма на мястото му. Той изобщо престава да идва. (Той вече знае, а ние не знаем: само след седмица нас всички ще ни разформироваат, а вместо нас ще докарат в Нови Йерусалим немци.) Така се лишавам от възможността да видя лейтенанта.

Обсъждаме с Гамеров и Ингал за какво е трябвало да пиша автобиографията си и като същински деца не се досещаме, че това е първият нокът на хищника, забит в нашето гнездо. А всъщност картинката е толкова ясна: пристигат с новия етап трима млади хора и през цялото време разсъждават и спорят за нещо помежду си, а единият от тях – който е мургав, заоблен, намръщен, с малки мустачки и който е настанен в счетоводството, нощем не спи и пише ли, пише нещо върху нара си и го крие. Разбира се, колко му е да пратят някого да отмъкне това, дето го крие, но за да не го изплашат, е по-лесно да узнаят всичко от онзи от тримата, който ходи с брич. Очевидно той е военен и съветски човек и ще помогне на духовния надзор.

Жора Ингал, който през деня не се преуморява на работното си място, си налага да не спи половината нощ и по този начин да отстои независимостта на творческия дух. На мястото си върху горната платформа на вагонката, без дюшек, възглавница и одеяла, той седи с ватенка (в стаите не е топло, нощите са есенни), с обувки. Изпънал крака на пода, допрял гръб до стената, той посмуква молива и гледа сурово листа си. (По-лошо поведение от това не може да се измисли в лагера! Но нито той, нито ние разбираме още колко се набива в очи това и как се следи.) (Аркадий Белинков разказва, че Ингал след това продължил все така да пише и в другия лагер, изолирал се върху нара си. Зековете го молили, сетне взели да настояват да им покаже какво пише (може би доноси?). Но видял в това само ново насилие над творчеството, само че от противната страна, той отказва! И го пребили от бой. (Според други – убили.) – Б. а.)

Нощем той пише, а през деня крие новелата си за Кампесино, испански републиканец, с когото бил лежал в една килия и от чиято селска солидарност останал възхитен. А съдбата на Кампесино е проста: след

победата на Франко в Испания пристига в Съветския съюз и след известно време е хвърлен в затвора. (Ел Кампесино значи: селянин, това е прякор. Наричал се е Валентин Гонсалес. Ингал никога няма да завърши правдоподобно новелата си, защото не ще узнае края на Кампесино. Последният ще преживее своя описател. Чувах, че бил извел група зекове от лагера им в Туркмения и я прехвърлил през планините в Иран. И дори също издал като че ли книга за съветските лагери. – Б. а.)

Ингал не е приветлив, сърцето му не се отзовава веднага насреща (написах това и помислих: а нима аз съм приветлив?). Но твърдостта му е достойна за пример. Да пише в лагера! До това и аз някога ще се домогна, ако не загина. Но засега съм измъчен от своето суетливо търчане, потиснат съм още в първите дни от копането на глината. През една хубава септемврийска вечер ние с Борис намираме време да поседим малко върху купчина сгурия край портала на зоната.

Откъм Москва, на шестдесет километра оттук, небето припламва цветно от салюти – това е „празникът на победата над Япония“. Но лампите на нашата лагерна зона светят унило и мъждиво. Прозорците на фабриката хвърлят червеникави враждебни отблясъци. И лампите върху стълбовете на обширната фабрична зона се нижат в мрака подобно на тайнствена верига, както годините и месеците на излежаваната от нас присъда.

Обгърнал коленете си, слабичкият кашлящ Гамеров повтаря:

Живях години трийсет аз
с любов към края свиден
и снизхождение от вас
не чакам...

И да видя.

* * *

„Фашисти докараха! Фашисти докараха!“ Така крещат не само в Нови Йерусалим. През късното лято и есента на 1945 г. е така на всички острови на Архипелага. С нашето идване – на „фашистите“, се открива възможност за освобождаването на битоваците. За своята амнистия те узнават още на 7 юли, оттогава ги фотографират, приготвят им справки за освобождаването, оправят им сметките в счетоводството – но отначало цял месец, а някъде и втори, че и трети амнистираните зекове се измъчват в дотегналите до смърт черти на теленото заграждение – няма

с кого да ги заменят.

Няма с кого да ги заменят! А ние, слепородените, още смеехме да се надяваме в своите залостени килии на амнистията през цялата пролет и цялото лято! Да се надяваме, че Сталин ще ни пожали!... Че след като ни бяха пропуснали при първата юлска амнистия, той ще даде след това специално втора за политическите... (Разказваше се дори подробност: тази амнистия лежала вече готова върху масата на Сталин, оставало само да я подпише, но бил в отпуск. Непоправимият народ очаква истинска амнистия, непоправимият народ вярва!...) Но ако помилват и нас – кой ще работи в шахтите? Кой ще иде да сече дърветата в гората? Кой ще пече тухли и ще ги изжижда в стени? Комунистите съумяха да създадат такава система, че ако тя прояви великодушие – и мор, и глад, и обезлюдяване, и разорение мигом биха обхванали цялата страна.

„Фашисти доведоха!“ Винаги ненавиждали ни или пренебрегващи ни, този път битоваците ни гледат почти с любов, заедно сме дошли да ги сменим. И същите тези пленници, които в немския плен узнават, че няма на света нация по-презряна от всички, по-изоставена, по-чужда и ненужна от руската, сега, когато скачат от червените вагони и камионите на руската земя, разбират, че и сред този отритнат народ те са най-нещастното му, най-лошото му коляно.

Ето каква се оказва голямата сталинска амнистия, каквато „светът не е виждал още“. И къде наистина светът е виждал амнистията, която да не засяга политическите затворници?!

Амнистията освобождава осъдените по Петдесет и осми член до три години, на какъвто срок почти никого и не осъждат; едва ли ще се набере и половин процент. Но и в този половин процент от случаите непримиримият дух на амнистията надделява над смекчавашата буква. Знаем един момък – казваше се май Матюшин (беше художник в лагера на Калужка застава), който получава 58-1-6 за плен някак твърде рано, в края на 1941 г., когато още не е решено как да се квалифицира това, колко да се присъжда. Матюшин е осъден за плен едва на три години – небивал случай. След изтичането на срока, естествено, не го освобождават и отлагат това до Специално Нареджане. Но ето че е обявена амнистия. Матюшин започва да моли (има си хас – да претендира) за освобождаването си. Почти пет месеца, до декември 1945 г., изплашените чиновници от отчетно-разпределителната част му отказват. Най-сетне го пускат да се върне в Курската си област. Плъзва слух (а на друго не може и да се вярва), че скоро след това го прибират отново за нови десет години. Не бива да се злоупотребява с разсеяността на първия съд!

Освобождават се решително всички, които са обирали жилища, ограбвали са минувачи, изнасилвали са момичета, развърщавали са малолетни, мамели са в кантара купувачите, хулиганствували са, осакатявали са беззащитните, разграбвали са хищнически горите и водоемите, встъпвали са в многоженство, прибъгвали са до изнудване и шантажи, вземали са рушвети, мошеничествували са, клеветили са, правели са лъжливи доноси (впрочем такива не са лежали), търгували са с наркотици, сводничили са, били са сутеньори, допусkali са поради невежество или безотговорност човешки жертви (в случая аз просто прехвърлям членовете от кодекса, попаднали под амнистията, това не е форма на красноречие).

И след всичко това искат от народа нравственост!...

Опрощават половината от срока на: допусналите злоупотреби, фалшификаторите на документи и хлебни талони, спекулантите и държавните крадци (за държавния джоб Сталин все пак се обижда).

Но нищо не вбесява по-силно бившите фронтовици и пленници от поголовното всеопрощаване на дезертърите по време на войната! Всички, които бягат в страха си от частите, зарязват фронта, не се явяват на повиквателните пунктове, крият се дълги години в някоя яма в градината на майка си, в мазето или зад печката (винаги при майките си, по принцип дезертърите не се доверяват на жените си), без с години да произнесат нито дума на глас, превръщайки се в прегърбени, обрасли с косми зверове, всички те, стига да са изловени или сами да са се явили към датата на амнистията, се обявяват за равноправни, неопетнени, неосъждани, съветски граждани. (Ето кога намира оправдание предвидливостта на старата пословица: по-добре да бягаш за срам, отколкото да станеш зян.)

Ония, които не трепват, не проявяват страхливост, които посрещат за родината удара и заплащат за него с плен – за тях не може да има прошка, така го разбира Върховният Главнокомандуващ.

Дали пък в дезертърите Сталин не открива нещо родно, свое? Дали не си е спомнил за собственото си отвращение към задължителната войнишка служба, на която подлежи през зимата на 1917 г.? Или е разсъднил, че за неговата власт страхливците не са опасни, а са опасни само смелите? Защото, както ми се струва, дори от Сталинова гледна точка е съвсем неразумно да се амнистират дезертърите: така сам показваш на своя народ колко по-сигурно и по-просто можеш да спасиш кожата си в една бъдеща война. (А Впрочем тук има и историческа справедливост: бива върнат старият дълг към фронтовото дезертърство, без което болшевиките не биха дошли на власт. – Б. а.)

В друга моя книга разказвам историята на доктор Зубов и неговата жена: една старица укрива в техния дом някакъв дезертър, който по-късно пише донос срещу тях, съпрузите Зубови получават по десет години въз основа на член 58-и. Съдът вижда тяхната вина не толкова в укриването на дезертъра, колкото в безкористността на това укриване: той не е техен роднина, значи тук има място антисъветски умисъл! По сталинската амнистия дезертърът е освободен, без да излежи и три години, той дори забравя за този малък епизод от своя живот. Не такава е участта на Зубови. След пълните десет години, които отбиват в лагерите (от тях по четири – в Специалните), и още по четири – без всякаква присъда – в заточение; освободени са едва след като изобщо се ликвидира самото заточение, но съдимостта им не бива отменена нито тогава, нито след шестнадесет, нито дори след деветнадесет години. Тази съдимост не ги пуска да се завърнат в своя дом край Москва, пречи им да доживеят тихо старините си!

През 1958 г. Главната военна прокуратура на СССР им отговаря: вашата вина е доказана и няма основания за преразглеждането ѝ. Едва през 1962 г., след 20 години, тяхното дело по 58–10 (антисъветски умисъл) и 58–11 („организация“ от съпруг и съпруга) е прекратено. Пр член 193-17-7-г пък (съучастие в дезертърство) им се присъждат 5 години, които биват отменени (след двадесет години!) със сталинската амнистия. Точно така пишат на двамата съсипани старци през 1962 г.: „От 7 юли 1945 г. вие се смятате за освободени със снемане на съдимостта!“

Ето от какво се бои и от какво не се бои злопаметният, отмъстителен, неправосъдещ закон.

След амнистията четките на КВЧ се топват в боята и почват да украсяват с издевателски лозунги вътрешните арки и стените на лагерите: „На широката амнистия, дадена от родната партия и правителството – да отговорим с удвоена производителност на труда!“

Амнистирани са криминалните престъпници и битоваците, те излизат, и да отговорят с удвоена производителност, остават политически... Чувството за хумор не е нещо присъщо на началството.

С нашето „фашистко“ пристигане в Нови Йерусалим започват тутакси ежедневни освобождавания. Още вчера ти си виждал тези жени в зоната като безобразни, дрипави, сквернословещи – и ето ги сега преобразени, измити, със сресани коси и с кой знае откъде измъкнати раирани или на точки рокли, с прехвърлени на ръка жакети, те вървят към гарата. Нима някой във влака ще се сети колко цветисто ги бива да псуват?

А ето че излизат през портата рецидивистите и полуцветът

(подражаващите). Те не се отказват от своите безцеремонни маниери и сега: кълчат се, подскачат, махат на оставащите и крещат, а от прозорците им отвърщат с крещене техните приятелчета. Охраната не се намесва – на апашите всичко е позволено. Един апашор поставя „на майтап“ куфара си стоешком, леко се качва отгоре му и като отмята назад ушанката си и разтваря полите на самото, свито при някое етапно прехвърляне или спечелено на карти, подрънква на мандолина прощална серенада на лагера и пее някаква тарикатска дивотия. Гръмлив смях.

Освободените вървят още дълго по пътеката около лагера и по-натък през полето – и телената мрежа не пречи на открития обзор. Днес тези крадци ще се разхождат по московските булеварди, може би още през първата седмица ще направят скок (ще оберат някое жилище), ще съблекат на нощната улица своята жена, сестра или дъщеря.

А засега вие, фашистите (и Матронина е такъв също фашист), удвояте производителността на труда!

* * *

Амнистията става причина никъде да не достига работна ръка, работата да прекъсва. Временно ме „прехвърлят“ от кариерата в цеха. Тук можах да се нагледам на механизацията на Матронина. Всички си изпащаме, но най-удивително от всички работеше едно девойче – наистина героиня на труда, но неподходяща за вестниците. Мястото ѝ, длъжността ѝ в цеха не се наричаше никак, а би могла да се нарече „горна подреждачка“. До лентата, идваща от пресата с нарязани мокри тухли (току-що замесени от глина, те са невероятно тежки), стоят две момичета – долната подреждачка и подавачката. На тях двете не се налага да се навеждат, а само да се обръщат, и то под неголям ъгъл. Но горната подреждачка – изправената върху постамент царица на цеха, трябва непрекъснато да се навежда, да поема поставената в краката ѝ от подавачката мокра тухла, да я вдигне, без да я пръсне до височината на кръста или дори до раменете, без да променя положението на краката, да извива снагата си под прав ъгъл (понякога надясно, понякога наляво, в зависимост от това коя от пристигащите вагонетки товари) и да реди тухлите върху пет дървени рафта, по дванадесет на всеки. Движенията ѝ не допускат почивка, прекъсване, промяна, те се извършват в бързо темпо – и така през цялата осемчасова смяна, ако само не се повреди пресата. През цялото време ѝ се подават тухли – половината от всички произведени във фабриката за една смяна. Долу момичетата се сменят, нея обаче никой не сменя за осемте часа. От пет минути такава работа, от това

постоянно извъртане на главата и тялото всичко би трябвало да се върти пред очите. Че отгоре на това през първата половина на смяната девойката се усмихва (от грохота на пресата е невъзможно да разговарят), може би ѝ харесва, че е поставена на пиедестал като царица на красотата и всички гледат босите ѝ голи здрави крака под приповдигнатата рокля, както и балетната гъвкавост на снагата ѝ.

За тази работа ѝ се полага най-високата разкладка в лагера: допълнителни триста грама хляб (общо за деня – 850 грама) и на вечеря освен общата черна помиеста чорба – „три стахановки“: – три жалки порции рядка каша от грис, забъркана с вода – те едва покриват дъното на глинената паница.

„Ние работим за пари, а вие за хляб, това не е тайна“ – казва ми волнонаемният черничък механик, поддържащ изправността на пресата.

С едноръкия алтаец Пунин имаме грижата да отместваме пълните вагонетки. Те са като високи кулички – клатушкат се, защото от десетте рафта с по дванадесет тухли на всеки центърът на тежестта им е високо. Огъваща се, вибрираща, напомняща етажерка, препълнена с книги – такава вагонетка трябва да се тегли за желязната ѝ ръчка по прави релси; да се вдигне върху подвижна количка; да се застопори на нея; след това по други релси извозваме тази количка покрай сушилните помещения. След като спрем пред нужното, трябва да свалим вагонетката от количката и вече в новата посока да бутаме вагонетката пред себе си в помещението. То представлява дълъг тесен коридор, по стените на който се нижат десет жлеба и десет планки. Трябва бързо, без грешка да се провери вагонетката в дълбочина, там да се дръпне постът, да се поставят всички десет рафта с тухли върху десетте планки, а десетте чифта железни скоби да се освободят и мигом да се измъкнем с празната вече вагонетка. Цялото това изобретение е, струва ми се, немско, от миналия век (върху вагонетките е изписана немска фамилия), само че немците са предполагали, че освен релсите, крепящи вагонетката, настланият под трябва също да държи извозвача – а при нас дъските са изгнили, изпочупени и аз стъпвам лошо и пропадам между тях. Предполагало се е вероятно да има и вентилация в помещенията, но такава няма и докато аз се бавя с подреждането на тухлите (често лягат накриво, рафтовете се закачат един за друг, не се наместват както трябва, мокрите тухли се свличат връз главата ми) успявам да се нагълтам с въглеокис, от който гърлото ми започва да смъди.

Така че не тъгувам много по цеха, когато отново ме връщат на кариерата. Не достигат хора за вадене на глината – тях също ги

освобождават. Пращат и Боря Гамеров и започваме да работим заедно. Нормата е известна: за една смяна всеки трябва да изкопае, натовари и откара до скрипеца шест вагонетки (шест кубически метра) глина. На двамата ни се падат дванадесет. При сухо време успяваме да стигнем до пет. Но започва ситен есенен дъжд. Цяло денонощие, че и две, и три, при пълно безветрие, той ръми, без да се усилва и без да престава. Тъй като не е проливен, никой не би се решил да прекрати работата навън. „На трасето дъждът не съществува!“ е знаменитият лозунг на ГУЛАГ. Но в Нови Йерусалим не ни дават и ватенки, и под този досаден дъжд в ръждивата кариера се превиваме от работа и изплескваме старите си фронтвашки шинели, попили за два дни по цяла кофа вода. Лагерът не ни дава и обувки, така че последните ни фронтвашки ботуши разкисват в рядката глина.

Първия ден все още се шегуваме:

„Не намираш ли, Борис, че сега барон Тузенбах (Персонаж от пиесата на Чехов «Три сестри». – Б. пр.) сериозно би ни завидял? Ами че той непрекъснато мечтае да работи в тухларна фабрика. Помниш ли? Така яко да поработи, че като се върне вкъщи, да се просне на леглото и моментално да заспи. Предполагал е очевидно, че мокрият ще има къде да се изсуши и че ще му се полага легло и топла храна с първо и второ.“

Откарваме две вагонетки и като очуквам сърдито лопатата си о желязната стеничка на следващата вагонетка (глината лошо се отделя), казвам вече раздразнено:

„Кажете ми за какъв дявол трите сестри не са си седели на задниците? Никой не ги е карал през неделните дни да събират с децата железни отпадъци, нали? Кой им е искал в понеделник да представят конспекти върху Свещеното писание? Да не би да са им натрапвали безплатно класно ръководство? Или да са ги прашали по жилищата на хората да провеждат задължително обучение?“

И след още една вагонетка:

„През всичкото време слушаш само празните им дрънканици: да се трудим! Да се трудим! Да се трудим! Че трудете се, дявол да ви вземе, кой ви е спрял? Такъв щастлив ще стане животът! Такъв! Такъв! Какъв? Да ви бяха погнали с овчарски кучета в този щастлив живот, че да разберете!...“

Борис е по-слаботелесен от мен, едва върти лопатата, натежала от прилепналата глина, и едва я изгърсва във вагонетката. Все пак втори ден се мъчи да ни държи на равнището на Владимир Соловьев. И се оказва, че тук ме превъзхожда – толкова бях чел Соловьев, а не бях

запомнил нито ред покрай своите безоблачни функции.

И каквото си спомни – ми го казва, а аз се мъча да го запомня, но едва ли ще мога, главата ми не е за това сега.

Не, как все пак може да запазим живота си и да се доберем при това до истината? Защо непременно трябва да стигнем лагерното дъно, за да разберем своята жалка същност? Той разправя:

– Владимир Соловьев ни учи да се радваме на смъртта. По-лошо, отколкото е тук, няма да бъде.

Това е вярно...

Товарим колкото можем. Ще ни накажат с намалена дажба, да ни наказват, дявол ги взел! Избутваме деня и се потътряме към лагера. Но нищо радостно не ни очаква там: три пъти на ден все същата черна безсолна помия от копривени листа и веднъж – черпаче кашичка, една трета от литъра. А хляба вече са ни го ограничили – сутрин ни дават 450 грама, а през деня и вечерта – нито троха. Строяват ни за проверка под дъжда. И отново лягаме да спим върху голите нарове целите мокри, измазани с глина, и зъзнем, защото бараките не се отопляват.

А на следващия ден същият ситен дъжд продължава да ръми. Кариерата се е размекнала и краката ни затъват. Колкото и да гребнеш с лопатата и колкото и да я изтръскваш с чукане по ръба на вагонетката, глината не се отлепва. Принудени сме всеки път да я сваляме с ръка във вагонетката. Скоро се убеждаваме, че вършим излишна работа. Зарязваме лопатите и започваме да загребваме направо с ръце жвакащата под краката ни глина и да я хвърляме във вагонетката.

Боря кашля. В гърдите му е останало парче от немски танков снаряд. Той е слаб и жълт. Носът, ушите и лицевите му кости са мъртвешки изострени. Вглеждам се в него и вече не съм сигурен: ще изкара ли зимата в лагера?

Все още се мъчим да се разсеем и да превъзмогнем тежкото си положение с мислене. Но вече нито философията, нито литературата ни идват на помощ. Дори ръцете ни тежат като лопати и се свличат. Борис предлага:

– Не, с разговорите изразходвахме много сили. По-добре да мълчим и да мислим с полза. Да съчиняваме например стихове. Наум.

Трепвам – нима е способен да съчинява сега стихове? Отпечатък на смъртта, но и отпечатък на някакъв упорит талант лежи върху жълтото му чело!

(През зимата на същата година Борис Гамеров умира в бутирската болница от изтощение и туберкулоза. Почитам в него поета, на когото

не дадох дори да прохрипти. Духовно той бе високо издигнат и самите му стихове ми се струваха тогава много силни. Но нито един стих не запомних и сега не мога да подбера нищо, за да му издигна надгробен паметник от тях. – Б. а.)

Мълчим и пренасяме глината на ръце. Дъждът не спира... Ала не само, че не ни прибират от кариерата, а идва Матронина, мята огнени погледи (тъмната наметка закрива червената ѝ глава) и сочи от височината с ръце на бригадира към различни краища на кариерата. Досещаме се: днес няма да освободят бригадата ни след смяната в два часа, а ще ни държат, докато не изпълним нормата. Едва тогава ще получим обяда и вечерята наведнъж.

В Москва строителството е спряно поради недостиг на тухли...

Но Матронина си отива, а дъждът се усилва. Навсякъде под краката ни и във вагонетката се образуват светлоръждиви локви. Поръждавели са и кончовите на ботушите ни, на гъсти ръждиви петна са и шинелите ни. Ръцете ни са вкочанявали от студената глина, вече и с тях не можем да пълним вагонетката. Тогава зарязваме това безполезно занятие, пока-терваме се по-нависоко до тревата, сядаме там, свиваме глави между раменете и вдигаме високо яките на шинелите си.

Погледнато отстрани – два ръждиви камъка сред полето.

Някъде наши връстници се учат в сорбоните и оксфордите, играят на тенис през свободното си време, спорят по световните проблеми в студентските кафенета. Тях вече ги печатат, излагат картините им. Чудят се как по нов начин да изопачат обкръжаващия ги, недостатъчно оригинален свят. Те се сърдят на класиците, че им били изчерпали сюжетите и темите. Сърдят се на своите правителства и на своите реакционери, които не желаят да разберат и възприемат прогресивния съветски опит. Дават интервюта по микрофоните на радиорепортерите и като се вслушват в собствените си гласове, кокетно поясняват какво били искали да кажат в своята последна или първа книга. Твърде уверено съдят за всичко на света, но особено – за процъфтяването и висшата справедливост в нашата страна. И едва в старостта си, когато ще съставят енциклопедии, те с удивление няма да намерят достойни руски имена на нашите, на всички наши букви...

Дъждът барабани по тиловете ни, тръпки пълзят по мокрите ни гърбове.

Оглеждаме се. Недотоварени и преобърнати вагонетки. Всички са си отишли. Няма никой в цялата кариера, по цялото поле отвъд зоната. В сивата завеса – заветното селце, и всички петли са се изпокрили на

сушина.

Вземаме лопатите, за да не ни ги отмъкнат – те ни се водят по списък, и ги повличаме като тежки колички след себе си. Заобикаляме матронинската фабрика и се скриваме под навеса, където около хофмановите печи, в които се изпичат тухлите, се вият празни галерии. Тук има течение, студено е, но пък сухо. Напъхваме се в прахта под тухления свод, седим.

Недалеч от нас има голяма купчина въглища. Двама зекове се ровят в нея и оживено тършуват нещо. Когато го намерят, го пробват със зъби и го прибират в торбите. Сетне сядат и започват да гризат някакви сиво-черни парчета.

Какво дъвчете, момчета?

Това е морска глина. Лекарите не я забраняват. От нея ни полза, ни вреда. Ама като прибавиш килограм от нея към дажбата – и сякаш си се натъпкал. Търсете, има я много тук сред въглищата...

...Така и до вечерта кариерата не изпълнява нормите. Матронина нарежда да ни оставят и през нощта. Но загасва навсякъде електричеството, зоната остава в тъмнина и прибират всички ни. Заповядват ни да се хванем под ръка и под усилен конвой, под лая на песовете и псувните ни отвеждат в жилищната зона. Наоколо мрак. Вървим, без да виждаме къде са локви, къде е сухо, както свърнем, препъваме се и се блъскаме един друг.

И в жилищната зона е тъмно – само „индивидуалната печка“ гори с адски червеникав пламък. И в трапезарията – две газови лампи до прозорчето за раздаване на храната – нито лозунга да прочетеш, нито ваницата си да видиш двойната порция копривена чорба, а я сърбаш нипнешком.

И утре ще бъде така, и всеки ден: шест вагонетки ръждива глина – три черпака черна помиеста чорба. Струва ми се, че слабеехме и в затвора, но тук – много по-бързо. В главата ти вече сякаш отеква кънтеж. Обзема те приятната слабост, когато е по-лесно да отстъпиш, отколкото да се биеш.

А в бараките е тъмно като в рог. Лежим мокри до кости върху голия под и ни се струва: ако не се съблечем, ще ни бъде топло като от компрес.

Лежим с отворени очи – към черния таван, към черното небе.

Господи, Господи! Под снарядите и бомбите аз Те молах да запазиш живота ми. А сега Те моля – прати ми смъртта...

Седма глава ТУЗЕМНИЯТ БИТ

Като че ли най-лесно и най-достъпно от всичко е да се разкаже за външния еднообразен туземен живот на Архипелага. А същевременно и най-трудно. Както за всеки бит, трябва да се разкаже какво става от сутринта до следващата сутрин, от зимата и до зимата, от раждането (приситгането в първия лагер) и до смъртта (смъртта). И едновременно за всички острови и островчета.

Никой не може да обхване това, разбира се, а да четеш цели томове, ще е и скучно.

А животът на туземците се заключава в работа, работа и работа, в глад, студ и хитрост. За тези, които не са съумели да изтикат другите и да се уредят на меко местенце, тази работа е обща, същата, която изгражда от земята социализъм, а нас ни вкарва в земята.

Видовете на тези общи работи не могат да се преброят, изредят, пресметнат. Количка да буташ (машината на ОСО, две дръжки, едно колело). Тарги да мъкнеш. Тухли да разтоварваш с голи ръце (кожата от пръстите ти бързо се свлича). Тухли да носиш като „коза“ (с носилка на гърба). Да къртиш от кариерите камъни и въглища, да копаеш глина и пясък. Да изкопаеш шест кубика златоносна скална маса и да я пренесеш до промивния барабан. А и просто да гризеш земята (камениста почва, че и през зимата; на пътя Тайшет – Абакан при 40° студ – с кирка и лопата да извадиш 4 кубически метра). Въглища да добиваш под земята. Пак там – оловна и медна руда. Медната руда може още да се мели (сладък страничен вкус в устата, от носа тече водичка). Може да напояваш траверси с креозот (и покрай това – цялото си тяло). Може да се прокарат тунели за пътищата. Пътищата да се досипват за изравняване. Може загънал до кръста в кал да вадиш торф от блатото. Може да промиваш руда. Може да лееш метал. Може да косиш тревата по грамудите из мокрите ливади (като ходиш във вода до пищялките). Може да бъдеш коняр или каруцар (и да си пресипваш овес от конската торба в канчето, а пък конят, този търбух, е държавен, все ще издържи, само ти едва ли ще издържиш). А избочи на полето може да вършиш цялата селска работа (и по-добра от нея няма: все нещо ще изровиш от земята.)

Но баща на всички е нашият руски лес с неговите наистина златни стволове (от тях се добива златце). Но от всички работи на Архипелага

най-стар е дърводобивът. Той всички призовава, за всички ще намери място, включително за инвалидите (безръките ги изпращат в отделни звена от по трима души да утъпкват половинметровия сняг). Снегът стига до гърдите. Ти си дървосекач. Отначало си утъпкваш мястото около ствола. Сечеш го. После, като се провираш с мъка през снега, отсичаш всичките клони (за което пък си принуден да ги натикваш в снега и да се добираш до тях с брадвата). Все в този рохкав сняг влачиш всички клони на едно място и ги изгаряш на куп (а те не горят, а димят). По-нататък разрязваш с триона годната за обработка част от ствола на съответни по размер части, които подреждаш на стифи. И нормата ти е пет кубически метра на ден, а ако работите двама – десет. (В Бурелом – седем кубометра, но затова пък пъновете трябва да се сечат на цепеници.) Ръцете отказват да вдигат брадвата, краката – да пристъпват.

През войната (при военния режим на хранене) ние, лагерниците, наричахме трите седмици сеч в гората сух разстрел.

Този лес, тази земна красота, възпята в стихове и проза, ти става омразна! С тръпки на отвращение ще влизаш под боровите и брезовите сводове! Че и десетки години след това, едва затворил очи, ще виждаш смърчовите и трепетликовите пънове, които си влачил стотици метра до вагона, като си затъвал и падал в снега и си се вкопчвал за тях в страха си да не ги изпуснеш, защото не си сигурен, че след това ще можеш да ги вдигнеш от дълбокия сняг.

Каторжните работи в Русия преди революцията с десетилетия са били определяни от Договорното положение от 1869 г., издадено за волнонаемните. При назначаването на работа са били вземани под внимание физическите сили на работника и степента на навика (и нима това в наше време е за вярване?!). Работният ден е бил през зимата 7 часа (!), през лятото – 12,5. На Акатуйската свирепа каторга (П. Ф. Якубович, 1890-те години) работата е била лесно изпълнима за всички освен за него. Работният ден през лятото там е възлизал заедно с отиването и връщането на 8 часа, от октомври – на 7, а през зимата – само на 6. (И това още преди каквато и да било борба за всеобщ осемчасов работен ден!) Що се отнася до омската каторга на Достоевски, там изобщо са безделничили, както лесно може да установи читателят. Работата там е вървяла весело, с настроение и началството дори ги е обличало с бели платнени куртки и панталони! За какво сравнение може да става дума? У нас в лагера има една приказка: „направо бяла якичка да си пришиеш“ – когато е вече съвсем леко, когато съвсем няма какво да правиш. А при тях и куртките им били бели! След работа каторжниците от „Мъртвия дом“

дълго се разхождали из двора на затвора – ще рече, не са се преуморявали. Впрочем цензурата не е искала да разреши „Записки от мъртвия дом“, ръководена от опасението, че лекият по строгостта си живот, изобразен от Достоевски, няма да респектира престъпниците. И Достоевски добавя за цензурата нови страници с внушението, че каторжният живот е все пак тежък! (Писма И. А. Груздева к Горькому. Архив Горького, Т. XI. М., 1966, стр.157 – б.а.) У нас само нагаждачите в неделни дни се разхождат, че и пак се свенят. А по повод „Записките на Мария Волконска“ Шаламов обръща внимание на това, че декабристите в Нерчинск трябвало да изкопаят и натоварят за един ден три пуда руда на човек (четиридесет и осем килограма! – да ги вдигнеш от един път, дето е думата!), докато за Шаламов на Колима те са – осемстотин пуда. Шаламов пише още, че лятно време работният им ден стигал до 16 часа! Не знам как е при шестнадесет, но тринадесет часа са нещо обикновено за мнозина – и за изкопните работи в Карлаг, и за дърводобива на север – при това става дума за чисти часове, невключващи петте километра път до гората и петте обратно до лагера. Впрочем какво да спорим за продължителността на работния ден? Ами че нормата е по-важна от продължителността на работния ден и когато бригадата не изпълнява нормата, се сменя навреме само конвоят, а бачкаторите остават в гората до полунощ, на прожектори, за да се върнат едва малко преди разсъмване в лагера и да изгълтат вечерята си заедно със закуската, след което – отново в гората. (Тези, които увеличават промишлените норми, могат да се самозалъгват все още с успехите на производствената технология. Но тези, които увеличават физическите норми, са палачи над палачите! Те не могат сериозно да вярват, че при социализма човекът е станал два пъти по-висок на ръст и с два пъти по-дебели мускули. Ето кого трябва да съдят! Е го кого трябва да накарат да изпълнява тези норми. – Б. а.)

Няма кой от тях да разкаже за това – всички са измрели.

А ето как още се вдига нормата, като се доказва нейната изпълнимост: при студ под 50° дните се активират, тоест записва се, че затворниците не са излизали на работа; тях обаче ги изкарват насила и което се удава да изтискат от тях през тези дни, се разпределя между останалите и по този начин се покачва процентът. (А загиналите от студ през този ден се отчитат от услужливата санитарна част по други поводи. А които падат на връщане, които не могат повече да вървят или пълзят на четири крака с разтегнати сухожилия, конвоят застрелва, за да не избягат, докато се върнат за тях.)

И как ги хранят за всичко това? В казана се налива вода и се прибавят, пак добре, ако са небелени, картофи, а обикновено – черно зеле, кръмно цвекло, какви ли не боклуци. А още – фий, трици – тях не ги жалят. (А където има недостиг на вода, както е на лагпункта Самарка край Караганда, там се дава само по една паница чорба на ден и ти се сипват още две чаши възсолена мътна вода.) Всичко по-годно винаги и непременно се присвоява за началството (вж. Девета глава), за нагаждачите и за рецидивистите – готвачите са сплашени, само покорността им ги спасява. Да не говорим колко нещо се изписва от склада, колко мазнини и месни „субпродукти“ (тоест не наистина продукти), колко риба, грах, булгур – но почти нищо от това не се изсипва в казана. И дори из затънтените места началството прибира солта за своите туршии. (През 1940 г. по железопътната линия Котлас – Воркута правят и хляба, и чорбата неосолени.) Колкото по-лош е продуктът, толкова по-често стига той до зековете. Когато им попада месо от измъчените и издъхнали на работа коне, макар и да не може да се сдъвче – това за тях е пиршество. Иван Добряк си спомня сега: „Навремето си бях изгълтал сума делфиново месо, моржово, тюленово и на други животински морски боклуци. (Да поясня: ние и в Москва, на Калужка застава, бяхме яли и китово месо.) Животинските екскременти не ме плашеха. А върбовката, лишеите и лайкучката бяха най-добрите блюда.“ (Очевидно ги е добавял към дажбеното си меню.)

Невъзможно е да бъде нахранен по нормите на ГУЛАГ човек, работил на студа тринадесет, па дори и десет часа. И съвсем невъзможно е, след като и мизерната дажба е окрадена. Тогава в кипящия казан влиза в действие сатанинската бъркачка на Френкел: да бъдат нахранени едни работяги за сметка на други. „Казаните“ се разделят: при изпълнение (във всеки лагер си има свое изчисляване), да речем, на по-малко от 30 % от нормата – казанът е кариерен: 300 грама хляб и паница чорба на ден; от 30 до 80 % – санкциониращ: 400 грама хляб и две паници чорба; от 81 до 100 % – производствен: 500–600 грама хляб и три паници чорба; по-нататък следват ударните казани, при това различни: 700–900 грама хляб и допълнителна каша, две каши, „премблюда“ („премиално“) – някаква тъмна, нагарчаща ръжена пирожка с грахов пълнеж.

И за цялата тази водниста храна, която не е в състояние да компенсира разходите на тялото, мускулите загиват от непосилна работа и ударниците и стахановците свършват по-рано от отказващите се да работят. Старите лагерници са разбрали това и казват: по-добре е каша да не рача, но на работата да не ме закачат! Ако ти се падне такова щастие

– да те оставят на нарочетите поради „липса на облекло“, ще получиш гарантираните 600 грама. Ако те облекат според сезона (това е знаменит израз) и те изведат на трасето – и да се съдереши, повече от триста грама при замръзналата почва не можеш да изкараш.

Но не от тебе зависи да останеш на нарочетите... Че трябва и да бягаши на развода, за да не останеш последен. (В един известен период в някои лагери последният е бил разстрелван.)

Разбира се, не навсякъде и невинаги хранят толкова лошо, но това са типичните цифри в КрасЛаг по време на войната. Във Воркута тогава миньорската дажба е най-високата като че ли в ГУЛАГ (защото с добиваните там въглища се отоплява героична Москва): за 80 % под земята и за 100 % на повърхността – килограм и триста грама.

А преди революцията? В най-ужасния и убийствен Акатуй в неработен ден („на нарочетите“) са давали по два фунта и половина хляб (килограм!) и по 32 золотника месо – тоест 133 грама! През работен ден – три фунта хляб и 48 золотника (200 грама) месо – повече от нашата фронтова войнишка дажба, нали? Арестантите отнасят чорбата и кашата с цели чибури на надзирателските свине. П. Якубович намира рядката елдена каша (! – ГУЛАГ никога не я е мирисал) за „неописуемо отвратителна на вкус“. Опасността да умрат от изтощение никога не е висяла и над каторжниците на Достоевски. Какво да говорим, след като при тях в затвора („в зоната“) се разхождат гъски (!!!) – и арестантите не им откъсват главите (Според мярката на множество тежки лагери Шаламов ме упрекна справедливо „и що за болничен котарак ходи там при вас? Как така не са Го заколили и изяли досега?... И защо вашият Иван Денисович носи лъжица, след като е известно, че всичко, което се вари в лагера, се изпива лесно като всяка течност през ръба на паницата“! – Б. а.). В трапезарията хлябът им е в неограничено количество, на Рождество им отпускат по фунт говеждо месо, а масло за кашата – колкото пожелаят. – На Сахалин минните и „пътните“ арестанти през месеците на най-напрегнатата работа получават на ден: хляб – 4 фунта (килограм и шестстотин грама!), месо – 400 грама, булгур – 250 грама! И добросъвестният Чехов изследва: действително ли са достатъчни тези норми или, при лошото качество на изпичане и варене, не са задоволителни? Да можеше да надникне в паницата на нашия работяга, направо би умрял.

Би ли се намерила фантазия в началото на века, която да си представи, че „след тридесет – четиридесет години“ не само на Сахалин, а по целия Архипелаг ще се радват на още по-суров, замърсен, клисав и с

какви ли не примеси хляб – и че седемстотин грама от него ще бъдат за-видна „ударна“ дажба?!

Не, нещо повече! – че по цяла Русия колхозниците ще завидят и на тази арестантска дажба! – „ние и нея я нямаме!...“

Дори в нерчинските царски рудници са плащали „златотърсачески“ – допълнително възнаграждение за всичко, извършено извън държавната задължителна работа (винаги умерена). В нашите лагери през по-голямата част от годините на Архипелага не е плащано за труда нищо или пък толкова, колкото за сапун и прах за зъби. Само в броени на пръсти лагери и в кратки периоди, когато кой знае защо са въвеждали стопанска сметка (и на затворника се е начислявала от една осма до една четвърт част от истинското му трудово възнаграждение), зековете са могли да си купуват допълнително хляб, месо и захар – и изведнъж, о чудо! – върху масата в трапезарията остава коричка хляб и пет минути никой не протяга ръка към нея.

Как са облечени и как са обути нашите туземци?

Всички архипелази са като архипелази: синият океан мие бреговете им, растат кокосови палми, и администрацията на островите не прави разходи по облеклото на туземците – те ходят боси и почти голи. А не можем и да си представим нашия проклет Ахипелаг под лъчите на горещото слънце: той е вечно покрит със сняг, вечно фучат фъртуни над него. И цялото това десет-петнадесетмилионно арестантско население трябва още и да се облече и обуе.

За щастие, родени извън пределите на Архипелага, те пристигат тук не съвсем голи. Може да бъдат оставени с това, с което са дошли – по-скоро, с което ги оставят социално-близките – само за отличителен знак на архипелага ще изскубнат парче от дрехата, както се стриже ухото на овена: шинелите са с полегато изрязани поли, на будьоновките им се прерязват шлемовете и по този начин на темето остава дупка. Уви, гражданското облекло не е вечно, а обувките за една седмица се разпадат о пъновете и грамудите на Архипелага. И става нужда туземците да се обличат, макар че те няма с какво да се разплатят за това.

Все някога руската сцена ще види това! руският екран! – връхната дреха е с различни по цвят ръкави. Или пък ще има толкова кръпки по нея, че вече не личи основата ѝ. Или дреха-огън (парцалите ѝ висят като езици на пламък). Или кръпките върху панталоните са от опаковъчната торба на някой колет, та още дълго може да се чете гълчето с адреса, написан с химически молив. (На Акатуй на арестантите са давали шуби. – Б. а.)

А на краката – изпитаните руски цървули, само дето без добри навои към тях. Или парче от автомобилна гума, завързана направо към бося крак с тел или електрически шнур (Сиромах човек – жив дявол...) Ако това парче гума е хванато с тел като обувка лодка, се получава знаменитото „ЧТЗ“ (Челябински тракторен завод). Или плъстени „ботуши“, съшити от парчета разкъсани стари ватенки, а подметките им – пласт кече и пласт гума. (Нито Достоевски, нито Чехов, нито П. Якубовски ни говорят какво са носели арестантите на краката си. Ясно, че са били обути, иначе биха написали за това – Б. а.) Сутрин, преди тръгване на работа, изслушал оплакванията от студа, началникът на ОЛП им отговаря с гулаговско остроумие:

– Моята гъска цяла зима ходи боса и не се оплаква, е, вярно, краката ѝ са червени. А вие всички сте с вървени обуца.

В допълнение към това на екрана ще се покажат бронзово-сините лагерни лица. Сълзящи очи, почервенели клепачи. Бели напукани устни, целите в обриви. Небръсната четина на петна. Посред зимата – летен каскет с пришити наушници.

Не мога да не ви позная! – това сте вие, жителите на моя Архипелаг!

Но колкото и часове да продължава работният ден – все по някое време работниците трябва да се завърнат в бараката.

Барака ли? Може да бъде и землянка дълбоко в земята. А на Север най-често – палатка, засипана, наистина, с пръст, и обшита с дървени летви. Често вместо електричество – газени лампи, но се случва да бъдат заместени и с борина, и с памучни фитили, натопени в рибено масло. (В Уст-Вим две години не виждат газ и дори в щабната барака използват за осветление масло от продоволствения склад). Та ето, на това окаяно осветление ще разгледаме и ние нашия погубен свят.

Наровете са на два, дори на три етажа, вагонките са признак за разкош. Дъските най-често са голи, без нищо върху тях: на някои „командировки“ обират всичко до шушка (после го пласират чрез волнонаемните) до такава степен, че става безсмислено зековете да се снабдяват с това, което им се полага. А и нищо лично не се държи в бараките: всеки си носи на работа канчето или паницата (дори земята копаят с раници на гърба), нахлузват одеялата навити на врата си, ако ги имат (филмов кадър!), или ги доверяват на познати нагаждачи в тяхната охранявана барака. През деня бараката остава празна като необитаема. Нощем могат да оставят мокрите си работни дрехи в сушилнята (и сушилня има), но

без тях ще замръзнат на голия под, затова ги оставят да изсъхнат върху телата си. Нощем ушанката прилепва от студа до стената на палатката, а на жените – косите. Дори цървулите си зековете крият под главите, за да не им ги смъкнат от краката (Бурелом, годините през войната). – Насред бараката – бензинов варел, приспособен за печка – добре, ако е нажежена, макар че тогава влажният, пропит от миризмата на партенки въздух плъзва по цялата бараката, – но обикновено суровите дърва в нея не горят. – Някои бараки така гъмжат от насекоми, че не помагат и четиридневните опушвания със сяра и ако през лятото зековете отиват да спят на открито върху земята в зоната – дървениците пълзят след тях и ги настигат и там. А въшките зековете изваряват с бельото си в своите канчета за храна.

Всичко това е станало възможно само в социалистическата държава през XX век и тук не се удава да сравним нищо с тъмничните летописци от миналия век: те не са писали за подобни неща.

Към всичко това следва още да прибавим как бригадният хляб се носи на поднос от хлеборезачната в трапезарията под охраната на най-яките от бригадата, въоръжени със сопи – иначе ще го изтръгнат, съборят, разграбят. Да прибавим как колетите се изтръгват от ръцете на самия изход от колетното отделение. Да прибавим постоянната тревога дали началството няма да отнеме почивния ден (защо да говорим за войната, след като в „совхоза Ухта“ една година преди войната не се полага нито един почивен ден, а в Карлаг не помнят такъв от 1937 до 1945 г.). Да прибавим още – вечната лагерна неустойчивост на живота, нервните спазми от промените: ту слухове за етап, ту самият етап (каторгата на Достоевски не е познавала етапите, и по десет, и по двадесет години хората са отбивали наказанието си в една тъмница, това е съвсем друг живот); ту някакво неясно и внезапно разместване на „контингентите“; ту инвентаризация на имуществото; ту внезапни нощни обиски със събличане и прехвърляне на оскъдните парцали; плюс отделните старателни обиски пред 1 май и 7 ноември (Рождество Христово и Великден през миналия век в каторгата не са знаели нещо подобно). И три пъти в месеца погубващите, разорителни бани. (За да избегна повторенията, няма да пиша тук за тях: има подробен разказ-изследване на Шаламов, има разказ и от Домбровски.)

И сетне още твоята постоянна (за интелигента – мъчителна) неотделеност, не състояние на личност, а на член от бригадата, и необходимостта през цялото денонощие, през цялата година и през целия продължителен срок да действуваш не както сам решиш, а както е нужно на

бригадата.

Да не забравяме още и това, че всичко казано се отнася до стационарния лагер, имащ зад гърба си вече не една година. А нали някога някой (кой, ако не нашият нещастен брат) трябва да започне да строи тези лагери: да се явиш в ледено студената заснежена гора, да отбягваш бодливата тел по дърветата, а и да доживееш до първите бараки – те ще бъдат за охраната. През ноември 1941 г. недалеч от гара Решота бива открит 1-вият ОЛП на Краслаг (за 10 години те стават седемнадесет). Докарват 250 непокорни бойци, извадени от армията за нейното морално укрепване. Те сечат гората, строят дървени жилища, но няма с какво да ги покрият и живеят така под открито небе край чугунени печки. Докарват им хляба замразен, секат го с брадва, раздават го в шепи – насечен, начупен, намачкан. Другата храна е обилно насолена морска пъстърва. В устата ти гори и огъня го гасиш със сняг.

(Когато ще си спомняме за героите от отечествената война, да не забравяме и за тези...)

Ето това е битът на моя Архипелаг.

* * *

Философите, психолозите, медиците и писателите биха могли да наблюдават в нашите лагери както никъде другаде подробно и под различни форми специфичния процес на стесняване на интелектуалния и духовния кръгзор на човека, на изравняването на човека с животното и процеса на умиране приживе. Но на психолозите, попадащи в лагера, в повечето случаи не им е до наблюдения: самите те попадат в същата струя, смиваща личността в изпражнения и прах.

Оцелелите в лагерите правOVERни партийци ми отправят сега възвишени възражения: колко низко били чувствували и мислели героите на „Един ден на Иван Денисович“! Къде били техните страдащи размишления за хода на историята? (Впрочем там има и такива.) В ума им само хляба и чорбата, а съществуват значително по-тежки мъки в сравнение с глада!

Ах – имало значи? Ах – значително по-тежки мъки (мъките на ортодоксалната мисъл)? Не сте видели какво е глад при вашите санчасти и складови помещения, господа благомислещи правOVERни!

От векове е установено, че Гладът управлява света. (И върху Глада, върху това, че гладните неминуемо ще встанат уж срещу ситите, е изградена Впрочем и цялата Прогресивна Теория. А нищо подобно: встават само едва прегладнелите, докато на действително гладните не им е

до въстания.) Гладът управлява всеки гладуващ човек, стига самият той да не е решил съзнателно да умре. Гладът, принуждаващ честния човек да посегне на чуждото („празен търбух съвест няма“). Гладът, принудил най-безкористния човек да гледа завистливо към чуждата паница, мъчително да пресмята кога съседът му ще свърши с яденето. Гладът, който замъглява мозъка и не дава с нищо да се отвлечеш, за нещо друго да мислиш, за нещо друго да разговаряш, освен за ядене, ядене и ядене. Гладът, от който не можеш да заспиш: и в съня, и в безсъницата ти пред тебе е все яденето. И скоро безсъницата се превръща в постоянна. Гладът, от който, стане ли късно, не можеш вече и да се нахраниш: човекът се превръща направо в някаква тръба и всичко излиза от него във вида, в който е погълнал храната.

Както нищо, в което се крепи живот, не може да съществува, без да отделя отработеното, така и Архипелагът не би могъл да живурка, без да отлага на дъното своя главен отпадък – мръшляците. И всичко, което е построено от Архипелага, е изтискано от техните мускули (преди да се превърнат в мръшляци).

И още нещо трябва да види руският екран: как мръшляците хвърлят ревниво скришни погледи към съперниците си и чакат пред кухненската врата, когато ще отнесат отпадъците в помийната яма. Как се нахвърлят, как се бият помежду си за някоя рибена глава, или кост, или обелки от плодове. И как някой мръшляк бива убит на това сметище. И как след това те мият, варят и поглъщат тези отпадъци. (А любознателните оператори могат да продължат със снимането и да покажат как през 1947 г. в Долинка доведените от свободния живот бесарабски селянки се нахвърлят със същия замисъл върху вече проверената от мръшляците помийна яма.) Екранът ще покаже как под одеялата в болницата лежат с все още неотделени помежду си кости и умират почти без движение – и ги изнасят. Изобщо – колко просто умира човек: говори и млъква; върви си по пътя и пада. „Трак – и готово.“ Как (лаг-пунктовете Унжа, Нукша) мутрестият социално-близък нарядник издърпва от наровете хората за краката, и току главата на някой вече мъртъв тупне на пода. „Пукнал ли си, мършо?“ Че и весело ще го ритне още с крак. (В същите лагпунктове по време на войната няма нито помощник-лекар, нито дори санитар, затова няма и болни, а който се прави на такъв, бива извеждан под ръка в гората от другарите му, които носят още дъска и въже, та по-лесно да го влачат назад, ако не успее да умре там. На работа поставят болния по-близо до накладения огън и всички – затворници и конвои – са заинтересовани по-скоро да умре.)

Каквото не влезе в кадъра, ще ни го опише бавната внимателна проза, която ще различи тези оттенъци на смъртоносния път, наричани ту скорбут, ту пелагра, ту безалбуминен оток, ту алиментарна дистрофия. Ето на, върху отхапаното парче хляб остава кръв – това е скорбут. По-нататък започват да изпадат зъбите, да изгният венците, появяват се рани по краката и плътта започва да се свлича на цели парчета, от човека започва да се носи трупна миризма, краката се стърчват от огромни подутини, в болницата такива не ги прибират и те пълзят на четири крака по зоната. – Лицето почернява като след печене на слънце, започва да се лющи, а самият човек получава диария – това е пелагра. Диарията трябва някак да бъде спряна – някъде прибегват до три лъжици тебешир на ден, другаде разправят, че ако намериш сельодка и се наядеш с нея, храната ще може да се задържи в организма. Но откъде да намериш сельодка? Човекът слабее, слабее и толкова по-бързо, колкото по-едър е бил на ръст. Той е вече толкова слаб, че няма сили да се покачи на горните нарове, не може да прекрачи напречната греда: трябва да повдигне крака си с две ръце или да пропълзи на четири крака. Диарията лишава човека от сила и от всякакъв интерес – към останалите хора, към живота, към самия себе си. Той оглушава, оглупява, загубва способността да плаче, дори когато го повличат по земята, завързан за шейната. Смъртта вече не го плаши, той е овладян от някакво отпуснато розово състояние. Преминал е всички граници, забравил е как се казват жена му и децата му, забравил е как се нарича самият той. – Понякога цялото тяло на умирация от глад се покрива със синьо-черни пъпки, големи колкото грахови зърна с гнойни връхчета по-малки от главичките на карфици – по лицето, ръцете, краката, трупа, дори по торбичките на тестикулите. Докосването до тях е много болезнено. Гнойниците узряват, пукаат се, от тях изтича като шнурче гъста чернообразна гной. Човекът изгнива жив.

Ако по лицето на съседа ти върху наровете недоумяващо са плъзнали черни, въдещи се в главата въшки – това е верен признак за смъртта.

Пфу, какъв натурализъм. Трябва ли да говорим още за това?

И изобщо, твърдят сега тези, които сами не са страдали, които са били палачи или са си умивали ръцете, или са си придавали невинен вид: защо да си спомняме за всичко това? Защо да човъркаме стари рани? (Техните рани!!!)

На това още Лев Толстой отговаря на Бирюков („Разговори с Толстой“): „Как защо да си спомняме? Ако съм боледувал от лоша болест и съм се излекувал и съм се очистил от нея, винаги с радост ще си спомням за това. Няма да си спомням само когато продължавам все така да

боледувам и още по-зле, и ми се иска да заблудя себе си. Ако си спомним старото и го погледнем право в ницето, тогава и нашето сегашно насилие ще излезе наяве.“

Тези страници за мръшляците искам да завърша с разказа на Н. К. Г. за инженер Лев Николаевич (навярно в чест на Толстой!) Е. – мръшляк-теоретик, намерил формата за съществуване на мръшляка за най-удобна форма, гарантираща запазването на собствения живот.

Ето с какво е зает инженер Е. в някой уединен кът на зоната през горещия неделен ден: човекоподобно същество седи в падинката над яма, в която се е събрала кафява торфена вода. Около ямата са наредени рибени глави и кости, хрущяли, корички хляб, бучици каша, сурови измити картофени обелки и още нещо, което е трудно дори да се назове. Върху парче тенекия е накладен малък огън, над него виси войнишко опушено до черно канче с чорба. Като че ли е готово! Мръшлякът започва да гребе с дървена лъжица тъмната помийна чорба от канчето и да хапва подред ту от корфените обелки, ту от хрущялите, ту от рибените глави. Той дълго, твърде дълго съзнателно внимателно дъвче (общата беда на мръшляците е, че гълтат направо, без да сдъвкват храната). Носът му едва се показва сред тъмносивата четина, покрила шията, брадата и бузите му. Носът и челото му са с кафяво-восъщен цвят, на места се лющят. Очите му сълзят и мигат непрекъснато.

Види ли, че към него приближава друг човек, мръшлякът бързо прибира всичко, което не е успял да изяде, притиска канчето до гърдите, ляга на земята и се свива като таралеж. Сега вече могат да го бият, да го тъпчат – той е устойчив върху земята, няма да се отмести и да отстъпи канчето.

Н. К. Г. разговаря дружелюбно с него – таралежът малко се отпуска. Успокоява се, че няма да го бият и да му отнемат канчето. Завързва се разговор. И двамата са инженери (Н. Г. е геолог, Е. – химик), и ето че Е. разкрива пред Г. своята вяра. Като оперира с незабравени цифри от химическите състави, той доказва, че всичката необходима храна може да се получи и от отпадъците, трябва само да се преодолее погнусата и да се насочат всички усилия тази храна да се извлече оттам.

Въпреки горещината Е. е навлечен с няколко ката дрехи, при това мръсни. (И това е подкрепено с доводи: Е. е установил експериментално, че в прекалено мръсните дрехи въшките и бълхите престават да се размножават, сякаш се гнусят. Една от долните му дрехи е дори някакъв парцал за бърсане, използван в работилницата.)

А ето и външния му вид: шлем-будьоновка с черен обгорен връх;

обгорени места има и по целия шлем. Към омазнените слонски уши на шлема са прилепнали къде сено, къде кълчища. От връхната дреха на гърба и отстрани се размахват като езици съдрани парчета. И кръпки до кръпки. Слой смола на единия хълбок. Памучни подложки провисват изпод полите. Двата външни ръкава разкъсани до лактите и когато мръшлякът вдигне ръце, те се размахват като крила на прилеп. А краката му са с лодкоподобни вървени обуца, слепени от червени автомобилни гуми.

Защо се е навлякъл посред жегата така? Първо, лятото е късо, а зимата дълга, трябва всичко това да се опази до зимата, а къде другаде, ако не върху себе си? Второ, и главно, по този начин той си осигурява мекота, въздушни възглавници – не чувствава болката от ударите. Бият го и с ритници, и с тояги, а синини по тялото му не остават. Това е единствената му защита. Трябва само винаги да успее да забележи кой иска да го удари, да успее да падне, да свие колене пред корема си, за да го прикрие, да наведе глава над гърдите и да я обгърне с дебелия си ватени ръце. И тогава могат да го бият само по меко. А за да не го бият дълго – трябва бързо да внуши на биещия чувството за победа. За целта Е. се е научил от първия още удар да квичи сърцераздирателно като прасе, макар ни най-малко да не го боли. (В лагера много обичат да бият слабите, и не само нарядниците и бригадирите, но и обикновените зекове, за да се изпълнят със съзнанието, че още не са съвсем слаби. Какво да се прави, след като хората не могат да повярват в силата си, ако не причинят жестокост?)

На Е. му се струва напълно възможен и разумен изборът от него начин на живот – при това без да се предполагат компромиси със съвестта. Той на никого не причинява зло.

Той се надява да изгърпи присъдата си.

Интервюто на мръшляка завършва.

Старият колимчанин Томас Сговио (италианец от Бафало) твърди: „Най-често мръшляци стават интелигентите; всички мръшляци, които познавам, бяха от интелигенцията. Никога не съм виждал някой обикновен руски селянин да стане мръшляк.“ Може би това е вярно наблюдение: за селянина няма друг път, освен труда, чрез труда се спасява и чрез труда загива той. А понякога интелигентът няма друга защита, освен тази да стане мръшляк и дори да разработи виртуозно такава теория като Е.

* * *

В нашето славно отечество най-важните и смели книги остават непрочетени от съвременниците, не оказват навреме влияние върху народната мисъл (едни, защото са забравени, преследвани, неизвестни, други, защото образованите читатели се отнасят предварително с отвращение към тях. И тази книга я пиша единствено от съзнанието за дълг – защото в моите ръце са струпани твърде много разкази и спомени, които не трябва да се оставят да изчезнат. Не се надявам да я видя някъде напечатана; слабо се надявам, че ще я прочетат измъкналите костите си от Архипелага; съвсем не вярвам, че тя ще обясни истината за нашата история, докато все още може нещо да се поправи. В самия разгар на работата над тази книга ме връхлетя най-силният шок в живота: змеят излезе за минутка, с грапав червен език близна моя роман, още няколко стари работи – и се скри засега зад пердето. Но аз усещам дъха му и знам, че той точи зъбите си за моя врат, само че още не е ударил часът. И с опустошена душа аз се насилвам да завърша това изследване, за да избегне поне то зъбите на змея. В дните, когато Шолохов, отдавна вече не писател, потегли от страната на разтерзаните и арестувани писатели да получава Нобеловата премия – аз търсех как да се скрия от ченгетата и да спечеля време за моето потайно задъхано перо, за завършването на тази книга.

Малко се увлякох, а исках да кажа, че у нас най-добрите книги остават неизвестни за съвременниците и много е възможно да повтарям сега напразно някого, а ако бих знаел нечий таен труд, щях да съкратя своя. Но за седемте години хилава анемична свобода нещо все пак изплува, една глава на плувец забеляза в развиделяващото се море друга и нададе пресипнал вик. Така се натъкнах на шестдесетте лагерни разказа на Шаламов и на неговото изследване за криминалните.

Искам да заявя тук, че с изключение на няколко отделни пункта между нас никога не е възниквало противоречие в изясняването на Архипелага. В общи линии сме оценили еднакво целия туземен живот. Лагерният опит на Шаламов е по-горчив и по-продължителен от моя и аз с уважение признавам, че именно на него, а не на мен, се е удало да се докосне до дъното на озверяването и отчаянието, към което ни теглеше целият лагерен бит.

Това обаче не пречи да му възразя по точките на нашите различия. Една от тях е лагерната санчаст. Шаламов говори за всяко лагерно учреждение или орган с омраза и жлъч (и е прав!) – и само за санитарната част прави винаги пристрастно изключение. Той поддържа, ако не я създава, легендата за благодетелната лагерна санчаст. Твърди, че всичко в

лагера е против лагерника, а ето че лекарят е единственият, който може да му помогне.

Но може да помогне още не значи: помага. Може да помогне, ако пожелае, и техническият ръководител, и нормировачът, и счетоводителят, и нарядникът, и домакинът, и готвачът, и дневалният – но много ли помагат?

Може би до 1932 г., докато лагерната санитария се е подчинявала още на народния комисариат по здравеопазването, лекарите са могли да бъдат лекари. Но през 1932 г. те са предадени изцяло на Гулаг и цел за тях става да помагат на потисничеството и да бъдат гробари. Без да говорим за добрите случаи при добрите лекари – кой би търпял тази санчаст на Архипелага, ако тя не служи на общата цел?

Когато комендантът и бригадирът пребиват мръшляка от бой за отказа му от работа – до такава степен, че той ближе раните си като пес, две денонощия лежи в безсъзнание в карцера (Бабич), два месеца след това не може да изпълзи от нарове – не е ли санчастта тази (1-ви ОЛП на Джидинските лагери), която отказва да състави акт за установяването на жестокия побой, а след това се отказва и да лекува?

И кой, ако не санчастта, подписва всяко постановление за вкарване в карцера? (Впрочем началството не се нуждае чак толкова от лекарския подпис за тази работа. В лагера близо до Индигирка волнонаемен „цапач“ (тоест фелдшер – а лагерната думичка не е случайна!) е С. А. Чеботарьов. Той не подписва нито едно постановление на началника на ОЛП за карцер, тъй като смята, че в него няма да издържат и кучета, камо ли хора: печката топли само надзирателя в коридора. Все тая, затварянето в карцера става и без неговия подпис.)

Когато по време на производствена работа загива зек по вина на техническия ръководител или майстора, пропуснали да вземат защитни мерки, кои, ако не помощник-лекарят и санитарната част подписват акт, че той е умрял от разрыв на сърцето? (И, следователно, всичко да си остане както си е било и утре да загиват други. В противен случай и помощник-лекаря го чака на другия ден забоят. А след него и лекаря.)

Когато се извършва тримесечната комисовка – тази комедия на общ медицински преглед на лагерното население с квалификация за ТФТ, СФТ, ЛФТ и ИФТ (тежък-среден-лек-индивидуален физически труд) – смеят ли добрите лекари да възразят на лошия началник на санитарната част, който и сам се крепи благодарение ма това, че доставя колони за тежък труд?

Или може би санитарната част проявява милосърдие поне към тези,

които посягат сами на част от тялото си, за да спасят останалото? Всички знаят закона, това не се отнася до един само лагпункт: на самосъсичащи се, членовредители и мостиршчици (мостирка – изкуствено създадена видимост за болест или осакатяване с цел да се получи освобождаване от работа или облекчителен режим; мостиршчик – който си причинява мостирка. – Б. р.) медицинска помощ изобщо не се оказва! Заповедта е на администрацията, а кой не оказва помощ? Лекарите... Откъснал си някой с взривна капсула четири пръста, отива в болницата – не му дават бинт: върви пукни, куче! Още на Волгоканал по време на ентузиязма от всеобщото съревнование изведнъж кой знае защо (?) зачестяват твърде много мостирките. Тогава се намира незабавно обяснение: акция на класовия враг. Та тях ли да лекуваме?... (Разбира се, тук много нещо зависи от хитростта на мостиршчика: може да осъществиш така мостирка, че да не се докаже. Анс Барнщейн обгаря умело ръката си с вряла вода през парцал – и с това спасява живота си. Друг някой ще остави умело ръката си да измръзне без ръкавица или пък ще подмокри валенките си и така ще върви в студа. Но невинаги сметките излизат точни: започва гангрена, а след нея идва и смъртта. Понякога мостирката е неволна: нездравяващите от скорбута язви по тялото на Бабич биват взети за сифилис, няма къде да му направят кръвен анализ и той с радост излъгва, че и той, а и всичките му сродници боледуват от сифилис. Прехвърлят го във венерическата зона и по този начин той избягва смъртта си.)

Или да не би санчастта да е освобождавала някога всички, които през този ден са били действително болни? Или да не е изкарвала насилно някои съвсем болни извън зоната? Лекарят Сулейманов не приема в болницата героя и комика на народа на зековете Пьотър Кишкин, защото диарията му не отговаря на нормата: да се повтаря на всеки половин час и непременно с кръв. Тогава при етапирането на колоната до работния обект Кишкин кляка с риск да бъде застрелян. Но конвоят се оказва по-милосърден от лекаря: спира насрещна кола и праща Кишкин в болницата. – Ще ми възразят, разбира се, че санитарната част е ограничавана чрез строгия процент за група „В“ – стационарно болни и болни на крака. (Лекарите излизат от това положение както могат. В Симския ОЛП уреждат полустационар, мръшляците лежат върху своите ватенки, ходят да чистят снега, но се хранят от болничния казан. Волнонаемният началник на санитарното отделение А. М. Статников се измъква от група „В“, като съкращава стационарите в работните зони за сметка на ОЛП-болниците, които изцяло се състоят от болни. В официални

гулаговски документи понякога четем: „да се повиши физпрофилът на з/к“ (т.е. на арестанта – Б. пр.) – само че средствата не позволяват такова нещо. Цялата сложност на тези хитрувания от страна на честните лекари идва да потвърди само, че най-малко санитарната част би могла да спре смъртния процес. – Б. а.) Е, ще се намери обяснение за всеки един случай, но във всеки такъв случай остава и жестокостта, която не може да бъде оправдана по никакъв начин със съображението, че „затова пък на някого друго“ през това време били направили добро.

Да добавим тук и ужасните лагерни болнички от рода на стационара към 2-ри лагпункт на Кривошчоков: малка приемна, тоалетна и стаята на стационара. Тоалетната е зловонна и разваля болничния въздух, но само до тоалетната ли опират нещата? Тук на всяко легло лежат по двама диарични и на пода между леглата също. Изтощените се изхождат направо в креватите. Нито бельо, нито медикаменти (1948–1949 г.) Стационара го завежда един студент от 3-ти курс на мединститута (лежи по 58-и член), той е в отчаяние, но нищо не може да направи. Санитарите, които хранят болните, са силно охранени мъже: те подяждат болните, присвояват си голяма част от болничната дажба. Кой ги поставя на това изгодно място? Вероятно кумът? (Така лагеристите наричат чекиста, който следи за настроенята и намеренията на зековете, държи връзка с осведомителите и ръководи лагерните следствени дела. – Б. р.) Студентът няма сили да ги изгони и да защити дажбата на болните. А дали у всеки лекар са се намирали такива сили?... (Достоевски постъпва в болницата на затвора без никакви пречки. При тях дори санчастта е била обща с конвоя. Недоразвитост! – Б. а.)

Или дали в някой лагер санчастта е имала възможност да отстои действително човешко хранене? Та макар за да не вижда вечер тези „бригади с кокоша слепота“, които се завръщат от работа заловени един за друг във верига като слепци? Не. Ако наистина като по чудо някой е успявал да подобри храната, това е производствената администрация, заинтересована да разполага със здрави бачкатори. И ни най-малко санитарната част.

Никой не вини за всичко това лекарите (макар често мъжеството на тяхната съпротива да е слабо заради страха от изпращане на общите работи), но не са желателни и легенди за спасителната санчаст. Подобно на всеки лагерен клон, и санчастта е дяволско творение с дяволска кръв.

Шаламов продължава мисълта си, като казва, че в лагера арестантът може да разчита единствено на санчастта и ни най-малко на труда на своите ръце, които го праща в гроба. „В лагера погубва не малката, а

голямата дажба.“

Пословицата е вярна: голямата дажба погубва. И най-якият бачкатор за сезона на дърводобива излиза от строя. Дават му временна инвалидност: 400 грама хляб и каквото остане от казана. През зимата по-голямата част от зековете умира (например 725 от 800). Останалите преминават на „лек физически труд“ и умират вече на него.

Но какъв друг изход можем да предложим на Иван Денисович, след като няма да го вземат за фелдшер, нито за санитар, дори фалшиво освобождение за един ден няма да получи? След като образованието му не достига, а съвестта му е в излишък, за да се устрои като нагаждач в зоната? Има ли друг избор за него, освен да се довери на собствените си ръце? Отдых-пункт (ОП)? Мостирка? Актировка?...

Нека той сам разкаже за тях, имал е много време да ги обмисля.

„ОП е един вид почивен лагерен дом. Десетки години зековете преживат гръб, не знаят що е отпуска, така че ето им – ОП за две седмици. Там хранят много по-добре, не те изкарват извън зоната, а те оставят само три-четири часа на лека работа през деня: да трошиш чакъл, да правиш уборка на зоната или да ремонтираш нещо в нея. Ако в лагера има къде петстотин човеци, открива се ОП за петнадесет. То, ако се постъпва честно, за година и нещо пак всички ще минат пред ОП. Но както за нищо в лагера няма правда, така най-вече и с ОП. ОП се открива скришом, раз-два и вече списъкът за трите смени е готов – и пак тъй светкавично ще го закрият, и половин година няма да престои. А и кои се тикат натам – счетоводители, бръснари, обушари, шивачи – все аристокрация, е, ще приберат от кумова срама неколцина истински бачкатори – тъй де, най-добрите производственици. Че на всичко отгоре шивачът Беремблюм ти се пъчи: аз, таквоз, шуба на волнонаемен направих, за нея в лагерната каса хиляда рубли са заплатили, а ти, глупакът му с глупак, цял месец трупи свличаш, за тебе и сто рубли няма да влязат у лагера, та кой, значи, е производственик? На кого се полага ОП? И се шураш ти, блъскаш си главата: как да попаднеш в ОП, малко от малко да си вземеш дъха, а току гледаш – него вече го закрили. Свършили си, значи, работата. И което е най-обидното – никъде в тъмничното ти дело не записват, че си бил в ОП през еди-коя си година, а колко счетоводители стоят така. Не, не записват. Защото не им изнася. Следващата година ще отворят ОП – и пак Беремблюм в първата смяна, и ти пак с пръст в уста. За десет години ще сърбаш попарата на десет лагера, в десетия ще поискаш поне веднъж за целия срок да се събудиш в ОП, да погледнеш добре ли са боядисани там стените, нито веднъж не си бил – а как

ще го докажеш?...

Не, по-добре да не се разстройваме с ОП.

Мостирката е друго нещо – така да се осакатиш, че и жив да останеш, и инвалид. Дето му е думата, минута търпение – година лежачка. Крака да си счупиш, че сетне да зарасне накриво. Солена вода да пиеш, че да подпухнеш. Или чай да пушиш – да повредиш сърцето. А тютюнева запарка ако пиеш – за повреда на гърдите е добре. Само с мярка трябва всичко да става, да не се прекали, че да не скочиш с инвалидността си в гроба. Ама мярката кой я знае?...

На инвалида кое му е хубавото: и в котелното може да се уреди, и в работилницата за цървули. Но главното, което умните глави постигат чрез инвалидството, е активировката. Само дето активировката, толкова повече, че е много нарядко, е по-лоша от ОП. Събират комисия, оглеждат инвалидите и на най-закъсалите им пишат акт: на еди-кое си число по здравословно състояние е признат за негоден да излежава по-нататък присъдата си, ходатайствуваме да бъде освободен.

Ходатайствуваме само! А докато този акт стигне горе до началството, че сетне слезе долу – може да те няма вече между живите, честичко така е било. Ами че началството е хитро – актира тия, дето ще хвърлят топа след месец! (В разказа «Дядовци» на бившия зек Олег Волков «актираните» старци са изгонени от лагера, но няма къде да идат и се настанияват наблизко, за да умрат, без да им се отнемат дажбата и покривът над главата. – Б. а.) Или пък които ще заплатят добре. Ето на, по делото на Каликман някаква щипнала половин милион, сто хиляди заплатила – и на свобода. Не като нас глупаците.

Имаше такава книга – разнасяше се из бараката, студентите в своето кътче я четяха наглас. Някакъв момък се сдобил с цял милион и не знае какво да прави с него при съветската власт – един вид, няма какво да купиш с тия пари, така можеш и да си умреш от глад, с милиончето в джоба де. Смяхме се и ние: разправяйте ги на когото си щете, а ние тези милионери неведнъж сме ги изпровождали до портите. Само здравето божие дето за милион няма да купиш, а свободата се купува, и властта се купува, и хората с всичката им карантия. Колко са плъзнали такива на свобода с милионите си, мале мила, само дето не са се накачили по покривите да махат с ръце.

А за Петдесет и осми член активировката е затворена. Откакто ги има лагерите – три пъти по месец, разправят, имало активировка на Десети параграф, ама дотам и свършвало. И пари от тях никой не ще се реши да вземе – от враговете на народа, – кой ще рискува главата си. Пък и

какви пари у тях, у политиканите?“

– У кои тях, Иван Денисович?

– Е, у нас...

* * *

Но има едно предсрочно освобождение, което никоя синя фуражка не може да отнеме на арестанта. Това освобождение е смъртта.

И това е най-основната, постоянната и от никого ненормируема продукция на архипелага.

От есента на 1938 до февруари 1939 г. на един от Уст-Вимските лагунктове от 550 човека умират 385. Някои бригади (на Огурцов) умират изцяло, заедно с бригадирите си. През есента на 1941 г. Печорлаг (железопътен) наброява 50 хиляди, от които през пролетта на 1942 г. остават десет хиляди. За този период не е пращан никъде нито един етап – къде може да са отишли четиридесет хиляди! Написах „хиляди“ с разредени букви – а защо? Тези цифри ги научих случайно от един зек, имал по онова време достъп до тях – но как да научиш за всички лагери и за всички години и да ги сумираш? В централното стопанство на Буреполомския лагер в бараките на мръшляците през февруари 1943 г. от петдесет души умират за една нощ дванадесет, но никога по-малко от четирима. Сутрин местата им се заемат от нови мръшляци, мечтаещи да си починат тук на разводнена чорбица и четиристотин грама хляб.

Мъртъвците, изсъхнали от пелаграта (без задници, а жените и без гърди), изгнели от скорбута, биват проверявани в определеното за морга помещение, а дори и под открито небе. Рядко това прилича на медицинска аутопсия – вертикален разрез от шията до срамното възвишение, отваряне на черепа. Най-често не анатом, а конвоят проверява дали действително зекът е умрял, или се преструва на такъв. За целта тялото се пробжда с щик или пък главата се разбива с чук. Тутакси към палеца на десния крак на мъртвеца се привързва етикет с номера на тъмничното му дело, под който той се води в лагерните ведомости.

Отначало са погребвали хората с бельото им, по-късно – в най-скапани сиви мръсни парцали. Накрая постъпва общо разпореждане до всички: да се пести бельото (него все още могат да използват за живите), да погребват мъртвите голи.

Някога в Русия се е смятало: мъртвият не може да остане без ковчег. И най-последните крепостни селяни, просяци и бродяги са погребвани в ковчези. Но на архипелага това биха били милиони непроизводителни разходи на дървен материал и труд. Когато в нта след войната

погребват един заслужил майстор от дърводелския комбинат в ковчег, чрез КВЧ се дава указание да се проведе агитацията: работете добре, за да ви погребат в дървен ковчег!

Изнасянето на трупове става с шейна или каруца – в зависимост от сезона. Понякога за удобство поставят сандък за шест трупа, а когато няма сандъци, връзват ръцете и краката с върви, за да не се клатушкат. След това ги нахвърлят като греди и ги покриват с рогозка. Често пъти ямите се изравят с амонал от специална бригада гробари. Иначе са принудени да копаят почвата винаги за братски ями: големи за повече или малки за четирима. (През пролетта от малките ями започва да се разнася воня до лагера и изпращат мръшляци да ги направят по-дълбоки.)

Затова пък никой не ще ни обвини в газови камери.

Бельото, обувките, парцалите от умрелите, всичко влиза в работа на още живите. А виж – лагерните дела остават, за нищо не служат и са много. Когато няма къде повече да ги държат – ги изгарят. Ето (лагпункта Явас в Дубровлаг, 1959 г.), до котелното на лагера три пъти спира самосвал и изсипва там купища дела. Излишните зекове са отстранени, а огнярите изгарят всичко в присъствието на надзирателите.

Там, където имат повече свободно време – например в Кенгир, – над могилките поставят стълбчета и представител на УРЧ, не някой друг, а сам той важно надписва на тях инвентарните номера на погребаните. Впрочем в същия този Кенгир някой извършва вредителство: посочва на пристигналите майки и съпруги къде е гробището. Те отиват там и плачат. Тогава началникът на Степлаг другарят полковник Чечев нарежда булдозерите да съборят стълбовете и да изравнят могилките, щом не умеят да оценят това.

Ето как е погребан твоят баща, твоят мъж, твоят брат, чита-телко.

С това приключва пътят на туземеца и завършва неговият бит.

Впрочем Павел Биков разправя:

– Докато не изминат 24 часа от смъртта, не мисли още, че е свършено.

* * *

– Е, как, Иван Денисович, за какво още не сме разказали? От нашия всекидневен живот...

– Ууу! Още не сме и започвали. Колкото години си лежал, толкова още можеш да разказваш. Как, излезеш ли от строя да приклекнеш за някой фас, конвоят те разстрелва... (При Достоевски е могло да се излезе от строя за милостиня. В строя са разговаряли и пеели. – Б. а.) Как

инвалидите в кухнята гълтат картофите сурови... Как чаят в лагера служи за разменна монета. Как чифирят (Чифир – извънредно силен чай, който се пие като наркотик. – Б. пр.) – петдесет грама на чаша – и им се въртят в главите видения. Могат да чифирят само големите апаши – те купуват чая с крадени пари от волнонаемните...

Изобщо – как живее зекът?... Ако да прави от нищото нещо не го бива, животът му, пиши го, си отива. Зекът и насън трябва да обмисля как да избута следващия ден. Ако припечелиш нещо, ако си открил някакъв чалъм – мълчи! Мълчи, че научат ли съседите – ще те смажат. В лагера е така: като няма да стигне за всички, гледай на тебе да е добре.

Уж е така, а гледаш – все пак в лагера по хорски обичай току се завърже дружба. Не само старата там – по общото им дело, другаруването им в живота на свобода, а – тук. Откликнали душите им една на друга и вече разделени не могат. Всичко заедно. Каквото има за ядене – на двамата, каквото е кът – наполовина. Полагащата се дажба, вярно, поотделно, а всичко допълнително – в едно канче варят, от едно го сърбат. (В каторгата на Достоевски, кой знае защо, „сред арестантите не се наблюдава дружба“, няма да видиш двама да ядат заедно.)

Понякога такава дружба е кратка, понякога – дълга. Възниква по съвест, но се случва – и от корист. Кумът обича да пропъзли като змия между такива приятели. За какво ли там не си шепнат над общото канче.

Ще чуеш от старите зекове, а и бившите пленници разказват: тъкмо тоя ще те продаде, дето от едно канче с тебе яде.

То си е така донякъде...

А най-добре е да имаш не приятел, а приятелка. Лагерна жена, зечка. Както се казва – да се прижениш. Докато си млад, е добре, че някъде ще я... на скришно място и ще ти олекне на душата. Но все едно, и за стария, за слабия е хубаво. Ти нещо ще набавиш, ще припечелиш, тя пък ще те изпере, в бараката ще ти го донесе, под възглавницата ще ти пхне ризата, никой няма дори да се засмее – по закона. (По закона (лаг.) – да се намират в лагерен брак (за мъж и жена) при мълчаливо снизходително отношение на началството. – Б. р.) Тя и ще свари нещо, ще седнете един до друг на леглото, заедно ще хапнете. Дори на стария особено допада на душата това лагерно съпружество, с малката му топлинка, с горчивинката му. Гледаш я през парата от канчето – по лицето ѝ плъзнали бръчки; а и по твоето. И двамата сте в сиви лагерни дрипи, ватенките ви са измазани с ръжда, глина, вар, гипс, автол. Никога не си я знаел преди, и в нейния край кракът ти не е стъпвал, и говори не по нашенски. И при нея има деца навън да растат, и при тебе. Мъжа ѝ са го

оставили на свобода – по жени е тръгнал, и твоята е на свобода, няма да се лиши и тя – това са осем, десет години, а всички имат ищах за животеца си. Пък тук твоята лагерна влачи с теб същите окови и не се оплаква.

Живеем не като хора, ще умрем не като родители...

Пристигат при някои на свиждане и родните им жени. В различни лагери при различни началници им дават да поседят двадесет минути на пропускателна. А бива и за една-две нощи в отделна колибка. Това, ако изкарваш сто и петдесет процента. Само че тези свиждания са разстройство, нищо повече. За какво да я докосваш с ръце и за какво да й говориш, ако още дълги години няма да живееш с нея? Раздвояват се някои. С лагерната жена всичко е ясно: останало ни е още канче булгур; идната седмица, казват, горена захар щели да раздават. Е, не бяла, разбира се... Пристигнала е жената на шлосера Родичев, а него тъкмо предния ден колибарката му го ухапала по врата, докато са се галели. Псува се Родичев, че жена му е пристигнала, търчи до санчастта ухапаното място да му бинтоват: простудил се е, един вид.

А какви жени има в лагера? Има от криминалните, има разпуснати, има политически, а повечето все кротки, по Указа. И по Указа всички ги тикват за разхищение на държавното имущество. С какво бяха пълни фабриките през войната, че и след нея? С жени и момичета. А кой храни семейството? Пак те. А с какво да го изхрани? Нуждата не познава закон. Ето че и посягат: я сметана в джобовете ще пхнат, я кифлички между краката си ще изнесат, ще навъртят около кръста чорапи, а за още по-сигурно ще влязат във фабриката боси, а там ще изпоплескат новите чорапи, преди да ги навлекат, пък вкъщи ще ги изперат и – хайде на пазара. Който каквото произвежда, от него и носи. Макарите с конци те ги изнасят между гърдите си. На портала пазачите са подкупени до един, те също трябва да живеят и да се препитават криво-ляво. А връхлети ли охраната за проверка – за тази нищо и никаква макар – десет години! Както за измяна на родината, еднакво. И хиляди такива с макарата попадат в капана.

Взема всеки, стига работата му да позволява това. Добре го е била намислила Настка Гуркина – работила в багажните вагони и правилно разсъдила: нашият съветски човек е дотеглив, мамка му, заради един пешкир ще се нахвърли връз тебе. Та затуй тя съветските куфари не пипала, а само тия на чужденците. Чужденецът, казва, няма да се сети навреме да провери, а и да се сети – няма да вземе жалби да пише, а само ще се изплюе: мошеници са руснаците! – и ще си замине.

Шитарев, старец счетоводител, укорява Настя: „А не те ли е срам, никаквица такава! Не помисли ли за честта на Русия?“ Не му остава и тя дължна: „Да те треснат по муцуната, че да се стегнеш! А ти защо не си мислил за Победата? Господа офицерите да мърсуват си ги пускал!“ (А той, Шитарев, бил през войната счетоводител във военна болница, офицерите при изписването си му пъхали подкуп и в справките им той вписвал срок за лечение, за да имат време да се отбият до вкъщи преди фронта. Сериозно престъпление. Осъждат го на разстрел и едва след това заменят тази присъда с десетка.)

Разбира се, и какви ли не нещастници попадат. Една получава петарка за мошеничество: че мъжът ѝ умира в средата на месеца, а до края на месеца тя не връща купоните му за хляб и ги използва с двете си деца. Обаждат я от завист съседите ѝ. Излежава четири години, последната отпада след амнистия.

А и такъв на случай: бомба разрушава къщата, убива жената и децата, а мъжът остава. Всички купони изгарят, но обезумял от скръб, мъжът 13 дни до края на месеца живее без хляб, не отива да му издадат купони. Заподозират го, че значи всички купони е оставил за себе си. Осъждат го на три години, от които излежава година и половина.

– Почакай, почакай, Иван Денисич, за това друг път. Та казваш значи другарка? Да се прижениш?... Влачи с тебе същите окови и не се оплаква?...

Осма глава ЖЕНАТА В ЛАГЕРА

Как да не мисли човек за тях още на следствието? Ами нали те са някъде в съседните килии! В същия затвор, при същия режим. Как понасят те, слабите, това непоносимо следствие?

В коридорите – нито звук, не ще различиш походката им, шумолелето на роклите им. Но в един момент бутирският надзирател се забавя с отключването на вратата, оставя мъжката килия да престои половин минута в горния светъл коридор покрай прозорците – и изпод намордника на коридорния прозорец, долу, в зелената градинка, на ъгъла на асфалта, изведнъж виждаме също така застанали в колона по двама, също така очакващи, докато им отворят вратата, глезени и обувки на жени! – глезени само и обувки на високи токове! – и това е като вагнеровския удар на оркестъра в „Тристан и Изолда“! Нищо не сме в състояние да

разгледаме по-нагоре от глезените и надзирателят вече ни натиква в килията, ние се тътрим озарени и огорчени, доизрисуваме си всичко останало, въобразяваме си ги небесни и умиращи от отчаяние. Как са те? Как са те!...

Но на тях като че ли не им е по-тежко, а може дори да им е и по-леко. От женските спомени за следствието не съм попадал досега на нещо такова, от което да заключа, че те са се чувствували по-обезкуражени от нас или с по-понижен дух. Лекарят гинеколог Н. И. Зубов, който също излежавал 10-годишна присъда и е лекувал и наблюдавал непрекъснато жените в лагерите, разправя наистина, че статистически жената по-бързо и по-живо от мъжа реагира на ареста и на главния му резултат – загубването на семейството. Тя е душевно ранена и това най-често води до прекъсване на уязвимите женски функции.

А мен в женските спомени за следствието ме поразява именно: за какви „дреболии“ от арестантска (и съвсем не от женска) гледна точка биха могли да мислят там. Надя Суровцева, красива и още млада жена, навлича в бързината за разпита различни чорапи и ето че в кабинета на следователя тя е смутена от това, че разпитващият я поглежда от време на време в краката. Би трябвало да ѝ е все едно, следователят да върви по дяволите, не е тръгнала с него на театър я, при това тя едва ли не е доктор (както е прието на Запад) по философия и пламенен политик, а вижте я сега! Александра Острецова, която е лежала на Большая Лубянка през 1943 г., ми разказваше по-късно в лагера, че те там често се шегували: ту се криели под масата и изплашеният надзирател влизал да разбере коя липсва, ту си намазвали лицата с цвекло и в такъв вид се отправяли на разходка; ту, когато я викат на разпит, тя увлечено обсъждала с другите жени от килията: да иде ли този път по-семпло облечена, или да се появи с вечерна рокля? Вярно, че Острецова била по онова време разглезена лудетина, а и заедно с нея лежала затворена младичката Мира Уборевич.

По-късно в двора на Красная Пресня имах случай да бъда в съседство с етап току-що осъдени като нас жени и с изненада да откривя, че те не са така измършавели, изтощени и бледни като нас. Равната за всички затворническа дажба и изпитанията се оказват за жените в общи линии по-поносими. Те не отслабват така бързо от глад.

Но и за всички нас, а особено за жената, затворът е още нищо. Лагерът е всичко. Именно там ѝ предстои да бъде прекършена или вече огъната, преобразена, да се приспособи.

В лагера, напротив, на жената е все по-тежко. Като се почне от

лагерната мръсотия. (Предвиждайки това, Н. И. П-ва наточва в килията си своята алуминиева лъжица, за да се коли ли, мислите? Не – за да отреже косите си. И ги отрязва.) Измъчила се до гуша от нечистотиите по затворите и етапите, тя не намира чистота и в лагера. В женската работна бригада и, ще рече, в общата барака тя почти никога не е в състояние да се почувствува както се полага чиста, да намери топла вода (често и каква да е: на 1-ви Кривошчоковски лагерен пункт през зимата в лагера няма къде да се измиеш – винаги замръзнала вода, която няма на какво да се размрази). По никакъв законен начин тя не може да си набави нито марля, нито парцали, а камо ли да се изпере!...

А банята? Как не! Тъкмо с банята започва пристигането в лагера – ако не се брои стоварването в снега от конските вагони и преминаването с багажа си на гръб покрай конвоя и кучетата. Дали ще има в банята вода, или не, все едно прегледът за въшливост, бръсненето на подмишниците и срамните възвишения дават на бръснарите – тези не на последно място аристократи в зоната, възможност да разгледат новопостъпилите жени. Веднага след това ще ги огледат и останалите привилегирвани от рецидивистите – това е традиция, тръгнала още от Соловки, само че там, в зората на Архипелага, е в сила все пак нетуземната стеснителност – и там са ги разглеждали облечени, по време на заетостта им със странническа работа. Но Архипелагът се вкаменява и процедурата става по-наглата. Федот С. и жена му (било им писано да се съберат по този начин) си спомнят сега със смях как привилегирваните мъже, така наречените нагаждачи, заставали от двете страни на тесния коридор, а новопристигналите жени минавали по този коридор голи и не всички заедно, а една по една. След това между нагаждачите се решавало кой коя да вземе за себе си. (Според статистиката от 20-те години у нас една затворничка се е падала на шест-седем затворници. (Сборник „От тюрем...“, стр. 358. – Б. а.) След Указите от 30-те и 40-те години съотношението донякъде се изравнява, но не чак до такава степен, че да не се ценят жените, особено привлекателните.) В някои лагери са се придържали към по-вежлива процедура: отвеждат жените в бараката им – и тогава при тях влизат уверените и нагли нагаждачи, сити, с нови ватенки (неокъсаната и неомазнена дреха се възприема в лагера като страхотна контешка проява). Те се разхождат бавно между тях, избират. Сядат до тях, влизат в разговор. Канят ги при себе си на гости. Те не живеят като останалите в обща барака, а в „кабинки“ по няколко човека. Там разполагат с електрически котлон и тиган. Винаги могат да опържат картопки – мечтата на човечеството! На първо време си струва просто да хапнеш, да сравниш и

осъзнаеш мащабите на лагерния живот. Нетърпеливите веднага след картофките настояват да им се отплати с което се полага, по-сдържани-те изпращат жените и им обясняват бъдещето. Подреди си, миличка, живота в зоната, докато ти се предлага джентълменски. И чистотата, и прането, и приличното облекло, и неуморителната работа – всичко това зависи от теб самата.

И в този смисъл се смята, че за жената в лагера е „по-лесно“. По-лесно е да запази живота си. При „половата омраза“, с която някои мръшляци гледат на жените, недопуснали да изпаднат до ровенето в помийната яма, е естествено да се смята, че на жената в лагера е по-леко, след като се задоволява с по-малко храна и има възможност да избегне глада и да остане жива. За затъпелия от глад целият свят е засенчен от прострениите крила на глада и нищо друго на света не съществува.

И наистина, има жени, които по натура и в цивилния живот се свързват с мъже, без много-много да отбират. За такива, то се знае, в лагера се откриват леки пътища. Личните особености не се вземат предвид в членовете на Наказателния кодекс, ала едва ли ще сбъркаме, ако кажем, че повечето жени, осъдени по Петдесет и осми член, не са такива. За някои от началото и до края тази крачка е по-непоносима и от смъртта. Други се свиват, колебаят се, смущават се (удържа ги и срамът пред другарките им), а когато се решат, когато се примирят – станало е, гледаш, вече късно – вече са непривлекателни за окоето.

Защото не всяка получава такова предложение.

Така че още през първите дни мнозина от тях отстъпват. Разделителната межда е твърде жестока – и няма никаква надежда. Наред с омъжените, с майките на семейства, този избор го правят и почти момичета. И тъкмо момичетата, задушавани от нищетата на лагерния живот, стават скоро най-отчаяните.

А ако ли не? Какво пък, сама решавай. Надявай панталона и ватенката. И се мъкни из гората като безформено, дебело отвън и хилаво отвътре същество. Тепърва сама ще допълзиш, тепърва сама ще има да ни молиш.

Ако си дошла в лагера физически запазена и си направила разумната крачка още първите дни, смятай, че за дълго си се настанила в санитарната част, в кухнята, в счетоводството, в шивачницата или пералнята, и годините ще ти потекат безбедно, съвсем като в живота на свобода. В случай на нов етап ти и на новото място ще пристигаш напълно в разцветта си, и там ще знаеш как да постъпиш още от първите дни. Един от най-удачните ходове е да станеш прислужница на началството. Когато с

новия етап в лагера пристига пълната и изнежена И. Н., дълги години живяла благополучно като жена на един голям армейски командир, началникът на УРЧ веднага си я набелязва и ѝ дава почетното назначение да мие пода в кабинета му. Така леко започва тя да излежава своята присъда, като добре си дава сметка, че това е сполука.

Какво от това, че там, в живота на свобода, си обичала някого и си искала да му бъдеш вярна! Каква е изгодата от верността на една покойница? „На кого си изтрябвала, когато излезеш на свобода?“ – това са думите, звучащи вечно в женската барака. Ти загрубяваш, старееш, безрадостно и нахалост ще преминат последните женски години. Не е ли по-разумно да побързаш да вземеш нещо и от този див живот?

Жената се чувства облекчена и от това, че тук никой никого не осъжда. „Тук всички така живеят.“

Отпуска я и това, че животът се лишава напълно от какъвто и да е смисъл, от каквато и да е цел.

Онези, които не се покоряват веднага, или сами ще променят решението си, или ще им наложат да си го променят все пак. На най-упоритите, и особено ако са хубави, живогът им става немислим – предавайте се!

Имахме в лагерчето на Калужка застава (в Москва) едно гордо момиче М., лейтенант-снайперист, същинска царкиня от някоя приказка – алени устни, лебедова осанка, лъскаво черни коси. (Аз я представих (в пиесата „Републиката на труда“) под името Граня Зибина, но там ѝ определих по-добра съдба, отколкото тя бе в действителност. – Б. а.) Тъкмо на нея бе хвърлил око мръсният стар и дебел магазинер Исаак Бершадер. Той и бездруго отблъскваше с вида си, а нея, при живата ѝ красота, при мъжествения ѝ до неотдавна живот – особено много. Той бе чепато дърво, тя – стройна топола. Но той я държеше в такава мъртва хватка, че тя не можеше да вдигне глава. Бершадер не само я бе оставил окончателно на обща работа (всички нагаждачи действаха съгласувано и му помагаша в хайката), не само караше надзирателите да я тормозят (а те бяха също заинтересовани да му се подмазват), но я заплашваше и с неминуем тежък далечен етап. И една вечер, когато светлината в лагера бе загасена, самият аз можах да видя с очите си в бледата виделина от снега и небето как М. премина като сянка от женската барака и с наведена глава почука на вратата на инвентарното помещение, за да иде при алчния Бершадер. След този случай тя се уреди благополучно в зоната.

М. Н., вече на средна възраст, работила в живота си на свобода като

чертожничка, майка на две деца и загубила мъжа си в затвора, беше вече съвсем изтощена в женската бригада за горска сеч – апа продължаваше да упорствува и се намираше вече на необратимата граница. Краката ѝ бяха отекли. След работа се мъкнеше в опашката на колоната и конвоят я подкарваше с приклади. Веднъж остава за един ден в зоната. Завъртял се около нея готвачът: обади ми се, ще те натъпча до пръсване. Тя отива. Той ѝ поставя огромен тиган със свинско и пържени картофи. Тя изяжда всичко. Но след като се „отплаща“, повръща всичко – така отиват на вятъра и пържените картофи. Готвачът по-късно псуваше: „Гледай я ти нея, коконата!“ А оттогава тя постепенно взе да свиква. Успя да се уреди по-сполучливо. По време на лагерна кинопрожекция сама вече си избираше мъж за през нощта.

А която почака по-дълго, ще трябва след това сама да се потътри към общата мъжка барака, вече не при нагаждачите, да върви по пътеката между вагоните и еднообразно да повтаря: „Половин кило... половин кило...“ И ако се намери за нея такъв спасител, който да я последва с дажбата си, тя ще придърпа провесения чаршаф в своята вагонка от три страни и в тази шатра, в тази колиба (отгук и „шатровка“) ще почне да изкарва хляба си. Ако преди това не я издебне надзирателят.

Вагонката, преградена от съседките с парцали, е една класическа лагерна картинка. Но се случва и по много по-опростен начин. Пак ще се върна към кривошчоковския 1-ви лагерен пункт от 1947–1949 г. (Този поне ми е известен, а колко ли такива като него има?) В лагерния пункт рецидивисти, битоваци, малолетни, инвалиди, жени и майки – всички са омешани. Женската барака е само една, но за петстотин души. Тя е неопикуемо мръсна, несравнимо мръсна, занемарена, със спарен тежък въздух, вагонките са без спално бельо. Съществува официална забрана мъжете да влизат там – но това не се спазва и не се проверява от никого. Там влизат не само мъже, но и малолетни, момченца по на 12–13 години отиват там „да се учат“. Отначало те са само наблюдатели: там не съществува лъжливата стеснителност, дали по липса на парцали или на време, но вагонките не се закриват със завеси и, разбира се, никога не се гаси светлината. Всичко се извършва с натурална естественост, пред очите на всички и едновременно на няколко места. Единствено явната старост или явната грозота са защита на жената – нищо друго. Привлекателността там е проклятие, на леглото на такава жена непрекъснато седят гости, тя е неизменно обкръжена, молят я и я заплашват с побой и с ножове и тя може да се надява не да устои, а да се предаде удачно, да попадне на такъв, който след това да я защити със своето име

и своя нож от останалите, от следващите, от тази алчна върволица и от тези обезумели малолетни, възбудени от всичко, което виждат и вдишват. И само от мъжете ли да се защити? И само от възбудата на малолетните ли? А жените, които виждат всеки ден всичко това, но самите не са търсени от мъжете – ами че тези жени също изпадат накрая в неконтролируеми чувства и се нахвърлят да бият благополучните си съседки.

В кривошчоковския лагерен пункт бързо се разпространяват венерически болести. Има слух, че почти половината от жените са болни, но няма изход и нищо не може да спре на прага им домогващите се чрез сила или молби до тях. Единствено предпазливите, като акордеониста К., който има връзки в санитарната част, проверяват в тайните списъци за венеричните, за да не сбъркат.

А как е на Колима? Там жената и така е нещо съвсем рядко, там тя е направо награвана и обсебвана. Да не се случва там на жени да попаднат на магистралния път – няма пощада за тях нито от конвоя, нито от волнонаемния, нито от затворника. На Колима е в сила изразът „трамвай“ за групово изнасилване. Е. Олицка разказва как шофьорът ги проиграл на карти – цял камион с жени, превозвани по етапен ред в Елген – отбил от пътя и ги откарал за през нощта при разконвоирани строителни работници.

А как стоят нещата с работата? В смесените бригади все още се проявява някакво снизхождение към жената, там ѝ дават малко по-лека работа. Но ако цялата бригада е женска, няма никаква пощада, от нея се искат кубиси! А се случват и цели изключително само женски лагер-пунктове, в които жените са и дървосекачи, и земекопачи, и производители на кирпич. Само в медните и волфрамовите рудници не назначават жени. Да вземем „29-а точка“ в Карлаг – колко жени са затворени там? Ни повече, ни по-малко – шест хиляди. (Това е към въпроса за числеността на зековете на Архипелага. Кой познава тази 29-а точка? Последна ли е тя в Наказателния лагер? И по колко души се падат в останалите точки? Умножавай, ако си нямаш друга рабога! А знае ли някой за някакъв си 5-и строителен участък на Рибинския хидровъзел? А впрочем там има повече от сто бараки и при най-привилегированото им попълване, по петстотин души на барака – пик ще се получат шест хиляди. Лошчилин си спомня, че са били над десет хиляди. – Б. а.) Какво работят? Елена О. е товарач – пренася чували по 80 и дори по 100 килограма! Е, помагат ѝ все пак да нарама чувала, а и на младини се е занимавала с гимнастика. (През всичките си излежавани в лагера 10 години Елена Прокофиевна Чеботарьова също работи като товарач.) В женските лагери

пунктове се установява един не по женски жесток общ нрав: вечни псувни, вечни побоища и разпуснатост, иначе не ще вирееш. Но както отбелязва безконвойният инженер Пустовер-Прохоров, жените, взети от такава женска колона за прислужнички или на прилична работа, мигом се оказват тихи и трудолюбиви. Той наблюдава такива колони на БАМ, втората сибирска железопътна линия, през 1930-те години. Ето ви картинка: в горещ ден триста жени молят конвоя да им разреши да се изкъпят в запълненото с вода дере. Конвоят не им разрешава. Тогава жените единодушно се събличат голи и лягат да се пекаат – покрай самата магистрала, пред погледите на преминаващите влакове с пътници. Докато това са местни, съветски влакове, бедата не е голяма, но се очаква да мине международен експрес с чужденци. Жените не се подчиняват на командите да се облекат. Тогава извикват пожарна кола и ги разгонват със струите от маркуча.

А ето и женската работа в Кривошчоково. В тухларната след изчерпване на кариерата срутват покривната конструкция (преди експлоатацията я разстилат по повърхността на земята). Сега трябва вече да повдигнат на 10–12 метра тежките сурови греди от голямата яма. Как да стане това? Читателят ще каже: чрез механизация. Естествено. Женската бригада прехвърля две въжета през двата края на гредата и като бурлаци в две редици (с равномерни движения, за да не наклонят гредата и да започват отначало) изтеглят въжето всяка от своята страна и по този начин – гредата. След юни двадесетина жени нарамват една такава греда и под командите псувни на своята връля и кипяла бригадирка я пренасят на новото ѝ място. Ще попитате – защо не с трактор? Но, моля ви се, откъде трактор през 1948 година? Тогава – с кран? А забравихте ли Вишински – „трудът-чародей, който превръща хората от небитието и от нищожества в герои“? При наличието на кран чародеят отива по дяволите. При наличието на кран тези жени така и ще останат да пребивават в състоянието си на нищожества.

На такава работа тялото се изтощава и всичко, което е женско в жената, постоянно или веднъж в месеца, престава да съществува. Ако все пак дочака да я освидетелствуват медицински, тя ще се съблече пред лекарите вече съвсем не същата, по която са се облизвали нагаждачите в коридора на банята: възрастта ѝ е станала неопределима; раменете ѝ са остро изхвъркнали, гърдите ѝ са провиснали като изсушени торбички; изобилните гънки по кожата се бърчат върху плоското седалище, над коленете е останало толкова малко плът, че между двата крака се е образувал отвор, през който ще се провре овнешка глава и дори футболна

топка; гласът е загрубял, пресипнал, а върху лицето е легнал отпечатъкът на пелаграта. (За няколко месеца работа при горската сеч се свлича и изпада според гинеколозите и друг важен орган.)

Това е то трудът-чародей!

Нищо в живота не е еднакво, а в лагера толкова повече. И в производството положението на всички не е еднакво безнадеждно. И колкото си по-млад, толкова понякога е по-леко. Като сега виждам деветнадесетгодишната Наполная, такава една здравенячка, с румени селски бузи. В лагерчето на Калужка застава тя работеше като крановичка на един страховит кран. Катереше се като маймуна до върха му, понякога без всякаква необходимост и на стрелата му, откъдето се провикваше над целия строителен обект „хо-хоооо!“, надвикваше се от кабинката, където нямаше телефон, с волнонаемния технически ръководител и с десетниците. Всичко й беше сякаш забавно, от всичко й беше весело, като че ли не се намираще в лагер, а щяха да я приемат в комсомола. С някакво несвойствено за лагера добродушие се усмихваше на всички. Винаги изпълняваше нормата си със 140 %, получаваше най-високата в лагера дажба и не се плашеше от никакъв враг (е, освен от оперативния работник) – техническият ръководител не би позволил да я обидят. Едно само не ми е ясно: как бе успяла да се обучи в лагера за крановичка? Дали я бяха приели тук безкористно? Впрочем тя излежаваше присъда по безобиден член за битово провинение. Направо прашеше от сила и здраве, а извоюваното положение й даваше възможност да се люби не по принуда, а по влечение на сърцето.

По същия начин описва своето състояние и Сачкова, затворена на 19-годишна възраст. Попада в селскостопанска колония, където впрочем хранят винаги по-добре и заради това е по-леко. „Търчах с песен от една жътварка до друга, учех се да връзвам снопите.“ Щом няма друга младост овен лагерната, значи ще трябва да се весели тук, къде другаде? По-късно я преместват в тундрата недалеч от Норилск, който й се сторил „някакъв приказан град, сънуван в детството“. След като излежава присъдата си, остава там като волнонаемна. „Помня, вървах в снежна виелица, обзета от някакво приповдигнато настроение, размахвах ръце в борба с виелицата, пеех «лудей сърцето от песен безгрижна», гледах преливащите се завеси на Северното сияние, лягах на снега и се вирах в небето над себе си. Искаше ми се да запая така, че да ме чуе Норилск: че не петте години са ме победили, а аз тях, че бяха свършили най-последни телени мрежи, нарове и конвои. Искях да обичам! Искях да направя нещо за хората, за да няма повече зло на земята.“

Е, това им се иска на мнозина.

Сачкова все пак не можа да ни освободи от злото: лагерите си остават. Но на самата нея ѝ е провървяло, защото не пет години, а пет седмици са достатъчни, за да унищожат и жената, и човека в нея.

Та това са единствените два такива случая, които зная; другите, хилдите, са безрадостни или безсъвестни.

А и къде другаде, естествено, ако не в лагерите ще преживееш първата си любов, ако са те затворили (по политически причини!) за петнадесет години и си осмокласничка като Нина Перегуд? Как да не се влюби в джазиста красавец Василий Козмин, от когото до неотдавна в живота му на свобода се е възхищавал целият град и който изглежда толкова недостъпен в ореола на славата си? И Нина пише стихотворението „Клонче бял люляк“, а той съчинява по него музика и пее за нея иззад зоната (тях вече са ги разделили, той отново е недостъпен).

Момичетата от кривошчоковската барака също носеха цветенца, втикнати в косите – признак, че са в лагерен брак, но може би и в любовно състояние?

Външното законодателство (извън ГУЛАГ) сякаш спомага за лагерната любов. Общосъюзният указ от 8.7.1944 г. за укрепване на брачните връзки се съпровожда от негласното Постановление на СМК и инструкцията на НКЮ от 27.11.1944 г., където се казва, че съдът е задължен по първото желание на свободния съветски човек безпрекословно да разтрогне брака му с половинката, оказала се в затвора (или в лудницата), и да го поощри дори с това, че го освобождава от плащане на такса при издаването на свидетелство за развод. (И никой в случая не се задължава законодателно да съобщава на другата половина за станалия развод!) По този начин гражданките и гражданите се призовават по-бързо да захвърлят в беда своите затворени мъже и жени, а затворниците – да забравят окончателно за съпружеството. Ами че не е само глупаво и несоциалистическо, но става и противозаконно една жена да се измъчва по далечния си съпруг, ако той е останал на свобода. При Зоя Якушева, осъдена заради мъжа си като ЧС, става така: след три години освобождават мъжа ѝ като важен специалист, но той не поставя като непременно условие освобождаването ѝ. И тя излежава всичките си осем години заради него...)

Да забравят за съпружеството, както и да е, но инструкциите в самия ГУЛАГ осъждат и любовната разюзданост като диверсия срещу производствения план. Нали като се пръснат по производството, тези безсрамни жени, забравили дълга си пред държавата и Архипелага, са

готови да легнат по гръб където и да е – върху влажната земя, дървените трески, чакъла, сгурията, железните стърготини. А планът се проваля! А петилетката тъпче на място! А премиите за гулаговските началници се намаляват! Освен това някои от затворничките таят гнусния замисъл да забременяват и чрез тази бременност, възползували се от хуманността на нашите закони, да откопчат няколко месеца от своята присъда, понякога пет или тригодишна, и през тези месеци да не работят. Ето защо инструкциите на ГУЛаг изискват: уличените в съжителство незабавно да бъдат разделени и по-малко ценните от тях да се отправят поетапно (това, разбира се, ни най-малко не трябва да ни напомня за Салтичих, (Салтичиха (1730–1801) – помешчица от Подолски уезд, Московска губерния, измъчила до смърт над 100 души крепостни. От 1768 г. излежаваща наказание в манастирски затвор. – Б. пр.) която изпраща момичетата в отдалечените села).

Тази затворническа лирика тежи и на надзирателите. Нощем, когато гражданинът надзирател би могъл да дремне в дежурното помещение, той е принуден да ходи с фенер и да излавя тези босоноги жени в леглата на мъжката барака или пък мъжете в женските бараки. Като не говорим за евентуалните собствени възжеления (нали и гражданинът надзирател също не е от камък), той трябва още да отвеща виновната в карцера или цяла нощ да я увещава, да ѝ обяснява колко лошо е поведението ѝ, а след това и да пише докладни (което при липсата на висше образование е дори мъчително).

Ограбени от всичко, което изпълва женския и изобщо човешкия живот – от семейство, от материнство, от обкръжението на приятели, от привичната и може би интересна работа, някои и от изкуството, и от книгите, а тук потискани от страха, глада, забравата и зверството, – към какво друго още биха могли да се обърнат лагерничките, ако не към любовта? С Божията благословия любовта възниква почти дори не плътска, защото в храстите е срамно, в бараката пред всички е невъзможно, а и мъжът невинаги има за това сили, пък и лагерните надзиратели при всяко забелязано уединяване откарват и затварят в карцера. Но от тази не-плътска любов, както си спомнят този път жените, духовността става още по-дълбока. Именно от неплътския си характер тя става по-силна, отколкото в живота на свобода! Вече жени на възраст по цели нощи не могат да спят от развълнувалите ги случайна усмивка или мимолетно внимание. И колко рязко само се откроява светлината на любовта върху мръсно-мрачното лагерно съществуване!

Н. Стоярова вижда „заговора на щастието“ върху лицето на

приятелката си, една московска актриса, и на неграмотния ѝ партньор по извозване на сеното – Осман. Актрисата открива, че никой никога не я бил обичал така – нито мъжът ѝ, кинорежисьор, нито кой да е от бившите ѝ поклонници. И само по тази причина не се отказва от работата си по извозване на сеното, от общите работи.

А и този риск на всичко отгоре – почти като на война, почти смъртен: за една разкрита среща да заплатиш с вече уредения си бит, фактически с живота си. Любовта върху острието на опасността, където така се задълбочават и разгръщат характерите, където всяка стъпка се заплаща с жертви, е всъщност героична любов! (Аня Лехтонен в Ортау разлюбва своя възлюбен по време на двадесетте минути, докато войникът ги отвежда в карцера, заради унизителните му молби да ги пусне.) Някои стават държанки на нагаждачите без любов – за да се спасят, а други се примиряват с общата работа и загиват – заради любовта.

Дори съвсем не млади жени се оказват също замесени в това, като поставят и надзирателите в затруднително положение: навън в живота никой не би помислил подобно нещо за такава жена! Всъщност те съвсем не търсят никаква страст, а как да наситят потребността си да се грижат за някого, да го съгреят, да лишат самите себе си от нещо, само и само да го нахранят, изперат и закърпят. Общата паница, от която се хранят, става техният свещен венчален пръстен. „Не ми е до това да спя с него, ама в нашия зверски живот, дето цял ден се ругаем в бараката за залька и парцалите си, мислиш иначе: да му позакърпя днес ризата, пък и картопки да си сварим“ – обяснява една на доктор Зубов. Но на мъжа от време на време му се дощява и нещо повечко, принудена е да отстъпи, а тъкмо тогава ще се случи да ги хване и надзирателят... Така в лагера на река Унжа заварват една нощ с мъж болничната перачка леля Поля, рано овдовяла, после цял живот самота, черковна прислужница и сега в края на излежаваната си присъда. „Как така бе, лельо Поля? – ахкат лекарите. – А ние тъкмо на теб се надяхахме. Сега ще те вземат от нас на обща работа.“ – „Виновна съм – съкрушено се съгласява старата жена. – По евангелски съм блудница, а за лагера съм...“

Но и в наказването на уличените любовници, и в целия режим на ГУЛАГ няма безпристрастие. Ако единият от любовниците е от нагаждачите, близък на началството или много необходим за работата, на връзката му могат да гледат дори с години през пръсти. (Когато на еднокабелната предавателна линия в женската болница на Унжлаг пристига безконвойният електромонтьор, от чиито услуги са заинтересовани всички волнонаемни, главната лекарка повиква домакинката

затворничка и ѝ нарежда: „Създайте условия на Муся Бутенко“ – медицинска сестра, заради която всъщност пристига монтьорът.) Ако ли пък това са незначителни или изпаднали в немилост зекове, те биват наказвани бързо и жестоко.

В Монголия, в Гулжедесовския лагер (нашите зекове строят там път през 1947–1950 г.), боец от охраната привързва към коня си две момичета от разконвоираните, заловени в това, че притичали до приятелите си в мъжката колона, и се понася напред, като ги влачи по степта (Кой ще издири сега фамилното му име? А и него самия? Пък и да му го кажеш – той ще се чуди: в какво е виновен? Така са му наредили! Ами че да не ходят по мъже, кучките му с кучки!... – Б. а.). Подобно нещо и Салтичиха, и подобните ѝ не са го вършили. Но го вършат на Соловецките острови.

Непрекъснато преследвани, уличавани и разлъчвани, туземните двойки не могат като че ли да просъществуват дълго. А са известни впрочем случаи, когато и разделени, те си пишат, а когато ги освободят, се събират. Известен е един такъв случай: някакъв лекар, Б.Я.Ш., доцент в провинциален медицински институт, загубил бройката на любовните си връзки в лагера – не бил пропуснал ни една медицинска сестра, че и отгоре. Но ето че попада на З. и списъкът му прекъсва. З. забременява и ражда. Скоро Б.Ш. се освобождава и тъй като няма наложени ограничения, има право да се завърне в своя град. Но той остава волнонаемен при лагера, за да е по-близо до З. и детето. Жена му загубва търпение и пристига при него. Тогава той се скрива от нея в зоната (в която жена му не може да има достъп), живее там със З., а на жена си предава, че се е развел с нея, за да я принуди да си замине.

Но не само надзорът и началството могат да разлъчат лагерните съпрузи. Архипелагът е до такава степен обърната наопаки земя, че на него мъжа и жената ги разединява онова, което би трябвало най-здраво да ги съедини: раждането на детето. Един месец преди раждането бременната се препраща в друг лагерен пункт, където има лагерна болница с родилно отделение и където пискливите гласчета крещат, че не искат да бъдат зекове заради греховете на родителите си. След раждането майката бива изпращана в специалния наблизно лагерен пункт за мамки.

Тук трябва да се спрем. Тук не може да не се спрем. Колко самоирония има в тази дума! „Ние не сме истински!...“ Езикът на зековете особено обича и упорито се придържа към тези вмъкнати унижителни суфикси: не майка, а мамка; не болница, а болничка; не свиждане, а свижданка; не помилване, а помилванка; не свободен, а свободняк; не

оженвам се, а приженвам се – също такава насмешка, макар този път и не чрез суфикса. И дори четвъртината (двадесет и пет годишната присъда) се намалява до четвъртък, тоест от двадесет и пет рубли до двадесет и пет копейки.

С това настойчиво отклонение от езика зековете показват, че на Архипелага нищо не е истинско, всичко е фалш, всичко е последно качество. Както и че самите те не ценят онова, което се цени от обикновените хора. Те не се заблуждават и в лъжовността на лечението, което получават, и в илюзорността на молбите за помилване, които пишат принудително и без вяра. И с намаляването до двадесет и пет копейки зекът иска да покаже своето превъзходство дори над почти доживотната присъда!

Мамките живеят и работят на своя лагерен пункт и оттук ги водят под конвой да кърмят новородените туземци. Детето през това време се намира вече не в болницата, а в „детското градче“ или в „бебешкия дом“, както го наричат на много места. След като накърмят бебетата, на майките не им дават да ги виждат повече освен под формата на изключение „при образцова работа и дисциплина“ (а смисълът е да не държат майките близо до децата им, за да ги пращат да работят там, където го налага производството). Но в повечето случаи жената не ще се върне и при своя лагерен „мъж“ в стария лагпункт. Така че бащата изобщо не ще види детето си, докато е в лагера. В детското градче пък държат децата, след като майките ги отбият от кърменето, още година, понякога и по-дълго (хранят ги по нормите за децата на свобода и покрай тях се храни и лагерният медицински и обслужващ персонал), Някои не могат да се приспособят без майките си към изкуственото хранене и умират. Оцелелите ги изпращат след година в общ детски дом. Така синът на туземката и туземеца напуска Архипелага без надеждата да се завърне тук като дете.

Които са по-добре запознати с тези неща, разправят, че често пъти, след като бъде освободена, майката не прибира детето си от детския дом (криминалните майки – никога) – така прокълнати остават много от тези деца, поели с първото вдишване на малките си дробчета заразен въздух на Архипелага. Други пък ги вземат или дори още по-рано пращат за тях някакви подозрителни (вероятно религиозни) бабички. ГУЛАГ отпуска тези деца в ущърб на възпитанието им на държавни разноски и по такъв начин те губят невъзвратно средствата за родилния дом, отпуската на майката и домът на бебето.

През всички тези години, преди и по време на войната, когато бремеността разлъчва лагерните съпрузи и нарушава този трудно намерен,

старателно прикритан, отвсякъде заплашван и бездруго неустойчив съюз, жените се стараят да нямат деца. Пък и на Архипелага не е като в живота на свобода: през годините, когато абортите в страната са забранени, преследват се от съда и малцина се решават да ги извършват, тук лагерното началство гледа снизходително на абортите, извършвани постоянно в болницата: ами че това е по-изгодно за лагера.

И бездруго някои жени са твърде затруднени и объркани в лагерните условия да решат за себе си: да раждат или да не раждат?

Какво ще стане после с детето? Ами ако по волята на променливата лагерна съдба забременее от любимия, как ще се реши на аборт? А да роди ли? Това означава неминуема раздяла сега, а няма ли, след като си заминеш, той да се свърже с друга в същия лагпункт? А и какво ще се роди детето? (Поради дистрофията у родителите то често пъти се ражда непълноценно.) И когато престанеш да кърмиш и те махнат оттук (а още дълги години предстои да излежаваш присъдата), кой ще го отгледа, няма ли да го погубят? И възможно ли е да приберат детето в собственото си семейство (за някои това е изключено)? А ако не го прибереш – значи цял живот после да се терзаеш (някои – ни най-малко).

Да роди, се решава без колебание онази, която се надява след излизането си на свобода да се събере с бащата на своето дете. Тези сметки понякога се оправдават. След като излежат присъдите си, родителите се събират в истинско семейство. Решават се на материнство и тези, които искат да го изпитат, щом като не ги очаква друг живот извън лагера. (Харбинката Ляля ражда второ дете само за да се върне в детското градче и да зърне там първото си! Че след това пък ражда и трето, за да се върне и види първите две. След като излежава петгодишната си присъда, тя съумява да запази и трите си деца и да се освободи с тях.) Сами окончателно унижени, лагерните жени се утвърждават в своето достойнство чрез материнството, за кратко време те сякаш се изравняват с жените в живота на свобода. Или: „Нека да съм затворничка, затова пък детето ми ще е свободен човек!“ И ревниво следят за издръжката и отглеждането му като на свобода. Трети, обикновено от най-непоправимите лагернички и от рецидивистките, гледат на материнството като на една година отървяване от тежка работа, понякога – като на средство за предсрочно освобождаване. Собственото си дете не смятат дори за свое, не искат и да го видят, не любопитствуват дори дали е живо.

Майките от Западна Украйна, така наречените захиднички, (От украинската дума „захід“ – запад. – Б. пр.) непременно, а неинтелигентните измежду рускините по-рядко, се стремят да кръстят децата си (това

вече през следвоенните години). Кръстчето ще се изпрати или изкусно скрито в колетче (надзорът не би пропуснал такава контрареволуция!), или ще бъде направено от някой затворник със сръчни ръце срещу хлебни дажби. Изхитрят се да се сдобият и с лентичка за кръстчето, съшиват и официални камизолки и шапчици. Спестява се захарта от дажбата, пече се нещо като миниатюрна погача – и се канят най-близките приятели. Винаги ще се намери жена, която да прочете молитвата, детето се потапя в топла вода, кръщават го и сияещата майка кани на трапезата.

Понякога за мамките с кърмачета (разбира се, само не за тези по Петдесет и осми член) се обявяват единични амнистии или просто разпоредби за предсрочно освобождаване. Най-често тези разпоредби са за дребни рецидивистки и лумпени, които всъщност отчасти са разчитали на подобни привилегии. Но едва-що получили в най-близкия районен център паспорт и билет за влака, тези мамки оставят обикновено станалото им вече ненужно дете върху скамейката на гарата или пред първата входна врата. (А трябва и да знаем, че не всяка я очаква покрив над главата, съчувствен прием в милицията, регистрация, работа, а и на следващата сутрин вече ще бъде лишена от полагащата ѝ се дотогава лагерна дажба. Без детето ще ѝ бъде по-лесно да си уреди живота.)

През 1954 г. имах случая да прекарам нощта на ташкентската гара, недалеч от група зекове, освободени от лагера по някакви неофициални разпоредби. Те бяха тридесетина души, заели целия ъгъл на залата, и се държаха шумно, с полуапашка разпуснатост като истински деца на ГУЛАГ, знаещи цената на живота и изпълнени с презрение към всички хора на свобода. Мъжете играеха на карти, а мамките спореха за нещо помежду си с цяло гърло – и изведнъж една от тях изкряска по-диво от останалите, скочи, размаха своето детенце за краката и удари с трясък главата му в каменния под. Всички в залата ахнаха, застанаха: майка! Как може – майката!

...Не разбираха, че това не беше майка, а мамка.

* * *

Всичко казано дотук се отнася за съвместните, смесени по пол лагери – за такива, каквито те са от първите години на революцията и до края на Втората световна война. През ония години в РСФСР има само един, струва ми се, Новински затворнически дом (бившият московски женски затвор), където държат жени без мъже. Този опит не се популяризира, пък и самият той не продължава твърде дълго.

Но благополучно надигнал се изпод развалините на войната, която

сам едва не загубва, Учителят и Творецът се замисля за благого на своите поданици. Освободената му мисъл се насочва към уреждането на техния живот и той съумява да изобрети много полезни и нравствени неща, между които и това да раздели мъжкия от женския пол, отначало в училищата и лагерите (а по-нататък вероятно е имал намерение да стигне и до всичките си поданици на свобода).

И ето че през 1946 г. на Архипелага започва, а през 1948 г. завършва грандиозното пълно отделяне на жените от мъжете. Разпращат ги по различни острови, а в случай че са на един и същ остров, прокарват между мъжката и женската зона изпитаното приятелче – бодливата тел (Вече много от начинанията на Корифея не минават за толкова съвършени и дори ги отменят, ала разделянето на половете на Архипелага остава в сила и до ден-днешен. Зашото основанието в случая е дълбоко нравствено. – Б. а.).

Но както и многото други научно предсказани и научно обмислени действия, тази мярка води до неочаквани и дори до противоположни последици.

С отделянето на жените се влошава рязко тяхното общо положение в производството. Преди това повечето от тях работят като перачки, санитарки, готвачки, по обслужването на казана, като домакинки и счетоводни служителки в смесените лагерни пунктове, докато този път те трябва да освободят всички тези места – в женските лагерни пунктовете са значително по-малко. И погват тогава жените на „общите работи“, в компактни женски бригади, където за тях е особено тежко. Да се измъкнат от „общите работи“, макар и временно, се превръща в спасение на живота. И жените започват да се надпреварват да забременяват след всяка мимолетна среща, след всеки допир.

Бременността не заплашва повече да ги раздели от съпруга както преди – всички разлъки са изпратени свише от Мъдрия указ.

Така броят на децата, постъпващи в бебешките домове (Унжлаг, 1948 г.), нараства за една година два пъти! – 300 вместо 150, макар за това време броят на жените да не се е увеличавал.

„Как ще кръстиш момиченцето си?“ – „Олимпиада. Забременях на олимпиадата на самодейците.“ Все още продължават по инерция тези форми на културна работа – олимпиадите, посещенията на мъжки културни бригади в женските лагпунктове, съвместните сборове на ударниците. Запазени са и общите болници – сега вече също и дом за свиждания. Разправят, че в Соликамския лагер през 1946 г. разделителната бодлива тел била опната на едноредни стълбове и нарядко (и, разбира се,

без огнева охрана). Ненаситните туземци прииждали до тази заградителна тел от двете ѝ страни, жените заставали така, както когато мият пода, и мъжете ги обладавали, без да престъпват забранената черта.

Ама и безсмъртния Ерос си го бива! Разумното съображение да се избави жената от общите работи по този начин не е единственото. Зековете чувствуват, че тази черта се поставя за дълго и ще има да се вкаменява както всичко останало в ГУЛАГ.

Ако до разделянето на половете е имало приятелско съжителство, лагерен брак и дори любов, сега вече се установява открит разврат.

Разбира се, началството също не дреме и коригира мимоходом научното си предвиждане. Допълнително към едноредната бодлива тел са построени от двете страни на зоната по още един ред. По-късно, убедили се, че преградата е недостатъчна, я заменят с двуметрова ограда – и също с бодлива тел от двете ѝ страни.

В Кенгир не помага и такава стена: женихите я прескачат. Тогава в неделни дни (не бива да се губи за тази цел производствено време; пък и естествено е хората да се погрижат за бита си в почивните дни) започват да карат зековете и от двете страни на стената да я доиздигнат до четири метра височина. И на ви смехория: на тези неделници отиват да работят наистина с радост! – поне на прощаване да се запознаят с някого от оная страна на стената, да поговорят, да се договорят да си пишат!

Накрая в Кенгир издигат разделителната стена до пет метра и вече над тези пет метра опват бодлива тел. Пускат освен това високо напрежение по телта (бре, че упорит е проклетият му Амур!). Свършва се с това, че построяват и наблюдателни кули от краищата. Тази кенгирска стена има особена съдба в историята на целия Архипелаг (вж. Пета част, дванадесета глава). Но и в други Специални лагери (Спасск) строят подобни.

Трябва да си представим тази разумна методичност на работодателите, които смятат за напълно естествено да разделят с бодлива тел робите от робините, но биха се изумили, ако им предложат да направят същото със своите семейства.

Стените растат – и Ерос не си намира място. Като не открива други сфери, той отива или твърде високо – в размяната на платонични писма, или твърде ниско – в еднopolовата любов.

Бележчиците се прехвърлят през зоната, оставят се в завода или на уговорени места. Надписват се с условни адреси, че ако надзирателят се натъкне на тях, да не разбере от кого до кого са. За кореспонденция вече се полага лагерен затвор.)

Галя Венедиктова си спомня, че понякога се запознавали и задочно; пишели си, без някога да са се виждали; и се разделяли, без да се видят нито веднъж. (Който е водил такава кореспонденция, знае и отчаяната й сладост, и безнадеждността, и слепотата й.) В същия този Кенгир литовките се омъжват през стената за свои земляци, без никога преди това да са ги познавали: ксендзът (със също такава затворническа дреха, естествено) свидетелствува писмено, че еди-коя си и еди-кой си са навеки съединени пред небето. В това съединяване с непознатия неволник зад стената – а за католичките съединяването е необратимо и свещено – долавям ангелски хор. Това е като безкористно съзерцаване на небесните светила. Това е твърде възвишено за века на пресметливостта и подкащия джаз.

Кенгирските бракове имат също необичайна съдба. Небесата се вслушват в молитвите и се намесват (виж. Пета част, 12 глава).

Самите жени (и лекарите, лекунали ги в разделените зони) потвърждават, че понасят разделението по-тежко от мъжете. Те са особено възбудими и нервни. Бързо се развива лесбийската любов. По-нежните и младите ходят пожелтели, с тъмни кръгове под очите. Жените с по-груб външен вид стават „съпрузи“. Колкото и да разгонват надзирателите такива двойки, те се оказват отново заедно в леглото. Случва се да преместят от лагпункта някого от тези „съпрузи“. Възникват бурни драми със самоволно хвърляне под изстрелите на часовете.

В Карагадинския отдел на Степлаг, където излежават присъдата си жени по Петдесет и осми член, много от тях, разказва Н.В., очакват да бъдат извикани от оперативния работник със замряло сърце – не от страх или омраза към подлия политически разпит, а със замряло сърце пред този мъж, който ще се затвори сам с нея в стаята.

Изолираните женски лагери носят същата тази тежест на общите работи. Наистина през 1951 г. женският дърводобив е формално забранен (едва ли защото се е навлязло във втората половина на XX век). Но в Унжлаг например мъжките лагпунктове никак не изпълняват плана. И тогава им хрумва как да ги подтикнат към това – като накарат туземците да заплащат чрез труда си за нещо, което безплатно се отпуска иначе на всяко живо същество по земята. Погват жените на дърводобив в гората и, в едно общо конвойно обкръжение с мъжете, разделени само от една следа от ски върху снега. Всичко изработено трябва след това да се запише като изработено от мъжкия лагпункт, но се иска норма и от мъжете, и от жените. На Люба Березина, „майстор в дърводобива“, началникът с две черти върху пагоните направо й обещава: „Изпълниш ли

нормата със своите женски, ще имаш Беленки в кабинката си!“ Но сега вече и мъжете работяги, които са по-здравеняци, а особено производствените нагаждачи, разполагачи с пари, пъхват по нещо на конвоите (те също не са бог знае колко добре платени) и за час и половина (до смяната на подкупения постови) се промъкват в женското обкръжение.

В заснежената, скована от студа гора за този час и половина предстои: да направиш избора си, да се запознаеш (ако дотогава не сте си писали), да намериш подходящо място и да свършиш работата.

Но защо да си спомняме за тези неща? Защо да ровим раните на тези, които по това време са живели в Москва и във вилите си, пишели са във вестниците, изказвали са се от трибуните, пътували са по курорти или в чужбина?

Защо да си спомняме за тези неща, ако и днес всичко е все така? Нали може да се пише само за това, което „няма да се повтори“...

Девета глава НАГАЖДАЧИТЕ

Едно от първите туземни понятия, на които се натъква пристигналият от лагера новак, е нагаждач. Така презрително наричат туземците онези, които са съумели да не споделят общата участ на обреченост: или са се измъкнали от общите работи, или не са попадали на тях.

Нагаждачите на Архипелага не са малко. Ограничени в обитаемата зона чрез строг процент по отчетната група „Б“, а в производството чрез щатното разписание, те обаче винаги надхвърлят този процент: отчасти заради бездарността на лагерното началство, което не умее да ръководи стопанството и управлението с малко хора.

Според статистиката на НКЮ от 1933 г. с обслужване на местата за лишаване от свобода, включително на стопанските работи, заедно наистина със самоохраняването, се занимават тогава 22 % от общия брой туземци. Дори да намалим тази цифра до 17–18 % (без самоохраната), все пак това ще възлезе на една шеста част. Вече е ясно, че в тази глава ще стане дума за едно много значително лагерно явление. Но нагаждачите са много повече от една шеста: тук са взети предвид само зонните нагаждачи, а има още и производствени; освен това съставът на нагаждачите се мени и за своя лагерен живот през положението на нагаждачите ще минат очевидно повече хора. А най-главното: сред оцелелите, сред освободилите се, нагаждачите заемат доста внушителен дял; сред

оцелелите предсрочно освободени от Петдесет и осми член те са според мен девет десети.

Почти всеки зек-предсрочник, когото вие поздравявате с това, че е оцелял, е нагаждач. Или е бил такъв през по-голям период от излежаването на присъдата си.

Защото лагерите са изстребителни – да не забравяме това.

Никоя житейска класификация няма резки граници, а всички преходи са постепенни. Така и тук: краищата са размити. Изобщо всеки, който не излиза от обитаемата зона през работния ден, може да се смята за зонен нагаждач. Работещият в стопанския двор живее значително по-леко от зека на обща работа: не е принуден да става сутрин за развод, значи може и по-късно да се надигне от леглото и да закуси; той не е придружаван под конвой до работния обект и обратно, подложен е на по-малко строгост, на по-малко студ, по-малко изразходва сили; при това и работният му ден завършва по-рано; той работи обикновено на топло или пък няма да го спрат, ако иде да се стопли на огъня. А и работата му в повечето случаи не е бригадна, а самостоятелна работа на майстор, значи другарите му няма да го побутват и ще е зависим само от началството. А тъй като той често тъкми нещо по лична поръчка на това началство, вместо подтиквания получава дори нещо отгоре, някоя и друга отстъпка, разрешение най-напред да се обуе и облече. Има и добрата възможност да припечели от поръчки на други зекове. За да бъде по-ясно: стопанският двор е нещо като домашната прислуга на помешчика. Ако шлосерът, дърводелецът, печкаджията не е още напълно изразен нагаждач, обущарят, и толкова повече шивачът е вече нагаждач от висока класа. „Шивач“ звучи и означава в лагера приблизително така, както в живота на свобода – „доцент“. (Обратно, истинският доцент звучи подигравателно, за предпочитане е да не ставаш за посмешище и да не се издадеш. Лагерната скала на значенията на специалностите е напълно обратна на скалата в живота на свобода.)

Перачката, санитарката, миячката на съдове, огнярят и работещите в банята, обслужващият казана, обикновените хлебопекари, дневалните в бараките – всички те също са нагаждачи, но от по-ниска класа. Те трябва да работят с ръцете си и понякога не малко. Всички те впрочем са сити.

Същински зонни нагаждачи са: готвачите, хлеборезачите, магазинерите, лекарите, фелдшерите, бръснарите, „възпитателите“ от КВЧ, завеждащият баните, завеждащият пекарните, завеждащите инвентарните помещения, завеждащият колетното, старшите на бараките,

комендантите, нарядниците, счетоводителите, писарите от щабната барака, инженерите в зоната и стопанския двор. Всички те са сити, не само че ходят с чисти дрехи, не само че са пощадени от вдигане на тежки предмети и от болки в кръста, но имат голяма власт над онова, което е нужно на човека, и следователно – власт над хората. Понякога стават борби между отделните групи, възникват интриги, детронират се и се въздигат едни други, карат се заради „жени“, но най-често живеят в единна кръгова отбрана срещу простолюдието като задоволена върхушка, която няма какво да дели, защото всичко веднъж завинаги е разделено и всеки се движи в своята орбита. И толкова по-силна в лагера е тази клика на зонните нагаждачи, колкото повече се осланя на нея началникът и сам зарязва задълженията си. Всички съдби на пристигащите и тръгващите в етап, всички съдби на обикновените работяги се решават от тези нагаждачи.

Според обичайната кастова изолация на човешкия род на нагаждачите много скоро става неудобно да спят с обикновените бачкатори в една и съща барака, в обща вагонка и изобщо дори във вагонка, а не на креват, да се хранят на една маса, да се събличат в една баня, да навличат същото бельо, в което се е потил и което е изкъсал бачкаторът. И ето че нагаждачите се уединяват в малки стаи по 2-4-8 души, там ядат нещо избрано, добавят нещо незаконно, там обсъждат всички лагерни назначения и дела, съдбата на хората и бригадите, без да рискуват да се натъкнат на оскърбление от страна на работягите или бригадира. Те отделно прекарват свободното си време (на тях им остава свободно време), на тях по отделен цикъл се сменя бельото („индивидуалното“). Според същата кастова безсмисленост те се стараят да се отличават и с дрехите си от лагерната маса, но възможностите за това са малко. Ако в даден лагер преобладават черните ватенки или куртки, те се стараят да получат от инвентарното сини, ако пък преобладават сините, навличат черните. Още – разширяват в шивачницата чрез наставяни триъгълници тесните лагерни панталони, за да станат клош.

Производствените нагаждачи са инженери, технически ръководители, десетници, цехови майстори, плановици, нормировчици и още счетоводители, секретарки, машинописки. Отличават се от зонните нагаждачи по това, че се строят за развод, вървят в конвоирана колона (понякога впрочем са безконвойни). Но положението им в производството е привилегировано, не изисква от тях физически изпитания, не ги уморява. Напротив, от мнозина от тях зависи трудът, храната и животът на бачкаторите. Макар и по-малко свързани с жилищната зона, те се

стараят и там да отстоят своето положение и да получат значителна част от привилегиите на зонните, макар че никога не им се удава да се изравнят с тях.

И тук не съществуват точни граници. Тук влизат също конструктори, технолози, геодезисти, мотористи, дежурни по механизмите. Това вече не са „производствени командири“, те не си поделят убийствената власт и върху тях не лежи отговорността за гибелта на хората (в степента, в която тази гибел не е резултат на избраната или обслужвана от тях производствена технология). Това са просто интелигенти или дори полюбобразовани работяги. Както и всеки зек по време на работа, те клинчат, заблуждават началството, гледат да протакат цяла седмица онова, което могат да свършат и за половин ден. Обикновено живеят в лагера почти като бачкаторите, често са включени и в работническите бригади, само дето при тях в производствената зона е топло и спокойно, и тъкмо там в работните кабинети и кабинки, останали без волнонаемните, те зарязват пряката си работа и завързват приказка за присъдените срокове, за миналото и бъдещето, най-вече – за слуховете, че излежавашите по Петдесет и осми (а самите те най-често са по Петдесет и осми) скоро ще бъдат изпратени на общите работи.

Това също си има своето дълбоко единствено научно обяснение: ами че социално чуждите не подлежат почти на никакво превъзпитание, до такава степен са закоравели в своята класова поквара. Само гробът може да поправи повечето от тях. Ако все пак има между тях единици, поддаващи се на превъзпитание, то е единствено само благодарение на труда, и то на физическия, тежкия труд (заменящ този на машината), на труда, който е унизителен за лагерния офицер или надзирателя, но който въпреки това е създал някога човека от маймуна (а в лагера необяснимо защо го превръща отново в маймуна). Та ето защо – ни най-малко отмъстителност, а само от слабата надежда за превъзпитаването на отбиващите Петдесет и осми член в гулаговските инструкции е строго наредено (и това указание непрекъснато се възобновява), че лицата, осъдени по 58-и член, не могат да заемат никакви привилегирани постове нито в жилищната зона, нито в производството. (Да заемат постове, свързани с материални ценности, могат само такива, които в живота си на свобода са се проявили вече в разхищения.) Нищо против това указание – лагерните началници и така не обичат Петдесет и осми! Само че никъде по всички останали членове, взети заедно, няма и една пета такива специалисти както по 58-и. Почти всички лекари и инженери са Петдесет и осми, а и просто по-честни хора и работници от Петдесет и осми няма и

сред волнонаемните. И ето, тайно от Единствено Научната Теория работодателите започват да поставят Петдесет и осми на нагаждачески места (впрочем най-добрите места се запазват винаги за битоваците, с които и на началството е по-лесно да се спогоди, а твърде голямата честност би пречила дори). Те ги поставят на тези места, но при всяко обновяване на инструкцията (а инструкциите непрекъснато се обновяват), преди пристигането на всяка проверочна комисия (а те непрекъснато пристигат) Петдесет и осми без колебание и без съжаление, с едно махване на бялата ръка на началника се пращат на общите работи. Търпеливо изгражданото с месеци междинно благополучие се пръсва яко дим за един ден. И самото това прогонване едва ли е толкова мъчително, колкото вечните слухове за неговото приближаване. Те са, които изтощават, сломяват нагаждачите по 58-и член. Те са, които отравят цялото съществуване на нагаждача. Единствено битоваците могат да се наслаждават безгрижно на положението си на нагаждачи. (Впрочем, след като комисията мине, работата лека-полека започва да изостава и инженерите отново тихо-мълком се поставят на нагаждачески места, за да ги изритат оттам при следващата комисия.)

А още има и не просто Петдесет и осми член, а жигосан в тъмничното му дело член със специално проклетие от Москва: „Да се използва само за общи работи.“ Мнозина от колимчаните през 1938 г. са с такова клеймо. Да се уредят като перачка или сушач на валенки остава за тях непостижима мечта.

Как е написано в „Комунистическия манифест“? „Буржоазията лиши от свещения ореол всички видове дейност, които допреди нея са се смятали за почетни и на които се е гледало с благоговееен трепет“ (доста наподобявашо). „Лекаря, юриста, свещеника, поета, човека на науката тя превърна в свои платени наемни работници.“ Е, поне платени! Поне ги е оставила да работят „по специалността им“! Но нали не на общите работи? На дърводобива? И безплатно! И безхлебно!... Вярно, че лекарите рядко са изпращани на общите работи: нали трябва да лекуват и семействата на началниците. Затова пък „юристите, свещениците, поетите и хората на науката“ изгниват единствено само на общите работи, те нямат работа при нагаждачите.

Положението на бригадирите в лагера е по-особено. Според лагерните представи те не са нагаждачи, но и бачкатори няма да ги наречеш. Та затова разсъжденията в тази глава се отнасят и до тях.

* * *

В лагерния живот, както и в боя, няма кога да се разсъждава: падне ли ти длъжност за нагаждач – вкопчваш се здраво в нея.

Но минават години и десетилетия, ние сме оцелели, нашите другари са загинали. Малко по малко започваме да преоткриваме пред изумените хора на свобода и пред равнодушните ни наследници нашия тамошен свят, нямащ почти нищо човешко, който ще трябва да оценяваме според човешката съвест.

И един от главните морални въпроси тук е за нагаждачите.

При избора на герой за своята лагерна повест се спрях на бачкаджията и на никого друго, киното само чрез него могат да проличат истинските съотношения в лагера (както само войникът от пехотата може да изпита истински бремето на войната, но, кой знае защо, не той пише мемоари. Този мой избор на героя и някои резки изказвания в повестта озадачиха и оскърбиха някои бивши нагаждачи – а девет десети от оцелелите, както вече казах, бяха именно нагаждачи. Тутакси се появиха и „записки на нагаждача“ (Дяков – „Записки за преживяното“), самодоволно утвърждаващи умението да се самоуредиш, ловкостта да оцелееш на всяка цена. (Тъкмо такава книга бе редно да се появи още преди моята.)

През кратките месеци, когато изглеждаше възможно да се поразсъждава, се разгоря някаква дискусия за нагаждачите, някаква обща постановка на въпроса за моралността в положението на нагаждача в лагера. Но никаква информация у нас не може да бъде пълна, никаква дискусия не може да излезе наистина извън границите на предмета. Всичко това се задушава неизменно в самото му начало и за да не падне лъчът върху голото тяло на истината, всичко това се стоварва в една безформена многогодишна купчина и съхне там с десетилетия, докато към ръждясалите кълчета сред този боклук се загубят и интересът, и пътищата за анализ. По същия начин и дискусията за нагаждачите бе прекъсната в самото начало, за да премине от журналистическите статии в частните писма.

А различаване между нагаждача и бачкаджията (впрочем не по-рязко от различието, което съществува в действителност) трябваше да се направи, и много добре, че то е направено при зараждане на лагерната тема. Но в цензурираната статия на В. Лакшин („Новий мир“, 1964, 1. – Б. а.) се е получило известно престараване в изразите за лагерния труд (сякаш се възхвалява именно трудът, заменил машината и сътворил ни от маймуната) и общата вярна посока на статията, а отчасти и моята повест бяха посрещнати с вълна от негодувание от страна на бивши

нагаждачи и на техни никога немирисали лагерите интелигентни приятели: какво излиза, че трябва да прославяме робския труд („сцената със зидането“ в „Иван Денисович“)?! Какво излиза – „вади си хляба с пот на челото“, тоест върши това, което иска гулаговското началство? А ние тъкмо с това се и гордеем, че отбягвахме да се трудим, че не навличахме хомота.

Сега, когато отговарям на тези възражения, съжалявам, че няма скоро да бъдат прочетени.

Според мен не е благородно от страна на интелигента да се гордее с това, че не се бил унизил, виждате ли, до робския физически труд, тъй като съумял да постъпи на канцеларска работа. В това положение руските интелигенти от миналия век биха си разрешили да се гордеят само ако в този случай биха освободили от робския труд и своя по-малък брат. Ами че тоя изход – да се уреди на канцеларска работа – Иван Денисович го няма! Какво да правим с „по-малкия брат“? На малкия значи брат се разрешава да влачи робския хомот? (Ами че как! Нали неотдавна сме му разрешили да го влачи в колхоза. Ние самите го натикахме там.) А щом се разрешава, може би ще му позволим, макар понякога, макар за час-два, преди събирането на плодовете от този труд, когато работата е тръгнала сполучливо, да намери и интерес от него? Ами че ние и в лагера намираме известно задоволство от това, че скърцаме с перото по листа или когато прокарваме тушовката върху кадастрона. А как да преживее Иван Денисович своите десет години, ако проклина ден и нощ труда си? Нали ще вземе да се обеси на първата греда!

Или да вземем една такава почти невероятна история: Павел Чулпенов работи седем години без прекъсване в дърводобива (че на всичко отгоре и в наказателен лагпункт). Как би могъл да издържи и да работи, ако не е намерил в това занятие смисъл и интерес? Могъл е да се задържи на краката си ето как: заинтересован да разполага с известен брой постоянни работници, началникът на ОЛП (за чудене началник!) храни хората си, първо, с чорба „на корем“, второ, на никого освен на ударниците не разрешава да работи нощем в кухнята. Това се е смятало за премия! След сечта в гората през целия ден Чулпенов отива да мие и пълни казаните, да пали печките, да чисти картофите – до два часа през нощта, сетне се наядва добре и отива да поспи три часа, без да сменя връхната си дреха. Един път, също като премия, работи цял месец в хлеборезачната. И още един месец си отпочива след самоосакатяване (като ударник никой не го заподозира). Това е всичко. (Разбира се, и тук има едно допълнително обяснение. В звеното им работи около година като

превозвачка някаква крадла по пазарните площи, която живее едновременно с двама нагаждачи: с приемача на дървените трупи и със завеждащ склада. Това е причината тяхното звено винаги да преизпълнява нормите и главно конят им Герчик да яде до насита овес и здраво да тегли колата – че то и конят получава овеса си... според изработеното от звеното! Стига сме говорили „бедните хора!“ да кажем поне веднъж и „бедните коне!“ И все пак – седем години в дърводобива без прекъсване – това е почти мит! Та как ще работиш седем години, ако не си създадеш навик, ако не съобразяваш, ако не вникваш в интереса на самата работа? Трябваше само да ме хранят, разправя Чулпенов, а работата хич не ме плашеше. Руска натура... Усвоява похвата на „масово повалене“: първото отсечено дърво пада така, че да се опре, да не повисне, лесно да се освободи от пъна. И всички отсечени дървета след това се наслаждат едно срещу друго, по този начин клоните им се кръстосват, за да попаднат след това в един-два накладени огъня, без да става нужда да ги влачат. Той умее да насочва падането на ствола точно накъдето трябва. И когато научава от литовците за канадските дървосекачи, които поставят на бас в земята кол и след това отсеченото дърво го забиват в земята, се амбицира и той: „Хайде, и ние ще опитаме!“ И става.

Та ето на: такава е природата на човека, че понякога дори непосилната проклета работа я върши с някакво необяснимо злобно увлечение. След като и самият аз поработих две години с двете си ръце, можах да изпитам това странно свойство и върху себе си: да се увлечеш изведнъж от работата, взета сама по себе си, независимо от това, че е робска и нищо не ти дава. Можах да изпитам такива странни минути и при зидането на тухли (иначе не бих описал това), и в леярството, и в дърводелството, и дори в разгорещеното разбиване на един стар котел с каменарски чук. Та не бива ли да разрешим и на Иван Денисович невинаги да се измъчва от своя неизбежен труд, невинаги да го ненавижда?

Е, тук, мисля, няма да ни възразят. Няма да ни възразят, но с непременното условие, че не трябва да се отправят по този повод упреци към нагаждачите, които нито за минута не са изкарвали хляба си с пот на челото.

С пот или без пот, но те изпълняват старателно заповедите на гулаговското началство (иначе – на общите работи!) и вещо, с познаване на работата. Та нали всички значителни нагаждачески места са брънки от управлението на лагера и лагерното производство. Това са тъкмо специално изкованите „квалифицирани“ брънки от веригата, без които (ако всички зекове биха се отказали поголовно от нагаждаческите места) би

се разпаднала цялата верига за експлоатиране, цялата лагерна система! Защото свободното общество никога не е в състояние да достави такова количество добри специалисти, че и съгласни на това отгоре да живеят при кучешки условия в продължение на години.

Та коя е причината да не се откажат? Защо веригата на злия магьосник не се разпада?

Постовете на нагаждачите са ключови постове на експлоатацията. Нормировчиците! А много ли по-безгрешни са техните помощници – счетоводните работници? Техническите ръководители! А чак толкова ли чак неопетнени са технолозите? Кой нагаждачески пост не е свързан с докарване пред висшестоящите и с участие в общата система на принудата? Непременно ли трябва да работиш като възпитател в КВЧ или дневален на „кума“, за да помагаш непосредствено на дявола? И ако Н. работи като машинописка – всичко на всичко като машинописка, но изпълнява поръчките на административната част на лагера, – това нищо ли не значи? Да помислим. А размножаването на заповедите? – съвсем не за благо на зековете. А оперативният работник няма своя машинописка. Но трябва да му се напечатат обвинителни заключения, да се обработят доноси срещу волнонаемни и зекове, които утре ще бъдат затворени. Така че той ще ги даде на нея – и тя печати и мълчи, няма да предупреди застрашения. Какво да говорим – ще посмее ли нисшият нагаждач, железарят на стопанския двор, да не изпълни заповедта за белезниците? Да не укрепи решетката на БУР? Или да вземем заетите с книгата – плановика например. Не съдействува ли безгрешният плановик за плановата експлоатация?

Не разбирам с какво целият този интелигентен робски труд е почист и благороден от робския физически?

Така че не от потта на Иван Денисович трябва да се възмутим преди това, а от спокойното поскърцване на перото в лагерната кантора.

Че и самият аз половината от присъдата изкарах с работа, вдъхваща съмнения, на един от тези Райски острови. Там бяхме откъснати от останалия Архипелаг, не виждахме робското му съществуване, и не бяхме ли следователно също такива нагаждачи? Нима в най-широк смисъл, със своята научна работа ние не укрепвахме също Министерството на вътрешните работи и общата система за потискане? (И този проблем излиза извън границите на Архипелага; неговите мащаби са цялото наше общество. Целият наш образован слой – и техници, и тези от хуманитарната област, през всички тези десетилетия не бяха ли такива също брънки от споменатата верига, такива също обобщени нагаждачи? Ще ни

посочат ли сред оцелелите и преуспелите, дори сред най-честните – такива учени или композитори, или историци на културата, които да са се пожертвували заради организирането на общия живот? – Б. а.)

Нима цялото зло, което се върши на Архипелага или по цялата земя, не се извършва чрез самите нас? А ние се нахвърляме върху Иван Денисович – защо зидал тухли. Нашите тухли там са повече.

В лагера се изказват по-често противоположни обиди и упреци: че нагаждачите живеят на гърба на бачкаторите, подяждат ги, оцеляват за тяхна сметка. Това се отнася особено до зонните нагаждачи и в повечето случаи не без основание. А кой отмерва по-малко хляб на Иван Денисович? Или като я намокри с вода, му краде от захарта? Кой не досипва в общия казан мазнина, месо и годен булгур?

По особен начин се подбират зонните нагаждачи, от които зависи храната и облеклото. За да се добереш до тези постове, са необходими пробивност, хитрост и подмазване; а за да се удържиш на тях – безсърдечие, липса на съвест (и най-често да бъдеш още доносник). Разбира се, всяко обобщение страда от пресиленост и аз напругам паметта си, за да издирия противоположни примери за безкористни и честни зонни нагаждачи – само че такива дълго не се задържат на тези места. За масата зонни благополучни нагаждачи обаче може уверено да се каже, че те концентрират в себе си средно повече опорочени души и лоши намерения, отколкото средно ще се намерят такива в туземното население. Не случайно именно тук началството назначава всички бивши свои хора, тоест осъдени служители от Държавна сигурност и Министерството на вътрешните работи. Щом като е осъден вече началникът на МВР на Шахтинския окръг, никой няма да го остави да сече дървета, той ще цъфне като нарядник на комендантския ОЛП в Усоллаг. Щом като е осъден вече меверистът Борис Гуганава („веднъж само си позволих да сваля кръст от черква и оттогава не видях щастие в живота“), ще го оставят на гара Решота да завежда лагерната кухня. Но към тази група леко се присламчва и съвсем друга на пръв поглед порода. Руският следовател в Краснодар, който при немците води делото на младогвардейците (Истинското съдържание на това дело, както знам, съвсем не съвпада дори с първия фадеевски вариант, но няма да изхождаме от лагерните слухове. – Б. а.), е почетен, уважаван нарядник в един от отделите на Озьорлаг. Саша Сидоренко, в миналото разузнавач, попаднал незабавно при немците, където веднага започва да работи за тях, този път е завеждащ инвентарното помещение в Кенгир и умира да си го връща на немците за своята съдба. Капнали от работа през деня, те току-що са

заспали след проверката, а той нахлува при тях леко пийнат и ги вдига с див рев: „Немци! Achtung! Аз съм вашият бог! Пейте ми!“ (В полусънно състояние, приповдигнали се на наровете, изумените немци започват да му пеят „Лили Марлен“.) А що за хора трябва да са били счетоводителите, които пускат Лошчилин (За неговата удивителна (или твърде обичайна) съдба – Четвърта част, четвърта глава – Б. а.) на свобода през късна есен само по риза? Или обущарят в Буреполом, който без срам и свян взема от гладния Анс Бернщейн новите му военни ботуши срещу една хлебна дажба?

Когато ги виждаме на стълбите пред входа дружно да пушат, увлечени в разговор за лагерния живот, е трудно да си представим кой само сред тях не е отбил от правия път!

Е, все нещо за свое оправдание (обяснение) могат да кажат и те. Ето, И. Ф. Липай пише страстно писмо:

„Дажбата на затворника я крадяха по най-нахаден и безжалостен начин навсякъде, винаги и от всички страни. Кражбата от страна на нагаждачите лично за себе си е дребна кражба. А нагаждачите, които се решаваха на по-сериозна кражба, бяха принудени за това. Служителите от Управлението – и волнонаемните, и затворниците, особено по време на войната, присвояваха от работниците в отделите, а работниците в отделите – от работниците в лагпунктовете, а последните – от инвентарните помещения и кухните за сметка на затворническата дажба. Най-страшните акули бяха не нагаждачите, а волнонаемните началници (Курагин, Пой-суйшапка, Игнатченко от Севдвинлаг), те не крадяха, а «грабеха» от инвентарните помещения, и не с килограми, а с чували и бъчви. И пак не само за себе си, пак с някого трябваше да делят. А нагаждачите трябваше да оформят и заглаждат всичко това. Който се противеше на това – него не само го сменяха от заеманата длъжност, но го изпращаха в наказателен и режимен лагпункт. И по този начин съставът на нагаждачите по волята на началството се пресяваше и комплектуваше от страхливци, бягащи от физическите работи, от нехранимайковци и мошеници. И ако се случеше да съдят някого, то пак домакините и счетоводителите, а началниците оставаха настрана: нали не даваха разписки за присвоеното. Показанията на домакините срещу началниците се смятаха от следователите за провокация.“

Картината е доста вертикална...

Наталия Милиевна Аничкова, една добре известна ми, пределно честна жена, се случва веднъж по волята на съдбата да завежда лагерната хлебопекарница. Още в самото начало тя установява, че тук е прието

от изпеклия се хляб (дажбения хляб на затворниците) определено количество ежедневно (и без всякакви, естествено, документи) да се изнася от зоната, за което лекарите получават от лавката малко сладко и масло. Тя забранява това, спира изнасянето на хляба извън зоната – и тутакси хлябът започва да се изкарва недопечен, клисав, след това започва да се закъснява с изпичането (това – от хлебопекарите), да се задържа брашното от склада, началникът на ОЛП (той получава повече от всички останали!) отказва да даде кон за извозването и превоза. Няколко дни Аничкова се бори, накрая се предава – и моментално се възстановява плавната работа.

Дори зонният нагаждач да е устоял да не се омърси с поголовната кражба, почти е невъзможно да се откаже от ползуване на предимството си при получаване на другите блага – ОП без чакане на ред, болнична храна, по-добро облекло, бельо и по-добри места в бараката. Не знам и не си представям такъв светец сред нагаждачите, който никога нищо да не е използвал за себе си от всички тези изсипани блага. Та той би изплашил съседните нагаждачи, те биха го изгонили! Всеки макар косвено, макар по заобиколен начин, макар дори без почти да подозира – но се е ползвал, а значи в известна степен е живял за сметка на бачкаторите.

Трудно, трудно е на зонния нагаждач да запази неопетнена съвестта си.

Че стои още и въпросът за средствата, с които той се е добрал до мястото си. Тук рядко е налице неоспоримостта на специалността както при лекаря (или както при мнозина производствени нагаждачи). Безспорно средство е инвалидността. Но не в редки случаи и покровителството на „кума“. Естествено, има на пръв поглед и неутрални начини: някои се уреждат по старо познанство от затвора; или чрез групово колективно гарантиране (най-често на национална основа, някои малки народи имат късмет в това отношение и обикновено се натикват по нагаждаческите места; по същия начин и комунистите негласно си помагат един на друг).

А стои и въпросът: след като си се издигнал, как си се държал по отношение на останалите, на относително сивите добичета? Колко само надменност откриваме тук, колко грубост, колко бързо забравяне, че всички сме туземци и силата ни е преходна.

И накрая най-главният въпрос: ако с нищо не си бил вреден за арестантите, бил ли си поне полезен с нещо за тях? Използувал ли си поне веднъж своето положение, за да отстоиш общото благо, или си мислил само за себе си?

Към производствените нагаждачи никак няма да е справедливо да бъдат отнесени упреците „подяждат“, „увиснали са на шията ти“, не се заплаща трудът на работягите, вярно, но не защото трябва да се хранят нагаждачите, техният труд също не се заплаща – всичко потъва в същата бездънна яма. Ала останалите нравствени съмнения остават в сила: и тази почти неизбежност да се ползуваш от битовите отстъпки, и невинаги чистите начини да се устроиш, и надутостта. И все същият най-важен въпрос: какво си направил за общото благо? Макар и най-малкото? Макар един-единствен път?

А нали все пак има, има такива, подобно на Василий Власов, които могат да си спомнят за свои шмекерии в полза на всеобщото благо. Само че такива умници със светли глави, дето надхитрят лагерния производол и помагат така да се уреди общият живот, че не всички да умрат, дето успяват да преметнат и тръста, и лагера, такива герои на Архипелага, разбиращи своята длъжност не като грижа за собствената си персона, а като бреме и дълг пред арестантското добиче – такива езикът не се обръща да нарече „нагаждачи“. И най-често ще ги срещнете измежду инженерите. И слава на тях!

А за нас останалите няма слава. Няма какво да се издигаме на пиедал. Няма с какво да се перчим пред Иван Денисович, че сме били избегнали долната робска работа и не сме зидали тухли с пот на челото. И дори не си струва да прибъгваме до доказателството, че уж ние, размишляващите, когато сме на общите работи, изразходваме двойно повече енергия: веднъж в работата и втори път в психическото изгаряне, в размишленията-преживявания, които не сме в състояние да прекъснем; така че основателно избъгваме, един вид, общите работи – нека да бачкат само грубите натуре. (Само че не е известно дали наистина изразходваме двойна енергия.)

Да, за да се откажем от всякакво „уреждане на положението си“ в лагера и за да оставим силите на тежестта свободно да ни повлекат към дъното, е необходимо да имаме много издръжлива душа, много избистрено съзнание, отбито в по-голямата си част наказание и вероятно колеги от домашните, иначе си е чисто самоубийство.

Както казва благодарно-виновно старият лагерник Д.С. Л-в: ако съм жив днес, значи вместо мен са разстреляли някого другого в онази нощ по списъка; ако съм жив днес, значи някой друг вместо мен се е задушил в долния трюм; ако съм жив днес, значи на мен са се паднали излишните двеста грама хляб, които не са стигнали на умрелия.

Всичко това не го пиша като упрек. В тази книга е прието вече и

така ще бъде до края: всички страдали, всички потиснати, всички, поставени пред жесток избор, е по-добре да бъдат оправдани, отколкото обвинени. По-справедливо ще е да ги оправдаем.

Но като си прощаваш за този избор между гибелта и спасението, не хвърляй, вече забравил, камък по този, който е трябвало да избира при още по-горчиви обстоятелства. Такива също вече видяхме в тази книга. И още ще видим.

Архипелагът е свят без дипломи, свят, в който се атестираш чрез самоописание. На зека не се полага да има каквито и да било документи, включително и за образованието си. И когато пристига в новия лаг-пункт, той трябва да изобрети: за какъв да се представи този път?

В лагера е изгодно да бъдеш фелдшер, бръснар, хармонист – не смее да изреждам по-нагоре. Няма да пропаднеш, ако си тенекеджия, джамджия, автомеханик. Но тежко ти, ако си генетик или, не дай боже, философ, ако си пък езиковед или изкуствовед – направо си загинал! Ще хвърлиш топа на общите работи след две седмици.

Неведнъж съм мечтал да се обявя за фелдшер. Колко литератори, колко филолози са се спасили на Архипелага по този начин! Но всеки път се възпирах – не заради привидния дори изпит (познавайки медицината в пределите на един грамотен човек, а отгоре-отгоре и латинския, все някак бих ги преметнал), ала ми беше страшно да си представя как ще слагам инжекции, без да умея. Ако нещата опираха само до праховете, сиропите, компресите и вендузите, щях да се реша.

Усвоил след опита си в Нови Йерусалим, че да си командир в производството, е противно занятие, при прехвърлянето ми в следващия лагер, на Калужката застава, в самата Москва, още от прага, направо на портала, излъгах, че съм нормировчик (тази дума я научих за пръв път в лагера; не бях и сънувал какво ще е това нормиране, но допусках, че ще е по математическата част).

Защо трябваше да лъжа именно на портала и на прага? Защото началникът на участъка, младши лейтенант Нежежин, навъсен, висок на бой гръбльо, въпреки нощния час бе дошъл да разпита новия етап направо на входа: искаше още на сутринта да знае кого къде да изпрати, толкова бе делови. С недоверчив поглед огледа моя брич, чиито крачоли бях наврял в ботушите, дългополия ми шинел, лицето ми с жадната готовност да служи предано, попита ме за нормирането (бях решил, че ловко съм отговорил, по-късно разбрах, че Нежежин ме е разбрал от две думи) и още с настъпването на утрото бях оставен в зоната – значи удържал съм победа. Минаха два дни и той ме назначи... не за

нормировчик, не, отгатнете: по-високо! – за „завеждащ производство“, тоест по-старши от нарядника и началника на всички бригади! Попаднал бях от трън, та на глог. Преди мен тук такава длъжност дори не бе имало. До каква степен бе решил значи, че изглеждам верен пес. И къде още по-добър се надяваше да ме направи!

Но отново моята кариера удари на камък. Господ ме пазеше: същата седмина Невежин го снеха заради кражба на строителни материали. Той бе много силен човек, с почти хипнотизиращ поглед, и дори не се налагаше да повишава глас, строят го слушаше замрял. И по възраст (над петдесет), и по лагерен опит, и по жестокост би трябвало отдавна да е генерал от НКВД, а и разправяха, че бил вече веднъж подполковник, само че не можал да надмогне страстта си да краде. Никога не бе даван под съд като свой човек, а само го сваляли временно от длъжност и всеки път го понижавали в звание. Но ето че и на младши лейтенант не бе могъл да се задържи. Заменилият го лейтенант Миронов нямаше неговото възпитателно търпение, а и на мен самия не ми минаваше през главата, че искат да направят от мен раздробяващ чук. Миронов бе недоволен от мен във всичко и отместваше с досада дори моите енергични докладни.

– Ти и да пишеш смислено не умееш, стилът ти е грапав. – И ми подаваше докладната на десетника Павлов. – Виж как пише човекът: „При анализацията на отделните факти на понижаване изпълнението на плана се явява

- 1/ недостатъчно количество стройматериали
- 2/ след непълното снабдяване с инструмент за бригадата
- 3/ за недостатъчно организиране на работите от страна на техническия персонал
- 4/ а така също не се спазва техниката по безопасността.“

Ценността на стила беше, че за всичко виновно се оказваше производственото началство и в нищо – лагерното.

Впрочем устно този Павлов, бивш танкист (така и ходеше с шлема си), се обясняваше ето как:

– Ако толкова разбирате от любов, докажете ми какво е това любов. (Той разсъждаваше за познат предмет: жените, имали случая да бъдат в близки отношения с него, което не се криеше особено в лагера, единодушно го хвалеха.)

На втората седмица ме изпратиха с позор на общите работи, а вместо мен назначиха същия този Вася Павлов. Тъй като не се борех за мястото си с него, не се съпротивлявах срещу снемането ми от тази

длъжност, то и той не ме прати да работя като изкопчия, а ме остави в бригадата на бояджиите.

Цялата тази кратка история на моето господство имаше за резултат една битова изгода: като завеждащ производството бях настанен в специалната стая на нагаждачите в една от двете привилегировани стаи в лагера. А Павлов вече живееше в другата подобна стая и когато ме разжалваха, не се оказа достоен претендент за моето легло, така че можах да остана да живея там няколко месеца.

Тогава аз ценях само битовите предимства на тази стая: вместо вагонки – обикновени кревати, нощно шкафче – едно на двама, а не на цялата бригада; денем вратата се заключваше и можеше да оставиш вещите си; най-сетне държахме полулегално електрически котлон и не се налагаше да ходим и да се блъскаме пред голямата обща печка на двора. Роб на своето измъчено, изплашено тяло, аз ценях тогава само това.

Но сега, когато се запалих да пиша за моите съседи от същата тази стая, разбрах в какво ми беше провървяло: никога повече в живота нито по влечение на сърцето, нито из лабиринта на обществените преградки не бях се приближавал и не бих могъл да се приближа до такива хора като авиационния генерал Беляев и мевериста Зиновиев, ако не съвсем генерал, нещо такова.

Сега вече знам, че писателят не трябва да се поддава на гняв, отвращение или презрение. Вземеш ли да възразяваш разпалено на някого, значи да не го дослушаш и да не вникнеш в системата на неговите възгледи. Гледаш ли да избегнеш някого от отвращение, от теб ще се изпълзне съвсем неизвестен ти дотогава характер – тъкмо такъв, какъвто ще ти потрябва. Но със закъснение се усетих, че винаги съм отделял време и внимание на хората, които са ме възхищавали, били са ми приятни, пораждали са съчувствие, и ето че виждам обществото като луната – винаги от едната страна.

Но както луната, едва поклащайки се, ни показва част от обратната си страна („либрация“), така и тази стая с изроди ми откри неизвестни дотогава хора.

Генерал-майорът от авиацията Александър Иванович Беляев (всички в лагера му викаха именно така – „генерала“) не можеше да остане незабелязан за всеки новопристигнал още през първия ден на първия развод. Сред цялата черно-сива възлива лагерна колона той изпъкваше не само с ръста и стройността си, но и с изисканото си кожено палто, вероятно вносно, каквото и на московските улици няма да видиш (такива

хора пътуват в автомобили), и с още по-особената си осанка на непристъпие. Дори в лагерната колона, без да помръдне, той умееше да показва, че няма никакво отношение към тази гъмжаща наоколо лагерна папlach, че и до смъртния си час няма да проумее как се е оказал сред нея. Източен, той гледаше над тълпата, сякаш приемайки съвсем друг, невидим от нас парад. Когато пък започваше разводът и дежурният на портала плясваше с дъсчица по гърба на последния зек от излизащата петорка, Беляев (в своята бригада от производствени нагаждачи) гледаше да не бъде краен в петорката си. Ако ли му се случеше да бъде, гнусливо потръпваше и се извиваше, когато минаваше през портала, с целия си гръб демонстрирайки своето презрение към дежурния. И последният не смееше да го докосне.

Още докато бях завеждащ производството, тоест важен началник, можах да се запозная с генерала при следните обстоятелства: в строителната кантора, където той работеше като помощник-нормировчик, забелязах, че пуши, и се приближих, за да запала от него. Учтиво го помолих да ми разреши и вече се наклоних над масата му. С отсечен жест Беляев отдръпна цигарата си от моята, сякаш от страх да не я заразя, извади разкошна никелирана запалка и я постави пред мен. За него бе поприемливо да ми даде да замърся и повредя запалката му, отколкото да се унижи да ми прислужва – да държи за мен цигарата си! Останах смутен. И така пред всеки нахал, пожелал да запали от него, той неизменно поставяше скъпата си запалка и по този начин решително смачкваше фасона му и отнемаше желанието му втори път да се обърне към него. Ако издебвах момента, когато сам той палеше от запалката си, за да подложат там и своята цигара, той затваряше капачката ѝ и в този ѝ вид я поставяше пред обезпокоения го пушач. Така по-ясно се разбираше цялата величина на жертвата му. И всички волнонаемни десетници и затворниците бригадири, навъртащи се в кантората, ако нямаше от кого да припалят, предпочитаха да потърсят някого навън, отколкото да помят него.

След като се настаних в една и съща стая с генерала, че и креват до креват с неговия, можах да се убедя, че погнусата, презрението и раздражението са главните чувства в неговото положение на затворник. Той не само никога не ходеше в лагерната трапезария („Дори нямам представа къде се намира вратата ѝ!“), но и не заставяше нашия съсед Прохоров да му носи друго освен хляба от цялата дажба. Не знам дали би се намерил макар и само още един такъв зек на целия Архипелаг, който така да издевателствуваше над бедния хляб. Беляев внимателно го

хващаше като мръсна жаба – нали са го пипали с ръце, носили са го на дървени подноси – и го изрязваше с нож по шестте му краища! – и коричките, и мекото. Тези шест изрязани пласта той никога на никого не отстъпваше – било на Прохоров или на стареца дневален, а изхвърляше самичък в помийната кофа. Веднъж се осмелих да го запитам защо не ги дава на Прохоров. Той гордо вирна глава с късо подстриганото си алабросче от бели коси (носеше го толкова късо, за да минава сякаш и за прическа, и за лагерно подстригване). „Веднъж моят съкилийник на Лубянка ме помоли: разрешете ми да доям оставената от вас супа. Направо потръпнах от погнуса! Винаги болезнено съм възприемал човешкото унижение!“ Той не даваше на гладните хляб, за да не ги унижава!

Генералът можеше да запазва толкова леко цялото това високомерие, защото недалеч от нашия портал бе спирката на тролейбус № 4. Всеки ден в един часа следобед, когато се завръщаме от работната зона в жилищната по обедната почивка, от тролейбуса пред външния вход слизаше жената на генерала: тя му носеше в термоси горещ обяд, приготвен час преди това в домашната кухня на генерала. В делнични дни, когато нямаше право да се среща с жена си, термосите му ги предаваше тъмничният надзирател. Но в неделен ден те седяха половин час на портала. Разправяха, че жена му винаги си тръгвала, обляна в сълзи: Александър Иванич си изкарваше върху нея всичко, натрупано за една седмица в гордата му страдаща душа.

Беляев бе стигнал до правилно наблюдение: „В лагера вещите или продуктите не бива да се държат просто в сандък и просто под ключ. Трябва този сандък да е железен и завинтен за пода.“ Но от това веднага следваше изводът: „В лагера от сто човека – осемдесет са подлещи!“ (Той не казваше „деветдесет и пет“, за да не загуби събеседниците си.) „Ако на свобода срещна някого от тукашните и той се спусне насреща ми, ще му кажа: не сте с всичкия си! Аз ви виждам за пръв път.“

„Как ме измъчва това съжителство! – говореше той (това съжителство от шест човека!). – Ако можех само да се храня сам, в заключена стая!“ Дали не намекуваше, че трябва да излизаме, докато се храни? Искаше му се именно самичък да яде! – дали не защото ядеше днес неща, които другите не можеха да ядат, или просто от утвърдили се в неговия кръг навик да крият от гладните собственото си изобилие.

Напротив, да разговаря с нас, му беше приятно и едва ли щеше да се чувствува добре в отделна стая. Но обичаше да разговаря тенденциозно – на висок глас, уверено, само за себе си: „На мен изобщо ми предлагаша друг лагер, с по-удобни условия...“ (Допускам, че им се предлагаша и

избор.) „Аз никога не допускам това...“ „Знаете ли, аз...“ „Когато бях в Англо-египетски Судан...“ – но по-нататък нищо интересно, някаква глупост, само и само да намери оправдание това звънко встъпление: „Когато бях в Англо-египетски Судан...“

Наистина доста бе пътувал и видял. Нямахме още петдесет, още се държеше добре. Само едно беше странно: генерал-майор от авиацията, а не ни разказа нито за едно бойно излитане, нито за един дори боен полет. Затова пък, по думите му, бил началник на нашата изкупвателна авиационна мисия в Съединените щати по време на войната. Америка явно го беше поразила. Съумял да накупи и доста неща. Беляев не падаше дотам да ни обяснява за какво именно са го прибрали, но очевидно във връзка с това пътуване до Америка или с разказите за нея. „Оцеп (Известен съветски адвокат. – Б. а.) ми предлагаше да направя пълни признания. (Тоест адвокатът повтаря следователя.) Казах му: по-скоро ще понеса двойно наказание, не съм виновен в нищо!“ Вярвам, че пред властта той не е бил виновен в нищо: получава двойно по-малка присъда – пет години, дори на шестнадесетгодишни дърдорковци им лепват повече.

Като го гледах и слушах, си мислех: това сега – след като грубите пръсти са смъквали пагоните му (представям си как се е извивал), след обиските, след боксовете, след „гарваните“, след „ръцете отзад!“ – той не си позволява да възрази дори срещу дребни неща, камо ли срещу крупното (крупното той и не би обсъждал с нас, не сме достойни, освен само Зиновиев.) Но нито веднъж не забелязах да е усвоил някаква мисъл, изказана не от него. Той просто бе неспособен да възприеме някакъв чужд довод. Той всичко знаеше преди нашите доводи! Какво е бил по-рано, главата на изкупвателната мисия, пратеникът на Съветите на Запад? Гланцов белолик непробиваем сфинкс, символ на „Нова Русия“, както са разбрали на Запад. Какво би било да се иде при него с някаква писмена молба? С такава молба да провреш глава в кабинета му? Как само би креснал, нагрубил! Щеше да е обяснимо, ако произхождаше от потомствено военно семейство – но не. Тези Хималаи на самоувереността са усвоени от съветския генерал през първото поколение. Ами че през Гражданската война в Червената армия той вероятно е бил хлапе с вървени цървули, едва се е подписвал. Откъде толкова бързо?... Винаги в избрана среда – дори във влака, дори на курорт, винаги между своите, зад железни порти, с пропуски.

А онези, другите? По-скоро приличаха, отколкото да не приличаха на него. И какво ли ще бъде, ако истината „сборът от ъглите на

триъгълника е равен на сто и осемдесет градуса“ засегне разкошните им жилища, чиновете и задграничните им командировки? Ами за начертаването на триъгълник ще режат глави! Ще събарят триъгълните фронто-ни от зданията! Ще издадат декрет ъглите да се измерват само в радиани!

А друг път си мисля: а от мен? А защо и от мен за двадесет и пет години да не направят такъв генерал? Напълно би било възможно.

А си правя и други заключения: Александър Иванич съвсем не е лош човек. Докато чете Гогол, добродушно се смее. Той и нас ще разсмее, когато е в добро настроение. Усмивчицата му е умна. Както лежим един до друг на леглата си, не бих могъл да насадя в себе си омраза към него, дори и да искам. Не, нищо не му пречи да стане напълно добър човек, но след като изстрада. След като изстрада.

Павел Николаевич Зиновиев също не ходи в лагерната трапезария и също иска да уреди да му носят обяда в термос. Да остане назад, да бъде по-долу от Беляев, това за него е непоносимо. Но обстоятелствата са по-силни: при Беляев е нямало конфискация на имуществото, при Зиновиев частична такава е имало. Парите, спестяванията – всичко това, изглежда, му е отнето, останал само хубавият му богат апартамент. Затова той разказва най-вече за него. По всяко време, надълго и широко, като особено обича да описва банята предвид очаквания ефект върху нас. Той си имаше дори афоризъм: от четиридесет години нататък за човека съдят според жилището му! (Всичко това той разказва в отсъствие на Беляев, който не би го оставил да продължи и сам би взел да разказва, разбира се, не за жилището, тъй като се имаше за интелектуалец, а макар пак за Судан.) Но, разправя Павел Николаевич, жена му е болна, дъщеря му е принудена да работи – няма кой да му носи термоса. Впрочем и това, което му се носи неделен ден, е доста скромно. Трябваше с гордостта на обеднял дворянин да понася своето положение. Все пак не ходи в трапезарията, презира тамошната нечистотия и обкръжението на мляскащите простаци, но пък моли Прохоров да му носи оттам и чорбата, и кашата, които подгрява върху котлона в стаята. На драго сърце би изрязал и парчето хляб от шестте му страни, но друг хляб няма повече да получи и се задоволява с това, че търпеливо го държи над котлона, за да изгори по всичките му шест страни микробите, пренесени чрез ръцете на хлеборезача и Прохоров. Не ходи в трапезарията и понякога може да се откаже дори от чорбата, но все пак му липсва шляхтишката гордост да се въздържа тук, в стаята, да не помоли плахо: „Бихте ли ми разрешили един

зальк? Отдавна не съм опитвал от това...“

Той изобщо е прекалено мек и учтив, докато нещо не го засегне. Тази му учтивост се откроява особено върху фона на ненужната рязкост на Беляев. Затворен в себе си, затворен пред хората, бавно разтягащ думите, предпазлив в постъпките си, той с такава точност се покрива с Чеховия герой в калъф, че останалото може и да не се описва – всичко му е както при Чехов, само дето не е гимназиален учител, а генерал от МВД. Не е възможно дори за миг да използваш котлона, ако Павел Николаевич е решил, че през това време той се полага на него: под змийския му поглед вие тутакси отдръпвате канчето си, в противен случай той веднага ще ви направи забележка. При дългите дневни проверки на двора в неделен ден аз се опитвам да излизам с книга (по-далеч се държа от литературата, винаги с нещо по физика), скривам се зад гърбовете и чета. О, какви мъки коства на Павел Николаевич това нарушение на дисциплината! – как ще чета в строя, в свещения строй! Ами че с това аз подчертавам своето предизвикателство, парадiram с разпуснатостта си. Той не ме срязва направо, но така ме поглежда, така мъчително гримасничи, така стене и мърмори, а и други нагаждачи започва да ги дразни моето четене, че съм принуден да се откажа от книгата и по цял час да стърча като глупак (а в стаята вече не ще почетеш, там трябва да се слушат разказите). Веднъж една от момите счетоводителки от строителната кантора закъсния за развода и по този начин задържа за пет минути излизането на нагаждаческата бригада в работната зона, поради което, вместо да излезе начело на развода, бригадата потегли последна. Нещо, което се беше случвало и друг път, така че нито нарядникът, нито надзирателят му обърнаха внимание, но Зиновиев, с тъмносивия си шинел от меко сукно, със строго нахлузената си сивозелена фуражка, отдавна без звездичката ѝ, с очилата си, срещна закъснялата с гневно съскане: „Как си позволявате да закъснявате?! Заради вас стоим!“ (Той не можеше повече да мълчи! Беше се измъчил за тези пет минути! Беше се поболял!) Момата се извърна и с просияли от наслаждение очи му даде отпор: „Мазник! Нищожество! Чичиков! (Защо пък Чичиков? Навярно го бе сбъркала с Беликов.) Затвори си плювалника!...“ И още, и още, и по-нататък вече на границата на най-сочните псувни. Тя си служеше само с агресивното си остро езиче, без да вдигне ръце – но сякаш невидимо го пляскаше по бузите, защото неговата матова нежна кожа взе да се покрива с червени петна, ушите му станаха пурпурни, а устните му потреперваха, той се присви, но не каза нито дума повече, не се опита да вдигне ръка в защита. Същия ден ми се оплака: „Какво да правя с този мой непоправимо

пряк характер! Моето нещастие е, че и тук не мога да отвикна от дисциплината. Принуден съм да правя забележки, това дисциплинира околните.“

Той винаги нервничеше на сутрешния развод – нямаше търпение по-скоро да започне работа. Щом нагаждаческата бригада влезеше в работната зона, той твърде демонстративно изпреварваше небързащите, разпуснато движещите се и почти на бегом влизаше в кантората. Дали не искаше да го забележи началството? Не това бе важно. Дали не за да се убедят зековите колко е зает той на работа? Отчасти, да. А главното и най-искреното бе по-скоро да се отдели от тълпата, да излезе от лагерната зона, да се затвори в тихата стаичка на Плановия отдел и там... Там ни най-малко да не върши онова, което вършеше Василий Власов, да не умува как да се помогне на работните бригади, а по цели часове да безделничи, да пуши, да мечтае за амнистия и да си представя, че седи зад друга маса, в друг кабинет, със звънци за повикване, с няколко телефона, с раболепни секретарки, със стегнато изправени пред него посетители.

Малко знаехме ние за него! Той не обичаше да говори за миналото си в МВР, нито за чиновите, нито за длъжностите, нито за характера на работата – обичайна „стеснителност“ на бившите меверисти. А шинелът му бе тъкмо такъв сив на цвят, както ги описват авторите на „Беломорканал“, и не се сещаше дори в лагера да махне сините кантове от куртката и панталоните си. За близо двете години в лагера, изглежда, все още не се бе натъкнал на истинската омраза на Архипелага, не бе почувствувал неговата бездна. Нашият лагер му се бе паднал, естествено, по избор: жилището му се намираще на няколко тролейбусни спирки, някъде около Калужкия площад. И без да осъзнава докрай колко враждебен е на своето днешно обкръжение, той се изпускаше понякога в стаята да признае колко отблизо познавал Круглов (тогава още не министър) или Френкел, или Завенягин, все от най-големите гулаговски чиновци. Веднъж спомена, че през войната ръководил строежа на голям участък от железопътната линия Сизран – Саратов, това значи във френкелското ГУЛЖеДеСе. Какво би могло да означава ръководил? Не беше никакъв инженер. Значи началник на лагерното управление? И ето че бе рухнал от тази височина до равнището на почти прост арестант. Водеха го по 109 член, за МВД това ще рече: посегнал не според чина си. Осъждат го на седем години като свой човек (значи престъплението му е заслужавало двадесет). Сталинската амнистия бе отменила вече половината от оставащите му години, трябваше да лежи още две години и половина. Но

той страдаше, страдаше като от пълна десетка.

Единственият прозорец на нашата стая гледаше към Нескучний сад. Съвсем близко до прозореца, малко в ниското, се клатушкаха върховете на дървета. Върху тях наблюдавахме всички промени: снежните вихрушки, топенето на снеговете, първата зеленина. Когато Павел Николаевич не бе раздразнен, а умерено тъжен, той заставаше пред прозореца и загледан в парка, си тананикаше тихо, приятно:

О, заспи, сърце мое, дълбоко!
Не събуждай мига в мен чудесен...

Я виж ти! Съвсем приятен човек в гостната ви стая. А колко арестантски общи ями е оставил покрай своя железопътен насип!...

Кътчето от Нескучний сад, обърнато към нашата зона, бе преградено с височинки от разхождащите се и бе усамотено – би било, ако не се смята, че от нашите прозорци надзъртахме ние, с бръснатите глави. Срещу Първи май някакъв лейтенант бе довел тук, на скрито, своето момиче с пъстра рокля. Бяха се скрили от парка, а от нас не се стесняваха, все едно, че ги наблюдаваха котки или кучета. Офицерът търкаляше момичето си по тревата, а и то не бе от срамежливите.

Не зови туй, що вече потокът
на живота навеки отнесе.

Изобщо нашата стаичка беше като по модел. Меверистът и генералът напълно ни управляваха. Само с тяхно разрешение можехме да ползуваме електрическия котлон (той беше народен) в случаите, когато те нямаха нужда от него. Само те решаваха въпроса: да се проветрява ли стаята, къде да поставяме обувките, къде да закачаме панталоните си, кога да преставаме да говорим, кога да спим, кога да се събуждаме. На няколко крачки по коридора беше вратата на голямата обща стая, там бушуваше републиката, там правеха на пух и прах всички авторитети, а тук бяха привилегиите и като се държахме за тях, ние също трябваше по всякакъв начин да спазваме законността. След като се сгромолясах до нищожен бояджия, аз бях станал безсловесен: бях станал пролетарий и всеки момент можех да излетя на обща работа. Селянинът Прохоров, макар и да се смяташе за „бригадир“ на производствените нагаждачи, бе назначен на тази длъжност именно като прислужник – да носи хляба, да носи канчетата ни, да се обяснява с надзирателите и дневалните, с една

дума, да върши цялата мръсна работа (това е същият, който хранеше двамата генерали). И така, ние принудително трябваше да се подчиним на диктаторите. Но къде бе и къде гледаше великата руска интелигенция?

Доктор Правдин (ни най-малко не съм му измислил фамилното име!), невропатолог, лекарят на лагучастъка, беше на седемдесет години. Това значи, че революцията го е заварила на петото му десетилетие, че се е формирал в най-добрите години на руската мисъл, в духа на почитеността, честността и народолюбието. А и как изглеждаше само! Огромна мастита глава със сребристи поклащащи се власи, до които не дръзваше да се докосне лагерната машинка (привилегия от началника на санитарната част). Портретът му би украсил корицата на най-доброто в света медицинско списание. Всяка страна би се гордяла да има такъв министър на здравеопазването! Едрият му, със самочувствие нос внушаваше пълно доверие при неговата диагноза. Движенията му бяха почтено солидни. Докторът бе толкова обемист, че почти не се помещаваше върху единичния си метален креват и провисваше от него.

Не знам що за невропатолог е бил. Може наистина да е бил добър, но единствено в отпуснатата любезна епоха и по никой начин не в държавна болница, а вкъщи, с медна табелка на дъбовата врата и с мелодичните удари на стенния часовник, за никъде небързащ и на нищо неподчиняващ се освен на собствената си съвест. Оттогава обаче здравата са го стреснали – наплашили са го за цял живот. Не знам дали не е излежал присъда някога преди това, дали не са го извеждали на разстрел през Гражданската (не би имало нищо за чудене), но него и без револвер го бяха наплашили достатъчно. Стигало му е да поработи в амбулаториите, където е длъжен да преглежда по девет болни на час – толкова време, колкото да чукне с чукчето по коляното; да участва като член на ТЕЛК (Трудово-експертна лекарска комисия), член на курортната комисия, член на военно-комисариатската комисия и навсякъде да подписва, да подписва, да подписва хартийки и да знае, че с всеки подпис си слага главата в торбата, че някои от лекарите вече са прибрани, че някои са вече заплашвани, а ти продължаваш да подписваш болнични листове, заключения, експертизи, извършени прегледи, истории на болестта и всеки подпис те разтърсва по хамлетовски: да освободиш или да не освободиш? Годен ли е или негоден? Болен или здрав? Болните го молят за едно, началството го натиска за друго, наплашеният доктор се обърква, съмнява се, трепери и се разкайва.

Но всичко това е още докато е на свобода, това са бели кахъри! А

вече като арестуван враг на народа, напласен до смъртоносен инфаркт от следователя (представям си колко хора, че и целия медицинститут би могъл да повлече той след себе си при този страх), какво е той сега? Най-обикновеното поредно посещение на волнонаемния началник на санитарната част на ОЛП, някакъв стар пияница без лекарско образование, довежда Правдин до такова вълнение и обърканост, че той не е в състояние да прочете руския текст върху болничния картон. Съмненията му този път нарастват десетократно, в лагера той още повече се обърква и не се знае: има ли право да освобождава за един ден от работа при температура 37,7°? Ами ако вземат да го ругаят? И идва да се съветва с нас в стаята. Той можеше да живее в уравновесено състояние не повече от едно денонощие – едно денонощие след похвалата на началник-лагера или поне на младшия надзирател. След такава похвала 24 часа той се чувствуваше сякаш в безопасност, но от следващата сутрин неумолимата тревога отново се промъкваше в него. Веднъж трябваше да отправят от лагера много спешен етап и така бързаха, че нямаше кога да уредят банята (пак добре, че не погнаха хората голи в леденото помещение). Старши надзирателят дойде при Правдин и му заповяда да напише справка, че етапираните са минали през санитарна обработка. Както винаги Правдин се подчини на началството, но да бяхте видели какво беше с него после! Той се прибра в стаята, стовари се на кревата като подкосен, държеше се за сърцето, стенеше и не слушаше нашите успокоения. Ние заспахме. Той пушеше цигара след цигара, току притичваше до тоалетната, накрая, някъде след полунощ, се облече и с обезумял вид отиде при дежурния надзирател с прякора Дребосъка – неграмотен питекантроп, но със звездичка на фуражката! – да се съветва с него: какво го очаква след всичко това? Ще получи ли за това си престъпление втора присъда по член 58-и? Или само ще го прехвърлят от московския лагер в някой далечен? (Семейството му беше в Москва, носеха му богати пакети с продукти и вещи и той много държеше на нашето лагерче.)

Разбит и напласен, Правдин бе загубил воля във всичко, дори в санитарната профилактика. Той вече не умееше да изисква нищо нито от готвачите, нито от дневалните, нито от своята санчаст. В трапезарията беше мръсно, паниците в кухнята се миеха лошо, в самата санчаст одеялата кой знае кога се изтръскваха – той знаеше всичко това, но да настоява за чистотата, не можеше. Споделяше с цялото лагерно началство (това забавление е познато в много лагери) единствено манията да се мият ежедневно подовете в стаите за живеене. Това се изпълняваше неотклонно. Въздухът и леглата ни оставаха влажни заради вечно мокрите

гниещи подови дъски. Правдин не се ползуваше с уважението и на последния нагаждач. Той не бе ограбван и мамен по тъмничния си път само от ония, които не са поискали. Само защото стаята ни през нощта се заключваше, вещите му бяха цели, разхвърляни около кревата, а неокраденото му нощно шкафче, от което всичко се изсипваше и падаше, бе най-безпорядъчното в целия лагер.

Правдин лежеше по членове 58–10 и 11 с присъда от осем години, тоест като политик, агитатор и организатор, но аз виждах у него наивността на едно недоразвито дете. Дори през третата година от затварянето му той все още не бе дозрял до мислите, които бе признал за свои на следствието. Той вярваше, че всички ние сме затворени временно, едва ли не на шега, че се подготвя великолепна щедра амнистия, за да ценим след това повече свободата и да бъдем вечно благодарни на Органите за дадения ни урок. Той не се съмняваше в разцвета на колхозите, в гнусното коварство на плана Маршал за поробването на Европа и в интригите на съюзниците, стремящи се към разпалване на трета световна война.

Помня, веднъж той дойде успокоен, излъчващ тихо добро щастие, каквото се наблюдава у вярващите след хубава всенощна служба. На едрото му добродушно открито лице винаги големите му очи с провиснали под тях торбички светеха с неземна благодат. А ето какво било: токущо имало съвещание със зонните нагаждачи. Началникът на лагпункта отначало им крещял, удрял с юмрук и изведнъж притихнал и казал, че им се доверява като на свои най-верни помощници. И Правдин с умиление ни откри: „Просто след тези думи се появи ентузиазъм за работа!“ (Трябва да отдадем заслуженото на генерала, който презрително изкриви устни.)

Фамилното име на доктора не лъжеше: той бе правдолюбив, обичаше правдата. Обичаше я, но не бе достоен за нея!

В нашия малък модел той е смешен. Но ако трябва този път да минем от малкия към големия модел, ще застинем от ужас. Каква част от нашата духовна Русия е станала такава – от един-единствен страх само...

Правдин израства в културна среда, през целия си живот е зает с умствена работа, обкръжен е с умствено развити хора, но бил ли е интелегент, тоест човек с индивидуален интелект?

С годините започнах да се замислям над тази дума интелигенция. Всички ние много обичаме да се причисляваме към нея, ала не всички спадаме към тази категория. В Съветския съюз тази дума е придобила

съвсем извратен смисъл. Към интелигенцията започнаха да отнасят всички, които не работят (и се боят да работят) с ръцете си. Тук попадат всички партийни, държавни, военни и профсъюзни бюрократи. Всички счетоводители и счетоводни работници – тези механични роби на Дебита. Всички канцеларски служители. С още по-голяма лекота се причисляват тук всички учители (и ония, които не са нищо повече от едни говорещи учебници и нямат нито самостоятелни знания, нито самостоятелен възглед върху възпитанието). Всички лекари (и ония, които ги бива само да шарят с писалката по историята на болестта). И вече без никакво колебание отнасят тук всички, които се навъртат около редакциите, издателствата, киностудиите, филхармониите, да не говорим пък за тия, които публикуват, снимат филми или движат лъка.

А всъщност нито но един от тези признаци не бива да причислява човека към интелигенцията. Ако не искаме да загубим това понятие, не трябва да злоупотребяваме с него. Интелигентът не се определя от професионалната си принадлежност и характера на заниманията. Доброто възпитание и доброто семейство също невинаги създават интелигента. Интелигентът е този, чиито интереси и воля към духовната страна на живота са настойчиви и постоянни, непораждани от външните обстоятелства и дори въпреки тях. Интелигент е този, чиято мисъл не е подражателна.

В нашата стая с изроди Беляев и Зиновиев се смятаха за първи интелигенти, а що се отнася до Орачевски и магазинера инструменталчик, селяка Прохоров, те направо оскърбяваха чувствата на тези висши същества и докато аз бях министър-председател, генералът и меверистът побързаха да се обърнат към мен с настояването да изхвърлим от нашата стая тези двама селяндури заради тяхната нечистоплътност, заради навика им да лягат с обувките на кревата, а и изобщо заради неинтелигентността им (генералите бяха намислили да се избавят от хранещия ги селяндур!). Но на мен тези двама ми харесваха – самият аз по душа съм селянин – и в стаята имаше равновесие. (А скоро след това и за мен навярно генералите трябва да са говорили на някого да бъде изхвърлен.)

Орачевски наистина имаше грубовата външност, нищо „интелигентно“. От музиката единствено украинските песни му бяха достъпни, не беше и чувал за старата италианска живопис, нито за новата френска. Дали обичаше книгите, не мога да кажа, защото ние в лагера не разполагахме с такива. Той не се намесваше във възникващите в стаята отвличени спорове. Сякаш не даваше ухо на най-добрите монолози на Беляев за Англо-египетски Судан или на Зиновиев за неговия апартамент.

Свободното си време посвещаваше на това – мрачно и мълчаливо дълго да мисли, поставил крака върху рамката на кревата, опрял фортовете си на самото желязо, с подметките върху генералите (съвсем не предизвикателно, но преди самия развод или в обедната почивка, или вечер, ако ще предстои да се ходи някъде, нима човек може да се откаже от удоволствието да полежи? А да си свали ботушите е сложна работа, те са нахлузени плътно върху две партенки). Безизразно се отнасяше Орачевски и към всички самотерзания на доктора. И ненадейно, след като е мълчал час или два, можеше съвсем ни в клин, ни в ръкав към това, което ставаше в стаята, да изрече: „Да! По-лесно е камила да мине през иглено ухо, отколкото Петдесет и осми да излезе на свобода.“ Затова пък в практическите спорове – ча свойствата на битовите вещи, за правилността на битовото поведение той можеше с цялото си украинско упорство да се включи и разпалено да доказва, че валенките се повреждат от сушенето им на печката, че е по-полезно и по-приятно да ги носиш цялата зима, без да ги сушиш. Така че, то се знае, какъв ти интелigent беше той!

Но от всички нас единствен той беше предан на строителството, единствен можеше да говори с интерес за него в извънработно време. Когато разбра, че зековете са се изхитрили да изпочупят вече докрай поставените преградки между стаите и да ги използват за дърва, той стисна с ръце грубата си глава и се заклати от болка. Не можеше да проумее туземното варварство! – може би защото беше затворен едва от година. Идва някакъв и съобщава: изгървали бетонна плоча от осмия етаж. Всички ахват: „Няма ли жертви?“ А Орачевски: „Не забелязахте ли как се е разбила, накъде са плъзнали пукнатините?“ (Плочите се отливаха по неговите чертежи, искало му се да разбере добре ли е поставил арматурата.) На декемврийския студ се събират в кантората бригадирите и десетниците, за да се стоплят, и тогава разказват всякакви лагерни сплетни. Влиза Орачевски, сваля ръкавицата и тържествено, внимателно вади от нея и поставя на масата замръзнала, но жива оранжево-черна красавица пеперуда. „Ето ви пеперуда, издържала 19-градусов студ! Беше кацнала върху покривния трегер.“

Всички се струпват около пеперудата и мълчат. Ония от нас, които ще имат щастието да излязат живи оттук, едва ли ще са по-подвижни от тази пеперуда.

Самият Орачевски получава само пет години. Затварят го заради „лицепрестъпление“ (съвсем като по Оруел) – заради една усмивка! Бил преподавател в сапърска школа. И там, докато показва на друг един

преподавател нещо в „Правда“, той се усмихва. Онзи, другият, скоро е убит и за какво се е усмихвал Орачевски, никой вече не може да разбере. Но усмивката е забелязана и самият факт за усмивката над централния орган на партията е светотатствен! По-късно предлагат на Орачевски да направи политически доклад. Той отвръща, че ще се подчини на нареждането, но ще направи доклада без настроение. Това препълва чашата!

Та кой от двамата – Правдин или Орачевски – е по-близо до интелигента?

Не може да не споменем тук и за Прохоров. Той беше едър чичко, с тежка походка и тежък поглед, малко приятно имаше в лицето му, а се усмихваше някак замислено. Такива на Архипелага ги наричат „сиви вълци“. Не проявяваше и най-малък намек в нещо да отстъпи, да направи на някого добро. Но което харесвах у него: носеше канчетата на Зиновиев и хляба на Беляев без подмазване, лъжлива усмивчица или излишна дума, носеше тези неща величествено, сурово, за да покаже, че службата си е служба, но и той не е някое хлапе. За да нахрани своето голямо работно тяло, му трябваше много храна. Търпеше унизителното си положение заради генералската чорба и каша, знаеше, че го презират за това, грубо не отвръщаше, но и на пръсти не притичваше. Всички ние, до един, му бяхме напълно ясни, но нямаше подходящ момент да ни го каже. Като гледах Прохоров, имах чувството, че е правен от камък, много нещо в народа се крепи върху такива плещи. Не бърза на никого да се усмихне, гледа навъсено, но и нож в гърба ти никога няма да забие.

Макар и да не лежеше по 58-и, бе вникнал до основи в живота.

Дълги години бил председател на селсъвета край Наро-Фоминск, там също е трябвало умение да се лавира, да се проявява жестокост, да се устоява срещу началството. Ето как разказваше той за своето предателство:

– Да си патриот, ще рече винаги да вървиш напред. Ясно, пръв ще се натъкнеш на всички препятствия. Четеш в селсъвета доклад и макар на село разговорите да опират все до материалното, ще се намери някоя брада да ти подхвърли; а какво значи пер-ма-нент-на революция? Дявол знае каква ще е тя, знам, че женорята в града ходят на перманент (Трайно къдрене (от лат. *permanens* – първа съставна част на сложни думи за означаване на някои багрила и лакове със значение траен). – Б. пр.), а не отговоря ли, ще кажат: пъхнал си муцуната, дете не му е работата. Е,

това е, викам, такава революция, която все се криви и шава, ама в ръце се не дава – иди поглеж как са къдросани женорята у града или при нас кончовете. Когато нашите се съдърпаха с Макдоналд, поправих в доклада си за властта: „А вие, викам, другари, по-малко настъпвайте чуждите песове по опашките.“

С годините и сам той вниква и участвува в привидното благополучие на нашия живот. Ще извика председателя на колхоза и ще му каже: „Да подготвиш там една доячка за златен медал на селскостопанската изложба – така, че дневният ѝ млеконадой да стига шестдесет литра!“ И целият колхоз се залавя с общи сили да готви такава доячка, сипват в яслите на нейните крави подсилен с белтъчини фураж и дори захар. И цялото село, и целият колхоз знаят колко ѝ е цената на тая селскостопанска изложба. Но горе се натягат, сами у глупаците се слагат – значи туй им трябва.

Когато фронтът приближава Наро-Фоминск, възлагат на Прохоров да евакуира добитъка. Но се оказва, че тази мярка е не срещу немците, а срещу селянина: оставят го на голата земя без добитък и без трактори. Селяните не искат да си предадат добитъка, нахвърлят се да се бият (очаквали са навярно, че колхозите ще се разпаднат и добитъкът ще остане за тях) – едва не пречукват Прохоров.

Фронтът ототстъпва зад тяхното село – и замира там през цялата зима. Артилерист още от 1914 г., Прохоров, след като не успява с добитъка, се присъединява от мъка към една съветска батарея и носи снаряди, докато не го изгонят. От пролетта на 1942 г. съветската власт се връща в техния район и Прохоров става отново председател на селсъвета. Този път има всичката възможност да си разчисти сметките с враговете си и да стане по-лошо куче и отпреди. И би си живял благополучно и до ден-днешен. Но странно – не става. Трепва сърцето в него.

Тяхната местност била разорена и на председателя отпусkali хлебни талони: от малко поне да подхранва от хлебопекарницата останалите без покрив и най-гладните. Прохоров започва да жали народа, преразходва талоните в разрез с инструкцията и получава закона „седем осми“, 10 години. Макдоналд му прощават по неграмотност, съжалението към човека не му прощават.

В стаята Прохоров обичаше, също както и Орачевски, да лежи мълчаливо с часове и с ботуши върху рамката на кревата, загледан в олющения таван. Изказваше се само когато генералите ги нямаше. Страшно ми допадаха неговите разсъждения и начин на изказване:

– Каква линия е по трудно да прокараш – права или крива? За

правата ти е необходим уред, а кривата и пиян ще ти я начертае с крака си. Така и линията на живота.

– Парите станаха пече двуетажни. – (Колко точно само! При това Прохоров каза, че продуктите се купуват по една цена от колхоза, а се продават на хората съвсем по друга. Но той виждаше нещата и по-широко, „двуетажността“ на парите проличава в много неща, тя се отнася до целия живот, държавата ни плаща пари по първия етж, а трябва да се разплащаме навсякъде по втория, затова и самите ние сме принудени да получаваме отнякъде по втория, иначе бързо ще фалираме.)

– Човекът не е дявол, а не те оставя да живееш – беше друга негова пословица.

И много още в този дух, много съжбявам, че не съм си ги записал.

Нарекох нашата стая – стая на изродите, но не мога да отнеса към тях нито Прохоров, нито Орачевски. Само че от шестимата мнозинството бяхме изроди, защото и самият аз с какво бях по-малък изрод? В главата ми, макар вече разкъсани и разнищени, все още плаваха остатъци от объркани вярвания, лъжливи надежди и мними убеждения. Ала в края на втората си година в лагера аз все още не разбирах пръста на съдбата, какво ми сочи той – на мен, захвърления на Архипелага. Все още се поддавах на повърхностната развъртаваща мисъл, внушена ми от спецнарядника на Пресня: „Само да не попадеш на общите! За да оцелееш!“ Духовният ми път към общите работи не бе намерен лесно.

Една нощ пред портала на лагера спря лека кола, в стаята ни влезе надзирателят и като хлопна генерал Беляев по рамото, заповяда да си стяга „багажа“. Отведоха замаяния от преждевременното събуждане генерал. От Бутирки той все пак успя да ни прати бележчица: „Не падайте духом! (Тоест очевидно от неговото заминаване.) Ако бъда жив – ще ви напиша.“ (Не ни писа, но узнахме по заобиколен път. В московския лагер решават, изглежда, че е опасен. Попада в Потма. Там вече ги няма термосите с домашната супа и той, предполагам, не изрязва повече хлебното си парче от шестте му страни. А след още половин година дойде слухът, че се бил много отпуснал в Потма, разнасял чорбата, та да получи допълнително от нея. Не знам дали е вярно; както е приказката в лагера – за колкото ми струва, за толкова го продавам.)

А аз, без да губя време, още на следната сутрин се уредих за помощник-нормировчик на мястото на генерала, без да изуча по тази причина бояджийството. Но и на нормирането не се научих, а само умножавах и дялях от нямане какво друго. На новата си работа имах често повод да се скитам по строителния обект и време да поседя на

покривната конструкция на осмия етаж на нашето здание, тоест почти като на покрива. Оттам пред арестантския ми поглед се откриваше обширно Москва.

От едната страна – Воробьовие гори, още девствени. Едва-едва се набелязваше, още го нямаше бъдещия Ленински проспект. На фона на недокоснатата първородност се виждаше Канатчиковата дача. От другата страна – кубетата на Новодевичия манастир, разлятата маса от корпусите на Академията „Фрунзе“, а далеч отпред зад гъмжащите улици, в люляковата мъгла – Кремъл, където оставаше само да се подпише готовата вече амнистия за нас.

На нас, обречените, този свят ни се разкриваше примамливо, почти докосван с богатството и славата му от нашите нозе, а оставащ завинаги недостъпен.

Но както и да се стремях като всеки новак „на свобода“ – този град не пораждаше в мен завист и желание да литна на неговите улици. Всичкото зло, което ни държеше, се преплиташе в този град. Винаги високомерен, той още никога така, както след тази война, не отговаряше по-точно на пословицата:

Москва на сълзи не вярва!

А сега уж няма-няма, а все гледам да използвам тази рядка за бившия зек възможност: да се озова в своя лагер! Всеки път се вълнувам. За определяне мащабите на живота това е толкова полезно – да се потопиш в безизходното минало, да се почувствуващ отново предишният. Където бяха трапезарията, сцената и КВЧ – сега е магазин „Спартак“. Ето тук, до запазената тролейбусна спирка, бе външният портал. Ей там на третия етаж е прозорецът на нашата стая на изродите. Ето колата, с която ни караха на развод. Тук пък се движеше кулокранът на Наполная. А тук М. се шумгуна при Бершадер. Хората вървят по асфалтовия двор, разхождат се, разговарят за празни неща – не знаят, че ходят по трупове, по нашите спомени. Те не могат да си представят, че това дворче би могло да не бъде част от Москва на двадесет минути с превоз до центъра, а островче от дивия Архипелаг, свързано по-близо с Норилск и Колима, отколкото с Москва. Но и аз вече не можех да се кача на покрива, където ходехме с пълно право, не можех да вляза в апартаментите, където шпакловах вратите и настилах подовете. С ръце на гърба, както някога, се разхождам по зоната и си представям, че няма изход за мен, че ми

се полага само отгук дотук, и къде ще ме пратят от утре – не знам. И същите дървета на Нескучний сад, сега вече не оградени със зоната, ми свидетелствуват, че помнят всичко, и мене ме помнят, че всичко е било наистина така.

Вървя така по арестантската права глуха линия, като се обръщам в двата ѝ края – и постепенно всички трудности в сегашния ми живот започват да се стапят като восъчни.

Не мога да се стърпя, постъпвам като хулиган: качвам се по стълбите и на белия перваз под прозореца, на половин крачка от кабинета на началник-лагера, написвам с черно: „121-ви лагучастък“.

Като минат и прочетат, може пък и да се замислят.

* * *

Макар и нагаждачи, все пак бяхме от производствените и не нашата стая беше главната, а тази над нас, в която живееха зонните нагаждачи и откъдето триумвиратът на счетоводителя Соломонов, магазинера Бершадер и нарядника Бурщейн управляваше нашия лагер. Там именно бе решено да се уволни Павлов от длъжността завеждащ производството и да бъде заменен с Кукос. И ето че веднъж този нов министър-председател се нанесе в нашата стая (а преди това Правдин, колкото и прилежно да служеше, бе експедиран с етап). Мен също дълго не ме търпяха: изгониха ме от нормировъчната и от нашата стая (в лагера, когато падаш в общественото си положение, обратно, се качваш на вагонката), но докато все още бях тук, имах време да понаблюдавам Кукос, допълнил нелюбопитно нашия малък модел с още една важна следреволюционна разновидност на интелегента.

Александър Фьодорович Кукос, тридесет и пет годишен пресметлив ловък гешефтар (което ще рече „блестящ организатор“), по специалност строителен инженер (но някак рядко проявяваше той тази си специалност, освен дето си служеше с логаритмична линейка), имаше присъда от десет години по закона от 7 август, лежеше вече трета година, напълно се бе нагодил към лагера и се чувствуваше в него толкова свободно, колкото и навън. Общите работи сякаш абсолютно никак не го заплашваха. Толкова по-малко бе склонен да съжалява бездарната маса, обречена именно на тези общи работи. Беше от този тип затворници, чиито действия са по-страшни за зековите и от действията на заядливите стопани на Архипелага: хване ли те такъв за гърлото, вече не те пуска, не му омръзва. Той издействуваше намаляване на дажбите (удвояване на изкопните норми), лишаване от свиждания, изпращане в етапи – само

и само да изстиска повече от затворниците. Лагерното началство, както и производственото, се възхищаваше от него.

Но ето какво е интересното: всички тези похвати му бяха явно присъщи и отпреди лагера. Беше се научил да ръководи така именно в живота на свобода и се бе оказало, че този му метод на ръководство е добре дошъл за лагера.

За опознаването ни помага приликата. Бързо забелязах, че Кукоос ми напомня твърде много за някого. За кого ли? Ами че за Леонид З-в, моя лубянский съкилийник. И главно, съвсем не по външен вид, не, онзи имаше шопарест вид, а този е строен, висок, досущ джентълмен. Но съпоставени, те позволяваха да се види през тях цялото течение – първата вълна на собственото ни ново инженерство, което очаквахме с нетърпение, за да натирим по-бързо старите „спецове“ от местата им, а и да се справим с мнозина от тях. И те, първите випускници на съветските ВТУЗове, дойдоха! Като инженери те дори не смееха да се сравняват с инженерите от предишната формация – нито по широтата на техническото развитие, нито по артистичния усет и увлечение в работата си. (Дори пред мечката Орачевски, тутакси изгонен от стаята, бляскавият Кукоос веднага се прояви като дрънкало.) Като претендиращи за обща култура, те бяха комични. (Кукоос казваше: „Любимото ми произведение е «Трите цвята на времето» от Стендал!“ Бъркаше с книгата за Стендал.) Неуверено улавяйки се за интеграла $x^2 dx$, той се хвърляше в тежка битка да спори с мен по всеки въпрос на висшата математика. Бе запомнил пет-десет училищни фрази на немски език и ги употребяваше ни в клин, ни в ръкав. Ни най-малко не знаеше английски, но упорито спореше за правилното английско произношение, каквото бил чул веднъж в ресторанта. Държеше тетрадка с афоризми, които от време на време препрочиташе и зазубряше, за да може при случай да блесне.

Но затова пък от тях – никога невиделите капиталистическото минало, ни най-малко незаразени от неговите язви, се очакваше републиканска чистота, наша съветска принципност. Направо от студентската скамейка мнозина от тях получаваха отговорни постове, много висока заплата, а по време на войната Родината ги освобождаваше от фронта и не искаше нищо друго, освен да работят по специалността си. Затова бяха и такива патриоти, макар че в партията влизаха вяло. Виж, това, което не знаеха, бе страхът от класови обвинения, ето защо не се бояха да стрешат в своите решения, но откриеше ли им се случай, ги защищаваха с нокти и зъби. По същата причина не изпитваха страх и пред работническите маси, напротив, имаха за тях обща жестока волева хватка.

Но – и това е всичко. И се стараеха по възможност работният им ден да не превишава осемте часа. А по-нататък започваше чашата на живота: артистки, „Метропол“, „Савой“. Тук разказите на Кукос и З-в удивително си приличаха. Ето на, Кукос разказва (не без послъгване, но в общи линии истината, веднага му вярваш) за един обикновен неделен ден през лятото на 1943 г. Разказва и целият сияе, преживява го отново:

– Още в събота вечерта се закотвяме в ресторант „Прага“. Вечеря! Давате ли си сметка какво значи за жената една вечеря? Тя абсолютно не се интересува какви ще бъдат закуската и обядът ѝ или пък работата през деня. За нея е важно: тоалетът, обувките и вечерята! В „Прага“ има затъмнение, но може да се качим на покрива. Балюстрада. Ароматен летен въздух. Затъмненият, потънал в сън Арбат. Редом – жена с копринена (тази дума той винаги подчертава) рокля! Гуляли сме цялата нощ и този път пием само шампанско! Иззад иглата на НКО изгрява малиновото слънце. Лъчи, стъкла, покриви! Плащаме сметката. Кола пред входа! – извикали сме я по телефона. Вятърът брули лицата ни през отворените прозорци и ги освежава. А на вилата – борова гора! Представяте ли си какво е това – борова гора сутрин? Няколко часа съм при пуснати кепенци. Някъде към десет часа се събуждаме – слънцето пречупва лъчите си през щорите. В стаята – разхвърляни в мил безпорядък женски дрехи. Лека (разбирате ли какво е това лека?) закуска с червено вино на верандата. После пристигат приятелите – рекичка, припичане на слънце, къпане. Вечерта се прибираме с коли по къщите си. Ако пък неделята се случи работен ден, след закуска, някъде към единадесет, се отправяш да поръководиш.

Та бихме ли могли когато и да било, когато и да било да се разберем един друг?...

Той седи на моя креват и разказва, като размахва ръце за по-голяма точност при пленителните подробности и върти глава от упойващата сладост на спомените. Спомням си и аз един след друг тези страшни неделни дни през лятото на 1943 година. 4 юли. На разсъмване цялата земя от лявата ни страна на Курската дъга се затресе. А при светлината на малиновото слънце вече четяхме падащите листовки: „Предайте се! Вече можахте да изпитате неведнъж съкрушителната сила на германските настъпления!“

11 юли. На разсъмване многохлядно свистене разцепва въздуха над главите ни – започваше нашето настъпление за Орел.

– „Лека закуска“? Естествено, разбирам. Това е още по тъмно, в траншеята, една консерва американско задушено на осем човека и ура!

За Родината! За Сталин!

Десета глава ВМЕСТО ПОЛИТИЧЕСКИ

Но в този мрачен свят, в който всеки гложди когото може, в който животът и съвестта на човека се купуват за къшей клисав хляб – къде бяха в този свят и какво правеха политическите, носителите на честта и светлината на всички затворнически населения в историята?

Вече проследихме как „политическите“ биват отделяни, потискани и изстребвани.

Е, а в замяна на тях?

А какво в замяна? Оттогава у нас няма политически. Пък и такива е невъзможно да има у нас. За какви „политически“ може да става дума, след като е установена всеобща справедливост? Някога в царските тъмници политическите са се ползували с привилегии, от което още по-ясно става, че с тях трябва да се приключва. Просто – политическите се отменят. Няма такива и няма да ги има!

А тези, които ги затварят, те са просто каери, врагове на революцията. С годините думата „революция“ завяхва – дадено, нека бъдат врагове на народа, още по-добре звучи. (Ако въз основа на обзора на нашите Потоци направим сметка на всички затворени по този член и прибавим към тях трикратния брой на членовете на семействата им – преследвани, подозирани, унижавани и притеснявани, в почуда ще трябва да признаем, че за пръв път в историята народът е станал враг на самия себе си, затова пък си е спечелил най-добрия приятел – тайната полиция.)

Има един лагерен виц, според който една осъдена дълго не могла да разбере защо пред съда прокурорът и съдията я наричали „конен милиционер“ (а това било „контрареволюционер“!). След като полежиш и се понагледаш на какво ли не в лагерите, може да възприемаш този виц като истински случай.

Шивач забожда иглата си, за да не я загуби, във вестника на стената и попада в окоето на Каганович. Клиентът забелязва това. 58-и, 10 години (терор).

Продавачка приема стоката от експедитора и я записва на парче вестник поради липса на друга хартия. Няколко калъпа сапун попадат върху челото на другаря Сталин. 58-и, 10 години.

Тракторист от Знаменската МТС уплътнил калпавата си обувка с

листовка за изборния кандидат във Върховния съвет, а чистачката се усетила за липсата ѝ (отговаряла за тези листовки) – и намира у кого е. КРА, контрареволуционна агитация, 10 години.

Завеждащ селския клуб отива със своя пазач да купува бюст на другаря Сталин. Купуват го. Бюстът е тежък, голям. Трябва да го поставят върху носилка, да го пренесат двамата, но завеждащият клуба не позволява да го поставят легнал. „Е, ще го донесеш някак полекичка.“ И тръгва напред. Старият пазач дълго не може да му намери чалъма. Под мишница да го вземе, не може да го обхване. Пред себе си да го понесе – гърбът му не държи, поваля го назад. Досеща се все пак: сваля колана си, прави примка върху шията на Сталин и така го понася през селото, прехвърлен през рамо. Е, тук никой няма и да спори, случаят е чист. 58–8, терор, 10 години.

Матрос продава на англичанин запалка „Катюша“ (фитил в тръбичка и чакмак) като сувенир – срещу фунт стерлинги. Подронване на авторитета на Родината, 58-и, 10 години.

Говедар ядосано се нахвърля върху непослушната крава с думите „колхозна к...“ – 58-и, няколко години.

Елочка Свирска изпява на самодеен концерт частушка с леко дочаклив текст – ами че това е просто метеж! 58-и, 10 години.

Глухоням дърводелец – и той получава присъда за контрареволуционна агитация! По какъв начин? Настилал пода в клуба. Всичко от голямата зала било изнесено, никъде ни гвоздей, ни кукичка. Докато работи, намята самото и фуражката си върху бюста на Ленин. Някой влиза, вижда това. 58-и, 10 години.

Колко такива само има във Волголаг преди войната! Неграмотни селски старци от Тулска, Калужка, Смоленска област. Всички те лежат по 58–10, тоест за антисъветска агитация. А когато трябва да се разпишат, поставят кръстче. (Разказ на Лошчилин).

След войната имах случая да бъда в един лагер с ветлужеца Максимов. Той служи от началото на войната в зенитна част. Един зимен ден заместник-командирът по политическата част ги събира да обсъдят уводната статия на „Правда“ (16 януари 1942 г.: „Да разпердушним немците през зимата така, че през пролетта да не могат да се изправят!“). Накарва да се изкаже и Максимов. Той казва: „Правилно! Трябва да ги преследваме, мръсниците, докато фучат виелиците, докато са без валенки, макар че и ние понякога караме по обувки. А през пролетта ще ни бъде по-трудно при тяхната техника...“ И заместник-командирът го похвалва, като че ли всичко е правилно. А в СМЕРШ го извикват и му

лепват 8 години – „възхвала на германската техника“, 58-и. (Максимов бе само с първи клас от селското училище. Синът му, комсомолец, го навестяваше в лагера от армията, заръчваше му: „Не пиши на майка, че си арестуван, а че не те пускат от армията.“ Жена му отговаря на адрес „пощенска кутия“: „На твоите години отдавна трябваше да си отслужил, защо не те пушат?“ Конвоят гледа винаги брадясалия, сломен, че и глуховат Максимов и го съветва: „Напиши: прехвърлиха ме в командирския състав, затова ме задържат.“ Някакъв на обекта се ядосва на Максимов заради глухотата и невъзприемчивостта му и изтърсва: „Похабили са по теб 58-ия член!“)

Децата в колхозния клуб си играли, боричкали се и с гърбовете си свалили от стената някакъв плакат. На двете най-големи им издават присъда по 58-и. (Според Указа от 1935 г. децата носят наказателна отговорност по всички престъпления от 12-годишна възраст!) Стоварва се и върху главите на родителите, че са ги подучили, изпратили.

16-годишен ученик – чувашче, допуска на неродния си руски език грешка в лозунга на стенвестника. 58-и, 5 години.

А в счетоводството на совхоза виси лозунгът „Животът стана и по-добър, и по-весел (Сталин)“. А някой с червен молив вмъква „за“ – тоест ЗА Сталин животът става по-весел. И не търсят дори виновника – прибират цялото счетоводство.

Не ще и дума, че събирането на пари в цеха в подкрепа на жената на арестуван работник се наказва по 58-и член. (А и как са дръзнали още, ще попитате!)

Гесел Бернщейн и неговата жена Безсчастная получават 58–10, 5 години за... домашен спиритичен сеанс. Следователят настоява: „Признайте, кои още бяха с вас?“ (А в лагера се носи слух, че Гесел лежи „за врачуване“ – и нагаждачите му носят хляб и тютюн: погадай и на мен!)

Абсурдно? Диво? Безсмислено? Ни най-малко не е безсмислено, тъкмо това се нарича „терор като средство за убеждаване“. Има пословица: почни свраки и гарги да биеш, така и до бял лебед ще стигнеш! Бий подред – в края на краищата ще попаднеш и на когото трябва. Първият смисъл на масовия терор се състои именно в това: да попаднат подръка и да загинат такива силни и спотаили се, които поединично е невъзможно да изловиш.

И какви ли не от глупави по-глупави обвинения се съчиняват, за да се основе затварянето на някое случайно или набелязано лице!

Григорий Ефимович Генералов (от Смоленска област) е обвинен: „пиянствувал, защото ненавиждал Съветската власт“ (а той

пиянствувал, защото живее лошо с жена си) – 8 години.

Ирина Тучинска (годеница на сина Софроницки (Изтъкнат съветски пианист. – Б. пр.)) е арестувана, когато се връща от черква (имали са намерението да арестуват цялото семейство), с обвинението, че там се била „молила за смъртта на Сталин“ (кой би могъл да чуе тази молитва?! – терор! 25 години.

Александър Бабич е обвинен, че „през 1916 г. е действувал срещу съветската власт (!) в състава на турската армия“ (а в действителност бил руски доброволец на турския фронт). Тъй като между другото го обвиняват и в намерението да предаде на немците през 1941 г. ледоразбивача „Садко“ (на чийто борд е взет като пътник), то и присъдата е: разстрел! (Заменена е с 10 години, умира в лагера.)

Сергей Степанович Фьодоров, инженер артилерист, е обвинен във „вредителско забавяне на проектите на младите инженери“: нали тези комсомолски активисти нямат свободно време да доработват своите чертежи. (Въпреки това водят често този отявлен вредител от Крести... във военните заводи като консултант.)

Член-кореспондентът на Академията на науките Игнатовски е арестуван в Ленинград през 1941 г. с обвинението, че е завербуван от германското разузнаване по време на неговата работа в Цайс през 1908 година! – при това с такава странна задача: да не шпионира през евентуалната предстояща война (която интересува това поколение на разузнаването), а само по време на следващата. Ето защо той вярно служи на царя през Първата световна война, после на съветската власт, вкарва в експлоатация единствения в страната оптично-механичен завод (ГОМЗ), избират го в Академията на науките, а ето че от началото на Втората световна война е заловен, обезвреден и разстрелян!

Впрочем в повечето случаи не са необходими подобни фантастични обвинения. Съществува простичък стандартен асортимент от обвинения, от които за следователя е достатъчно да лепне едно-две като марки върху плик:

- дискредитиране на Вожда;
- отрицателно отношение към колхозното строителство;
- отрицателно отношение към Сталинската конституция;
- отрицателно отношение към (поредното) мероприятие на партията;
- симпатия към Троцки;
- симпатия към Съединените щати;
- и тъй нататък, и тъй нататък.

Лепването на такива марки с различна стойност е еднообразна работа, която не изисква никакво изкуство. Следователят се нуждае само от поредната жертва, за да не губи време. Такива жертви се набират от разпределените помежду оперативните работници райони, войскови части, транспортни отдели и учебни заведения. За да не си блъскат и чекистите главите, много навреме идват тук и доносите.

В борбата на хората помежду им в живота на свобода доносите са свръхоръжие, хикс лъчи: достатъчно е само да насочиш невидимия лъч срещу врага – и той е свален. Винаги безотказно. Не съм запомнил имена за подобните случаи, но смее да твърдя, че в затвора съм слушал много разкази за това как са се ползували от доносите в любовната борба: мъж се отървава от нежелания съпруг, жена премахва любовницата или любовницата жената, или любовницата отмъщава на любовника, за дето не е могла да го отдели от семейството му.

Най-употребяваната от следователите марка е десетият параграф – контрареволуционна (преименувана в антисъветска) агитация. Ако потомците вземат да прелистят някога следствените и съдебните дела от Сталиново време, ще има да се чудят що за неуморни хитреци са били тези антисъветски агитатори. Те агитират с някоя игла или съдрана фуражка, с измиването на йода (вж. по-долу) или с неизпиране на бельото, с усмивка или с липсата на такава, с твърде изразителен или пък с твърде непроницаем поглед, с беззвучни мисли в главата, със записани мисли в интимния си дневник, с любовни бележници, с надписи в тоалетните. Те агитират на шосето, на селския път, при пожар, на пазара, в кухнята, на домашната трапеза по време на чая и в постелята на ухото. И само една непобедима формация като социализма може да устои пред такъв натиск на агитацията!

На Архипелага обичат да се шегуват, че не всички членове от Наказателния кодекс са достъпни. Някой и да иска да наруши закона за защита на социалистическата собственост, не ще има възможност да го направи. Друг, без да му мигне окото, би извършил парична злоупотреба, но никой не иска да го назначи за касиер. За да убиеш, трябва да имаш поне нож, за да притежаваш незаконно оръжие, трябва преди това да го намериш, съвкупяването с животни предполага наличието на домашни такива. Дори и самият 58-и член не е толкова леснодостъпен: как ще измениш на Родината по параграф „1-6“, ако не служиш в армията? Как ще се свържеш по параграф „4“ със световната буржоазия, ако живееш в Ханти-Мансийск? Как ще подрониш държавната промишленост и транспорта по параграф „7“, ако работиш като бръснар? Ако не

разполагаш дори с най-долнокачествен медицински автоклав, за да го вдигнеш във въздуха (инженер-химик Чудаков, 1948 г., „диверсия“)?

Но 10 параграф от 58-и член е общодостъпен. Той е достъпен и за престарелите старици, и за дванадесетгодишните ученици. Достъпен е за женените и ергените, за бременните и девствениците, за спортистите и сакатите, за пияниците и трезвениците, за зрящите и слепите, за притежаващите собствени леки коли и за просещите милостиня. Да си изпросиш 10-и параграф, може с еднакъв успех и през зимата, и през лятото, и в делничен, и в неделен ден, рано сутрин или късно вечер, на работа и вкъщи, на стълбището, в метрото, в девствената гора, в театралния антракт и по време на слънчево затъмнение.

Да се сравнява по общодостъпност с 10-и параграф може само 12-ият – недопаяие или „знаел – не казал“. Всички тези, както бе казано погоре, могат да получат този параграф при същите условия, но облекчението е в това, че за целта не е необходимо да си отвориш дори устата, нито да прибягнеш до перото. Параграфът те настига именно в твоето бездействие! А иначе срокът е същият: 10 години и 5 години лишаване от граждански права.

Разбира се, след войната 1-вият параграф на 58-и член – „измяна на Родината“, също не е труднодостъпен. Не само всички военнопленници, не само всички, преживели окупацията, имат право на него, но дори тези, които се бавят с евакуирането си от застрашените райони и по този начин издават намерението си да изменят на родината. (Професорът по математика Журавски молел за три места в самолета, за да излети от Ленинград: за жена си, за болната си балдъза и за себе си. Дават му две, без балдъзата. Той изпраща жена си и балдъзата, а сам остава. Властите не могат да изтълкуват тази постъпка иначе, освен като това, че професорът чака идването на немците. 58–1 чрез 19-и член, 10 години.)

В сравнение с нещастния шивач, с пазача на клуба, с глухонемия, с матроса или с ветлужеца ще ни се сторят този път напълно законно осъдени:

– естонецът Енселд, пристигнал в Ленинград от независима още Естония. Намират у него писмо на руски. До кого е? От кого е? „Аз съм честен човек, не мога да ви кажа.“ (Писмото е от В.Чернов до негови роднини.) Ах, мръсно, честен човек значи? Хайде тръгвай за Соловки!... У него поне писмо са намерили.

– Гиричевски. Баща на двама фронтowi офицери, попада по време на войната по трудова мобилизация на торфени находища и там порицава голата рядка супа (така или иначе, порицава! Все пак си отваря

устата!). Напълно заслужено получава за това 58–10, 10 години. (Умира, събирал дотогава картофените обелки от помийната яма в лагера. В мръсния му джоб намират фотография на единия му син, гърдите му окичени с ордени.)

– Нестеровски, учител по английски език. В собствения си дом, докато пият чай, разказва на жена си и нейната най-добра приятелка (но все пак разказва, действително!) колко осиромашал и гладен е приволжкия тил, откъдето току-що се е върнал. Най-добрата приятелка напъхва двамата съпрузи: него по 10-и параграф, нея – по 12-и, двамата по на десет години. (А жилището? Не знам, може би на приятелката?)

– Н.И. Рябинин. През 1941 г. при нашето отстъпване заявява направо гласно: трябваше по-малко песни да пеем – „не обидят ли ни, няма да обидим, ала за обида ний не ще простим“. Ами че такъв подлец и да го убиеш е малко, а го осъждат само на десет години.

– Реунов и Третюхин, комунисти, взели да се тревожат, като че ли ги засърбяло дете не трябва, защо толкова дълго не се свиква конгресът на партията, уставът се нарушава (като че ли това е тяхна работа). Получават по десятка.

– Фаина Ефимовна Епщейн, потресена от престъпността на Троцки, пита на партийно събрание: „А защо са му дали да напусне СССР?“ (Като че ли партията трябва пред нея да се отчита. А и Йосиф Висарионович може би сам си е чукал главата от яд!) За този нелеп въпрос заслужено получава (и излежава) една след друга три присъди. (Макар че никой от следователите и прокурорите не може да ѝ обясни в какво е вината ѝ.)

А пролетарката Груша просто поразява с тежестта на престъплението си. Двадесет и три години работи в стъкларска фабрика и никога съседите ѝ не забелязват в къщата ѝ икони. А малко преди идването на немците в тяхната местност тя окачва икони (просто е престанала да се бои, та нали са преследвали заради иконите?) и което особено е подчертало следствието по доноса на съседките – измила пода! (А немците така и не идват.) При това намира около къщата си красива немска листовка с картинка и я пъхва във вазичката върху скрина. И все пак нашият хуманен съд, като отчита пролетарския произход, дава на Груша само: 8 години лагер плюс три години лишаване от права. А мъжът ѝ през това време загива на фронта. А дъщеря ѝ учи в техникум, но кадрите не я оставят на мира. „Къде е майка ти?“ И момичето се отравя. (По-нататък от смъртта на дъщеря си тя никога не може да продължи да разказва – плаче и се отдръпва.)

А какво заслужава Геннадий Сорокин, студент от 3-ти курс в Челябинския педагогически институт, след като написва в литературното студентско списание (1946 г.) две собствени статии? Малка присъда, 10 години.

А за четене на Есенин? Ами че всички ние забравяме. А скоро ще вземат да ни обявят: „Не е имало такова нещо, Есенин винаги е бил почитан народен поет.“ Но Есенин беше контрареволуционен поет, а стиховете му – забранена литература. Срещу М.Я. Потапов в рязанската Държавна сигурност предявяват такова обвинение: „Как си посмял да се възхищаваш (преди войната) от Есенин, след като Йосиф Висарионович казва, че най-добрият и талантливият е Маяковски? Ето че си издал своята антисъветска природа.“

И вече съвсем непоправим противник на съветския строй изглежда гражданският летец, вторият пилот на „Дъглас“. У него не само намират пълно събрание на съчиненията на Есенин, той не само разказва, че хората в Източна Пруссия са си живели сито и охолно, докато не сме се появили ние, но на диспут в авиационната част влиза в публичен спор с Еренбург по повод на Германия. (Съдейки по тогавашната позиция на Еренбург, може да се досетим, че летецът е предлагал по-меко отношение към немците.) На диспут – и изведнъж публичен спор! Трибунал, 10 години и 5 след това без граждански права.

В мемоарите на Еренбург няма да намерите и следа от тези дребни събития. А и би могъл да не знае, че опонентът му е осъден. Тогава той му отговаря в съответствие с партийното гледище и сетне забравя. Еренбург пише, че сам бил „оцелял като на лотария“. Ех, лотарийната е била с проверени номера. Почнат ли да прибират приятелите около теб, значи навреме трябва да престанеш да им звъниш. Обърне ли си посоката колата, натам трябва да се обърнеш и ти. Омразата към немците нажежава до такава степен Еренбург, че дори Сталин го възпира. След като в края на живота си даваш сметка, че си помагал в утвърждаването на една лъжа, трябва не да се оправдаваш с мемоари, а със смела жертва към днешна дата.

И. Ф. Липай създава в своя район колхоз една година преди това да му бъде заповядано от началството – че и напълно доброволен колхоз! Та ще понесе ли подобна враждебна проява оперативният работник на ГПУ Овсянников? Не ми трябва твоето хубаво, прави моето лошо! Колхозът е обявен за кулашки, а самия Липай, като кулашки помагач, го поъмкват по мочурищата...

Ф. В. Шаварин, работник, на партийно събрание споменава на глас

за „завещанието на Ленин“. Не, вече по-страшно от това нищо не може да бъде, това е вече – заклет враг! Каквито зъби още е имал, на Колима ги загубва до един.

Та ето какви ужасни престъпници се срещат по 58-и член. А се срещат още и злоехидни, с конспиративни уловки. Например Перец Герценберг, жител на Рига. Изведнъж се прехвърля да живее в Литовската социалистическа република и там се записва с полски произход. А всъщност е латвийски еврей. Кое е особено възмутителното тук: желанието да заблуди родната си държава. Следователно той е разчитал, че ще го пуснем в Полша, а оттам да се измъкне в Израел. Без тия номера, гълъбче, не ти се остава в Рига – ето ти ГУЛАГ. Измяна на Родината чрез намерение, 10 години.

А и какви потайни се срещат! През 1937 г. сред работниците от завод „Болшевик“ (Ленинград) се установява, че има бивши ученици от фабрично-заводските училища, които през 1929 г. са присъствували на събрание, на което е говорил Зиновиев. (Намира се и регистрацията на присъстващите, приложена към протокола.) И 8 години се спотайват, промъкват се в състава на пролетариата. Този път всички те са арестувани и растреляни. По някакво си дело прибират и тримата братя Старостини, футболистите, двамата братя Знаменски, бегачите – не ги спасява и спортната им слава.

Маркс казва: „Държавата се самоосакатява, когато прави от гражданина престъпник.“ (Маркс и Знгелс. Собр. соч., т. 1, стр. 233, изд. 1928 г. – Б. а.) И много трогателно обяснява как държавата трябва да вижда във всеки нарушител още и човека с гореща кръв, и войника, защитаващ отечеството, и члена на общината, и бащата на семейството, „чието съществуване е свещено“, и най-главно – гражданина. Но нашите юристи нямат време да четат Маркс, затова пък той, ако иска, нека почете нашите инструкции.

Ще възкликнат някои, че целият този списък е чудовищен! Абсурден! Че не е за вярване! Че Европа няма да повярва!

Европа, естествено, няма да повярва. Докато сама не полежи – няма да повярва. Тя повярва на гланцовите ни списания и нищо друго не побра в главата си.

А и ние преди петдесетина години за нищо на света не бихме повярвали. А и преди сто години не бихме повярвали.

* * *

В предишната Русия политическите и филистерите заемат двата

противоположни полюса сред населението. Не е било възможно да се намерят по-изключващи се взаимно начини на живот и начини на мислене.

В СССР започват да третират филистерите като „политически“.

И поради това политическите се изравняват с филистерите.

Половината от Архипелага е Петдесет и осми член. А политически няма... (Ако имаше навярно толкова много истински политически – тази власт отдавна да седи вече на подсъдимата скамейка!)

Под този Петдесет и осми член попада всеки, за когото не може да намерят веднага битов член. И тук царува невъобразима бъркотия и шарения.

Например един млад американец се оженва за съветска гражданка и е арестуван още през първата нощ, прекарана извън американското посолство (Морис Гершман). Или бившият сибирски партизанин Муравьов, известен с разправиите си над белите (отмъщавал за брат си) – от 1930 г. не излиза от ГПУ (започва се заради златото), загубва здравето си, зъбите си, разума си и дори фамилното си име (става – Фокс). Или уличеният в кражби съветски интендант, избягал от съдебно преследване в западната зона на Австрия, но там – ето ви насмешка! – не намерил поприще за себе си. Като тъп бюрократ той търси и там високо положение, но как да го постигне в едно общество, в което се съревновават таланти? Решава да се завърне в родината. Тук получава 25 по съвкупност – за злоупотреби и подозрение в шпионаж. Че и радостен е отгоре на всичко: свикнал е да диша този въздух!

Подобни примери има безчет. Зачисляването по Петдесет и осми е най-простият от начините да зачеркнеш човека, да го премахнеш бързо и завинаги.

А по този член прибират просто семействата, особено съпругите, Че-еСите. Сега се смята, че в ЧС прибират жените на крупните партийци, но този обичай съществува от по-рано, така ликвидират и дворянските семейства, и явно интеллигентските, и духовните лица. (И дори през 50-те години: историкът Х-цев за принципни грешки, допуснати в книгата му, получава 25 години. Но нали трябва да дадат и на жена му? Десятка. Но как да оставят така майката старица на 75 години и 16-годишната дъщеря? За недонасяне – и на тях. И пръсват четиримата по различни лагери без право на кореспонденция помежду им.)

Колкото повече мирни, тихи, стоящи далеч от политиката и дори неграмотни хора, колкото повече хора, заети преди ареста им само със собствения си бит, се включват в кръговрата на незаслуженото

възмездие и смърт, толкова по-сив и нерешителен става Петдесет и осми, като загубва всякакъв и последен политически смисъл и се превръща в изгубено стадо от изгубени хора.

Но малко е да се каже от какви е Петдесет и осми, още по-важно е как го третира в лагера.

Тази публика от първите години на революцията е обсадена отвсякъде: чрез режима и формулировките на юристите.

Вземем ли заповедта на ВЧК № 10 от 8.1.1921 г., ще узнаем, че само работникът и селянинът не бива да се арестуват без основателни данни – а интелигентът, ще рече, може, ами например по антииатия. Ако послушахме Крпленко на V конгрес на правистите през 1924 г., ще узнаем, че „относно осъдените от класово-враждебните елементи... превъзпитанието е безсилно и безцелно“. В началото на тридесетте години още веднъж ще ни напомнят, че съкращаването на тъмничния престой на класовочуждните елементи е десноопортюнистична практика. И също така „опортюнистично е да се смята, че в затвора всички са равни, че класовата борба като че ли се прекратява от момента на произнасяне на присъдата, след което класовият враг започва да се «поправя»“. (Сборник „От тюрем...“, стр. 384. – Б. а.)

Ако съберем всичко заедно, ще се получи, че можем да ви затваряме без всякаква причина, да ви поправяме, е безцелно, в лагера ще ви поставим в унизително положение и ще ви довършим там с класова борба.

Но как да разберем това – в лагера, че още и класова борба? Нали наистина като че ли всички арестанти са равни. Не, не бързайте, това е буржоазна представа! Тъкмо затова отнемат от Политическия член правото на осъдените по него да бъдат държани отделно от криминалните, та да тръснат този път на врата му тези криминални! (И това го изобретяват тъкмо хората, които в царските зандани проумяват силата на евентуалното политическо обединяване, на политическия протест и опасността ѝ за режима.)

А ето че и Ида Авербах ни идва навреме, нека ни разясни. „Работата по политическото възпитание и превъзпитание започва с класовото разслояване на затворниците“, „да се опрем на най-социално близките на пролетариата слоеве“ (И. Авербах. „От преступления к труду“, сгр. 35. – Б. а.) (А кои са тези близки? – „бивши работници“, тоест да насъскваме крадците срещу тези по Петдесет и осми!)... „превъзпитанието е невъзможно без разпалване на политически страсти“.

Излиза, че когато отдаваха живота ни напълно във властта на

крадците – това не е било произвол на ленивите ни началници в затънтените лагучастъци, а е била високата Теория!

„Класово-диференциран подход към режима... непрекъснато административно въздействие върху класово-враждебните елементи“ – можете ли да си представите непрекъснато административно въздействие върху вас, докато изтърпявате безкрайното си наказание с изпокъсана ватенка и обронена глава?!

Все в същата забележителна книга четем дори списък на похватите за непоносими условия в лагера по отношение на Петдесет и осмия член. Това предполага не само лишаване от свиждания, пратки, кореспонденция, право на жалба, право на движение вътре (!) в лагера. Това предполага още създаване на отделни бригади от класово-чуждите, поставянето им в по-трудни условия (ще поясня от себе си: ощетяването им при измерване на извършените от тях работи), а когато не изпълнят нормата – това да бъде обявено за съпротива от страна на класовия враг. (Ето ви и колимските разстрели на цели бригади.) Това предполага и неофициални творчески съвети: кулаците и кулашките помагачи (тоест най-добрите в лагера селяни, които и насън виждат селската работа) – да не се изпращат на селскостопански работи! Това предполага и да не се доверява на висококвалифицираните класово враждебни елементи (тоест на инженерите) никаква отговорна работа „без предварителна проверка“. (Но ще се намери ли в лагера някой толкова квалифициран, че да провери инженерите? Очевидно това ще е апашката лека кавалерия от КВЧ, нещо от рода на хунвейбините.) Този съвет е трудноизпълним на каналите – нали шлюзовете не се проектират сами, трасето само не се прокарва? Тогава Авербах просто умолява: нека поне шест месеца след пристигането им в лагера специаистите да бъдат изпращани на общите работи! (А за смъртта това е напълно достагъчно.) Един вид тогава, поставени в условията на живот не в интеллигентската привилегирана барака, те ще изпитат „въздействието на колектива“, „контрареволюционерите се убеждават, че масите са против тях и ги презират“.

И колко удобно е да владееш класовата идеология, за да обръщаш наопаки всичко, което става. Някой назначил „бившите“ и интеллигентите на нагаждачески постове? Значи така той „изпраща на най-тежката работа лагерниците от средата на трудещите се“. Ако в инвентарното помещение работи някой бивш офицер и екипировката не стига – значи, че той „съзнателно отказва“. Ако някой каже на престаравашите се: „Останалите не могат след вас“ – значи, че той е класов враг! Ако някой рецидивист се напие или избяга, или открадне – разясняват му, че

няма вина, че класовият враг го е напил или подучил да избяга, или накарал да открадне (интелигентът подучил крадеца да открадне! – това се пише напълно сериозно през 1936 г.). А ако самият „чужд елемент дава добри производствени показатели“ – това той „прави с цел да се замаскира“!

Кръгът се затваря. Дали ще работиш, или не, дали ще ни обичаш, или не – ние те ненавиждаме и ще те унищожим с апашките ръне!

Пьогър Николаевич Птицин (лежал ио 58-и) въздъхва: „А всъщност истинските престъпници са неспособни за истински труд. И тъкмо невинният човек се отдава изцяло, до последния си дъх. Ето ви драмата: врагът на народа е приятел на народа.“

Но не е изтрябвала твоята жертва.

„Невинният човек“! – ето главното усещане за този ерзац на политическите, вкаран в лагерите. Навярно това е небивало събитие в световната история на затворите: когато милионите арестанти съзнават, че са прави, всички са прави и никой не е виновен. (С Достоевски лежи в каторгата един-единствен невинен!)

Обаче тези тълпи от случайни хора, запратени зад телените мрежи не по закономерността на убежденията, а по волята на съдбата, ни най-малко не укрепват от съзнанието за своята правота – напротив, нелепостта на положението им ги угнетява много повече. Те се държат повече за предишния си бит, отколкото за някакви убеждения, и ни най-малко не проявяват готовност за жертва, за единство, за боен дух. Още в затворите те на цели килии се оставят да бъдат малтретирани от дваматрима сополиви рецидивисти. И докато стигнат до лагерите, те са вече напълно разнебитени хора, готови да превиват гръб под тоягата на нарядника и апаша, под юмрука на бригадира, способни единствено да усвоят лагерната философия (разединеност, всеки за себе си и взаимно мамене) и лагерния език.

Попаднала в общ лагер през 1938 г., Е. Олистка наблюдава изненадана с очите на социалистка, добре познаваща Соловки и изолаторите, тези по Петдесет и осми член. Някога, както тя е запомнила, политическите са делели всичко помежду си, а сега всеки живее и дъвче за себе си и дори „политическите“ търгуват с вещите и дажбите си!...

Политическа измет – ето как нарича тях (нас) Анна Скрипникова. Тя още през 1925 г. изпитва на гърба си този урок: обръща се към следователя с протест, че началникът на Лубянка влачи съкилийничките ѝ за косите. Следователят се разсмива и я пита: „А вас също ли ви влачи за косите?“ – „Не, но моите другарки!“ И тогава той внушително

възкликва: „Ах, колко страшно, че протестирате! Оставете тези руски интелгентски ненужни маниери! Те са остарели. Грижете се само за себе си! – иначе много ще си патите.“

А тъкмо това е апашкият принцип: теб не те ли бъркат – не пици! Лубянский следовател от 1925 г. вече е изповядвал философията на рецидивиста!

Така че на въпроса, толкова необичаен за ухото на образованата публика: „Може ли политическият да открадне?“ – ние ще отговорим пак с въпрос: „А защо да не може?“

„А може ли да направи донос?“ – „А с какво е по-лош от другите?“

И когато по повод на „Иван Денисович“ ми възразяват наивно: как така политическите при вас се изразяват на апашки жаргон? – аз отговарям: а ако на Архипелага друг език не съществува? Нима политическата папач може да противопостави на криминалната папач свой език?

На тях им се набива в главите, че те са също криминални, най-тежките измежду криминалните, а не криминалните у нас дори в затворите не ги пращат!

Пречупват гръбнака на Петдесет и осми – и няма повече политически. Тях ги вливат в свинската помия на Архипелага, като ги пращат да умрат на работа и им набиват в ушите лагерната лъжа, че всеки за всеки е враг!

Има такава пословица: настигне ли те гладът, гласът ти ще се появи. Но у нас, у нашите туземци, не се появява. Дори от глад.

А всъщност колко малко, колко малко им трябва, за да се спасят! Само: да не треперят над живота си, който и така е вече погубен, и да се сплотят.

Това съумяват да направят понякога цели чуждестранни групи, например японците. През 1947 г. в Ревучий, наказателен лагпункт на Красноярските лагери, докарват около четиридесет японски офицери, така наречените „военни престъпници“ (макар че трудно е да се измисли с какво са се провинили пред нас). Случват се силни студове. Сечта в гората е непосилна дори за руснаците. Отрицаловката (Отрицаловка: отричане на всичко, което изисква началството – и режима, и работата. Обикновено това е силно ядро на рецидивистите. – Б. а.) бързо смъква дрехите на тоз-онзи, няколко пъти отмъква и таблата с хляба им. Японците в недоумение очакват намесата на началството, но началството, естествено, не обръща никакво внимание. Тогава техният бригадир полковник Кондо с двама офицери, старши по звание, влиза вечерта в кабинета на началника на лагпункта и го предупреждава (всички прекарсно

са говорили на руски), че ако не бъде прекратен произволът с тях, то сутринта на следващия ден двама офицери, изявили желание, ще си направят харакири. И това ще е само началото. Началникът на лагпункта (дръвникът Егоров, бивш комисар на полк) веднага съобразява, че този път може да си изпати. Две денонощия японската бригада не я изкарват на работа, хранят я нормално, накрая я преместват от наказателния лагпункт.

Колко малко нещо е необходимо за борбата и победата – стига да не трепериш над живота си! Над и така пропадналия си живот.

Но като го попълват постоянно с рецидивисти и битоваци, никога не оставят нашия Петдесет и осми сам – за да не се вгледат хората в очите си и да не осъзнаят изведнъж кои са всъщност. А светлите глави, горещите уста и твърдите сърца, които биха могли да станат тъмнични и лагерни водачи – тях отдавна по специалните знаци върху делата им са ги отделили, запушили са устата им, натикали са ги в изолаторите, разстреляли са ги из мазетата.

* * *

Според характерната обаче особеност на живота, установена още в учението на Дао, трябва да очакваме, че когато няма да има повече политически, тъкмо тогава те ще се появят.

Рискувам този път да твърдя, че в съветско време има не само истински политически, но че:

1. Те са повече, отколкото през царско време, и
2. Те проявяват много повече издръжливост и мъжество, отколкото предишните революционери.

Това ще се стори в противоречие с предишното, но – не. Политическите в царска Русия са в много изгодно положение, те са твърде на показ – с моментално реагиране в обществото и пресата. Вече можахме да видим (Първа част, 12 глава), че в Съветска Русия на социалистите е несравнимо по-трудно.

Но политически са вече не само социалистите. Само че лиснати с чебъри в петнадесетмилионния океан от криминални, те остават невидими и нечути сред нас. Те са неми. По-неми от всички останали. Рибите са техният образ.

Рибите, символът на древните християни. И християните са техният главен отряд. Чепати, полуграмотни, неумеещи да държат реч от трибуната, нито да напишат конспиративно възвание (а на тях според вярата им това не е и нужно), те отиват в лагерите на изтезание и смърт –

само и само да не се откажат от вярата си! Те добре знаят за какво отбиват наказание и са непоколебими в своите убеждения! Те са единствени, те може би, върху които ни най-малко не действа лагерната философия и които не усвояват лагерния език. Те ли не са политически? И най-малко те могат да бъдат наречени паплач.

И жените сред тях са особено много. Дао казва: когато се руши вярата, тогава се появяват истински вярващите. Покрай просветените подигравки над православните свещеници, мяукането на комсомолците във великденската нощ и свиркането на рецидивистите на етапите ние не можахме да видим, че грешната православна църква отглежда все пак дъщери, достойни за първите векове на християнството – сестри на онези, които са били хвърляни върху арената на лъвовете.

Християните са неизброими, етапи и некрополи, етапи и некрополи – кой ще пресметне тези милиони? Те загиват неизвестни, подобно на свещта, пръскайки светлина само близо около себе си. Това са най-добрите християни на Русия. Всички лоши трепват, отричат се или се изпокриват.

Та тези ли не са повече? Кога царска Русия е познавала толкова много политически? Че тя и да смята не е умеела с десетки хиляди. Но задушаването е задвижено толкова чисто, без всякакви свидетели, че рядко достига до нас разказ за едно или друго.

Архиерей Преображенски (лице на Толстой, посивяла брада). Затвор – заточение – лагер, затвор – заточение – лагер (Големият Пасианс). След толкова дългогодишни митарства е извикан през 1943 г. на Лубянка (по пътя дотам криминалните му смъкват калимавката). Предлагат му да влезе в Синода. След толкова години няма ли да си разреши да отдъхне малко от затвора? Не, не се съгласява: това не е чист Синод, не е чиста църква. И отново в лагер.

Ами Валентин Феликсович Войно-Ясенецки (1877–1961), епископ Лука и автор на знаменитата „Гнойна хирургия“? Навярно все някога неговото животоописание ще бъде съставено и не му е мястото да пишем тук за него. Този човек притежава таланти в излишък. Преди революцията влиза с конкурс в Художествената академия, но я оставя, за да служи по-добре на човечеството – като лекар. Във военните болници през Първата световна война се проявява като изкусен учен лекар, след революцията ръководи ташкентската клиника, доста популярна в цяла Средна Азия. Пред него се разкрива безпрепятствена кариера, каквато и правят нашите съвременни преуспяващи знаменитости, но Войно-Ясенецки чувствава, че служенето му на хората не е достатъчно, и приема

свещенически сан. Закача в операционната икона и чете на студентите лекции в расо с нагръден кръст (1921 г.). Още патриарх Тихон успява да го назначи за ташкентски епископ. През 20-те години Войно-Ясенецки е заточен в Туруханския край, с помощта на много ходатайства е върнат, но лекарската му катедра и неговата епархия са вече заети от други. Практикува частно (с табелка на вратата „епископ Лука“), болните се трупат на тълпи (и кожените куртки тайно), а излишните средства раздава на бедните.

Интересен е поводът за отстраняването му. Изпратен е на второ заточение (1930 г., Архангелск) не по 58-и член, а-„за подстрекателство към убийство“ (една глупава история, според която уж влияел върху жената и тъщата на самоубилия се физиолог Михайловски, който вече в умопомрачено състояние вкарва някакви разтвори в трупове им, за да спре разлагането им, а вестниците разтръбят „триумф на съветската наука“ и ръкотворно „възкресяване“). Този административен похват ни кара още по-малко формално да погледнем на това кои са всъщност истинските политически. Ако не борба с режима, най-малко противопоставяне на него в нравствен или житейски план – ето главния признак. А лепването на „члена“ не говори за нищо. (Много от синовете на разкулачените получават членове като за крадци, но се проявяват в лагерите като истински политически.)

В архангелското си заточение Войно-Ясенецки разработва нов метод за лекуване на гнойни рани. Извикват го в Ленинград и Киров го уговаря да се откаже от сана си, след което ще му предоставят институт. Но упоритият епископ не се съгласява дори да му отпечатат книгата без посочване на сана му в скобки. Така без институт и без книгата си той завършва заточението си през 1933 г., завръща се в Ташкент и там получава трето заточение в Красноярския край. От началото на войната работи в сибирски военни болници, прилага своя метод за лекуване на гнойните рани – и това му спечелва Сталинската награда. Той се съгласява да я приеме само с пълните си епископски одежди! (На въпросите за неговата биография днес на студентите от медицинските институти се отговаря: „За него няма никаква литература.“)

А инженерите? Малко ли от тях, неподписали глупашките и гнусни признания във вредителство, са пръснати и разстреляни? И като някаква звезда блести сред тях Пьотър Акимович Палчински (1875–1929)! Той е инженер и учен с поразителна широта на интересите си. Випусник (1900 г.) на Минния институт, забележителен минен инженер, той, както виждаме от списъка на неговите трудове, изучава и оставя трудове по

общите въпроси на икономическото развитие, за колебанията на промишлените цени, за експорта на въглищата, за оборудването и работата на търговските пристанища в Европа и за икономическите проблеми в пристанищното стопанство, за техниката на безопасността в Германия, за концентрацията в германската и английската минна промишленост, за минната икономика, за възстановяването и развитието на промишлеността на строителните материали в СССР, за общата подготовка на инженерите във висшите училища и освен това трудове по същинското минно дело, описването на отделни райони и отделни находища (а и още не всички негови трудове са ни известни сега). Както Войно-Ясенецки в медицината, така не би познал нещастията и Палчински в своето инженерно поприще; но както първият не може да не съдействува на вярата, така и този не може да не се намеси в политиката. Още като студент в Минния институт Палчински е смятан от жандармите за „водач на движение“, през 1900 г. председателствува студентски сбор. Вече като инженер през 1905 г. в Иркутск заема видно място в революционните вълнения и е осъден на каторжни работи по „делото за Иркутската република“. Успява да избяга и да замине за Европа. През годините на емиграцията се усъвършенствува по няколко инженерни профила, изучава европейската техника и икономика, но не престава да се интересува и от програмата на народните издания „за внедряване на анархистки идеи сред масите“. През 1913 г., амнистиран и вече върнал се в Русия, той пише на Кропоткин: „Като програма за своята дейност в Русия аз поставих... навсякъде, където съм в състояние, да взема участие в развитието на производителните сили на страната изобщо и в развитието на обществената самодейност в най-широкия смисъл на тази дума“. (Письмо Кропоткину 20. 2. 1913, ЦГАОР, ф. 1129, оп. 2, ед. хр. 1936. – Б. а.) Още при първото му обхождане на големите руски центрове му предлагат в надпревара да се балотира за управител на работите в Съвета на конгреса на минните работници, предлагат му „блестящи директорски места в Донбас“, консултантски постове при банките, изнасяне на лекции в Минния институт, поста директор на Минния департамент. Малко са в Русия хората с подобна енергия и подобни широки познания.

И каква съдба го очаква по-нататък? Вече бе казано (Първа част, десета глава), че той става през войната заместник-председател на Военно-промишления комитет, а след Февруарската революция – заместник-министър на търговията и промишлеността. Очевидно като най-енергичен измежду членовете на безволното Временно

правителство Палчински известно време е дори генерал-губернатор на Петроград през октомврийските дни – началник отбраната на Зимния дворец. Незабавно го затварят в Петропавловската крепост, държат го там 4 месеца и го пускат на свобода. През юни 1918 г. отново е арестуван, без да му се предявява каквото и да е обвинение. На 6 септември 1918 г. е включен в списъка на 122-мата видни заложници („ако... бъде убит макар само още един от съветските работници, долуизброените заложници ще бъдат разстреляни“, ПетроЧК, председател Г. Бокий, секретар А. Иоселевич („Петроградская правда“, 6. 9. 1918, Лг 193. – Б. а.)). Не го разстрелват обаче, а в края на 1918 г. дори го освобождават след сконфузващата намеса на швейцарския социалдемократ Карл Моор (изумен, какви хора съсипваме по затворите). От 1920 г. е професор в Минния институт, навестява и Кропоткин в Дмитрово, след скоропостижната му смърт създава комитет по (неудалото му се) увековечаване на неговата памет – и не след дълго, дали за това, или не, отново е затворен. В архива е запазен любопитен документ за освобождаването на Палчински от този трети съветски арест – писмо до московския Ревтрибунал от 16 януари 1922 г.:

„Предвид това, че постоянният консултант на Плановата комисия П. А. Палчински на 18 януари т.г. в три часа следобед ще докладва в Южбюро по въпроса за възстановяването на южната металургия, имаща особено важно значение в настоящия момент, президиумът на Държавната планова комисия моли Ревтрибунала да освободи др. Палчински към посочения по-горе час, за да изпълни възложеното му поръчение.

Пред. на Дър. планова комисия Кржижановски“ (ЦГАОР, ф. 3348, ед. хр. 167, лист 32. – Б. а.)

Моли (и доста безправно). И само защото южната металургия е от „особено важно значение в настоящия момент“... и само – „за да изпълни поръчението“, а после – правете го каквото щете, върнете го обратно в килията.

Не, на Палчински му дават да поработи още над възстановяването на минния рудодобив в СССР. След героично държане от негова страна в затвора бива разстрелян без съд едва през 1929 г.

Трябва съвсем да не обичаш собствената си страна, трябва да й бъдеш съвсем чужд, за да разстрелваш гордостта на нацията – нейните концентрирани знания, енергия и талант!

А не се ли постъпва по същия начин и 12 години по-късно с Николай Иванович Вавилов? Нима Вавилов не е истински политически (по

горчива принуда)? За 11 месеца следствие изтърпява 400 разпита. И на съда (9 юли 1941 г.) не признава обвиненията!

А хидротехникът професор Родионов е без никаква световна слава (за него разказва Витковски). Попаднал в затвора, той отказва да работи по специалността си – макар това да е най-лекият за него път. И шие обувки. Нима той не е истински политически? Бил е мирен хидротехник, не се е готвел за борба, но след като се възпротивява на своите гъмничари в името на убежденията си – нима не е истински политически? Каква още партийна книжка му трябва?

Както внезапно някоя звезда увеличава стотици пъти яркостта си, преди да угасне, така и някой човек, без склонност да бъде политически, може да лумне с кратка силна светлина в затвора и да загине за нея. Обикновено не узнаваме за тези случаи. Понякога научаваме за тях от свидетели. Понякога се натъкваме на избеляла бележница и по нея може да правим само предположения:

Яков Ефимович Почгар, род, 1887 г., безпартиен, лекар. От началото на войната – на 45-а авиобаза на Черноморския флот. Първата присъда на Военния трибунал на Севастополската база (от 17 ноември 1947 г.) е пет години трудово-исправителен лагер. На пръв поглед дори благополучно. Но какво е това? На 22 ноември – втора присъда: разстрел. И на 27 ноември е разстрелян. Какво е станало в съдбоносните пет дни между 17-и и 22-ри? Дали не е пламнал като звезда? Или просто съдиите са се сетили, че са му дали малко? (По първото дело сега вече той е реабилитиран. Значи, ако не беше второто?...)

А троцкистите? Чистокръвни политически, това не може да им се оспори.

(Тук ми крещят! Звънят ми с камбанката: станете да говорите! За единствените политически! – за несъкрушимите комунисти, които и в лагера продължават да вярват свято... – добре, ще им посветим специално следващата глава.)

Някога историците ще изследват: от кой момент у нас потича струйката на политическата младеж! Струва ми се, че от 1943–1944 г. (нямам предвид младежта на социалистите и троцкистите). Младежи, почти ученици (да си спомним „демократическата партия“ от 1944 г.), изведнъж замислят да търсят платформа, отделна от тази, която усилено им се предлага, с която им дотягат до втръсване. Е, как трябва още да ги наречем?

Само че ние нищо не знаем за тях и няма да узнаем.

А ако 22-годишният Аркадий Белинков влиза в затвора заради

първия си роман „Черновата на чувствата“ (1943 г.), неотпечатан, естествено, а след това в лагера пише отново (но на ръба между живота и смъртта се доверява на доносчика Кермайер и получава нова присъда) – нима ще му откажем правото да се нарече политически?

През 1950 г. студентите от ленинградския техникум по механика създават партия с програма и устав. Мнозина са разстреляни. За това разказва Арон Левин, осъден на 25 години. И това е всичко. Поредният километричен камък.

А това, че на нашите съвременни политически са необходими къде повече издръжливост и мъжество, отколкото на предишните революционери, не се нуждае и от доказателства. Някога за по-сериозни действия са присъждали леки наказания и на революционерите не е било толкова необходимо да бъдат смели: в случай на провал те са рискували само себе си (не и семействата си!) и дори не главите си, а краткосрочна присъда.

Какво е било преди революцията да разлепиш позиви? Развлечение, да гониш все едно гълъби, ще те затворят – няма и за три месеца. Но когато пет момчета от групата на Владимир Гершуни пишат позивите: „Нашето правителство се компрометира“ – за това е необходима едва ли не същата решителност, както и на петте момчета от групата на Александър Улянов за покушението срещу царя.

И как всичко това се саморазгаря, как се пробужда от само себе си! В град Ленинск-Кузнецк има една-единствена мъжка гимназия. От девети клас пет момчета (Миша Бакст, техен комсорг; Толя Тарантин, също комсомолски активист; Велвел Рейхтман, Николай Конев и Юрий Аниканов) се прощават с детската си безгрижност. Те не въздишат по момичета, нито се увличат от нови танци, а се вглеждат в невежеството и пианството в своя град и се ровят, и прелистват своя учебник по история, като се мъчат да свържат някак, да съпоставят нещата. При преминаването им в десети клас, малко преди изборите за местни съвети (1950 г.), те написват с печатни букви първия си (и последен) наивен позив:

„Чуй, работнико! Нима водиш живота, за който се бориха и умираха нашите дядовци, бащи и братя? Ние работим – а получаваме мизерни грошове, че и тях ни ги присвояват... Прочети и помисли за своя живот...“

Самите те също само мислят – и затова не призовават към нищо. (Предвиждали са цикъл от такива позиви, както и саморъчно направен хектограф за разпространяването им.)

Разлепвали са ги така: тръгват през нощта из града в група, един

налепва четири хлебни топченца, следващият – позива върху тях.

В ранна пролет в класа им влиза някакъв нов педагог и им дава... да запълнят анкети с печатен почерк. (Издава ги Фьодор Полотнянщчиков, по-късно парторг на полисаевската мина. Страната трябва да знае своите доносници. – Б. а.) Директорът моли да не ги арестуват до края на учебната година. Вече под следствие, момчетата най-много от всичко съжаляват, че няма да ги има на собствената им абитуриентска вечер. „Кой ви е ръководителят, говорете!“ (Гебистите не могат да повярват, че у момчетата е могла да заговори простата съвест – този случай е невероятен, ами че животът им е даден само веднъж, за какво да се замислят?) Карцери, нощни разпити, стоене на крака. Закрито (разбира се) заседание на Областния съд. (Съдията се казва Пушкин, скоро го осъждат за рушвети.) Жалки защитници, объркани заседатели, суров прокурор на име Трутнев (!) (От трутень – търтей (рус). – Б. пр.). Всички на по 8 и 10 години и всички, едва седемнадесетгодишни – в Спецлагерите.

Не, права е старата пословица: смелия го търси в затвора, глупавия – сред заместник-командирите по политическата част!

Пиша за безсловесна Русия и затова почти не споменавам за троцкистите: те всички са образовани и които са имали късмет да оцелеят, вече са приготвили вероятно подробно мемоари и ще опишат своята драматична епопея по-пълно и по-точно, отколкото бих могъл аз да сторя това.

Но някои неща за обща картина.

Те водят редовна конспиративна борба в края на 20-те години с използването на целия опит на предишните революционери, само че ГПУ, изпречило се насреща им, не е толкова непохватно, както царската тайна полиция. Не знам дали са очаквали тоталната гибел, която им определя Сталин, или са се надявали, че всичко ще завърши като на шега и с помиряване. Във всеки случай те са мъжествени хора. (Страхувам се впрочем, че ако бяха дошли на власт, щяха да ни сервират не по-малко страшно безумие от това на Сталин.) Ще отбележим, че и през 30-те години, когато ножът опира вече до шията им, те смятат за себе си всеки контакт със социалистите като измяна и позор и поради това се държат в изолаторите отчуждено, дори не допускат чрез тях да се предава тъмничната поща на социалистите (те се смятат за ленинци). Жената на И. Н. Смирнов (вече след като го разстрелват) избягва да контактува със социалисти, „за да не види това надзорът“ (тоест очите на компартията)!

Създава се впечатление (но не настоявам), че в тяхната политическа „борба“ в лагерните условия има излишно суетене, което ѝ придава оттенък на трагичен комизъм. В конските вагони на ешелоните от Москва до Колима те се договарят „за нелегални връзки и пароли“ – а тях ги пръсват по различни лагпунктове и различни бригади.

Ето например бригадата на КРТД, честно заслужила производствената си дажба, внезапно е преобразувана в наказателна. Как да постъпят? „Добре законспирираната ядка“ обсъжда положението. Да обявят стачка? Но това би означавало да се хванат на провокацията. Искат да ни провокират, а ние – ние гордо ще идем на работа и без полагаемата ни се дажба! Ще идем и ще работим по нормите на наказателната бригада. (Това е 37-а година и в бригадата има не само „чисти“ троцкисти, но и зачислени като троцкисти „чисти“ правOVERни, които са подали заявления до ЦК на името на другаря Сталин, до НКВД на името на другаря Ежов, в ЦИК на името на другаря Калинин, до генералната прокуратура и за тях е крайно нежелателно да влизат този път в конфликт с лагерното началство, от което ще зависят съпровождащите ги характеристики.

На мината Утиний те се готвят за XX годишнина от Октомври.

Подбират черни парцали или пък с дървени въглища боядисват в черно белите. Сутринта на 7 ноември имат намерението да окачат по всички палатки черни траурни знамена, а на развода да запеят „Интернационала“, заловени здраво за ръце, и да не пуснат в редиците си конвоите и надзирателите. Да го изпеят до края въпреки всичко! След което за нищо на света да не излизат от зоната на работа! Да издигат лозунгите: „Долу фашизмът!“, „Да живее ленинизмът!“, „Да живее Великата октомврийска социалистическа революция!“

В този замисъл е примесен някакъв болезнен ентузиазъм, някаква безплодност, изглеждаща смешна...

Впрочем някой донася за тях или от тях и ги откарват до един предния ден – на 6 ноември, в мина Юбилейна и там ги изолират, докато трае празникът. В затворените си палатки (които е забранено да напускат) те пеят „Интернационала“, а през това време работягите на Юбилейна излизат на работа. (А и сред пеещите настъпва разцепление: тук има и несправедливо затворени комунисти, те се отдръпват настрана, не пеят „Интернационала“, като демонстрират с мълчанието си своята правOVERност.)

„След като ни държат зад решетките, значи все още нещо струваме“ – утешава се Александър Боярчиков. Чиста заблуда. А кого не държат?...

Най-голямото постижение на троцкистите в лагерната борба е тяхната гладна стачка по цялата воркутска линия на лагерите.

(Преди това някъде още на Колима, струва ми се, има една 100-дневна: настояват лагерите да им бъдат заменени с принудително заселване и удържат победа – обещават им това, те прекъсват гладната си стачка, след което ги пръсват по различни лагери и постепенно ги унищожават.) Сведенията, които имам за воркутската стачка, са противоречиви. Било е приблизително така.

Започнала е на 27 октомври 1936 г. и продължава 132 дни (хранят ги изкуствено, но те не прекратяват гладуването). Няколко души умират от глад. Исканията им са:

- политическите да бъдат отделени от криминалните; (Дали са включвали в течи политически останалия Петдесет и осми освен себе си? Вероятно не: не биха моги да притаят чужди братя каерите, след като отхвърлят дори социалистите! – Б. а.)

- осемчасов работен ден;

- да се възстанови политдажбата (тоест добавъчната храна в сравнение с останалите, това вече – само за тях), храната да не зависи от изработеното;

- ликвидиране на Специалното съвещание, анулиране на неговите присъди.

Хранят ги през сонда, а сетне пускат по лагера слух, че захарта и маслото са свършили, „защото са изразходвани за троцкистите“ – похват, достоен за сините фуражки! През март 1937 г. се получава телеграма от Москва: исканията на гладуващите да бъдат приети изцяло! Гладуването се прекратява. Ала как биха могли в безпомощното си положение на лагерници да наложат изпълнението на исканията си? Измамват ги – не изпълняват нито едно. (На Запад човек не би повярвал, нито би могъл да проумее как е възможно така да се постъпи. А при комунистите е така.) Напротив, всички участници в гладната стачка минават през отделите на ЧК и им се предявява обвинение в продължаване на контра-революционната дейност.

Великият бухал вече обмисля в Кремъл своята разправа с тях.

Малко по-късно във Воркута в 8-а мина обявяват още по-голяма гладна стачка (а е възможно да е част от предишната). В нея участвуват 170 човека, някои от тях са известни поименно: отговорникът на стачката Михаил Шапиро, бивш работник в Харковския ВЕФ (Аналог на Латвийския електротехнически завод в Рига (VEF). – Б. пр.), Дмитрий Куриневски от киевския областен комитет на комсомола; Иванов – бивш

командир на ескадра патрулни кораби в Балтийския флот; Орлов-Каме-нецки; Михаил Андреевич; Полевой-Генкин; В. В. Верап, редактор на тбилиската „Заря на Изтока“; Сократ Геверкян, секретар на ЦК на Ар-мения; Григорий Золотников, професор по история; неговата жена.

Ядрото на гладуващите се състои от 60 души, лежали през 1927–1928 г. заедно във Верхнеуралския изолатор. Голяма неочакваност – приятна за гладуващите и неприятна за началството, е присъединява-нето към стачкуващите и на двадесет апаша начело с главатаря им по прякор Москва (в същия лагер станал известен с нощната си простъпка: промъква се в кабинета на началник-лагера и се изхожда върху бюрото му. За нашего брата – разстрел, за него – порицание: навярно класовият враг го е подучил?). Тези двадесет криминални само огорчават началст-вото, а на „гладуващия актив“ на социално чуждите началникът на онерчекисткия отдел на Воркутлаг Узков казва подигравателно:

– Да не си въобразявате, че Европа ще научи за вашата стачка? Плюли сме на вашата Европа!

И е прав. Но социално близките бандити не бива да бъдат нито би-ти, нито оставени да умрат. Впрочем някъде по средата на гладуването се добират до тяхното лумпен-пролетарско съзнание, те се отдръпват и главатарят им Москва обяснява по лагерното радио, че е бил подведен от троцкистите.

След всичко това съдбата на останалите е разстрел. Те сами със своята гладна стачка подават заявката и списъка си за него.

Не, има истински политически. И то много. И то жертвени.

Ала защо така нищожни са резултатите от тяхното противопоставя-не? Защо не оставят след себе си дори най-леки мехури върху повърхността?

Ще научим и това. По-късно.

СЪКРАЩЕНИЯ И СПЕЦИФИЧНИ АБРЕВИАТУРИ, ПОНЯТИЯ И ТЕРМИНИ, ЧЕСТО СРЕЩАНИ В КНИГАТА

активровка – официална констатация (ог специална комисия), че здравословното състояние на даден затворник прави затруднително понататъшното отбиване на наказанието му

АЧ – административна част

бацили – хранителни машини

битовак – осъден за криминални нарушения, но не принадлежащ към престъпния свят

БУР – барака с усилен режим, вътрешшологерен затвор

вагон-зак – арестантски вагон

вагонка – двуетажно дърводелско устройство за спане на четирима зекове, наподобяващо купе във вагон на влак

ВИР – Общосъюзен институт по растениевъдство

ВОКС – Общосъюзно дружество за културни връзки с чужбина; официално учреждение, в ръцете фактически на НКВД-МГБ

вохра – лагерна полувоенизирана охрана, оттам и вохровци

ВСНХ – Общоруски съвет на народното стопанство

ВТУЗ – висше техническо учебно заведение

ВУЗ – висше учебно заведение

ВЦИК – Общоруски централен изпълнителен комитет

ВЧК – Общоруска извънредна комисия за борба с контрареволуцията и саботажа – абревиатура, чиято по-съкратена форма – ЧК, е приела гражданственост и у нас (Че-Ка)

въртухап – надзирател

„гарван“ – черна закрыта кола на органите за сигурност за превозване на арестанти

ГПУ (ОГПУ) – Държавно политическо управление (Обединено държавно политическо управление)

етап – контингент на осъдени, извършващи преход (пеша или с влак) до местоположението на съответния концентрационен лагер; така се нарича и самият преход

зек – арестант, затворник

ИСЧ – Информационно-следствена част

- ИТК – „трудово-изправителна“ колония
ИТЛ – „трудово-изправителен“ лагер
ИТР – инженерно-технически работници
каер – съкратено от „контрареволуционер“
КВЖД – Китайско-източна железопътна линия; отук и кевежедист
– служител в КВЖД
КГБ – Комитет за държавна сигурност
„командировка“ – неголямо лагерно подразделение, работещо на даден обект извън лагера; „подкомандировка“ – малка командировка
КПЗ – килия за предварителен арест
КВЧ – културно-възпитателна част – отдел на лагерната администрация
„кум“ – чекист, който вербува осведомители, следи настроенята и намеренията на зековете
МВД – Министерство на вътрешните работи
МГУ – Московски държавен университет
мръшляк – арестант, лагерник, доведен до пълно изтощение поради лошо хранене и непосилна работа
нагаждач – лагерник, уредил се на по-лека, по-привилегирана работа
намордник – 1) тъмнично надпрозоречно устройство, заграждащо видимостта от прозореца; 2) лишаване от граждански права след изтърпяване на присъдата
НК – Наказателен кодекс
НКВД – Народен комисариат на вътрешните работи
НКО – Народен комисариат на отбраната
НКЮ – Народен комисариат на правосъдието (юстицията)
ОПЕР – оперативник
оперативник – работник от органите за сигурност
Органи – институциите за вътрешния ред на държавата (МВД, КГБ, НКВД, ГПУ и т.н.)
ОСО – Специално съвещание; особист – служител на това съвещание
„патерица“ – тъмничната дажба, едва поддържаща гаснещия живот
песове – криминални, нарушили апашкия закон и влезли в сътрудничество с лагерното началство
полит – през 20-те години: всеки политически, признат за такъв от съветската власт (социалист)
райпо – районна потребителна кооперация

РККА – Работническо-селска червена армия

РКИ – Работническо-селска инспекция; също РАБКРИН

сексот – таен (секретен) сътрудник

СЛОН – Соловецки лагер със специално предназначение

СМЕРШ – от „Смърт на шпионите“ – отдел във военното контраразузнаване през Втората световна война

СНК (Совнарком) – Съвет на народните комисари

Совдеп – Съвет на работническите, селските и червеноармейските депутати

ТКП – Трудово-селска партия

ТОН – Тъмница със специално предназначение

тухта (туфта) – фиктивно извършена работа

УРЧ – Отчетно-разпределителна част в лагерната администрация

ухо – доносник

„хранилки“ – отвор във вратата на килията с лягаща като масичка

преграда

ЦКК – Централна контролна комисия

шарашка, или пандизбюро – така са наричали конструкторските

бюра, в които

висококвалифицирани зекове са работели по специалността

В тома е прието изписването ГУЛАГ – за Архипелага като лагерна страна, и ГУЛаг – за Главното управление на лагерите и неговия апарат.

КРАЙ

© 1958–1968 Александър Солженицин
© 1994 Иван Дойчинов, превод от руски

Александър Солженицын
Архипелаг ГУЛАГ, 1958–1968

Сканиране, разпознаване и редакция: Теодора, 2007

Публикация:

Издаелство „Народна култура“, 1994

Свалено от „Моята библиотека“ [<http://purl.org/NET/mylib/text/3533>]